

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ

(1945 – початок ХХІ ст.)

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ
КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ
ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ
(1945 р. – початок ХХІ ст.)

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

За редакцією Михайла Швагуляка

Львів
“Тріада плюс”
2011

УДК 94(4+7)/(075.8)
ББК 63.3(4)+63.3(7)я73
Н 73

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-9072 від 30.09.2010)*

Рецензенти:

Зашкільняк Леонід Опанасович, доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича ІАН України;

Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Національного університету "Острозька Академія";

Троян Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

Н 73 Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1945 р. – початок ХХІ ст.) : {навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.} / Баран З. А., Кипаренко Г. М., Козицький А. М., Мовчан С. П., Сіромський Р. Б., Швагуляк М. М. ; за ред. М. М. Швагуляка. -- Львів: Тріада плюс, 2011. -- 700 с., іл.

ISBN 978-966-486-093-9

Навчальний посібник присвячений історії країн Західної Європи та Північної Америки у період від закінчення Другої світової війни до початку ХХІ ст. У книзі показано формування повоєнного світового порядку і нової системи міжнародних відносин на рубежі тисячоліть, розглянуто особливості соціально-економічного та політичного розвитку західного суспільства. Значна увага при цьому приділена розкриттю основних тенденцій розвитку провідних країн Заходу – США, Канади, Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії та Іспанії. В окремій частині посібника висвітлено стан освіти, науки та культури західного світу в означений час.

Посібник призначений для викладачів і студентів гуманітарних факультетів університетів, загальноосвітніх навчальних закладів.

УДК 94(4+7)/(075.8)
ББК 63.3(4)+63.3(7)я73

© Баран З. А., Кипаренко Г. М.,
Козицький А. М., Мовчан С. П.,
Сіромський Р. Б., Швагуляк М. М., 2011
© "Тріада плюс", 2011

ISBN 978-966-486-093-9

Зміст

Вступ (<i>М. Швагуляк</i>)	5
------------------------------------	---

ЧАСТИНА I. ЗАХІДНА ЄВРОПА ТА ПІВНІЧНА АМЕРИКА: ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ

Розділ I. Міжнародні відносини	8
---	---

§1. Формування повоєнного міжнародного порядку (<i>М. Швагуляк</i>)	8
--	---

§2. Країни Заходу і трансформації системи міжнародних відносин в останній третині ХХ -- на початку ХХІ ст. (<i>С. Мовчан, А. Козицький</i>)	59
---	----

Розділ 2. Основні риси соціально-економічного розвитку ...	120
---	-----

§ 1. Повоєнне економічне зростання. Соціальна структура суспільства (<i>Р. Сіромський</i>)	120
---	-----

§ 2. Господарство та соціальні процеси в умовах постіндустріального суспільства (<i>Р. Сіромський</i>)	137
---	-----

Розділ 3. Партії та суспільно-політичні рухи	160
---	-----

§ 1. Еволюція партійно-політичних систем у повоєнний період (<i>М. Швагуляк</i>)	160
---	-----

§ 2. Суспільно-політичні зрушення в останній третині ХХ -- на початку ХХІ ст. (<i>З. Баран</i>)	179
--	-----

ЧАСТИНА II. КРАЇНИ ЗАХОДУ

Розділ 4. Сполучені Штати Америки (<i>Г. Кипаренко</i>)	202
---	-----

Розділ 5. Канада (<i>Р. Сіромський</i>)	264
---	-----

Розділ 6. Велика Британія (<i>С. Мовчан</i>)	311
--	-----

Розділ 7. Франція (<i>С. Мовчан</i>)	377
--	-----

Розділ 8. Німеччина (<i>М. Швагуляк</i>)	430
--	-----

Розділ 9. Італія (<i>З. Баран</i>)	510
--	-----

Розділ 10. Іспанія (<i>З. Баран</i>)	553
--	-----

**ЧАСТИНА III. ОСВІТА, НАУКА ТА КУЛЬТУРА
КРАЇН ЗАХОДУ**

§ 1. Розвиток освіти і науки (<i>А. Козицький</i>)	592
§ 2. Загальні тенденції розвитку культури (<i>А. Козицький</i>)	605
Хронологія головних подій	651
Джерела та література	668
Іменний покажчик	686

ВСТУП

Пропоноване читачеві видання являє собою хронологічно безпосереднє продовження виданого у 2005 р. навчального посібника “Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки 1918 – 1945 рр.” Праця присвячена розвитку країн означених регіонів у наступний історичний період, що охоплює час від закінчення Другої світової війни по перші роки ХХІ ст. При окресленні хронологічних рамок опису автори керувалися такими міркуваннями. Вибір подій, пов’язаних із завершенням Другої світової війни, як вихідного пункту викладу, думається, не потребує особливих доказів, оскільки йдеться про початок нової епохи у новочасній всесвітній історії. Доведення ж розповіді до початку ХХІ ст. обумовлене, зокрема, прагненням простежити основні тенденції нового міжнародного порядку, що почав формуватися з 90-х років ХХ ст., та глобальні виклики епохи.

Період, що є предметом розгляду в пропонованому виданні, був ознаменований корінними перетвореннями у всіх сферах життя західного світу. Небувало високих темпів зростання досягла у повоєнний період економіка. Цей розвиток базувався на впровадженні здобутків науково-технічного прогресу і супроводжувався структурною перебудовою всіх галузей господарства та ґрунтовними соціальними трансформаціями. Політичне життя в Західній Європі відродилося після Другої світової війни на основі загальної прихильності до принципів представницької ліберальної демократії соціального типу. Як домінуюча структурна форма у суспільно-політичному житті утвердилася національна держава.

Глибокі переміни відбувалися у сфері міжнародних відносин. У повоєнний період сформувалася нова система держав, динаміку якої впродовж чотирьох десятиліть визначав конфлікт між двома військово-політичними блоками, очолюваними наддержавами – СРСР та США. З крахом комунізму та розпадом Радянського Союзу на початку 90-х років міжнародна система вступила в смугу

грунтовної перебудови, в процесі якої відбувається зміна співвідношення сил та зовнішньополітичних орієнтирів країн Заходу. Разом з тим глибокі переміни в економіці, соціальній структурі суспільства, в системі державного управління мали великий вплив на темпи і форми розвитку культури, хоча конкретний механізм взаємодії суспільно-політичного і культурного розвитку є доволі складним, опосередкованим багатьма іншими чинниками.

Історія Західної Європи та Америки повоєнного часу викликає велике зацікавлення як в країнах цих регіонів, так і поза їхніми межами. За шість десятиліть, що минули після закінчення глобального воєнного конфлікту, з'явилися численні праці, присвячені повоєнній історії окремих країн та західного світу в цілому. Процес дослідження цих регіонів як певної історичної, цивілізаційної спільноти характеризується значним поступом у різних ділянках, що відображає ті зміни, які переживали країни на різних етапах свого розвитку. Разом із тим у багатьох опрацюваннях означені регіони розглядаються в широкому європейському та світовому контексті. Характерною особливістю цієї дослідницької праці є критичний підхід до здобутків наукової думки, що виявляється у перегляді усталених оцінок тих чи інших історичних подій та явищ у процесі їх поглибленого вивчення.

Значний інтерес до новітньої історії країн Заходу виявляють і в Україні. За останні півтора десятиліття тут з'явилися праці, присвячені подіям у цих країнах у другій половині ХХ ст. Постала значна історична література: частина істориків та політологів розглядає історію Заходу на широкому всесвітньому тлі, інші обмежили свої дослідження окремими країнами. В Україні від середини 90-х років вийшли з друку також переклади праць західних істориків із різних проблем новітньої історії. У цих публікаціях на перший план виступає роль ідей, політичної думки та політичних течій і рухів, розвиток інтеграційних процесів, становлення нової системи міжнародних відносин.

Оскільки суть цих подій значною мірою не досить відома широкому загалу суспільства, це спонукає істориків до створення синтетичних праць науково-популярного та навчального характеру, які б сягали не лише сфери політичних подій, а й глибше – різних ділянок суспільного життя та культури. Власне такі завдання

ставили автори пропонованого видання, яке задумане як навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищої школи. У даній книзі автори базуються на тих самих загальних принципах, із яких вони виходили в першій праці, включаючи методологію, виділення проблемно-тематичних розділів, структуру книги, аж до особливостей підбору ілюстративного матеріалу.

Автори старалися в міру об'єктивно добирати та інтерпретувати історичні факти; уникали також надто поспішних суджень, залишаючи читачеві можливість для самостійної оцінки подій. Там, де це видавалося необхідним, подано різні погляди та оцінки, що показують розбіжності в історичних дослідженнях.

Праця складається з трьох частин. У першій частині викладена історія міжнародних відносин, розглянуто особливості соціально-економічного розвитку та еволюції партійно-політичних систем країн Заходу. Друга частина включає країнознавчі розділи, присвячені Сполученим Штатам Америки, Канаді, Великій Британії, Франції, Німеччині, Італії та Іспанії. У третій частині висвітлено розвиток науки та культури західного світу в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Михайло Швагуляк

ЧАСТИНА I. ЗАХІДНА ЄВРОПА ТА ПІВНІЧНА АМЕРИКА: ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ

Розділ I. Міжнародні відносини

§1. Формування повоєнного міжнародного порядку

Повоєнна політична мапа. Великі війни у світовій історії ставали зламними пунктами у житті народів. Перша світова війна, яка закінчилася поразкою держав центрального табору, спричинила небачені до того далекосяжні політичні зміни у Європі. Друга світова війна як перший справді глобальний конфлікт із точки зору впливу на подальшу долю людства не має історичних аналогій. Вона рішуче переіменила геополітичну ситуацію у всесвітньому масштабі.

Першим безпосереднім наслідком настання миру було окреслення повоєнної державно-політичної структури та лінії кордонів, зруйнованих внаслідок бойових дій. Погляд на політичну мапу Європи приводить до висновку, що територіальні зміни були тут лише частково більшими ніж після Першої світової війни. Відродилися існуючі у довоєнний час (до 1938 р.) держави. Відродження європейських національних держав після націонал-соціалістичного та фашистського панування було, звичайно, значущою подією. Особливо це стосується Франції, однієї з великих історичних країн континенту.

Однак не всі європейські народи змогли відновити свою державність. Народи Литви, Латвії та Естонії знову опинилися під пануванням СРСР. Долю розгромленої у війні Німеччини мали вирішувати держави-переможниці, які окупували її територію. Великих змін зазнали державні обриси Польщі: її територія, порівняно із встановленими у Версалі кордонами, змістилася далеко на захід.

Підсумок Другої світової війни, з точки зору територіальних змін, був найкориснішим для *Радянського Союзу*. Він, поряд із трьома балтійськими країнами, анексував північну половину Східної Пруссії, зайняв на півночі Фінляндії частину Карельського перешийку і район Петсамо. До СРСР були приєднані також відняті у Румунії Бессарабія та північна частина Буковини, Закарпатська Україна, що входила у міжвоєнний час до складу Чехословаччини, і окупована Червоною Армією в 1939 р. та втрачена на початку німецько-радянської війни Західна Україна. Відбулися й інші територіальні зміни. Франція, звичайно, повернула собі Ельзас-Лотарингію, частина Юлійської Країни відійшла до Югославії. Румунія змушена була передати Болгарії Добруджу. Поряд із цим були проведені менш значні корекції лінії кордонів, і на довший час залишалось відкритим питання про майбутнє важливої німецької промислової області – Саару.

Оформлення державно-політичного статусу *Німеччини* затягнулося. Союзники так і не змогли досягти єдності, тож тут не набрав чинності жоден договір. Як було умовлено ще до закінчення війни, Німеччину та Австрію, поділили на зони окупації. Совети контролювали східні землі Німеччини – Саксонію, Тюрінгію, Бранденбург і Мекленбург; британці управляли Північною Німеччиною, Вестфалією і частиною Рейнської області; південніше розташувалися американська і французька зони окупації. Берлін, що знаходився в радянській зоні окупації, був поділений на чотири сектори. Владу в країні здійснювала Союзна контрольна рада (СКР), до складу якої входили головнокомандувачі окупаційних військ держав-переможниць.

Великі зміни після капітуляції Японії відбулися на *Далекому Сході*. Вся територія Японії, за винятком зайнятих Радянським Союзом Курильських островів, була окупована військами США за певної участі відділів Британської співдружності. На відміну від Німеччини у Японії не дійшло до поділу на зони окупації. Імператорський уряд, попри обмеження компетенції, продовжував функціонувати надалі, а рішення створеної в Токіо Союзної Ради (США, СРСР, Британська Співдружність, Китай) не були обов'язковими для американського головнокомандувача генерала Дугласа Макартура, який посідав величезну, майже необмежену, владу на островах.

Згідно з ухвалами Каїрської (1943) та Ялтинської (1945) конференцій союзників у Японії відібрали численні території, захоплені нею до та під час Першої світової війни (Корея, Курильські острови, південна частина Сахаліну, Каролінський і Маріанський архіпелаги, острови Маршаллові та Палау), напередодні й під час Другої світової війни (Маньчжурія, Зовнішня Монголія).

Тим часом загострилася внутрішньополітична ситуація в Китаї. Після провалу переговорів між провідниками партії Гоміндан (Чан Кайші) та Комуністичної партії (Мао Цзедун і Чжоу Еньлай), посередником на яких виступав американський генерал Джордж Маршалл, в країні відновилася громадянська війна, перервана у 1937 р. в зв'язку з японською окупацією. У липні 1946 р. армія Гоміндану розпочала наступ, ліквідовуючи комуністичні бази у середній та північній частині Китаю. В ході війни Гоміндан, зіткнувшись із величезними фінансовими труднощами та дедалі більшою деморалізацією своїх військ, врешті зазнав поразки. 31 січня 1949 р. комуністичні війська зайняли Пекін. 1 жовтня 1949 р. Мао Цзедун, як голова Державної Ради, проголосив у Пекіні створення Китайської Народної Республіки. Чан Кайші з залишками армії та багатотисячною масою біженців евакуювався на острів Тайвань. США, які надавали Гоміндану велику фінансову та матеріальну допомогу, зазнали важкої невдачі, втративши свого чільного союзника в Азії. Поява на Далекому Сході комуністичного колоса викликала на Заході гнітюче враження.

Паралельно з подіями, які вирішували долю Китаю, постала корейська проблема. Після визволення Кореї з-під японської окупації союзники поділили її територію вздовж 38-ої паралелі, розмежувавши, таким чином, сфери дій своїх армій. Південну частину зі столицею в Сеулі зайняли війська США, північну частину – Червона Армія. Переговори у справі об'єднання Кореї, які велися від грудня 1945 р. під егідою ООН, паралізував своєю позицією Кремль, обстоюючи думку, що вирішення корейського питання – це справа лише великих держав. У цій ситуації вибори під наглядом комісії Об'єднаних Націй відбулися 10 травня 1948 р. лише на півдні країни, а ООН визнала створену в цей час владу "єдиним національним урядом об'єднаної Кореї". Президентом Республіки Корея став Лі Син Ман, колишній японський в'язень та прем'єр еміграційного уряду 1919 р.

На півночі Кореї, за підтримки Радянського Союзу, до влади прийшов маловідомий до того Кім Ір Сен, капітан Червоної Армії. 2 вересня 1948 р. Кім Ір Сен проголосив утворення Корейської Народно-Демократичної Республіки, уряд якої він очолив. У грудні 1948 р. радянські війська були виведені з Кореї.

Під впливом Другої світової війни окреслилися зміни ситуації на *Близькому Сході*. На момент закінчення війни на теренах арабського Сходу існувало шість незалежних держав. Чотири з них були монархіями: Єгипет, Ірак, Саудівська Аравія та Ємен; республіканський лад мали Сирія та Ліван. У 1946 р. незалежність отримало Королівство Трансйорданія, до того – формально незалежний емірат під британським контролем. Решта територій перебувала під безпосереднім впливом Великої Британії як мандат, колонія або протекторат (Палестина, Кіпр, Аден, Оман, шейханати над Перською затокою).

Враз, із закінченням Другої світової війни, в Палестині знову спалахнув внутрішній конфлікт між арабським населенням і дедалі чисельнішим, завдяки імміграції, єврейським суспільством та британськими мандатними властями. Врешті, з огляду на загострення арабсько-єврейської боротьби та антибританських виступів, Велика Британія передала 14 лютого 1947 р. справу Палестини до ООН. 29 листопада 1947 р. Загальна Сесія ООН більшістю голосів, за активної підтримки делегації США, ухвалила рішення про утворення двох держав: єврейської та арабської. 15 травня 1948 р., після остаточного закінчення дії британського мандату і виведення англійських військ, Єврейська Національна Рада, перейменована на Тимчасову Державну Раду, проголосила утворення держави Ізраїль.

Хвиля міграцій. Одним із наслідків війни було біженство – масовий відхід людей з місць свого проживання. Після Першої світової війни держави-переможниці при визначенні державних кордонів, меж областей брали до уваги етнічний принцип. При цьому намагалися враховувати бажання груп населення, доля яких вирішувалася. Хоча у своїх рішеннях вони не змогли уникнути деяких несправедливих розв'язок, які суперечили задекларованому принципіві права націй на самовизначення. Натомість після Другої світової війни таким атрибутам, як кордони поселення, мовні

кордони й таке інше, не надавали особливого значення; ніхто не намагався з'ясувати думки та настрої етнічних груп, що були об'єктом розгляду великих держав. Домінуючим чинником тут ставало нове співвідношення сил, що складалося у взаєминах між Сходом і Заходом.

У результаті мільйони людей були витіснені зі своїх рідних країв і стали біженцями. Це було найбільше етнічне переміщення від часів великого переселення народів у Європі IV – VII століть.

Повоєнні масові міграції стали продовженням депортацій чи примусових переселень із часу війни. Під час війни мільйони людей різних національностей були переселені або шукали порятунку перед фронтом, що наближався. Держави “Осі”, головно нацистський Райх і Японія, провадили широкомасштабні переселенські акції на анексованих та окупованих землях. Вони охопили близько 3 млн японського населення і близько 578 тис. німецького населення. Нова хвиля евакуацій, втечі перед фронтом, депортацій і добровільних репатріацій настала під кінець війни та після закінчення воєнних дій. Це були насамперед мільйони військовополонених і примусових робітників, які у 1940 – 1944 рр. були вивезені до нацистського Райху і тепер починали повертатися додому. У Німеччині налічувалося їх майже 6 млн. До цього додалися тисячі євреїв, що пережили гетто і табори смерті і тепер намагалися покинути європейську землю, яка стала для них місцем неймовірних страждань та цвинтарем їхніх родин.

Потоки мігрантів рухалися в цей час у різних напрямках. Поміж них були біженці, що пакували свої речі вже другий або третій раз. Так, наприклад, 250 тис. мешканців Карелії фінської національності, що під час радянсько-фінської війни змушені були шукати притулку у Фінляндії, а в 1941 р., після відвоювання Карелії Фінляндією, повернулися на рідну землю, тепер знову ставали біженцями. Подібні митарства випали на долю жителів Східної Європи німецької національності (Фольксдойчен), що були переселені нацистами у 1939 – 1940 рр. до Райху, а після 1941 р. поселені на анексованих польських землях. Уся ця маса людей була витіснена або втікала зі зайнятих Червоною Армією областей, розташованих на схід від лінії Одер-Нейсе, та з місць свого поселення в Чехословаччині, Угорщині та Румунії.

Між Радянським Союзом, Польщею, Румунією, Угорщиною і Чехословаччиною були укладені угоди про переселення національних меншин відповідно до нових політичних кордонів. Наслідком стали подальші хвилі міграції у Східній та Центральній Європі. Сотні тисяч поляків із приєднаних до СРСР областей рушили на західні землі, селяни з Галичини були переселені до Помор'я та Шльонска. Разом із тим понад шістьсот тисяч українців були виселені з їхніх етнічних територій у Польщі і переселені до Української РСР або примусово депортовані у західні та північні райони Польської держави. До Судетської області, з якої було виселено більше трьох мільйонів фольксдойчен, рушили чеські та словацькі поселенці.

Внаслідок цих переміщень населення окреслилася нова етнічна мапа Центральної та Східної Європи. Була фактично ліквідована майже тисячолітня німецька поселенська та колонізаційна історія, так само як і вікова східна експансія поляків. Натомість починалася російська експансія на захід.

Прибуття мільйонів, що шукали нової батьківщини, стало для країн-господарів важким тягарем на багато років. Необхідно було забезпечити їх працею, сприяти адаптації до нового культурного та суспільного середовища. Нова Німеччина зіткнулася з проблемою біженців небувалих масштабів: треба було інтегрувати понад десять мільйонів прибульців. Європа не переживала подібного від XVII століття, коли з Франції виселили гугенотів.

Найчисельнішою з позаєвропейських національних груп, охоплених повоєнною репатріацією, були японці: після 1945 р. з різних районів Азії повернулися на батьківщину понад 3,1 млн осіб.

Покарання воєнних злочинців та колаборантів. Однією з найгостріших проблем, яка стояла перед переможцями, було питання як вчинити з тими, хто розв'язав війну і спричинив для Європи та світу нечувану катастрофу. Заклики до покарання переможених лунали вже після багатьох воєн; після Першої світової війни знайшла широку підтримку вимога притягнути до кримінальної відповідальності німецького імператора Вільгельма II. Друга світова війна не відповідала загальноновизнаним правилам ведення війни. Нацистам йшлося не лише про те, щоб збройно перемогти інші країни; вони намагалися поневолити, а в деяких

випадках і знищити їх цивільне населення. Німецькі керівники були винні не лише у підготовці агресивної війни, а також у вчиненні важких воєнних злочинів і злочинів проти людськості.

Ще до закінчення війни союзники досягли домовленості про звинувачення та покарання головних воєнних злочинців, яка була підтверджена у постанові Потсдамської конференції. Згідно з умовами лондонського договору чотирьох держав від 8 серпня 1945 р., до якого надалі приєдналися інші союзні держави, було вирішено створити Міжнародний Військовий Трибунал і опрацьовано його статут. Трибунал зібрався 18 жовтня 1945 р. у Берліні, а від 20 листопада 1945 р. і до 1 жовтня 1946 р. працював у Нюрнберзі. Поміж головних воєнних злочинців, посаджених на лаву підсудних, були чільні постаті нацистського режиму, такі як Герман Гьорінг, міністр закордонних справ Йоахім Ріббентроп, головний ідеолог Альфред Розенберг, генерали Вільгельм Кайтель і Альфред Йодль та адмірал Карл Дьоніц. Головні гітлерівські провідники були звинувачені за чотирма видами злочинів: участь у змові проти миру (планування та розв'язання війни); злочини проти миру (ведення агресивної війни); воєнні злочини (порушення прав і звичаїв ведення війни); злочини проти людськості (людиновбивство).

З-поміж 22 звинувачених 12 було засуджено до смертної кари через повішення: Мартіна Бормана (заочно), Германа Гьорінга (перед екзекуцією вчинив самогубство), Вільгельма Кайтеля, Альфреда Йодля, Йоахіма Ріббентрона, Ернста Кальтенбруннера, Ганса Франка, Вільгельма Фріка, Альфреда Розенберга, Фріца Заукеля, Артура Зайсс-Інкварта, Юліуса Штрайхера. Трьох підсудних було звільнено, інші були засуджені до ув'язнення на різні терміни.

У Нюрнберзі були засуджені також цілі організації, звинувачені у злочинах проти людськості: гестапо, служба безпеки, СС та керівництво націонал-соціалістичної партії.

Услід за процесом над головними воєнними злочинцями були проведені подальші численні судові розправи: проти високих нацистських військовиків, звинувачених у воєнних злочинах, проти провідних промисловців, що активно співпрацювали з гітлерівським режимом в його агресивній політиці (І.Ф.Фарбеніндустрі, Флік, Крупп), проти високих чиновників Міністерства закордонних справ і, звичайно, проти керівників поліційних та інших

особливих формувань, що брали участь у масових репресіях, зокрема у т. зв. "остаточному розв'язанні" – вбивстві щонайменше п'ятьох мільйонів євреїв. Ці процеси і в німецьких зонах окупації, і поза кордонами Німеччини тривали протягом багатьох років. До 1949 р. військові трибунали західних держав видали 5025 присудів, у тому числі 806 смертних вироків. 486 вироків смерті виконано, решту замінено ув'язненням. У радянській зоні до 1950 р. було ув'язнено близько 122 тис. осіб. За неофіційними даними близько 43 тис. із них померло. Були серед них гітлерівські злочинці, а також противники комунізму. У процесах проти нацистських злочинців, що відбувалися поза кордонами Німеччини, вчинено загалом близько 50 тис. карних вироків.

Однак справа переслідування гітлерівських злочинців ніколи не була доведена до кінця. Деякі з них з закінченням війни безслідно зникли і опинилися за кордоном, зокрема, в країнах Латинської Америки. Інші ж хоча і були затримані, але довести їхню вину було неможливо: їх жертви були мертві, а співучасники мовчали.

В *Італію* після падіння фашизму прийшла короткочасна, але потужна хвиля очищення. Спеціальні суди, створені зразу після визволення, покарали високопосадових політично активних фашистів, засудивши їх до різних термінів ув'язнення. Всі ж ті, що були простими попутниками за часів фашистського режиму, могли вже невдовзі без особливих проблем продовжувати працю за фахом або й займатися політичною діяльністю. З 800 тисяч цивільних чиновників, які у своїй більшості належали до фашистської партії, лише кількості втратили посади. Найважливіші поміж нечисленних великих процесів стосувалися представників вищого військового командування. У 1950 р. відбувся судовий процес проти маршала Родольфо Граціані, якому винесли вирок – 19 років ув'язнення. Однак невдовзі в'язень був амністований. Найбільше число крайніх покарань припало на перші тижні після визволення півночі Італії, коли були лінчовані або засуджені до страти за рішенням партизанських трибуналів сотні фашистських активістів. Число вбитих і тих, що пропали безвісти в цей час, згідно з офіційними даними, становило 1732 особи. Після того, як у жовтні 1946 р. в Італії було оголошено амністію, в ув'язненні залишалось лише від 3-х до 4-х тисяч колишніх фашистів або воєнних злочинців.

Радикальніші чистки відбувалися у *Франції*. Згідно з офіційними даними, тут було розпочато 170 тис. судових процесів за звинуваченнями у колабораціонізмі і винесено 120 тис. присудів, у тому числі 4785 смертних вироків, з яких 2 тис. виконано. Втім ці цифрові показники не відображають усієї правди. Згідно з урядовими оцінками, під час і невдовзі після визволення французькі партизани стратили приблизно 4500 колаборантів. Ці страти після короткого судового розгляду найбільше практикувалися у центральній Франції, де партизани мали основні бази. Їх жертвами були, звичайно, місцеві поліційні провідники або агенти гестапо, які співпрацювали з окупантами. Переслідування колаборантів на державному рівні відбувалося пізніше. Найбільшу увагу викликали процеси проти чільних постатей режиму Віші – Філіпа Петена і П'єра Лавалья. У травні 1945 р. П. Лаваль був заарештований, засуджений до смертної кари і страчений. В.-Ф.Петен у серпні 1945 р. засуджений до смертної кари, яку, з огляду на похилий вік, замінено довічним ув'язненням.

Співучасників воєнних злочинів активно переслідували і в інших визволених країнах. У *Голландії* здійснено понад 150 тис. арештів. У *Норвегії*, де було вчинено 18 тис. арештів, найгучнішою стала судова розправа над головою маріонеткового пронацистського уряду Відкупом Квіслінгом. Його звинуватили у державній зраді і стратили у жовтні 1945 р. Масштабні процеси денацифікації відбувалися у *Бельгії* та *Данії*. Тисячі людей тут були позбавлені громадянських прав і права праці за професією. Деякі чільні колаборанти і нацистські агенти, як бельгієць Леон Дегрель чи хорватський диктатор Анте Павеліч, врятувалися від суду втечею за кордон.

Ніхто не був цілком задоволений ходом і результатами процесів очищення в окремих країнах. В одних випадках розправи зайшли доволі далеко, в інших вони були не досить радикальними. Попри те покарання колабораціонізму стало виразом прагнення народів Європи рішуче покінчити зі злочинною спадщиною націонал-соціалізму.

Мирні договори зі сателітами Німеччини. Згідно з прийнятим у той час визначенням, до сателітів Німеччини належали Італія, Румунія, Болгарія, Угорщина та Фінляндія. Керівники

великих держав-переможниць утворили в Потсдамі Раду міністрів закордонних справ (Китаю, Франції, Сполучених Штатів, Великої Британії та СРСР). Її основним завданням була підготовка договорів із переможеними державами. Процедурні питання розглядали на конференції міністрів закордонних справ США, Великої Британії та СРСР у Москві в грудні 1945 р. Згідно з її рішеннями, принципові положення мирних договорів із державами, які під час Другої світової війни були союзниками і сателітами Третього Райху, мали бути підготовані в працях чергових сесій Ради міністрів. Основні питання надалі стали предметом обговорення на Паризькій мирній конференції за участю 21 країни (29 липня – 15 жовтня 1946 р.) і на засіданнях Ради міністрів восени та взимі того ж року. Внаслідок цих процедур у Парижі 10 лютого 1947 р. відбулося урочисте підписання мирних договорів із Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.

Більшість положень договорів збігалася з текстами договору про капітуляцію та договорів про перемир'я. Всі договори побудовані за єдиною схемою.

Мирний договір з *Італією* включав ряд територіальних умов. Країна втрачала невеликі ділянки території на користь Франції (площею приблизно 700 км²). Італія віддала Греції острів Родос та острови Додеканес. Область Венеція-Джулія з Трієстом отримала міжнародний статус. Пізніше, у жовтні 1954 р., на основі угоди між Італією, Югославією, Великою Британією та США, Трієст і прилегла до нього територія були передані під безпосередню юрисдикцію Риму, а решту спірної території над верхньою Адріатикою включено до Югославії.

Згідно з військовими умовами договору, сухопутні війська Італії могли налічувати до 185 тис. осіб, на їхньому озброєнні могло бути 200 середніх і легких танків. Корпус карабінерів міг налічувати 65 тис. осіб; особовий склад військово-морських сил визначено у 25 тис. Італії було заборонено мати підводні човни; чисельність службовців військово-повітряних сил не повинна була перевищувати 25 тис. осіб, а кількість бойових літаків – не більше 200 одиниць.

У договорі з Італією містилися також зобов'язання сплати репарацій на загальну суму 360 млн доларів.

Італія визнавала незалежність Албанії та Ефіопії. З приводу колишніх колоній, які вона мала до 1936 р. (Лівія, Еритрея, Сомалі), жодної угоди не було досягнуто. Вирішено, що після того, як мирний договір набере чинності, це питання буде передане на розгляд ООН.

Мирний договір із *Болгарією* визначав, що кордони держави повинні пролягти так, як на 1 січня 1941. Єдиним винятком, порівняно з довоєнною ситуацією, було збереження в складі Болгарії південної частини Добруджі, яку вона отримала за умовами договору з Румунією від 7 вересня 1940 р. Болгарія мала право на утримання обмежених збройних сил: сухопутної армії чисельністю 56800 осіб, військово-морських сил – 3500 військовослужбовців і 1 корабель тоннажем 7250 тонн та військово-повітряних військ – 5200 вояків і 90 літаків. Держави-переможниці зобов'язали Болгарію сплатити репарації на загальну суму 70 млн доларів.

Територіальні умови мирного договору з *Румунією*, за вихідний пункт для яких були взяті кордони від 1 січня 1941 р., містили разом із тим ряд відступів. Йшлося про підтвердження відокремлення Бессарабії та Північної Буковини на користь СРСР, здійсненого у порозумінні Москви з Бухарестом 28 червня 1940 р., та Південної Добруджі на користь Болгарії. Натомість визнано недійсними рішення так званого другого арбітражу від 30 серпня 1940 р., згідно з якими північно-західна частина Трансильванії була відокремлена від Румунії на користь Угорщини. Таким чином, був відновлений румунсько-угорський кордон від 1 січня 1938 р. Максимальна чисельність сухопутних військ Румунії повинна була становити до 125 тис. осіб, військово-морські сили – 5 тис., військова авіація – 8 тис; загальний тоннаж флоту не міг перевищувати 15 тис. тонн, авіація не могла мати більше ніж 150 літаків, у тому числі лише 100 бойових. Румунія мала сплатити репарації на суму 300 млн доларів на користь СРСР.

Відповідно до умов мирного договору з *Угорщиною* вона зобов'язана була евакуювати всі території, зайняті після 31 грудня 1937 р. Були скасовані рішення як першого (2 листопада 1938 р.), так і другого (30 серпня 1940 р.) віденських арбітражів; Угорщина змушена була звільнити Закарпатську Україну, зайняту нею у середині березня 1939 р. Кордони з Австрією та Югославією

відновлювалися у тому вигляді, в якому вони існували на 1 січня 1938 р. Стосовно збройних сил Угорщини в мирному договорі зазначалося, що сухопутні війська, в тому числі ППО і річковий флот, обмежувалися в 65 тис. осіб, авіація – 5 тис. і 70 бойових машин. Репарації становили 300 млн доларів, із них на користь СРСР – 200 млн, Югославії – 70 млн і Чехословаччини – 30 млн.

У територіальній частині мирного договору з *Фінляндією* йшлося про повернення до кордонів від 1 січня 1941 р., за винятком району Петсамо, який був переданий СРСР. Радянський Союз здійснив також обмін оренди бази в Ханко (отриманої ним згідно з договором з Фінляндією від 12 березня 1940 р.) на базу в Порккала-Удд терміном 50 років. Чисельний склад сухопутних сил (разом з прикордонною службою та протиповітряною обороною) визначено на рівні 34 тис. солдатів і офіцерів; персонал військово-морського флоту – 4500 осіб, а загальний тоннаж кораблів не міг перевищувати 10 тис. тонн; в авіації могло служити 3 тис. людей і 60 літаків. На Фінляндію було накладене зобов'язання сплати репарацій на загальну суму 300 млн доларів на користь СРСР.

Утворення Організації Об'єднаних Націй. Задум заснування загальної міжнародної організації, на зміну Ліги Націй, народився внаслідок зустрічей представників Великої Британії, США і СРСР у Москві (19 – 30 жовтня 1943 р.) та Тегерані (28 листопада – 1 грудня 1943 р.). Її метою мало бути створення інституційних форм співпраці т. зв. Великої Трійки, щоб уможливити реалізацію ідей, накреслених Атлантичною хартією (14 серпня 1941 р.) і Декларацією Об'єднаних Націй (1 січня 1942 р.). Власне від титулу останнього документу походить назва нової організації.

Засади функціонування майбутньої ООН були визначені експертами Великої Трійки в Думбартон-Оксі (США, 21 серпня – 7 жовтня 1944 р.). Ялтинська конференція (4 – 11 лютого 1945 р.) розглянула пропозиції, висунені експертами. Було вирішено питання стосовно участі в проєктованій організації радянських республік: окрім СРСР членами ООН ставали Україна та Білорусія, які номінально мали свої власні міністерства закордонних справ. Конференція врешті розв'язала ключове питання процедури головування в Раді Безпеки, у якій мали бути представлені найбільші

держави: було вирішено, що постійні члени користуватимуться правом вето в усіх питаннях, крім процедурних.

Згідно з домовленостями у Ялті, установча конференція ООН розпочалася 25 квітня 1945 р. в залі опери в Сан-Франциско. Взяло в ній участь 46 делегацій. До ООН входили держави переможниці, переможених держав до організації не приймали. Також не прийняли Іспанію та Португалію – з огляду на панування в них авторитарних режимів. Не забажала вступити до організації Швейцарія, яка прагнула зберегти свій нейтралітет. Упродовж роботи установчої сесії число її учасників зросло до 51. В результаті двомісячних дискусій 26 червня ухвалено Статут Організації Об'єднаних Націй, який після ратифікації більшістю держав-засновниць набрав чинності 24 жовтня 1945 р. Статут складається зі 111 статей, об'єднаних у 19 розділах.

Головні цілі ООН полягають у збереженні миру та безпеки, захисті прав людини, пошануванні міжнародних зобов'язань та підтриманні розвитку народів світу. Утворено шість головних органів ООН: Генеральна Асамблея; Рада Безпеки; Соціально-економічна рада; Рада з опіки; Міжнародний трибунал; Секретаріат.

Генеральна Асамблея (ГА) збиралася раз на рік на тримісячну сесію. Кожний член мав один голос, незалежно від величини і сили держави. Ухвали приймалися більшістю голосів, а в особливо важливих справах більшістю у 2/3 голосів. ГА обирає непостійних членів Ради Безпеки, членів Економічної та соціальної ради й Ради опіки; за пропозиціями Ради Безпеки приймає до Організації нових членів та виключає тих, котрі порушили Статут ООН. З усіх інших питань постанови, що ухвалює ГА, мають лише рекомендаційний, дорадчий характер.

Особливу роль у системі функціонування ООН грає Рада Безпеки (РБ). Попервах вона складалася з 11 членів, у тому числі 5 постійних і 6 непостійних. Постійними членами РБ стали великі держави: Китай, Франція, США, Велика Британія і СРСР. Решту 6 непостійних членів РБ обирають на трирічний термін. Ухвала РБ набирає сили, якщо отримала щонайменше 7 голосів, у тому числі всіх постійних членів Ради. Кожний постійний член Ради, має право вето. Без згоди цих членів ухвали Ради не набирають чинності. Водночас самі постійні члени без підтримки,

принаймні, двох непостійних членів також не можуть прийняти постанови. Рада Безпеки діє постійно і посідає право приймати рішення, що мають ключове значення для світової безпеки.

Менше значення мали Соціально-економічна рада, яка розглядала через свої спеціалізовані комісії та організації економічні та суспільні проблеми, та Рада з опіки, яка вирішувала справи підпорядкованих несамоційних територій (у 1945 р. існувало одинадцять таких теренів із населенням 20 млн жителів).

Натомість Міжнародний трибунал у складі п'ятнадцяти суддів, яких обирала на дев'ять років ГА, мав розглядати міжнародні спори і опрацьовувати для ООН експертизу. Його вироки були остаточними, але для їх виконання необхідна була підтримка Ради Безпеки.

Врешті, Секретаріат, очолюваний Генеральним секретарем, якого на пропозицію Ради Безпеки обирала ГА, був чиновницькою структурою, створюваною для управління майном, збирання членських внесків та інформування великих держав про проблеми, що загрожують миру.

Перші організаційні праці ООН проведено у липні – грудні 1945 р. У 1945 – 1947 рр. ООН не мала постійної оселі і усталених методів діяльності, окремі сесії відбувалися в різних місцях. У 1947 р. організація оселилася в США, спочатку у тимчасовій садибі, а від 1952 р. у новій оселі на острові Мангеттен у Нью-Йорку.

Початок холодної війни. Повоєнна політична мапа була відображенням нового співвідношення сил у світі. З закінченням війни настав кінець традиційній рівновазі європейських держав: Велика Британія і Франція були ослаблені, Німеччина та Італія зазнали поразки. Перемоги досягнуто головню завдяки воєнним успіхам нових наддержав – США та СРСР. Таким чином, замість європейської системи великодержав постала загальна світова система, хоча на перших порах ця зміна виглядала як проекція європейського балансу сил у глобальному контексті. Основні рішення, як і раніше, відбувалися у Європі.

Тепер, після перемоги над Гітлером і Муссоліні, держави-переможниці несподівано стали одна побіля одної в центрі континенту. Характер їх взаємин дедалі більше визначало різне бачення шляхів облаштування життя народів, яке приходило на зміну

дотеперішнім ідеологічним уявленням про спільність інтересів у боротьбі з фашизмом. Приписів Ялтинської та Потсдамської конференцій вже було не досить, щоб мотивувати спільну європейську політику. Ставало дедалі яснішим, що у Європі йде до поділу на політичні, ідеологічні та суспільно-політичні сфери впливу. Грунт для такого розподілення закладали зони військової окупації. Внаслідок війни Радянський Союз встановив контроль над Центрально-Східною Європою та значною частиною Балкан, у той час, як у Західній та Південній Європі домінували Сполучені Штати Америки.

Характеризуючи територіально-політичні реалії, що склалися після війни, В. Черчіль у промові в місті Фултоні (США) 5 березня 1946 р. констатував: *“Від Щеціна на Балтиці до Трієста на Адріатиці на континенті опустилася залізна завіса. За цією лінією зберігаються всі цінності давніх держав Центральної та Східної Європи. Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест, Софія – всі ці славнозвісні міста і населення в їх районах перебувають в радянській сфері і всі підпорядковуються у тій чи іншій формі не лише радянському впливові, а й значною мірою зростаючому контролю Москви”*. Власне цей поділ і став вихідним пунктом для зростання суперечностей між союзниками.

Непорозуміння між СРСР і західними союзниками означилися вже перед закінченням війни. Суперечності між ними виявлялися, насамперед, у різних візіях стосовно розподілу територій, репарацій і методів та способів управління окупованими чи визволеними країнами. При вирішенні долі тієї чи іншої країни та її державно-політичного устрою союзники представляли діаметрально протилежні точки зору. Американці та британці виходили при цьому з позиції, що йдеться про парламентську демократію західного зразка, в той час як Москва уявляла собі лише систему радянського типу. Демократія західного стилю була для Сталіна рівнозначна реставрації капіталізму, що він вважав не допустимим у межах радянської сфери впливу. Західні союзники домагалися вільних виборів у визволених країнах. У баченні радянського керівництва це був імперіалістичний обманний маневр.

Предметом гострих суперечок між СРСР і західними союзниками стало *питання майбутнього Польщі*. Сталін виходив при

шому із засновку, що підпорядкування Польщі, яка у період міжвоєнного двадцятиліття була однією з найсильніших держав у регіоні, відкриє йому шлях до опанування решти держав Східної Європи та Балкан. Як тільки радянські війська перейшли довоєнний кордон, за підтримки радянського керівництва був створений польський уряд, провідну роль в якому грали комуністи (Люблінський уряд). Натомість західні союзники надалі визнавали польський еміграційний уряд із осідком у Лондоні, з яким радянське керівництво розірвало всі зв'язки. Врешті після тривалих переговорів і гострих дискусій, зокрема між В.Черчиллем і Й. Сталіним, досягнуто домовленостей і створено коаліційний уряд Польщі, в якому за підтримки Кремля комуністи зберегли деякі ключові позиції. Комуністи входили до складу перших повоєнних урядів і мали дедалі більший вплив на політику в Румунії, Чехословаччині, Болгарії, Югославії, Албанії, Угорщині. Радянська сторона почала запроваджувати власну політичну систему у підконтрольній їй зоні окупації у Німеччині і домоглася об'єднання СДПН із КПН, що завершилося утворенням Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЕПН).

Різний підхід до трактування *німецького питання* ставав головним джерелом незгод між СРСР і західними державами. У радянського керівництва не було попервах якогось чіткого бачення майбутнього Німеччини. Сталін у цей час не виключав можливості максимального розв'язання – встановлення комуністичного панування у всій Німеччині. Під час зустрічей міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Франції не було досягнуто будь-якого прогресу у мирному врегулюванні німецької проблеми. Московське керівництво ставилося неприхильно до всіх спроб західних представників у пошуку компромісів і подолання недовіри радянської сторони.

До ускладнення взаємин між СРСР і Заходом спричинилася у цей час поява нового вогнища конфлікту на *Півдні Європи*. В Греції Фронт національного визволення, очолюваний комуністами, розгорнув у 1946 р. збройну боротьбу проти монархічного режиму. У громадянську війну в Греції втрутилися, на боці комуністів, Болгарія та Югославія, яких підтримував Радянський Союз. Разом із тим крайнє невдоволення в Лондоні викликала відмова радянського

уряду вивести свої війська з Ірану та тиск, який чинила Москва на Туреччину, домагаючись перегляду міжнародного статусу Дарданелл та повернення колишніх російських територій (округи Карс і Ардаган в Анатолії), захоплених у 1921 р. Уряд Великої Британії, який вирішив підтримати уряд Греції, заявив у лютому 1947 р. про свою неспроможність надавати йому ефективну допомогу.

Події на Півдні Європи та на Близькому Сході, советизація країн Центрально-Східної Європи, а особливо розбіжності в політиці стосовно Німеччини – все це неминуче вело до зростання напруженості у взаєминах між США і СРСР. В американській політиці наприкінці війни та у перші повоєнні роки стикалися різні тенденції: інтернаціоналістська, спрямована на глобальну співпрацю з Радянським Союзом, і з рішучими намірами покарання Німеччини, та ізоляціоністська, що виявлялася у прагненні якнайшвидше вийти із заокеанських зобов'язань і відкликати з Європи та демобілізувати американські війська. А разом із тим все більше активізувалися антикомуністичні мотиви, що акумулювали ідеологічні, політичні і значною мірою економічні складові.

Явний злам у політиці Вашингтона настав у 1947 р. Він був пов'язаний із персональними змінами у керівництві американською зовнішньою політикою. У січні 1947 р. на пост державного секретаря США був призначений генерал Джордж Маршалл, людина зі способом силового мислення в дусі генерального штабу. Це призначення явно відповідало намірам президента Гаррі Трумена провадити енергійну політику.

Основні засади нової політики сформулював Джордж Кеннан, радник американського посольства у Москві і фахівець із питань Радянського Союзу. Свої погляди на тему радянської закордонної політики Кеннан виклав у депеші, надісланій з Москви до Вашингтона в лютому 1946 р. Він пропонував вдатися до дій, які мали б на меті стримування комунізму і радянської експансії із застосуванням політичних, економічних та військових засобів. Думки Кеннана, опубліковані щойно в червні 1947 р. на шпальтах часопису *"Foreign Affairs"*, були покладені в основу офіційної політичної доктрини, що дістала назву доктрини стримування.

12 березня 1947 р. президент Трумен виступив перед обома палатами Конгресу, які зібралися на спеціальне засідання. Президент

гостро протестував проти політики СРСР стосовно Польщі, Румунії, Болгарії та інших країн Центрально-Східної Європи. Він засудив будь-які прагнення до зміни статус-кво, здійснювані Радянським Союзом за допомогою засобів примусу та політичного отручання. Твердив, що тоталітарні форми управління, нав'язані військовим народам озброєними меншостями або шляхом агресії слови, загрожують світовому мирові, а в результаті – безпеці США. Президент звернувся до Конгресу з пропозицією про надання економічної та фінансової допомоги всім державам, що знаходяться поза радянською сферою впливу, з метою досягнення ними економічної стабілізації і забезпечення правдивого політичного розвитку. Трумен зажадав надати негайну фінансову допомогу в сумі 400 млн доларів Туреччині та Греції, які, на його думку, опинилися у найважчому становищі.

Промова Трумена, у якій за традицією Вудро Вільсона викладено ідеологічні принципи американської зовнішньої політики, була, свого роду, декларацією гарантій для некомуністичної Європи, а згодом і всього некомуністичного світу. Ця промова, що увійшла в історію як доктрина Трумена, стала знаменною подією повоєнної епохи і справедливо вважається початком холодної війни. Відтак американська сторона активізувала свою діяльність і впливи в Європі та інших регіонах світу.

Із доктриною Трумена був пов'язаний наступний крок адміністрації США. 5 червня 1947 р. Дж. Маршалл у промові, виголошеній у Гарвардському університеті, закликав уряди європейських країн до спільного опрацювання програми економічної відбудови старого континенту. Суть *"плану Маршалла"* полягала у пропозиції використання американських фінансів, товарних ресурсів та промислового обладнання задля запобігання подальшому занепадові європейського господарства, а надалі – налагодження тісної економічної співпраці між державами континенту. *"Сполучені Штати, –* твердив Дж. Маршалл, *– повинні зробити все, що в їхніх можливостях, щоб допомогти світові у поверненні до економічного здоров'я, без якого не може бути мови про політичну рівновагу та мир"*.

Конгрес США позитивно сприйняв це звернення і ухвалив закон про надання допомоги іноземним державам. Американці планували охопити допомогою цілу Європу, в тому числі Радянський

Союз і країни Центрально-Східної Європи. Прийняття допомоги привело б до значної залежності СРСР від Сполучених Штатів. Сталін ці пропозиції категорично відкинув. Чехословаччина та Угорщина на першій фазі дискусій готові були приєднатися до “плану Маршалла”, але радянське керівництво змусило їх відмовитися від цих намірів. Врешті “план Маршалла” прийняли лише держави Західної Європи. Це посилювало ідеологічний та політичний поділ на континенті.

У відповідь на зростання американської присутності та впливів у Європі Москва вдавалася до заходів консолідації комуністичних партій та зміцнення позицій комуністів у політичному житті та державних системах східноєвропейських країн. У вересні 1947 р. з ініціативи Сталіна утворено Інформаційне бюро комуністичних та робітничих партій (Комінформ). До складу цієї інституції увійшли комуністичні партії СРСР, Югославії, Болгарії, Угорщини, Румунії, Чехословаччини, Польщі, Франції та Італії. Промовляючи на організаційному засіданні Комінформу, представник радянської компартії Андрій Жданов заявив про закінчення періоду міжнародної співпраці і проголосив головним завданням комуністичних партій боротьбу проти Сполучених Штатів та їх союзників.

Паралельно Радянський Союз заходився активно насаджувати устрій “народної демократії” з вирішальним впливом комуністів у державно-політичних структурах. Форсований перехід до прорадянських режимів був відповіддю на план Маршалла та його можливий вплив на країни радянської сфери. Подібні процеси відбувалися у Румунії, Угорщині і особливо в Чехословаччині, де у лютому 1948 р. в умовах гострої політичної кризи був встановлений новий уряд, в якому вирішальну роль здобули комуністи і залежні від них політики. Всюди були ліквідовані рештки багатопартійності і запроваджено єдиновладдя комуністів, які в деяких країнах формально виступали в “союзі” з іншими партіями.

Услід за чехословацькими подіями загострилася ситуація в Німеччині. У січні 1947 р. набрала чинності угода між США та Великою Британією про об'єднання їхніх зон окупації у Німеччині. Утворену територіальну одиницю названо Бізонією. Засідання Ради міністрів закордонних справ у Москві (березень – квітень

1947 р.), як і пізніше зустріч у Лондоні (листопад – грудень 1947 р.) виявили значні розбіжності в поглядах СРСР і західних держав у німецькому питанні. Головним предметом суперечки, поряд із репараціями, була територіально-правова структура майбутньої Німеччини. Москва виступила за утворення централізованої унітарної держави, Лондон підтримував концепцію централизованної унітарної держави або централізованої федеративної держави, Вашингтон був прибічником федеративної держави на американський зрієць, Париж натомість висловлювався за утворення конфедерації. Коли на завершення засідання Ради міністрів закордонних справ у Лондоні міністри не визначили навіть терміну наступної зустрічі, стало зрозумілим, що спільна політика чотирьох держав стосовно Німеччини закінчилася невдачею.

Сполучені Штати приступили до включення західних зон окупації “до плану Маршалла”. Франція погодилася на приєднання своєї зони до Бізонії і від 1 січня 1948 р. три західні зони разом виступали як Тризонія. У Лондоні 23 лютого 1948 р. розпочала свою роботу конференція представників трьох західних великих держав (Англія, Франція, США) за участю делегацій держав Бенілюксу (Бельгія, Голландія, Люксембург). На конференції було прийнято рішення про заснування Західноєвропейського союзу та досягнуто домовленості стосовно утворення окремої західнонімецької держави з перспективою приєднання її до Західноєвропейського союзу. Водночас у Тризонії тривали праці над утворенням окремої держави. 18 червня прийнято рішення про введення нової валюти Тризонії – німецької марки. Ці рішення не були узгоджені з СРСР.

Керівництво Радянського Союзу розцінило це як порушення спільної політичної лінії стосовно Німеччини. Під час засідання Союзної контрольної ради (СКФ) у Берліні 20 червня 1948 р. представник СРСР маршал Василь Соколовський заявив протест проти цієї політики і покинув засідання. Від того часу СКР більше не збиралася і припинила свою діяльність.

Наростання розбіжностей між СРСР і західними державами у німецькому питанні започаткувало смугу протистояння між ними у формі міжнародних криз та локальних конфліктів. У відповідь на наміри й зусилля США та їх союзників, спрямовані на інтеграцію

західних зон окупації Німеччини, радянське керівництво вирішило вдатися до тиску на найслабкіше місце західних держав у німецькому питанні – їхню позицію у Берліні. Використовуючи ту обставину, що місто розташоване цілковито на території радянської зони, Кремль вирішив усунути колишніх союзників із Берліна. 23 червня 1948 р. вимкнено подачу струму для Західного Берліна, а 24 – перекрито всі шляхи під'їзду до міста. Розпочалася *блокада Західного Берліна*. Західні держави прорвали блокаду Берліна, організувавши “повітряний міст”: забезпечення західних секторів міста здійснювалося за допомогою авіації. Блокада тривала від 24 червня 1948 р. по 10 травня 1949 р. За цей час загальний обсяг доставок склав 1,5 млн тонн, брало участь 380 машин. Була це велика операція і демонстрація сили. Світ знову опинився на межі війни. Берлінська криза зміцнила позиції і значення Сполучених Штатів у світі. Радянський Союз не зміг захистити свою політичну лінію. Невдача блокади означала для Москви остаточну втрату безпосереднього впливу на розвиток подій у західних зонах окупації. Західні держави визнали політичний провід США.

Тим часом завершувався процес творення німецької держави. В Кобленці 8 липня 1948 р. зібралася Парламентська рада Тризонії, яка опрацювала проект Основного закону. 8 травня 1949 р. Парламентська рада схвалила проект, а після затвердження його протягом 18 – 21 травня губернаторами держав-окупантів Основний закон ратифікували парламенти німецьких країв. 14 вересня 1949 р. відбулися вибори до парламенту (Бундестаг). 20 вересня був сформований перший уряд і цей день вважається датою утворення Федеративної Республіки Німеччини.

У відповідь на прийняття Основного закону західнонімецької держави у радянській зоні окупації з ініціативи СЄПН був скликаний Німецький народний конгрес, який обрав зі свого складу Німецьку народну раду. 30 травня 1949 р. Народна рада схвалила Конституцію Німецької Демократичної Республіки. 7 жовтня 1949 р. Німецька народна рада, перейменована на Тимчасову народну палату, впровадила у життя Конституцію НДР.

Німеччина була поділена. ФРН і Західний Берлін увійшли у систему західного світу та були охоплені “планом Маршалла”. НДР опинилася під повним контролем СРСР. Поділ Німеччини

був лише віддзеркаленням розколу Європи та світу, що тепер остаточно довершився.

В епіцентрі нової системи міжнародних відносин, що формувалася, виявилось протистояння двох наддержав – США і Радянського Союзу. Конфлікт між ними, як змагання за впливи у глобальному масштабі, розгортався головно у формі боротьби за втілення несумісних між собою ідеологічних цілей. Йшлося, таким чином, про світоглядний спір, для означення якого американський публіцист Волтер Ліппман ще у 1947 р. вжив термін “холодна війна”. З комуністичного боку ідеологічний арсенал формувався протягом десятиліть, ще від часів Леніна. Радянська пропаганда в звинуваченнях на адресу США та країн Заходу перейшла від антифашистських гасел із періоду війни до антиімперіалізму та антиколоніалізму. Сталін та його оточення були переконані, що капіталістичний світ не оправиться від війни, а головне, що США у найближчі роки спіткає важка економічна криза такого ж рівня, як велика депресія кінця 20 – початку 30-х років. Це була найважливіша засада, на якій базувалася радянська політика. Велика криза капіталізму була для радянських комуністичних верхів лише питанням часу, і чинячи постійний тиск на Захід, вони сподівалися прискорити поразку свого класового супротивника.

Захід у протистоянні з СРСР займав переважно оборонну позицію. Його дії були радше реакцією на політичні чини та ідеологічні акції радянської сторони. На таких принципах будувалася доктрина стримування, яка передбачала різні форми протидії радянській експансії, пристосовуючись до змін і маневрів радянської політики. В ідеологічній конфронтації з СРСР та його сателітами західний політикум і пропаганда зображали правлячі гами режиму як тоталітаризм, що базується на спорідненості фашистської та комуністичної політики. Американська преса знову почала писати про радянську політичну систему як диктатуру, яка боїться будь-якої внутрішньої опозиції і придушує її.

Радянські пропагандистські акції та контрзаходи американських і західноєвропейських державних чинників, засобів масової інформації породжували у суспільствах почуття непевності й тривоги. Ці настрої підсилювали численні страйки і бунти, що відбувалися під кінець 40-х років майже у всій Європі. Все більше

людей на Заході перебувало під враженням про зростаючу радянську загрозу. Настало загальне прозріння, яке спричинило крах уявлень із часу війни, коли в Радянському Союзі бачили союзника у боротьбі проти фашизму. Комуністичну ідеологію з її ідеями світової революції почали сприймати як актуальну справу дня.

Поняття “холодна війна” було символічним означенням ситуації, за якої перехід до “гарячої” війни міг статися у будь-який момент. Наростання муру недовіри, атмосфери конфронтації спонукало до *створення спеціальних військово-політичних інститутів*. Утворення Комінформу та промова А. Жданова на установчому конгресі цієї організації переконували країни Заходу у необхідності пошуку форм тіснішої військової співпраці. 17 березня 1948 р. Велика Британія, Франція та країни Бенілюксу підписали у Брюсселі пакт про військове, політичне, економічне й культурне співробітництво на термін п'ятдесят років. Брюссельський пакт містив умову, за якою держави-члени взаємно зобов'язувалися до надання негайної військової допомоги в разі агресії проти будь-якої з них. Невдовзі після укладення Брюссельського пакту міністри закордонних справ Англії та Франції Ернест Бевін і Жорж Бідо звернулися до держсекретаря США Дж. Маршалла з пропозицією про утворення ширшої оборонної спільноти держав Західної Європи за участю США.

Дипломатичні переговори за участю США, Канади і держав-учасниць Брюссельського пакту на тему військової співпраці розпочалися 6 липня 1948 р. у Вашингтоні. Значний вплив на їх перебіг мала блокада Берліна, запроваджена Радянським Союзом під кінець червня 1948 р. Як пізніше зазначав Трумен у своїх мемуарах *“варварська політика радянських властей у Берліні”* прискорила утворення НАТО. До участі у перемовинах надалі були запрошені також Норвегія, Данія, Італія, Португалія та Ісландія. 4 квітня 1949 р. десять згаданих європейських держав та США і Канада підписали у Вашингтоні договір про утворення Північноатлантичного пакту (НАТО). Пакт містив умову про надання взаємної допомоги у випадку агресії проти однієї або кількох держав-учасниць з метою відновлення та збереження безпеки у північноатлантичній зоні. Ця умова не зобов'язувала, однак, жодну зі сторін до надання допомоги самочинним шляхом із моменту

бройного нападу, а узалежнювала допомогу та її форми, не викликаючи застосування військової сили, від рішення решти держав.

Найважливішими цивільними органами пакту були: Північноатлантична рада, котра ще називалася Рада міністрів, до складу якої входили міністри закордонних справ держав-учасниць; Комітет оборони, участь в якому брали міністри оборони, та Фінансово-економічний комітет, що склався з міністрів фінансів. У травні 1951 р. ці обидва комітети були ліквідовані, а їх функції перебрала Рада міністрів. Відтоді до складу Ради входили перемінно міністри закордонних справ, оборони та фінансів, залежно від проблематики, що обговорювалася на її засіданнях. У важливих справах збиралася Рада постійних представників у складі віце-міністрів закордонних справ або послів. Вона засідала щонайменше один раз на тиждень у період між сесіями Ради міністрів. Головував на засіданнях Ради міністрів, як і Ради постійних представників, Генеральний секретар НАТО. Найважливішим військовим органом пакту був Військовий комітет, до складу якого входили керівники штабів держав-членів. У лютому 1952 р. був створений постійний військовий комітет.

Разом із тим паралельно відбувалися інтеграційні процеси у Європі.

Західна Європа на шляху єднання. Ініціативи стосовно зближення і співпраці європейських країн з'явилися вже невдовзі після закінчення війни. В.Черчілль 19 вересня 1946 р. виступив із доповіддю у Цюрихському університеті, в якій закликав до об'єднання принаймні Західної Європи. У 1946 р. у державах Західної Європи, головно в Бельгії, Голландії, Франції та Великій Британії виникло кілька організацій і товариств, що пропагували ідею Об'єднаної Європи. У травні 1948 р. з ініціативи В. Черчілля скликано в Гаазі Європейський конгрес, у результаті роботи якого створено Раду Європи з осідком у Страсбурзі. До Ради увійшло 10 держав: Бельгія, Данія, Франція, Голландія, Ірландія, Люксембург, Норвегія, Швеція, Велика Британія та Італія. У 1949 р. до РЄ вступили Греція і Туреччина, у 1951 р. – Ісландія та Федеративна Республіка Німеччина.

Під впливом “плану Маршалла” співпраця європейських країн стала тіснішою. 16 квітня 1948 р. постала Організація Європейської

Економічної Співпраці (ОЄЕС) за участю 16 держав, що приймали американську допомогу. Держави ОЄЕС упродовж 1948 – 1952 рр. одержали допомогу в сумі близько 13,9 млрд доларів. Найбільшу допомогу отримали: Велика Британія – 3,4 млрд доларів, Франція – 2,8 млрд доларів, Італія – 1,5 млрд доларів, ФРН – 1,4 млрд доларів. Фінансова та економічна допомога США уберегла країни Західної Європи від подальшого економічного занепаду. Завдяки технологічній допомозі, економічним і валютним реформам та сприянню інвестиціями зростало промислове виробництво цих країн, досягнувши у 1949 р. 110%, а в 1951 р. – 134 % від довоєнного рівня. Все це заклало передумови економічної та політичної інтеграції європейських держав.

Серйозні дипломатичні ініціативи, що стосувалися об'єднання країн Західної Європи, походили з Парижа. Міністр закордонних справ Франції Робер Шуман запропонував у травні 1950 р. план утворення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Дійсним автором цієї ідеї та самого проекту був французький економіст Жан Монне. Суть плану полягала у тому, щоб *“віддати під спільний найвищий орган управління, відкритий для участі в ньому інших країн Європи, все виробництво сталі та видобуток вугілля у Франції та Німеччині”*. *“План Шумана”* підтримали США, ФРН та Італія. Із застереженням сприйняли його держави Бенілюксу. Велика Британія відмовилася від участі в майбутньому об'єднанні. У червні 1950 р. розпочалися наради за участі представників шістьох країн (Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Голландії та Люксембургу). Завершилися вони підписанням 18 квітня 1951 р. договору про створення Об'єднання. Головними органами ЄОВС були, поряд із Найвищим керівництвом, Рада міністрів, Спільна асамблея та Трибунал.

Зростання міжнародної напруженості, спричинене початком змагань у ядерних озброєннях між СРСР та США, а головню корейською війною (1950 – 1953), пришвидшило інтеграційні процеси у Західній Європі. На порядок денний актуальної політики стало питання західноєвропейської системи безпеки. В результаті дискусій, що йшли у Вашингтоні та європейських столицях, зродився американський проект, який передбачав формування європейських збройних сил у рамках оборонної структури НАТО.

Наприкінці 1950 р. цей план, за наполяганням США, почали реалізувати на практиці. 19 грудня 1950 р. під час сесії Ради міністрів НАТО прийнято рішення про утворення головного командування збройних сил у Європі. На посаду головнокомандувача був призначений генерал Двайт Ейзенгауер. Штаб командування вирішено розмістити у Парижі. Разом із тим Рада міністрів досягла порозуміння у справі майбутнього приєднання ФРН до НАТО. 2 квітня 1951 р. Командування об'єднаних збройних сил НАТО у Європі розпочало свою діяльність.

Майже паралельно з рішеннями НАТО розпочалися переговори представників шістьох держав учасниць ЄОВС на тему утворення *Європейського оборонного об'єднання*. Ці перемовини були поєднані з переговорами трьох західних великих держав і ФРН стосовно укладення так званого Німецького договору. 26 травня 1952 р. державний секретар США Дін Ачесон, міністри закордонних справ Великої Британії та Франції Ентоні Іден і Роберт Шуман та голова уряду ФРН Конрад Аденауер підписали у Бонні договір. Згідно з його умовами, Федеративна республіка Німеччина отримувала дозвіл на скасування окупаційного статуту, їй був наданий обмежений суверенітет та згода на участь її військових відділів у майбутній західноєвропейській армії. 27 травня 1952 р. міністри закордонних справ Бельгії, Франції, Голландії, Люксембургу, ФРН та Італії підписали в Парижі договір про утворення Європейського оборонного об'єднання (ЄОО). ЄОО підпорядковувалося НАТО. ФРН, що формально не була членом Північноатлантичного блоку, тепер фактично ставала ним. Оскільки французький парламент не ратифікував цього договору, він не набрав чинності.

Восени 1954 р. питання про західноєвропейську оборонну систему та місце в ній ФРН знову стало на порядку денному міжнародної політики. Наслідком лондонської конференції міністрів закордонних справ США, Великої Британії, Канади і шістьох держав ЄОВС (28 вересня – 3 жовтня 1954 р.) було підписання в Парижі 23 жовтня низки договорів, зокрема дещо зміненого варіанту німецького договору та договору у справі утворення західнонімецької національної армії. З моменту складення ратифікаційних документів усіма державами-учасницями – 5 травня

1955 р. – паризькі угоди вступили в життя. Згідно з німецьким договором у варіанті 1954 р. Федеративна Республіка Німеччина позбувалася окупаційного статуту, отримувала обмежений суверенітет та згоду на членство у НАТО.

У середині 50-х років зродилися проекти зближення західно-європейських країн на базі творення зв'язків і залежності між їхніми господарствами. Внаслідок цього процесу в майбутньому повинні були прийти до утворення західноєвропейської федерації. Навесні 1955 р. на розгляд Ради міністрів ЄОВС був запропонований план уряду Голландії, що передбачав утворення спільного ринку. У червні 1955 р. конференція міністрів закордонних справ ЄОВС створила комітет експертів на чолі з міністром закордонних справ Бельгії Полем-Анрі Спааком, який підготував рапорт із пропозицією утворення Європейського економічного співтовариства та Європейського об'єднання атомної енергії (Євроатом).

Рапорт комітету П.-А. Спаака став предметом обговорення держав-членів ЄОВС. Завершилося воно 25 березня 1957 р. підписанням у Римі договорів у справі *заснування Європейського економічного співтовариства* (ЄЕС) та Євроатому. Договори підписали міністри закордонних справ: Крістіан Піно (Франція), П.-А. Спаак (Бельгія), Йозеф Лунс (Голландія), Йозеф Бех (Люксембург) та прем'єр-міністр Італії Антоніо Сеньї і канцлер ФРН Конрад Аденауер. Римські договори набрали чинності 1 січня 1958 р. Осідком головних органів ЄЕС та Євроатому став Брюссель.

Договір про ЄЕС передбачав утворення державами-учасницями від 1 січня 1958 р. до 31 грудня 1969 р. або 31 грудня 1972 р. митного союзу для промислових і сільськогосподарських товарів та спільного зовнішнього митного тарифу в торгівлі з третіми державами. Договір про заснування Євроатому передбачав, насамперед, координацію інвестицій і дослідницьких програм у сфері атомної енергії та утворення в майбутньому атомного ринку.

Найвищими органами ЄЕС та Євроатому були окремі для кожної із спільнот Ради міністрів, Комісії та спільна для всіх трьох об'єднань Асамблея (від 1962 р. – Європейський Парламент). Також створювався Суд та Європейський інвестиційний банк. Ради міністрів склалися з представників урядів держав-учасниць на міністерському рівні. Кожна держава делегувала

ого представника, але ці представники репрезентували різну кількість голосів. Франція, Федеративна Республіка та Італія мали по чотири голоси, Бельгія та Голландія – по два, Люксембург – один голос.

Після приходу до влади Шарля де Голля (з червня 1958 р. – прем'єр-міністр, від січня 1959 р. – президент) Франція активувала свою ініціативну діяльність в інтеграційних процесах. Де Голль працював над власною візією європейського порядку. Під час першої сесії держав ЄЕС за участю прем'єрів і президентів 10–11 лютого 1961 р. у Парижі він і К. Аденауер виступили з пропозицією політичної співпраці між державами Співтовариства. Де Голль мав опрацювати спеціальний комітет, який очолив близький співробітник Ш. де Голля Крістіан Фуше. 2 листопада 1961 р. французька делегація представила т. зв. перший план Фуше, що передбачав утворення Союзу західноєвропейських держав, який виконував би функції своєрідної перманентної конференції членів об'єднання, гарантуючи при цьому збереження окремішності національних держав. Його метою була б координація закордонної та оборонної політики шістьох держав. План відхилила Голландія, яка пов'язувала свою згоду із прийняттям Великої Британії до Європейських спільнот. Британська пропозиція у цій справі була подана 9 серпня 1961 р. 18 січня 1962 р. французька сторона виступила з т. зв. другим планом Фуше, в якому компетенції Союзу в ділянці координації були змінені таким чином, що економічна політика замінила оборонну політику. Цей план, внаслідок спротиву Голландії та Бельгії, був відхилений.

Велика Британія прийняла запрошення до участі в працях комітету П.-А. Спаака, але за чотири місяці після їх початку покинула засідання. Британський уряд керувався при цьому пересторогою перед можливістю розладу особливих взаємин із США і втрати традиційних переваг у торгівлі з країнами Співдружності націй. Вже 17 жовтня 1957 р. Велика Британія виступила з ініціативою утворення широкої смуги вільної торгівлі, до якої увійшло б ЄЕС як колективний член. Британський проєкт підтримали країни, які з політичних міркувань не були зацікавлені в об'єднанні наднаціонального характеру: Швеція та Швейцарія – з огляду на їх традиційний нейтралітет, Австрія – з уваги на мирний

договір, що покладав на неї обов'язок нейтральності. Поміж членів ЄЕС інтерес до британського проекту виявляла, передусім, Голландія, що має традиційні економічні зв'язки з Великою Британією.

Найбільш критично до проекту поставилася Франція: британський план явно не узгоджувався із тими розрахунками, які пов'язувала Франція з утворенням спільного ринку. У ситуації, що склалася, скандинавські країни виступили з ініціативою утворення об'єднання вільної торгівлі. 20 листопада 1959 р. у Стокгольмі підписано договір про заснування Європейського об'єднання вільної торгівлі (ЄОВТ). Договір набрав чинності 3 травня 1960 р. Осідком ЄОВТ стала Женева. До складу Об'єднання увійшли Велика Британія, Норвегія, Данія, Швеція, Австрія, Швейцарія та Португалія. Цілі ЄОВТ були значно вужчими, порівняно зі завданнями, які стояли перед ЄЕС, і зводилися вони, насамперед, до узгодження митної політики всередині Об'єднання. Натомість в його статті були відсутні такі зобов'язання, властиві ЄЕС, як спільна економічна політика.

Процес економічної інтеграції проходив і в східному блоці. У січні 1949 р. у Москві відбулася конференція за участю Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини, СРСР, на якій було прийнято рішення про *заснування Ради економічної взаємодопомоги* (РЕВ; у лютому 1949 р. – до числа її членів прийнято Албанію, а в 1950 р. – НДР). Первісним мотивом, що спонукав до згуртування держав радянської сфери впливу, було прагнення створити противагу заснованій у зв'язку з “планом Маршалла” Організації європейської економічної співпраці. Формально завданням РЕВ була підтримка планового розвитку народного господарства, прискорення економічного та технічного прогресу, підвищення рівня індустріалізації, постійне підвищення продуктивності праці і постійне зростання добробуту народів країн-учасниць. Однак, насправді, РЕВ мала на меті пристосувати господарства малих держав східного блоку до потреб радянської економіки, тобто служила гегемоністським інтересам Москви.

Найвищим органом РЕВ була Сесія Ради, якій підпорядковувався Виконавчий комітет, до котрого входили заступники голів урядів держав-членів.

Загалом же Європа внаслідок повоєнного розвитку стала поділеним континентом. Попри досягнення доволі високого рівня

свободи розвитку, зокрема у Західній Європі, вона не була самостійна у визначенні своєї долі. Старий континент змушений був включитися у світову констеляцію, визначену протистоянням держав, жодна з яких під кінець війни не змогла опанувати усієї Європи. Лінія, що розмежувала сфери впливу світових держав, пролягла від Балтійського моря до східних окраїн Середземного. Ці кордони дедалі більше міцніли і були закріплені у військових пактах. Зовнішні рамки нової європейської системи охоплювали дві діаметрально протилежні суспільні та економічні формації. Такого розмежування, що проникало глибоко в духовну, суспільну і політичну структуру й вело майже до повного позбавлення людей інформації та обміну думками, не знала дотеперішня європейська історія.

Протистояння блоків. На рубежі 40 – 50-х років міжнародна ситуація різко загострилася, холодна війна сягнула апогею. У 1949 р. Радянський Союз випробував свою першу атомну бомбу. У радянському керівництві вважали неможливим тривале співіснування соціалістичної системи з іншим суспільним ладом. Сталін не лише не хотів пом'якшувати чи зупиняти конфлікт із західним світом, а, навпаки, свідомо загострював його. Не встигли притихнути пристрасті навколо справи Берліна, як з'явилося нове погнище міжнародної напруженості, цього разу на *Далекому Сході*.

25 червня 1950 р. війська Північної Кореї перейшли демаркаційну лінію і розпочали наступ на південь. Північнокорейське керівництво у своїх намірах діяло, правдоподібно, за згодою Сталіна та Мао Цзедуна. Лінія поведінки Кремля, як видається, базувалася на розрахунку, що обмежений конфлікт на *Далекому Сході*, який не приведе до прямого зіткнення із США, а отже не містить ризику світової війни, може зміцнити позиції СРСР у регіоні. Впродовж короткого часу армія КНДР зайняла майже 90% території Південної Кореї. США надали їй збройну допомогу і змогли схилити до цього більшість членів ООН. 16 держав скерували в розпорядження ООН свої військові відділи, основу яких становили армійські з'єднання США.

Після того як американські війська та збройні формування ООН розгромили армію Північної Кореї, у конфлікт втрутився Китай. Півмільйонна китайська армія, яка виступала під маркою

“добровольців”, 25 жовтня 1950 р. ринула на територію Кореї. Китайське вторгнення, здійснене, зрештою, за згодою Сталіна, поставило світ на грань Третьої світової війни. Президент Г. Трумен на прес-конференції 30 листопада 1950 р. погрожував застосуванням ядерної зброї. У відповідь СРСР зосередив поблизу корейського кордону п'ять дивізій. Однак радянське керівництво не зважилося на пряме збройне втручання у конфлікт. У липні 1951 р. з ініціативи радянської дипломатії розпочалися мирні переговори у корейському питанні. Основним пунктом угоди, підписаної у Панминчжоні 27 липня 1953 р., була домовленість про те, що сторони воєнного конфлікту має розділити демілітаризована смуга в 4 км завширшки, яка повинна перетнути 38 паралель із південного заходу на північний схід. Поділ Кореї був збережений.

Тим часом загострилася ситуація у *Південно-Східній Азії*. У вересні 1945 р. на Індокитайському півострові постала очолювана комуністами Демократична Республіка В'єтнам зі столицею у м. Ханой. Восени 1946 р. розпочалася війна між ДРВ і Францією, яка намагалася зберегти свої позиції в Індокитаї. Прагнучи послабити впливи комуністів у В'єтнамі, Париж підтримав створення у 1949 р. В'єтнамської держави зі столицею у Сайгоні, що цілком залежала від Франції. У 1950 р. уряд ДРВ був визнаний Радянським Союзом і Китаєм. У відповідь США встановили дипломатичні відносини зі сайгонським урядом. Війна, у якій Франція зазнала відчутної поразки, втративши одну з найважливіших баз у Дьєнб'єнфу, закінчилася конференцією в Женеві (квітень – липень 1954 р.). На порядку денному конференції, поряд із розглядом ситуації в Кореї, стояла проблема Індокитаю. 20 липня 1954 р. підписано чотиристоронню угоду (Франція, Велика Британія, СРСР і КНР). В'єтнам поділено на дві частини вздовж 17 паралелі; на політичній мапі Індокитаю постали дві в'єтнамські держави.

Корейська війна привела до загострення взаємин між США і Китаєм і, звичайно, посилила напругу американо-радянських відносин. Її наслідком була активізація змагань в озброєнні. У Сполучених Штатах зросли витрати на оборону, які 1952 р. сягнули суми 44 млрд доларів проти 17,7 млрд у 1951 р. Це дозволило забезпечити швидкий розвиток ядерної технології і створення

новий зброї масового знищення. Суттєвий поступ у цих ділянках спричинився до зміни воєнної доктрини США і НАТО. У 1957 р. держави Північноатлантичного союзу прийняли стратегію масованої відплати як власну військову доктрину. У разі воєнного конфлікту доктрина передбачала здійснення масованого ядерного удару на цілі супротивника з застосуванням стратегічної бомбардувальної авіації США.

Одним із наслідків війни у В'єтнамі було посилення зацікавлення США розвитком ситуації на Індокитайському півострові, що було спричинене намірами протидіяти прагненням уряду ДРВ окупувати увесь В'єтнам та зростанню впливів СРСР чи Китаю в регіоні. Відповіддю Сполучених Штатів на поразку Франції в Індокитаї та рішення Женевської конференції було підписання у столиці Філіппін 8 вересня 1954 р. договору про колективну оборону Південно-Східної Азії (СЕАТО). Договір об'єднав США, Францію, Велику Британію, Австралію, Нову Зеландію, Філіппіни, Пакистан і Таїланд. В угоді зазначалося, зокрема, що в разі воєнної агресії проти зони пакту або проти однієї з союзних країн, союзницькі сили зустрінуть загальну небезпеку відповідно до їхніх конституційних порядків.

Приєднання ФРН до політично-військових структур Північноатлантичного пакту, яке відбулося 5 травня 1955 р., було використане СРСР як привід для оформлення своїх відносин із сусідніми країнами *Центрально-Східної Європи*. 14 травня 1955 р. представники Албанії, Болгарії, Чехословаччини, НДР, Польщі, Румунії, Угорщини та Радянського Союзу підписали у Варшаві Договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу. Згідно зі статтями договору, держави-учасниці зобов'язувалися консульгуватися в усіх найважливіших міжнародних питаннях, а в разі нападу на одну із держав-членів договору – надати їй негайну допомогу. Головними органами Варшавського договору були Об'єднане командування держав-учасниць та Політичний консультативний комітет. Утворення Варшавського договору мало санкціонувати присутність радянських військ на території держав-учасниць. Договір мав на меті вести спільну військову політику стосовно НАТО, а насправді став потужним і зручним інструментом втручання Москви у внутрішні справи держав-учасниць.

Ці рішення завершили процес формування другого головного чинника повоєнної системи міжнародних відносин. Її найважливішою властивістю було протистояння двох потужних політично-військових блоків – Північноатлантичного пакту і Варшавського договору. Обидва блоки стали головними інституціями холодної війни.

Особливістю новоявленої системи союзів була їх гегемоністська природа: провідна велика держава займала в альянсі виняткове становище. Це стосується Варшавського договору, де Радянський Союз мав практично цілковиту перевагу над своїми меншими партнерами. Деяко іншою була структура відносин у Північноатлантичному пакті, в якому дві держави з обмеженим ядерним потенціалом – Англія і Франція – разом із представниками США творили генеральний штаб альянсу. По обидва боки держава-гегемон посідала ядерну монополію; хоча дві зазначені держави – учасниці НАТО, мали у своєму розпорядженні відносно невелике число одиниць ядерної зброї. Володіння ядерною зброєю в обох знаходилося у розпорядженні керівництва держави-гегемона і воно було наділене правом вирішального голосу у її можливому використанні.

Таке домінування наддержав є новим явищем в історії європейської системи союзів: ані Англія, ані Росія, дві флангові великі держави у європейській історії XVIII та XIX ст., не вимагали будь-коли залежності від своїх партнерів по союзу. Так само свого роду феноменом є постійне стаціонування військ держави-гегемона на території держав-учасниць союзу як засіб союзницької політики. Деякі з держав-членів союзів відмовилися від присутності чужинських військових частин на своїй території: з такими вимогами виступили Данія та Норвегія, а на сході – Румунія. У 1966 р. Франція вийшла з військової організації НАТО.

Зобов'язання НАТО виходили поза Європу і стосувалися також Північної Америки, тобто США і Канади. Тут, отже, йдеться про союз європейських країн із неєвропейською великою державою, що виступала в ролі їхнього захисника. Подібне становище було й у Варшавському договорі: і в ньому групувалися європейські держави та СРСР, який лише частиною своєї території належав до Європи. Таким чином, атлантичний союз протистояв євразійському.

Чисткова розрядка. Під кінець першої половини п'ятдесятих років окреслилися певні тенденції до ослаблення напруги у міжнародних відносинах. Вони були пов'язані зі смертю Сталіна (13 березня 1953 р.) і спричиненими цією подією змінами у політиці СРСР. Із відходом у небуття диктатора у московській партійній верхівці розгорнулася боротьба за владу, наслідком якої було послаблення активності та агресивності радянського зовнішньополітичного курсу. Нове радянське керівництво, в якому на перших порах мали значний вплив Георгій Маленков, В'ячеслав Молотов, а в подальшому зайняв чільне становище Микита Хрущов, внесло суттєві зміни у закордонну політику Москви. У травні 1953 р. Радянський Союз відмовився від територіальних претензій до Туреччини, що стосувалися провінцій Карс і Ардаган. Завдяки сприянню СРСР 27 липня 1953 р. укладено перемир'я в Кореї.

Смерть Сталіна і деякі зовнішньополітичні кроки нових правителів у Москві пробудили в політичних колах Заходу значні надії на те, що холодна війна закінчується. Кремль прихильно поставився до пропозиції американського президента Двайта Ейзенгауера (липень 1953 р.) про скликання конференції в німецькому питанні. В ході попередніх перемовин було досягнуто домовленості, що участь у конференції мають взяти чотири великі держави. Конференція за участю міністрів закордонних справ США, Великої Британії, Франції та СРСР працювала від 25 січня до 18 лютого 1954 р. в Берліні. Західні держави внесли на розгляд конференції план, який передбачав проведення вільних виборів у Німеччині, скликання національних зборів і утворення уряду. Радянський міністр закордонних справ висловився проти ідеї всенімецьких вільних виборів під міжнародним контролем. Прого контрпропозиції зводилися до плану утворення на базі парламентів НДР і ФРН тимчасового уряду, завданням якого було б проведення у всій країні виборів та представництво Німеччини під час переговорів про укладення мирного договору; Німеччина мала б стати нейтральною державою.

Західні держави не сприйняли радянських пропозицій. Хоча конференція закінчилася безрезультатно, всі її учасники висловлювали готовність до продовження переговорів.

Явне пом'якшення напруженості у 1954 – 1955 рр. посприяло починанням задля нормалізації ситуації у найскладніших європейських проблемах. Одним із заходів щодо розв'язання німецького питання стала конференція керівників урядів і міністрів закордонних справ чотирьох великих держав, що відбулась у Женеві з 18 по 21 липня 1955 р. Від Великої Британії в ній брали участь прем'єр-міністр Ентоні Іден та міністр закордонних справ Гарольд Макміллан, США представляли президент Двайт Ейзенгауер, державний секретар Джон Ф. Даллес, Францію – прем'єр-міністр Едгар Фор і міністр закордонних справ Антуан Піне, СРСР – перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов, голова уряду – Микола Булганін, міністр закордонних справ В'ячеслав Молотов, а також міністр оборони Георгій Жуков.

Коло тем цієї зустрічі було досить широке: проблема об'єднання Німеччини, проблематика європейської безпеки і пов'язана з нею справа роззброєння і, врешті, можливість інтенсифікації контактів між Заходом і Сходом. Загалом на конференції домінував обмін думок стосовно подальшої долі Німеччини. Зустріч завершилася прийняттям компромісної декларації намірів. Документ містив директиви для міністрів закордонних справ, що зобов'язували їх до починань для розв'язання німецької проблеми. Женевські директиви стверджували, зокрема, що об'єднання Німеччини повинно відбутися шляхом вільних виборів, відповідно до інтересів і німецького народу, і європейської безпеки.

Важливим актом у контексті пом'якшення міжнародної напруженості було розв'язання австрійської проблеми. 15 травня 1955 р. міністри закордонних справ чотирьох великих держав і уряд Австрії підписали мирний договір. 26 жовтня цього року, в момент набуття його чинності, з яким, згідно з положенням договору, збіглося виведення окупаційних військ, австрійський парламент ухвалив закон про нейтралітет своєї країни. Австрія відмовилася від укладення військових союзів і перебування чужих військ на своїй території. Вона зобов'язувалася також захищати свою незалежність.

Завершальною подією в річищі “духу Женеві” середини 50-х років стала конференція міністрів закордонних справ чотирьох великих держав у жовтні – листопаді 1955 р. Дж. Ф. Даллес, Г. Макміллан, В. Молотов та А. Піне від 27 жовтня по 16 листопада

осередили свою увагу, в основному, на обговоренні трьох пунктів, сформульованих на липневій зустрічі у верхх. Однак ні в питанні об'єднання Німеччини, ні в питаннях роззброєння і взаємин між Сходом і Заходом учасники конференції не змогли досягти будь-якого порозуміння. В. Молотов зайняв непримиренну позицію з усіх обговорюваних питань: відкидав можливість вільних виборів у Німеччині, а обмін ідеями між Сходом і Заходом характеризував як "вільну пропаганду війни".

Великі сподівання, які на Заході пов'язувалися з першими спробами відходу від холодної війни, однак не справдилися. Попри певні свідчення доброї волі нового радянського керівництва до пошуку порозуміння йому явно бракувало досвіду у міжнародній співпраці та послідовності у діях. До того ж давалися взнаки значні ідеологічні стереотипи, які домінували в способі політичного мислення московської партійно-державної верхівки. Тож вже невдовзі прийшли нові політичні кризи, які спричинилися до зростання міжнародної напруженості.

Кризи та локальні конфлікти. Внутрішньополітичні зміни, що відбувалися в СРСР після смерті Сталіна, викликали великий інтерес у країнах східного блоку. В різних суспільно-політичних середовищах Центрально-Східної Європи під впливом процесів десталінізації в СРСР пробудилися надії на послаблення тоталітарних режимів і демократизацію суспільно-політичного життя. На ґрунті цих настроїв у деяких країнах дійшло до масових протестних акцій проти намагання правлячих комуністичних верхів зберегти старі соціально-економічні відносини та наявну систему влади. Прикметною ознакою міжнародних обставин, що склалися навколо всіх цих подій всередині східного блоку, було фактичне визнання великими державами Заходу поділу Європи на сфери впливу.

Найперше невдоволення політикою промосковського керівництва набрало вибухового характеру у *Східній Німеччині*, економічне становище якої було досить важким. Уже через три місяці після смерті Сталіна стало очевидним, що сподівання на послаблення економічного тиску на населення є марним, коли східнонімецьким робітникам було підвищено виробничі норми, що у висліді означало зменшення заробітків. У відповідь 17 червня 1953 р. робітники Східного Берліна на знак протесту припинили працю.

Наступного дня до страйку приєдналися робітники інших міст НДР. У ході масових демонстрацій висловлювалися і політичні вимоги – вільних виборів, об'єднання Німеччини. Для придушення виступів населення були використані радянські танкові частини, багато учасників протестних акцій загинуло або було поранено.

Нова хвиля рухів спротиву в країнах “народної демократії” пройшла в період після XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, що працював 14 – 25 лютого 1956 р. З'їзд ревізував ряд тез, внесених Й. Сталіним у комуністичну ідеологію. Особливо великий резонанс викликала за кордоном виголошена на закритому засіданні з'їзду доповідь М. Хрущова “Про культ особи та його наслідки”, в якій було піддано гострій критиці культ Сталіна та запроваджені ним методи діяльності. Текст таємної доповіді був переданий на Захід, де опублікований великими накладками. Матеріали XX з'їзду КПРС стали предметом широкої дискусії на тему комунізму та СРСР. Часто ці дискусії, які набирали великої гостроти, приводили до дезорганізації в лавах партій та структурах міжнародного комуністичного руху.

Серед країн так званого соціалістичного табору найбільш напружена ситуація склалася у Польщі та Угорщині. У *Польщі*, в ході обговорення таємної доповіді Хрущова, в керівництві правлячої партії активізувалася група, яка осуджувала систему влади в Радянському Союзі та закликала до проведення кардинальних реформ і послаблення співпраці з СРСР. 28 червня 1956 р. у Познані вибухнув загальний страйк, який переріс у збройні сутички з представниками органів громадської безпеки. Власті залучили до акції військові відділи, загинуло близько 70 осіб, сотні людей були поранені. Восени 1956 р. ситуація в країні досягла найвищої напруги; в ході дискусій і демонстрацій лунали вимоги про усунення радянських радників, відновлення політичного та економічного суверенітету держави, виправлення помилок. До керівництва партії було обрано виключеного з неї у 1948 р., а згодом репресованого Владислава Гомулку. Прагнучи не допустити змін, радянське керівництво відправило на Варшаву дислоковані в Польщі радянські дивізії. Нове польське партійне керівництво прийшло, однак, до порозуміння з СРСР: запевнило, що Польща, досягаючи суверенітету, залишиться в Раді економічної взаємодопомоги та у Варшавському договорі. Радянські військові частини повернули до казарм.

Особлива ситуація всередині східного блоку означилася у подальшому в *Угорщині*, де у жовтні 1956 р. піднялося повстання проти комуністичного ірорадянського режиму. Після того як голова комуністичного уряду Імре Надь проголосив запровадження багатопартійної системи, вихід Угорщини з Варшавського договору і нейтральний статус країни, в Угорщину 4 листопада вторглася радянська армія і придушила повстанський рух. У ході боїв загинуло кілька тисяч людей, понад 200 тисяч осіб полишили країну і подалися в еміграцію. Брутальна інтервенція в Угорщині була першим переконливим свідченням існування у Центрально-Східній Європі радянської сфери впливу і залежності малих держав від Радянського Союзу. Водночас виявилось, що всупереч сподіванням угорського суспільства, з існуванням такого впливу погодилися західні держави, які не зважилися прийти на допомогу повстанцям у Будапешті і вступити, таким чином, у збройний конфлікт із радянськими військами.

Інтервенція СРСР в Угорщині була оскаржена в ООН. Уряд США зайняв примирливу позицію. В Сполучених Штатах якраз завершувалася виборча кампанія і президент Д. Ейзенгауер, який домагався нового обрання, поводився дуже обережно. Справа була внесена на розгляд XI сесії Асамблеї ООН. Сесія прийняла резолюцію з вимогою виведення радянських військ із Угорщини і проведення в країні демократичних виборів. Однак новий угорський уряд, очолюваний Яношем Кадаром, розцінив ці вимоги як втручання у внутрішні справи Угорщини і відмовився їх виконувати. Та угорське національне повстання і всі пов'язані з цим обставини були лише одним із найгостріших моментів у кризових подіях 1956 р.

Майже одночасно з подіями в Угорщині склалася конфліктна ситуація на *Близькому Сході*, до якої спричинилися великі європейські держави і втрутилися обидві наддержави. В епіцентрі міжнародних колізій опинилася справа контролю над Суецьким каналом. 27 липня 1956 р. уряд Єгипту оголосив про націоналізацію каналу. Це рішення викликало спротив Міжнародного товариства Суецького каналу та Великої Британії і Франції, головних акціонерів Товариства. Конфлікт навколо націоналізації Суецького каналу привів до утворення військової коаліції Великої Британії

та Франції з Ізраїлем. Останній перебував у стані конфлікту з Єгиптом від 1948 р. 29 жовтня 1956 р. ізраїльські війська розпочали воєнні дії проти Єгипту; десантні відділи та бронетанкові частини протягом шістьох днів розбили єгипетські збройні сили і зайняли округ Гази та Синайський півострів, забезпечивши собі вихід до затоки Акаба на Червоному морі. 31 жовтня британська та французька авіація бомбардувала єгипетські військові об'єкти. Десантні відділи 5 листопада висадилися в Порт-Саїді, однак, з огляду на ускладнення міжнародної ситуації, не змогли опанувати смугу каналу. До акції приступила ООН, яка засудила агресію. Велика Британія та Франція опинилися під вогнем критики з боку арабських країн та СРСР. Із осудом англо-французької акції виступила адміністрація США. ООН 4 листопада ухвалила резолюцію, яка вимагала від Ізраїлю відведення військ на лінію розмежування. Радянський Союз погрозив, що, в разі відмови Великої Британії та Франції підпорядкуватися резолюції, буде змушений силою відновити мир на Близькому Сході. Світ опинився на грані нової загальної війни.

У ситуації, що склалася, Велика Британія, Франція та Ізраїль 6 листопада припинили бойові дії. Велика Британія і Франція змушені були остаточно відійти з зони Суецького каналу, програвши при цьому боротьбу не лише за канал, а й за домінуючі впливи на Близькому Сході. А невдовзі, 5 березня 1957 р. президент Д. Ейзенхауер проголосив, що Сполучені Штати переймають відповідальність за підтримання порядку і миру на Близькому Сході.

Найбільш дражливим елементом нової системи міжнародних відносин залишалося *німецьке питання*. Включення ФРН до НАТО і НДР до Варшавського договору робило його розв'язання в даній ситуації неможливим. Тим більше, що нове радянське керівництво на чолі з Микитом Хрущовим, що прийшло до влади після смерті Й. Сталіна, почало нав'язувати тезу про наявність двох німецьких держав як доконаний факт.

У контексті нової фази ускладнення німецького питання відбулося встановлення у вересні 1955 р. дипломатичних відносин між СРСР і ФРН та наступне укладення договору з НДР. Прагненню країн Заходу до відновлення єдності Німеччини протистояла дедалі наполегливіша політика Радянського Союзу, спрямована

на закріплення поділу Німеччини. Важливим мотивом, що спонукав активізацію політичних заходів Москви, було становище Берліна на межі двох військово-політичних блоків як одного з вулових пунктів їх протистояння. Політична позиція Берліна дедалі більше залежала від розвитку міжнародних подій. Там перехрещувалися водночас як інтереси чотирьох великих держав, так і двох німецьких держав. Політика обох німецьких урядів упродовж 50-х років привела до того, що відбулося майже цілкомітте політичне, економічне, правове і культурне включення обох частин міста до НДР та ФРН.

Однак найістотніше значення для загострення конфронтації у міжнародних відносинах навколо Західного Берліна мали дедалі чисельніші переселення мешканців НДР та Східного Берліна до західних секторів міста, а звідти – до Федеративної Республіки. Всього за час від 1945 по серпень 1961 р. втекло з радянської зони окупації, а потім з НДР понад 3,1 млн осіб, у тому числі близько половини з них були у віці до 25 років.

На цьому тлі наростали непорозуміння, які привели до загострення т. зв. берлінської проблеми. 29 листопада М. Хрущов, у порозумінні з властями НДР, надіслав західним державам сформульовані в ультимативному тоні дипломатичні ноти, в яких вимагав надання Західному Берлінові статусу “вільного міста”, зокрема його демілітаризації, гарантованої чотирма великими державами, обома німецькими державами або ООН. Радянський уряд погрожував при цьому, що невиконання його вимог упродовж шести місяців дасть привід для передання НДР, на основі спеціальної угоди, радянських прав та відповідальності за Берлін і Німеччину як цілісність. Уряди західних держав 31 грудня 1958 р. підтвердили свої окупаційні права на Західний Берлін.

10 січня 1959 р. СРСР оголосив проект мирного договору, який мав бути укладений з обома німецькими державами або з їхньою конфедерацією. Проект передбачав, зокрема, надання, попервах, Західному Берлінові статусу демілітаризованого вільного міста; майбутня Німеччина мала право на власні збройні сили, але мусила взяти зобов'язання не входити у жоден військовий союз, спрямований проти держав-учасниць договору. 16 лютого 1959 р. західні держави відхилили радянський проект мирного

договору, але виявляли при цьому готовність до продовження переговорів на тему різних аспектів німецького питання.

Невдовзі у Женеві зібралася конференція міністрів закордонних справ чотирьох великих держав, робота якої тривала від 11 травня до 20 червня та від 13 липня до 5 серпня 1959 р. Державний секретар США Крістіан Гертер запропонував, від імені делегації західних держав, план у справі об'єднання Німеччини та європейської безпеки. План передбачав об'єднання Берліна шляхом проведення вільних виборів до Конституційних зборів, створення загальнонімецького уряду та мирне врегулювання. Радянська делегація відкинула проєкт К. Гертера і наполягала на прийнятті плану, запропонованого СРСР 10 січня. Ставало очевидним, що розбіжності в позиціях обох сторін у справі об'єднання Німеччини і мирного договору є настільки значним, що подальше обговорення не дає надії на позитивний результат. Однак не принесло успіху й обмеження тематики дискусії щодо проблеми Західного Берліна. Непоступливість радянської делегації під час женеvської конференції переконливо свідчила, що СРСР рішуче зацікавлений у збереженні наявного стану в Німеччині.

Так само безуспішно завершилася спроба проведення конференції глав урядів великих держав, яка, згідно з попередньою домовленістю, мала відбутися у Парижі 16 травня 1960 р. М. Хрущов відмовився від участі в конференції, використавши як привід інцидент, що виник у зв'язку з польотами американських розвідувальних літаків над територією СРСР. Німецьке питання обговорювалося під час зустрічі М. Хрущова з новим президентом США Джоном Кеннеді, що відбувалася у Відні 3 – 4 червня 1961 р. Однак жодного прогресу в пошуку порозуміння стосовно Західного Берліна не досягнули. Взаємини між Москвою і Вашингтоном загострювалися. Американська адміністрація дала таємне розпорядження про початок організації “повітряного мосту” до Західного Берліна та переміщення до Європи шести дивізій.

26 – 27 липня 1961 р. колишній високий комісар США у ФРН Джон Мак-Клой за дорученням президента мав таємну зустріч із М. Хрущовим у Сочі. Внаслідок переговорів обидві сторони дійшли згоди: якщо подальші дії СРСР обмежаться однобічною акцією у східному секторі Берліна, то реакція Вашингтона

шедеться до формальних протестів. 13 серпня 1961 р. уряд НДР після узгодження з радянським керівництвом приступив до будівництва тимчасових укріплень на кордоні в Берліні, які надалі перетворено у постійний мур. Він відокремив західну та східну частини міста на довжину 45 км. Цей факт спричинив поважне загострення ситуації в Європі. Західні держави обмежилися лише формальними протестами. Криза закінчилася збереженням їхніх прав у Західному Берліні та остаточним поділом Берліна.

Кризи і локальні воєнні конфлікти кінця 40-х та 50-х років, у яких прямо чи опосередковано стикалися наддержави, розгорталися поблизу зони впливу Радянського Союзу. Натомість наступна міжнародна криза, пов'язана з подіями на Кубі, засвідчила, що поняття зони впливу перестає віднині бути географічним.

У січні 1959 р. до влади на *Кубі* прийшов революційний уряд Фіделя Кастро. Від літа 1959 р. американо-кубинські відносини стали швидко погіршуватися і досягли значної напруги. Після розриву дипломатичних відносин із Кубою в січні 1961 р. в адміністрації США стали всерйоз задумуватися над можливістю використання кубинських емігрантів для усунення лівої диктатури в Гавані. У квітні 1961 р. підготовлений в США загін кубинських бойовиків-емігрантів вторгся на територію Куби. Але операція провалилася, група була розгромлена.

Закордонна політика Ф. Кастро ставала відтак дедалі більш прорадянською і антиамериканською. У грудні 1961 р. Ф. Кастро заявив у одній із промов про свій нерозривний зв'язок із марксизмом-ленінізмом. Влітку 1962 р. представники кубинського уряду Рауль Кастро і Ернесто Че Гевара під час візиту до Москви звернулися до радянського керівництва з проханням вжити заходів для захисту Куби від можливого нападу з боку США. М. Хрущов дав згоду. На Кубу прибули радянські фахівці й відповідні матеріали. Розпочалися таємні роботи для спорудження ракетних баз.

На початку вересня 1962 р. з'явилася перша інформація з кіл кубинської еміграції про таємне розташування на Кубі стартових майданчиків для ракет середнього радіусу дії. 15 жовтня американський літак-розвідник сфотографував уже змонтовані радянські ракетні установки. 22 жовтня президент США Дж. Кеннеді у телевізійному виступі поінформував американський народ про

серйозність ситуації і оголосив про застосування цілковитої морської блокади Куби та можливість здійснення превентивної атаки на острів. Стратегічні сили СРСР і США були приведені у стан підвищеної бойової готовності. Представники СРСР і Куби виступили з вимогою скликання надзвичайного засідання Ради Безпеки ООН. Світ опинився перед загрозою вибуху глобального ядерного конфлікту. 25 жовтня президент США надіслав М. Хрущову категоричну вимогу вивезення ракет із Куби взамін на скасування американської блокади і відмову США від наміру здійснення збройної інтервенції на острів.

28 жовтня 1962 р. М. Хрущов повідомив у Вашингтон про свою згоду на демонтаж ракетних установок під міжнародним контролем. Він наголошував при цьому на зобов'язанні США не вторгтися на Кубу. Це означало поразку радянського керівництва і особисто М. Хрущова. Натомість врегулювання конфлікту було значущим успіхом США, престиж яких у світі, зокрема в Латинській Америці, зріс. Президент Дж. Кеннеді виявив силу свого характеру, здібності, політичну гнучкість в умовах загрози, що нависла над його країною. Це забезпечило йому популярність як на міжнародній арені, так і в американському суспільстві.

Криза навколо ракет на Кубі дала можливість радянським керівникам усвідомити, що США, як і раніше, переважають у системі озброєнь, і змусила їх переосмислити свою зовнішньополітичну стратегію. Ці події стали завершальним пунктом "гарячої" фази холодної війни. Після жовтня 1962 р. у світі не сталося жодного політичного загострення, що загрожувало б можливістю ядерного конфлікту.

Перша пряма конфронтація наддержав навколо Куби у жовтні 1962 р. привела до нової фази світової політики. На порядок денний у взаєминах між Сходом і Заходом ставало питання про необхідність усунення безпосередньої воєнної загрози. До пошуку порозуміння щодо роззброєння схилилися обидві сторони. В результаті взаємних зусиль уже невдовзі було укладено перші угоди. 5 серпня 1963 р. США, Велика Британія і СРСР підписали у Москві угоду про припинення ядерних випробувань в атмосфері. Ця домовленість викликала широку підтримку у світі: на жовтень 1963 р. до угоди приєдналося 99 держав. Подальші тривалі

переговори завершилися підписанням у липні 1968 р. угоди між США, СРСР та Великою Британією про нерозповсюдження ядерної зброї. Ці перші кроки на шляху послаблення напруги у взаємних наддержав, спричинюваної змаганням у ядерних озброєннях, перехресчувалися з новими політичними кризами, до яких тою чи іншою мірою були причетні обидві сторони. Одначе під час них не доходило до прямого зіткнення між великими державами.

Подібна ситуація виникла під час *третьої ізраїльсько-арабської війни* у 1967 р. В умовах наростання напруги між Єгиптом, підтримуваним іншими арабськими країнами, та Ізраїлем у травні 1967 р. ізраїльське керівництво вирішило вдаватися до радикальних засобів. Ізраїльська авіація 5 червня несподівано вчинила наліт на єгипетські летовища і протягом короткого часу знищила майже всі літаки. Надалі атаковано Голанські висоти у Сирії та Йорданії. 6 та 7 червня ізраїльські десантні підрозділи зайняли східну частину Єрусалиму, з'єднавши обидві частини поділеного до того міста. На вимогу Ради Безпеки ООН бойові дії були припинені. Війна тривала лише шість днів, і завершилася цілковитою поразкою коаліції арабських держав.

Перемога Ізраїлю була наслідком і вмілих дій військового командування, і значної військової співпраці з західними країнами, головно США. Війна на Близькому Сході викликала широкий резонанс у світі та спричинила далекосяжну кризу у міжнародних відносинах. Радянський Союз оцінив дії Ізраїлю як агресію та політичну провокацію і зажадав негайного виведення ізраїльських військ із зайнятих територій. Ізраїль, відчуваючи підтримку США та Великої Британії, зігнував цю вимогу. У зв'язку з цим СРСР розірвав із ним дипломатичні відносини. Критикуючи дії Ізраїлю, радянське керівництво пов'язувало складну ситуацію на Близькому Сході з політикою США в регіоні. Вслід за СРСР дипломатичні відносини з Ізраїлем розірвали країни "народної демократії", арабські держави і деякі країни третього світу. У соціалістичних країнах розпочато боротьбу з так званим сіонізмом. Не брала участь у цій акції Румунія, яка не розірвала відносин із Ізраїлем. Рада Безпеки ООН 22 листопада 1967 р. прийняла рішення, яке передбачало виведення ізраїльських військ з окупованих територій та нормалізацію стосунків Тель-Авіва з арабськими країнами. Ізраїль

погодився з цією резолюцією, однак не виконав її з огляду на позицію арабських держав. Безуспішно закінчилися спроби врегулювання конфлікту за допомогою посередницької місії уповноваженого ООН Гуннара Яррінга (1967 – 1972).

Тим часом назривала складна внутрішньополітична ситуація в Чехословаччині. У 1967 р. тут спостерігалось політичне пожвавлення. Активізувалася, зокрема, творча інтелігенція, а особливо письменники. Висувалися вимоги скасування попередньої цензури, розширення контактів із Заходом, зміни конституції. Цей рух знаходив підтримку західних засобів масової інформації і поступово охоплював партійні середовища. Внаслідок гострої критики на адресу керівництва комуністичної партії, що розгорнулася на зламі 1967 – 1968 рр., відбулися зміни на вищих щаблях партійної влади. У січні 1968 р. посаду Генерального секретаря ЦК КПЧ обійняв Александр Дубчек. Він виступав за демократизацію політичної системи та проведення реформ під гаслом будівництва *“соціалізму з людським обличчям”*. Відбулися значні персональні зміни, на вищі посади в державному керівництві прийшла група реформаторів, що домагалися цілковитої зміни дотеперішньої системи. Зміни, що відбувалися в Чехословаччині, викликали велике зацікавлення в інших країнах. На Заході їх сприймали схвально і обіцяли підтримку реформ. Натомість у СРСР і країнах *“народної демократії”* поставилися до нового курсу керівництва КПЧ і держави неприхильно. Провідників *“празької весни”* звинувачували у контрреволюційних підступах, прислужництві перед американським та німецьким імперіалізмом, у намірах розриву з блоком соціалістичних країн.

У ніч з 20 на 21 серпня 1968 р. війська Болгарії, НДР, Польщі, Угорщини та СРСР вторглися у Чехословаччину. Хоча чехословацька армія отримала наказ не чинити опору, подекуди відбулися спонтанні сутички: 90 вбитих та приблизно 800 поранених. Реформи, розпочаті у 1968 р., були придушені, багато людей зазнало репресій.

Країни Заходу, як і під час подій в Угорщині у 1956 р., не зважилися на рішучі дії для захисту демократичних перетворень у Чехословаччині. Рада Безпеки ООН, скликана в зв'язку з інтервенцією держав Варшавського договору, обмежилася прийняттям

резолюції, в якій декларативно засуджено дії СРСР та його союзників. Захід черговий раз визнав наявність сфери впливів Радянського Союзу в Європі. В західноєвропейських столицях та у Вашингтоні схильні були вбачати в радянській інтервенції справу внутрішніх взаємин СРСР з його партнером по союзу.

В урядових колах Заходу у цей час задумувалися над перспективою поліпшення взаємин обох блоків. Американський президент Ліндон Джонсон висловлювався за зустріч у верхах, віддаючи перевагу курсові на відпруження між Заходом і Сходом. Подібні настрої спостерігалися в столиці Франції. Готовність до пошуку порозуміння виявляли і радянські керівники, які прагнули переконати Захід, що події в Чехословаччині не можуть бути перешкодою для нормалізації відносин між Сходом і Заходом.

Ці тенденції, як і перші угоди в справі ядерних озброєнь 60-х років, відкрили шлях для перетворень у системі міжнародних відносин наступних років, які дістали загальне окреслення “розрядка” або “послаблення” (*détante*).

Крах колоніальної системи. Друга світова війна, глобальна з огляду на її масштаби та наслідки, значною мірою спричинилася до цілковитого зламу відносин між західноєвропейськими колоніальними державами і територіями, над якими вони панували. Закінчення війни стало сигналом для розгортання потужного національного руху в країнах Азії. Та видима легкість, з якою Велика Британія і Франція домінували на морях та у своїх заморських володіннях у ХІХ ст., стала тепер під знаком запитання. За кілька повоєнних років усі колоніальні володіння у Південно-Східній Азії, що належали європейським державам, за винятком португальських Гоа та Тімор, набули незалежності.

До такого швидкого краху колоніальної системи привели різні причини. Однією з них було небувале зниження під час обох світових війн авторитету колоніальних держав, до армій котрих залучали частини з представників колоніальних народів. У падінні європейського панування у світі відобразилося послаблення позицій європейського континенту, який вже не був центром світової сили, а став об'єктом світової політики. Рухи опору, невдоволення і піднесення боротьби проти європейських колонізаторів, своєю чергою вели до подальшого послаблення Європи.

Друга світова війна та її наслідки принесли відтак вирішальні зміни та перебудову *Британської співдружності* у Співдружність націй. Ключове становище у цьому процесі займало розв'язання індійської проблеми. Прагнення до звільнення з-під влади Лондона тривали в Індії протягом багатьох десятиліть. У травні 1946 р. британці представили проект конституції незалежної Індії, яка мала стати домініоном і членом Британської співдружності. Проект передбачав, що ця велика країна збереже єдність як конфедерація провінцій. Однак вирішальною перешкодою на шляху реалізації цього плану став антагонізм між індусами та мусульманами. Мусульманська ліга відхилила проект, домагаючись від Великої Британії окреслення кордонів майбутньої мусульманської держави Пакистан. Ідучи назустріч цим вимогам, британський уряд погодився на поділ Індії. 15 серпня 1947 р. останній віце-король Індії Луїс Маунтбеттен оголосив про закінчення британського урядування, що означало перенесення суверенітету на нові держави. Індія і Пакистан дали згоду на статус домініонів.

Л. Маунтбеттен став генерал-губернатором і залишався на цій посаді до 31 березня 1948 р. Його компетенція поширювалася лише на Індію, оскільки Мусульманська ліга 9 липня виступила з вимогою про призначення її провідника Мохаммеда Джінни генерал-губернатором Пакистану. 26 січня 1950 р. Індія стала республікою, водночас залишаючись членом Британської співдружності. Уряд Індії очолив лідер партії Індійський національний конгрес Джавахарлал Неру, владу в Пакистані обійняв провідник Мусульманської ліги М. Джінна.

Паралельно з Індією статус домініонів отримали Цейлон (грудень 1947 р.) і Бірма (січень 1948 р.). Той факт, що Цейлон залишився в Союзі-Співдружності, означав подолання бар'єру між білими і небілими націями, закладаючи тим самим фундамент під Співдружність націй. Бірма натомість відмовилася від можливості участі у Співдружності.

Під кінець 50-х років настала черга на африканські володіння Великої Британії. Судан, який у 1953 р. отримав самоврядування, у січні 1956 р. став незалежною державою. У 1957 р. Золотий Берег об'єднався з британським Того і проголосив незалежність під назвою Гана. У Нігерії, яку вважали однією з найцінніших британських

колоній в Африці, у 1954 запроваджено часткове самоврядування, у 1962 р. самостійною державою стала Уганда, у 1963 р. – Кенія. У 1961 р. незалежними стали також Сьєрра-Леоне і Танганьїка. Остання після приєднання у 1964 р. султанату Занзібар прибрала назву Об'єднана Республіка Танзанія. У 1964 р. до числа незалежних держав приєдналася Замбія, 1966 р. – Лесото і вренгі у 1968 р. – остання британська територія в Африці – Свазіленд.

Лондон відкрив шлях до свободи своїм володінням також в інших частинах світу: 1962 р. – Ямаїці, 1966 р. – Гвіані. У 1960 р. Велика Британія вибралася з Кіпру, зберігши за собою лише функції держави-гаранта. У 1964 р. свободу на таких самих умовах, як Кіпр, одержала Мальта.

Перехід від Британської імперії до Співдружності є класичним прикладом еволюційного перебігу деколонізації, яка попри всю імпровізацію, ті чи інші невдачі та конфлікти, що супроводжували ці процеси, могла бути пов'язана з основними принципами, які упродовж тривалої британської колоніальної політики представляли впливові сили. Чогось подібного не мала жодна інша колоніальна держава. Це стосується насамперед *Франції*, яка виявилася не готовою до швидкого зростання визвольного руху в колоніях, що спостерігалось наприкінці Другої світової війни та у повоєнні роки. Тим часом тиск периферії активізувався: наприкінці 1946 р. різко загострилася ситуація в Індокитаї; Франція втягнулася у колоніальну війну, у якій вперше виступав національний антиколоніалізм як комуністичний рух. Наслідком був вихід Франції з індокитайських протекторатів. Ця важка невдача французької колоніальної політики викликала значну реакцію у самій Франції, але насамперед у північноафриканських областях. 20 березня 1956 р. державної незалежності домогся Туніс. У цей час незалежним стало Марокко. У листопаді 1954 р. повстання в Алжирі започаткувало другу колоніальну війну, у якій Франція виступила як сторона, що обороняється. Бої велися з великим завзяттям і жорстокістю, арабські втрати становили близько 250 тис. вбитих. У 1958 – 1960 рр. французькі війська розбили партизанські формування і опанували ситуацію в країні. Однак виявилось, що ані величезна більшість французького суспільства, ані уряд Четвертої республіки не прагнуть панувати в Алжирі військово-поліційними методами і наражатися на серйозні міжнародні ускладнення.

У цій ситуації генерал Ш. де Голль, який у 1958 р. повернувся до влади, став на шлях політичного закінчення війни. Від травня 1961 р. до березня 1962 р. тривали таємні мирні переговори в Евіані у Франції. Вони завершилися угодою, на підставі якої з 3 липня 1962 р. Алжир став незалежною державою. Алжирська війна була кульмінаційним моментом боротьби навколо долі Французької колоніальної імперії. Ця війна пришвидшила розпад імперії.

Після втрати найважливіших володінь Франція вже не мала приводу зволікати з визнанням незалежності своїх бідніших африканських колоній, розташованих південніше від Сахари. У 1958 р. ліквідовано дві великі адміністративні одиниці на цих територіях – Французьку Екваторіальну Африку і Французьку Західну Африку. Територію поділено на ряд автономних республік, які як відносно самостійні організми увійшли до складу заснованої в цьому році Французької Співдружності (замість ліквідованого Французького Союзу). Можливість вступу до Співдружності відхилила лише Гвінея, яка вже у 1958 р. дістала повну незалежність. Решта членів Співдружності стали суверенними державами у 1960 р. Це були Мавританія, Малі, Нігер, Чад, Сенегал, Берег Слонової Кістки, Верхня Вольта (від 1954 р. Буркіна Фасо), Того, Дагомея (від 1975 р. Бенін), Камерун, Центральноафриканська Республіка, Габон, Конго (Браззавіль) і Мадагаскар.

Свій шлях деколонізації пройшли і *Сполучені Штати Америки*, які ще у 1934 р. надали автономію Філіппінам. 4 липня 1946 р. Філіппіни стали незалежною республікою. Звільняючи Філіппіни, американці забезпечили собі на островах привілейоване становище в економіці та у військовій справі.

У Великій Британії та Франції, які володіли найбільшими колоніальними імперіями, вирішувалася доля деколонізації. У їхніх колоніальних системах були випробувані всі можливості колоніалізму, а тепер відбувся перехід від імперій до різних форм співробітництва між новопосталими державами та їх недавніми визискувачами. Розвиток менших колоніальних держав не вніс у ці процеси нічого принципово нового.

Становище *Голландії* в Індонезії після Другої світової війни багато в чому було подібне до тодішньої ситуації зі старою колоніальною державою в Індокитаї. Як і Франції на Індокитайському

острові, Голландії після японської окупації не вдалося відновити своїх колишніх позицій в Індонезії. 2 листопада 1949 р. в Гаазі було підписано угоду, згідно з якою Нідерланди зобов'язувалися трансформувати до кінця року свої Індонезійські колонії у незалежну державу Сполучені Штати Індонезії.

30 червня 1960 р. *Бельгія* надала незалежність своїй великій колонії в Африці Конго. Однак брак освіченого провідницького прошарку, політична невідповідність державної самостійності, сепаратистський рух у провінції Катанга привели невдовзі молоду Конголезьку державу в стан кризи існування. В країні вибухнула громадянська війна. Відокремлення Катанги, владу в якій здійснював прозахідний політик Моїз Чомбе, підтримували європейські власники тамтешніх копалень. Сепаратистам негласно симпатизувало командування бельгійських військ, які намагалися запровадити мир, та миротворчі сили ООН. 17 січня 1961 р. жертвою угоди впав прем'єр-міністр Конго Патріс Лумумба. Громадянська війна остаточно закінчилася у 1965 р., а владу в країні обійняв командувач конголезької армії генерал Мобуту Сесе Секо. Нідерланди загрозили для молодих держав, що поставали внаслідок деколонізації, не були такими очевидними як у цьому випадку.

Під час конголезького конфлікту вийшла також з підмандатної території Бельгії Руанда-Урунді. Її було поділено на дві країни – Руанда і Бурунді, які отримали незалежність у 1962 р.

Внаслідок Другої світової війни перестала існувати одна з найслабших колоніальних імперій – *італійська*. Ця держава у 1947 р. офіційно зреклася своїх заморських володінь. Лівія опинилася під британським управлінням, здійснюваним від імені ООН. Еритрея як автономна провінція була включена до складу Ефіопії, а італійське Сомалі разом із Огаден тимчасово з'єднано з британським Сомалі. У 1948 р., під тиском США, Огаден знову повернувся в кордони Ефіопії. У 1950 р. ООН передала італійське Сомалі на десять років під італійське управління з метою підготовки цієї країни до незалежності. 1 липня 1960 р. з об'єднанням італійського Сомалі та британського Сомалі постало незалежне Сомалі.

У 1970 р. в Африці залишалися вже лише окремі острови колоніальних володінь європейських держав. У 1965 р. проголосила свою незалежність і вийшла з-під влади Великої Британії

Родезія. Проти цієї країни, де був встановлений режим білої меншості, ООН вдалася до економічних санкцій. *Іспанія*, яка втратила свою велику колоніальну імперію на початку і наприкінці XIX ст., у 1968 та 1969 рр. зреклася своєї частки у Марокко і Гвінеї. Єдиною колоніальною імперією до середини 70-х років залишалася *Португалія*, авторитарний режим якої провадив політику інтеграції африканських володінь із державою, вдаючись до придушення національних рухів. Революція в квітні 1974 р., яку здійснила португальська армія, зродилася на ґрунті невдоволення і розчарувань військових, що накопичилися в боротьбі проти визвольних змагань народів колоній. 6 травня військова хунта запропонувала припинити бойові дії в Португальській Гвінеї, Анголі та Мозамбіку. Невдовзі уряд Португалії уклав угоди з провідниками національних рухів про надання незалежності колишнім колоніям. 26 серпня 1974 р. державну самостійність отримали Гвінея і острови Зеленого Мису, 5 вересня – Мозамбік, 26 листопада – Гвінея Бісау та острови Сан-Томе і Принсіпі; 11 листопада 1975 р. проголошено незалежність Анголи.

Деколонізація була явищем історичної необхідності. Час колоніальних форм панування закінчився.

§2. Країни Заходу і трансформації системи міжнародних відносин в останній третині ХХ – на початку ХХІ ст.

Розрядка міжнародної напруженості в 70-і рр. ХХ ст.
Міжнародні відносини останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. характеризуються помітним динамізмом, суперечливою мінливістю, етапним переходом від біполярного протистояння до розбудови світового співтовариства з урахуванням реалій багатопольного сучасного світу. Цей період чітко поділяється на два етапи, рубіжем між якими є кінець 80-х – початок 90-х рр., коли відбулися важливі геополітичні зміни, пов'язані з крахом тоталітарних режимів і розпадом СРСР.

Розвиток міжнародних відносин у 70 – 80-і рр., як і в повоєнні десятиліття, визначався економічним, ідеологічним і військовим протистоянням двох суспільно-політичних систем. Проте на початку 70-х рр., внаслідок досягнення ядерного паритету двох наддержав, які очолювали військово-політичні блоки, проявилися ознаки потепління у холодній війні, що знайшло своє вираження в активізації переговорного процесу, результати якого були зафіксовані у низці двосторонніх і багатосторонніх угод та договорів. Цей процес увійшов у історію під назвою “розрядка”. Розрядка 70-х рр. була разом із тим значною мірою підготовлена міжнародною системою конференцій і переговорів, яка почала складатися ще в період “хрущовської відлиги”. Контури конкретних домовленостей щодо заборони ядерних випробувань, скорочення стратегічної, хімічної та звичайної зброї стали вимальовуватися після переговорів і підписання окремих договорів ще у 60-і рр.

Важливу роль у пошуку шляхів послаблення міжнародної напруги відіграла *Організація Об'єднаних Націй*. Будучи світовим форумом для дискусій і переговорів із питань роззброєння, на щорічних сесіях Генеральна Асамблея (ГА) приймала рішення, які хоч і не мали обов'язкової сили, однак здійснювали значний морально-політичний вплив на загальну ситуацію у світі. Опрацьовані в ООН і її спеціалізованих установах документи про скорочення озброєнь свідчили, що реальне роззброєння можливе. Вони заклали надійну основу для наступних кроків у напрямку скорочення озброєнь, сприяли підготовці і підписанню конкретних міждержавних угод.

Комітет вісімнадцяти держав із роззброєння, що існував із 60-х рр., на 28-й сесії ГА у 1973 р. був замінений спеціальним Комітетом із роззброєння у складі 40 держав ООН, що не володіли атомною зброєю. На цій же сесії ГА прийнято рекомендацію скоротити на 10 % військові бюджети п'ятох країн – постійних членів Ради Безпеки. Важливим внеском у процес роззброєння були “Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів, в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення” (1972) й “Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної і токсичної зброї та про їх знищення”, яка вступила в силу у 1975 р. Учасниками цієї конвенції до 1985 р. стали 102 держави.

У 1977 р. ГА ООН прийняла “Конвенцію про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище”. Вона була викликана необхідністю запобігання опрацюванню військових програм для використання довкілля у воєнних цілях. Термін дії цих договорів і конвенцій не обмежений у часі, кількість країн, які приєднуються до них, постійно збільшується.

У відповідь на звернення до Генерального Секретаря ООН учасників Третьої конференції (86 країн, що не прислалися до військових блоків, 1976), про проведення спеціальної сесії ГА із роззброєння було створено підготовчий комітет. У травні – червні 1978 р. відбулася Перша спеціальна сесія ГА ООН із роззброєння, в якій взяли участь представники 149 держав, а також 25 неурядових організацій. Під час загального обговорення представники держав внесли ряд конструктивних пропозицій для вирішення проблеми роззброєння. Підсумковий документ спеціальної сесії ГА ООН містив загальну оцінку загрози гонки озброєнь, пропонував принципи проведення роззброєння, передбачав напрямки зусиль урядів для вирішення цієї проблеми. Цей документ став платформою дій для багатьох держав-членів ООН у проведенні скорочень озброєння.

У 1979 р. відбулася конференція ООН із питання заборони або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї. Прийнята конвенція і три додаткових протоколи, що передбачали заборону або обмежене застосування мін, снарядів і гранат, осколки

ких не піддаються виявленню рентгеном, призупинили виробництво цього небезпечного виду зброї.

Скорочення гонки озброєнь і процес оздоровлення міжнародного співробітництва значною мірою залежав від міждержавних відносин СРСР і США – двох наддержав, що володіли найбільшим ядерно-ракетним арсеналом. В успішному проведенні радянсько-американських переговорів про роззброєння були зацікавлені усі країни світу. Обопільна зацікавленість США та СРСР у проведенні переговорів була породжена об'єктивними умовами початку 70-х рр., а не наслідком “миролюбної політики” СРСР, як стверджувала радянська пропаганда. Досягнення Радянським Союзом наприкінці 60-х рр. військово-стратегічного паритету було визнано адміністрацією США. Виходячи з цього визнання, американський президент Річард Ніксон у своєму посланні до Конгресу “Нова стратегія в інтересах миру” (лютий 1970 р.) пропонував у відносинах із СРСР та його союзниками спиратися не тільки на силу, а й на переговори з протилежною стороною. На перший план американо-радянських відносин було винесено проблему спільного опрацювання ядерного роззброєння, щоби зменшити загрозу миру і тягар військових витрат. Американське і радянське керівництво все більше переконувалося в безглузді і безперспективності гонки озброєнь: військове виробництво виснажувало економіку обох країн.

У поліпшенні американо-радянських відносин важливу роль відіграли переговори лідерів двох держав під час першого візиту президента Сполучених Штатів до Москви 22 – 30 травня 1972 р. Президент США Р. Ніксон і радянський лідер Леонід Брежнев підписали низку двосторонніх угод, які заклали договірно-правові засади співробітництва між двома країнами. Серед них: “Основи взаємовідносин між СРСР і США” – політичний документ, що зафіксував базові принципи двосторонніх відносин; “Договір про обмеження систем протиракетної оборони” (ПРО) й “Тимчасова угода про деякі заходи в галузі обмежень стратегічних наступальних озброєнь” (ОСО-1). Якщо перший із них містив політичні положення і зобов'язував обидві країни “докладати особливих зусиль для обмеження стратегічних озброєнь”, то два наступні були конкретним матеріальним вкладом у процес роззброєння.

Найважливішим був *Договір стосовно ПРО*, положення якого не обмежувалися терміном. Згідно з цим Договором, сторони зобов'язувалися не розбудовувати системи протиракетної оборони в національному масштабі, а обмежитися у кожній країні лише одним районом, радіусом 150 км, де дозволялося розгорнути не більше 100 протиракет та шість комплексів радіолокаційних станцій (РЛС). Відповідно до цього Договору сторони зобов'язувалися не створювати інших систем морського, повітряного, космічного та мобільно-наземного базування, не передавати іншим державам і не розгорнути поза межами своєї національної території системи ПРО або її компонентів. Договір щодо ПРО носив обмежуючий характер, перешкоджав кількісному нарощуванню ракет, зводив до мінімуму стратегічні оборонні системи і не давав гарантій безпеки від ядерного удару жодній з країн-підписантів.

“Тимчасова угода про деякі заходи у галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь” (*ОСО-1*) встановлювала кількісні і якісні обмеження на стаціонарні пускові установки міжконтинентальних ракет наземного і морського базування. Сторони зобов'язувалися не збільшувати число пускових установок МБР, якими вони володіли на момент підписання договору. Термін дії цієї угоди обмежувався п'ятьма роками (до 1977 р.). Контроль за виконанням цих угод повинен був здійснюватися за допомогою національних технічних засобів.

Під час московських переговорів було підписано низку інших двосторонніх угод: про співробітництво у галузі науки і техніки, охорони здоров'я і медичних досліджень, про співпрацю у дослідженні і використанні космічного простору в мирних цілях та інші.

Договори і угоди, підписані під час першого візиту Р. Ніксона в Москву, були доповнені і розвинуті наступними зустрічами керівників двох держав. Із 1972 по 1979 рр. між лідерами СРСР і США відбулося шість зустрічей на найвищому рівні. На другій зустрічі в червні 1973 р. у Вашингтоні підписано “Угоду про відвернення ядерної війни”, договір “Основні принципи переговорів про подальше обмеження стратегічних і наступальних озброєнь”, а також угоди про науково-технічне співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії, про співробітництво в галузі сільського господарства, транспорту та ін. Значна частина цих угод носила більше декларативний, ніж практичний характер.

Третя зустріч керівників США і СРСР, що відбулася у Москві і Криму (27 червня – 3 липня 1974 р.), була більш результативною. Підписано “Договір про обмеження підземних випробувань ядерної лброї” та протокол до нього, спільну заяву щодо проведення заходів, спрямованих на усунення небезпеки використання засобів впливу на природне середовище у воєнних цілях і два протоколи, що регулювали демонтаж стратегічних озброєнь.

Переговорний процес між США та СРСР не перервала “Вотергейтська справа”, що завершилася відставкою Р. Ніксона. Зустріч нового президента США Джеральда Форда з Л. Брежнєвим 23 – 24 листопада 1974 р. в районі Владивостока обмежилася домовленістю, яка передбачала значно більші скорочення стратегічних озброєнь, порівняно з “Тимчасовою угодою” 1972 р. Новий договір планувалося підписати не пізніше 1977 р., термін його дії – до 1985 р. Договір повинен був замінити ОСО-1.

Однак опозиційні політиці розрядки сили в Конгресі США домоглися 20 грудня 1974 р. ухвалення законопроекту про торговельну реформу з поправкою сенатора Г. Джексона та конгресмена Ч. Веніка, суть якої зводилася до того, що режим найбільшого сприяння в торгівлі буде надано СРСР за умови демократизації радянського законодавства щодо еміграції.

Упродовж 1975 р. з великими труднощами продовжувалися американо-радянські переговори щодо опрацювання нової угоди про обмеження наступальних озброєнь. Із другої половини 1975 р. з’явилися нові складнощі, пов’язані як із внутрішньо-, так і зовнішньополітичними факторами. Наближення президентських виборів у США активізувало критику на адресу республіканської адміністрації, яку звинувачували в тому, що процес розрядки дає лише односторонні вигоди СРСР, уряд якого не виконує підписаних договорів, зате користується американськими інвестиціями і має доступ до найновіших американських технологій. Підписані угоди про врегулювання розрахунків і про надання радянській стороні довгострокових кредитів, які йшли, в основному, на закупівлю сучасних технологій і зерна, справді сприяли збільшенню товарообігу між країнами, однак не створили надійної стабільності.

З іншого боку, після підписання американо-радянських договорів, що започаткували розрядку, в СРСР посилилася

критика “американського імперіалізму”. Постійне проголошення комуністичними лідерами тези про неминучість перемоги соціалізму у світовому масштабі була незрозумілою для багатьох американських політиків і розцінювалася ними як зміна комуністичної тактики в проведенні експансіонізму щодо країн Заходу. Надмірна “секретність” в СРСР перешкоджала реалізації домовленостей у проведенні науково-технічного співробітництва між обома країнами, яке з самого початку було заморожено. Винятком із загальної практики було часткове здійснення спільної програми в освоєнні космосу, що знайшло своє вираження у запуску в липні 1975 р. кораблів “Аполлон” і “Союз”. Стикування в космосі цих кораблів, запусчених із території двох держав, продемонструвало великі можливості американо-радянського співробітництва, однак космічна програма після цього була згорнута.

Загальну підозру щодо справжніх намірів СРСР у проведенні політики розрядки викликало фактично спільне втручання в 1975 р. кубинських і радянських військ у громадянську війну в Анголі для підтримки ними режиму, що проголосив свій намір будувати “соціалізм”.

Із перемогою на президентських виборах у 1976 р. демократа Джиммі Картера переговорний процес із СРСР про скорочення ракетно-ядерного потенціалу обох країн ускладнився. Згідно з новою політичною стратегією Дж. Картера (*“доктриною трилатерізму”*), відносини США з СРСР та його союзниками ставилися на третє місце. Пріоритетного значення в цій доктрині надавалося консолідації зусиль трьох центрів сили демократичного світу – США, Західної Європи та Японії, а на друге місце ставилося завдання активізувати діалог із країнами “третього світу”. Нова адміністрація США почала пов'язувати прогрес в американо-радянських переговорах із дотриманням прав людини згідно з Гельсінським Актом і невтручанням СРСР у регіональні конфлікти. Непоступливість радянського уряду у цих питаннях гальмувала двосторонні переговори.

Нові ускладнення у відносинах зі США та іншими країнами Заходу викликало нарощення радянських ядерних і звичайних озброєнь в Європі, зокрема розміщення в 1977 р. ракет нового класу СС-20 та спільне втручання радянських і кубинських військ

у 1978 р. у конфлікт на Африканському Розі. В Конгресі США, парламентах країн Західної Європи виникли сильні опозиційні тенденції стосовно будь-яких домовленостей з СРСР. Дії Москви, спрямовані на нарощування наступальних видів озброєнь, розцінювалися на Заході як спроба досягти односторонньої переваги, маскуючись переговорами про роззброєння. У відповідь Рада НАТО вирішила підвищити щорічні військові бюджети країн-членів на 3 %, а в 1978 р. було прийнято довгострокову оборонну програму. Розкручування нового витка гонки озброєнь автоматично знецінювало підписані попередні договори і підривало певну довіру до процесу розрядки. Однак, існування стратегічної рівності між США та СРСР, небезпека взаємного гарантованого знищення в разі обміну ядерними ударами змушували обидві країни продовжувати переговори в *підготовці Договору ОСО-2*, який був підписаний у середині червня 1979 р. у Відні, під час зустрічі Дж. Картера і Л. Брежнєва. Той факт, що лідери двох піддержав вели переговори не на території однієї з них, як в попередні роки, свідчив про зростання взаємної недовіри.

Договір ОСО-2, вперше в історії обмежень стратегічних наступальних озброєнь, встановлював рівну кількість ядерних зарядів і ракет усіх типів для обох сторін. США та СРСР зобов'язувалися обмежити пускові установки міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), балістичні ракети підводних човнів (БРПЧ), а також балістичні ракети класу "повітря – земля" сумарною кількістю в 2400 одиниць. Утім, після вторгнення у грудні 1979 р. радянських військ у Афганістан, американська адміністрація відмовилася ратифікувати договір і він не набрав юридичної сили, однак фактично ця угода діяла, стримуючи гонку стратегічних озброєнь і обидві сторони дотримувалися її основних положень.

Питання про заборону випробувань ядерної зброї не сходило з порядку денного ГА ООН, було предметом пильної уваги різних міжнародних форумів. У 1977 р. до переговорного процесу про заборону випробувань ядерної зброї приєдналася і Велика Британія. Однак дві інші держави-члени "ядерного клубу" – Франція і КНР відмовилися від участі в переговорах, що, значною мірою, звузило їх результативність.

Велике значення для виникнення і розвитку процесу розрядки відіграли позитивні зрушення у відносинах СРСР із провідними західноєвропейськими країнами, що намітилися від початку 70-х рр. Пожвавлення відносин СРСР, його союзників із країнами Західної Європи – характерне для 70-х рр, є невід’ємною складовою частиною розрядки. Досягнуті в процесі двосторонніх переговорів угоди і підписані договори СРСР із ФРН, Францією, Великою Британією та іншими європейськими країнами фактично започаткували розрядку.

Перші кроки в досягненні порозуміння між Сходом і Заходом були випробувані під час обговорення *німецького питання*. З підписанням 3 вересня 1971 р. чотиристоронньої угоди між СРСР, США, Великою Британією і Францією про Західний Берлін було знято формальні бар’єри на шляху до скликання Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі. Цей факт відзначався в заяві про зустріч між керівництвом Радянського Союзу та ФРН від 19 вересня 1971 р. Наступним етапом у вирішенні німецького питання стала нормалізація відносин між ФРН і НДР. 21 грудня 1971 р. у Берліні підписано договір про основи відносин між обома країнами, які обмінялися постійними представниками. ФРН відмовилася від свого зобов’язання представляти Східну Німеччину на міжнародній арені, хоч західнонімецьке керівництво виходило з концепції “особливих відносин із НДР”. Вона базувалася на закріпленій в конституції кінцевій меті – воз’єднання країни. Навіть після підписання цього договору уряд ФРН продовжував будувати свої відносини з НДР із використанням тези про “єдину німецьку націю”. Обидві країни у вересні 1973 р. одночасно стали членами ООН. У цьому ж році після проведених переговорів були нормалізовані відносини ФРН із Чехословаччиною, Угорщиною і Болгарією. Такі наслідки “нової східної політики” були важливим внеском у нормалізацію відносин між країнами двох блоків.

Наріжним каменем у розбудові розрядки стали також *французько-радянські відносини* 70-х рр. Франція була першою країною Заходу, до якої здійснив офіційний візит радянський лідер Л. Брежнев (жовтень 1971 р.). Керівники двох країн підписали документ “Принципи співробітництва між СРСР і Францією”, в якому було викладено основні положення двостороннього співробітництва,

уноджено підходи сторін до проблеми європейської безпеки за умови дотримання наступних принципів: непорушність кордонів, невтручання у внутрішні справи, відмова від застосування сили чи погрози її застосування, рівність та незалежність. Викладені в цьому документі принципи з'явилися в той час, коли обговорювалася ідея проведення загальноєвропейської наради і вони могли бути поширені на весь спектр проблемних питань європейської безпеки. Окремі положення "Принципів співробітництва між СРСР і Францією" були розвинуті і доповнені на наступних французько-радянських самітах у Заславлі (січень 1973 р.), Рамбуїє (червень 1973 р., грудень 1974 р.), Піцуїді (березень 1974 р.). Вони стали важливою підмогою для опрацювання основних документів при підготовці НБСЄ.

Після прийняття Гельсінського Акта 1975 р. французько-радянські відносини набули нових вимірів. Крім обговорення питань про удосконалення форм економічного і культурного співробітництва між двома країнами важливого значення надавалося виконання положень Гельсінського Акта, зокрема зміцненню європейської безпеки шляхом роззброєння. Спільні підходи у цьому питанні виявилися під час зустрічей Л. Брежнєва з президентом Валері Жискара д'Естеном у Рамбуїє (липень 1976 р.), Москві (жовтень 1976 р. та квітень 1979 р.). Втілення цих спільних підходів у питанні роззброєння зафіксовано в радянсько-французькій "Декларації про нерозповсюдження ядерної зброї" (ДНЯЗ) і "Спільній заяві щодо розрядки міжнародної напруженості". Хоч Франція не була учасницею ДНЯЗ, із підписанням Декларації документально закріплювалися зобов'язання країни дотримуватися його основних положень. Фактично Франція приєдналася до ДНЯЗ. Під час візиту В. Жискара д'Естена в квітні 1979 р. до Москви було підписано документи, в яких конкретизувалися перспективи співробітництва двох країн у різних сферах.

На *британсько-радянських відносинах* початку 70-х рр. негативно позначився дипломатичний скандал у зв'язку із висланням із Лондона восени 1971 р. працівників посольства СРСР за звинуваченням у шпигунській діяльності. Однак поступово взаємини змінювалися потеплінням. У лютому 1975 р. в Москві відбулася зустріч керівників двох держав на найвищому рівні, під час якої

підписано британсько-радянський протокол про консультації і дві довготермінові програми розвитку економічного й промислового співробітництва та спільної діяльності в галузі науки і техніки. Крім цих документів СРСР і Велика Британія підписали "Спільну декларацію про нерозповсюдження ядерної зброї", в якій висловлювалася рішучість обох країн дотримуватися ДНЯЗ і боротися за приєднання до неї нових держав. Тоді ж, під час візиту британського міністра закордонних справ Д. Оуена до Москви, підписано "Двосторонню угоду про запобігання випадковому виникненню ядерної війни", яка була позитивним внеском у процес розрядки.

Потепління у відносинах між країнами Сходу і Заходу створювало передумови для переговорів не тільки про ядерне роззброєння, а й скорочення звичайної зброї та всіх видів воєнних сил у Європі. Найбільша концентрація звичайних видів збройних сил обох блоків спостерігалася в країнах Центральної і Східної Європи. Після підготовчих консультацій між США та СРСР, оприлюднення узгоджених позицій країн НАТО і ОВД, 30 жовтня 1973 р. у Відні розпочалися *переговори про взаємне скорочення збройних сил та озброєнь*. У них взяли участь 19 держав, 11 з яких були прямими учасниками переговорів (США, Велика Британія, Канада, ФРН, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, СРСР, Польща, НДР, Чехословаччина), 8 інших (Болгарія, Угорщина, Румунія, Греція, Данія, Італія, Норвегія, Туреччина) мали змогу лише брати участь в обговоренні питань порядку денного без права голосувати за рішення. Франція, з огляду на неучасть у військовій організації НАТО, не брала участі в переговорах.

Від початку переговорів у Відні проявилися різні підходи сторін до кількісної і якісної оцінки озброєнь і збройних сил двох блоків і самих принципів скорочень звичайних видів зброї. Країни Варшавського Договору, посилаючись на принцип рівності балансу інтересів сторін, висунули проект, який передбачав скорочення для обох блоків своїх збройних сил на 20 тис. осіб у 1975 р., а у 1976 – 1977 рр. відповідно на 5 % та 10 %. Скорочення повинно було стосуватися лише прямих учасників переговорів. Країни Заходу наполягали на концепції "асиметричного скорочення", посилаючись на існуючі диспропорції в чисельності особового складу сухопутних і повітряних сил обох сторін. Вони пропонували також

враховувати при скороченні географічний факт, суть якого зводилася до того, що США віддалені від Центральної Європи більш ніж на 6 тис. км, у той час як СРСР знаходиться на віддалі, що вимірюється лише десятками і сотнями кілометрів.

У лютому 1976 р. представники ОВД формально погодилися на двоетапне скорочення військ, однак, по суті, залишилися на попередніх позиціях, відкидаючи принципи "асиметричності" та "колективних рівнів". Після тривалих дискусій переговори не увінчалися успіхом і на початку 80-х рр. були перервані. Єдиним позитивним результатом було визначення позицій учасників переговорів. Вони стали ще одним свідченням суперечливого процесу роззброєння.

В умовах розрядки почала змінюватися і набувати нових граней "*східна економічна політика*" країн ЄЕС. У 1973 р. розпочалися прямі контакти і переговори ЄЕС і РЕВ на рівні делегацій. Енергетична криза 1974 – 1975 рр., кінець "ери дешевої сировини", перебудова окремих галузей промисловості сприяли зацікавленню ділових кіл країн ЄЕС ринками Сходу. Однак переговори наштовхнулися на ряд труднощів економічного і політичного характеру. Головними перешкодами для динамічного зростання торгівельно-економічних зв'язків були глибокі відмінності в соціально-економічних структурах країн Заходу і Сходу. Ринкові відносини країн ЄЕС не стикувалися з "соціалістичними принципами господарювання" – командною економікою країн РЕВ. Керівники ЄЕС, прихильники ринкового управління інтеграцією, наголошуючи на відмінностях в економічних механізмах, не бачили перспективи у співпраці з РЕВ як окремою структурною одиницею. Вони допускали можливість розбудовувати свої економічні відносини за формулою "ЄЕС – окремі країни РЕВ" із метою зменшення економічної залежності останніх від СРСР. У такій формулі проявлялося прагнення Заходу здобути політичні вигоди, зокрема посилити диференціацію країн "соціалістичного табору", допомогти їм одержати більшу свободу маневрування в їхньому прагненні звільнитися від радянського диктату.

Розрядка, послаблюючи відкрите протистояння між двома суспільно-політичними системами, відзначалася непослідовністю і носила суперечливий характер. Вона сприймалася в столицях

Заходу і Сходу як перемінні успіхи у протистоянні двох наддержав. Політика найбільшого сприяння в наданні кредитів і лібералізації торгівлі проявлялася щодо Югославії, Польщі, Угорщини, Румунії, а також КНР. Саме в роки розрядки політична диференціація країн соціалістичного табору була посилена економічною. На початку 1975 р. частка товарів країн РЕВ у торговому обігу з ЄЕС становила вже 5,9 % з експорту і 4,4 % з імпорту. Проте такий рівень не відповідав ні потребам обох частин Європи, ні їхньому економічному потенціалу.

Суперечливий характер розрядки проявився при проведенні *політики щодо країн Азії, Близького Сходу і Африки*. Єгипет, який отримував військову допомогу від СРСР, у жовтні 1973 р. значно атакував Ізраїль – союзника США. Коли ж ізраїльтяни зупинили єгипетські війська і розпочали контрнаступ, СРСР звернувся до Ради Безпеки і уряду США з вимогою негайно припинити війну. Спільними дипломатичними зусиллями війну було призупинено, однак арабські нафтовидобувні країни, щоби покарати США та їх союзників, застосували ембарго на продаж нафти, а згодом значно підвищили ціни на неї. Внаслідок цього виникла енергетична криза, яка охопила в 1974 – 1975 рр. всі країни Заходу. Така ситуація була вигідна СРСР і країнам соціалізму не тільки тому, що вона послаблювала позиції “імперіалістичних держав”, а й тому, що сприяла економічному зміцненню Радянського Союзу, який вигідно почав продавати нафту і газ.

Підписання у 1979 р. у Кемп-Девіді мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем, який розпочав шлях мирного врегулювання, сприяло посиленню ролі США і послабленню позицій СРСР на Близькому Сході. З іншого боку, антишахська ісламська революція в Ірані початку 1979 р. призвела до різкого падіння міжнародних позицій США, особливо після провалу операції спеціальної десантної групи, яка за наказом президента США повинна була пробитися в Тегеран і визволити персонал американського посольства, взятого в полон іранськими студентами. Свідченням послаблення позицій США та їхніх союзників в Азії став розпад військово-політичних блоків СЕАТО в 1977 р. і СЕНТО у 1979 р.

Однак, Кремль сприйняв і поставив під сумнів нормалізацію відносин країн Заходу з КНР. У 1971 р. було відновлено її права

в ООН. У 1972 р. президент Р. Ніксон вперше відвідав Китай, а згодом, цього ж року, в Пекіні розпочалися переговори з японською урядовою делегацією. У 1978 р. між Японією і КНР підписано мирний договір, що відкрив шлях до поліпшення економічної співпраці між двома країнами. Того ж року між ЄЕС і КНР укладено п'ятирічну угоду, що передбачала режим найбільшого сприяння в торгівлі, скасування деяких обмежень на товари найновіших технологій. Такі відносини були сприйняті в Москві як спроби підризу єдності країн соціалістичного табору.

Найважливішою складовою частиною розрядки 70-х років стала *Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі* (НБСЄ). Її підготовка, проведення і схвалені документи є серцевиною процесу розрядки. Шлях до взаєморозуміння між державами Сходу і Заходу стосовно скликання цієї Наради торувався під час двосторонніх переговорів політичних лідерів СРСР, США, Франції, Великої Британії, на сесіях Ради НАТО і міністрів закордонних справ держав-учасниць Варшавського Договору. Багатосторонні консультації з підготовки загальноєвропейської наради розпочалися в Гельсінкі 22 листопада 1972 р. В них взяли участь представники майже усіх європейських країн (за винятком Албанії), а також США та Канади. На консультаціях було узгоджено порядок денний Наради і намічено її проведення в три етапи: на першому – передбачалась підготовча робота міністрів закордонних справ, на другому – спеціальних комісій і координаційного комітету, на третьому планувалося остаточно опрацювати документи і підписати їх. Вся підготовча робота здійснювалася за принципом консенсусу, тобто – одностайної згоди.

Перший етап Наради з безпеки і співробітництва в Європі розпочався в липні 1973 р. в Гельсінкі за участю міністрів закордонних справ 35 країн, які ухвалили рекомендації відносно всієї програми. Вона містила питання безпеки в Європі, співробітництва в галузі економіки, науки, техніки, екології, в гуманітарній та іншій сферах. Обмін думками і дискусії між міністрами закордонних справ призвів до прийняття спільних рекомендацій з принципово важливих питань, підготував реальну основу для продовження пошуків вирішення наболілих питань європейської безпеки.

У вересні 1973 р. в Женеві розпочався другий етап Наради, який із перервами тривав близько двох років. На цьому етапі головним центром діяльності був координаційний комітет, який складався з глав делегацій країн-учасниць. На своїх засіданнях Комітет затвердив графік роботи Наради, розглядав питання принципового значення для схвалення опрацьовуваних документів. Найбільші труднощі на цьому етапі проявлялися при узгодженні розбіжностей не тільки між державами з протидіючих блоків, а й між окремими західними країнами. Пропоновані країнами Заходу положення щодо обміну інформацією і розвитку культурних зв'язків, які відображали загальноприйнятну практику демократичних країн, рішуче відкидалися представниками СРСР і його союзниками виключно з ідеологічних міркувань. Суперечності, не подолані в Женеві, вдалося узгодити під час двосторонніх зустрічей лише в першій половині 1975 р.

Третій, заключний етап Наради з безпеки і співробітництва в Європі відбувся 30 липня – 1 серпня 1975 р. в Гельсінкі. Вперше за повоєнні роки відбулася зустріч найвищих керівників 33 європейських країн, США та Канади, які підписали Заключний Акт НБСЕ та інші документи. Вони ґрунтувалися на Статуті ООН, “Декларації прав людини” та інших документах цієї організації, а також включали відповідні положення укладених договорів між провідними країнами світу. Основною частиною Заключного Акта була “Декларація принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах”. Вона включала наступні 10 принципів: суверенна рівність; поважання прав, притаманних суверенітету; незастосування сили або загрози силою і непорушність кордонів; територіальна цілісність держави; мирне врегулювання; невтручання у внутрішні справи; поважання прав людини та основних свобод, включаючи свободу совісті, релігії та переконань; рівноправність та право народів розпоряджатися своїм майбутнім; співробітництво між державами; сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом. Одночасно було опрацьовано і схвалено “Документ про заходи зміцнення довіри та деякі аспекти безпеки і роззброєння”.

Закріплені у документах результати Наради створювали сприятливі умови для розширення і активізації міждержавного

економічного, науково-технічного співробітництва в природно-охоронній галузі. Окремі пункти Заключного Акта, зокрема про поважання прав людини та основних свобод, включаючи свободу совісті, релігії та переконань, були на той час новою рисою в міждержавних відносинах між представниками протидіючих блоків, торкалися сфери, в якій до цього комуністичні країни не йшли на жодні поступки, хоча такі свободи декларувалися в конституціях усіх комуністичних країн, а також відповідали основним положенням Статуту ООН та інших документів, які до цього підписував Радянський Союз. Пункти, що стосувалися непорушності кордонів і невтручання у внутрішні справи, розцінювалися як підтвердження здобутків СРСР у Другій світовій війні, закріплення Ялтинсько-Потсдамської системи розподілу Європи і визнання несподільного панування комуністичних режимів. Підписані документи радянське керівництво розглядало як багатосторонню декларацію, яка надасть пропагандистські вигоди СРСР та поширватиме тезу про “миролюбну політику” комуністичних країн.

Даючи згоду на включення таких положень у гельсінські документи, лідери комуністичних країн і не думали їх виконувати. Наступні роки європейської історії показали, що саме ця частина Заключного Акта відіграла роль каталізатора в розгортанні широких дисидентських рухів у комуністичних країнах, які в поєднанні зі соціально-економічними чинниками призвели до краху тоталітарних режимів.

Уже через два роки (жовтень 1977 р.) на запланованій в Белграді зустрічі представників 35 держав-учасниць НБСЄ виникли гострі дискусії щодо виконання положень Заключного Акта і подальшого розвитку процесу розрядки. США та інші країни Заходу звинувачували комуністичні держави у відвертому невиконанні гельсінських домовленостей в гуманітарній сфері, зокрема порушенні людських прав і свобод. Представники СРСР та інших комуністичних країн заперечували такі звинувачення, називали їх “вигадками” і вважали їх недостойними для обговорення. Вони наполягали на необхідності доповнити політичну розрядку військовою: відмовитися від подальшого розширення існуючих військово-політичних блоків, підписати договір про незастосування ядерної зброї першими один проти одного. Досягнути певного компромісу

між країнами двох блоків на белградській конференції не вдалося. Прийнятий підсумковий документ не містив суттєвих домовленостей, крім запевнення про рішучість держав-учасниць неухильно виконувати *“в односторонньому, двосторонньому та багатосторонньому порядку всі положення Заключного Акта”*. Наступну зустріч представників держав-учасниць НБСЄ було домовлено провести у 1980 р. у Мадриді. Жодна з країн-учасників белградської конференції не передбачала, що розрядка зміниться черговим загостренням міжнародних відносин.

Розрядка 70-х рр. була короткочасною, суперечливою і непевною. Вона не охопила всіх сфер міждержавних відносин. Відмова СРСР і його союзників включити до тексту гельсінських документів положення про ідеологічне співіснування держав із різним соціально-політичним ладом прирікала на невиконання значної частини досягнутих домовленостей.

Загострення міжнародної ситуації на початку 80-х рр.

Розрядка між двома суспільно-економічними системами змінилася наприкінці 70-х рр. загостренням міжнародної ситуації, яке тривало аж до зміни партійного керівництва СРСР у 1985 р. Воно було, по суті, черговим проявом антагонізму, що постійно існував між тоталітарною і демократичною системами й лише послабився в період розрядки внаслідок досягнутих угод, підписаних договорів, які були результатом тривалих дискусій і компромісів, та базувалися на принципах балансу інтересів, рівної безпеки між країнами Заходу і Сходу. Порушення цих принципів однією зі сторін-підписантів негайно позначалося на міждержавних відносинах, провокувало їх погіршення. Країни Сходу і Заходу зі самого початку проявляли два протилежних підходи до розуміння змісту розрядки і її параметрів. Кожна зі сторін намагалася найбільшою мірою забезпечити свої інтереси як при складанні договорів, так і в процесі їх виконання. Підозри, що від початку існували між країнами Сходу і Заходу щодо реалізації основних положень підписаних документів, поступово посилювалися, а з другої половини 70-х рр. переросли у взаємну недовіру. Багато аналітиків сходяться на тому, що найважливіша причина призупинення розрядки криється у невиконанні обома сторонами окремих положень підписаних документів.

Найбільш очевидним порушенням гельсінських документів було невиконання урядами комуністичних держав положень про торримання елементарних прав людини на свободу слова, віросповідання, вільний обмін інформацією. Переслідування інакодумців у країнах “соціалістичного табору” і розправи над дисидентами спричинили падіння престижу СРСР навіть серед комуністів зарубіжних країн. На відміну від керівників Заходу, які були впевнені в тому, що підписані договори сприятимуть лібералізації тоталітарних режимів, лідери комуністичних країн обґрунтовували тому про “загострення ідеологічної боротьби в умовах розрядки”. Перебуваючи в полоні застарілих догм, з’їзди комуністичних партій країн Варшавського Договору приймали рішення, згідно з якими найважливішим принципом зовнішньої політики проголошувався “пролетарський інтернаціоналізм”. Формально принцип мирного співіснування двох систем зберігався, але вже не розглядався як провідний, а зводився до відмови від воєнних засобів вирішення конфліктних питань. У комуністичній пропаганді утверджувалася теза, що “в основі розрядки лежить корінна зміна сил на світовій арені на користь миру і соціалізму”.

Принцип “пролетарського інтернаціоналізму” став провідним у відносинах комуністичних держав із країнами “третього світу”, сприяв ще більшій ідеологізації зовнішньої політики і призвів до втручання їх у внутрішні конфлікти народів Азії, Африки і Латинської Америки. При цьому СРСР і його союзники не обмежувалися постачанням зброї і військової техніки у вибухонебезпечні регіони, а здійснювали пряме воєнне втручання для підтримки режимів “соціалістичної орієнтації”. У рік підписання гельсінських документів в’єтнамські комуністичні з’єднання під керівництвом радянських військових інструкторів, порушуючи Паризьку угоду 1973 р., здійснили напад на Південний В’єтнам і приєднали його до ДРВ. У цьому ж році кубинські та радянські війська висадилися в Анголі і втрутилися у громадянську війну для утвердження “марксистського уряду”. В 1977 р. СРСР і Куба надали збройну підтримку марксистському режимові в Ефіопії. Там висадилося 18 тис. кубинських солдатів, які воювали під керівництвом радянських військових спеціалістів, а з 1978 р. брали участь у сомалійсько-ефіопській війні за провінцію Огаден. Підтримка Радянським

Союзом радикальних режимів у різних країнах світу, замаскована миролюбними фразами про “інтернаціональну допомогу”, розцінювалися країнами Заходу як реалізація цілеспрямованого плану комуністичної експансії.

Напруженість між країнами Сходу і Заходу почала наростати після того, як у 1977 р. в прикордонних областях СРСР було розміщено удосконалені ракети середнього радіусу дії СС-20. Радіус дії таких ракет поширювався на всі країни Західної Європи, Північної Африки і Близького Сходу. Їх розцінювали на Заході як наступальну зброю першого удару і грубе порушення паритету озброєння НАТО і ОВД. Такі дії СРСР посилили в країнах Заходу занепокоєння і опозиційність політичних сил щодо доцільності розрядки, яку комуністичний блок намагався використати для здобуття односторонніх вигод.

У відповідь на нарощування Радянським Союзом ракетно-ядерного потенціалу сесія НАТО в грудні 1979 р. прийняла постанову збільшити на 3 % військові бюджети усіх країн Альянсу та розмістити у Західній Європі американські ракети Першінг-2 та вдосконалені крилаті ракети, радіус дії яких сягав Уральських гір. Одночасно пропонувалося продовжувати переговори з СРСР про повернення до попереднього паритету в ядерних озброєннях. В умовах наростання недовіри США та країни Західної Європи припинили пошуки спільних позицій з СРСР щодо країн Близького і Середнього Сходу, демілітаризації Індійського океану і розпочали переговори з афганським урядом Хафізулі Аміна, який після здійснення перевороту у вересні 1979 р. почав відходити від прорадянського курсу попереднього диктатора Н. Таракі.

Остаточне згорання розрядки завершилося із *вторгненням радянських військ в Афганістан* 29 грудня 1979 р. За два дні до вторгнення радянський підрозділ спеціального призначення захопив президентський палац і знищив Х. Аміна. Виходячи із заідеологізованого принципу “інтернаціоналізму” в зовнішній політиці, радянське керівництво, не враховуючи реалій тодішньої ситуації у світі та в Афганістані, не задумуючись над можливими наслідками, прийняло рішення, яке на довгі роки ускладнило міжнародну атмосферу, обернулося трагедією для народів СРСР та Афганістану. Ставка на силові дії була зроблена Кремлем,

значною мірою, під впливом переконання, що країни проявлять пасивність, а США та їх союзники обмежаться лише формальними протестами. Відсутність у роки розрядки серйозних контрзаходів у відповідь на вторгнення військ комуністичного блоку для встановлення марксистських режимів в окремих регіонах Азії і Африки розцінювалося в Москві як прояв слабкості “країн загниваючого капіталізму”.

Всупереч сподіванням Кремля вторгнення радянських військ в Афганістан викликало загальне обурення світової громадськості. ГА ООН абсолютною більшістю голосів засудила агресивні дії СРСР і в прийнятій резолюції вимагала негайного виведення радянських військ. Навіть ті держави, що отримували економічну допомогу від Радянського Союзу або підписали з ним договори про дружбу і співробітництво (Румунія, Лівія, Індія, Алжир, Фінляндія та ін.), не голосували проти резолюції або утрималися.

Вторгнення радянських військ в Афганістан ускладнило там соціально-політичну ситуацію і призвело до розгортання національно-визвольної війни, у якій брали участь всі народи Афганістану. Понад 1,5 млн мешканців, рятуючись втечею, покинули країну і переселилися на територію Пакистану та Ірану, де були створені спеціальні табори, в яких під керівництвом китайських, пакистанських та американських військових інструкторів проходили навчання сотні тисяч бійців. Військово-технічну допомогу партизанам, які називали себе моджахедами (борцями за віру) надавали США, Китай, Пакистан і частина арабських країн, звідки прибували десятки тисяч добровольців. Так званий “обмежений контингент” радянських військ, який включав усі види сухопутних і військово-повітряних сил, виявився не готовим до бойових дій із партизанськими формуванням в умовах гірської місцевості і зазнавав дедалі більших втрат у живій силі і техніці. Радянська армія, кількість якої була доведена у 1983 р. до 150 тис. осіб, контролювала лише невелику територію країни з найбільшими містами.

З початку 80-х рр. почастишали випадки застосування державами збройних сил для вирішення спірних питань. Однією з перших збройних акцій після радянського вторгнення в Афганістан була війна, що розпочалася у вересні 1980 р. між Іраком та Іраном за нафтоносні райони і домінуючий вплив у Перській затоці.

Прагнення іракського диктатора Саддама Гусейна стати лідером арабського світу і захопити частину іранської території (Хузистан) загрожувало розростанням воєнних дій на всьому Близькому Сході. Війна розколола арабські країни, більшість із яких підтримувала Ірак, у той час як Алжир, Сирія, Лівія, Південний Ємен – Іран.

СРСР і США під приводом забезпечення гарантій вільного судноплавства в Перській затоці стягнули сюди свої військові кораблі. Війна, у якій наступальні дії по чергово здійснювалися обома сторонами, набрала затяжного характеру, продовжувалася до 1988 р. Обидві країни, які втратили в цій війні понад 750 тис. осіб і зазнали значних матеріальних втрат та руйнувань, не здобули ані жодних територіальних надбань, ані стратегічних переваг. Ні США, ні СРСР формально не підтримували у цій війну жодну зі сторін. Однак, міжнародного розголосу набула *афера “Іран – контрас”*, що полягала у таємному продажу американської зброї Ірану, а той факт, що іракська армія Гусейна використовувала радянські танки і ракети, був загальновідомим.

У 1982 р. між Великою Британією і Аргентиною вибухнула *війна за Фолклендські (Мальвінські) острови*, які ще з 1833 р. були оголошені англійською колонією. Війну спровокувала військова хунта Аргентини, яка скерувала військові підрозділи на острови і оголосила їх своєю територією. Рада Безпеки засудила такі дії і запропонувала вирішити конфлікт шляхом переговорів. Однак уряд Маргарет Тетчер відмовився від переговорів і зробив ставку на силовий варіант розв’язання конфлікту. Внаслідок британсько-аргентинської війни, яка тривала три місяці, було відновлено не тільки британську присутність на Фолклендських островах, але й підтверджено статус Великої Британії як “великої нації”.

Локальні збройні конфлікти цих років завжди супроводжувалися посиленням протистояння між Сходом і Заходом, створювали загрозу втягування в них великих держав. В цьому плані особливу небезпеку являла війна в Афганістані.

“Афганський фактор” відіграв важливу роль у перемозі республіканця Рональда Рейгана на президентських виборах у США в 1980 р. Передвиборна кампанія республіканців була побудована, в основному, на критиці зовнішньої політики попереднього президента Дж. Картера за його *“нерішучість і поступливість супроти*

агресивного СРСР". Зовнішню політику Дж. Картера пов'язували із падінням престижу США на міжнародній арені. Передвиборна кампанія і перші кроки нового президента Р. Рейгана свідчили, що США перейшли до прямого протистояння з СРСР і комуністичним блоком. Не перериваючи переговорів із СРСР щодо обмеження ядерних сил у Європі, Р. Рейган одночасно демонстрував твердість у реалізації рішення НАТО про ядерне доозброєння Заходу. Під час переговорів у Женеві США запропонували так званий "нульовий варіант", який передбачав не розміщувати в Європі американських ракет за умови, якщо в європейському і азійському регіонах СРСР будуть ліквідовані найновіші радянські ракети середнього радіусу дії.

Коли Радянський Союз відкинув американську пропозицію, Р. Рейган у березні 1983 р. висунув "проміжний варіант", згідно з яким передбачалося встановлення в Європі однакової кількості американських і радянських ракет середнього радіусу дії і відповідно боеголовок на них. Радянський Союз відхилив "проміжний варіант", посилаючись на те, що він не враховував ядерних сил Франції і Великої Британії. Лише після цього в листопаді 1983 р. розпочалося розміщення американських ракет Першінг-2 на території Великої Британії, ФРН та Італії. Радянський Союз негайно перервав переговори про роззброєння в Женеві і вдався до демонстрації сили у відносинах зі США і країнами Західної Європи. В Москві було оголошено про додаткове розміщення на території Чехословаччини і НДР оперативно-тактичних ракет підвищеної досяжності з одночасним розгортанням радянських підводних човнів, озброєних ядерними зарядами в океанах і морях, наближених до території США. Москва виправдовувала свої дії як вимушений захід для створення "адекватної загрози" країнам Заходу.

Уряд США у відповідь почав розробляти "комплексний стратегічний план" ведення затяжної ядерної війни з комуністичним блоком, який був зорієнтований на випереджувальні дії з можливим застосуванням зброї першого удару. Планувалося розгорнути 100 міжконтинентальних балістичних ракет нового типу "МХ", створити удосконалені бомбардувальники, в тому числі "невидимки" ("Стелс"), що не виявлялися радарними системами. У США розпочалася розбудова потужних атомних підводних

човнів типу "Огайо", озброєних ракетами "Трайидент" із багатоядерними зарядами. Чисельність сил швидкого реагування збільшувалася з 90 тис. до 440 тис. осіб. До 1985 р. у США остаточно сформувалася зовнішньополітична "доктрина Рейгана", яка визначала наступні завдання: досягнення повної і незаперечної військової переваги США над СРСР; нав'язування СРСР змагання в гонці озброєнь із метою підриву радянської економіки; забезпечення вирішального впливу США на країни "третього світу", щоб не допустити їхнього перетворення в зону втручання комуністичного блоку; всіма засобами захищати універсальні цінності демократії і ринкової економіки – аж до втручання у внутрішні справи країни, в якій порушення демократичних норм загрожує національним інтересам США.

Загалом зовнішньополітична "доктрина Рейгана" носила наступальний характер, допускала навіть втручання у внутрішні справи інших країн. Вона значно вплинула на формування окремих положень неоглобалізму.

Протистояння двох наддержав проявлялося і на Близькому Сході, де СРСР підтримував арабські країни та палестинців проти союзника США Ізраїлю, уряд якого наважився у червні 1982 р. окупувати Ліван, щоб розгромити табори палестинців. У громадянській війні, яка розгорнулася у Лівані між християнами і мусульманами, гинули тисячі мирних мешканців. Після обговорення цього питання у Раді Безпеки, у якій представники США і СРСР обмінювалися взаємними обвинуваченнями, було вирішено скерувати у Ліван миротворчі сили для припинення війни. До складу цих сил включено підрозділи США, Великої Британії, Франції та Італії. Вони висадилися в Бейруті, однак припинити громадянську війну їм не вдалося. Навіть після підписання у травні 1983 р. угоди з Ізраїлем про виведення його військ і створення "буферної зони" на півдні Лівану громадянська війна продовжувалася. Наприкінці 1984 р. миротворчі сили ООН покинули територію Лівану і він знову перетворився на суцільний театр воєнних дій між проіранськими, просирійськими і християнськими силами. Країни Заходу потурали діям Ізраїлю, який фактично спровокував цей конфлікт, що загрожував перерости у міжнародний.

У жовтні 1983 р. президент Р. Рейган вдався до збройної акції для знешкодження марксистського режиму на острові Гренада в Карибському морі, що входив до Британської Співдружності. В цій акції взяли участь символічні армійські з'єднання з інших країн Карибського моря – їй було надано статус “інтернаціональної”.

Ще у березні 1983 р. Р. Рейган висунув широкомасштабну програму “*Стратегічної оборонної ініціативи*” (СОІ), яка передбачала створення багатосшелонної системи протиракетної оборони застосуванням нових технологій, зокрема – лазерної зброї. Планувалося в найближчі 10 – 15 років вивести на навколосезну орбіту супутники з “лазерними гарматами”, пучки променів яких знищували б ракети супротивника в перші хвилини їх запуску. СОІ повинна була докорінно змінити наявну систему протиракетної оборони. Витрати на розбудову такої системи мали сягнути суми 1,5 трильйона доларів. На першому етапі планувалося здійснити затратну науково-дослідну програму з метою створення “космічного щита”, що зробить ядерну зброю “непотрібною”.

Здійснення програми СОІ завчасно визначило би перевагу США у військовому змаганні з СРСР, для якого воно було несприятливим через відставання в технології і нестачу коштів. Керівники СРСР, сприймаючи СОІ як виклик на технологічне змагання в космічному просторі, змушені були піти на продовження переговорів щодо обмеження ракетно-ядерної зброї. Намагаючись зупинити реалізацію СОІ, Радянський Союз наполягав на збереженні радянсько-американського договору щодо ПРО як необхідної умови обмеження, скорочення та ліквідації ядерних озброєнь. Московські керівники підкреслювали готовність СРСР до виконання договору ОСО-2. Радянський Союз у серпні 1984 р. оголосив мораторій на виведення у космічний простір будь-яких видів протисупутникової зброї, а наприкінці цього ж року запропонував відновити перервані переговори з усього комплексу питань, що стосувалися ядерних і космічних озброєнь. Домовленості про їх відновлення було досягнуто на початку січня 1985 р. на зустрічі в Женеві міністра закордонних справ СРСР і держсекретаря США.

По суті ж відновлення переговорів про роззброєння було вимушеною взаємною поступкою обох наддержав із метою уникнення економічного виснаження галопуючою гонкою озброєнь.

Крах європейських тоталітарних режимів і розпад СРСР. Кінець біполярності світу. В умовах загострення міжнародних відносин на початку 80-х рр., втягування двох наддержав у новий виток гонки озброєнь усе частіше проявлялося економічне і політичне послаблення СРСР і всього “соціалістичного табору”. Якщо для США здійснення вартісних військових програм із використанням найновіших технологій загрожувало певними ускладненнями у виробництві, то для СРСР їх виконання було просто непосильним через економічне відставання від країн Заходу.

Прояви економічної і політичної кризи в СРСР й інших комуністичних країнах на початку 80-х рр. ставали все більш очевидними. Непомірні затрати на військове виробництво, війна в Афганістані, надання “безкорисної інтернаціональної” технічної допомоги зарубіжним марксистським режимам до краю виснажували радянську економіку. Нездатність економіки СРСР та інших країн “соціалістичного табору” забезпечити жителів предметами першої необхідності, збільшення розриву в рівнях життя громадян країн двох систем викликало загальне незадоволення політикою комуністичних урядів. Дисидентські рухи в СРСР та в інших країнах Центрально-Східної Європи свідчили про наростання політичної кризи, яка з особливою силою проявилася в Польщі, де в 1981 р. було запроваджено військовий стан. Дезінтеграційні процеси в “соціалістичному таборі”, які розпочалися ще в роки розрядки, набували більш явних форм.

На тлі тривожних симптомів щодо майбутнього розвитку соціалістичної системи загострилася криза в міжнародному комуністичному русі. У такій ситуації Кремль змушений був піти на відновлення переговорного процесу з країнами Заходу для відвернення виснажливої гонки озброєнь та уникнення нових загрозливих ускладнень в економіці. Помітні зрушення в цьому напрямку відбулися зі зміною у 1985 р. радянського керівництва, яке оголосило про перебудову соціалістичного суспільства на основі нового політичного мислення. Долаючи опір “старої гвардії”, що перебувала в полоні застарілих догм, Михайло Горбачов і його однодумці намагалися реформувати радянські економічні та політичні структури, позбутися крайнощів командно-адміністративної системи і будувати соціалізм із врахуванням загальноsvітних цінностей

га досягнень науково-технічної революції. Ядром нового політичного мислення було визнання “пріоритету загальнолюдських цінностей”. Відмовившись від абсолютизації “класового підходу” при вирішенні внутрішніх і зовнішньополітичних проблем, враховуючи глобальні небезпеки кінця ХХ ст. для існування людства, М. Горбачов, на Нараді партій і рухів у Москві у 1987 р. зробив принципово важливий висновок: *“Тепер вже не можна розглядати світовий розвиток з точки зору лише боротьби двох протилежних соціальних систем”*.

Проголошення “перебудови” і “нового політичного мислення” значною мірою позначилося на оновленні основних принципів зовнішньої політики СРСР і його союзників. Однак нові підходи у міжнародних відносинах із недовірою сприйняли на Заході, вважаючи їх черговою дипломатичною хитрістю. Уроки минулого свідчили, що співробітництво у роки Другої світової війни між СРСР і країнами Заходу завершилося встановленням контролю над країнами Центрально-Східної Європи, а політична розрядка – вторгненням у Афганістан. Після десятиліть “холодної війни”, яка лише короткочасно змінювалася “відлигами”, і недовіри, породженої взаємною підступністю під час протиборства двох систем, Москві необхідно було зробити перші кроки, щоб переконати партнерів у серйозності стосовно намірів роззброєння і спільної розбудови нових міжнародних відносин. Такі кроки були зроблені. У перший рік перебудови 12 березня 1985 р. у Женеві відновилися радянсько-американські переговори з комплексу питань, що стосувалися ядерного і космічного роззброєння. 7 квітня 1985 р. СРСР зупинив подальше розгортання ракет середньої дальності, а 29 липня оголосив про запровадження мораторію на ядерні випробування до 1 січня 1986 р., закликаючи США наслідувати його приклад.

Під час візиту до Франції у жовтні 1985 р. М. Горбачов запропонував США скоротити на 50 % ядерні озброєння, здатні досягати території обох держав. Він також оголосив про готовність СРСР досягти окремої угоди з Францією і Великою Британією щодо скорочення ядерних ракет середньої дальності.

Важливим етапом у переговорах про скорочення ядерної зброї був *радянсько-американський саміт у Женеві 19 – 21 листопада 1985 р.*, на якому обидві сторони вивчали пропозиції про ядерне і загальне озброєння на найближчі роки.

У січні 1986 р. М. Горбачов запропонував довготермінову програму повної ліквідації ядерної зброї у всьому світі до 2000 р. Країни Заходу поставилися до неї скептично. Незважаючи на окремі прояви рецидивів радянської політики минулих десятиліть, крига недовіри між Сходом і Заходом почала поволі скресати. Перших реальних результатів у переговорах про ядерне роззброєння було досягнуто під час зустрічі Р. Рейгана і М. Горбачова в Рейк'явіку 11 – 12 жовтня 1986 р. Лідери двох країн погодилися вести переговори про скорочення ядерних ракет середнього радіусу дії на основі “нульового” варіанту, тобто досягнення домовленості в найближчий час про знищення усіх радянських і американських ракет цього типу в Європі. Сторони також домовилися скоротити через п'ять років на 50 % стратегічні сили СРСР і США та взяли взаємні зобов'язання не виходити з Договору ПРО впродовж 10 років.

На переговорах у Женеві така домовленість між двома країнами була конкретизована: поряд із п'ятдесятивідсотковим скороченням міжконтинентальних балістичних ракет визначено загальну кількість носіїв стратегічної зброї для кожної зі сторін – до 1600 одиниць, а число ядерних боєзарядів – до 6000 одиниць.

Опрацьовані в Женеві домовленості лягли в основу переговорів, які велися на найвищому рівні у травні – червні 1987 р. у Москві та у грудні цього ж року у Вашингтоні. Саме під час цих переговорів 12 грудня 1987 р. було підписано американо-радянський договір про ліквідацію ракет середнього радіусу та ракет меншої дальності (РСД і РМД) і низку документів, що передбачали взаємні інспекції в процесі їх реалізації. На загал, СРСР повинен був знищити 826 ракет середнього радіусу дії та 926 одиниць меншої дальності; США – відповідно 689 і 170 одиниць. Дві наддержави також зобов'язувалися не виробляти нових РСД і РМД, не проводити їх випробування і не продукувати пускових установок для обох типів ракет.

Для сприяння у виконанні договору була створена Спеціальна контрольна комісія. Кожна із сторін мала право проводити впродовж 13 років інспекції на місцях ліквідації ракет. Цей договір є безстроковим: він став першим міжнародним документом, що передбачав повну ліквідацію двох класів стратегічних озброєнь.

Згідно з рішенням Стокгольмської конференції, яка розпочалася у січні 1986 р., було вирішено застосовувати заходи взаємного контролю, що стали поворотним пунктом у забезпеченні надійності процесу роззброєння і зміцнення взаємної довіри. Здійснення конкретних заходів ядерного роззброєння, після підписання договору у Вашингтоні, і розвиток системи взаємного контролю підштовхнув до переговорів країни НАТО і ОВД щодо скорочення звичайних видів зброї.

Радянський Союз, визнавши існування дисбалансу в озброєннях двох блоків, погодився на проведення переговорів, які розпочалися у Відні 9 березня 1989 р. Вони проводилися в рамках НБСЕ, але участь у них брали лише 23 держави: малі країни Європи не були залучені до переговорного процесу. Віденські переговори завершилися в листопаді 1990 р. підписанням “Договору про звичайні збройні сили в Європі”, який істотно знизив рівень протистояння на Європейському континенті. Згідно з цим договором держави Сходу і Заходу зобов’язувалися впродовж сорока місяців скоротити свої збройні сили до певних сумарних максимумів: 20 тис. танків, 30 тис. бронемашин, 20 тис. артсистем, 6,8 тис. бойових літаків, 2 тис. гелікоптерів для кожної зі сторін. Договір визначав також максимальну кількість видів зброї для окремих держав кожного блоку: жодна з них не мала права на більш, ніж третину від визначених сумарних квот на кожен вид озброєння. Країни ОВД повинні були знищити приблизно в дев’ять разів більше одиниць озброєнь, ніж держави НАТО. Докорінні зміни, що відбулися в Європі на початку 90-х рр., не зупинили реалізації Договору, хоча окремі його пункти пізніше були уточнені.

Після 1985 р. було розблоковано також переговори щодо заборони хімічної зброї, яка внаслідок удосконалень фактично перетворилася у зброю масового знищення. Під час Вашингтонської зустрічі на найвищому рівні 30 травня – 5 червня 1990 р. укладено Угоду про ліквідацію впродовж 12 років 80 % запасів хімічної зброї обох країн та про відмову в майбутньому виробляти хімічну зброю. Угода двох наддержав була доповнена в ООН “Конвенцією про заборону розробки, виробництва і накопичення зброї і знищення її запасів”, яка з 1993 р. була відкрита для підписання усіма державами. Конвенція проголошувала саме знищення запасів зброї, а не їх обмеження чи скорочення.

Переговорний процес із СРСР охопив і найболючіші питання. Зазнавши поразки у війні з моджахедами, Радянський Союз змушений був піти на переговори, і в травні 1988 р. у Женеві було підписано угоду з Афганістаном, Пакистаном і США про виведення радянських військ із Афганістану, яке завершилося 15 лютого 1989 р.

Перебудова в Радянському Союзі на основі “нового політичного мислення”, зміни у проведенні його зовнішньополітичного курсу активізували опозиційні сили в інших соціалістичних країнах. Вони вимагали перегляду державної політики і кадрових змін. Із середини 80-х рр. в більшості країн Центрально-Східної Європи спостерігається перехід до відкритої критики комуністичного ладу і державного керівництва, зростання числа громадських організацій і демократичних рухів. Кризові явища охопили і правлячі комуністичні партії. Масовий вихід громадян із правлячих партій у 1988 – 1989 рр. став типовим явищем. Намагання керівників комуністичних партій і урядів “навести порядок” жорсткими методами лише загострювали ситуацію.

Щоби розрядити політичну ситуацію в *Польщі* та *Угорщині*, комуністичні уряди перейшли до діалогу з опозицією. У Варшаві в лютому 1989 р. уряд організував “круглий стіл” за участю керівників “Солідарності” і представників Католицької Церкви для переговорів із метою пошуку шляхів виходу з економічної і політичної кризи. Прийняте компромісне рішення передбачало проведення вільних виборів до сейму, в результаті яких у законодавчому органі виникла сильна опозиція до виконавчої влади, з якої незабаром комуністи були витіснені. У грудні 1990 р. лідер “Солідарності” Лех Валенса отримав перемогу на президентських виборах і замінив комуніста Войцеха Ярузельського.

В Угорщині, де і раніше уряд проявляв відносну толерантність до проявів опозиції, в господарстві якої ще з 70-х рр. практикувалися елементи ринкової економіки, зміна комуністів опозиціонерами у політичній владі відбулася без гострих проявів протистояння, шляхом вільних виборів. У жовтні 1989 р. правлячу Угорську соціалістичну робітничу партію було перейменовано на Соціалістичну угорську партію, а саму Угорську Народну Республіку – на Республіку Угорщина. Такі зміни свідчили про остаточну відмову від командної економіки та приналежності до “соціалістичного табору”.

У Чехословаччині радикальні зміни супроводжувалися масовими студентськими демонстраціями, під тиском яких комуністи змушені були вийти з уряду. На червневих виборах 1990 р. президентом республіки було обрано лідера опозиції Вацлава Гавела.

Зміни в політичному керівництві *Болгарії* відбувалися повільніше: тут комуністи зуміли швидше пристосуватися до назриваючих змін і ще тривалий час утримували значну кількість голосів виборців. Наприкінці 1989 р. з болгарської конституції було вилучено статтю про керівну роль комуністичної партії, яку було переіменовано в Соціалістичну. Лише в жовтні 1991 р. опозиційний "Союз демократичних сил" здобув більшість на виборах і розпочав реформи.

У *Східній Німеччині* опозиційний рух проти комуністичної диктатури переріс у об'єднавчий процес, який був підтриманий урядом ФРН і його союзниками з НАТО. У жовтні 1989 р. в НДР різко загострилася політична ситуація. За короткий період понад 100 тис. східних німців через Угорщину і Чехословаччину, які відкрили свої кордони, емігрували у країни Західної Європи. Наказ комуністичної влади стріляти у тих, хто намагається самовільно перебратися через Берлінський мур до ФРН, викликав масові протести і демонстрації по всій країні. Під тиском обставин голова правлячого режиму в НДР Еріх Гонеккер змушений був піти у відставку. Нове керівництво правлячої Соціалістичної єдиної партії Німеччини змушене було ліквідувати кордон між Східним і Західним Берліном. Впродовж однієї ночі, з 8 на 9 листопада 1989 р., Берлінський мур – символ розколу Німеччини і всієї Європи з 1961 р. – був зруйнований населенням обох частин міста. Невдовзі в НДР було проведено вільні багатопартійні вибори, в результаті яких комуністи втратили свою монополію на владу.

Такі обставини актуалізували питання про возз'єднання Німеччини. Уряд ФРН активізував переговорний процес із союзниками та СРСР, запропонувавши радянському керівництву перспективу широких домовленостей, фінансову допомогу й гарантії взаємної безпеки. Одночасно канцлер ФРН Г. Коль оприлюднив план із десяти пунктів, у якому пропонував двом німецьким державам створити "конфедеративні структури з метою утворення федерації". Такі дії уряду ФРН викликали, попервах, гостру

реакцію радянського керівництва й навіть певні підозри у Великій Британії і Франції, які остерігалися відродження великої німецької держави й обережно поставилися до самої ідеї об'єднання та спроб прискорити об'єднавчий процес.

Переконавшись у неможливості протистояти німецькому об'єднавчому рухові і не бажаючи конфронтації з країнами Заходу, радянське керівництво погодилося на ведення переговорів зацікавлених країн за формулою "4 + 2" (чотири держави-переможниці – США, СРСР, Велика Британія, Франція і дві німецькі держави). У зв'язку з тим, що представники НДР одразу підтримали своїх західних співвітчизників, то переговори звелися до формули "5 + 1". Радянський Союз, опинившись в ізоляції, змушений був піти на поступки. Його вимога вилучити об'єднану Німеччину з НАТО і перетворити її у нейтральну країну була відхилена, однак досягнуто згоди суттєво скоротити німецькі збройні сили. ФРН зобов'язувалася не розмішувати у Східній Німеччині збройні формування НАТО і надати СРСР фінансову допомогу у передислокації радянських військ і розбудові житла на території Росії для сімей військовослужбовців. 3 жовтня 1990 р. у Берліні було оголошено про об'єднання Німеччини, що означало остаточний удар по Ялтинсько-Потсдамській системі розподілу Європи.

У *Румунії* процес політичних змін супроводжувався значним загостренням внутрішньополітичної ситуації і кривавими розправами над опозиційними і національними силами. У грудні 1989 р. внаслідок повстання комуністичний режим Н. Чаушеску було повалено, а його разом з дружиною заарештовано і страчено.

Падіння влади комуністів в *Югославії* ускладнилося внаслідок протистояння Белграда національним опозиційним силам в окремих республіках і затягнулося на наступні декілька років.

Угоди між СРСР і країнами Заходу другої половини 80-х рр., розширення кола демократичних держав у Європі мали суттєвий вплив на розвиток міжнародних відносин. Розбудова системи міжнародного контролю за виконанням підписаних договорів стала запорукою у забезпеченні процесу роззброєння, сприяла зростанню взаємного довір'я і в кінцевому підсумку призвела до закінчення "холодної війни". У міждержавних відносинах розпочалися радикальні зміни, що переросли у перебудову світового порядку.

Міжнародні відносини після краху європейських тоталітарних режимів і розпаду СРСР. Одночасно з крахом тоталітарних режимів у країнах Центрально-Східної Європи посилювалась економічна і політична криза в СРСР, що супроводжувалися активізацією національно-визвольних рухів. Найактивнішими були новоутворені суспільно-політичні організації в республіках Балтії, Грузії і України. Президент СРСР М. Горбачов, який отримав від Верховної Ради надзвичайні повноваження, запропонував проект нового союзного договору, що передбачав значне розширення прав республік. Його повинні були підписати керівники союзних республік наприкінці серпня 1991 р. Проте консервативне оточення президента сформувало групу заколотників, які планували повернути країну до диктатури комуністичного типу. Вранці 19 серпня 1991 р. змовники оголосили про перехід влади до так званого Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС), куди увійшли голова Верховної Ради, віце-президент, прем'єр-міністр, голова КДБ, міністри оборони і внутрішніх справ. Вони вивели на вулиці столиці танки та бронемашини. Однак спроба здійснити державний переворот провалилася завдяки опору демократичних сил і змовники були арештовані. "Путч" зазнав поразки 23 серпня і прискорив процес оголошення незалежності союзними республіками, який увійшов в історію під назвою "парад суверенітетів".

Криза тоталітарних режимів в країнах Центрально-Східної Європи і розпад Радянського Союзу спричинили корінні геополітичні зміни у світі і викликали суттєву перебудову міждержавних відносин. Зникла біполярна система протиборства і конфронтації між "табором соціалізму" і країнами Заходу, впала "залізна завеса", що розділяла народи світу. Ялтинсько-Потсдамська система поділу Європи на сфери впливу внаслідок об'єднання Німеччини і здобуття повної незалежності країнами Центрально-Східної Європи остаточно розвалилася. Цей розвал автоматично призвів до ліквідації Організації Варшавського Договору і Ради Економічної Взаємодопомоги – основних структур радянського впливу в Європі.

Розпад повоєнної системи призвів до порушення балансу сил і виникнення першого в повоєнній Європі масштабного збройного конфлікту в багатонаціональній *Югославії*, що являла собою "балканську копію СРСР". Дезінтеграція СФРЮ супроводжувалась

проголошенням незалежності південнослов'янськими народами і загостренням міжнаціональних конфліктів з висуненням взаємних територіальних претензій.

Лише Македонія після проголошення незалежності уникнула збройної боротьби з Югославською національною армією. Словенія і Хорватія зуміли після короткотривалих бойових дій відстояти свій суверенітет. Натомість, у Боснії та Герцеговині, воєнні дії між сербами, мусульманами і хорватами вирізнялися особливою жорстокістю і супроводжувалися проведенням "етнічних чисток". Кожен із ворогуючих етносів знаходився у конфлікті з двома іншими. Для припинення громадянської війни, згідно з рішенням Ради безпеки, у 1992 р. на територію Боснії та Герцеговини прибули миротворчі сили, однак громадянська війна продовжувалася. Створена "контактна група" у складі міністрів закордонних справ США, Великої Британії, Франції і Росії, подолавши суперечності у підході до югославської кризи, у серпні 1994 р. вперше виступила із спільною ініціативою щодо припинення громадянської війни. Пропонувалося створити федеративну державу Боснію і Герцеговину у складі двох суб'єктів – Боснійсько-Хорватської Федерації і Сербської Республіки. Проте керівники боснійських сербів, підтриманих Белградом, відкинули цей план і розгорнули бойові дії. Рада Безпеки, зваживши на чисельні жертви серед мирного населення, схвалила рішення провести проти боснійських сербів воєнні операції із застосуванням авіації НАТО. Лише після цього президенти Сербії, Хорватії, Боснії та Герцеговини підписали в Дейтоні (США) в листопаді 1995 р. угоду про припинення війни і схвалили план створення федерації, запропонований "контактною групою".

Утвердження демократії в колишніх тоталітарних країнах змінило політичний ландшафт Європи, спричинило загальне послаблення протистояння на лінії Схід – Захід. Проявилися нові підходи у вирішенні питань міждержавних відносин не тільки в Європі, а навіть у "проблемних регіонах". Із дипломатичних документів і з політичної лексики зникли "звинувачувальні" терміни часів холодної війни і замість них, для означення якісних змін у міжнародних відносинах, почали вживатися словосполучення "світове співтовариство" або "світова спільнота". Приклади прояву

спільних підходів держав із різними суспільно-економічними системами до вирішення найболючіших міжнародних проблем – спроба політичного врегулювання *іраксько-кувейтського конфлікту* та ізраїльсько-палестинського протистояння. Коли іракський диктатор С. Гусейн, звинувативши Кувейт у незаконній експлуатації прикордонних нафтових родовищ, здійснив на початку серпня 1990 р. напад на сусідню державу, світове співтовариство майже одностайно (за винятком Лівії, Йорданії, Ємену) засудило агресію і вимагало негайно вивести окупаційні війська.

Рада Безпеки ООН прийняла низку рішень із вимогами вивести війська з території Кувейту і оголосила економічний бойкот Іраку. Коли С. Гусейн відмовився виконати рішення Ради Безпеки, вона прийняла постанову, яка дозволяла застосувати військову силу країн ООН проти агресора, якщо до 15 січня 1991 р. не будуть виведені окупаційні війська. Вперше за повоєнну історію СРСР та КНР не застосували вето у Раді Безпеки і приєдналися до країн Заходу.

У ніч на 17 січня 1991 р. розпочалася воєнна операція “Буря в пустелі”, внаслідок якої іракські війська були повністю розгромлені, а Кувейт – визволений від окупантів. Крім американських і англійських військ, які склали основну силу антиіракської коаліції, в операції взяли участь з’єднання ще 26 держав-членів ООН, у тому числі з країн колишнього “соціалістичного табору”.

Різні підходи політичних сил Ізраїлю до вирішення конфлікту з палестинцями наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. спричинили загострення збройної боротьби між ними. Це, своєю чергою, призвело до активізації міждержавного переговорного процесу з наболілою *близькосхідної проблеми*. Проведені переговори завершилися підписанням 13 вересня 1993 р. угоди про поетапне створення палестинської автономії на території, окупованій Ізраїлем. Із підписанням цих угод відкрилася дорога до розв’язання багаторічної “палестинської проблеми” і нормалізації міждержавних відносин Ізраїлю з Росією, КНР, Ватиканом, які відновили дипломатичні представництва в Тель-Авіві, та навіть із окремими арабськими країнами. Однак, убивство прем’єра Іцхака Рабина в 1995 р. і прихід до влади в Ізраїлі радикальних сил знову зупинило процес вирішення цієї довголітньої проблеми.

Розпад СРСР і виникнення на його території п'ятнадцяти незалежних держав – найвидатніша політична подія ХХ ст. спричинила ще більш різкі зміни у світі. Колишні республіки (географічні одиниці СРСР) стали суб'єктами міжнародного права і забезпечили собі існування суверенного міжнародного життя. Більшість із них уперше стали членами ООН та інших міжнародних організацій. На міжнародній арені виникла “нова архітектура” в розташуванні економічних і військово-політичних сил. Двополярність у міжнародних відносинах змінилася багатополюсністю із очевидною перевагою США, які перетворилися у головного політичного арбітра в розв'язанні міжнародних конфліктів. Проте могутність єдиної наддержави у військово-політичному вимірі, при відсутності ідеологічного і системного протистояння, стала менш відчутною для світового співтовариства.

Поруч зі США посилилися позиції таких виокремлених центрів економічної і військової потужності як Європейський Союз, Японія, Китайська Народна Республіка, яка звільнилася від статусу “молодшого партнера” в таборі соціалізму. В цьому багатополюсному світовому порядку важливу роль зберегла і Росія, яка успадкувала від Радянського Союзу 75% території, 51% населення, 60% основних фондів, 90% видобутку нафти, 73% газу, а також майже 70% його ракетно-ядерного потенціалу. Правда, геополітичні зміни призвели до руйнування радянської та російської сфери впливу на просторах Євразії і в країнах “третього світу”, які до цього отримували радянську економічну і військову допомогу: з розпадом СРСР підписані двосторонні договори фактично втратили юридичну силу.

Зникнення загрози для європейських країн після розпаду ОВД і СРСР сприяло, значною мірою вирівнюванню “ваги” європейських країн із США у НАТО. Дедалі чіткіше простежується прагнення європейських країн звільнитися від американської опіки. Разом із тим і США у стосунках зі своїми європейськими союзниками змушені були вносити певні корективи. Зберігаючи свої найтісніші союзницькі відносини з Великою Британією і підтримуючи її стриману позицію щодо інтеграції у європейській структурі, Вашингтон надає перевагу, радше, німецькому, ніж французькому лідерству на континенті. Об'єднана Німеччина перестала

бути молодшим партнером Франції, її позиції в ранзі світової держави ще більше зміцнилися. Займаючи третє місце за економічними показниками у світовому виробництві, ФРН здобула більший простір для самостійної ініціативи і маневрування у зовнішній політиці. Однак, віддаючи собі звіт у тому, що саме Німеччина і Франція є основними складовими ЄС, Вашингтон змушений уважніше враховувати позиції цих країн у відносинах із Росією.

Враховуючи, що головним об'єднуючим компонентом і основою американської присутності в Європі є НАТО, США взяли курс на розширення цієї організації, в якій з появою нових членів посилюються їхні позиції: новоприйняті члени альянсу чіткіше сприймають провідну роль Вашингтона. Взагалі, у глобальній стратегії США важливим завданням стало надання максимальної підтримки слабшим країнам супроти сильних, аби не дозволити жодній із них домінувати в регіоні чи на континенті. Через це уряд США домагається реорганізації міждержавних відносин в усій Євразії на основі визнання територіальної цілісності новоутворених держав, недопущення поглинання їх наддержавними утвореннями, замаскованими під союзні об'єднання.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. система повоєнних міжнародних відносин зазнала настільки значної трансформації, що змінилося навіть сприйняття поняття “безпека”, яке почала розглядатися як функціонування всієї системи міжнародних відносин за участі всіх держав у вирішенні питань, що стосуються безпеки кожної з них, а також світової спільноти. Через інтеграційні процеси та глобалізацію світу простежується безпосередній зв'язок між різними рівнями безпеки – національним, регіональним і глобальним. На відміну від попередніх десятиліть спостерігається відхід від традиційного сприйняття безпеки виключно в її військово-політичному вимірі. В постконфронтаційний період головним фактором стабілізації міжнародних відносин є не лише баланс військових сил, а й сукупність військового, економічного, сировинного, демографічного та інших потенціалів. Із 90-х рр. більша увага почала приділятися таким складовим частинам світової стабільності, як економічна, соціальна, екологічна та інформаційна безпека.

Разом із цим міжнародна безпека – це політика держав, яка сприяє ефективному створенню гарантії миру як для окремої

країни, так і для світового співтовариства. В цих умовах зросла роль таких міжнародних структур як ООН, НБСЄ, НАТО, ЄС, окремих неформальних об'єднань ("велика сімка", Південно Тихоокеанський форум, АСЕАН тощо).

Якісні зміни в удосконаленні системи безпеки на Європейському континенті вніс Паризький саміт НБСЄ, що прийняв 21 листопада 1990 р. заключний документ "Хартія для нової Європи", в якій обґрунтовувалася ідея побудови загальноєвропейського дому від Атлантики до Уралу. Хартія демонструвала перехід від конфронтації до співробітництва держав Сходу і Заходу на основі визнання демократичних цінностей. ООН визнала особливий статус НБСЄ, діяльність якої відповідає основним її цілям і завданням.

Передбачені Паризькою хартією інституції були розвинені на Гельсінському (1992), Будапештському (1994), Лісабонському (1996) та Стамбульському (1999) самітах. На Гельсінському саміті в липні 1992 р. учасники намагалися не тільки підбити підсумки розвитку НБСЄ за сімнадцять попередніх років, а й визначити орієнтири на майбутнє. Прийнятий заключний документ "Виклик часу змін" визначав програму заходів щодо удосконалення і активізації співробітництва, забезпечення рівних прав на безпеку. Держави-учасниці заснували у Відні Форум НБСЄ з питань співробітництва в організації безпеки, домовилися про запровадження посади Верховного комісара у справах національних менших і спеціального органу із запобігання конфліктам.

У Будапештському саміті НБСЄ, який відбувся у грудні 1994 р., взяло участь уже 52 країни. Розширення відбулося за рахунок новоутворених держав на теренах колишнього СРСР і Югославії. У зв'язку з розширенням повноважень було змінено назву – з НБСЄ на Організацію з питань безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Змінилася і структура ОБСЄ: замість комітетів утворено Раду вищих посадових осіб та Постійну раду.

Стамбульський саміт ОБСЄ відбувся у листопаді 1999 р. До цього часу змінилася конфігурація європейської безпеки внаслідок вступу до НАТО Польщі, Чехії та Угорщини. Після дводенних гострих дискусій було ухвалено такі важливі документи, як: "Хартія європейської безпеки", пристосований до нових умов "Договір про звичайні збройні сили в Європі", а також оновлений

Міденський документ про заходи зміцнення довіри й безпеки. Нова Хартія європейської безпеки передбачала формування в регіоні Організації єдиного і неподільного простору безпеки, вільного від зон із різними рівнями безпеки.

Після Стамбульського саміту ОБСЄ почала втрачати свої переваги і частина членів-учасників відкрито заговорила про необхідність її реформування.

Перехід від двополюсного світопорядку, побудованого на балансі збройних сил і взаємному страхові, до багатополюсності і явним лідерством США викликав нагальну необхідність зміни підходів до вирішення питань європейської безпеки, основу якої становив Північноатлантичний союз. З одного боку, розпад ОВД і Радянського Союзу призвів до спаду протистояння, а з іншого виникла загроза небажаного розповзання ядерної зброї: після розпаду СРСР понад 30% радянських ядерних зарядів і засобів доставки опинилися на території України, Казахстану і Білорусі. З'явилися нові ризики небезпеки – нестабільність політичного та економічного розвитку країн ЦСЄ і новоутворених держав на території колишнього СРСР. Росія з успадкованою найбільшою частиною збройних запасів СРСР, в умовах нестабільності й невизначеності її політичного майбутнього, створювала додаткову напругу в системі міжнародного правопорядку. Відкритим залишилося питання адаптації найважливішої структури міжнародної безпеки – НАТО – до нових умов.

Зміна геополітичних умов вимагала від НАТО перегляду стратегії, спрямованої на перебудову оборони. У липні 1990 р. було оголошено про перехід до *формування нової військової стратегії Альянсу*, що базувалася на зменшенні чисельності збройних сил і збільшенні їх мобільності та гнучкості. Враховуючи нові обставини, країни НАТО взяли курс на зменшення витрат на оборону і скорочення чисельності всіх видів збройних сил: сухопутні війська скорочувалися на 35%, кількість основних військово-морських суден – на 30%, а бойових літаків на 40%. До липня 1992 р. було завершено вивезення з Європи всіх американських тактичних ядерних наземних і морських озброєнь. Ядерні сили НАТО обмежилися одиницями Великої Британії і Франції, котрі самостійно почали відігравати роль стримуючого фактора.

Важливий крок у пошуку шляхів вирішення складних проблем міжнародної безпеки в нових реаліях було зроблено на Римській сесії Ради НАТО у 1991 р., яка сформулювала нову стратегічну концепцію Альянсу. Вона передбачала посилення ролі НАТО у врегулюванні не тільки конфліктів у Європі, а й за її межами у випадку загрози безпеці континенту. Концепція базувалася на трьох елементах: діалог і співробітництво між усіма країнами континенту в межах НАТО, НБСЕ, ЄС, Ради Європи та інших організацій; підтримання колективної оборонної спроможності; збереження військового виміру – невід’ємної частини для досягнення цих цілей.

Для формування власне європейської безпеки та оборони в межах Альянсу створювалася Рада північноатлантичного співробітництва (РПАС) з метою налагодження взаємин із країнами ЦСЄ.

На Брюссельському саміті НАТО у січні 1994 р. було чітко окреслено шляхи трансформації Альянсу. На ньому були прийняті рішення про запровадження програми “Партнерство заради миру” (ПЗМ), опрацювання нової військової концепції Багатонаціональних об’єднаних оперативно-тактичних сил (БООТС), а також програми співробітництва з країнами Середземномор’я. Програма ПЗМ передбачала новий підхід у співробітництві з країнами ЦСЄ та колишнього СРСР: він базувався на принципі відкритості Альянсу для нових членів.

Питання про розширення НАТО стало одним із основних у адаптації Альянсу до нових умов постконфронтаційного періоду. Згода щодо розширення НАТО досягалася не просто. Більшість членів Альянсу сходилися на еволюційному варіанті розширення як НАТО, так і ЄС для подолання нестабільності в Європі, хоч і були прихильники “стратегічного реагування” – розширення лише за наявності загрози цим країнам із боку Росії. Створена в грудні 1991 р. Рада Північноатлантичного союзу сприяла розширенню дипломатичних і військових контактів зі східноєвропейськими країнами, хоч принцип консенсусу зменшував гнучкість роботи цієї інституції. Із запровадженням у січні 1994 р. ПЗМ посилювалося співробітництво між НАТО і країнами Східної Європи. На відміну від РПАС співробітництво за цією програмою відбувалося за

формулою “16 + 1”, згідно з якою кожна країна-партнер мала можливість сама обирати ступінь співробітництва з Альянсом у політичній і військовій сферах.

Упродовж останніх років основними формами реалізації програми були: поступове залучення країн-партнерів до участі в робочих органах і структурах НАТО, збільшення кількості спільних багатосторонніх навчань миротворчої спрямованості, поглиблення співробітництва з країнами, які розглядалися як кандидати на вступ до Альянсу.

Політичний і військовий аспекти розширення Альянсу на Схід визначалися в документі від 1995 р. під назвою “Дослідження з питань розширення НАТО”, в якому окремо підкреслювалася важливість налагодження особливих стосунків із Росією, що планувалося здійснювати одночасно з розширенням Альянсу.

У зв'язку з наростанням опозиції розширенню НАТО з боку Росії у травні 1997 р. у Парижі було підписано “Основоположний акт про взаємні відносини, співпрацю та безпеку між НАТО та Російською Федерацією”, який передбачав нові форми співробітництва. Було створено Постійну Спільну Раду НАТО – Росія для визначення напрямків роботи у забезпеченні європейської системи безпеки, співпраці в галузі науки та екології. Через рік у Люксембурзі на засіданні Постійної Спільної Ради НАТО – Росія підписано меморандум щодо наукового і технічного співробітництва двох сторін, які приступили до виконання експериментального проекту з використанням супутникових технологій у боротьбі з катастрофами. Було запроваджено спільні гранти для виконання наукових програм біомоніторингу забруднення окремих регіонів.

Адаптація НАТО до нових умов передбачала також розвиток власне європейської системи безпеки і оборони в системі Альянсу. Січневий саміт 1994 р. розпочав формування концепції БООТС, спрямованої на підвищення спроможності Альянсу швидко розгорнути багатонаціональні сили всіх родів військ для миротворчих операцій. Основою цієї концепції стала система командування та управління. Штаби БООТС формуються навколо існуючої командної структури. Одним із наслідків реформування оборонної і військової політики НАТО стала європеїзація Альянсу – збільшення ролі країн континенту у формуванні політики блоку.

З початку 90-х рр. помітно активізувалися переговори про ядерне роззброєння, головними передумовами якого були не тільки політичні, а й економічні та технічні чинники. З припиненням блокового протистояння і “холодної війни” зникла суперечність, яка постійно провокувала ядерну гонку озброєння. Перші результати в проведенні ядерного роззброєння і скорочення звичайних видів зброї, внаслідок підписання американо-радянських договорів і удосконалення взаємного контролю, з другої половини 80-х рр. створили клімат партнерства і довіри. Усвідомлення того, що зростаюча кількість ядерної зброї давно перевищила межу, за якою настає не тільки обопільне знищення найбільших індустріальних держав, а й всієї цивілізації, прирікало політиків і військових спеціалістів приймати рішення для запобігання глобальній катастрофі. Змагання попередніх років за кількісну перевагу в ядерному озброєнні не принесло переваги жодній із сторін, а лише виснажувало економіку двох наддержав, підвівши СРСР до меж економічного краху. Якщо для США проблема заміни цілого покоління ракетно-ядерного озброєння була надмірно витратною, то для СРСР, в умовах його кризи і розпаду, тим більше для його правонаступниці – Російської Федерації – була непосильною. Такі причини в сукупності змусили перейти до переговорів про нове скорочення стратегічних ядерних озброєнь, які спочатку велися з керівництвом СРСР, а після його розпаду продовжувалися з Російською Федерацією.

Зменшенню загрози війни і зміцненню міжнародної безпеки сприяло підписання двох договорів (1991, 1993) про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО). Перший *договір СНО-1* (або Старт-1) був підписаний 31 липня 1991 р. у Москві президентом США Джорджем Бушем-старшим і президентом СРСР М. Горбачовим. На час підписання цього договору Радянський Союз нагромадив 2500 носіїв із 10273 ядерними зарядами, США – 2246 носіїв із 10563 боезарядами. Згідно з договором, сторони впродовж семи років скорочували свої стратегічні озброєння до 1600 розгорнутих носіїв із 6000 ядерних зарядів. Запроваджувались обмеження на засоби, що зберігалися в арсеналах країн, встановлювалися межі на сумарну вагу балістичних ракет, яка не повинна була перевищувати 3600 тонн. Для сприяння реалізації договору створювалася спільна комісія із дотримання договору та інспекцій.

Однак із самого початку з його реалізацією виникли певні труднощі у зв'язку з розпадом СРСР, внаслідок чого частина ядерної зброї залишалася на території України, Казахстану і Білорусі. Така ситуація викликала тривогу країн Заходу, які висунули рішучу вимогу щодо збереження централізованого контролю за ядерною зброєю, що мала здійснювати Росія. Завдяки заходам української дипломатії в Москві і Вашингтоні, а також цілеспрямованим контактам із Казахстаном і Білоруссю, Україна з об'єкта договору перетворилася на його рівноправний суб'єкт. Вона підписала у Ліссабоні 23 травня 1992 р. разом зі США й іншими країнами протокол, згідно з яким Україна разом із Казахстаном і Білоруссю взяла на себе зобов'язання приєднатися до ДНЯЗ. Цей документ визначив правонаступництво України, Росії, Казахстану і Білорусі щодо виконання договору СНО-1.

У січні 1993 р. між США і Росією було підписано *договір СНО-2*, який закріплював нову стратегічну ситуацію, що склалася у світі після розпаду СРСР. Він зафіксував новий рівень стратегічного паритету двох найбільших ядерних країн, на базі якого повинна була зберігатися стабільність між ними в наступному столітті. Договір СНО-2 зобов'язував обидві країни впродовж 15 років скоротити свої ядерні заряди до рівня 3000 – 3500 одиниць і повністю ліквідувати ракети наземного базування з головними частинами індивідуального наведення (РГЧІН). Договір СНО-2 набирав сили після його ратифікації Сенатом США і Держдумою Росії. Термін виконання цього договору затягнувся у зв'язку з тим, що американський Сенат ратифікував його у 1996 р., а Держдума лише у 2000 р.

Європейське Економічне Співтовариство – невід'ємна складова частина міжнародної структури світового порядку – в 90-і рр. зазнала істотних змін: інтеграційні процеси поглибилися і набрали всеохоплюючого характеру, поширилися на нові території. З підписанням у лютому 1992 р. у Маастрихті Договору про Європейський Союз і Заключного акта про валютно-фінансовий союз було взято курс на прискорення інтеграційного європейського процесу. Цими документами Європейське Економічне Співтовариство перетворювалося у єдиний політичний, економічний і валютно-фінансовий союз 12 країн із населенням 350 млн осіб. Маастрихтські документи передбачали утворення Європейського Союзу на основі

ЄЕС, ЄОВС, Євроатому і визначили, в перспективі, його перетворення у федеративне об'єднання. Передбачався гнучкий розподіл компетенцій між органами ЄС і національними урядами, зокрема поступова передача певних суверенних повноважень на рівень загальносоюзних органів. Принципи, що регулюють відносини між ЄС і державами-членами визнають пріоритети союзного права над національним правом, пряму дію правових актів Союзу щодо державних закладів, а також до юридичних і фізичних осіб.

Європарламент отримав право виступати не тільки як консультативний орган, а й як учасник у прийнятті окремих рішень. Він наділявся такими повноваженнями в питаннях, котрі стосувалися єдиного внутрішнього ринку. Рішення передбачали, поступове розширення Європарламентом сфери питань, які прийматимуться простою більшістю голосів. Підвищення ролі Європарламенту наближує ЄС до систем центральних державних органів.

У процесі створення політичного, економічного і валютно-фінансового союзу *Маастрихтські угоди* визначали три інтеграційні етапи на найближче десятиліття. Перший етап передбачав утворення з 1993 р. європейської системи центральних банків і Центрального європейського банку з метою підтримки стабільності цін, проведення загальної європейської економічної політики. Другий етап розпочався із січня 1994 р. утворенням Європейського валютно-фінансового інституту, підпорядкованого Європейській Раді у складі голови та керівників центральних національних банків країн-членів ЄС. З січня 1999 р. передбачався перехід до третього етапу, коли повинні були функціонувати Центральний європейський банк, національні банки та Європейський валютно-фінансовий інститут, котрі мали забезпечити поступовий перехід до єдиної європейської валюти.

Для покращення економічної ситуації керівні органи ЄС передбачили низку заходів, що посилювали контроль за економічною політикою країн-членів із метою усунення обмеження на взаємне переміщення капіталів, сировини і робочої сили.

У нових умовах Маастрихтські договори передбачали заснування механізму спільної зовнішньої політики та безпеки. Однак у цьому питанні визначилися певні розходження між окремими країнами. Якщо ФРН, Франція, Бельгія активно підтримували

цією європейської оборони та спільної зовнішньої політики, то Великобританія, Голландія, Данія в питаннях військового співробітництва віддавали перевагу НАТО. Перехід до узгодженої зовнішньої політики в статті 14 Маастрихтського договору розцінюється лише як крок до спільної оборони, яка стане можливою тільки після досягнення компромісу щодо ролі Західноєвропейського Союзу та його місця серед ЄС і НАТО.

Маастрихтські угоди сформулювали фактично дуалістичну систему, яка поєднує зовнішню політику, що проводить ЄС та окремі країни-члени. Кожна країна-член ЄС має право вето стосовно будь-яких спільних дій Союзу на міжнародній арені, якщо вони суперечать її національним інтересам. Договір про утворення ЄС засновував механізм формування спільної зовнішньої політики і політики зовнішньої безпеки на основі таких цілей: захист основних цінностей, інтересів та незалежності союзу; посилення безпеки Союзу та його країн-членів; підтримка миру і посилення міжнародної безпеки згідно з принципами Гельсінського заключного акта і Паризької Хартії; сприяння міжнародному співробітництву; повага прав людини та основних свобод. Для досягнення цих цілей передбачалося використання систематичного співробітництва країн-членів у прийнятті декларацій, формуванні спільних позицій і в проведенні спільних дій.

Маастрихтськими документами було визначено взаємовідносини між ЄС і Західноєвропейським Союзом: передбачалася поступова інтеграція військових і політичних структур двох союзів. Із 1992 р. почав діяти штаб Європейського корпусу військового формування ЗЄС для виконання військових і гуманітарних завдань. Після підписання Амстердамського договору в червні 1997 р. були зроблені подальші кроки у розвитку відносин ЗЄС, ЄС і НАТО. На відміну від Маастрихтських угод, де питання проведення спільної зовнішньої політики та політики безпеки обмежувалися загальною постановкою, положення Амстердамського договору у цій сфері були окреслені більш чітко, хоч принципових змін у військовому співробітництві не передбачалося.

З 90-х рр., внаслідок активізації інтеграційної політики, прискорилися переговори ЄС із країнами Європейської асоціації вільної торгівлі (Ісландія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Швейцарія,

Австрія, Ліхтенштейн) щодо подальшого визначення взаємовідносин. У травні 1992 р. між ЄС і ЄАВТ був підписаний договір про Європейський економічний простір (ЄЕП), який включав частину питань, що були закладені країнами ЄС у формулі "простір без кордонів". Певні суперечності втрачали актуальність у зв'язку з тим, що більшість країн ЄАВТ, ще до підписання цього договору, заявили про намір вступити до ЄС. Економічні інтереси країн ЄАВТ були основним рушієм їх вступу до ЄС. Більшість із них були тісно пов'язані з ЄС наднаціональними промисловими структурами і торгівельними відносинами. Важливе значення для країн-кандидатів мала також перспектива переходу на єдину європейську валюту. Найбільш результативними виявилися переговори зі Швецією, Австрією і Фінляндією, які погодилися прийняти всі умови, висунуті ЄС, і з січня 1995 р. вони стали повноправними членами Союзу.

Одночасно розпочалося узгодження позицій *формування стратегії ЄС щодо розширення на Схід*. Серед країн Європейського Союзу найбільшим прихильником розширення на Схід виступала ФРН, яка пов'язувала його із зміцненням стабільності в сусідніх країнах. Досить обережно ставилася до плану розширення ЄС у східному напрямку Франція, вбачаючи в цьому ризик послаблення свого впливу на Європейському континенті. При узгодженні позицій щодо розширення ЄС бралися до уваги не тільки економічні, а й політичні чинники.

У червні 1995 р. ЄС визначив десять країн-кандидатів. Починаючи з березня 1998 р. розпочалися конкретні переговори з першою групою кандидатів із шести країн (Польща, Чехія, Угорщина, Словенія, Естонія і Кіпр) щодо критеріїв відповідності нормам ЄС. Країни-кандидати повинні були внести значні зміни у своє національне законодавство, орієнтуючись на юридичні норми ЄС. У 1999 р. були визначені терміни вступу кандидатів у ЄС і вирішено розпочати переговори ще зі шістьма іншими країнами про вступ до Союзу (Латвією, Литвою, Болгарією, Румунією, Словаччиною і Мальтою).

Фактично до кінця ХХ ст. питання про розширення ЄС за рахунок країн ЦСЄ і Балтії було вирішено. Європейська інтеграція вийшла на якісно новий етап свого розвитку. Курс на розширення

СС не тільки сприяв економічній, а й політичній стабілізації на Європейському континенті.

Важливе місце в системі міжнародних відносин наприкінці ХХ ст. почало відігравати неформальне об'єднання – *“Велика сімка”*. Заснована у розпал енергетичної кризи з ініціативи французького президента В. Жискара д’Естена неформальна група п’ятипотужніших, під економічним оглядом, держав (США, Японія, ФРН, Франція, Велика Британія, Італія і Канада) для обговорення шляхів подолання кризових явищ, стала одним із найважливіших механізмів узгодження колективних підходів до вирішення актуальних міжнародних питань і глобальних проблем людства. У 1998 р. до складу цієї неформальної групи включено Росію, як країну з ринковою економікою і трансформованою до демократичного устрою. Вирішенню важливих міжнародних питань сприяє реальна економічна і військова потуга учасників групи, до складу якої входить чотири з п’яти постійних членів Ради Безпеки і чотири з п’яти офіційних ядерних держав. Частка цих держав у загальносвітовому ВВП складає близько 67 %, а у промисловому виробництві – 51 %. Хоча рішення цього неформального об'єднання носять характер морально-політичних зобов'язань, вони сприяють зміцненню довіри серед провідних країн світу і підтримують баланс стратегічних інтересів.

Саме з цією неформальною організацією, а також із МВФ, СОТ та іншими світовими структурами дослідники пов'язують ознаки такого явища в розвитку міжнародних відносин, як *глобалізація*. Вже у 90-і роки в багатьох мовах світу з'явилося слово “глобалізація” і його перші визначення суті та ідеології як і практики створення нового світового порядку з єдиним правлячим світовим центром, що стоїть над націями. Згідно з намірами його теоретиків, кінцевим результатом глобалізації є побудова планетарної держави, яка створюється на уламках наявних і може мати єдиний економічний і політичний простір, єдину релігію і єдину культуру. Вже тоді свідомо заговорили про загрози і негативні наслідки глобалізації, відбулися перші масові виступи антиглобалістів, серед яких значна кількість працівників культурної сфери і духовенство різних конфесій. Антиглобалісти переконані в тому, що технічний прогрес, абсолютна економізація і комерціалізація

життя світового співтовариства завершиться духовно-ціннісною деградацією і кризою існуючих цивілізацій.

Характерні риси розвитку міжнародних відносин на початку XXI ст. Хоч у 90-і роки намітилися позитивні зміни у розбудові світового порядку, в нове, XXI століття, людство вступило з тягарем невирішених міжнародних проблем, накопичених за десятиліття “холодної війни”. Перші роки XXI ст. свідчать про інертне збереження основних тенденцій попереднього розвитку міжнародних відносин, разом із тим у них намітилися нові характерні риси.

У сучасному багатополлярному світі не тільки зберігся, а й чіткіше окреслився його поділ на три частини: перша – включає постіндустріальні держави, друга – ті, що досягли стадії індустріального розвитку, третя – представлена країнами, що залишилися в доіндустріальній ері відсталості й бідності. *Площини відмінності* між постіндустріальними державами і країнами третього світу не зменшуються, а навпаки, збільшуються і в цьому приховуються небезпечні виклики майбутньому розвитку міжнародних відносин.

Суттєво почав впливати на формування нової політики світового порядку *глобалізм*, який зародився наприкінці XX ст. і був наслідком індустріального розвитку. Перші роки XXI ст. стали критичним рубежем для виявлення генези і взаємозв'язку політичних, економічних і соціально-культурних вимірів глобалізації як явища сучасного міжнародного життя. Єдині погляди аналітиків суспільних наук стосовно результатів процесу глобалізації відсутні. Одностайно визнаючи, що глобалізм став суттю нового, XXI ст., вони розходяться в оцінці його результатів. Одні пророкують формування нової світової імперії на уламках національних держав у результаті консолідації постіндустріальних країн під політичним керівництвом США і навіть створення тоталітаризму наднаціональних монопольних корпорацій. Інші заперечують можливість створення світової імперії або встановлення її гегемонії, а окремі з них лякають перспективою “маргіналізації” держав, які не витримують глобальної конкуренції XXI ст., у результаті чого може виникнути планетарна анархія.

На сучасному етапі структури міждержавних організацій і центри економічної та військової потуги, що склалися в минулому

столітті, продовжують найбільшою мірою впливати на формування основних напрямів і тенденцій в розвитку міждержавних відносин у рамках традиційного міжнародного права. Однак вже в перші роки XXI ст. для світової спільноти виникли нові загрози "розповзання" ядерної зброї, міжнародного тероризму, глобалізації, організованої злочинності, розповсюдження етно-релігійних конфліктів та неконтрольованої еміграції. Сучасна практика міжнародних відносин чітко висунула вимоги не тільки щодо удосконалення існуючих міждержавних структур, а й до окремих норм міжнародного права.

У зв'язку із глобальними суспільними і природними викликами ще більшої актуальності набула проблема реформування найуніверсальнішої міждержавної структури – ООН, яка, за переконанням багатьох світових політиків, не зможе без радикальних змін успішно виконувати в нових умовах свої засадничі завдання. Питання ефективності ООН найтісніше пов'язані з її реформуванням. Найбільше нарікань викликає виняткове право вето при прийнятті рішень для п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН. Саме в цій винятковості проявляється анахронізм окремих пунктів Статуту ООН, їх невідповідність докорінним змінам, що відбулися в повоєнному світовому розвитку. Від часу прийняття Статуту ООН, коли за наполяганням делегації СРСР п'ятьом постійним членам Ради Безпеки було надано право вето, минуло понад 60 років, які докорінно змінили світ. Повоєнна практика свідчить, що будь-яка держава-постійний член Ради Безпеки, користуючись правом вето, неодноразово руйнувала зусилля дипломатів багатьох країн у врегулюванні міжнародних проблем, часто зводячи нанівець напрацьовані плани політичного вирішення світових і регіональних конфліктів. В умовах ідеологічного та військового протистояння цим правом найчастіше зловживав Радянський Союз, який за період із 1945 по 1975 р. 111 раз провалював у Раді Безпеки проекти рішень. При дальшому збереженні цього пункту Статуту ООН постійні члени Ради Безпеки теоретично і практично зберігатимуть за собою право безкарно здійснювати силові дії проти інших країн.

Частина пропозицій щодо реформування ООН стосується п. 2 Статуту, у якому йдеться про абсолютний характер суверенітету

і недоторканність країн. Прикриваючись саме цим пунктом, окремі тоталітарні уряди чинять беззаконня і насильство проти власних народів на території своїх держав.

Із початком ХХІ ст. нові тенденції намітилися у формуванні зовнішньополітичних доктрин США і Росії, реалізація яких помітно позначається на загальному розвитку міжнародних відносин. Перемога Республіканської партії на президентських виборах у листопаді 2000 р. й терористичні атаки 11 вересня 2001 р. на Нью-Йорк і Вашингтон спричинили *модифікацію зовнішньої політики США*. На зміну “доктрині Клінтона”, серцевиною якої була політика сприяння розширенню демократії, першим пріоритетом зовнішньополітичних завдань адміністрація Дж. Буша-молодшого висунула боротьбу проти міжнародного тероризму. Фокус американської стратегії перемістився на викорінення глобальних терористичних організацій, що представляють загрозу США та їхнім союзникам. Тісно пов'язаний із ним другий пріоритет зовнішньої політики США – боротьба проти “осі зла”, складовими частинами якої президент США оголосив Ірак, Іран і Північну Корею.

Нова американська військово-стратегічна концепція передбачала досягнення політичних цілей війни без застосування ядерної зброї. Однак США, незважаючи на скорочення свого ядерного потенціалу, зберігають стратегічні сили на рівні 1700 – 2200 боезарядів, необхідних для здійснення ядерної війни. Прийнятий у 2002 р. документ “Огляд ядерної стратегії” містить тезу про розробку нового малогабаритного ядерного боєприпасу, здатного знищувати підземні бункери й інші надзахищені цілі, включаючи пункти військового і політичного управління.

“Доктрина Буша” передбачала збереження і розвиток ядерних сил, достатніх для здійснення будь-яких сценаріїв атомної війни – від масового превентивного удару по великій ядерній державі до виокремлення малого “пакету” для бомбардування “держави-ізгоя”. Адже крім Росії і Китаю об'єктами американської ядерної політики стали так звані держави “осі зла”, а також ті країни, що намагаються створити зброю масового знищення.

Основна мета “доктрини Буша” – зберегти і закріпити в системі міжнародних відносин ХХІ ст. провідне становище США, як єдиної наддержави, що спирається на могутню економічну і

військову потугу. Нова американська доктрина робила ставку на односторонні дії. “США, – заявив Дж. Буш-молодший, – будуть діяти з союзниками там, де це можливо, але готові виступати самостійно там, де є необхідність”. Президентська позиція ґрунтувалася на тому, що у союзників нема альтернативи і вони змушені підтримувати США, оскільки нездатні ефективно діяти самостійно: їхні воєнні можливості не йдуть у жодне порівняння з потужними комплексами американської армії. Критикуючи демократа Білла Клінтона за послаблення військової могутності країни, адміністрація Дж. Буша-молодшого з самого початку взяла курс на збільшення оборонних витрат до 4 % ВВП. Якщо взяти до уваги, що інші розвинені країни витрачають на військові потреби значно менші кошти (Японія – 1 % ВВП, ФРН – 1,5 %, Франція і Велика Британія – по 2,8 %), то гігантські масштаби американської економіки дозволять збільшити відрив США від інших країн у створенні озброєнь нового покоління.

Ідея Дж. Буша-молодшого, висловлена у 2002 р. про те, що диктаторські режими становлять загрозу національній безпеці США, була підкріплена остаточно у формулі захисту “повсюдної демократизації”. У “Стратегії 2006 р.” підкреслювалося, що США *“будуть домагатися і підтримувати ріст демократичних рухів, демократичних інститутів у кожній країні і культурі з кінцевою метою покінчити з тиранією в нашому світі”*.

Реалізація окремих положень нової американської зовнішньополітичної доктрини розпочалася одразу після здійснення терористичних актів 11 вересня 2001 р., коли стало відомо, що вони організовані бойовиками “Аль-Каїди”, керівник якої – Осам бен Ладен знаходиться під захистом талібів у Афганістані. США у листопаді цього ж року розпочали воєнну антитерористичну операцію, внаслідок якої режим талібів було повалено і утворено новий світський уряд прозахідної орієнтації Хаміда Карзая. Згідно з рішенням Ради Безпеки ООН, тут були розміщені Міжнародні допоміжні сили безпеки.

Наступним кроком у здійсненні “доктрини Буша” з викорінення тероризму й утвердження “повсюдної демократизації” була організація воєнної операції проти Іраку. Звинувачуючи Ірак у володінні ядерною та іншими видами зброї масового знищення,

адміністрація Дж.Буша-молодшого розпочала психологічну підготовку до війни ще у 2002 р. Рада Безпеки ООН, до якої звернулися США з проханням підтримати проведення “каральних заходів” проти Іраку, відмовилася надати таке право. Проти проголосувало 11 представників різних держав. Однак, 20 березня 2003 р. об’єднані сили антиіракської коаліції, основу яких становили американські та британські військові з’єднання, розпочали військові дії. До складу коаліції увійшли збройні сили 38 країн, у тому числі з колишнього “табору соціалізму”. Війна з Іраком виявила значні розходження між США та їхніми союзниками з НАТО. Уряди Франції та ФРН виступили з критикою дій американської адміністрації, а Туреччина відмовилася надати свою територію для базування армії антиіракської коаліції.

Іракська війна стала водорозділом у відносинах з Росією. Між двома країнами намітилися нові суперечності у зв’язку з підозрами Кремля, що США таким чином намагаються встановити повний контроль не тільки над нафтовими ресурсами Іраку, а й в рамках “нафтової стратегії”, націленої на великий простір від Чорного моря і Перської затоки до кордонів Китаю, залучити у нього країни Середньої Азії.

Завдавши ударів по командних пунктах, аеродромах, залізничних вузлах, союзні з’єднання на початку квітня 2003 р. вступили до Багдада, після чого організований опір припинився. 1 травня 2003 р. президент Дж. Буш-молодший, перебуваючи на борту американського авіаносця “Авраам Лінкольн”, оголосив про переможне завершення війни. Зброю масового знищення не було виявлено. Територію Іраку поділили на три окупаційні зони: американську, британську та польську. До останньої прибув і військовий контингент із України.

В Іраку за “афганським зразком” було створено тимчасову адміністрацію, до якої залучили політичних противників режиму С. Гусейна. Було оголошено про розшук його і близьких родичів, та найвищих чиновників колишнього режиму для проведення над ними суду за здійснені злочини. Проте, на відміну від Афганістану, в Іраку розпочалася партизанська війна із здійсненням масових терористичних актів – як проти окупаційних військ, так і проти місцевих мешканців, що беруть участь у відбудові державного

управління. У цих терористичних актах за п'ять років загинуло значно більше солдатів і мирних мешканців, ніж під час війни. Ситуація ускладнюється ще й тим, що в країні відбувається обмін терористичними ударами між мусульманами-шіїтами, що зазнавали переслідувань, і мусульманами-сунітами, до яких належав С. Гусейн. Лише на півночі Іраку, де компактно проживають курди, зберігається відносний спокій. Частина країн-союзників уже вивела війська з території Іраку, що змусило американців збільшити свій військовий контингент до 144 тис. осіб. Приборкання партизанського руху і нормалізація суспільного життя залишається невирішеною проблемою, хоча з часу офіційного проголошення про завершення війни пройшло п'ять років. Вибори до вищого законодавчого органу Іраку, що відбулися у січні 2005 р., лише висвітлили проблему релігійно-етнічного розколу країни і не наблизили країну до стабільності.

Після війни з Іраком об'єктом особливої уваги дипломатичних зусиль США став *Іран*, перетворившись у своєрідний подразник у американо-російських відносинах. Незважаючи на те, що позиції Росії та США щодо недопустимості створення ядерної зброї Іраном збігаються, у питаннях контролю над створенням повного ядерного циклу і його забезпечення позиції різко розходяться. Росія надає допомогу Ірану у виконанні технологічної програми зі збагачення урану. Однак після того, як Тегеран заборонив представникам МАГАТЕ та інспекторам ООН здійснювати контроль за цією програмою, у Вашингтоні та інших країнах виникла підозра у прагненні Ірану здійснити перехід до виробництва власної ядерної зброї.

Одночасно зі зміною зовнішньополітичних пріоритетів США окреслилися нові тенденції у зовнішній політиці *Росії*, які почали чіткіше проявлятися з обранням у 2000 р. Володимира Путіна президентом. Ще під час другої виборчої кампанії Б. Єльцина у 1996 р. частина російського політикуму висунула гасла про необхідність відродження престижу Росії на міжнародній арені. На виборах 2000 р. критика зовнішньополітичного курсу Б. Єльцина, який характеризували як суцільні "односторонні поступки" країнам Заходу, стала важливою складовою частиною передвиборних програм усіх кандидатів у президенти.

Із обранням В. Путіна президентом Росії чіткіше визначилися нові тенденції у переформуванні зовнішньополітичного курсу. Вони зводилися до ревізії політики партнерства зі США та країнами Заходу. Концепція зовнішньої політики Росії, затверджена новообраним президентом 28 червня 2000 р., націлювала на тверде послідовне обстоювання національних інтересів і забезпечення Росії авторитетних впливових позицій у світі, уникаючи при цьому “скочування до конфронтації”. Поняття “національні інтереси Росії” розширювалося до глобальних масштабів. Прояви “твердості” демонструвалися затягуванням переговорів про ядерне роззброєння, відмовою Державної Думи ратифікувати угоди, скріплені підписом Б. Єльцина, і навіть невиконанням прийнятих угод.

Домовленість президентів Б. Єльцина і Б. Клінтона 1997 р. про підписання договору СНО-3 була реалізована після тривалих переговорів лише у 2002 р. На відміну від попередніх договорів (СНО-1 і СНО-2), в яких чітко визначалися процедури знищення і конкретні форми контролю за виконанням підписаних умов, СНО-3 характеризується певною невизначеністю. Згідно з цим договором, США і Росія зобов'язалися скоротити і обмежити свої стратегічні ядерні заряди до кінця 2012 р. сумарною кількістю 1700 – 2200 одиниць для кожної країни. США та Росія можуть вийти з договору, “повідомивши письмово іншу країну за три місяці”. Договір не визначає ні процедури знищення боезарядів, ні обов'язкового підтвердження процесу виконання зобов'язань. Внаслідок взаємної безконтрольності виконання договору залежить від волі сторін.

У 2002 р. Росія відмовилася від виконання угод, які передбачали виведення до 2003 р. військових з'єднань із території Грузії та Придністров'я. Цього ж року В. Путін заявив, що Росія виходить із Договору про звичайні збройні сили Європи, посилаючись на те, що окремі країни не ратифікували його.

У партнерських американо-російських відносинах, які є однією із найважливіших основ стратегічної стабільності у світі, з'явилися ознаки погіршення діалогу після того, як на Празькому саміті Північноатлантичного союзу в листопаді 2002 р. сім держав (Болгарія, Естонія, Литва, Латвія, Румунія, Словаччина, Словенія) отримали запрошення розпочати переговори про вступ до НАТО.

Посилену критику з боку московських політиків викликали плани здійснити розширення НАТО за рахунок країн, що належали до "соціалістичного табору" та колишніх республік СРСР. Незважаючи на спроби Росії дипломатичними заходами перешкодити розширенню НАТО, у березні 2004 р. сім запрошених країн стали членами Північноатлантичного договору. У наступні роки продовжувалася деградація американо-російських відносин. З 2004 р. у Вашингтоні посилилася критика внутрішньополітичного курсу В. Путіна. Від легкої словесної риторики на його адресу за порушення прав російських громадян у США перейшли до гострого засудження актів політичних розправ над опозиціонерами. Американо-російський діалог "зіпсувала" пропозиція Дж. Буша-молодшого розмістити у Чехії і Польщі комплекси протиповітряної оборони для попередження можливого удару з боку Ірану. В Кремлі таку пропозицію розцінили як черговий наступ країн НАТО на Схід.

Наступним етапом у погіршенні американо-російських відносин, як і з ЄС, було визнання США та західноєвропейськими країнами проголошеної в лютому 2008 р. республіки *Косово*, всупереч позиції Москви. У Кремлі сприйняли такий варіант вирішення багаторічної проблеми, як удар по позиціях Росії на міжнародній арені, зокрема на Балканах. Коли ж Росія на початку серпня 2008 р. вторглася на територію Грузії з метою анексії частини її території, США та інші країни Заходу розцінили такі дії як відкриту агресію, грубе порушення Росією норм міжнародного права й усіх підписаних нею договорів. Анексію частини території Грузії і проголошення їх "незалежними республіками" несприйняла більшість країн світу. Внаслідок цього, започатковане у 90-х рр. ХХ ст. російсько-американське партнерство змінилося різкою конфронтацією між двома країнами. Агресія проти *Грузії* і створення "незалежних держав" за рахунок її території на довгі роки стане проблемою не тільки в американо-російських, а й у відносинах з іншими країнами світу. Перша агресивна війна на пострадянському просторі, здійснена Росією проти Грузії, не сприяла утвердженню її світового авторитету, а, навпаки, спричинилася до падіння іміджу великої держави. У Вашингтоні відкрито заявили про необхідність перейти у відносинах з Росією до "політики стримування", використовуючи з цією метою і "фактор безпеки".

На початку ХХІ ст. ще більш важливим чинником міжнародної стабільності став *Європейський Союз*, який розширився до 27 країн із майже 500-мільйонним населенням. У травні 2004 р. до п'ятнадцятьох членів ЄС приєдналося ще десять нових країн, серед яких три колишні республіки СРСР (Естонія, Латвія, Литва), п'ять, що належали до "соціалістичного табору" (Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія), а також Кіпр і Мальта. З 1 січня 2007 р. членами ЄС стали ще дві колишні держави "соціалістичного табору" – Болгарія і Румунія. Однак процес вирівнювання у правовому відношенні населення країн ЄС набув затяжного характеру. Провал на референдумах у Франції і Голландії у 2006 р. опрацьованої Конституції ЄС засвідчив про значні суперечності у підходах до вирішення конституційних прав і обов'язків європейців.

Після тривалих перемовин і політичних дискусій було вироблено новий документ, відомий як *Лісабонська угода* (офіційна назва: "Проект договору, що поліпшує Договір про Євросоюз і Договір про становлення Європейського Співтовариства"), котра набула чинності з 1 грудня 2009 р. Останньою країною, яка поставила свій підпис під документом, стала Чехія. Лісабонська угода посилила роль Європейського союзу у міжнародній політиці, скоротила кількість еврокомісарів, надала більші повноваження Європарламенту і запровадила посаду Президента (термін президентства – 2,5 роки). Першим президентом ЄС став бельгійець Герман фон Ромпей.

Європейський Союз проводить узгоджену зовнішню політику, основні принципи якої виробляються країнами-членами шляхом погодження і консенсусу. У зв'язку з тим, що майже усі країни ЄС є членами НАТО, вона збігається, в основному, з принципами зовнішньополітичної діяльності Північноатлантичного Союзу. Однак, із розпадом "соціалістичного табору" і зникненням загрози від нього, а також внаслідок розширення ЄС досягати консенсусу в окремих зовнішньополітичних питаннях стало важче. Проявами суперечностей в ЄС намагаються скористатися КНР, Японія, Росія. Якщо перші дві країни зосереджують свою увагу, в основному, на здобутті економічних вигод, то Росія додатково впливає і політичні преференції. При цьому Москва намагається посилити суперечності між окремими країнами ЄС, використовуючи їхню залежність

від російських енергоресурсів – нафти і газу. У Москві прийшли до висновку про необхідність диверсифікації поняття “Захід” і вдалися до виокремлення дипломатичних заходів щодо країн, найбільш залежних від російських енергоносіїв – Німеччини, Франції та Італії. Саме через блокування цими країнами окремих проектів рішень як в ЄС, так і в НАТО, Росія дозволила собі порушити схвалені принципи взаємної безпеки на європейському просторі. Вони яскраво проявилися у розв’язанні агресії проти Грузії. На відміну від своїх союзників по НАТО – США, Великої Британії, Канади, Польщі та країн Балтії, які різко засудили російську агресію і вимагали вдатися до рішучих дипломатичних акцій щодо Росії, включаючи й економічні санкції, Німеччина, Італія і Франція лише докоряли Москві за “здійснення неадекватних дій” стосовно Грузії.

Показовою новою тенденцією ХХІ ст. є стрімке економічне і військове піднесення *Китаю*, який перетворився у ще один полюс сили. Впродовж останніх десяти років економіка КНР знаходиться на піднесенні. Активізувалися економічні зв’язки КНР не тільки з азійськими країнами, але й зі США та ЄС. “Тихе проникнення” китайських виробів у Росію, США, країни Європи викликає занепокоєння керівників цих країн. Втягнення США у глобальну боротьбу з тероризмом відкрило “вікно можливостей” для Китаю, зменшивши американський тиск на нього. У щорічній доповіді міністерства оборони американському Конгресу про стан військового потенціалу КНР підтверджується, що її реальні видатки на оборону значно перевищують офіційні показники. За розмірами військових видатків КНР ще у 2001 р. зайняла третє місце після США та Росії. Керівник Пентагону Д. Рамсфельд у 2005 р. звернув увагу на те, що в умовах, коли відсутня загроза безпеці Китаю, він швидкими темпами нарощує свою збройну могутність, чим порушує баланс сил у Тихоокеанському регіоні.

Економічне піднесення, великі масштаби країни і кількість населення, місце постійного члена Ради Безпеки ООН і наявність ядерної зброї перетворили Китай у важливий самостійний фактор сили в міжнародному житті.

У міжнародних відносинах початку ХХІ ст., які є продовженням основних тенденцій попередніх повоєнних десятиліть, хоча й

намітилися нові характерні ознаки, однак вони не призвели до радикальних змін. Силевий фактор, на жаль, і надалі переважає: правовий у вирішенні міждержавних проблем. У новому столітті людство позбулося частини загроз часів холодної війни, що виникали з військового, ідеологічного та економічного протистояння двох систем. Світове співтовариство, хоч і з певними труднощами, наблизилося ще на один крок до задекларованих норм міжнародного співжиття.

Міжнародний тероризм. У другій половині ХХ ст. новим чинником міжнародного життя став *політичний тероризм* – специфічна тактика політичної боротьби, що полягає в систематичному використанні ідеологічно вмотивованого насилля. Для залякування населення, а також здійснення тиску на органи державної влади з метою прийняття ними вигідних для терористів політичних рішень, порівняно нечисленні групи бойовиків вчиняли напади на відомих політиків, громадських діячів, представників сил правопорядку, армії тощо. Часто-густо мішенню терористів ставали цивільні об'єкти та випадкові люди. Така тактика мала своєю ціллю примусити владу піти на поступки терористам у певних, як правило, політичних питаннях. Особливістю терористичного фактора в міжнародній політиці є його спонтанність та непередбачуваність. Оскільки терористичні акти планують та здійснюють порівняно невеликі групи людей, які не підпорядковуються загальноприйнятим політичним та етичним нормам і перебувають поза контролем відповідальних політиків, тероризм є винятково деструктивним фактором міжнародної політики.

Терористичні методи боротьби ще у першій половині ХХ ст. широко застосовували представники революційних та національно-визвольних рухів. Після завершення Другої світової війни таку форму тиску на уряди колоніальних держав початково використовували політичні організації недержавних народів, які боролися за свою національну незалежність. Найбільшого резонансу у перші повосенні десятиліття набрали терористичні акти, вчинені палестинськими євреями у боротьбі із британською мандатною адміністрацією (організації “Іргун Цвай Леумі” та “Штерн ганг”, 1945 – 1948 рр.), а також терористична діяльність арабських націоналістів та французьких ультраправих під час національно-визвольної війни

в Алжирі (алжирський Фронт національного визволення та французька Таємна військова організація, 1958 – 1961 рр.).

Упродовж 1970-х – 1980-х рр. у Західній Європі до терористичних актів вдавалися бойовики баскської сепаратистської організації “Еускаді та Аскатасуна” (ЕТА), Ірландської республіканської армії (ІРА), а також фракцій, які вийшли із ІРА й відмовилися підтримати досягнуті угоди про припинення вогню: “Тимчасова ІРА”, Ірландська армія продовження боротьби та Ірландська національно-визвольна армія. Спорадичні теракти вчиняли корсиканські сепаратисти, які вимагали проголошення незалежності острова від Франції.

Від 1967 р. терористичні методи в своєму протистоянні з Ізраїлем почали використовувати Рух національного визволення Палестини (ФАТХ) та Організація визволення Палестини (ОВП). Найбільш поширеним видом терористичних нападів палестинських бойовиків стали викрадення літаків та взяття заручників. Упродовж 1968 – 1973 рр. ісламські терористичні організації вчинили в різних країнах світу близько 500 терористичних актів. Після низки терактів, які, отримавши значний міжнародний розголос, погіршили імідж палестинського національного руху, у 1974 р. керівник ОВП Ясір Арафат оголосив про те, що організований палестинський рух надалі відмовляється від використання тероризму як методу політичної боротьби. Проте, палестинські терористичні атаки проти ізраїльтян не припинилися, оскільки в 1971 – 1973 рр. з'явилися палестинські терористичні організації Алі Саламеха (“Чорний вересень”) та Абу Нідаля (“ФАТХ – Революційна рада”), котрі оголосили, що не підкорятимуться керівництву ОВП.

У 1980-х рр. радикальну антиізраїльську позицію зайняли створений Сеїдом Мухаммедом Гусейном Фадлаллою в 1982 р., після ізраїльського вторгнення в Ліван, рух “Хезболлах” та заснований Ахмедом Ясіном у грудні 1987 р. Ісламський рух опору (ХАМАС). Військовим крилом останнього стали “Бригади Ізетдіна аль-Касема”. Головним противником обох радикальних ісламських рухів є Ізраїль, однак під час перебування в Лівані американського військового контингенту, “Хезболлах” вчиняв теракти й проти американців. У жовтні 1983 р. водій-самогубця на

вантажівці з вибухівкою таранив казарму американських морських піхотинців у Бейруті, внаслідок чого загинула 241 особа.

Вплив обох організацій, які продовжують існувати до сьогодні, є надзвичайно великий. Улітку 2006 р. рух "Хезболлах" спровокував збройний конфлікт із Ізраїлем, унаслідок якого ізраїльська армія упродовж місяця вела бойові дії на ліванській території, хоча уряд у Бейруті офіційно заявив, що Ліван не воює проти ізраїльтян. Обстрілюючи ізраїльську територію саморобними ракетами, у кінці 2008 р. аналогічний конфлікт спровокував ХАМАС. Незважаючи на такі деструктивні дії, рух "Хезболлах" користується підтримкою значної частини населення Лівану, подібно як і ХАМАС підтримують більшість палестинських мешканців сектора Гази.

Упродовж 1980-х рр. терористичні акти вчиняли представники багатьох недержавних народів, які вимагали створення незалежних держав: сикхи (Індія), таміли (Шрі-Ланка, Індія), курди (Туреччина), уйгури (Китай), вірмени (Австрія, Франція, Швейцарія, СРСР) та ін.

У різні періоди часу терористичну боротьбу цілої низки сепаратистських та національних рухів таємно підтримували країни прокомуністичної та антизахідної орієнтації. Найпоширенішими формами такої підтримки були: надання політичного притулку звинуваченим у терористичній діяльності, таємне фінансування терористів, продаж їм зброї та спорядження, створення на своїй території вишкільних таборів, у яких могли навчатися бойовики-терористи з-за кордону. Звинувачення в існуванні таких таборів у різний час висувалися Сирії, Алжиру, Ірану, Лівії. Особливо гостро розвивалася конфронтація між США та Лівією, яку на початку 1980-х рр. президент США Рональд Рейган звинуватив у підтримці міжнародного тероризму. У ніч проти 19 квітня 1986 р. авіація США здійснила авіаналіз на лівійську територію, завдавши удару по важливих об'єктах, включно із резиденцією лідера країни полковника Муамара Каддафі, який, щоправда, вцілів. Західні спецслужби стверджували, що помстою лівійців став вибух американського авіалайнера над шотландським містечком Локербі, який стався у грудні 1988 р. (270 жертв). На звинувачену в організації вибуху Лівію було накладено міжнародні економічні санкції,

умовою скасування яких оголошено видачу підозрюваних у організації вибуху. Після тривалого протистояння зі США, у вересні 2003 р. Лівія видала підозрюваних для міжнародного суду й погодилася заплатити велику матеріальну компенсацію родичам жертв.

Після розпаду Радянського Союзу та припинення ідеологічно мотивованої підтримки Москвою радикальних недержавних рухів в інших країнах, характер терористичної загрози для міжнародної безпеки змінився. На перший план вийшли радикальні ісламістські угруповання, які виступають загалом проти західного світу, й особливо проти США й Ізраїлю.

Потужним терористичним угрупованням, яке заявило про себе в 1990-х рр., стала створена 1988 р. Усамою бен Ладеном організація “Аль-Каїда”. Оголосивши своїм ворогом увесь Західний світ, котрий нібито свідомо і зумисно руйнує традиційну ісламську культуру та провадить антиарабську політику, “Аль-Каїда” здійснила низку масштабних терористичних актів, більша частина яких була спрямована проти США. У лютому 1998 р. Усама бен Ладен оголосив про створення “Ісламського світового фронту боротьби проти євреїв та хрестоносців”, заявивши, що Західний світ оголосив новий хрестовий похід проти ісламу. Крім “Аль-Каїди” до цього об’єднання увійшли організації “Аль-Джама аль-Ісламія” (Єгипет), “Аль-Джихад” (Єгипет), “Харакат уль-Лисар” (Кашмір, Індія), “Талібан” (Афганістан) та ін. На заклик свого керівника члени “Аль-Каїди” розпочали кампанію терористичних нападів на американські військові об’єкти та дипломатичні представництва. Найбільшими серед таких нападів були вибухи бомб 25 червня 1998 р. на базі ВПС США в Дахрані (Саудівська Аравія) (19 убитих і 300 поранених), 7 серпня 1998 р. біля американських посольств у Найробі (Кенія) та Дар-ес-Саламі (Танзанія) (242 вбитих і близько 5000 поранених), 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку та Вашингтоні (США) (3000 вбитих). Крім цього “Аль-Каїда” фінансувала й надавала різноманітну підтримку мусульманським терористам та повстанцям у Алжирі, Боснії, Еритреї, Ємені, Індії, Косово, Пакистані, Сомалі тощо.

У відповідь на терористичні акти, вчинені в США 11 вересня 2001 р., президент Дж. Буш-молодший закликав міжнародне співтовариство до об’єднання зусиль у глобальній антитерористичній

кампанії, яка, за його задумом, мала б закінчитися ліквідацією міжнародного тероризму як явища. Першим етапом цієї кампанії стала військова операція в Афганістані, яку США здійснили спільно зі своїми союзниками із НАТО, проте без санкції ООН. У листопаді 2001 р. владу руху “Талібан” в Афганістані було повалено, після чого в країні створено дружній до США уряд Хаміда Карзая. Проте головної мети операції, – арешту Усама бен Ладена, здійснити не вдалося. Геополітичним наслідком початку війни зі світовим тероризмом стало покращення американо-російських відносин. У ході війни 2001 р. в Афганістані Росія надала значну допомогу США та союзним їй військам “Північного альянсу”. Своєю чергою Вашингтон припинив критику російської влади за порушення прав людини в Чечні.

Після терористичних актів 11 вересня 2001 р. у США та військової операції у Афганістані “Аль-Каїда” здійснила внутрішню реорганізацію. Організаційна структура була децентралізована, окремі ланки “Аль-Каїди” почали самостійно планувати та здійснювати терористичні напади. У наступні роки терористична організація зуміла завдати кілька дошкульних ударів: вибух на залізничній станції Аточа (2004) тощо. “Аль-Каїда” володіє значними фінансовими ресурсами, які поповнюються завдяки приватним пожертвуванням заможних мусульман та ісламських фондів, а також прибуткам від нелегальної торгівлі. Загальні інвестиції цієї терористичної організації оцінюються в сотні мільйонів доларів. Усама бен Ладен, який переховується у невідомому місці, періодично виступає із публічними заявами, які оприлюднюються у аудіо- або відеозаписах арабськими телеканалами. У своїх заявах керівник “Аль-Каїди” погрожує США та їх союзникам масштабними терактами. Навесні 2004 р., після вибухів на станції Аточа в Мадриді, до яких, як уважалося, була причетною “Аль-Каїда”, Усама бен Ладен виступив із заявою, в якій звинуватив США у дестабілізації світової політики й запропонував європейським країнам укласти перемир'я із мусульманськими терористами, проте пропозиція була відкинута.

Контрольні питання

1. Проаналізуйте геополітичні зміни після завершення Другої світової війни.
2. Назвіть проблемні питання повоєнного врегулювання, навколо яких виникали найгостріші розбіжності між колишніми союзниками з антигітлерівської коаліції.
3. Охарактеризуйте процес повоєнних масових міграцій населення.
4. Проаналізуйте мирні договори держав-переможниць із сателітами гітлерівської Німеччини.
5. Визначте причини виникнення “холодної війни” та її ознаки.
6. Аргументуйте фактами твердження, що основне американсько-радянське суперництво періоду “холодної війни” відбувалося на території “третіх” держав.
7. Охарактеризуйте причини та наслідки Карибської кризи.
8. Назвіть чинники, що спонукали до активізації євроінтеграційних процесів після Другої світової війни.
9. Визначте та проаналізуйте етапи європейської інтеграції.
10. Охарактеризуйте дипломатичні ініціативи, що стосувалися об’єднання країн Західної Європи та призвели до створення ЄОВС, ЄОО, ЄЕС, Євроатому.
11. Визначте причини краху колоніальної системи.
12. Проаналізуйте передумови політики “розрядки” міжнародної напруженості в першій половині 1970-х років.
13. Визначте місце, яке посідала проблема скорочення ядерних озброєнь у радянсько-американських взаєминах.
14. Охарактеризуйте зміст Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі.
15. Назвіть чинники, що сприяли завершенню “холодної війни”.
16. Проаналізуйте зміни геополітичної ситуації в світі після розпаду СРСР.
17. Вкажіть фактори, що сприяли поглибленню євроінтеграції на зламі ХХ – ХХІ ст.
18. Охарактеризуйте процес адаптації НАТО до нових умов, що склалися в 90-і роки ХХ ст.
19. Визначте причини, що зумовили активізацію міжнародного тероризму наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.
20. Охарактеризуйте зусилля міжнародних організацій, що займаються вирішенням глобальних проблем сучасності.

Розділ 2. Основні риси соціально-економічного розвитку

§ 1. Повоєнне економічне зростання. Соціальна структура суспільства.

Проблеми повоєнної відбудови. Наприкінці Другої світової війни більшість економістів передбачали серйозні господарські труднощі, за масштабами значно більші ніж після Першої світової війни. Зруйнований економічний потенціал континентальної Європи, крах міжнародної торгівельної системи, чергове перекроювання кордонів, мільйони убитих та поранених, поява маси біженців та переміщених осіб, загальна зневіра – аж ніяк не додавали оптимізму. Успішна, і що головне якнайшвидша, відбудова економіки означала для Заходу децю більше, аніж просте відновлення довоєнного господарства та запобігання можливій економічній кризі на зразок Великої депресії 1929 – 1933 рр., – вона слугувала запорукою уникнення соціальних потрясінь.

Економічні наслідки Другої світової війни були неоднаковими для держав Заходу. Якщо Канада і США отримали від військової кон'юнктури чималий зиск, не зазнавши руйнувань, то Західна Європа скидалася на руїну. До невпізнання було зруйновано Берлін, чималої шкоди завдано Лондону та Роттердаму. Незрівнянно більших збитків, аніж у роки Першої світової війни, зазнали житлові об'єкти: у Німеччині зруйновано 40% усього житла, у Великій Британії – 30%. Пошкодження транспортних мереж (залізниць, доріг, мостів) зумовило ізоляцію окремих населених пунктів і навіть цілих регіонів. У жалюгідному становищі перебувало сільське господарство, наслідком чого стала нестача продуктів харчування. На зламі 1944 – 1945 рр. від голоду у Нідерландах померло понад 10 тис. осіб. Україй важкою і напівголодною для Північно-Західної Європи видалася зима 1946 – 1947 рр. Критичною ситуація була у переможеній Німеччині, що дозволило

представникові американської адміністрації у цій країні Вільяму Клейтону у спеціальному рапорті написати про *“мільйони людей, приречених на повільну смерть”*. Ознаками повсякденного життя європейців були інфляція, різкий спад виробництва, безробіття, нестача товарів першої необхідності, посилення страйкового руху.

До 1947 р. у відбудові економіки Європи спостерігався незначний поступ. У порівнянні з 1938 р. рівень виробництва сільськогосподарської продукції складав 83%, промислової продукції – 88%, а експорту – лише 59%. Не виправдалися сподівання, що Велика Британія та Франція за допомогою колоній швидко відновлять свою економіку, давши таким чином імпульс господарському відродженню усїєї Європи. Натомість такий поштовх зуміли дати США, що були стурбовані не лише цілковитим розладом структури європейської економіки, але й небезпекою поширення комунізму. Більше того, політико-економічна потуга Вашингтона виступила стабілізаційним чинником для усїєї світової ринкової економіки.

В економічному плані США виглядали беззаперечним лідером усього світу. Національний дохід країни за роки війни зріс більше ніж удвічі. Станом на 1945 р. Сполучені Штати виробляли понад 50% світової продукції (приблизно учетверо більше ніж СРСР). Країна володіла 3/4 запасів світового золота (без урахування Радянського Союзу) і на неї припадала третина усього експорту. Лише упродовж 1945 – 1947 рр. Сполучені Штати через приватні фірми на основі продовження угод ленд-лізу спрямували у Західну Європу близько 9 млрд дол. Згідно з “доктриною Трумена” 1947 р. матеріальну допомогу отримали Греція і Туреччина, що опинилися перед прямою загрозою комуністичної експансії. Реалізація подібних проєктів несла чималий позитив і для американської економіки, звільняючи внутрішній ринок Сполучених Штатів від “зайвих” товарів, а отже – запобігаючи перевиробництву.

Ключову роль у відбудові європейської економіки по війні відіграв т. зв. *“план Маршалла”*. Виступаючи 5 червня 1947 р. перед студентами Гарвардського університету, держсекретар США Джордж Маршалл заявив, що *Сполучені Штати здатні допомогти повернути світові нормальне економічне здоров'я, без якого не може бути політичної стабільності і гарантії миру*. Цей проєкт якісно відрізнявся від відомих раніше програм іноземної допомоги. По-перше,

допомога надходила у формі грантів, а не позик; по-друге, право вибору проектів для фінансування залишалося за європейцями. У 1948 р. створено Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), покликану втілювати у життя “план Маршалла”. До американської ініціативи приєдналося 17 країн: Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Франція, Туреччина, Швейцарія, Швеція, а згодом і ФРН (із грудня 1949 р.). “План Маршалла” був відкритий для приєднання до нього усіх бажаючих держав. Реакція СРСР стосовно американського проекту відновлення економіки Європи виявилась у край негативною. У своєму виступі на засіданні ООН представник Радянського Союзу Андрій Вишинський заявив, що “план Маршалла” суперечить принципам Об’єднаних Націй, а використання Вашингтоном економічних ресурсів є інструментом політичного тиску. Аби запобігти приєднанню до “плану Маршалла” країн Центрально-Східної Європи, СРСР виступив із альтернативним проектом – “планом Молотова”.

3 квітня 1948 р. конгрес США ухвалив “план Маршалла” як “Закон про допомогу іноземним державам”. Його реалізація мала тривати до 1953 р., однак через позицію республіканців та витрати на війну в Кореї, Вашингтон скоротив дію плану на два роки. До середини 1951 р., згідно з проектом, європейським країнам виділено близько 13 млрд дол., зокрема 3,4 млрд у формі сировини і напівфабрикатів, 3,2 – млрд продуктами харчування, 1,9 – млрд устаткуванням, 1,6 млрд – паливом. Найбільшу допомогу отримали Велика Британія – 3,4 млрд, Франція – 2,7 млрд, Італія – 1,5 млрд, ФРН – 1,4 млрд та Нідерланди – 1 млрд. У підсумку, американський “план Маршалла” не лише сприяв подоланню економічних труднощів, але й заклав міцні підвалини євроінтеграції.

Міжвоєнна економічна криза разом із війною привели до *краху світової системи фінансів і торгівлі*. Збільшення грошової маси та використання резервів золота для оплати імпорту озброєння порушили існуючу фінансову систему. Після послаблення контролю держави над цінами, наявна грошова маса створила загрозу гіперінфляції. Усі європейські країни були змушені проводити реформи, спрямовані на зменшення обсягу грошей в обігу.

Для пошуку шляхів виходу із ситуації влітку 1944 р. у курортному містечку Бреттон-Вудс (Нью-Гемпшир, США) скликано конференцію за участю 44 країн. Збереження золотого стандарту стало неможливим, оскільки європейські країни не володіли достатнім обсягом золотих резервів, позаяк більша їх частина опинилася у США. Відтак, на зміну золотому стандарту прийшла система регульованого золотодоларового стандарту, що сприяла економічному утворенню Сполучених Штатів як лідера країн із ринковою економікою. Водночас, у Бреттон-Вудсі вирішено створити регулюючу систему міжнародних розрахунків, заради чого створено Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) та Міжнародний валютний фонд (МВФ). Країни-засновники МВФ вносили у його казну суму, пропорційну їхньому ВВП у золоті та національній валюті. Цей капітал використовували для корекції платіжних балансів і валютних курсів у встановлених межах. Якщо завданням МВФ було регулювання системи міжнародних розрахунків, то МБРР мав надавати довгострокові кредити під відновлення і розвиток економіки, пом'якшити гострий дефіцит інвестицій відразу по війні й сприяти реконструкції Європи.

Економічний бум 1947 – 1973 рр. Починаючи з 1947 р., економіка країн Заходу розвивалася досить швидкими темпами. Впродовж 1948 – 1952 рр. показник промислової продукції у Західній Європі зріс на 35%, сільське господарство досягло довоєнного рівня, а експорт збільшився удвічі. Середньорічне зростання економіки у проміжку між 1950 і 1973 рр. складало 4,9%. Американські кредити і значний товарний попит викликали у західно-європейських країнах помітну ділову активність, що певним чином нагадувало еру проспериті 1920-х рр. Країни Заходу вступили у смугу стрімкого економічного зростання. У Франції цей період називають “тридцятьма роками слави”, у Великій Британії та США – “чвертю сторіччя Золотого віку”, Німеччині та Австрії – “економічним дивом”. Проте пересічний західний обиватель відчував поліпшення матеріального добробуту поступово. Недаремно, 1950-і називають “срібними”, а от 1960-і – “золотими” роками.

Серед причин, що зумовили високі темпи економічного зростання, варто виокремити: наявність відносно дешевої сировини та енергії, достатню кількість трудових ресурсів (передусім завдяки

імміграційним потокам) та вдалу реформістську політику правлячих урядів, а як наслідок – внутрішню соціальну і політичну стабільність. Окрім того, незважаючи на існуючі режими, у 1950-і рр. економічне піднесення набрало глобального характеру. Європейські країни, певним чином, намагалися наслідувати США, що на початках сприяло прискоренню економічного розвитку. Помітну роль також зіграла лібералізація торгівлі між країнами Заходу, які підтримали принцип вільної торгівлі та відкинули протекціонізм, підписавши у 1946 р. Генеральну угоду про тарифи і торгівлю (ГАТТ).

Економічне піднесення видавалося глобальним і таким, що не залежить від політичних режимів. *“Вам ще ніколи не було так добре!”* – резюмувала у передвиборному зверненні до своїх громадян у 1959 р. консервативна партія *Великої Британії*, і це при тому, що параметри британської економіки на загальноєвропейському тлі аж ніяк не вражали. Темпи повоєнного зростання тут були, орієнтовно, удвічі меншими, аніж у ФРН та Франції. Особливо негативно вплинули на економіку Великої Британії золотодоларова Бреттон-Вудська система та поступова переорієнтація економік колишніх англійських домініонів на США. У 1948 та 1967 р., із метою активізації зовнішньої торгівлі, уряди Великої Британії вдалися до девальвації фунта стерлінгів. Важко пристосувалися до нових умов старі галузі промисловості, як-от вугільна чи металургійна. Особливістю англійської економіки стала реалізація політики “стій-іди” та “суворого аскетизму”, з допомогою якої вдавалося запобігати розкручуванню інфляційної спіралі.

Між 1947 і 1973 рр. ВВП *Франції* щорічно у середньому зростав на 5%, що дало підстави говорити про “прекрасну епоху”. У 1947 р. схвалено I план оснащення і модернізації французької економіки (“план Монне”), у результаті реалізації якого реформовано енергетичну, сталеливарну, транспортну промисловість та сільське господарство. В рамках II плану (виконувався до 1957 р.) основну увагу було скеровано на житлове будівництво та впровадження у практику наукових відкриттів. До 1958 р. випуск промислової продукції у Франції зріс у 2,5 раза. Внаслідок глибоких структурних змін в економіці зріс рівень життя людей. Для порівняння, якщо у 1950 р. річний прибуток середньостатистичного француза складав лише 1/2 прибутку американця, то у 1973 р. – 4/5.

“Економічне диво” у ФРН стало можливим завдяки комплексу факторів: допомозі за планом Маршалла, зупинці інфляції унаслідок грошової реформи 1948 р., аграрним перетворенням 1947 – 1949 рр., незначним військовим витратам, дешевій робочій силі – гастарбайтерам (*Gastarbeiter*), врешті-решт, німецькій ментальності. Швидке зростання економіки ФРН можна вважати справжнім дивом ще й тому, що до червня 1971 р. країна сплачувала чималі суми репарацій країнам-переможцям у війні (з 1953 р. – 2,4 млрд дол. щорічно). Економіка Західної Німеччини демонструвала швидке зростання. Так, у 1950 р. обсяг промислового виробництва зріс на 25,8%, сільського господарства – на 21,6%. Із 1952 р. припинилося зростання цін на товари, а експорт почав переважати імпорт. Частка Західної Німеччини в промисловій продукції країн із ринковою економікою зросла з 3% у 1946 р. до 9,4% у 1955 р. Бурхливий економічний розвиток ФРН давав змогу виділяти значні кошти на виконання соціальних програм. Завдяки повенному економічному буму з’явилася можливість кожен третю дойчмарку з бюджету витратити на соціальні потреби. Реального змісту набувала концепція “соціальної ринкової економіки”, головними рисами якої стали приватна власність, вільна конкуренція, поміркований соціальний захист населення, стабільність грошової одиниці, виважена економічна політика уряду та “господарський порядок”.

Подібно як і у ФРН, високі темпи економічного зростання демонструвала *Італія*. Завдяки зовнішнім інвестиціям, що сприяли модернізації технологій, неоліберальним реформам уряду Альчіде де Гаспері, структурній перебудові економіки, державній підтримці приватного підприємництва країні вдалося відновити економічний потенціал. Упродовж 1953 – 1962 рр. обсяг промислового виробництва Італії зріс утричі, а за темпами економічного зростання у той час країна посіла перше місце в Європі та друге у світі після Японії. Зниження податків сприяло зміцненню великих фірм, на кшталт “Монеттніні” (хімічна промисловість), “Оліветті” (електроніка) чи “ФІАТ” (автомобілебудування). Дещо нижча, аніж в інших країнах Європи, заробітна плата зменшувала собівартість продукції на зовнішньому ринку, що сприяло зростанню експорту італійських товарів.

Іспанське “економічне диво”, що припадає на 1959 – 1973 рр., стало наслідком реформ т. зв. “технократів”, які базували свою політику на приписах МВФ. Незабаром *Іспанія* приєдналася до когорти розвинутих індустріальних країн світу. Зростання економіки відбувалося переважно за рахунок напливу інвестицій, що дали можливість реформувати господарську інфраструктуру. Рушієм іспанського “економічного дива” була автомобільна промисловість (лідер – SEAT). Упродовж 1958 – 1972 рр. показник зростання автомобілебудування складав 21,7% щорічно. Якщо у 1946 р. в Іспанії налічувалося 72 тис. приватних авто, то у 1966 р. – 1 млн. Не менш позитивні наслідки для розвитку Іспанії мав туризм. Утім, іспанські життєві стандарти залишалися нижчими, аніж в інших країнах Західної Європи (за винятком Ірландії та Португалії).

Перша хвиля НТР. Друга світова війна, з її потребою у високих технологіях, підготувала ґрунт для низки революційних відкриттів і впровадження у життя новинок міжвоєнного періоду (наприклад, різного роду пластмас). Усвідомлення вагомої ролі інновацій слугувало основним чинником довгострокового технологічного зростання та змін у структурі економіки. Промисловість і сільське господарство вийшли за межі застарілих технологій XIX ст. “Нове” перетворилося на синонім слова “краще”. Характерним явищем стало бажання держави інституювати процес створення інновацій за допомогою заснування науково-дослідних центрів, таких як Силіконова (Кремнієва) долина у США. Суттєво зросла кількість науково-технічних відкриттів і скоротився час їх впровадження у виробництво, а згодом – у вільний продаж. З-поміж іншого, цьому сприяли реклама та засоби масової комунікації. Кожна нова хвиля інновацій породжувала потребу у нових матеріалах: із розвитком електротехніки зросла потреба у міді, авіації – в алюмінії, зі створенням у 1947 р. транзистора виникла потреба у напівпровідникових матеріалах – кремнії та германії тощо.

Створення та впровадження інновацій спричинило у другій пол. 1950-х – поч. 1960-х рр. першу хвилю науково-технічної революції (НТР). Її характерними рисами стали: освоєння нових видів енергії, виготовлення та застосування штучних матеріалів, електронізація, пришвидшення розвитку біотехнологій, автоматизація

виробництва з використанням електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) тощо. Цей час багатий на технічні новинки, такі як цифровий годинник чи відеокасетний магнітофон (обидва 1956 р.). У 1959 р. розпочався випуск апарату “Ксерокс-914” (розробник – американець Честон Карлсон), що дозволило копіювати необхідні документи. У 1960 р. з’явилися перші лазери, спровокувавши значний поступ у галузі високих технологій. Особливо швидко розвивалася хімічна та атомна промисловість, космонавтика. Зокрема, у 1969 р. американські астронавти Н. Армстронг та Е. Олдрін здійснили перший політ на місяць. Вдосконалювалося телебачення, яке стало кольоровим. За президентства Дж. Кеннеді у США телевізор був вже чи не у кожній американській сім’ї, а телебачення перетворилося на головний засіб масової інформації. У 1962 р. проведено першу пряму телетрансляцію через супутник.

Із відкриттям великих нафтових родовищ на Близькому Сході і в Латинській Америці нафта витіснила вугілля, як основне джерело енергії. 14 вересня 1960 р. на Багдадській конференції було створено Організацію країн експортерів нафти (*Organization of the Petroleum Countries*) – ОПЕК. Об’єднання, до якого увійшли тринадцять країн (Еквадор*, Індонезія, Нігерія, Ангола, Венесуела, Іран і сім арабських держав), постало у відповідь на політику заниження цін на “чорне золото” провідними нафтовими компаніями, головно американськими, англійськими та голландськими. З часом ОПЕК перетворився на ключового гравця на нафтовому ринку, що на початку 1970-х рр. стало особливо відчутним. Розмір ціни на нафту мав помітний вплив на розвиток усієї економіки. Дешева нафта сприяла розвитку автомобілебудування. Виробництво легкових автомобілів і їх технічне обслуговування перетворилося на провідну галузь промисловості країн Західної Європи і Північної Америки. Автомобіль розширив можливості, скоротив відстані, став частиною масової культури і символом ХХ ст.

Перша хвиля НТР викликала значні зміни у виробництві: сприяла концентрації виробництва, комплексній автоматизації та електронізації, викликала “зелену революцію” та спричинила еволюцію соціальної структури населення. Що масштабніше

---

* У 1990-х рр. Еквадор покинув лави ОПЕК, однак згодом знову увійшов до організації.

впроваджувалися досягнення НТР, тим швидше зростав рівень життя населення. Наукові дослідження набули центральної ваги для економічного зростання, що закріпило перевагу “економік розвиненого ринку”.

Структурні зміни та становлення економіки споживання.

Економічний бум (1947 – 1973) відбувався за дещо нових обставин, головна з яких – трансформація капіталізму назагал. Фактично доба класичного капіталізму закінчилася одночасно з Великою депресією. Повоєнний капіталізм став, за словами прем'єр-міністра Великої Британії Гарольда Макміллана (1957 – 1963), “*новою версією старої системи*”. По суті, це вже був посткапіталізм із характерним для нього поєднанням економічного лібералізму і соціальної демократії, зростанням ролі змішаної економіки (“цивілізована соціально-орієнтована ринкова економіка”). Завдяки націоналізації окремих галузей виробництва, західні країни віднайшли кошти для модернізації економіки. Гарантуючи право власності, а відповідно відмовляючись від прямої регламентації діяльності підприємців, держава встановлювала такі загальні макроекономічні параметри, що скеровували цю діяльність у бажаному для неї напрямку. Функції держави, здебільшого, стосувалися регулювання фінансово-кредитної системи. Водночас, державний механізм запускався в дію, коли не збігалися товарний попит і пропозиція, з'являвся надлишковий продукт, або ж потрібно було перерозподілити доходи між багатими і бідними.

Ще у 1930-х рр. американський дослідник К. Кларк запровадив у науковий обіг поділ економіки на три сектори: первинний (сільське і лісове господарство), вторинний (промисловість) і третинний (сфера послуг). Згідно з цією концепцією, загальна схема розвитку економіки постала як поступовий перехід провідної ролі від первинного до вторинного, а далі й до третинного сектора. Ці ідеї лягли в основу теорії постіндустріального суспільства – однієї з фундаментальних теорій, що обґрунтовує еволюцію суспільства в ХХ ст. І справді, після Другої світової війни намітилася тенденція до неухильного переміщення робочої сили з важкої промисловості і сільського господарства у сферу послуг (освіта, охорона здоров'я, готельний бізнес та ін.), яка почала давати понад половину ВВП. У США приблизно у 1950-х, а в інших західних

країнах у 1960-х рр., відбувся злам у структурі зайнятості на користь сфери послуг. Якщо у першій половині ХХ ст. домінували торгівля і транспорт, то у другій пол. ХХ ст. – таких послуг нараховувалося більше ста (від наукових досліджень до обслуговування інвалідів і людей похилого віку).

У повоєнні роки основним фактором економічного розвитку західних країн був не інвестиційний потенціал чи кількість колоній, а розмір внутрішнього споживчого ринку. Помітною стала тенденція *“взяти від життя якомога більше”*. З ростом рівня життя населення усе частіше почало витрачати гроші на товари промислового виробництва довготривалого користування: будівельні матеріали, сантехнічне обладнання, праски, порохотяги, холодильники, телефони, телевізори. Те, що раніше вважалося предметом розкоші, поволі перетворювалося на норму. Внаслідок автомобілізації значно зросли витрати на транспорт. Відповідно, споживацький попит став безпосередньо визначати обсяги промислового виробництва та послуг, перетворився на двигун економіки. Саме тому повоєнну економіку небезпідставно називають *“економікою споживання” (consumer society)*.

Безпосередній вплив на становлення споживацької економіки мало урізноманітнення товарної продукції, розширення систем кредитування. В економіці запанувала *“фордівська модель”* виробництва. Знизилася роль дрібних магазинів і натомість зросла популярність торгових центрів, великих магазинів самообслуговування (супермаркетів). Найбагатшим американцем у 1960-і рр. став С. Уолтон, котрий створив мережу супермаркетів *“Кеймарт”*. Швидкими темпами почала розвиватися мережа забігайлівок із стандартними стравами швидкого приготування *“фаст-фуд”* (хот-дог і т.п.).

Якщо одразу по війні домінували матеріально-речові потреби, то з другої пол. 1950-х рр. почали формуватися соціальні потреби (освіта, медицина, спорт, відпочинок тощо). Втім, така економіка характеризувалася не лише масовим споживанням матеріальних благ, але й формуванням, завдяки рекламі, відповідної системи цінностей та установок. Конкуренція виробників спричинила і конкуренцію споживачів. Відбулися зміни також у структурі вартості товарів і послуг, бо часто її формувала символічна ціна за бренд торгової марки. Швидкими темпами відбувалися зміни в

індустрії моди – речі знецінювалися і старіли, з'являлася плано-
мірна зміна одних речей іншими.

Держава добробуту. До традиційних функцій держави, як-
от організаційна та правова, після Другої світової війни додалася
ще одна важлива функція – турбота про добробут своїх громадян.
На 1950 – 1960-і рр. припадає становлення і розквіт соціальної
держави, відомої також як “держава добробуту” (*welfare state*).

Підґрунтям для становлення “держави добробуту” стала теорія
“народного капіталізму”, що передбачала забезпечення добробуту
всіх верств населення, демократизацію капіталу, вирівнювання
доходів тощо. Американський держсекретар Дж. Маршалл вкладав
у це поняття три складові: капіталізм, демократію і добробут.
Функції “держави добробуту” достатньо широкі: перша і найваж-
ливіша – реалізація права громадян на соціальний захист “від
колиски до могили”, яка включає в себе страхування населення
від інвалідності, хвороби, безробіття, старості тощо. Це одночасно
найгроміздкіша і найдорожча частина соціальної держави; друга –
підтримка соціальної стабільності, полагодження соціальних конф-
ліктів, як правило – між роботодавцями і робітниками; третя –
підтримка у прийнятному для суспільства стані навколишнього
середовища.

У той час на Заході створено ефективні системи соціального
забезпечення, що гарантували громадянам соціальну допомогу і
страхування. Працездатне населення було охоплене різноманіт-
ними видами страхування: на випадок безробіття, від нещасного
випадку, на випадок хвороби, пенсійним забезпеченням тощо.
Соціальні витрати становили, залежно від країни, 50 – 60% націо-
нального бюджету. Серед ознак “держави добробуту” можна виді-
лити: 1) збільшення рівня зайнятості і оплати праці; 2) зростання
кількості соціальних програм у сфері охорони здоров'я та освіти;
3) покращення якості продукції та вільний доступ до товарів
виробництва; 4) кардинальні зміни у сфері побуту.

Зважаючи на різні функції, “держава добробуту” з її вели-
чезним апаратом соціальних працівників і чиновників, створила
передумови для зростання нового середнього класу, щоправда, це
означало і ріст бюрократії.

Економічна інтеграція Західної Європи. Проблеми відбудови повоєнної економіки Західної Європи часто викликали потребу в координації та узгодженні господарських міждержавних рішень, що сприяло модифікації так і не втіленої у міжвоєнну добу ідеї євроінтеграції. Саме економічна складова стала реальним підґрунтям європейського економічного об'єднання. Стимулом до пришвидшення євроінтеграційних кроків, безумовно, була “холодна війна” й, зокрема позиція Вашингтона, що прагнув бачити на Європейському континенті реальну протизагу СРСР.

Європейське об'єднання унеможливлювалося без участі в ньому Франції та Німеччини, до того ж, це було конче необхідним для обох країн. Так, Франція бажала повернути собі міжнародний авторитет, втрачений внаслідок принизливої поразки від нацистської Німеччини у 1940 р. і намагалася стати лідером у Європі. Західна Німеччина, натомість, прагнула за рахунок європейського об'єднання відновити свої права, втрачені унаслідок капітуляції у Другій світовій війні, не допустити нейтралізації країни і стати повноправним гравцем на світовій арені. Французько-німецьке партнерство було потрібне для розв'язання міждержавних проблем, зокрема питання Саару. Саме тому 9 травня 1950 р. міністр закордонних справ Франції Робер Шуман, під впливом французького економіста Жана Монне (одночасно – верховний комісар у справі об'єднання Німеччини), запропонував об'єднати вугільну й сталеву промисловість Франції та ФРН під зверхністю єдиного наднаціонального органу. У квітні 1951 р. представники Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу (Бенілюкс) підписали у Парижі договір про *Європейське об'єднання вугілля і сталі* (ЄОВС). У рамках організації було ліквідовано обмеження, що перешкоджали чи уповільнювали вільний рух продукції вугільної і сталеливарної промисловості.

Ініціаторами глибшого економічного об'єднання Західної Європи виступили країни Бенілюксу. В 1955 р., під час проведення зустрічі на найвищому рівні в м. Мессіна (Італія), виник план перетворення ЄОВС на зону вільної торгівлі. Для цього створено міжурядовий комітет, який очолив міністр закордонних справ Бельгії Поль-Анрі Спаак. Справу доведено до логічного завершення підписанням 25 березня 1957 р. двох договорів про заснування

Європейського економічного співтовариства (ЄЕС; “Спільний ринок”) та Європейської комісії з питань атомної енергії (Євроатом). Так, починаючи з 1957 р., на європейському континенті почали функціонувати три співтовариства економічного характеру, у яких брали участь шість країн так званої “Малої Європи” (Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург).

Велика Британія та деякі інші країни виявляли занепокоєння щодо зближення країн у рамках Спільного ринку. Лондон спробував створити альтернативне економічне об’єднання. 4 січня 1960 р. підписана конвенція про утворення Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ), до якої увійшли Данія, Швеція, Норвегія, Португалія, Австрія, а згодом – Фінляндія та Ісландія. Маневри Лондона лише ускладнили стосунки з континентальною Європою, зокрема Парижем. Майбутні спроби Британії приєднатися до ЄЕС зазнали невдачі, головню через спротив французького президента генерала Ш. де Голля, котрий вбачав у Великій Британії конкурента за лідерство у Європі та побоювався опосередкованого впливу США на європейські справи.

Основні суспільні верстви. Після Другої світової війни відбулися серйозні соціальні трансформації. Найдраматичнішою стала, як це умовно називають дослідники, “смерть селянства”. Напередодні 1945 р. відсоток зайнятих у сільському господарстві складав у Великій Британії та Бельгії менше 20%, у США й Німеччині – близько 25%, у Франції – понад 35%, в Іспанії та Португалії – близько 50%. Після Другої світової війни процес скорочення працівників сільського господарства неухильно зростав. Головною причиною цього була механізація виробництва. Використання в сільському господарстві техніки, добрив, хімічних засобів захисту рослин, перехід на промислові технології, пов’язані із запровадженням нових сівозмін, гібридного насіння та селекції нових порід тварин і птахів, дозволили піднести продуктивність сільської праці до рівня промисловості. При різкому скороченні показника зайнятості, аграрний сектор досяг такого збільшення виробництва, яке не лише задовольняло потреби всередині країни, але й дозволяло забезпечувати значний експорт (передусім Канада і США). Лише за 1950 – 1952 рр. збір урожаю з гектара майже подвоївся. Основою сільського господарства залишилися сімейні

ферми, проте відтепер їх обслуговувала величезна кількість дрібних фірм, які поставляли техніку, міндобрива, насіння, купували і займалися продажем вирощеної продукції.

Економічне піднесення 1947 – 1973 рр. призвело до залучення на роботу не лише колишніх демобілізованих або тих, хто втратив роботу в період Великої депресії. Ринок праці поглинув сотні тисяч іммігрантів і переселенців із сіл. Щобільше, нормою стало працевлаштування заміжніх жінок. Становище *робітників* назагал змінилося. Безробіття, зважаючи на запровадження страхування, стало не таким болючим для тих, хто втратив роботу. До того ж, відсоток безробітних на Заході у той час був просто мізерний. Рівень реальної заробітної плати (з врахуванням індексу цін) нерівномірно, але неухильно зростав. Неактуальним стало марксистське твердження, що “пролетарям нічого втрачати, окрім своїх ланцюгів”. Поліпшення добробуту зумовило те, що робітники стали значно поміркованішими у своїх політичних уподобаннях і починаючи з 1960-х рр. продемонстрували своє небажання підтримувати ліворадикальні рухи.

Якщо феноменом соціальної історії XIX ст. було зростання і розвиток класу промислових робітників, то перетворення *середнього класу* в домінуючу соціальну групу – без сумніву, один із найважливіших епізодів історії др. пол. XX ст. Середній клас умовно можна поділити на дві частини: старий і новий. Старий середній клас складали фермери (часто сприймаються як носії традицій) та дрібні підприємці. Ренесанс дрібного бізнесу пов'язаний із розвитком сфери послуг (кав'ярень, ресторанів, готельного й туристичного бізнесу, кінотеатрів, ремонтом і обслуговуванням автомобілів та побутової техніки). Проте бурхливий розвиток середнього класу по війні забезпечили не фермери і дрібні підприємці, а новий середній клас – дипломовані висококваліфіковані спеціалісти з вищою освітою. Формування нового середнього класу пов'язано з потребами промисловості у таких спеціалістах, як інженери, техніки, наукові працівники, конструктори. Зростання нового середнього класу пов'язано також із розвитком та ускладненням функцій громадянського суспільства. Збільшення кількості власників і обсягів приватної власності вимагало більшої кількості юристів, нотаріусів, консультантів тощо. Розвиток системи освіти,

зі свого боку, призвів до збільшення кількості вчителів середніх шкіл, викладачів вищих навчальних закладів.

Середній клас був піонером масової автомобілізації, використання в побуті нових товарів, індивідуального житлового будівництва. На відміну від промислових робітників, він значно поміркованіший у своїх політичних уподобаннях, будучи прихильником суспільної стабільності й гарантії прав власності. Водночас слід відзначити, що новий середній клас у другій пол. XX ст. став не лише найчисельнішим, але його культура, по суті, почала домінувати в суспільстві.

Не менш важливі зміни після Другої світової війни відбулися в середовищі верстви *великих власників*. На початку XX ст. у ньому виокремлювали дві групи: великі землевласники, котрі, як правило, були аристократами, і велика буржуазія. Проте у сер. XX ст. їхні позиції послабились – і в соціально-політичному, і в економічному плані. Ті, хто накопичував значні маєтки, не могли їх зберегти, оскільки багатство розподілялося між спадкоємцями, які, часто, не володіли підприємницьким хистом, як їхні батьки. Податки на спадок кожного разу суттєво зменшували суму статків, які врешті-решт починали “проїдатися”. Так, “старі багатчі”, статки котрих сформувались у першій пол. XX ст. у сталеливарній, хімічній промисловості, а потім зменшилися внаслідок Другої світової війни та інфляцій, поступилися місцем “новим багачам”. Основи їхнього багатства було закладено в роки економічного буму. У США, наприклад, до них належали, техаські нафтопромисловці Г. Хант, Р. Каллаген, К. Мерчісон.

Соціальні трансформації. У ситуації загального оптимізму, пов’язаного із закінченням війни, демобілізацією чоловіків та успішною відбудовою економіки у країнах Заходу різко зросла народжуваність – “*бейбі-бум*”. Скажімо, якщо у 1930-х рр. у США народилося 24 млн немовлят, у 1940-х рр. – 32 млн, то лише за один 1950 р. – понад 3,5 млн (з тенденцією до зростання). Втім, уже у 1960-х рр. рівень народжуваності скоротився, а в Західній Європі впав до найнижчого рівня за два останні століття, що значною мірою було спричинено хвилею емансипації жінок і появою дешевих й доступних протизаплідних засобів.

Окрім природної народжуваності, кількість населення Західних країн суттєво корегували *імміграційні процеси*, особливо у США та Канаді. Зазнали змін джерела імміграції: якщо у ХІХ – початку ХХ ст. у Північну Америку приїжджали головню європейці, то після Другої світової війни – латиноамериканці та азійці. Нестача робочих рук у період економічного буму призвела до появи у ФРН сотні тисяч турків та вихідців з Югославії, у Франції – алжирців, марокканців, тунісців, у Великій Британії – вихідців з Індії, Пакистану, Вест-Індії, у Нідерландах – представників Суринаму тощо.

На повоєнні роки припадає розквіт *нуклеарної** сім'ї. Либонь з появою віри у швидке досягнення повного благополуччя в період економічного буму, шлюби почали укладатися у досить ранньому віці. У 1960-х рр. нуклеарна сім'я стає об'єктом критики, її розглядають як міщанську й таку, що сковує можливості для самореалізації жінки. Ідеал жінки – дружини, матері, заклопотаної дітьми і домом, – був підважений. Мобілізація всіх працездатних чоловіків до армії викликала нестачу робочих рук, тож єдиним резервом було жіноче населення. Відтак, жінки виявилися втягнутими в економічне життя, що вело до суспільного визнання. Окрім того, становище жінки радикально змінилося під час переходу до нової системи відтворення населення, що передбачала планування сім'ї і зменшення кількості дітей. Все це спонукало до емансипації жінок, зрівняння їх у правах із чоловіками.

Зважаючи на кризу традиційної і становлення нуклеарної сім'ї, змінилося ставлення до всього, що стосується взаємин між двома протилежними статями. У 1960-х рр. на Заході відбулася т. зв. "*сексуальна революція*", яка принесла гасло вільного кохання. Поштовхом до неї став початок виробництва у 1960 р. дешевих протизаплідних пігулок. Наслідком "*сексуальної революції*" стало те, що суспільство вже не заперечувало значущості сексуальних відносин як особливої і надзвичайно важливої сфери життя людини. Сексуальність перестали приховувати, а навпаки – підкреслювали,

---

* Нуклеарна сім'я (від лат. "nucleus" – ядро) – сім'я, що складається з батьків (чи одного з них) і неповнолітніх дітей, або тільки з подружжя. Назву вперше вжито у 1949 р.

що призвело до революції в галузі одягу. Реагуючи на суспільні виклики, у 1968 р. Папа Римський Павло VI видав енцикліку "*Humane vitae*", у якій закликав плекати духовний аспект подружжя й усвідомлювати його вищість над тілесним.

Виклик сімейним цінностям кинула також *молодь*. На тлі небаченого економічного зростання, в умовах лібералізації повсякденного життя та науково-технічного прогресу, відбувся злам у свідомості молодого покоління. Помітний вплив на ідеологію молодіжного руху мала субкультура бітників, а пізніше хіпі, що виникли у 1950-х рр. в США. Зважаючи на збільшення термінів навчання у школі, час перебування дітей в сім'ї збільшився. Проте, підлітки віддавали перевагу спілкуванню з ровесниками, а не з батьками, заклопотаними буденними справами. Внаслідок цього у 1960-х рр. сформувалася субкультура "тінейджерів" (підлітки, старші 13 років) із власними кумирами ("Бітлз", "Роллінг Стоунз" тощо), особливим одягом (головний атрибут – блакитні джинси), манерою спілкування.

Пошук молоддю власного "сенсу життя" загострив конфлікт по лінії "батьки-діти", що збігся у часі з кризою системи вищої освіти на Заході. За тих обставин з'явився особливий молодіжний стиль життя, іншими словами, – контркультура, для якої характерні: специфічний сленг, зневага до традиційних моральних і культурних цінностей, використання насильства як найдієвішого засобу розв'язання проблем, сексуальна розкутість. Для частини молодого покоління формою "опору тискові ззовні" (батьків, держави, суспільства) і "звільнення" стали наркотики. Це було, радше, демонстрацією зверхності над тими, хто був "інший".

Назагал, західне суспільство після Другої світової війни у соціальному плані стало більш однорідним завдяки підвищенню соціальної мобільності та ліквідації соціальних бар'єрів. Стиль життя міщан і сільських жителів майже перестав різнитися. Тогочасна людина усе менше ідентифікувала себе зі своєю корпоративною групою. Повоєнні соціальні трансформації, що відбулися під впливом економічного буму, викликали духовну кризу Заходу, що загострилася з настанням постіндустріального суспільства.

§ 2. Господарство та соціальні процеси в умовах постіндустріального суспільства

Криза 1973 – 1975 рр. Починаючи з першої третини 1970-х рр. в економічному житті Заходу простежувалися тривожні явища, що перепліталися із песимістичними прогнозами фахівців стосовно майбутнього (“перегрів економіки”, зношення основного капіталу тощо). Усі розуміли: економічний бум попередніх років рано чи пізно закінчиться, однак мало-хто міг передбачати те, що буде далі. Провісником економічних труднощів стала відмова 15 серпня 1971 р. уряду США від Бреттон-Вудської монетарної системи, що спричинило скасування вільного обміну доларів на золото. Такий крок із боку Вашингтона виглядав вимушеним, позаяк упродовж 1948 – 1970 рр. запаси золота у Сполучених Штатах скоротилися більш, аніж удвічі: торговельне сальдо стало від’ємним й американські долари перестали повертатися у країну. Наприкінці 1960-х років за межами США, головню у Західній Європі та Японії, доларів накопичилось уже стільки, що обмін на золото був неможливим у принципі. До того ж, долар підважила війна у В’єтнамі та громіздкі соціальні програми демократичних адміністрацій Джона Кеннеді та Ліндона Джонсона. *Крах Бреттон-Вудської системи* покінчив із стабільністю міжнародної фінансової системи та контролем над нею США. Кінець доби “золотодоларового стандарту” призвів до відчутного знецінення західноєвропейських валют, курси яких з того часу вимушено стали “плаваючими”. Зокрема, 1974 р. від фіксації валютних курсів відмовилися уряди Франції та ФРН.

Дошкульного удару економіці Заходу завдала *нафтова криза*. Країни-члени ОПЕК запровадили 15 жовтня 1973 р. ембарго на продаж нафти США та Західній Європі, звинувативши їх у підтримці Ізраїлю під час арабо-ізраїльської війни (Війна Йом-Кіпур 1973 р.). Арабські держави поставили вимогу вивести ізраїльські війська з окупованих ізраїльтянами у 1967 р. територій. Ембарго на постачання нафти, врешті-решт, було скасовано у березні 1974 р., проте ціна за барель нафти (близько 159 літрів) зросла з 3 до 11,65 дол. (“нафтовий шок”). Це поклало край ері доступної та дешевої нафти, яку все частіше називали “чорним золотом”. Заради справедливості, варто зазначити, що до подорожчання спонукали

й інші, не менш важливі, обставини. По-перше, знецінення американської валюти (девальвації у 1971 і 1973 рр.), у якій традиційно обраховувалися ціни на нафту, означало для нафтовидобувних держав зменшення реальних прибутків. По-друге, коли восени 1973 р. журналіст “Нью-Йорк Таймс” запитав шаха Ірану, чи потрібно підіймати ціну на нафту, той відповів: *“Аякже! Ви ж підняли на 300% ціну на пшеницю, яку нам продаєте...”*.

Енергетична криза вперше означила перед країнами Заходу невітну перспективу подорожчання, а надалі – вичерпання невідновних джерел енергії. Вихід із ситуації шукали, передусім в економічному використанні придбаних чи власних енергоресурсів. Яскравим прикладом може слугувати Канада, яка завдяки багатим покладам нафти у провінції Альберта не лише спромоглася забезпечити власні потреби, але й перетворилася на вагомого постачальника цієї сировини до сусідніх США. Певний час була надія на те, що альтернативою нафті й газу може бути енергія поділу атомів урану; атомні електростанції вважалися прийнятними, оскільки не викидали в атмосферу окису вуглецю. Західні країни щораз більше виявляли зацікавлення альтернативними малозатратними видами енергії, зокрема відновлювальною (вітровою чи сонячною).

Унаслідок колапсу Бреттон-Вудської системи та нафтової кризи, з січня 1973 по грудень 1974 р. Захід охопило одне з найбільших у новітній історії падіння індексів на фондових ринках. На Нью-Йоркській фондовій біржі між 11 січня 1973 р. і 6 грудня 1974 р. індекс Доу Джонса (*Dow Jones Industrial Average*) – важливий показник стану американської економіки, впав на 45%. Зазнали змін основні економічні параметри: якщо у 1972 р. ВВП США зріс на 7,2%, то у 1974 р. скоротився на 2,1%, інфляція за той самий відтинок часу зросла з 3,4% до 12,3%. Ще відчутніше криза вдарила по Великій Британії, де акції основних підприємств на Лондонській фондовій біржі сумарно здешевіли на 73%, а інфляція у 1975 р. сягнула загрозливої позначки – 25%. Щобільше, криза в Англії, яку все частіше називали *“хворою людиною Європи”*, збіглася зі страйком шахтарів та політичною нестабільністю всередині країни.

Під час економічної кризи спрацювала “теорія доміно”, коли спад в одній галузі промисловості тягнув за собою сповільнення інших. Назагал, промислове виробництво в країнах із розвинутою

ринковою економікою у період кризи знизилося на понад 10%, міжнародна торгівля на 13% (у 1975 р., вдруге за повоєнні роки, шав обсяг світового експорту). Упродовж 1973 – 1983 рр. суттєво зросли споживчі ціни: у Франції на 11,2%, Великій Британії – 13,5%, Італії – 16,7%, Португалії – 22,6%. Проблеми, що були усунуті в добу економічного буму (бідність, безробіття), знову поширилися після 1973 р.: для прикладу, у США кількість безробітних склала 8 млн осіб.

Економічний спад мав декілька характерних рис: по-перше, циклічна криза переплелася зі структурною, фінансовою та енергетичною; по-друге, згортання виробництва супроводжувалося стрибком цін й інфляцією; по-третє, зростання безробіття не призвело до скорочення заробітної плати; по-четверте, загострилося суперництво на світовому ринку між США з одного боку, країнами Західної Європи і Японією з другого боку (частка Сполучених Штатів в експорті товарів серед країн із ринковою економікою скоротилася з 33% у 1948 р. до 12,7% у 1975 р.). Водночас, енергетична криза і подальше зростання цін на бензин суттєво змінили ситуацію на автомобільному ринку. Якщо до цього провідну роль у світовому автомобілебудуванні відігравали США, де робився наголос на виробництво потужних і великих автомобілів, то після кризи більшої популярності набули європейські та японські малолітражні економічні авто. Вони почали витісняти американські автомобілі навіть у Сполучених Штатах.

Усе, що відбувалося в економічному житті Заходу у 1973 – 1975 рр., отримало назву “стагфляції” – поєднання високих темпів інфляції, безробіття і нульового зростання економіки. Одужання від наслідків рецесії видалося вельми непростим. Криза завершилась, орієнтовно, усередині 1975 р., а з другої половини півріччя припинилося падіння промислового виробництва. Проте процес економічного відновлення, що переривався черговими спадами, затягнувся на тривалий час. Як писав британський історик Е. Гобсбаум: *“Історія двадцяти літ після 1973 року – це історія світу, що втратив упевненість у собі й зсунувся у нестабільність і кризу. Проте аж до вісімдесятих не було ще зрозуміло, наскільки безповоротно зруйнувалися підвалини Золотого Віку”*. Економіка ФРН, наприклад, остаточно оговталася від кризи щойно у 1985 р., Великої Британії у 1987 р., а США взагалі у 1992 р.

Структурні реформи 1980-х рр. “Рейганоміка” та “тет-черизм”. Одразу з настанням економічної кризи розпочалися безкінечні дискусії між економістами та політиками стосовно рецептів її подолання. Спершу уряди країн Заходу виходили з того, що економічні негаразди мають тимчасовий характер і незабаром минуться. Згодом вони намагалися розв’язати проблеми методом державного регулювання економічних процесів (кейнсіанськими методами), що призвело до ще більшого “перегріву” економіки. Скорочення центральними банками відсоткових ставок, без достатньої уваги до інфляційних процесів, не дали очікуваних результатів. Із часом стало зрозуміло, що вийти з рецесії без фінансової стабілізації (причому як на світовому, так і на внутрішньодержавному рівні) й “затягування пасків” неможливо. Щодо заходила криза, то більшу популярність отримували прихильники *laissez-faire* – надто по тому як американські радники-технократи із концепцією “необмежено вільного ринку” допомогли режиму А. Піночета у Чилі подолати економічні негаразди.

У квітні 1978 р. замість Бреттон-Вудської валютної системи впроваджено нову – *Ямайську* (за місцем проведення наради країн-членів МВФ). Після офіційного скасування золотих паритетів валют і посилення курсових коливань, зростає тенденція до диверсифікації валютних резервів (у 1976 р. 87% світових валютних резервів були в американських доларах). Поряд із долларом у міжнародних розрахунках почали використовувати інші валюти – німецьку марку, японську єну, швейцарський франк тощо. У 1980-х рр. проведено реформу МВФ, після чого він міг надавати кредити країнам, що розвиваються, не автоматично, а лише після виконання певних умов (проведення ринкових реформ, оздоровлення державних фінансів, лібералізація зовнішньої торгівлі).

Вирішальним чинником у перемозі прихильників вільного ринку над представниками неокейнсіанства стала економічна рецесія 1980 р., що завдала удару таким галузям промисловості як будівництво, металургія, автомобілебудування. Показник безробіття у США на грудень 1982 р. склав 10,8% – більше, ніж по війні. Не встигла вийти з рецесії промисловість, як виникли проблеми у банківському секторі. У 1983 р. збанкрутувало 49 американських банків, побивши рекорд 1940 р., коли через фінансові проблеми

шикли 43 банківські установи. У внутрішньоекономічному житті країн Заходу розпочалась *“ера економії”*, що, з-поміж іншого, зачепила і соціальні програми. Усе це відбувалося на тлі гострої критики *“держави добробуту”* з боку adeptів вільного ринку. Саме на цій хвилі у 1980-х рр. у більшості західних країн до влади прийшли неоконсерватори – Рональд Рейган у США, Браян Малруні у Канаді, Маргарет Тетчер у Великій Британії, Гельмут Коль у ФРН тощо. Концепція *“держави добробуту”* певним чином еволюціонувала до концепції *“доброго уряду”*, який піклується про гарантії соціальних прав своїх громадян, але економічно. Така політика мала відродити стимул працювати, а не покладатися лише на державу. Лейтмотивом цього підходу були слова М. Тетчер: *“Безплатний сир буває лише у мишоловці”*.

Класичними неоконсервативними взірцями подолання наслідків серії економічних рецесій стали *“тетчеризм”* у Великій Британії та *“рейганоміка”* у США. У цих країнах відбувся перехід до нової економічної політики, у центрі якої опинилася фінансова стабілізація і боротьба з інфляцією. М. Тетчер відмовилася від практики попередніх британських урядів й до мінімуму обмежила втручання держави в економіку (*“Кращий уряд – це той, що менше керує!”*). Грошову масу почали розглядати як визначальний фактор впливу на економіку та формування цін (політика монетаризму). Було закрито і продано у приватну власність тисячі нерентабельних підприємств (наприклад, *“Брітіш Ейрспейс”* (1981), *“Брітіш Телеком”* (1984), *“Ролс-Ройс”* (1987), *“Брітіш-Стіл”* (1988)). Уряд ініціював реконструкцію базових галузей економіки, скорочення бюрократичного апарату, узгодження соціальних програм із економічними можливостями. Визнано, що надмірне державне втручання, навіть із найкращими намірами, стримує вільний розвиток конкуренції та ринку.

На відміну від британського уряду, американська адміністрація звертала дещо меншу увагу на збалансування державного бюджету, що спричинило його хронічний дефіцит. Станом на 1983 р. видатки з держбюджету на чверть перевищували доходи. З вересня 1985 р. уряд США вдався до поступової девальвації долара, який за два роки подешевшав стосовно німецької марки на 50%. Це, закономірно, позитивно вплинуло на торгівлю, адже американські товари

ставали дешевшими, ніж продукція європейських чи азійських конкурентів. Станом на 1985 – 1987 рр. обсяг експорту Сполучених Штатів зріс на 22,2%.

Головною складовою програми “Відродження Америки” Р. Рейгана, починаючи з 1981 р., було зниження податків, що дало можливість підприємцям скерувати зекономлені кошти на модернізацію і розширення виробництва. Послаблення податкового тягаря, так само як і політика стимулювання ринкової пропозиції, сприяли збільшенню споживання серед населення. Водночас, скерування значних коштів на оборонні замовлення мало не лише негативні наслідки, як-от скорочення соціальних програм, але й позитивні, бо вдалося здійснити технологічний прорив як у військовій, так і в мирній сфері. Скажімо, створення Інтернету (та й не тільки) було “побічним” результатом військових розробок.

Урізання соціальних програм призвело до стрімкого падіння популярності Р. Рейгана: у січні 1983 р. лише 35% американців підтримували дії чинного президента (приблизно такий самий відсоток як Р. Ніксона під час Вотергейтського скандалу). Втім, про ефективність кроків республіканської адміністрації свідчать економічні показники: безробіття скоротилося з 10,8% у 1982 р. до 7,2% у 1984 р., інфляція – з 10,3% у 1981 р. до 3,2% у 1983 р. Проте, вже за декілька років США, так само як і Канада, Велика Британія та Австралія опинилися на порозі чергової рецесії. У жовтні 1987 р. індекс Доу Джонса на Нью-Йоркській фондовій біржі опустився на 22,6%, однак фондовий ринок швидко одужав. Майбутній кризі вдалося запобігти, передусім, завдяки відсутності надмірної паніки, стійкому споживацькому попиту та позитивним наслідкам реформ у дусі неоконсерватизму.

“Друга хвиля” НТР. Одним із чинників, що сприяв подоланню наслідків економічної кризи 1973 – 1975 рр. став науково-технічний поступ, також відомий як “друга хвиля” НТР або ж *“інформаційна революція”* (остання чверть ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Нові технології робили виробництво товарів економічнішим, дешевшим і масовим. Серед головних компонентів НТР – широке застосування електроніки, реактивної техніки, ядерної енергії, квантових генераторів (лазерів), полімерних матеріалів, удосконалення систем штучного інтелекту (комп’ютерів). Прообраз нинішнього

комп'ютера на Заході – електронну машину для збереження і переробки статистичної інформації (ЕНІАК), створено в 1946 р. у США. Однак вона була надто громіздкою (27 тонн!), складною у користуванні, а її діяльність забезпечували 30 тис. електронних ламп. Лише у 1959 р. фірма “Ай-Бі-Ем” (*IBM*) почала виробництво обчислювальних машин на транзисторах. Із 1960-х рр. почали випускати мікросхеми, змонтовані на кристалах кремнію (“чіпи”), що зробили обчислювальні машини значно компактнішими.

Справжню революцію у комп'ютерній сфері здійснили американці Стівен Джобс і Стівен Возняк, котрі у 1976 р. створили перший персональний комп'ютер – “*Apple*” (“Яблуко”), призначений не так для обрахунків, як для відеоігор. Як і сучасний комп'ютер, він складався із системного блоку, монітора та клавіатури (не було тільки “мишки”). У 1981 р. фірма “Ай-Бі-Ем” випустила досконалішу модель “*IBM 51-50*”, яка мала швидкодійчий процесор (пам'ять лише 64 Кб!), але найважливіше – зручне програмне забезпечення, створене компанією “Майкрософт” (“*Microsoft*”). Саме цей рік і вважають часом народження персонального комп'ютера (ПК). Ринок почав поглинати мільйони ПК, а фірми, що їх продавали, отримували чималий зиск. Таким чином виникла нова потужна галузь економіки.

На комерційний успіх “Ай-Бі-Ем” С. Джобс відповів створенням нового комп'ютера “Макінтош” (“*Mackintosh*”), на моніторах якого уперше з'явилися іконки і який був доукомплектований “мишкою”. Ідею “іконок” використав Білл Гейтс із “Майкрософт” для створення комп'ютерної програми “Віндовз” (“*Windows*”). Згодом ПК почали обладнувати принтерами, сканерами. З допомогою спеціального пристрою – модема – через звичайну телефонну мережу вдалося підключати комп'ютери між собою. З'явилися нові засоби зв'язку – електронна пошта, факс тощо. Модем відкрив шлях до створення інформаційної мережі Інтернет, датою народження якого вважають 1983 р., хоча справжнього поширення він набув із 1992 р., коли виникла Всесвітня павутина *World Wide Web* (*www*).

Поряд із досягненнями у комп'ютерній сфері зроблено прорив і в інших технологічних галузях: з'явилися кишенькові калькулятори (1971), цифрові камери (1975), компакт-диски (1980). Більше того, виникла можливість усунути людину з виробничого процесу,

залишивши за нею функції створення, ремонту і контролю за роботизованими системами. У 1980-х рр. світ побачило друге покоління робіт, які самостійно могли орієнтуватися у просторі й автономно виконувати деякі операції – мити підлогу, запалювати сигару, складати кубик Рубика. У 1979 р. фірма “Соні” розпочала виробництво портативних касетних магнітофонів (плеєрів) “Соні Вокмен”, що мали на Заході величезний успіх. Незабаром у вільній продаж надійшли відеомагнітофони, відеокамери, удосконалені фотоапарати. Поява ретрансляційних і комунікаційних супутників дозволила створити глобальні мережі теле- і радіокомунікації. Розпочалося виробництво супутникових телеантен і телефонів. У 1990-х рр. шведська фірма “Еріксон” випустила перші персональні мобільні радіотелефони, що дало поштовх до створення систем стільникового зв’язку. У 1996 р. фінська компанія “Нокія” випродукувала телефони нового покоління – смартфони, для яких властиві додаткові, окрім спілкування, функції. Наприкінці 2007 р. кількість мобільних телефонів у світі сягнула позначки 3,3 млрд одиниць, себто мобільним зв’язком було охоплено близько половини усього людства. Лідерами на ринку мобільного зв’язку стали “Нокія” (40%), “Самсунг” (14%), “Моторола” (14%) та “Соні-Еріксон” (9%).

НТР привела до створення нового інформаційного простору та розширення сфери спілкування. Інформатизація почала пронизувати на Заході усі сфери життя суспільства, навіть культуру і мистецтво. Поступово відбувся зсув від економіки, що базується на виробництві матеріальних товарів, до економіки, побудованій на виробництві й застосуванні інформації та знань. “Інформаційна революція” сприяла цивілізаційній зрілості західного суспільства й переходу його на постіндустріальну стадію розвитку. Усі ці зміни дали підстави у 1976 р. відомому американському політику Збіг-неву Бжезинському заявити про настання ери “технотронного суспільства”. Щоправда, таке суспільство мало й негативні наслідки – ринкова економіка унаслідок впровадження інновацій не встигала пропонувати нові робочі місця для звільнених працівників.

Поглиблення економічної інтеграції. Глобалізація економіки.

Криза 1973 – 1975 рр. дещо скорегувала діяльність ЄЕС, учасники якого почали більшу увагу звертати на координацію валютно-фінансової політики. У 1973 р. в процесі фіскальної реформи податок

гобігу замінено податком на додану вартість. Наступним кроком, що мав далекосяжні наслідки, стало створення у 1979 р. єдиної валютної системи. Досить інтенсивно відбувалася співпраця і в інших напрямках. 14 червня 1985 р. Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція та ФРН підписали т. зв. Шенгенську угоду про ліквідацію паспортного митного контролю (набула чинності лише 26 березня 1995 р.).

Етапним моментом в історії євроінтеграції стало *розширення* *Спільного ринку* внаслідок приєднання до організації Великої Британії, Данії, Ірландії (1973), Греції (1981), Іспанії, Португалії (1986). Слід зазначити, що приєднання до Європейської економічної спільноти у це кризове десятиліття не викликало надмірної ейфорії. Окремі члени Спільного ринку, в обхід домовленостей, вдавалися до протекціоністських заходів, аби вберегти свою економіку від негативних впливів ззовні. Щобільше, лунали твердження, що інтеграція є чи не головною причиною усіх економічних негараздів. Так, у Великій Британії 6 червня 1975 р. відбувся референдум про доцільність подальшого перебування у складі ЄЕС (67,2% його учасників висловилися проти виходу).

Наслідком обговорення майбутнього ЄЕС стало підписання 17 лютого 1986 р. "*Єдиного європейського акту*", що зміцнив європейську економічну та політичну співпрацю, задекларувавши створення Європейського союзу. Підґрунтям для реалізації цієї ідеї став ухвалений у січні 1989 р. план поетапного створення економічного і валютного союзів, відомий також як звіт спеціального комітету на чолі з єврокомісаром Жаком Делором ("Європейський економічний простір"). Характерно, що реформування ЄЕС відбувалося в умовах краху комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі. У 1990 р., з метою сприяння розвитку ринкової економіки й демократії у цьому регіоні, було створено Європейський банк реконструкції та розвитку – ЄБРР (почав діяльність у квітні 1991 р.), що надавав кредити на комерційних засадах державним і приватним структурам, здійснював прямі інвестиції і технічну допомогу.

7 лютого 1992 р. в Маастрихті (Нідерланди) підписано договір про створення на базі європейських співтовариств "Європейського Союзу" (ЄС), що набув чинності 1 листопада 1993 р. Засади нового

політичного об'єднання передбачали створення спільних органів управління, координацію зовнішньої політики, тісну економічно-монетарну співпрацю. Відповідальність за грошово-кредитну політику Євросоюзу покладено на Європейську систему центральних банків у складі єдиного Європейського центрального банку. 11 січні 1994 р. створено тимчасовий валютний орган – Європейський економічний інститут, що приступив до загальної підготовки запровадження у майбутньому єдиної грошової одиниці – ЕКЮ (з 1996 р. назву змінено на “євро”).

Держави, що підписали *Маастрихтську угоду*, визначили п'ять критеріїв для країн-кандидатів на прийняття до організації. Зокрема: 1) дефіцит державного бюджету не повинен перевищувати 3% ВВП; 2) державний борг має складати не більше, ніж 60% ВВП; 3) держава мусить упродовж двох років підтримувати курс національної валюти у визначеному діапазоні; 4) рівень інфляції не повинен перевищувати 1,5% середнього показника трьох учасників ЄС із найбільш стабільними цінами; 5) довгострокові процентні ставки за державними облігаціями не можуть більше, ніж на 2% перевищувати показник відповідних ставок в країнах із найнижчою інфляцією. Першими державами, які виконали маастрихтські умови, а відтак приєдналися у 1995 р. до ЄС, стали Австрія, Фінляндія та Швеція.

1 січня 2002 р. 304 мільйони жителів Австрії, Бельгії, Греції, Ірландії, Іспанії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Німеччини, Португалії, Фінляндії і Франції отримали нову готівку – євро. *Європейська валюта* поступово перетворилася на серйозного конкурента американському долару. Водночас, поглиблення євроінтеграційних процесів супроводжувалося подальшим розширенням ЄС. У 2004 р. членами Євросоюзу стали: Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія (четверта хвиля), у 2007 р. – Болгарія та Румунія (п'ята хвиля). Наприкінці 2007 р. дев'ять нових членів ЄС приєдналися до т. зв. Шенгенської зони (Естонія, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія). Кіпр утримався від приєднання до безвізової зони. 12 грудня 2008 р. двадцять п'ятою країною Шенгенського європростору стала традиційно нейтральна Швейцарія.

Окрім євроінтеграції, об'єднувачі процеси у сфері економіки охопили також Північну Америку. У грудні 1992 р. лідери Канади, США та Мексики підписали Північноамериканський договір про вільну торгівлю, більш відомий за абревіатурою НАФТА (*North American Free Trade Agreement*). Угода набула чинності 1 січня 1994 р., засвідчивши утворення одного з найбільших у світі спільного ринку із понад 360-мільйонним населенням. Якщо у 1993 р. товарообіг між США і Мексикою складав близько 80 млрд дол., то 2000 р. сягнув позначки у 197 млрд дол., а з Канадою за цей проміжок часу зріс із майже 200 до 364 млрд дол. Щоправда, створення північноамериканського вільного ринку виявилось не безпроблемним (особливо для Мексики), позаяк його учасники були змушені пристосовуватися до нових економічних реалій, зокрема щодо тарифної політики.

У 1970-х рр. остаточно утвердилася т. зв. *глобальна економіка* (без конкретних територіальних меж), яка суттєво впливала на національні економіки, роблячи їх взаємозалежними. Світова економіка перетворилася у єдиний організм, де стан одного органу (країни) неминуче відбивався на стані іншого. Глобалізація проявилась у стандартизації технологій, діяльності централізованих фінансових інститутів (як-от МВФ), уніфікації вимог до податкової політики та політики зайнятості. Для координації економічних дій у 1976 р. створено т. зв. "велику сімку" (*G-7*), до складу якої увійшли Велика Британія, Італія, Канада, США, Франція, ФРН та Японія. У 1995 р. ГАТТ перетворено у Світову організацію торгівлі (СОТ), членами-засновниками якої стала 81 країна. Водночас, із становленням глобальної економіки зародився й антиглобалізм, представники якого спрямували критику проти нераціонального використання фінансів багатими країнами, а також проти надмірної "американізації" світу. Зокрема, традиційними стали пікети зібрань лідерів *G-7*, або ж економічних форумів за участю найбагатших країн, що на зламі XX – XXI ст. неодноразово переростали у збройні сутички з поліцією (наприклад, у Сіетлі 1999 р., Давосі 2000 р., Генуї 2001 р. тощо).

У 1971 р., з ініціативи професора Клауса Шваба, у м. Давос (Швейцарія) відбувся перший Всесвітній економічний форум (до 1987 р. – Європейський форум менеджменту), що зібрав керівників

майже півтисячі європейських компаній з метою обговорення перспектив розвитку світової економіки. З того часу проведення таких симпозіумів стало традиційним і перетворилося на одну з найпомітніших подій в економічному житті світу. Зі середини 1970-х рр. у Давос почали запрошувати найвпливовіших політиків, економістів, бізнесменів. На давоських форумах у неформальній обстановці розглядаються ключові питання сьогодення, налагоджуються бізнесові контакти.

Характерними рисами глобальної економіки стали: 1) наявність великих транснаціональних компаній – ТНК, передусім американських, німецьких, британських, японських (“Кока-Кола”, “Дженерал Моторс”, “Фольксваген”, “БАСФ”, “Філіпс” і т.п.)^{*}; 2) новий міжнародний розподіл праці; 3) поява “офшорних” фінансових зон. ТНК провадили всеохоплюючу рекламну кампанію своєї продукції, розгортали глобальні структури збуту. Створення таких компаній дозволяло підприємцям не лише уникати високих податків у себе в країні і розширити ринок збуту, але й перенести виробництво ближче до сировинної бази, нерідко дешевшої (Азія, Латинська Америка). Наприклад, німецька автомобільна фірма “Фольксваген” відкрила свої заводи в Перу, Еквадорі, ПАР, Нігерії. Багато старих індустріальних зон на Заході у процесі деіндустріалізації стали, умовно кажучи, “іржавими поясами”. Це, природно, відбивалося на зайнятості у цих країнах та на міжнародному розподілі праці загалом. Підприємцям, звісно ж, було вигідніше наймати на малокваліфіковану роботу мешканців того регіону, де розміщувалося виробництво, виплачуючи їм значно меншу заробітну плату. Однак набагато більше вдавалося зекономити (“відмити гроші”), зареєструвавши свої доходи у країні, де існувала нежорстка фіскальна система і банки мало переймалися джерелом походження грошей. Такими “фінансовими оазами” для західних підприємців були здебільшого невеличкі (інколи екзотичні) країни на кшталт Ліхтенштейну, Кіпру чи Віргінських островів.

---

^{*} За оцінками експертів “найціннішими” торговими брендами на початку ХХІ ст. були “Кока-кола”, “Майкрософт”, “Ай-Бі-Ем”, “Інтел” та “Нокія”.

Тенденції економічного розвитку наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Кредитно-фінансова криза 2008 – 2009 рр.

Економічний розвиток країн Заходу наприкінці ХХ ст. відбувався в нових обставин, зумовлених розпадом СРСР та соцтабору. Крих радянської планової моделі господарювання вселяв перекопання у переваги вільно-ринкової економіки. З падінням комуністичних режимів у Центральній-Східній Європі, економіки цих країн стали швидко “доларизуватися”, що сприяло глобальному зміцненню американської валюти. За 1990-і рр. вона подорожчала стосовно основних світових валют на 28%. Сильний долар сприяв тому, що американський експорт дорожчав, а імпорт – дешевшав, а отже – поліпшувалося зовнішньоторговельне сальдо. Проте США вийшли з холодної війни не такими економічно могутніми як були після Другої світової війни. Напевне мав рацію американський політик, кандидат у президенти від демократичної партії Пол Тсонгас, заявивши у 1991 р.: *“Холодна війна” закінчилась, а перемогли у ній Німеччина та Японія*. Щобільше, поряд із традиційними економічними конкурентами США – ЄС і Японією, з’явилися нові: Китай, Індія, “азійські тигри” (Гонконг, Малайзія, Південна Корея, Сингапур, Таїланд, Тайвань). Хоча за окремими параметрами американська економіка й поступалася своїм конкурентам, проте в технологічному плані США залишалися попереду.

Заледве одужавши від лихоманки на фондових ринках 1987 р., економіки західних країн опинилися перед черговим викликом. У результаті війни у Перській затоці 1990 р. різко підстрибнули ціни на нафту, що спровокувало інфляцію та зростання дефіциту бюджету в США, а разом і в Канаді. Незначна рецесія охопила й Західну Європу. Однак падіння виявилось неглибоким і за деякий час вдалося оправитися від економічних негараздів, що започаткувало *“новий економічний бум” (“технологічно-паливний”)*. У США він розпочався 1992 р., у ФРН – 1994 р., у Канаді – 1995 р. У Західній Європі високі темпи приросту демонстрували Велика Британія та об’єднана Німеччина, дещо відставала від них Франція. Економіка США у 1990-і зростала щорічно у середньому на 3%, а західноєвропейська на 1,9%. Серед чинників, що сприяли економічному піднесенню: інноваційна та ділова активність, динамізація ринку праці, активна інвестиційна політика. Фінансова

криза 1997 – 1998 рр., що завдала багато клопотів країнам А.ш. суттєво не позначилася на стані західних економік.

На 2000 р. припадає справжній світовий торговельний бум прибутки від торгових операцій склали близько 26% загальносвітового ВВП (у 1990 р. – лише 18%). Різко зросло споживання. Однак, вже у 2001 – 2002 рр. західна економіка пережила перший, з початку 1990-х рр., серйозний спад. До цього, з-поміж іншого, спонукав страх за майбутнє, викликаний терористичними атаками 11 вересня 2001 р. на США. Рецесію спровокував крах на ринку технологічних компаній. Американська рецесія тривала вісім місяців, а от країни Західної Європи спаду майже не відчули. Щобільше, ФРН навіть збільшили на 6,7% свій експорт, у той час, як у світі обсяг торгівлі скоротився на 0,2%. Назагал, у 2002 – 2003 рр. середньорічні темпи світового економічного зростання, за даними МВФ, не перевищували 3,2% (нижчі ніж у 1980-і рр.).

Однією з провідних тенденцій в економічному розвитку країн Заходу початку ХХІ ст. стало *збільшення частки зайнятих у “третьому секторі” (сфері послуг)*. Станом на 2002 р. у країнах ЄС вона складала 68,1%, тоді як у промисловості – 26,2%, сільському господарстві – 5,7%. Найвищий показник задіяних у сфері сервісу було зафіксовано в Данії – 79%, Швеції та Великій Британії – по 74%. Відповідно, зростала і частка “третього сектора” у ВВП. Наприклад, 2003 р. у ФРН вона сягнула 70%. Усе більше коштів до бюджету давав фінансовий сектор: якщо у 1970-і рр. частка промисловості у ВВП США складала 25%, а фінансових послуг – 12%, то у 2006 р. – 12% і 21% відповідно. Якщо ж проаналізувати ВВП на людину станом на 2007 р., беручи до уваги паритет купівельної спроможності, то відзначимо беззаперечне лідерство Люксембурга – 86510 дол., а також високі показники скандинавських держав. США у цьому рейтингу – 4-і (43223 дол.), Канада – 12-а (35514 дол.), Велика Британія – 13-а (35486 дол.), Франція – 21-а (31825 дол.), Німеччина – 23-я (31390 дол.), Італія – 24-а (31051 дол.), Іспанія – 27-а (27914 дол.), а Україна, для порівняння, – 84-а (7832 дол.).

Вагомий вплив на стан економіки Заходу з початку ХХІ ст. справляв *нафтовий чинник*. У 2000 р. виникла бензинова криза у Європі, спричинена підняттям цін на нафту унаслідок скасування

ОПЕК цінового коридору на “чорне золото”, який до того складав 22 – 28 дол. Один барель нафти оцінювався у 35 дол. – найдорожче, починаючи з 1990 р. “Бензинові бунти”, що загрожували колапсом усієї економіки, охопили Німеччину, Велику Британію, Францію та Бельгію. Однак, як виявилось згодом, зростання цін на нафту лише починалося, сягнувши свого піку 11 липня 2008 р., коли барель нафти оцінювався у 147,27 дол. Високі ціни на нафту і бензин призвели до скорочення попиту на автомобілі: в серпні 2008 р. у Європі продаж автомобілів знизився на 16%, а в США на вересень – на 26%. Це, зі свого боку, зумовило скорочення виробництва металів і зростання безробіття. І хоч у грудні 2008 р. ціна за барель упала до позначки 39 дол., наслідки цінових стрибків для економіки були згубними.

Нафтова криза 2008 р. збіглася з банківсько-фінансовою. Провісником останньої був збій у США системи іпотечного кредитування (себто, кредитування під заставу нерухомого майна), що розпочався у 2007 р. Унаслідок 20% падіння цін на нерухомість, американці – власники житла суттєво втратили. Іншим чинником виникнення *кредитної кризи* стали надто ризиковані інновації на фінансовому ринку, передусім безконтрольне використання т. зв. деривативів (*derivatives*) – фінансових інструментів, що поступово впроваджувалися ще з 1990-х рр. Переломним моментом у розвитку кредитної кризи виявився вересень 2008 р., коли банки припинили взаємокредитування. Збанкрутували п'ять найбільших американських банків, з-поміж яких “Леман Бразерс” та “Мерілл Лінч”. 28 вересня 2008 р. частково націоналізовано великий нідерландсько-бельгійський банк “Фортіс”. Обвал фондового ринку США у жовтні 2008 р. був рекордним за останні двадцять років, а для ринку Японії – за всю історію. Фінансова криза довела до банкрутства банківську систему Ісландії. Опублікований 13 листопада 2008 р. економічний огляд Організації економічного співробітництва та розвитку констатував, що розвинуті економіки світу вступили в рецесію.

8 жовтня 2008 р. провідні центробанки світу, за винятком японського, ухвалили безпрецедентне рішення про одночасне зниження відсоткових ставок. “Велика сімка” прийняла план дій, що передбачав використання усіх наявних засобів для підтримки

найважливіших фінансових інституцій. Лідери ЄС 12 жовтня 2008 р. домовилися запровадити систему державних гарантій для кредитів, забезпечити підтримку фінансових установ, що зіткнулися з кризою, надати на п'ять років гарантії на міжбанківські кредити. Уряд США, зі свого боку, оголосив "план порятунку", згідно з яким виділив 250 млрд дол. на стабілізацію фінансової системи та вирішив провести часткову націоналізацію приватних банків із метою оживлення економіки.

Загалом, протягом 2008 – 2010 рр. здійснено ряд заходів, спрямованих на стабілізацію фінансового сектора та відновлення економіки. На початку квітня 2009 р. у Лондоні відбувся саміт "великої двадцятки", на якому ухвалено план дій, спрямованих на подолання глобальної фінансової кризи. З-поміж іншого, до 750 млрд дол. розширено ресурси МВФ. 8 – 10 липня 2009 р. на саміті "великої вісімки" в напівзруйнованому італійському містечку Аква (т. зв. "антикризовий саміт") керівники провідних держав світу накреслили найважливіші заходи з подолання економічної кризи. Зокрема, наголошено на доцільності збереження та розвитку свободи ринків для торгівлі та інвестицій (на противагу протекціонізму), проведення боротьби з діючими офшорними зонами, надання допомоги бідним країнам тощо. На саміті "великої вісімки" 25 – 26 червня 2010 р. у Торонто (Канада) лідери провідних країн світу визнали необхідність скорочення дефіциту державних бюджетів своїх країн пріоритетом у внутрішній політиці.

З метою економії чи не всі країни Заходу вдалися до скорочення бюджетних витрат. Уряд Німеччини запланував на 2010 р. рекордний в історії країни дефіцит державного бюджету – 80, 2 млрд євро (близько 6 % ВВП). Дефіцит бюджету у Великій Британії у квітні 2010 р. сягнув 8, 5 млрд фунтів стерлінгів (13, 4 млрд дол.), що є рекордним з 1993 р. Водночас борг держави склав 893, 4 млрд фунтів (62, 1 % ВВП). Зважаючи на це, в оприлюдненому у Палаті громад проекті головного кошторису держави на 2011 р. передбачене суттєве збільшення податків і скорочення державних видатків.

У першому кварталі 2010 р. розвиток економіки ЄС сповільнився, головню через фінансові проблеми в низці країн (Греція, Португалія, Іспанія, Ірландія, меншою мірою Італія). Неоднозначні наслідки мало падіння у 2010 р. курсу євро стосовно

американського долара. Особливо гострим видалось становище в Греції, економіка якої наприкінці 2009 р. опинилась у скрутному становищі. Дефіцит бюджету у квітні 2010 р., за даними Євростату, склав 13,6 % (при допустимих у ЄС 3 %). Ситуацію ускладнили перманентні страйки незгодних з економічною політикою соціалістичного уряду Георгоса Папандреу-молодшого. 2 травня 2010 р. 16 країн ЄС та МВФ домовилися про виділення Греції фінансової допомоги в розмірі 110 млрд дол. (частка ЄС – 80 млрд, МВФ – 30 млрд). Уряд Греції прийняв цю пропозицію в обмін на обіцянку провести жорсткі антикризові заходи – скоротити державні видатки та частку державного сектора в економіці, здійснити реформу пенсійної системи.

На відміну від держав Середземномор'я, Ірландії – Німеччина, Франція та країни Бенілюксу у 2009 р. продемонстрували економічне зростання. Завдяки цим країнам зафіксовано невеличке економічне зростання у всьому ЄС. Так, у третьому кварталі 2009 р., порівняно з другим кварталом, ВВП країн ЄС збільшився на 0,3 %, у четвертому кварталі, порівняно з третім – на 0,1 %. Глобальна економічна криза викрила слабкі сторони міждержавної кооперації в рамках ЄС. Реакцією на виклик стали системні заходи, спрямовані на зменшення впливу негативних факторів і забезпечення стійкого економічного розвитку. У травні 2010 р. Єврокомісія ухвалила зміни до угоди ЄС "Про стабільність та розвиток", що передбачили корегування надмірного дефіциту бюджету та зовнішнього боргу для країн, які порушили погоджені граничні межі (зовнішній борг не більше 60 %, а дефіцит бюджету – 3 % ВВП). Більш позитивну динаміку зростання зафіксовано у Канаді та США, що засвідчило рух у напрямку поступового виходу з кризи. Макроекономічній стабілізації в Північній Америці посприяли зменшення інфляції, збільшення споживчого попиту, зростання зайнятості населення тощо.

Зміни в соціальній сфері. Ускладнення економічної системи внаслідок структурних змін призвело до появи нових професій – брокери (посередники при укладанні угоди між продавцем і покупцем), дилери (юридичні або фізичні особи, котрі здійснюють операції за свій рахунок), дистриб'ютори (збутові посередники), куртьє (посередники біржових операцій), маклери (посередники

при укладанні біржової угоди), маркетологи (розробники рекламної стратегії), менеджери (наймані управителі компанії) тощо. Як уніформою (дрес-кодом) робітників на Заході усе частіше поділяють на три категорії: *білі комірці* – оплачувані професіонали з хорошою освітою – офісні працівники, робітники не ручної праці, інженери (відсоток “білих комірців” у США зріс з 17% (1900 р.) до 59,4% (1990 р.); *блакитні комірці* – кваліфіковані або ж напівкваліфіковані робітники ручної праці, що займаються технічним обслуговуванням, навчанням, будівництвом; *сірі (коричневі) комірці* – як правило, некваліфіковані робітники у сільському, лісовому, рибному господарстві, або ж у сфері послуг (догляд за дітьми, постачання товарів)

Загалом, починаючи з 1970-х рр., *становище робітників* докорінно змінилося. Вони вже не виглядали, як колись, великою, впливовою і монолітною верствою. Робітництво стало жертвою технологічних змін. Кваліфіковані робітники легше пристосувалися до наслідків НТР, поповнюючи лави середнього класу. Набагато гірше виглядала ситуація з низькокваліфікованими працівниками, оскільки старі галузі промисловості (наприклад, текстильна) нерідко перебазовувалися до інших країн, де оплата праці за ту ж саму роботу була суттєво меншою. Унаслідок імміграційних процесів відбулася етнічна диверсифікація робітничої верстви: мешканці західних країн усе менш охоче йшли працювати на будівництво, у сільське господарство – натомість, цей вакуум заповнювали іммігранти з Азії, Африки, Центрально-Східної Європи. У 1980-х рр. про себе заявив “нижчий клас” (*underclass*) – люди, які не могли чи не хотіли заробляти на себе й сім’ю (“пасивна біднота”), та жили винятково за рахунок соціальних програм із безробіття. Наприклад, якщо у США у 1980 р. до категорії “нижчого класу” належало 29,3 млн осіб, то у 1997 р. вже 36 млн (переважно афроамериканці та латинос).

Безробіття, про яке майже не згадували у період економічного буму 1947 – 1973 рр., стало не циклічним, а структурним. Якщо у 1961 – 1970 рр. офіційно в Західних країнах було зареєстровано 9 млн безробітних, у 1971 – 1980 рр. – 16,1 млн, то в 1981 – 1988 рр. – 30 млн. Однак, уже в 1990-х рр. рівень безробіття почав скорочуватися. Скажімо, у Великій Британії за урядування Т. Блера безробіття скоротилося до найнижчого показника з 1970-х рр.

Станом на червень 2007 р. рівень безробіття у Франції складав 4,7%, Іспанії – 8,1%, Німеччині – 7,1% (у східній частині більше, ніж у західній), в Італії – 7%, Канаді – 6,4%, у США – 4,8%, Великій Британії – 2,9%. Серед членів ЄС найнижчий показник безробіття зафіксовано у Норвегії – 3,5% та Данії – 3,8%. Проте, вже з кінця 2008 р. показник безробіття на Заході зріс повсюдно.

В умовах мінливості економічної ситуації збільшилася нерівність між прибутками окремих категорій людей. Статки пересічних західних обивателів зростали нерівномірно. Упродовж 1979 – 1989 рр. реальна заробітна плата на Заході збільшувалася щорічно у середньому на 1,2%, а в проміжку 1989 – 1996 рр. – на 0,7%. Найзначніше коливання зарплат спостерігалось у США: у 1980 р. реальна годинна заробітна плата там складала 7,78 дол., 1990 р. – 7,39 дол., 2000 р. – 7,89 дол. (в цінах 1982 р.). У промисловості погодинна заробітна плата була дещо вищою, ніж назагал, хоч далеко не однаковою у всіх країнах. Так, станом на 1995 р. у ФРН вона складала 31,9 дол., Франції – 19,3 дол., США – 17,2 дол., в Італії – 16,5 дол., Великій Британії – 13,8 дол.

У добу технологічних інновацій зросли статки “нових багатіїв”, таких, як глава провідного виробника програмного забезпечення для комп’ютерів “Майкрософт” Б. Гейтс. На Заході кількість представників “вищого класу” (*upper class*) заледве сягає 1%, однак, це не заважає їм контролювати левову частку багатства цих країн. Якщо у США, аби потрапити до “вищого класу”, вистачало лише багатства, то в Західній Європі та Канаді значну увагу відводили аристократичному походженню, освіті, манерам поведінки (у Великій Британії – навіть акценту у спілкуванні). Ознакою хорошого тону для нових багатіїв стало виділення коштів на благодійницьку діяльність, або ж на наукові проекти.

З одного боку – певне поліпшення матеріального добробуту робітників, а з другого – втрата попереднього політичного впливу, позначилися на долі профспілок і страйкового руху загалом. У 1975 р. у профспілках перебував кожен четвертий американський робітник і службовець, а в 1980 р. – тільки кожен п’ятий. Наприкінці ХХ ст. менше 10% працівників у приватній сфері в США та Західній Європі належали до профспілкових організацій. Усе ж, у Західній Європі профспілки відігравали помітнішу роль,

аніж у Сполучених Штатах, де після закону Тафта-Хартлі 1947 р. вони були у невизначеному стані. Щоправда, у Великій Британії М. Тетчер вдалося теж обмежити права тред-юніонів, діяльність яких, час від часу, набирала деструктивного характеру, завдаючи шкоди економіці. Ухвалені британським парламентом закони ускладнювали проведення страйків і передбачали судове переслідування організаторів та учасників незаконних страйків.

Лідером страйкового руху на Заході була Франція, профспілки якої щоразу знаходили причини для невдоволення. Наприклад, навесні 2006 р. країну охопили масові протести. Причиною суспільного невдоволення став закон про “договір першого найму”, що набрав чинності 2 квітня 2006 р. Реформа дозволяла роботодавцям без пояснення причин звільняти молодь до 26 років будь-коли, впродовж дворічного випробувального терміну. Уряд аргументував такий крок кращою можливістю для працедавців наймати на роботу більше нових і фахових робітників. 28 березня 2006 р. відбувся загальнонаціональний страйк, у якому взяло участь до 3 млн осіб (студенти, водії, працівники залізниці). У результаті страйку виникли перебої в роботі громадського транспорту, було скасовано близько третини авіарейсів, а довжина автомобільних заторів у передмісті Парижа сягала десятків кілометрів. Нова хвиля невдоволення на Заході розпочалася у зв’язку з фінансово-кредитною кризою 2008 р.

Починаючи з 1970-х рр., Захід охопили далекосяжні *демографічні зміни*, значною мірою зумовлені завершенням економічного буму та початком кризових десятиліть. Середній вік вступу у шлюб зріс, що зумовлювалося потребою мати більше часу для матеріального самоствердження, аби прогледувати сім’ю. В останній третині ХХ ст. показник шлюбності опустився до найнижчого рівня в новітній історії, а за статистикою – розпалося до половини усіх шлюбів. Розмір сімей зменшився, оскільки показник народжуваності постійно скорочувався. Поряд із сім’єю, базованою на шлюбі, з’явилася сім’я, заснована на індивідуалізованих відносинах між чоловіком і жінкою, без формального закріплення в органах реєстрації. Така сім’я отримала назву “*елементарної*”, себто такої, що складається з елементарних частинок-елементів, що з’єднуються і розпадаються, коли заманеться.

Криза нуклеарної сім'ї супроводжувалася *хвилею лібералізації права на розлучення*. Ще у 1969 р. легалізовано розлучення у Канаді, в 1971 р. у США. В католицьких країнах право на розлучення з'явилося дещо пізніше – в Італії у 1970-х, в Ірландії – у 1990-х. Проте, якщо спочатку така політика призводила до зростання кількості укладених шлюбів, оскільки з'явилася можливість “виправити помилку”, то згодом вона дала цілком протилежні результати. Одночасно було лібералізовано і законодавство про аборти, однак донині – це одне з найдискусійніших питань соціального життя Заходу. Дискусія звелася до обстоювання, з одного боку, права жінки мати стільки дітей, скільки вона захоче, а з другого боку – прав ненароджених дітей на життя.

Важливим результатом демографічних змін стала *еволюція вікової структури населення*, яке можна назвати “старінням”. Скорочення частки дітей при зростанні частки людей похилого віку означало, що середній вік населення зростає, що, зі свого боку, мало як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних, зокрема, належать: по-перше, збільшення кількості працездатного населення; по-друге, зменшення кількості дітей сприяло менш болісному реформуванню системи освіти. Негативні наслідки: зростання соціальних видатків (пенсії за старістю, медичні допомоги) та скорочення кількості населення (з цією проблемою вже з 1980-х рр. гостро зіткнулись Австрія, Бельгія, Велика Британія, Данія та ФРН). Показово, що “старіння” населення позначилося на структурі споживацьких витрат та на політичних уподобаннях, адже люди літнього віку дещо консервативніші у своїх поглядах.

Відсутність економічної стабільності в останній третині ХХ – на початку ХХІ ст. зумовило *загострення старих і появу нових соціальних проблем*, серед яких наркоманія та поширення захворювання на СНІД. Враховуючи малопозитивний досвід 1920-х рр. боротьби з алкоголізмом, західні держави не стали забороняти наркотичні засоби (виняток – Швеція), проте намагалися всіляко перекрити основні канали завезення наркотичних речовин з Латинської Америки та Центральної Азії. Водночас, у деяких країнах (Нідерланди, Канада) спробували боротися з наркоманією, частково легалізуючи торгівлю легкими наркотиками, що однак, значному прогресу не посприяло.

Нерозривно з наркоманією пов'язана одна з найстрашніших інфекційних хвороб сучасного світу, що призводить до летальних наслідків – СНІД (синдром набутого імунodefіциту). Уперше захворювання, подібні на СНІД, було зафіксовано у чоловіків гомосексуалістів у 1978 – 1981 рр. в США, Швеції та на Гаїті. Вірус імунodefіциту людини (ВІЛ) ідентифіковано у 1983 р. одночасно у Франції (Люк Монтаньє) та США (Роберт Галло). Однак із того часу медицина так і не знайшла засобів для боротьби з недугою. Про загрозу, яку несе ця хвороба, свідчить невтішна статистика: у 2007 р. СНІД забрав життя 2,1 млн осіб, із яких 300 тис дітей, віком до 15 років.

Контрольні питання

1. *Визначте проблеми повоєнної економічної відбудови, з якими зіткнулися західноєвропейські країни.*
2. *Охарактеризуйте чинники, що зумовили економічний бум 1950 – 1960-х рр.*
3. *З'ясуйте значення “плану Маршалла” у відновленні економіки європейських країн.*
4. *Назвіть причини науково-технічної революції.*
5. *Охарактеризуйте етапи НТР у повоєнний період.*
6. *Вкажіть наслідки, до яких привели структурні повоєнні зміни в економіці.*
7. *Поясніть, чому повоєнну економіку Заходу називають “економікою споживання”.*
8. *Назвіть основні ознаки “держави добробуту”.*
9. *Проаналізуйте зміни в соціальній структурі країн Заходу після завершення Другої світової війни.*
10. *Вкажіть причини та наслідки економічної кризи 1973 – 1975 рр.*
11. *Охарактеризуйте шляхи та методи, якими країни Заходу намагалися побороти економічні негаразди 1970-х рр.*
12. *Поясніть суть другої хвилі НТР – “інформаційної революції”.*
13. *Визначте роль НТР у розвитку країн Заходу.*
14. *Визначте причини поглиблення економічної інтеграції в Західній Європі та Північній Америці у 1990-х рр.*
15. *Поясніть переваги та недоліки “нової економіки”.*
16. *Визначте характерні риси глобальної економіки.*
17. *Простежте тенденції економічного розвитку на початку XXI ст.*
18. *Визначте основні проблеми, що потребують вирішення в соціальної сфері країн Заходу на сучасному етапі.*

Розділ 3. Партії та суспільно-політичні рухи

§ 1. Еволюція партійно-політичних систем у повоєнний період

У політичному житті країн Заходу з закінченням Другої світової війни і крахом тоталітарних режимів відбувалися значущі переміни. Особливе історичне значення мало *відродження демократичної системи*. Це сталося у звільнених від фашизму Італії та більшій частині Німеччини, щоправда в обох випадках, значною мірою, завдяки втручанню ззовні. Реставрація ліберальних державних порядків із багатопартійною системою, парламентаризмом і гарантією прав громадян принесла цілий ряд інституційних новацій, які знайшли відображення, зокрема, у конституціях Четвертої Французької республіки 1946 р., Італії 1947 р., ФРН 1949 р.

У повоєнний час змінилася конфігурація партійно-політичних систем. Із закінченням війни відійшли з політичної сцени політичні рухи, причетні до встановлення тоталітарних режимів у своїх країнах і розв'язання глобального воєнного конфлікту. В більшості країн збереглася або була відроджена, в основному, партійно-політична структура міжвоєнного часу, але всередині відбувся перерозподіл суспільного значення і впливів окремих політичних суб'єктів. Нові партії, що поставали після війни, будували свої політичні платформи в річищі традиційних ідейно-політичних напрямків, модернізуючи їх до умов сучасності. Зазнав змін у повоєнні десятиліття і характер міжпартійних взаємин. У них зменшувалося значення ідеологічних відмінностей, а у висліді – таких чинників минулого, як конфронтація і класові конфлікти. Зростання у політиці партій тенденцій до порозуміння на ґрунті загальнонаціональних інтересів сприяло толерантнішим відносинам у політичному житті країн Заходу.

Консерватизм як політична течія зберігся після Другої світової війни. Однак консервативні партії континентальної Європи, які не брали участі в русі Опору чи навіть співпрацювали з

окупантами, були крайньо дискредитовані. Ця обставина серйозно перешкоджала відродженню консервативних політичних середовищ після націонал-соціалістичної і фашистської ери. У суспільно-політичній думці навіть зродився погляд про спорідненість фашизму і консерватизму, хоча німецькі консерватори могли навести контраргументи протилежного характеру стосовно своєї поведінки в роки Третього Райху.

Консервативна партія *Великої Британії* залишилася єдиною з консервативних партій старого стибу, яка в епоху світових воєн та у новоєнні часи відіграла велику історичну роль. Утративши владу за результатами виборів 1945 р., британські консерватори у 1951 р. знову прийшли до керма державою. У своїй урядовій політиці консервативні кабінети (1951 – 1964, 1970 – 1974) зберегли традиції британської політики, до чого, значною мірою, спричинився визначний діяч британського консерватизму ХХ ст. Вінстон Черчілль.

Консервативні партії під властивою назвою, окрім Великої Британії, існували як продовжувачі традиції лише у Канаді та у північних країнах Європи. Були це, як правило, праві групи буржуазних партій, що займали, переважно, опозиційне становище.

Як модерний варіант консервативного політичного напрямку можна розглядати різні форми *голлізму*. Початок його припадає на квітень 1947 р., коли Шарль де Голль офіційно заявив про заснування Об'єднання французького народу (ОФН), яке мало стати не стільки партією, скільки національним рухом. Перший успіх прийшов до ОФН вже на комунальних виборах у жовтні 1947 р. – близько 40% одержаних голосів. Центром руху була харизматична і авторитарна особа генерала, який сподівався, в разі успішного розвитку справи, згуртувати всю націю. Успіхи ОФН були вражаючими, але тривали недовго: за браком фінансових джерел численний партійний апарат опинився без засобів для продовження діяльності. Великий капітал надалі підтримував традиційних правих і бачив у голлізмі радикальний, безвідповідальний рух. Але ОФН залишався впливовою політичною силою, яка у 1951 р. посідала найбільшу фракцію у парламенті. Власне ця обставина – перетворення ОФН на нормальну партію – спонукала Ш. де Голля розпустити рух (1953).

Ренесанс голлізму як організованого політичного середовища настав під кінець 50-х років, коли прибічники Ш. де Голля, після його повернення до керівництва державою у 1958 р., заснували Союз за нову республіку (СНР). Нове об'єднання стало масовою добре організованою партією, надійною опорою Ш. де Голля, який у грудні 1958 р. був обраний президентом Франції. Вже на перших виборах до парламенту в листопаді 1958 р. СНР досягнув значного успіху, одержавши 188 мандатів. Партія довгий час залишалася провідною правлячою партією, з лав якої від 1959 р. до 1974 р. походили всі керівники урядів і другий президент П'ятої республіки Жорж Помпиду (1969 – 1974). Попри сильні протиріччя між правим і лівим напрямками, Союз представляв у своїй програмі та політиці національно-консервативні тенденції з акцентом на національну незалежність Франції, внутрішньополітичну солідарність і співпрацю суспільних груп.

Хоча кращі часи *лібералізму* як політичної течії та організації були вже в минулому, ідеї лібералізму торжествували у суспільно-політичному житті та соціально-економічній сфері країн Заходу. Специфічно ліберальні принципи були втілені не лише у конституціях, законодавчих порядках держав, а й поширилися на інші політичні партії та рухи. Після Другої світової війни ряд ідей лібералізму сприйняла соціал-демократія, яка виступала як головний ініціатор і чинник соціальних реформ. На ліберальні засади економічної політики орієнтували свої політичні платформи та практичну діяльність західноєвропейські християнські народні партії. Яскравим прикладом цього може служити ліберальний курс у сфері економіки Християнсько-демократичного союзу (ХДС), здійснюваний у 50 – 60-і роки під керівництвом Людвіга Ергарда. Широку популярність і великий вплив серед різних напрямків реформізму здобуло в цей час вчення британського економіста Дж. М. Кейнса, що базувалося на постулаті про необхідність доповнення основних положень класичного лібералізму – індивідуалізму, вільної конкуренції, вільного ринку і т. д. – системою державного регулювання у найважливіших сферах життя суспільства. На цій основі наприкінці 40-х – у 50-х рр. сформувалася своєрідна ліберально-консервативна згода (консенсус) між поміркованим крилом консервативного табору й різними реформістськими угрупованнями, в

тому числі лібералами. Попри спільність базових принципів кожен національних різновидів консенсусу посідав свою специфіку.

Класичні ліберальні партії, більшість із яких виникла в останній третині XIX – на початку XX ст., у міжвоєнний час втрачали провідну роль у політичних системах та численних прибічників у країнах Заходу. Лише у Франції ліволіберальна партія радикал-соціалістів зберегла свої ключові позиції у політичному житті до кінця Третьої республіки. Жодна з ліберальних партій не змогла стати після Другої світової війни масовою організацією (виняток – лише Канада).

Запровадження загального виборчого права у 1918 р., зростання впливів лейбористів підірвали позиції британських лібералів. Ліберальна партія *Великої Британії* після 1945 р. жодного разу не входила до складу урядової коаліції. З 60-х років збільшується число голосів, поданих на виборах за лібералів: у 1964 р. партія отримала 11,2% голосів, у 1974 р. – 19,3%. Попри такий приріст підтримки виборців британське виборче право не давало можливості ліберальній партії збільшити своє представництво у нижній палаті парламенту.

В *Італії* після відновлення демократії ліберальні фракції, які представляли Ліберальну та Республіканську партії, брали участь (до 1958 р.) лише в коаліційних урядах під проводом християнських демократів. Надалі ліберальні партії деградували до стану дрібних груп, що перебували в опозиції. Лібералізм, за браком організаційної здатності та у зв'язку з розпорошеністю сил, опинився у невідгданому становищі поміж великих масових партій.

Змогли подолати розкол і об'єднатися після Другої світової війни німецькі ліберали. Вільна демократична партія, що постала у 1946 році, стала у *ФРН* обов'язковим компонентом творення парламентської більшості. В процесі концентрації партійної системи ВДП змогла забезпечити собі поміж великими партіями на лівому і правому флангах важливе, а часто вирішальне становище в центрі партійно-політичного спектру. Ця партія у повоєнний період, за винятком двох випадків (1956 – 1961 та 1966 – 1969), брала участь у всіх урядових коаліціях на федеральному рівні. Тривала стратегічна орієнтація ВДП на здійснення урядової влади мала і негативний вплив на її ліберальне самоусвідомлення: партія часто поступалася ідейними принципами.

Попри загальну спорідненість ліберальних партій між ними окреслюються певні відмінності, що виявляються у програмних засадах та практичній політиці. Під цим оглядом можна говорити про правоцентристські, лівоцентристські партії та партії центру. Разом із тим існують поділи і всередині самих ліберальних партій. Наприклад, у ВДП більш-менш чітко виділяються фракції “економічних лібералів”, що роблять наголос на відновленні вільно-ринкових відносин, і “соціальних лібералів”, які акцентують роль держави у соціальній сфері.

Після Другої світової війни спостерігається зближення американських ліберальних та консервативних середовищ, політичними виразниками яких є Демократична і Республіканська партії США, зі спорідненими європейськими політичними силами. Водночас відбувається змагання в рамках американської двопартійної системи між неолібералами і неоконсерваторами, які еволюціонували в напрямі пошуку якоїсь форми співіснування. Внаслідок цього склалася своєрідна форма порозуміння між поміркованим крилом нового консерватизму і правою фракцією нового лібералізму – так званій консервативно-ліберальній, а згодом ліберально-консервативній консенсус. Характеризуючи суть такого компромісного політичного курсу, Д. Ейзенгауер, ставши у 1952 р. президентом, твердив, що його уряд буде “консервативним з точки зору економічної політики” і “ліберальним” в плані “досягнення добробуту” народу.

Неоконсерватизм, що визначав у повоєнні роки характер консервативно-ліберального консенсусу, був за своєю суттю *американським* варіантом реформістського консерватизму. Від неоліберального курсу Ф. Д. Рузвельта він відрізнявся і якісно, і кількісно. Його соціальна політика була скромнішою, в ній зменшувалася питома вага податків із промислових об'єднань, обмежувалися масштаби втручання держави в економіку і соціальні відносини. Загалом же адміністрації Д. Ейзенгауера довелося визнати, що основні принципи та здобутки рузвельтівського “нового курсу” є невідворотними. Соціально-економічна політика республіканців, подібно до політики “нового курсу”, опиралася на неоліберальні методи, запропоновані англійським економістом Дж. Кейнсом. Консенсус, у принципі був збережний і після приходу до влади

демократів за Дж. Кеннеді і Л. Джонсона. В ньому, щоправда, відбулася переміна місць складових у формулі консенсусу: він став ліберально-консервативним.

Ліберально-консервативний консенсус зберігся і за президента Річарда Ніксона. Будучи за своїми поглядами консерватором, Р. Ніксон, без суттєвих коректив, сприйняв від своїх попередників методичку державного регулювання, тобто вів політичний курс у рамках неоліберального реформізму.

Найзначнішим новим явищем у повоєнній європейській політиці був злет *християнської демократії* до становища провідної політичної сили. У християнських народних партіях були представлені консервативні ідеї та програми зі значними ліберальними складовими, зокрема в ділянці економічної політики. Партії конфесійної спрямованості були не лише продуктом повоєнного часу, а й наслідували давню традицію. Серед їх попередників у минулому були Партія Центру у Німеччині, Народна партія в Австрії, Католицька партія в Бельгії, Народна партія в Італії. Були це, як правило, праві партії з релігійною орієнтацією, що служила їм радше як вивіска. Вони представляли консервативні та клерикальні інтереси. Натомість християнські народні партії повоєнного часу намагалися показати, що вони є більше ніж нова версія колишніх політичних угруповань.

Лише Католицька народна партія Голландії і надалі звертала основну увагу на конфесійний аспект. Інші партії відмовилися від цієї традиції і, на відміну від своїх попередників, були значно менше під безпосереднім церковним впливом. Це виявлялося в нових ідейно-політичних орієнтирах християнських демократів. Християнські партії довоєнного часу були пройняті антисоціалістичним та антиліберальним духом, що значною мірою було реакцією на антиклерикалізм їхніх політичних супротивників. Тепер же у християнських народних партіях були представлені консервативні ідеї та програми у поєднанні зі значними ліберальними складовими, зокрема в ділянці економіки. Разом із тим у деяких партіях існували ліві угруповання, що орієнтувалися на профспілки та на співпрацю із соціал-демократією.

Історично найдавнішим та найзначнішим представником політичного клерикалізму була німецька партія католицького Центру,

яка грала поважну роль у політичному житті Німецької імперії та Веймарської республіки. Зі створенням після Другої світової війни Християнсько-демократичного союзу та спорідненої з ним баварської організації Християнсько-соціального союзу (ХСС, 1945 р.) засновники відмовилися від конфесійного означення свого творіння. Після краху націонал-соціалізму і відродження християнських світоглядних цінностей для їх носія – блоку ХДС/ХСС настала велика година. Він став провідною політичною силою західнонімецького громадянства. Ця керівна роль християнських демократів у політичному та державному житті ФРН не в останню чергу була забезпечена завдяки запозиченню в програмах та політичній практиці ХДС/ХСС неоліберальних ідей “соціального ринкового господарства”. Визначною постаттю в таборі німецьких християнських демократів був Конрад Аденауер, який упродовж 14 років очолював уряд, займаючи водночас посаду голови партії. За своїми почуваннями і переконаннями К. Аденауер був консерватором і це добре пасувало менталітетові більшості його співвітчизників, які схвалювали його виборче гасло “жодних експериментів”. Він при цьому враховував гіркий досвід Веймарської республіки.

Такою ж впливовою політичною силою була у повоєнний період Християнсько-демократична партія (ХДП) Італії. Вона постала у 1943 р. в річищі традиції, започаткованої заснованою у 1919 р. Італійською народною партією, що з приходом фашизму до влади припинила свою діяльність. ХДП до 1953 р. посідала абсолютну більшість в італійському парламенті і виступала в цей час як єдина урядова партія. На відміну від ХДС/ХСС, які відзначалися високим ступенем внутрішньопартійної консолідації, італійська християнська демократія, претендуючи на становище загальнонародного представництва, намагалася інтегрувати в своїх лавах різні групи та напрямки – від лівого крила, пов’язаного з профспілками, до правого ліберального середовища, що спиралося на заможне громадянство.

Було в партії і сильне консервативне угруповання, котре обстоювало ідею “авторитарної демократії”, речниками якої виступали католицькі активісти Луїджі Гедда і Рікардо Ломбардо. Ця строкатість соціального складу виявила надалі серйозну ваду внутрішньопартійного життя ХДП. Партія успадкувала традиційну

тні Італійської партійної системи практику творення навколо окремих політичних діячів осередку прибічників із властивими для неї повільними коливаннями між цими групами. Виникнувши як партія центру, вона надалі відхилялася від первісної політичної лінії і під впливом провідних партійних еліт здійснила маневр направо, подом еволюціонувала наліво й, врешті, стала перед питанням "історичного компромісу" з комуністичною партією. За часів провідного становища ХДП в італійській державно-політичній системі перших повоєнних десятиліть на посаді голови уряду змінювали один одного ряд чільних діячів партії: Альчіде Де Гаспері, Амінторе Фанфані, Маріо Шельба, Альдо Моро та ін. Деякі з цих політиків представляли праве, а інші ліве крило партії.

Змагання різних угруповань за здобуття домінуючого впливу в партії та державі загострилося після смерті у 1953 р. одного із засновників ХДП та багатолітнього голови уряду Італії А. Де Гаспері. Ця внутрішня проба сил тривала, з короткими паузами, ще декількох років і значно послабила партію. Хоча партія християнських демократів виступала попервах як партія радикальних реформ, на практиці вона не вийшла за рамки політики малозначущих кроків. Попри те їй вдалося, передусім завдяки роз'єднаності лівих партій, утриматися при владі. Забезпечуючи у 50-і роки достатній мінімум політичної стабільності в країні, ХДП як урядова партія уможливила успішну перебудову народного господарства, й у висліді – далекосяжну реструктуризацію італійського суспільства.

Християнська демократія як політична течія була представлена також у *Франції*. Єдиною новою політичною партією, що народилася на ґрунті боротьби проти окупаційного режиму, був Народно-республіканський рух (НРР). Поміж провідних постатей партії були чільні діячі Руху Опору Жорж Бідо, Моріс Шуман та ін. Від початку Четвертої Республіки і до її кінця НРР відіграв ключову роль у французькій політиці. Ж. Бідо (1946, 1949 – 1950) та Р. Шуман (1947 – 1948) очолювали уряди або по чергово змінювали один одного на посаді міністра закордонних справ. НРР починав як партія лівих, яка, за висловом одного її члена, намагалася з'єднати "традицію 1789 р." із християнським вченням. На початках республіки вони виступали за одержавлення ключових

галузей французького господарства. НРР намагався перебрати роль “третьої сили”, насамперед між комуністами та їхніми супротивниками, пізніше між Ш. де Голлем та його опонентами. Попервах партія не заперечувала можливості співпраці з комуністами, була схильна до утримання добрих відносин із СРСР, і лише після гострих атак комуністів у 1947 – 1948 рр. вона змінила свою позицію. В НРР співіснували різні політичні напрямки поряд із численними прибічниками лівої орієнтації багато його членів дотримувалося консервативних поглядів. У 1946 р. партія одержала на виборах до парламенту 26% усіх голосів, але коли роком пізніше де Голль уперше рушив до влади, значна частина її прихильників перейшла в його табір. У 1951 р. частка голосів, відданих за НРР, зменшилася наполовину і від цієї невдачі вона вже не могла оправитися. МРП, хоча і ослаблена, залишалася до кінця 50-х років значною силою у французькій політиці.

Характерною ознакою, що єднає великі християнські народні партії повоєнних десятиліть, є поступова втома від влади і через владу, а також знецінення основних християнських ідей, як єдиного інтеграційного чинника в епоху загальної секуляризації. У висліді – програмний консерватизм зберігається лише у частини їхніх прибічників. Тип “народної партії”, прикладом якої виступають, насамперед, ХДП в Італії та ХДС у Німеччині, є під все більшою загрозою того, що замість міцних принципів у них може взяти гору чистий прагматизм, продиктований, головню, прагненням до утримання влади.

Християнські партії були і є надалі майже в усіх західноєвропейських країнах. Більше значення вони мають у Нідерландах, у Бельгії, країні з давньою традицією християнсько-ліберальної демократичної політики, та в Австрії (Австрійська народна партія), де вона є єдиною альтернативою соціалістичної партії.

Після Другої світової війни зберіг свої позиції і продовжував розвиватися **соціалістичний рух**. У ряді країн діяли соціал-демократичні та соціалістичні партії. В деяких країнах соціалісти входили до складу урядів. У всіх країнах Західної Європи, за винятком Італії та Франції, соціал-демократичні партії переважали своєю чисельністю комуністичні. Соціалістичний рух мав значний вплив на ситуацію у світі і, зокрема, в Європі. У 1968 – 1969 рр.

в Україні діяло 58 соціалістичних партій, які налічували близько 14 млн членів. Діяльність партій координував Робітничий і соціалістичний комітет. У грудні 1947 р. на конференції в Антверпені засновано Комітет міжнародних соціалістичних конференцій. Від 1951 р. діяв Соціалістичний інтернаціонал.

Соціал-демократичні партії зберегли тісні зв'язки з профспілками. Вони очолювали основні профспілкові об'єднання у Великій Британії, Швеції, Норвегії, Бельгії, Австрії, мали значний вплив у профспілковому русі Італії, Франції, ФРН. Зв'язаний із Соціалістичним інтернаціоналом профспілковий центр (Міжнародна конфедерація вільних профспілок) гуртував близько 57 млн членів.

Поставши в останній третині ХІХ ст., соціал-демократичні та соціалістичні партії були спадкоємцями марксистської традиції. У повоєнний час у програмних документах, рішеннях з'їздів і риторичі провідників партій містилися твердження про відданість вченню Маркса. Так у передмові до Дортмундської програми дій Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) голова партії Курт Шумахер писав у 1952 р.: *“Ми як соціал-демократи не маємо абсолютно жодного приводу викидати марксизм повістю за борт... В обох своїх найважливіших формах – економічний погляд на історію і класова боротьба – він не застарів... тому що реальна дійсність підтверджує його”*. Однак надалі в соціалістичному русі відбувається дедалі більше розходження між ортодоксальною революційною теорією і реформістською практикою. Врешті більшість партій порвали з марксизмом. Враховуючи досвід тоталітарного режиму в СРСР, вони рішуче відкидали ленінізм і радянську систему, не вважали Радянський Союз соціалістичною державою.

Натомість соціал-демократичні партії віддавали перевагу цінностям правової держави, демократичного плюралізму, ідеям демократичного соціалізму. У програми багатьох соціалістичних і соціал-демократичних партій у повоєнний період були включені вимоги знищення залишків фашизму, демократизації політичного життя, націоналізації великих промислових підприємств, поліпшення системи соціального страхування і підвищення життєвого рівня населення. Соціал-демократи вважали, що соціальні перетворення можна здійснити без революції, шляхом реформ. Як основний засіб реалізації своїх програмних цілей розглядали

здобуття урядової влади внаслідок перемоги на виборах. Тому участі у виборних кампаніях соціал-демократичні партії приділяють особливу увагу. На парламентських виборах за соціал-демократичні партії голосувало, в середньому, 60 – 70 млн виборців.

Від Першої світової війни для робітничих партій настав час відповідальності за урядову політику. Після Другої світової війни ця діяльність значно активізувалася. У повоєнний час партії соціал-демократичного типу брали участь в урядах 12 країн Заходу. Особливо у вигідному становищі під цим оглядом була британська робітничка партія, яка у випадках успішного виступу на виборах до нижньої палати творила уряд самостійно, не шукаючи підтримки інших партій. Так на парламентських виборах 1945 р. Лейбористська партія Великої Британії зібрала 12 млн голосів і здобула, таким чином, більшість у палаті громад, що дозволило їй створити третій в історії країни робітничий уряд. Ці вигідні передумови з британськими лейбористами поділяли лише соціалістичні партії скандинавських країн, кожна з яких довший час посідала більшість у парламенті: Швеції (1940 – 1944, 1960 – 1964, 1968 – 1970), Норвегії (1945 – 1965), Данії (1947 – 1950, 1953 – 1968, 1971 – 1973). Соціалісти часто брали участь в коаліційних урядах. Наприклад, Соціал-демократична партія Німеччини входила до складу уряду великої коаліції у 1966 – 1969 рр.

Ставлячи за мету побудову справедливого суспільства демократичного соціалізму, в реалізації котрого державі має належати ключова роль, європейська соціал-демократія досягла у повоєнні десятиліття вагомих успіхів. У ряді країн, де соціал-демократичні партії були при владі або мали значний вплив у парламентах, за їхньої ініціативи проведені численні реформи: зміцнено корегуючу роль держави у виробничих процесах і розподілі вироблених благ, одержавлено великі підприємства, банки, засоби зв'язку; велика увага приділялася проблемам обмеження безробіття, регулювання оплати праці, соціального страхування, самоврядування, охорони праці жінок та молоді; реалізувалася програма загальної і безплатної освіти.

Моделлю для соціалістичного руху служать відносини, що склалися в *Швеції*, де соціал-демократи від початку 30-х і до середини 70-х років тривалі періоди часу були при владі і змогли

реалізувати багато своїх програмних гасел. У країні за порівняно короткий період створена високоефективна економіка, основу якої складає органічне поєднання приватнокапіталістичної ринкової економіки та соціально орієнтованої системи перерозподілу виробленого продукту. Завдяки зростанню частки національного прибутку, що витрачається на соціальні цілі, зросла заробітна платія і, відповідно, життєвий рівень населення. Значущих успіхів досягнуто в ділянках соціального забезпечення, охорони здоров'я, освіти, професійної підготовки, житлового будівництва тощо.

У роки війни **комуністи** стали провідною силою в антифашистських рухах Опору і здобули багато нових прихильників. Із огляду на це та у зв'язку з воєнною перемогою Радянського Союзу комунізм повсюди у Європі набув значного авторитету. Комуністи відносно швидко скористалися цією сприятливою обставиною і були у 1945 р. практично поза конкуренцією, порівняно з іншими політичними силами. На користь їм зіграв і той факт, що праві ліберально-консервативні партії, які не брали участі в Опорі, а іноді навіть співпрацювали з окупантами, були крайньо дискредитовані. Деяким партіям, що почали відновлювати свої позиції після війни, наприклад, соціал-демократам, явно бракувало політичної динаміки. Чисельність комуністичних партій та їх виборців у перші повоєнні роки суттєво зросла. Якщо у 1939 р. в країнах Заходу налічувалося 1 млн 750 тис. комуністів, то у 1946 р. їх чисельність досягла 3,7 млн осіб. Загалом за комуністів у цей час голосувало 14 млн виборців.

Особливо значущими були успіхи комуністів у *Франції* та *Італії*. Французька комуністична партія (ФКП) невдовзі після війни налічувала понад 800 тис. членів. Найчисельнішою комуністичною партією у країнах Заходу стала Італійська комуністична партія (ІКП). ІКП була найпотужнішою політичною силою в усіх великих містах, за винятком Мілана, який ще певний час залишався твердиною соціалістів. Обидві партії на парламентських виборах у повоєнні роки отримували близько чверті від загального числа голосів: ФКП у 1945 р. – 26%, 1946 р. – 28,6%; ІКП у 1948 р. – 31,1 %, 1953 р. – 22,6%.

Навіть у Бельгії і Голландії та в скандинавських країнах, де комунізм до війни відігравав доволі скромну роль, тепер був силою, на яку змушені були зважати. У Данії та Швеції комуністи на

виборах 1945 р. відзначили значний приріст голосів на свою користь. Наслідком зростання впливів комуністів, їхніх успіхів на виборах була участь в урядах. У багатьох європейських країнах представники комуністичних партій вступили у створені після визволення коаліційні уряди, а їхні партизанські відділи (наприклад, у Франції загони “франтір’єрів”) були інтегровані у регулярні збройні сили. У Франції та Італії, де комуністи були в авангарді руху Опору, комуністичні політики, в тому числі провідники партій Моріс Торез і Пальміро Тольятті, входили до складу повоєнних урядів в обох країнах. Крім того, комуністи брали участь в урядових коаліціях в Австрії, Бельгії, Данії, Норвегії, Ісландії, Фінляндії, Люксембурзі.

Безпосередньо після війни не було міжнародної організації, яка би керувала комуністичним рухом. Провідники компартій, однак, визнавали провідну роль ВКП(б) і Й. Сталіна. Покликалися на сформульовані ним принципи марксизму-ленінізму. Сталін твердив, що капіталістична система перебуває в стані занепаду; замість неї повинна бути збудована соціалістична система як значно справедливіша і досконаліша. Він заявляв, що у світі в глобальному масштабі ведеться класова боротьба, яка врешті приведе до соціальної революції та диктатури пролетаріату. Й. Сталін відкидав еволюційний шлях розвитку, зокрема його парламентський варіант.

Активізація радянської політики в країнах Центрально-Східної Європи, де за підтримки Москви комуністи узурпували владу, початок холодної війни ставили західноєвропейські компартії в доволі складне становище. На них, в уявленнях громадськості, падала співвідповідальність за політику Кремля на міжнародній арені. Комуністичним партіям ставало дедалі важче поєднувати своє перебування в коаліційних урядах із нав’язаними радянським керівництвом радикальними позиціями. Як наслідок – упродовж 1947 – 1948 рр. представники більшості комуністичних партій змушені були вийти зі складу урядів. Комуністи Західної Європи надалі перейшли в опозицію.

Діяльність у ролі опозиції не мала суттєвого впливу на становище найбільших комуністичних організацій. ФКП та ІКП змогли впродовж наступних десятиліть, попри певну плинність, зберегти

свій чисельний стан, організаційну спроможність і електорат. Виходячи з реальних історичних обставин, комуністи змушені були вносити корективи у свою стратегію і тактику. Умови парламентсько-демократичної системи, які вимагають від політичних сил більшої відкритості перед виборцями, необхідність завоювання голосів, спонукали західноєвропейські компартії до гнучкості в означенні ідейно-політичних засад своєї діяльності. Не відмовляючись від теоретичних положень марксизму-ленінізму про диктатуру пролетаріату та побудову соціалізму, вони вже не висували цих вимог як найближче політичне завдання. Своєю основною метою вважали створення демократичного суспільства, що передбачала кардинальні соціально-економічні, політичні перетворення, в тому числі націоналізацію банків і великих промислових об'єднань, розв'язання земельного питання на користь селянства, участь робітників у контролі й управлінні підприємствами тощо.

Важкі випробування випали на долю комуністичного руху у зв'язку з критикою на XX з'їзді КПРС культу особи Й. Сталіна та наступними радянськими інтервенціями в Угорщину 1956 р. і Чехословаччину 1968 р. У компартіях із приводу цих подій розгорнулася велика дискусія. Багато комуністів на знак протесту проти радянських вторгнень вийшли з партій. Тим часом відходило з політичної сцени старе покоління комуністичних діячів. У жовтні 1964 р. був усунений з посад керівника КПРС та голови уряду М. Хрущов, у тому ж році померли багаторічні лідери ІКП П. Тольятті та ФКП М. Торез. Молоді провідники партій були налаштовані значно радикальніше. Західноєвропейські комуністи намагалися визволитися з-під ідеологічних впливів Москви.

На ґрунті означених дискусій у комуністичному русі сформувалася течія так званого *єврокомунізму*. Провідники цих середовищ критикували Й. Сталіна і сталінізм, підкреслювали суверенність власних партій, обстоювали особливу роль і місію європейського руху у світовому масштабі. Серед чільних постатей єврокомунізму виділялися лідер іспанських комуністів – Сантьяго Каріллйо, провідники італійських та португальських комуністів Енріко Берлінгуер і Алваро Куньял. В окремих партіях дійшло до розколів.

Разом із тим активізувалися ліві погляди, які дістали велике поширення в молодіжному середовищі. Під кінець 60-х років

вибухнув студентський бунт. Потужної сили він набрав у західно-європейських країнах і Сполучених Штатах Америки. Студенти страждали від браку праці та засобів існування, брали участь у політичному житті, але не мали впливу на власні навчальні заклади. Молодь, яка прагнула брати участь у формуванні навчальних програм і в управлінні навчальними закладами, фактично була позбавлена права голосу. На ґрунті невдоволення наявним станом речей формувалася нова ідеологія і новий суспільно-політичний рух. Поставали масові студентські організації лівого спрямування: у Франції – Крайовий союз французьких студентів, у ФРН – Соціалістичний союз німецьких студентів, у США – Рух студентів за демократичне суспільство. Творили власну субкультуру та власну ідеологію бунту; читали твори Карла Маркса, Володимира Леніна, Йосифа Сталіна, Мао Цзедун, Лева Троцького. У своїх політичних уподобаннях студентські середовища брали за взірець діяльність Фіделя Кастро, Ернеста Че Гевари. Виникали анархістські, маоїстські, марксистсько-ленінські групи та комуни.

Після тривалого періоду активізації інтересу *студентства* до політики та наростання радикалізації його суспільних настроїв на рубежі 1967 – 1968 рр. піднялася хвиля масових політичних виступів. 2 червня 1967 р. відбулася демонстрація студентів у Західному Берліні; вони протестували проти візиту шаха Ірану. Під час розгону демонстрації поліція застрелила студента Бенно Онезорга і поранила багатьох осіб. У відповідь відбулися демонстрації жалоби та протесту, які організував Республіканський клуб. Навесні 1968 р. проходили нові масові виступи німецького студентства. Після того, як 11 квітня 1968 р. був поранений провідник західноберлінських студентів Руді Дучке, в багатьох містах ФРН відбулися багатотисячні демонстрації протесту. Їх учасники вимагали реформи вищої школи, засуджували націоналістичні тенденції, популяризували наднаціональні, космополітичні взірці.

Апогею студентський рух досяг у Франції у травні – червні 1968 р. Керівництво французьким студентським союзом перейшло до рук воєнізованої групи, серед провідників якої виділявся Давид Кон-Бендіт. Ситуація в країні на початку травня загострилася. Приводом до цього послужив офіційний візит прем'єр-міністра Ж. Помпіду до Тегерана. В наступні дні відбулися акції протесту;

спроби студентів зайняти університетські будівлі жорстоко придушила поліція. Студенти відповіли численними акціями протесту, які підтримали профспілки вчителів і професорів, католицькі профспілки, інтелектуали. 13 травня 1968 р. відбулася грандіозна демонстрація населення Парижа, спрямована проти голлістського режиму. Повсюдно виникали політичні комітети, в багатьох університетах постали студентські ради.

Події у Франції та ФРН дали імпульс студентським рухам в інших країнах. Але вони ніде не спричинили масового руху і обмежилися переважно університетами.

Надалі студентський політичний активізм пережив трансформацію. На його ґрунті почали формуватися терористичні організації. Так в Італії постали Червоні бригади, в ФРН – Фракція Червоної Армії. Справою їх рук були численні замаху, викрадення, політичні вбивства.

Фашизм із його ідеологією, терористичною політикою придушення, крайнім націоналізмом унаслідок воєнного розгрому його головних осередків у Німеччині та Італії відійшов у небуття. Але він залишив після себе сприятливі для наслідування ідейні та політичні взірці. Тож вже невдовзі після закінчення війни почали з'являтися **ультраправі організації**, в політичних платформах яких містилися запозичення з ідейного багажу фашистських партій. Перші угруповання такого ґтибу у західних зонах окупації Німеччини виникали та діяли під маркою консервативних об'єднань. Так, у червні 1946 р. в Гамбурзі засновано Німецьку праву партію – Консервативне об'єднання, що було перейменоване у 1949 р. на Німецьку праву партію – Німецьку консервативну партію (НПП – НКП). У жовтні того ж року в ФРН постала Соціалістична імперська партія (СІП), яка стояла доволі близько до ідейної традиції націонал-соціалізму. Серед творців та провідних діячів СІП були колишні ветерани та активісти НСДАП. В СІП об'єдналися Німецька права партія – Німецька консервативна партія та деякі інші споріднені організації. В її програмі проповідувалася ідея створення тоталітарної держави під титулом так званого “народного соціалізму”, містилися вимоги відродження Німеччини в кордонах 1937 р., припинення денацифікації. Уряд ФРН заборонив діяльність Соціалістичної імперської партії.

Надалі неонацисти перегрупувалися. Значна частина членів СІП увійшла до складу створеної 1950 р. Німецької імперської партії (НІП). Ця партія, близько половини членів якої у минулому були активними нацистами, намагалася не афішувати свій ідейний зв'язок із націонал-соціалізмом. Утім у трактуванні завдань внутрішньої та зовнішньої політики програма НІП перегукувалася з тоталітарними ідейно-політичними взірцями фашизму. Але допомогтися помітного політичного впливу НІП та іншим праворадикальним організаціям не вдалося.

У листопаді 1964 р. в Ганновері відбувся установчий з'їзд, на якому було створено Націонал-демократичну партію Німеччини (НДП). До складу нової партії увійшов цілий ряд правих організацій, під її ідейним та політичним впливом опинилася й частина неонацистських груп. У 1968 р. в лавах НДП налічувалося 40 тис. членів. Колишнім членам націонал-соціалістичної партії належала провідна роль у керівних органах НДП: із 18 членів правління їх було 12. Вони становили 61% функціонерів окружних організацій. Разом із тим партія активно поповнювалася молоддю. У 1967 р. вік половини членів НДП не перевищував 35 років. У програмі партії, поряд із твердженням про підтримку парламентської демократії і боротьбу за соціальну справедливість, ішлося про наміри створення сильної авторитарної держави, здатної здійснити на практиці ідею "німецького месіанства". У пропагандистських акціях НДП проглядало прагнення реабілітувати Третій Райх та зняти з нього відповідальність за розв'язання Другої світової війни. Але особливий наголос у своїй політиці, й особливо у пропаганді партія робила все ж на сучасності. Велика увага приділялася гострим проблемам західнонімецького суспільства: бюрократизації правлячих верхів, економічним труднощам, що посилювалися під впливом зламу в соціальній структурі, проблемам у політичному житті. НДП апелювала до уражених національних почуттів, намагалася використати глибоке розчарування молоді ідеалами суспільства. Хоча надалі НДП пережила внутрішню кризу і політичний вплив її різко послабився, вона не зникла з політичної арени і залишилася однією із найзначніших праворадикальних організацій у ФРН.

Із розколом у лавах націонал-демократів і виходом зі складу партії групи її активних членів збігається формування одного з основних напрямків у сучасному праворадикальному русі ФРН. У січні 1971 р. видавець газети “Дойче Националь-Цайтунг” Герхард Фрей оголосив про заснування “Німецького народного союзу” (ННС). До його складу увійшло ряд праворадикальних і право-консервативних організацій та груп. ННС не став партією, а виступає в ролі своєрідного політичного об’єднання, що залучає до своїх лав тих, хто опинився, з якихось причин, поза правими партіями. Всі праворадикальні та консервативні середовища, що суртуються під “дахом” ННС, функціонують самостійно, але їх об’єднують деякі спільні принципи діяльності: антидемократизм і заперечення парламентсько-демократичної системи, ідеї національної солідарності і крайній націоналізм, проповідь ворожості до інших національностей тощо.

Не збиралися миритися зі своєю поразкою також ультраправі в Італії. Так само, як і в Західній Німеччині – тут, незабаром після закінчення воєнних дій, почали виникати підпільні та напівлегальні групи, що склалися, переважно, з колишніх фашистських активістів, чорносорочечників. Офіційне оформлення неофашистського руху відбулося 26 грудня 1946 р. У цей день прибічники Б. Муссоліні зібралися в приміщенні колишнього бюро Римської федерації фашистської партії та проголосили створення Італійського соціального руху (ІСР). Найменування новоявленої партії перегукувалося з назвою режиму (“Італійська соціальна республіка”), встановленого Б. Муссоліні у 1943 р. в Північній Італії, відомого під назвою “Республіка Сало”. І ще одна красномовна деталь: аббревіатура назви партії (в італійській транскрипції *MSI*) нагадувала скорочення прізвища Муссоліні.

Генеральним секретарем ІСР обрали Джорджо Альміранте, який в “Італійській соціальній республіці” займав посаду помічника міністра культури. Активна співпраця з фашистським режимом була за плечима багатьох інших керівних діячів ІСР. У програмній декларації та інших офіційних документах ІСР було немало завуальованих запозичень із програми італійського фашизму 1919 р. і маніфесту Б. Муссоліні, виголошеного після створення “Італійської соціальної республіки”. Так поряд із вимогами права

громадян на працю і участі трудящих в управлінні підприємствами, в декларації містилися заклики до захисту приватної власності з боку держави, “відновлення авторитету влади” і скасування “надзвичайного законодавства”, тобто законів, що передбачали усунення з державного апарату колишніх активних фашистів.

На відміну від ФРН, де створення єдиної праворадикальної партії затягнулося майже на десятиліття, в Італії організований неофашистський рух сформувався у перші ж повоєнні роки. ІСР на початку 50-х років став найчисельнішою профашистською організацією в країнах Західної Європи. Всередині Італійського соціального руху точилася боротьба “поміркованої” та “екстремістської” течій. На перших порах переважав вплив представників “твердої” лінії на чолі з керівником партії Дж. Альміранте. 1950 р. гору взяли “помірковані” й Дж. Альміранте змушений був піти у відставку. Генеральним секретарем ІСР став колишній заступник міністра зв'язку в уряді Муссоліні А. Де Марсаніч, прихильник легальної діяльності. Через чотири роки його на цій посаді змінив А. Мікеліні, який в роки режиму Муссоліні був заступником секретаря римської федерації фашистської партії.

Італійський соціальний рух шукав посилення свого політичного впливу і на шляху парламентської діяльності. На виборах до італійського парламенту у 1953 р. неофашисти зібрали близько 1,5 млн голосів (5%), отримавши 29 депутатських мандатів у палаті депутатів і 9 у сенаті.

Повільніше, ніж у Німеччині та Італії, відроджувався на перших порах праворадикальний рух в *Австрії*. Далися взнаки наслідки більш рішучого проведення в країні денацифікації. Але й тут на рубежі 40 – 50-х рр. починають виникати розмаїті націоналістичні товариства, спортивні союзи, об'єднання і студентські корпорації пронацистського спрямування. 1951 р. засновано Союз вільних студентів (СВС), що об'єднав більшість цих організацій під своєю зверхністю. Очолив СВС Н. Бургер. У 60-і рр. неонацисти організували ряд терористичних актів на території Південного Тіролю. У 1966 р. правоекстремістські групи Австрії об'єдналися в Націонал-демократичній партії. Її основу склав СВС, а Н. Бургер очолив новоявлену партію.

Посталі в різних країнах праворадикальні партії та організації встановлювали одна з одною контакти, намагаючись координувати свої дії. Одним із ідеологічних осередків, у якому співпрацювали правоекстремістські угруповання з різних країн, став щомісячний журнал “Націон Ойропа” (“Європейська нація”). Водночас із початком видання журналу у 1950 р. в Італії був скликаний перший міжнародний конгрес праворадикальних партій та організацій. На другому конгресі, що відбувся у шведському місті Мальме наступного року, було оголошено про створення міжнародного неофашистського об'єднання під назвою “Європейський соціальний рух”.

§ 2. Суспільно-політичні зрушення в останній третині ХХ – на початку ХХІ ст.

Відродження неоконсервативної ідеології. Період кінця 60-х – початку 70-х відзначався високими показниками економічного зростання. На фоні цього з'явилася довіра до реформ і демократизації. Водночас, уже з кінця 60-х років спостерігалися перші прояви загострення соціальних та політичних суперечностей: події 1968 р. у Франції, “спекотна осінь” 1969 р. в Італії, страйкова боротьба у США та Великій Британії на початку 70-х років. Ситуація загострилася внаслідок енергетичної кризи 1973 р., що призвела до різкого погіршення умов виробництва та галопуючої інфляції. Економічна та соціальна нестабільність супроводжувалася політичним зміщенням праворуч.

Хоча консерватизм традиційно ототожнювався із захистом суспільного статус-кво, його характерною рисою кінця ХХ ст. став той факт, що неоконсерватори виступили ініціаторами змін. Перегрупування економічних та політичних інтересів привело до втрати і лібералізмом, і консерватизмом своєї окремішності та виразності, характерних у ХІХ – на початку ХХ ст. Суперечки про ринкову чи планову економіку змінилися пошуком форм взаємозв'язку відповідної системи регуляції між ними. Такі проблеми, як приватний капітал чи державна власність перетворилися на

пошук рівнів поділу між ними; “маси” чи “еліта” в нових умовах передбачала контроль еліти та активізацію мас; “елітарна” чи “народна освіта” розглядалася вже як єдина система освіти для всіх із обов’язковою підтримкою обдарованих особистостей.

У другій половині 70-х – у 80-ті роки перед консерваторами постало завдання ідеологічного переозброєння своєї стратегії у відповідь на зміни, що відбувалися в суспільстві. Вони чітко вловили настрої широких мас населення, які вимагали вжити рішучих заходів проти застійних явищ в економіці, безробіття, зростаючої інфляції, негативних явищ у соціальному житті. Консерватори проявили гнучкість та прагматизм, здатність пристосовуватися до нових умов. Під тиском економічної кризи, зростання безробіття та суспільного занепокоєння почалося відродження неоконсервативної ідеології. Неоконсерватори виступили з гаслами захисту принципів вільно-ринкових відносин, індивідуалізму, вільної конкуренції, заохочували приватизацію, критикували значне державне втручання в економіку тощо. Концентруючи увагу на морально-етичних проблемах, неоконсерватори робили особливий акцент на зникненні впевненості людей у собі, занепаді таких традиційних цінностей як закон і порядок, дисципліна, стриманість, патріотизм, консенсус. Вони пропонували переорієнтувати соціальну політику на ті верстви населення, які дійсно не можуть забезпечити себе засобами для існування.

У науковій літературі вказують на існування кількох течій та напрямів у розвитку консерватизму, наголошуючи на різних назвах неоконсерватизму: власне “неоконсерватизм”, традиціоналістський консерватизм, “нові праві”, радикальний консерватизм, неолібералізм та ін.

Наступ консерваторів розвивався нерівномірно та залежав від місцевих умов. У таких країнах, як Іспанія, Португалія, Греція, де продовжували панувати авторитарні режими, цей процес не спостерігався взагалі. Не досить сильними виявилися позиції неоконсерваторів у тих країнах, де в цей час (у другій половині 70-х років) при владі знаходилися партії консервативного напрямку (голлісти у Франції, християнські демократи в Італії). Позаяк вони були правлячими партіями, отже брали на себе всю відповідальність за стан справ у країні. З іншого боку, перебуваючи при

владі, вони не змогли так швидко переорієнтувати свою політичну діяльність та запропонувати суспільству нові оригінальні рішення. Проте, починаючи з середини 70-х років, майже повсюдно на Заході починає набирати силу “неоконсервативна хвиля”. Політичні битви відбуваються не тільки між консервативними та соціал-демократичними партіями, а й всередині самого консервативного табору. У Великій Британії на зміну старому консервативному істеблішменту приходять група діячів нової формації на чолі з Маргарет Тетчер. Її перемога та наступне перетворення “тетчеризму” в домінуючу політичну течію в партії торі розпочали свого роду ланцюгову реакцію в низці інших партій країн Заходу. В республіканській партії США неоконсервативне оновлення було пов’язане з висуненням у 1979 – 1980 рр. Рональда Рейгана кандидатом у президенти та наступною його перемогою на виборах. У голлістській партії Франції неоконсервативна ідеологія запанувала після того, як її лідером став у 1976 р. Жак Ширак. Більш складним виявився розвиток блоку християнсько-демократичних партій ХДС/ХСС у ФРН. На виборах 1980 р. кандидатура лідера ХСС Франца-Йозефа Штрауса зазнала поразки, в цей час провідною фігурою християнських демократів став більш поміркований Гельмут Коль, який започаткував еру німецького неоконсерватизму (1982 – 1998). Зі ще більшими труднощами зіткнулася партія християнських демократів Італії при спробі здійснити поворот управо. Після вбивства в 1978 р. Альдо Моро на якийсь час у ній переважила права течія і була взята лінія, багато в чому подібна на ту, що проводили неоконсерватори Великої Британії та США. Але такий жорсткий курс призвів не до консолідації, а до посилення суперечностей в партії, і вже через деякий час довелося відмовитися від обраного шляху на користь більш компромісної політичної лінії. Як і в ХДС/ХСС серйозною перешкодою для неоконсервативного переродження ХДП стала вкрай неоднорідна в соціальному та ідейно-політичному плані масова база партії, збереження впливу серед її членів та керівництва християнської соціальної доктрини, що в багатьох аспектах суперечила підходу неоконсерваторів.

Зайнявши провідні позиції у більшості партій правого крила, неоконсерватори з кінця 70-х років розпочали боротьбу за владу. Триразова перемога консервативної партії на чолі з М. Тетчер у

Великій Британії (1979, 1983, 1987); перемога на президентських виборах у США республіканця Р. Рейгана (1980), який успішно проводив політику неоконсервативних контрреформ, займаючи посаду губернатора Каліфорнії; результати парламентських та місцевих виборів у ФРН (перемога консервативної коаліції Г. Коля 1983); заміна лібералів при владі в Канаді консерваторами (1984 р., Браян Малруні) показали, що ідеї та принципи, запропоновані консервативними силами, виявилися співзвучними настроям широких верств населення. Хоча прорив неоконсерваторів до влади не завжди вдавався: на виборах 1981 р. у Франції перемогу отримали соціалісти та комуністи, в Іспанії соціалісти прийшли до влади в 1982 р. На думку деяких американських політологів, відродження консерватизму в трьох англосаксонських країнах - США, Великій Британії та Канаді - можна швидше пояснити винесенням населенням вотуму недовіри політичним партіям і державним діячам, які традиційно асоціювалися з державою благоустрою, ніж наслідком широкомасштабного наступу консервативних та ліберальних ідеалів. Показово, наприклад, що за даними опитування 38% усіх, хто віддав свій голос за Р. Рейгана, заявили, що зробили це, позаяк вважали, що "настав час змін", і тільки 11%, бо він "справжній консерватор".

Посилення позицій консервативних та правих сил проявилось в активізації у більшості розвинутих країн Заходу прагнення до їх консолідації та координації на міжнародному рівні, до вироблення спільних для них соціально-філософських та ідейно-політичних принципів. Про це свідчить створення, наприклад, у 1983 р. Міжнародного демократичного союзу, що об'єднав консервативні партії Західної Європи, республіканську партію США, ліберально-демократичну партію Японії, австралійських консерваторів.

Поряд із поширенням неоконсервативних ідей у суспільно-політичній думці Заходу продовжували існування традиційні цінності консерватизму, виразниками яких були англійські торі, голлісти у Франції, соціал-консерватори в ФРН. Для більшості представників цієї традиціоналістської течії в консерватизмі характерне висунення на перше місце політичного та соціокультурного начал на шкоду економічному. Відмова від традиційних цінностей та ідеалів, а саме - сильної влади та держави з ухилом на сім'ю,

громаду, Церкву, розглядалася ними як головна причина всіх негативних явищ у сучасному суспільстві.

Зміст виборчої програми консерваторів диктував відповідний характер урядових коаліцій. У Великій Британії, наприклад, для всіх урядів був спільний статус однопартійних кабінетів більшості. В Іспанії уряди, що формувалися консервативним Союзом Демократичного Центру (об'єднання угруповань ліберальної, християнсько-демократичної та соціал-демократичної орієнтації) в 1977 – 1982 рр., мали статус коаліцій меншості. В Португалії виникли три однопартійні кабінети, а в Греції – два. В Ірландії консервативна партія “Солдат Ірландії” сформувала 11 однопартійних урядів (із них 7 мали характер більшості). У Франції голлістські угруповання формували уряди більшості з більшістю мандатів у парламенті. У Данії, Норвегії та Швеції виникали правочентристські коаліції за участю ліберальних, центристських та християнсько-демократичних партій. Лише раз у цих державах був сформований виключно однопартійний консервативний уряд меншості в Норвегії в 1981 – 1983 рр. Сьогодні очевидна криза християнської демократії в Італії, де викриття корупції зруйнували опору консерватизму – Християнсько-демократичну партію. У 1996 р. до влади в Іспанії повернулася консервативна Народна партія на чолі з Хосе Марією Аснаром, що зарекомендувала себе прихильником новацій.

Соціалісти і державна влада. Комуністичний рух. Незважаючи на нові проблеми економічної глобалізації та єдиного інформаційного суспільства терміни “ліві” і “праві” є прийнятними для визначення різних політичних менталітетів. Загалом “ліві” відрізняються від політичних позицій “правих” щодо політичної програми модернізації, соціальної справедливості та глобалізації. З 1970-х років з'явилися ознаки розколу “лівих” на традиціоналістів та представників альтернативного політичного крила. В той час, як лівий традиціоналізм поділяв свої погляди з правими на головні цілі – на кшталт значного економічного зростання, оптимізму щодо технологій, орієнтації на матеріальну заможність, політика другого крила лівих вимагала корекції традиційної моделі прогресу на користь нових засобів екологічної та соціальної відповідальності.

Існують різні визначення *соціалізму та соціал-демократії*, які певною мірою відображають шлях розвитку європейської соціал-демократії. Деякі дослідники проводять історичну паралель між соціалізмом Другого Інтернаціоналу і сучасною мінливістю європейської соціал-демократії; соціалізм у них постає альтернативою і водночас спадкоємцем капіталізму. При цьому зазначається, що політика лівих партій сьогодні відрізняється від колишнього радикалізму щодо кінця капіталізму; мета лівих – у захисті здобутих досягнень і продовженні боротьби за покращення соціального життя, позаяк навіть при капіталізмі, ринкові сили можна регулювати, а не знищувати. Існують так звані “реформаторські визначення”, які співвідносяться з післявоєнним заможним соціалізмом. Основні цінності такої сучасної соціал-демократії: ліберальна демократія, змішана економіка, заможна держава й егалітарна форма перерозподілу. Соціал-демократія може сприйматися як компроміс між новими соціал-демократичними цінностями та неоліберальними тенденціями. Під визначення соціал-демократії підпадають скандинавська, німецька, австрійська, бельгійська, голландська європейські партії та, меншою мірою, британські лейбористи. Французька, португальська, іспанська, італійська, грецька визначаються як соціалістичні. В останні роки соціалісти у пошуках виходу з кризи майже повсюдно зблизилися із соціал-демократами, яких до цього засуджували за надмірний реформізм.

До 1989 р. ліві партії у Європі поділялися на три групи. *Першу* становили комуністичні партії так званого соціалістичного табору Східної та Центральної Європи. Їх поєднувало з західноєвропейськими партіями лівого спрямування прагнення до соціальної рівності, заперечення ринкових сил і переконання, що держава діє краще за ринковий механізм, зокрема у сферах здоров'я та освіти.

Другу представляли партії північної Європи: австрійська та німецька соціал-демократії, Партія праці Голландії, Лейбористська партія Великої Британії. Ці партії є парламентськими, прийшли до влади у відносно розвинених країнах, і, як правило, в коаліції. Соціал-демократичні партії входили до складу коаліційних кабінетів більшості, в котрих мали статус ініціативного угруповання. Найчастіше їх коаліційними партнерами виступали християнсько-демократичні партії (в Австрії, Бельгії, Голландії) чи ліберальні

угруповання (в Данії, Німеччині, Швеції). Однак у таких державах як Голландія, Фінляндія соціал-демократичні партії не мали статусу домінуючого угруповання. Соціал-демократи обстоювали цілковиту зайнятість громадян і побудову розвиненої заможної держави. Соціал-демократична партія Швеції упродовж 1932 – 1976 рр. незмінно перебувала при владі, повернувшись до неї у 1982 р. (прем'єр Улоф Пальме). Суть “шведської моделі” (“функціонального соціалізму”) у поєднанні динамічного ринку з досягненням соціальних цілей. Австрійські соціал-демократи (СДПА) керували країною 13 років упродовж 1971 – 1983 рр., а після 1983 р., втративши абсолютну більшість на парламентських виборах, формували коаліційні уряди.

До *третьої* належали ліві партії південної Європи. Вони поділялися на дві частини: Францію та Італію, де ліві тривалий час брали активну участь у керівництві державою, та Іспанію, Португалію і Грецію. Найважливішим поясненням довготривалого успіху президентського правління Франсуа Міттерана (1981 – 1995, при цьому не варто забувати про співіснування у 1986 – 1988, 1993 – 1995 роках президента та уряду з протилежними політичними орієнтаціями: президент – соціаліст і правоцентристський блок у парламенті) та Французької соціалістичної партії (ліві уряди 1981 – 1984, 1988 – 1993) стала продумана економічна політика соціалістичного уряду: для прикладу, рівень інфляції з 13,6% у 1981 р. зменшився до 2,5% у 1993 р. Вперше з ХІХ ст. французький франк став стабільною валютою. Іншим внеском до кредиту довіри соціалістів виявилася успішна зовнішня політика Ф. Міттерана впродовж 14 років його президентства. Соціалістична партія Франції заради перемоги завжди вступала в коаліції, на відміну скажімо від Соціал-демократичної партії Німеччини, яка схилилася до однопартійного керівництва. В Італії соціалісти та соціал-демократи ставали учасниками лівоцентристських коаліцій (1963 – 1976) у партнерстві з християнськими демократами. Після падіння авторитарних режимів у Греції, Португалії та Іспанії в середині 70-х років соціалісти швидко стали керівною силою серед лівих (соціалісти прийшли до влади в Португалії у 1970-х, в Іспанії та Греції у 1980-х) і відіграли важливу роль у зміцненні демократії. Вони змушені були взяти курс на економічний розвиток із метою побудови

розвиненого капіталізму. Характерна риса партій у цих країнах – прагнення до модернізації та обстоювання політики добробуту.

Отже, період із кінця 70-х – до початку 80-х років приніс зі собою чимало труднощів соціал-демократам, особливо тим партіям, що перебували при владі. Криза соціал-демократичних партій проявилася по-різному у країнах Західної Європи. Насамперед кризу пережила модель “держави загального добробуту”: через завершення періоду економічного зростання наприкінці 70-х років, глобалізацію економіки, що пожвавила міжнародне суперництво, держава стала менш здатною гарантувати соціальний захист. Це викликало конфлікти всередині партій. Кризу переживала ідеологічна доктрина: падіння комуністичних режимів поставило під питання зміст і цінність самого поняття “соціалізм”, соціалістичні партії південної Європи втратили можливість пропонувати як альтернативу третій шлях – між комунізмом і лібералізмом. Важливим процесом стала еволюція соціального складу прихильників-виборців та членів соціалістичних і соціал-демократичних партій (спостерігається розпад класичного робітничого класу), фактором ризику є досить похилий вік: наприклад серед членів СДПН особи віком понад 40 років становлять 72%, у голландській Партії праці – 60%; пенсіонери та непрацюючі становлять до 19% соціал-демократичного електорату у Великій Британії. Розвивається група послідовних виборців, які ідентифікують себе з партією. До цього слід додати виникнення нових угруповань і течій (екологісти, феміністи, регіоналісти, “зелені”). Спостерігається також і криза в стосунках між партіями та профспілками, зокрема, з приводу урядової політики в економічних та інших сферах. Для прикладу можна навести події “спекотної зими” 1979 р. у Великій Британії, коли проти спроб лейбористського уряду здійснити примусове заморожування заробітної плати в державному секторі на страйкову боротьбу піднялися сотні тисяч державних службовців, працівники державного сектору, сфери обслуговування. Конфлікт, що виник у результаті цих подій, став однією із причин поразки Лейбористської партії на виборах 1979 р.

За поразкою британських лейбористів, шведських і норвезьких соціал-демократів у 1976 – 1981 рр. настало усунення від влади, а згодом і поразка на виборах у березні 1983 р. західнонімецьких

соціал-демократів, а через півтора року після приходу до влади різко почала знижуватися популярність французьких соціалістів. У 1976 – 1982 рр. не витримали наступу консерваторів і були змушені піти в опозицію вісім соціал-демократичних та соціалістичних партій Заходу, що знаходилися при владі (у Великій Британії, Швеції, Норвегії, Данії, Бельгії, Голландії, Австрії, Франції). При цьому в шести випадках кількість отриманих ними голосів скоротилася на 15 – 30%. За цей самий період тільки три партії (в Іспанії, Греції, Австрії) змогли отримати перемогу на виборах і лише одна (у Франції), зі згаданих восьми, зуміла повернути собі важелі влади.

Із 1980-х років почалася програмна *трансформація європейської соціал-демократії*. Безумовно, на всі без винятку соціал-демократичні партії, які почали переглядати свою ідентичність та програми, вплинув неолібералізм. Соціалізм перетворився на форму соціал-лібералізму. Довготривала еволюція європейського соціалізму стала ліберально-орієнтованою: у політиці – шляхом власної інтеграції у представницькі системи; в економіці – сприйняттям ринкової економіки; у культурі – зростаючим потягом до індивідуальних цінностей як пріоритетних. Соціал-демократи увійшли до урядів або брали дієву участь в урядових коаліціях. За висловом лідера СДПН Гергарда Шрьодера (1995), сьогодні немає місця для специфічної економічної політики соціал-демократії, а є місце для політики більш-менш сучасної. Збагатили свою ідеологію новим змістом і французькі соціалісти. Курс соціалістів наблизився до того, який проводили неоконсерватори в інших розвинутих країнах. Пристосовуючись до реалій соціально-економічного розвитку та відкидаючи застарілі ідейні догми, ФСП визнала здатність капіталізму до саморозвитку та вдосконалення. У своїй книзі “Відкриття можливого” Ліонель Жоспен (у 1995 р. очолив ФСП) проголосив тезу: “*За ринкове регулювання економіки, проти ринкового регулювання соціальних відносин*”, яка отримала значне поширення серед лівих.

У Великій Британії лібералізм є символом прогресивних ідей. У 1997 р. на виборах у Великій Британії перемогу здобула Лейбористська партія. Однак населення голосувало швидше за особистість, за зміну напряму політики. Поза сумнівом, англійці не

віддали би свої голоси за традиційний принцип соціал-демократії – зростання державних видатків за рахунок збільшення податків. За часів Ентоні Блера процес реформування партії значно активізувався. Символом стало скасування четвертої статті партійної програми. Згідно з нею, передбачалося передати особам фізичної та розумової праці у їхнє загальне володіння засоби виробництва, право на їх продаж, обмін та справедливий розподіл виробленої продукції. Нові лейбористи сприйняли перевагу ринку у сфері бізнесу. За словами лідера англійських лейбористів Е. Блера *“лейбористська партія – це партія для бізнесу”*. Він вважав, що роль держави повинна обмежуватися прогресивною політикою державної підтримки (освіта та удосконалення професійних умінь). Партія відмовилася від політики високих державних видатків, що поповнювалися за рахунок загальних податків. Метою Е. Блера стало перетворення нових лейбористів у єдину національну партію, яка буде однаково уважно ставитися як до бізнесменів, так і до соціально знедолених. Для Е. Блера його *“третій шлях”* (перший – неолібералізм або тетчеризм; другий – соціалізм) для Великої Британії – це шлях *“сучасної соціал-демократії”*, що відкидає *“як праві, так і ліві сили, які чинять опір змінам”*; це відкрите, процвітаюче стабільне суспільство з врахуванням вимог сучасності. На виборах у Німеччині в 1998 р. перемогу отримали соціал-демократи (Г. Шрьодер), гаслом успіху яких у виборчій кампанії було *“оновлення і соціальна справедливість”*.

У червні 1999 р. був опублікований спільний програмний документ *“Європа: третій шлях, новий центр”* Е. Блера та Г. Шрьодера, адресований *“всім європейським соціал-демократам”* із метою *“модернізувати доктрину соціалістів”*. Автори задекларували в документі пріоритетні напрямки внутрішньої політики держави: скорочення державних видатків, зниження податків, гнучкість ринку робочої сили, *“особиста відповідальність”*. У тому ж році був ухвалений головний документ XXI конгресу Соцінтерну (участь взяли 140 соціалістичних та соціал-демократичних партій) – Паризька декларація, з підзаголовком: *“Виклики глобалізації”*. Найбільш адекватно головний зміст документа характеризує фраза: *“Значним парадоксом даного історичного періоду є те, що ніколи раніше людство не мало настільки великих можливостей”*

для боротьби з такими споконвічними проблемами, як нерівність, голод, хвороби та малограмотність. І в той же час ці можливості використовуються для того, щоб збільшувати, а не скорочувати існуючі диспропорції. Наше завдання – повернути назад цю тенденцію і, таким чином, змусити глобалізацію служити прогресу людства”. Заслуговує на увагу сучасне трактування соціал-демократами поняття “соціалізм”. Не відкидаючи його в принципі, воно вже не протиставляється капіталізму. “Ми виступаємо, – підкреслюється у Паризькій декларації, – проти такої вузької точки зору, що соціалізм є альтернативою капіталізму, позаяк вона веде до змішування засобів та цілей, представляючи їх чимось на кшталт релігій чи “споконвічних концептів”. Намагаючись підкреслити відхід від колишніх установок, деякі зі соціал-демократичних лідерів заявляють, що слово “соціалізм” було би правильніше писати як “соціал-ізм”. Однак, навіть між собою соціал-демократи не у всьому погоджуються. Аналітики СДПН стверджують, що існує не один, а декілька “третіх шляхів”: переважно ринкова орієнтація (“нові лейбористи”); ринкова орієнтація із сильною консенсусною складовою (Партія праці Нідерландів); етатистський шлях (ФСП); реформування держави благоустрою (шведська соціал-демократія). При цьому вони наголошують на необхідності врахування особливостей кожної країни. Лідер СДПН Г. Шрьодер у своїх висловлюваннях неодноразово підкреслював, якщо американська модель суспільно-політичного розвитку, з точки зору “нових демократів” США, надає перевагу економіці, то німецька, з точки зору соціал-демократії, базується на залученні більшості трудящих до процвітання через процес прийняття рішень, зокрема через участь в управлінні підприємством, що на його переконання, є серцевиною німецької моделі.

Велику групу “лівих” партій представляють **комуністичні партії**. Комуністичні партії почали з’являтися в коаліційних кабінетах після 1945 р. (винятком була Іспанська компартія, котра увійшла до складу Народного фронту в 1936 – 1939 рр.). Найвищий ступінь участі в урядових коаліціях мають фінські комуністи, які брали участь в 11 урядових кабінетах. У 70-х та 90-х роках комуністи входили до складу двох соціалістичних урядів у Франції (1981 – 1984, кабінет П. Моруа) та двох урядах “народного

порозуміння” в Греції (1989 – 1990). У 1974 – 1975 рр. Португальська компартія брала участь у так званих перехідних урядах. Компартії Австрії, Бельгії та Італії брали участь у перших кабінетах, сформованих відразу після Другої світової війни. У перші повоєнні роки комуністичні партії здобували близько 7,5% голосів виборців, із 70-х років – не більше 5,8%.

Після періоду так званої “політики єврокомунізму” (70-ті роки, коли багато комуністичних партій отримало перемогу на виборах) настав період часткової політичної маргіналізації цих угруповань. Яскравим підтвердженням даного факту можуть стати: невдача стратегії “історичного компромісу” та лінії “національної єдності”, що ґрунтувалася на ній, і яку проводили італійські комуністи в 1977 – 1979 рр.; провал політики “демократичної консолідації”, в рамках якої Комуністична партія Іспанії намагалася наприкінці 70-х – на початку 80-х років налагодити співпрацю з буржуазними партіями.

Крах на зламі 80 – 90-х років держав так званого реального соціалізму, розпад Радянського Союзу викликали значне послаблення привабливості комуністичної ідеології та впливу комуністичних партій. Ці події зумовили вкрай неоднозначну реакцію західних комуністичних партій. Лідери однієї групи партій, які сповідували ортодоксальну марксистську ідеологію, продовжують сповідувати її і далі, вважаючи, що крах комунізму в Східній Європі не має жодного впливу на самоідентичність комуністичних партій. Її класичним зразком є німецька компартія, а на початку 90-х років також португальська та французька. Друга група охоплює комуністичні партії (іспанська, грецька, португальська, французька та італійська партія Комуністичне Відтворення), які підтримують тезу про крах “спотвореного” соціалізму, а не соціалізму загалом. Її представники вважають, що в нових умовах можна запропонувати нову версію соціалізму, яка спиратиметься не на вчення Леніна, а на справжнє марксистське вчення, пристосоване до капіталізму постіндустріальної доби. Третю групу становлять партії, які вважають, що комунізм вичерпав свої можливості, а тому необхідно змінити всю комуністичну символіку та ідеологію. Прихильниками цієї тези є частина Італійської комуністичної

партії (згодом трансформувалася в Демократичну партію лівих сил), англійська, шведська, голландська компартії.

Колишні комуністичні партії почали обстоювати нову ринкову економіку, намагаючись пристосуватися до нових умов. У 90-х роках спостерігається зростання виборчої підтримки партій, які називаються некомуністичними лівими – близько 8% виборців. До найбільших із них належить Італійська Демократична партія лівих сил (800 тис. осіб), що в 1994 р. набрала 20,4% голосів, та Іспанська комуністична партія – 10% в 1993 р. У Франції комуністи (ФКП налічувала близько 200 тис. осіб) в 90-х роках утримали свої позиції і в 1997 р. увійшли до складу уряду на чолі з Ліонелем Жоспенем. У Німеччині колишня СЕПН, перейменована на Партію демократичного соціалізму (близько 200 тис. осіб), завдяки значній підтримці східних німців (до 20% голосів) зуміла вийти на загальнофедеральний рівень, зайнявши місце в Бундестазі. Ця партія стала, за рівнем впливу, п'ятою після ХДС/ХСС, СДПН, СВДП та Партії зелених.

Новий лібералізм. Наприкінці ХХ ст. перед людством поставили нові виклики: економічна глобалізація, індивідуалізм, структурні зміни на ринку праці та в процесах виробництва, інформатизація суспільства тощо. Зміни в суспільно-політичному та економічному розвитку людства спричинили появу “нового лібералізму”. Його головною метою стало забезпечення належних умов для динамічного та вільного розвитку суспільства, збереження і поширення можливостей громадян, зміцнення їхньої свободи й добробуту. Однією з найважливіших рис нового лібералізму стало визнання позитивної ролі держави в соціальному та економічному житті, підвищення уваги до проблем солідарності, соціальної справедливості. На думку англійських лібералів, “нинішній ліберал повинен спиратися на уряд як контролюючий та стимулюючий орган”. Визнаючи неминучість та навіть необхідність державного втручання, ліберали висловлюються за те, щоби чітко окреслити межі цього втручання. На Заході популярність отримало гасло лібералів: *“Менше – це краще”*, під яким розуміється послаблення регулюючих функцій держави, скорочення соціальних програм, які себе не виправдали, заохочення приватної ініціативи та вільно-ринкових відносин. Загалом ліберальні партії займали центристську позицію

у політичній структурі суспільства, а тому опинялися перед класичною проблемою: програма, що відрізнялася б від запропонованої конкурентами. Якщо в останній третині XIX ст. та 1905 – 1915 рр. британські ліберали були найвпливовішою політичною силою, знаходячись при владі тривалий час, то в 1915 – 1945 рр. вони перебували в уряді лише періодично, та й то в коаліціях. А в останній третині XX ст. британська виборна система унеможливила лібералам парламентське представництво й у 1987 р. дві партії – ліберали та соціал-демократи – об'єдналися й створили ліберально-демократичну партію. Ліберали в Італії розбиті на дві партії: Ліберальну та Республіканську. У 70-ті – на початку 80-х рр. вони входили до п'ятипартійної урядової коаліції. Але ці дві партії не відіграють вагомій ролі в політичному житті країни. Французькі ліберали також розпорошені, найбільше їх у Республіканській партії та Об'єднанні за демократичну Францію. Підтримка виборцями ліберальних партій є незначною: до 12,6% у 90-х роках. Тобто ці партії лише доповнюють урядові коаліції. Як правило, ліберали входять у коаліції з християнськими демократами чи соціал-демократами. Так, в Італії 20 коаліційних кабінетів за участю Італійської ліберальної партії мали статус лівоцентристських, а 12 – правоцентристських. Лише в Німеччині невелика ліберальна партія Вільних демократів фактично постійно була при владі, окрім 1957–1961 рр., коли блок ХДС/ХСС мав абсолютну більшість, та 1966 – 1969 рр., коли була створена коаліція християнських демократів та соціал-демократів. Таким чином, Вільній демократичній партії вдається утримувати баланс сил у німецькій політиці.

Із 1947 р. у Лондоні діє Ліберальний інтернаціонал – федерація ліберальних, демократичних і прогресивних партій, які представляють понад 50 країн Європи, Америки та Азії. Під керівництвом цієї організації проводяться міжнародні семінари й зустрічі, покликані стимулювати обмін ідеями, сприяти збагаченню політичного та ідейного змісту сучасного лібералізму.

Дослідники вказують на такий феномен 80-х як відродження ліберальної ідеї при одночасному занепаді ліберальних партій. Торкаючись поширення лібералізму, французькі політологи констатували: *“Всі хочуть бути лібералами – ліберальні соціалісти,*

ліберальні голлісти, ліберальні націоналісти і ліберальні католики, можливо скоро будуть ліберальні комуністи". У 1993, 1997 роках впевнену перемогу на виборах до парламенту Канади отримала Ліберальна партія (Жан Крет'єн). Незважаючи на те, що лібералам так і не вдалося утвердитися як партії більшості, їх політичний вплив у парламентах та в опозиції європейських політичних систем є доволі значним.

Праворадикалізм. У 70-ті роки ХХ ст. у країнах Західної Європи почали виникати молоді угруповання праворадикального спрямування. Серед них можна виділити дві групи. У програмних закликах партій авторитарної чи навіть *фашистської традиції* (Народний фронт у Бельгії, Німецький народний союз, Національний альянс в Італії, Народна партія у Великій Британії) заперечується легітимність існуючої політичної системи, відкидається ліберально-демократичний стиль керівництва державою. У той самий час сильним є акцент на антипарламентаризмі, антиплюралізмі чи антипартійності. Етноцентризм та націоналізм поєднуються з ворожістю до представників інших національних спільнот та держав. Майже в кожній країні навколо таких партій – неофашистських чи неонацистських – існує цілий світ молодіжної субкультури. Більшість її adeptів не належить до організованого правого екстремізму, але, по суті, вже приймають та поділяють неонацистську культуру, формуються під її впливом. Расистські гасла та фашистська атрибутика користуються популярністю у певному молодіжному середовищі.

Праворадикальні партії нового типу, що не мають безпосереднього організаційного чи ідеологічного зв'язку з фашистськими партіями, виникли як результат неоконсервативної реакції на кризу держави. Лідери цих угруповань розпочали пошук нового суспільного консенсусу. Вони виступили прихильниками неоліберальної економічної орієнтації, наголошуючи, що принциповою функцією держави повинна бути гарантія свободи як етичної категорії; для них характерне запозичення деяких елементів традиційної лівої тематики, як антиколоніалізм, екологізм, критика технічного прогресу. Ці партії (Прогресивна партія Данії та Норвегії, Національний фронт у Франції, Партія Республіканців у Німеччині, Ліга Півночі Італії) не вважають парламент основною метою своєї

політичної боротьби; вони прагнуть “здобути” вулиці (часто їх називають “партиями протесту”, “популістськими партиями”).

Праворадикальні партії належать до категорії малих партій (відсоток підтримки в суспільстві не більше 10%), але їм не раз вдавалося завойовувати депутатські мандати у Франції (Національний фронт Франції), Норвегії, Бельгії (Фламандський блок), Данії, Австрії (Вільна партія Австрії). В Італії на політичну авансцену вийшли: неофашистська партія Національний альянс, яка у виборах 1994 та 1996 років до Палати депутатів за партійним списком отримала 13,5% та 15,7% голосів; та неопопулістські праві партії “Північна ліга” (8,4% та 10,1%) і “Вперед, Італіє!” (21% та 20,6%). У 1994 р. ці три політичні сили (“Вперед, Італіє!”, “Північна ліга”, Національний Альянс) сформували передвиборний блок “Полюс свободи”, який на виборах набрав найбільшу кількість голосів (42,8%), що забезпечило правим партіям 58% місць у Палаті депутатів. У 1997 р. Національний фронт (Франція) здобув 15% голосів, а вже в 2002 р., за підсумками першого туру президентських виборів, чільні позиції зайняли діючий президент Ж. Ширак та лідер Національного фронту Ж.-М. Ле Пен із передвиборним гаслом “Франція для французів”. Населення віддало перевагу Ж. Шираку, й парламентські вибори 2002 р. засвідчили чергову перемогу над крайніми правими.

Проблеми екології і “зелені”. Сучасна епоха глобальних трансформацій поставила екологічну проблему на рівень пріоритетів людства. Знищення природного середовища життя відбувалося у різні часи у всіх без винятку країнах, при всіх відомих політичних системах і режимах. Але сучасні кризові екологічні явища кількісно та якісно відрізняються від всього, що мало місце раніше: величезна кількість людей завдає такої шкоди екосистемі Землі, що система в цілому, а не її окремі частини, виявилася в небезпеці. У 1900 р. в світі проживало приблизно 1,6 млрд осіб. На кінець ХХ ст. населення світу зросло до понад 5 млрд, промислове виробництво – в 15 разів. Стрімкий розвиток виробництва призвів до небаченого в історії цивілізації індустріального тиску на природу. Забруднені річки, озера та ліси, що гинуть, міський смог, промислові відходи, ерозія ґрунтів стають лихом для всієї Землі. Підраховано, що лише зі середини ХХ ст. планета

втратила майже 1/5 найкращих врожайних ґрунтів, 1/5 тропічних лісів і десятки тисяч видів рослин та тварин. Щорічно на 2% зменшуються площі, покриті лісами, на 30 тис. кількість видів рослинного та тваринного світу. Вчені почали говорити про перспективу того, що економічна діяльність людини може створити небезпечний *"парниковий ефект"* глобального потепління, який вплине на всю екосистему Землі.

Енергетична криза середини 70-х років та погіршення стану екології стали основними причинами розгортання у промисловорозвинених країнах руху "зелених". Біля витоків екологічного руху стоїть автор низки праць із даної проблематики, американець російського походження Мюррей Букчин. Його перша велика стаття "Проблеми хімічного забруднення продуктів", була написана в 1952 році, а через 10 років вийшла книга під назвою "Наше синтетичне навколишнє середовище". Наступні численні есе на екологічну тематику сприяли тому, що прогресивні рухи всіх напрямків почали активно обговорювати екологічні та альтернативно-технологічні теми. Поштовхом для розвитку екологічного руху стало видання у 1962 р. книги американського біолога, письменниці Луїзи Карсон Рейчел "Мовчазна весна" (*"Silent spring"*), присвяченої шкідливій дії пестицидів на живі організми. Свою точку зору Л. Рейчел чітко висловила таким чином: *"Ті, хто над усе цінує прибутки і технічний прогрес, несвідомо вважає, що вихід людини на сцену історії відмінняє проблему рівноваги в природі. З тим же успіхом вони могли б вважати, що водночас відмінняється і закон всесвітнього тяжіння! Рівновага в природі базується на внутрішніх зв'язках живого світу та його зв'язках з навколишнім середовищем. Це не означає, що людина не повинна намагатися схилити чашу терезів на свою користь, але за будь-яких обставин вона повинна пам'ятати, що робить, і передбачати наслідки своїх кроків"*.

Поряд із центральними органами природоохоронного державного управління почали виникати неурядові екологічні організації. Базою для екологічного руху стали групи громадських ініціатив (утворювалися за ініціативою громадян), які брали активну участь у виступах проти впровадження шкідливих для довкілля проектів. Більшість західних екологічних рухів сформувалися під впливом революційних рухів 60-х років. У 1970 р. виникла міжнародна

громадська організація "Грінпіс". У 1985 р. до неї входили представники 15 розвинених країн світу, серед яких – Велика Британія, Франція, ФРН, Австрія, США, Канада та ін. У 1977 р. кількість членів цієї організації зросла до 80 тис., а в 1985 р. становила 1,2 млн. Основний напрямок екологічної діяльності організації – захист природи від забруднення, припинення будь-яких дій, що ведуть до її деградації та загибелі. На початку 80-х років у світі налічувалося понад 15 тисяч неурядових організацій з охорони навколишнього середовища.

Міжнародна стурбованість проблемами охорони довкілля знайшла відображення також у великих міжнародних форумах під егідою ООН. У 1970 р. була започаткована програма ЮНЕСКО "Людина і біосфера", метою якої стала наукова оцінка навантажень, здійснюваних людиною на екологічні системи, проведення заходів зі збереження екосистем. 5 червня 1972 р. – день відкриття Стокгольмської конференції з навколишнього середовища – було проголошено Всесвітнім днем охорони навколишнього середовища. За результатами конференції Генеральна асамблея ООН започаткувала програму ООН, завданням якої стало ініціювання та координація діяльності всіх зацікавлених міжнародних організацій з охорони навколишнього середовища. В червні 1992 р. у Ріо-де-Жанейро за участю глав держав і урядів 179 країн світу відбулася Всесвітня конференція ООН із навколишнього середовища та розвитку. Її головною вимогою було проголошення "забезпечення балансу між вирішенням соціально-економічних проблем і збереженням навколишнього середовища, задоволенням головних життєвих потреб нинішнього покоління і збереженням таких можливостей для майбутніх поколінь". Загрозливими явищами були названі потепління клімату, виснаження стратосферного озонного шару, кислотні дощі, накопичення в ґрунті токсичних важких металів і пестицидів, забруднення радіонуклідами. Учасники форуму прийняли "Декларацію Ріо", в 27 принципах якої були сформульовані екологічні права та обов'язки держав. Тоді ж, із метою комплексного та узгодженого вирішення проблем економічного розвитку та навколишнього середовища, було прийнято світову програму дій "Порядок денний на ХХІ століття".

8 – 10 липня 2009 р. пройшов саміт керівників Великої вісімки в італійському місті Аква (область Абруццо), ураженому декілька місяців перед тим землетрусом. На порядку денному саміту домінували питання подолання небезпечних кліматичних змін і соціальних наслідків економічної кризи. Однією із найважливіших домовленостей стала декларація, згідно з якою промислово розвинуті країни мають намір зменшити викиди парникових газів до 2050 р. на 80 %. Проте вже у грудні 2009 р. конференція ООН у Копенгагені (Данія) стосовно змін клімату завершилась невдачею. Після багатомісячної підготовки країни-учасниці так і не змогли домовитися з головних тем: об'ємів і темпів скорочення викидів парникових газів, фінансової підтримки країн, які є найуразливішими до кліматичних змін тощо. Підсумувала роботу конференції лише декларація без юридичної сили.

Основою системи захисту середовища, оскільки темпи розвитку суспільства значно випереджають темпи саморегулювання та відновлення природи Землі, є державне регулювання. Канада стала першою країною у світі, яка у грудні 1990 р. прийняла історичний документ – загальнонаціональний Зелений план задля здорового довкілля Канади. Даним актом було продемонстровано, що екологічна безпека цієї країни нині є однією із найважливіших складових її національної безпеки.

Перша екологічна партія у світі виникла в 1972 р. у м. Гобарт (Австралія) під назвою Об'єднана тасманська група. Приблизно в цей час в Канаді була утворена “Мала партія” екологічного спрямування. У 70-ті роки активісти екологічних рухів Німеччини, Італії, Великої Британії, Голландії, Бельгії та інших країн Європи проводили масові вуличні виступи, вступали в конфлікти з поліцією, готували петиції для урядів. Після гучних акцій протесту 1977 – 1979 рр. у ФРН проти будівництва об'єктів ядерної енергетики, активістам захисту довкілля стало зрозумілим, що необхідно створити власні політичні структури з подальшим використанням представницької трибуни для пропаганди своїх ідей. У січні 1980 р. утворилася Партія зелених у ФРН (саме під тиском Партії зелених канцлер Г. Шрьодер пообіцяв закрити 19 атомних станцій). У 80-х роках партія активно долучилася до руху за мир та роззброєння. У 1984 р. в Італії відбулося злиття груп і організацій

прихильників захисту навколишнього середовища та була утворена Італійська партія зелених “Зелена Європа” (ІЗ – ЗЄ). Соціальну базу для цих партій склала молодь і нові середні верстви (інтелігенція, управлінсько-адміністративний персонал). У Північній Америці Партія зелених зародилася під впливом антиядерних та екологічних рухів у Європі. “Зелені” США брали активну участь у виборчих кампаніях 1980 – 1985 років, виступаючи з позицій “анти-рейганізму” з метою добитися “оновлення” законодавчої та виконавчої влади в США за рахунок екологічно свідомих політичних і державних діячів. Перший з’їзд активістів відбувся у штаті Орегон у 1989 р.

На процес виникнення та розвитку екологічних партій впливало багато чинників. Зокрема слід наголосити на тому, що в двопартійних системах вони з’явилися, передусім, тому, що правлячі партії не реагували на “екологічні” потреби електорату (“зелені” в Німеччині, Великій Британії, Бельгії). У багатопартійних системах наявні менші партії порушували питання довкілля і тому не виникало необхідності створення окремої екологічної партії. Хоча в Швеції та Данії урядова реакція виявилася недостатньою, що зумовило виникнення подібних партій. Отже, партії “зелених” внесли до західноєвропейської політики новий перелік проблемних питань (т. зв. “нова політика”). Основна мета “зелених” – це побудова нового суспільства, що базується не тільки на гармонії людини й природи, але й на нових принципах взаємин між людьми; при цьому здобуття влади не є самоціллю. Пріоритет у суспільному розвитку надається екології, що є головною рисою нового “третього” шляху розвитку суспільства.

У 70 – 80-х роках екологічні партії на виборах до парламенту здобували близько 2 – 3% голосів виборців. Антиракетні та антиатомні гасла дозволили Партії зелених ФРН отримати значну підтримку населення (1 млн голосів) і вже на виборах до Бундестагу 1983 р. вона вперше зруйнувала монополію на владу трьох партій (ХДС/ХСС, СДПН, ВДП). У 80-х роках “зелені” отримали представництво в національних парламентах Люксембургу, Бельгії, Фінляндії, Австрії, Швеції. У наступному десятиріччі успіхи “зелених” на парламентських виборах у деяких країнах Західної Європи стали ще відчутнішими: понад 7,3% у ФРН (1994), 10% у

Бельгії (1991). У 1998 р. фракція партії “Союз 90/ Зелені” (таку назву партія прийняла в 1993 р. після злиття Партії зелених з організаціями громадського протесту колишньої НДР) у Бундестазі стала третьою за чисельністю та впливом. На парламентських виборах 2002 р. у Франції “зелені” здобули 4,5% місць, 2002 р. в Австрії та в Німеччині 2005 р. – по 9% місць у нижніх палатах парламенту.

Влітку 1984 р. кандидати від “зелених” партій були висунуті на виборах в Європейський парламент і вперше отримали 11 місць.

Перемоги на парламентських виборах дозволили партіям “зелених” взяти участь в урядових коаліціях: у Фінляндії в 1995 р. та у Франції в 1997 р.; у 1998 р. партія “Союз 90/ Зелені” увійшла до федерального уряду Німеччини, а її лідер Йошка Фішер одержав посади віце-канцлера та міністра закордонних справ.

У лютому 2004 р. у Римі відбувся установчий з'їзд європейських “зелених” партій і рухів, що призвело до створення першої в Європі транснаціональної партії: Європейської зеленої партії. Її членами стали представники 32 країн – 25 із розширеного Євросоюзу, а також низки інших держав, зокрема – України, Румунії, Грузії. Головні вимоги загальноєвропейської партії – відмова від ядерної енергетики, зміна ставлення до існуючої транспортної системи в Європі, утвердження нових соціальних та екологічних стандартів. Одним із постулатів зовнішньополітичної стратегії “зелених” став протест проти політики президента США Джорджа Буша в Іраку. На другому конгресі “зелених” у жовтні 2006 р. була прийнята “Хартія європейських зелених”, де визначені керівні принципи їхньої політики, а саме – екологічна відповідальність та відповідальність за біосферу.

Однак і рух “зелених” не відзначився монолітністю. Відбулася поляризація у ставленні до захисту навколишнього середовища і сформувався радикальне крило руху – екотерористи: “Фронт звільнення тварин”, “Фронт звільнення Землі”. Ці екологічні угруповання радикального характеру вважають найнебезпечнішими терористичними організаціями США та світу. Так, у 1998 р. бельгійські та британські “захисники тварин” здійснили підпали у кафетеріях “Макдональдс” та “Квік” в Антверпені. Лише в США у 1998 р. було зареєстровано близько 100 інцидентів, спрямованих

проти окремих державних службовців та урядових установ. Ці інциденти включали в себе підпали, вибухи бомб, побиття службовців, обстріли з вогнепальної зброї.

Замість колишнього традиційного поділу партій на “ліві – праві”, “ліберальні – консервативні” західні політологи пропонують поділ на “нові” та старі”. Звучать пропозиції означити новий вид партій як партії “нової хвилі” тощо. Як правило, вони утворилися на ґрунті різних нових соціальних рухів і в 80-ті роки закріпилися в партійній системі (зокрема “зелені” у ФРН та інших країнах, соціал-демократична партія Великої Британії, італійська радикальна партія та ін.). Наприкінці ХХ ст. все частіше відбувалося “розмивання” ідеологічної та соціально-політичної межі між партіями, змінювався їх соціальний склад. Громадяни все менше асоціюють себе з певною політичною партією, що проявлялося в частій зміні електоральних переваг.

--

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Підписання Акта про капітуляцію
Німеччини

Звільнення в'язнів концтабору
Аушвіц, 1945 р.

Один із таборів для
переміщених осіб у Німеччині

Підписання статуту ООН

Засідання Нюрнберзького
трибуналу

В.Черчілль готується до промови у
Фултоні, 1946 р.

Джордж Кеннан

Німці виглядають американські літаки
під час блокади Західного Берліна

Карикатура періоду
"холодної війни"

Підписання
Римських угод,
1957 р.

Демонстрація на спеціальному засіданні уряду США схеми розміщення радянських ракетних баз на Кубі

Одне з в'єтнамських міст після американських бомбувань

Підписання договору ОСО-2, 1979 р.

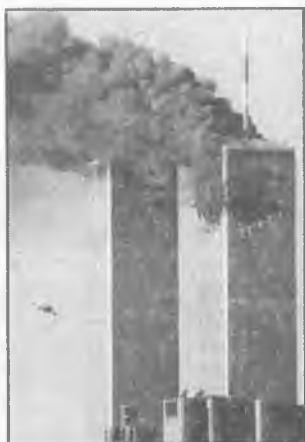
Зустріч Р. Рейгана і М. Горбачова у Женеві, 1985 р.

Підписання Маастріхтських угод, 1992 р.

Перший президент ЄС
Герман фон Ромпей

Палаючі будинки-
близнюки в Нью-Йорку,
11 вересня 2001 р.

Лідери "Аль-Каїди" Осама бен
Ладен та Айман аль-Завахірі

ЕКОНОМІКА

Ф. Д. Рузвельт і
В. Черчілль на Бреттон-
Вудській конференції,
1944 р.

Повоєнний Лондон

Жінки на повоєнному
будівництві

Джордж Маршалл і Генрі Стімсон
обговорюють план допомоги
європейським країнам

Американська
карикатура на "план
Маршалла", 1947 р.

Жан Монне і Робер Шуман

Перший комп'ютер – ЕНІАК

Пологовий будинок
періоду бейбі-буму, 1958 р.
(США)

Американський астронавт на Місяці

На автозаправці у період енергетичної кризи 1973–1975 рр. (США)

Творці комп'ютера Стівен Джобс і Стівен Возняк

Хіпі, 1970 р.

Досягнення НТР у побуті

Реакція на біржовий обвал,
2008 р.

Тінейджери

Поліція спиняє антиглобалістів

Контрольні питання

1. *Визначте чинники, що зумовили демократичні перетворення в країнах Заходу після Другої світової війни.*
2. *Охарактеризуйте повоєнні політичні системи в країнах Заходу.*
3. *Порівняйте вплив консерваторів Великої Британії та Франції на політичне життя в повоєнний період.*
4. *Назвіть основні ознаки кризи "ліберальної ідеї" після Другої світової війни.*
5. *Визначте суть політичного феномену християнської демократії.*
6. *Проаналізуйте чинники, що зумовили еволюцію європейської соціал-демократії.*
7. *Охарактеризуйте ситуацію в комуністичному русі та визначте причини появи такої течії як "єврокомунізм".*
8. *Визначте причини поширення в політичному житті країн Заходу студентського руху в 60-х роках та охарактеризуйте його.*
9. *Поясніть причини відновлення діяльності ультрарправих організацій.*
10. *Назвіть фактори, що зумовили відродження неоконсервативної ідеології у 1970 – 1980-х рр.*
11. *Назвіть основні групи, на які можна поділити ліві політичні партії у Європі.*
12. *Визначте суть кризи соціал-демократичних партій у другій половині 1970-х – 1980-х рр.*
13. *Вкажіть причини послаблення привабливості комунізму та впливу комуністичних партій наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.*
14. *Охарактеризуйте суть політики нового лібералізму.*
15. *Назвіть програмні гасла, що їх висували праворадикальні політичні угруповання.*
16. *Проаналізуйте головні причини розгортання руху "зелених" у західних країнах.*
17. *Охарактеризуйте глобальні проблеми сучасності та вкажіть шляхи їх вирішення.*

ЧАСТИНА II. КРАЇНИ ЗАХОДУ

Розділ 4. Сполучені Штати Америки

США у повоєнні роки. Політика демократичної та республіканської адміністрацій (1945–1960), Упродовж Другої світової війни в житті США відбулися докорінні зміни. Воєнні дії розгорталися за тисячі кілометрів від їхньої території, Сполучені Штати, не зазнали бідувань і руйнувань, пов'язаних із війною. Порівняно невеликими були в них людські втрати на фронтах – 292 тис. полеглих у боях.

США не тільки не виснажили свої матеріальні ресурси, а навпаки, стали країною, яка в ході війни значно примножила свою економічну та військову могутність. Приблизно в 2,5 раза зросло промислове виробництво. Поліпшилося матеріальне становище населення. Спираючись на міцну господарську основу, США посіли панівні позиції в світовій економіці. Щодо їх військової могутності, то лише Радянський Союз міг, із більшим чи меншим успіхом, із ними конкурувати. США монополюючо володіли найгірнішою на той час зброєю – атомною, мали в своєму розпорядженні потужну стратегічну авіацію.

Наприкінці війни сталися важливі зміни на вершині влади. 12 квітня 1945 р. помер президент Франклін Делано Рузвельт і, відповідно до конституції, президентську посаду посів віце-президент Гаррі Трумен. Хоча Труменові йшов тоді 61-й рік, він не був значною політичною постаттю, проте відзначався самостійністю, цілеспрямованістю, послідовністю. У складних умовах переходу від війни до миру, різкого ускладнення міжнародної обстановки і гострої внутрішньополітичної боротьби Г. Трумен виявився на висоті при розв'язанні завдань, що постали перед його адміністрацією. Він продемонстрував непоступливість, рішучість у протистоянні з СРСР і дотримувався цієї лінії упродовж усього свого президентства.

По закінченні війни перед урядом постало надзвичайно складне завдання – проведення реконверсії, тобто переходу економіки на мирний шлях розвитку. Зокрема, необхідно було створити умови для працевлаштування 10 млн демобілізованих військово-службовців. Для цього потрібні були величезні кошти. Не в останню чергу завдяки державному регулюванню реконверсію було здійснено досить успішно і до кінця 1947 р. завершено.

Г. Трумен намагався проводити соціальні реформи, висунувши широку програму під назвою “Справедливий курс”. У ній містився намір розв’язати проблеми соціального страхування, медичного обслуговування, освіти, житлового будівництва, трудових відносин, аграрної політики, захисту громадянських прав афро-американців. Між тим у країні, зокрема у конгресі, дедалі більшого впливу набирали антиреформаторські тенденції, і Г. Труменові вдалося втілити в життя далеко не все, що було накреслено.

Характерною рисою внутрішньополітичного життя США у післявоєнні роки був чітко виражений суспільно-політичний поворот управо, який наклав відбиток на політику уряду. Наростання правих тенденцій лило воду на млин Республіканської партії, яка з 1932 р. перебувала в опозиції. На виборах до конгресу в 1946 р. республіканці здобули перемогу, забезпечивши собі більшість – і в палаті представників, і в сенаті.

Одним із головних питань, що турбували конгрес нового складу, було врегулювання трудових відносин. Після закінчення війни значно скоротилися державні замовлення, зменшився попит на робочу силу. Зарплатня робітників на деякий час знизилась, і це спричинило могутню хвилю страйкового руху, особливо в 1946 р. Невдоволені страйками працевдавці вимагали “приборкання” профспілок як організаторів і керівників страйкового руху й суворішої регламентації проведення самих страйків. Конгрес пішов назустріч власникам підприємств, прийнявши у 1947 р. Акт про взаємовідносини робітників і підприємців (закон Тафта-Гартлі), яким суттєво обмежувалися можливості проведення страйків, а діяльність профспілок ставилася під жорсткий урядовий контроль.

Яскравим проявом “холодної війни” у США стала кампанія викриття підривної “антиамериканської діяльності”, яку приписували комуністам та їх прихильникам. У першій половині 50-х років

конгрес ухвалив закони, що різко обмежували діяльність комуністичної партії, яку було офіційно оголошено агентом іноземної держави. Те, що партія прислуговувала Москві і значною мірою фінансувалася нею, сумніву не викликало. Однак компартія становила порівняно малочисельне угруповання із незначним впливом у суспільстві, через що їй було не під силу підірвати могутність Америки. І все ж компартію та її керівників було піддано судовим переслідуванням. По суті, боротьба проти підривної діяльності комуністів давала діячам правого спрямування привід до дискредитації своїх вагоміших противників, що належали до ліберальної орієнтації.

Загострення внутрішньополітичної боротьби справило вплив і на першу післявоєнну кампанію з виборів президента у 1948 р. Демократична партія, як і в часи Ф. Д. Рузвельта, хоч і з меншим радикалізмом, виступала за соціальні реформи, вважаючи при цьому, що держава повинна відігравати значну роль у суспільному житті. Демократів підтримувала більшість організованого робітництва, фермери, окремі сфери бізнесу, ліберально налаштована частина інтелектуалів та студентства, афроамериканці та представники інших етнічних меншин, католицькі кола. Республіканська партія, знаходячись на правому крилі політичного спектра, стояла на принципах індивідуалізму, обмеження впливу держави на суспільні справи, особливо на економіку. За республіканців виступав, насамперед, великий бізнес, їм симпатизували армійська верхівка, протестантське духовництво, консервативно налаштована частина академічного середовища. В перебігу виборчої кампанії праві та ультраправі сили активізували свої нападки на політику Г. Трумена. Здавалося, що Демократична партія неминуче програє вибори, однак неочікувано Г. Трумен здобув досить упевнену перемогу, одержавши 24,1 млн голосів проти 21,9 млн, відданих за республіканського кандидата. Крім того, демократи здобули більшість в обох палатах конгресу.

Однак неоконсерватори швидко отямилися від поразки й посилили свої атаки. Крім проблем внутрішньої політики, нищівній критиці піддавалася зовнішньополітична діяльність США, особливо на Далекому Сході, зокрема втрата Китаю, де владу захопили комуністи (1949), корейська війна, що спалахнула влітку 1950 р. Участь у цій війні коштувала Сполученим Штатам і мільярдів доларів, і десятків тисяч загиблих та поранених вояків. Престиж

демократів і рейтинг самого Г. Трумена різко впали. На виборах 1952 р. він не наважився навіть висунути свою кандидатуру на наступний термін. Натомість республіканці зуміли привернути до своєї партії популярного серед американців героя Другої світової війни генерала Двайта Ейзенгауера, якого було висунуто кандидатом у президенти. На виборців справила дуже позитивне враження обіцянка республіканського кандидата добитись укладення миру в Кореї. На виборах Д. Ейзенгауер одержав майже 34 млн голосів, кандидат демократів – понад 27 млн. Республіканці забезпечили собі також більшість у сенаті та в палаті представників.

Хоча республіканці піддавали нищівній критиці діяльність попередньої адміністрації, проте, прийшовши до влади, в основних речах продовжили її курс. Д. Ейзенгауер не згорнув, а навпаки, розширив рамки соціальної політики. Так само нітрохи не зменшилася роль держави як регулятора економіки та соціальної сфери.

З другого боку, тривав наступ ультраконсервативних сил. Вони дедалі посилювали свою “викривальну” діяльність, яка у першій половині 50-х років набула абсурдного, істеричного характеру. За ім'ям ідейного натхненника цієї кампанії – сенатора Джозефа Маккарті вона одержала назву “маккартизм”. Дійшло до тотального переслідування інакодумців, або, за тодішнім популярним виразом, до “полювання на відьом”. Тисячі людей зазнавали принизливих допитів, звільнень з роботи, судових переслідувань і навіть тюремного ув'язнення. У країні запанувала атмосфера підозрілості й страху. Втративши почуття міри, Дж. Маккарті твердив про засміченість “червоними” вищих ешелонів влади. Оскільки шал маккартистів, яким Республіканська партія і адміністрація Д. Ейзенгауера на перших порах потурали, чимраз більше дискредитував владні структури, останні нарешті змушені були відповідно зреагувати. Наприкінці 1954 р. сенат ухвалив резолюцію із засудженням діяльності Дж. Маккарті. Цього виявилось достатньо для краху політичної кар'єри несамовитого сенатора, а одночасно і для припинення роздмухуваної ним кампанії. Наступ ультраправих сил, досягнувши піку, різко знизився.

Період, що припав на другу половину 50-х років, дістав назву “консенсусу”. Його суть полягала в тому, що обидві головні політичні партії США – республіканці й демократи, відмовившись

від запеклих нападок одні на одних, на основі взаємних поступок дійшли згоди з ключових проблем внутрішньої та зовнішньої політики. Республіканці прийняли принцип державного втручання в економіку, а демократи, йдучи назустріч своїм опонентам, еволюціонували вправо, займаючи значно поміркованіші суспільно-політичні позиції, ніж раніше.

Саме тоді було ухвалено закони про громадянські права, що стало позитивним відгуком законодавців на посилення руху чорношкірого населення. Важливе значення мав закон про освіту (1958), який передбачав, на федеральному рівні, ряд заходів, спрямованих на підвищення якості навчання в середній і вищій школі.

Після закінчення війни американська економіка одержала нові імпульси зростання: зріс попит на товари масового споживання всередині країни, а за кордоном – на американські продовольчі товари. Як і раніше, швидкими темпами зростала промисловість Півдня і Заходу США. Продуктивність праці у США була незрівнянно вищою, ніж в інших розвинутих країнах.

Із середини 50-х років настала доба *науково-технічної революції* (НТР). Саме Сполучені Штати стали першою у світі країною, де НТР почалася й розгорнулася. В цьому вирішальну роль відіграли такі чинники, як військово-економічне протистояння наддержав, посилення конкурентної боротьби на світових ринках, де Америку почали тіснити західноєвропейські країни, а пізніше і Японія. У небачених досі масштабах розширився фронт наукових досліджень, набагато зросли капіталовкладення в економіку. Основними рисами НТР стали автоматизація виробництва, впровадження електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів). НТР оновила весь виробничий апарат, піднесла його на новий рівень.

Характерною рисою соціально-економічного розвитку НТР у 50-ті роки була помітна зміна структури робочої сили: зменшувалася кількість робітників на виробництві ("біла верстата") і збільшувалася категорія трудящих, безпосередньо не пов'язаних із виробництвом (сфера послуг тощо). У 1956 р. ці два загони кількісно зрівнялись, але процес тривав далі. Крім того, майже на третину скоротилася кількість сільськогосподарських ферм – за рахунок їх укрупнення, зменшилося й сільське населення. Все це було свідченням прогресу продуктивних сил.

Рівень безробіття та інфляції в 50-ті роки був порівняно невисоким. Постійно зростали доходи населення. Наприклад, середня зарплата у США перевищувала заробітки британських чи західнонімецьких робітників утричі. Чисельно зростали середні верстви. Якщо раніше купці заможних громадян протистояли маси людей найманої праці, які ледве зводили кінці з кінцями, то тепер ця соціальна нерівність помітно згладжувалася.

Однак американська економіка (як і господарство країн Заходу в цілому) зберігала риси циклічного розвитку, про що свідчили економічні спади 1948 – 1949, 1953 – 1954, 1957 – 1958 і 1960 – 1961 рр., хоча вони були нетривалими і неглибокими. Разом із тим звертає на себе увагу та обставина, що темпи розвитку американської промисловості у 50-ті роки були нижчими, ніж в інших розвинутих країнах (за винятком Великої Британії). Не останню роль у відставанні США за цим показником відігравав високий рівень заробітної плати робітників і службовців, що збільшувало собівартість американських товарів, а отже, знижувало рентабельність виробництва. Як наслідок, частка США у світовому промисловому виробництві (без країн комуністичного блоку) зменшилася із 62 % у 1946 р. до 45 % у 1960 р.

Відразу по війні труднощі, пов'язані з переведенням економіки на рейки мирного розвитку, зокрема тимчасове зниження заробітної плати, різко активізували страйковий рух: 1946 р. страйкувало 4,5 млн осіб. У наступні роки, у зв'язку зі стабілізацією економіки, кількість страйків зменшилася, однак робітничий рух залишався досить активним. Страйкову боротьбу очолювали робітники сталеливарної промисловості. Вони провели кілька загальнонаціональних страйків, у кожному з яких брали участь понад півмільйона працюючих.

На відміну від західноєвропейських країн, у США так і не виникла масова робітничая партія. Профспілки ж охоплювали менше чверті всієї робочої сили. Існували два профспілкові центри – поміркованіша за своїм політичним спрямуванням Американська федерація праці (АФП) і радикальніший Конгрес виробничих профспілок (КВП). У повоєнні роки вони зблизилися. Об'єднаний профцентр у 1955 р. одержав назву АФП–КВП. До нього ввійшли близько 15 млн працівників. З'їзди організації підтримали низку важливих вимог трудящих і добилися їх прийняття.

Помітним явищем у суспільно-політичному житті США стало розгортання руху, спрямованого проти поширеної, особливо у південних штатах, расової нерівноправності чорношкірих американців. Пожвавлення їхньої боротьби проти дискримінації, за свої *громадянські права*, було викликано низкою чинників. Насамперед змінювалася соціальна структура афроамериканського населення, яке становило 10 – 11% людності країни. Якщо раніше воно, здебільшого, проживало у сільській місцевості південних штатів, то під час і після війни відбувається масове переселення чорношкірих у міста. Причому не тільки Півдня, а й, значною мірою, Півночі й Заходу США, де вони поповнювали лави робітництва, становлячи найубогішу верству міського населення. Активна участь афроамериканців у збройних силах США під час війни, прилучення негритянських мас до міського життя, нарешті зростання національно-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах, насамперед в Африці, – все це сприяло підвищенню самосвідомості чорношкірих американців. Їх найбільше обурювала расова сегрегація, що існувала в південних штатах у навчальних закладах, у сфері побутового обслуговування, на транспорті.

Іскрою, що спричинила спалах “негритянської революції”, став інцидент у міському автобусі в Монтгомері (штат Алабама) у грудні 1955 р., коли негритянка швачка Роза Паркс відмовилася поступитися місцем білому пасажирові, як зобов’язували правила штату. Незначний, на перший погляд, випадок викликав неочікуваний резонанс: у Монтгомері розпочалася кампанія бойкоту міського транспорту, яка поширилася на інші міста Півдня. Це спонукало Верховний суд країни оголосити, що сегрегація в автобусах суперечить конституції США.

Важливим об’єктом боротьби стало питання про сегрегацію шкіл. Ще в 1954 р. Верховний суд ухвалив постанову, яка оголосила антиконституційними закони про роздільне навчання білих і чорних дітей, вказавши, що десегрегація повинна розпочатися негайно і проводитися неухильно. Однак расисти південних штатів чинили цьому відчайдушний опір. І коли у вересні 1957 р. у місті Літл-Рок (штат Арканзас) батьки дев’ятох негритянських дітей привели їх навчатися до школи, в якій досі вчилися лише білі, міські расисти, очолені губернатором штату, утворили живу стіну

перед входом до школи, щоби перешкодити цьому наміру. Ця подія сколихнула населення міста: почалися масові заворушення, і власті змушені були ввести війська для наведення порядку.

Гостро стояло питання про виборчі права афроамериканців. На шляху їх здійснення створювалися всілякі перешкоди. Конгрес у 1957 і 1960 рр. ухвалив закони про громадянські права, що передбачали заходи щодо забезпечення прав чорношкірих виборців та кримінальну відповідальність за насильницькі дії з метою перешкодити користуванню цими правами.

Негритянський рух очолив молодий баптистський пастор Мартін Лютер Кінг. Він проповідував активні, але ненасильницькі методи боротьби в дусі Махатми Ганді, засновані на християнських засадах. Рік у рік рух за громадянські права набирив дедалі більшої гостроти.

Характер зовнішньої політики США у повоєнні роки зумовлювався значним посиленням їх військово-політичної могутності, а отже, безпрецедентним зростанням їхньої ролі у світі. *“Здобута нами перемога, – наголошував президент Г. Трумен, – поклала на американський народ тягар відповідальності за дальше керівництво світом”*. Виходячи з цього, зовнішня політика США набрала глобального характеру. Серйозним суперником сполучених Штатів був СРСР, який, встановивши панування в країнах Центральної і Східної Європи, прагнув поширити експансію на багато інших регіонів світу. Не допустити поглинання дедалі нових країн Радянським Союзом і міжнародним комунізмом стало стратегічним завданням американської дипломатії. Суть цього завдання відображала післявоєнна американська зовнішньополітична доктрина *“стримування комунізму”*. Її автор – знаний дипломат Джордж Кеннан – суть цієї доктрини формулював так: *“Головним елементом будь-якої політики Сполучених Штатів щодо Радянського Союзу має бути тривале, терпеливе, але тверде і пильне стримування російських експансіоністських тенденцій”*. “Доктрина стримування” набрала офіційного характеру.

Найважливішим регіоном протистояння двох наддержав стала Західна Європа. Щоби не допустити поглинання західноєвропейських країн Радянським Союзом, із боку США необхідно було надати їм економічну та політичну допомогу. На початку 1947 р.

загроза нависла над Грецією, в якій комуністичні сили, підтримувані СРСР, розпалили громадянську війну, та Туреччина, до якої Радянський Союз висунув територіальні та політичні претензії. Для підтримки тамтешніх урядів США прийняли програму допомоги цим країнам, відому під назвою *“доктрина Трумена”*. Відповідно до неї Греції та Туреччині було виділено економічну допомогу, направлено туди військові місії.

Того ж року американський уряд висунув широку програму економічної відбудови Європи, яка дістала назву *“план Маршалла”* – за прізвищем тодішнього державного секретаря США Джорджа Маршалла, який оприлюднив цей проект. Радянський Союз та під його тиском країни Центральної і Східної Європи відхилили цей план. Натомість 16 країн Західної Європи його прийняли. *“План Маршалла”* було поширено також на західні зони окупації Німеччини. Протягом 1948 – 1952 рр. ці країни одержали від США допомогу на суму понад 13 млрд доларів, що значно прискорило справу господарського відродження західноєвропейського регіону. *“План Маршалла”* підготував ґрунт для тіснішої військово-політичної співпраці США з цими країнами. 4 квітня 1949 р. США, Канада і 10 країн Західної Європи підписали у Вашингтоні Північноатлантичний договір. Утворилась Організація Північноатлантичного договору (НАТО), яка проголосила своєю метою колективну оборону від можливої агресії.

США та їхні союзники вели погоджену політику в німецькому питанні, завдяки якій було створено західнонімецьку демократичну державу – ФРН і проведено її входження до НАТО. Присутність американських збройних сил на передових рубежах у Західній Європі, які територіально розмежовували західний і радянський блоки, та наявність *“ядерної парасольки”* США над Західною Європою служили останній надійною гарантією від можливих зазіхань із боку СРСР.

Далекий Схід у повоєнні роки став другим за значенням полем конфронтації двох наддержав. У 1945 – 1949 рр. тривала прихована, але запекла боротьба СРСР і США за Китай. Сполучені Штати її програли, й у Китаї було встановлено комуністичний режим. У Японії американська військова адміністрація вжила чималих заходів із метою ліквідації мілітаризму і реакції, для корінного

перетворення японського суспільства й держави на засадах західної демократії, для відбудови економіки. В результаті, вже на 1951 р. створились умови для укладення мирного договору з Японією, згідно з яким країна отримала повний суверенітет. У ході війни в Кореї (1950 – 1953) війська США та їхніх союзників, що діяли під прапором ООН, перешкодили спробам північно-корейського комуністичного режиму захопити Південну Корею. Американці втратили у цій війні 54 тис. вояків убитими.

У перші роки президентства Д. Ейзенгауера протистояння обох наддержав набрало ще жорсткішого характеру. Ревним речником такої політики був державний секретар Дж. Ф. Даллес. Він вважав доктрину “стримування комунізму”, якої додержувалися за Г. Трумена, хибною, оскільки вона прирікала американську дипломатію на пасивне слідування за подіями, нав’язуваними Радянським Союзом. Дж. Даллес став автором нової офіційної зовнішньополітичної доктрини США – *“відкидання комунізму”*, спрямованої на визволення народів з-під комуністичного панування. У військовому відношенні ця доктрина була підкріплена стратегією “масованої відплати”, яка означала, що будь-яка комуністична агресія неодмінно викличе у відповідь атомний контрудар із боку США.

Демарші даллесівської дипломатії призвели до того, що відносини між обома наддержавами набрали характеру “балансування на грані війни”. Однак для загострення стосунків у 1953 – 1954 рр. не було об’єктивних причин, з боку американців воно мало радше демонстраційний характер. Навпаки, коли на зламі 40 – 50-х років відносини між США і СРСР впали до найнижчого рівня, то після смерті Й. Сталіна (1953), у зв’язку з пом’якшенням зовнішньополітичного курсу СРСР, крига в американо-радянських відносинах почала потроху скресати. Увагу американської громадськості привернув візит радянського лідера М. Хрущова до США, його переговори з президентом Д. Ейзенгауером (1959). Однак інцидент з американським розвідувальним літаком, збитим у 1960 р. над СРСР, призвів до нового загострення відносин між двома державами.

Загалом зовнішня політика США, як і внутрішня, за адміністрації Д. Ейзенгауера (1953 – 1960) мало чим відрізнялася від труменівської. Зокрема велика увага продовжувала приділятися

далекосхідним справам. Із метою протистояння комуністичній експансії Сполучені Штати уклали з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону договори про взаємну безпеку. Двосторонні пакти такого характеру були підписані з Філіппінами, Японією (1951), Південною Кореєю (1953), китайським урядом на Тайвані (1954). У 1954 р. було укладено договір про колективну оборону Південно-Східної Азії (СЕАТО), учасниками якого разом із США, Великою Британією і Францією стали Австралія, Нова Зеландія, Пакистан, Таїланд і Філіппіни.

Значно посилювався вплив США у Латинській Америці. Основною турботою Сполучених Штатів тут, як і в інших регіонах, було недопущення радянської експансії або комуністичної революції. З цією метою США і 21 латиноамериканська держава уклали в 1947 р. Міжамериканський договір про взаємну безпеку. У 1948 р. з ініціативи США було створено Організацію американських держав як політичне угруповання країн західної півкулі. На конференції американських держав у Каракасі (Венесуела) в 1954 р. було прийнято запропоновану США Декларацію солідарності за збереження недоторканності американських держав, у якій зазначалося, що в будь-якій американській державі контроль над урядом із боку міжнародного комунізму становитиме загрозу мирові в Америці й потребуватиме відповідних заходів.

У цілому в Західній Європі, на Близькому та Далекому Сході, в Латинській Америці та інших регіонах світу США створили систему військових союзів, яка охоплювала 70 держав. Притримуючись визначеного курсу, США сприяли поваленню в 1954 р. лівого уряду в Гватемалі. Однак вони не зуміли перешкодити революції на Кубі 1959 р.

Демократи при владі (1961 – 1968 рр.). Готуючись до президентських виборів 1960 р., Демократична партія значно оновила свій ідейно-політичний арсенал. При цьому враховувалися соціально-політичні зрушення, що відбулися в американському суспільстві: загальне піднесення життєвого рівня населення, зростання середнього класу та його суспільної ролі. Саме за рахунок залучення середніх верств демократи прагнули розширити свій електорат.

Кандидатом у президенти Демократична партія висунула сенатора Джона Кеннеді. Вибори показали рівновагу сил обох провідних партій. Дж. Кеннеді одержав 34,2 млн голосів, випередивши свого республіканського суперника – дотеперішнього віцепрезидента Р. Ніксона – лише на 100 тис. голосів. Отже, після восьмирічної перерви демократи повернулися до Білого дому.

Дж. Кеннеді став 35 президентом США, одним із наймолодших віком (мав 43 роки), а також єдиним главою Американської держави – католиком за віросповіданням.

Розпочинаючи діяльність на посту президента, Дж. Кеннеді висунув програму досягнення *“нових рубежів”*. Її наріжним каменем стало стимулювання економічного зростання США шляхом розширення капіталовкладень, дальшого розгортання НТР. Програма передбачала проведення важливих заходів у соціальній сфері: комплексну перебудову районів хронічної депресії, підвищення мінімальної заробітної плати, перекваліфікацію безробітних, допомогу фермерам, розширення соціального забезпечення. Належне місце у програмі президента посідали проблеми громадянських прав, становища афроамериканців. У галузі зовнішньої політики передбачалося зростання військової могутності країни в умовах змагання з Радянським Союзом, який демонстрував дедалі новіші досягнення в галузі космічних досліджень і нарощування ракетно-ядерних озброєнь. Втілення в життя цих накреслень вимагало посилення регулюючої ролі держави й величезних бюджетних асигнувань, передусім на соціальні потреби.

Свою програму Дж. Кеннеді неухильно втілював у життя. Успіхові реформ значною мірою сприяло оздоровлення економіки: спад 1960 – 1961 рр. змінився стрімким господарським піднесенням.

Реформаторська політика Дж. Кеннеді неоднозначно сприймалася в американському суспільстві. У той час, як широкі верстви громадянства вітали її, впливові ультраконсервативні сили піддавали курс президента запеклим нападкам. Це ж стосувалось і зовнішньої політики його адміністрації, що поєднувала непохитність у справі підтримання ролі США як лідера західного світу, готового заступити шлях радянським зазіханням, із прагненням до діалогу з СРСР, до розумних компромісів, до зниження рівня міжнародної напруженості. В умовах різкої поляризації суспільно-

політичних сил усередині США 22 листопада 1963 р. у м. Даллас (штат Техас) президента Дж. Кеннеді було вбито. Ця подія вразила американський народ і всю світову громадськість.

За короткий період президентства (1036 днів) Дж. Кеннеді виявив себе видатним державним діячем, людиною з широкими і нестандартними поглядами. Він увійшов в історію як один із найталановитіших і найяскравіших керівників Американської держави.

Відповідно до конституції, президентські повноваження перебрав віце-президент Ліндон Джонсон. На наступних президентських виборах 1964 р. він здобув перемогу над своїм суперником – кандидатом від Республіканської партії сенатором Баррі Голдвотером, речником ультраконсервативних поглядів. Л. Джонсон зібрав 43,1 млн голосів, Б. Голдвотер – 27,2 млн. Демократи одержали також більшість в обох палатах конгресу.

У галузі внутрішньої політики Л. Джонсон в основному продовжував курс, започаткований його попередником. Новий президент висунув широкий план соціальних реформ під гаслом побудови *“великого суспільства”*. Вони йшли далі побудови *“нових рубежів”* Дж. Кеннеді. У програмі Л. Джонсона робилася спроба комплексного розв’язання найскладніших соціальних проблем, що дозволило б значно підняти рівень життя мільйонних мас американського населення. Однак центральним завданням програми *“великого суспільства”* стала боротьба за викорінення бідності. Питання це було невідкладним, оскільки у США налічувалося понад 36 млн громадян (близько 20% населення країни), чиї доходи були нижчими за *“рівень бідності”*. У 1964 р. з ініціативи уряду конгрес ухвалив закон, який запроваджував заходи щодо подолання бідності. Вони відзначалися новизною самих методів розв’язання проблеми. Якщо раніше допомога найбіднішим зводилася до *“соціальної благодійності”*, то в згадуваному законі наголос робився на допомозі в одержанні освіти, набутті професії, розширенні соціальних пільг. Намічені заходи вже незабаром дали відчутні результати. До 1968 р. кількість бідняків скоротилася до 25 млн чоловік – майже на 30%.

Втілення в життя широкомасштабних соціальних програм, започаткованих урядом Л. Джонсона, вимагало збільшення бюджетних асигнувань. Витрати на соціальні цілі становили наприкінці 60-х років близько 40% видаткової частини бюджету.

Адміністрація демократів в умовах небувалого піднесення антирасистського руху чимало зробила у справі ліквідації нерівноправності афроамериканців. Нові закони про громадянські права 1964 і 1968 рр. та інші акти конгресу забороняли дискримінацію при реєстрації виборців, при наймі і звільненні працівників, у шкільництві, в громадських місцях, при продажу і здачі в оренду житла. Було створено відповідні важелі для неухильного виконання цих законів.

Загалом соціальні та політичні реформи у США в середині 60-х років досягли розмаху, якого країна не знала від часів “нового курсу” Ф. Д. Рузвельта. Однак реформаторська діяльність Л. Джонсона після багатообіцяючого старту 1964 – 1968 рр. загальмувалася, і не в останню чергу через втягнення США у війну в Індокитаї, ведення якої потребувало чимраз більших коштів. Соціальні реформи почали згортатися, відповідно й падала популярність адміністрації демократів.

Вирішальний вплив на піднесення тогочасної американської економіки справило *розгортання НТР*. Відбулось якісне перетворення основних елементів виробництва, насамперед його автоматизація. Значно зросло застосування комп’ютерної техніки. Коли на початку 60-х років використовувалося лише кілька тисяч ЕОМ, то до кінця десятиліття – 68 тис., що приблизно в 2,5 рази більше, ніж в інших країнах світу разом узятих.

Розгортання НТР дозволило США подолати відставання від СРСР, що намітилося на зламі 50–60-х років, у галузі освоєння космосу, тісно пов’язаній із військовим виробництвом. Свідченням цього став політ на Місяць 20 липня 1969 р. американського космічного корабля “Аполлон-11” із трьома астронавтами на борту.

НТР спричинила значні структурні зрушення в економіці США. Першорядного значення набули галузі промисловості, пов’язані з найновішими досягненнями науки і техніки: електроенергетика, радіотехніка, хімічна промисловість, найсучасніші види машинобудування. Найповнішого технічного переоснащення зазнало сільське господарство. Впродовж 20 років кількість населення, зайнятого в аграрному секторі, скоротилася з 23 млн до 9,7 млн осіб (4,8% загальної людності країни), а сільськогосподарське виробництво зросло більш ніж на третину. Швидкими темпами

НТР охоплювала й галузі невиробничої сфери – торгівлю, обслуговування, кредитно-фінансову систему, апарат управління. Показником розгортання НТР став стрімкий злет якості освіти, зокрема вищої. Якщо в 30-х роках лише 4% молоді студентського віку навчалося у вузах, то в середині 60-х – 35%. Водночас суттєво підвищився рівень кваліфікації робочої сили.

Результатом згаданих процесів було прискорення темпів економічного зростання: за вісім років (1961 – 1968) промислове виробництво США збільшилося на 52%, тоді як за попередні десять років (1951 – 1960) – на 45%. Економічні успіхи сприяли піднесенню життєвого рівня американців. До 1970 р. у США зберігався найвищий у світі рівень заробітної платні. Проте незважаючи на прискорення темпів економічного розвитку, Сполученим Штатам у 60-ті роки так і не вдалося подолати відставання за темпами від країн Західної Європи та Японії.

Характерною рисою внутрішнього становища в країні було помітне загострення соціально-політичної напруженості і, в зв'язку з цим, активізація суспільно-політичних рухів різної спрямованості. Щоправда, *робітничий рух* був менш інтенсивним, ніж у перші повоєнні та навіть у 50-ті роки. Це було пов'язано з невинним поліпшенням умов життя робітництва.

Американські профспілки дедалі більше схилилися до переконання, що суперечності між робітництвом і підприємцями не носять непримиренного, антагоністичного характеру, що працедавці є не класовим ворогом робітників, а їхнім природним партнером. Наслідком була зміна стратегії організованого робітничого руху, яка полягала не у конфронтації з підприємцями, а в пошуках взаєморозуміння з ними. Основним напрямком профспілкової діяльності стало укладання колективних договорів із працедавцями, в яких були б забезпечені справедливі умови найму робочої сили. Така політика дістала назву “ділового юніонізму”. Разом із тим профспілки продовжували боротися за проведення дальших законодавчих заходів в інтересах робітників і службовців.

Досяг небаченого в історії Америки *щабля рух чорношкірого населення*. Популярності набрали такі форми боротьби проти расової дискримінації, як “сидячі демонстрації” та “рейси свободи”. Групи чорних і білих борців за громадянські права вирушали

автобусами до південних штатів. Зупиняючись у містах Півдня, учасники рейсів займали ресторани, кафе, їдальні, домагаючись, щоб афроамериканців у громадських місцях обслуговували нарівні з білими. Підприємства, де практикувався расизм, зазнавали бойкотів, пікетування. Їх власники терпіли чималі збитки. У результаті двох років боротьби сегрегацію у громадських місцях було скасовано у більш ніж 200 містах Півдня. Вінцем загальнонаціональної кампанії на підтримку громадянських прав став очолюваний Мартіном Лютером Кінгом у серпні 1963 р. похід 250 тис. чорношкірих і білих на Вашингтон, який завершився багатолюдним мітингом біля пам'ятника президентові А. Лінкольні.

У другій половині 50-х і на початку 60-х років антирасистський рух, за всієї своєї масовості, мав винятково мирний, ненасильницький характер. Пізніше мирні форми боротьби відступили на другий план, а дедалі більшої популярності набули радикальні, екстремістські настрої. Було висунуто гасло "Владу – чорним!" У 1966 р. негритянські студенти створили партію "Чорні пантери", яка закликала до збройного опору владі. У середині і другій половині 60-х років Сполучені Штати охопила хвиля заколотів, бунтів і заворушень у "чорних гетто" великих міст країни, причому кількість таких виступів наростала як снігова лавина. Пік заворушень припав на "довге спекотне літо" 1967 р. Вони супроводжувалися підпалами, пограбуваннями, було чимало жертв.

4 квітня 1968 р. від кулі вбивці загинув М. Л. Кінг. Його вбивство вимкликало хвилю глибокого обурення широких верств афроамериканців. Упродовж тижня негритянські повстання охопили понад 200 міст країни. Для наведення порядку власті скерувати 100 тис. полісменів, національних гвардійців та солдатів. Заворушення, що розпочалися після вбивства М. Л. Кінга, були останнім спалахом масового афроамериканського руху, після чого він швидко пішов на спад. Це можна пояснити кількома причинами, зокрема втратою найвизначнішого провідника, адекватної заміни якому не знайшлося. Однак головне полягало в тому, що рух за громадянські права досяг основних своїх цілей. Було завдано нищівного удару такому ганебному пережиткові американського суспільства, що претендувало на роль найдемократичнішого в світі, як расова дискримінація. Дедалі більше білих американців

почали розглядати афроамериканців і представників інших расових та етнічних меншин не як людей другого сорту, а як рівних громадян демократичної держави.

Водночас у 60-ті роки в США, як і в Західній Європі, стрімко зріс *молодіжний рух*, у першу чергу студентський. Якщо американську молодь 50-х років називають “мовчазним поколінням”, то юнаків і дівчат наступного десятиліття характеризують як “бунтівну молодь”. Спалах активності студентства був пов’язаний, насамперед, із помітним кількісним зростанням студентського прошарку та змінами в його соціальному складі. Переважна частина студентства походила тепер не з елітних верств суспільства, як це було раніше, а з середніх верств і робітництва.

На тлі соціально-політичної поляризації в країні студентський рух набував чимраз радикальнішого спрямування. Саме він став стрижнем течії “нових лівих”, що набрала тоді популярності у США. При цьому “нові ліві” чітко відмежовували себе від “старих лівих” – соціалістів, комуністів, не погоджуючись із їхнім доктринерством і чіткими організаційними структурами. У своїх програмних документах “нові ліві” піддавали нищівній критиці тогочасне капіталістичне суспільство, насамперед американське. Йому ставили за провину грошолобство, жадібність, бездуховність, нехтування культурними цінностями, ханжество та цинізм. Відстоюючи принципи свободи особистості та громадянських прав, “нові ліві” закликали до революційної трансформації суспільства на засадах реальної участі всіх громадян у керівництві суспільними справами. “Нові ліві” вважали, що суспільними силами, здатними на таке перетворення суспільства, повинні стати маси “аутсайдерів” – верстви, не інтегровані в сучасне індустріальне суспільство: інтелектуали, в першу чергу молодь, а також афроамериканці та інші расово-етнічні меншості, безробітні й узагалі всі знедолені. “Нові ліві” були рішучими прихильниками збройних методів боротьби.

Студентський рух на початку мав переважно мирний, ненасильницький характер. Молодь виступала проти расової дискримінації. Студенти вимагали запровадження студентського самоврядування в університетах, оновлення навчального процесу. Починаючи з 1965 р., основним напрямком студентського руху стала

боротьба проти участі США у в'єтнамській війні. У другій половині 60-х років студентські виступи, набравши масового характеру, переростали в заворушення, що супроводжувалися широко-масштабними бійками з поліцією. Кульмінаційним моментом руху став студентський страйк у травні – червні 1970 р., який охопив понад 500 навчальних закладів. Після цього масовий студентський рух швидко пішов на спад.

У 60-ті роки активізувалися не тільки демократичні, ліворадикальні рухи, але й протилежні їм праві та ультраправі сили, діяльність яких послабилася після занепаду маккартизму. Праві виступали під прапорами войовничого індивідуалізму, проти соціальних реформ, вимагали децентралізації федеральної влади, розширення прав штатів. Праві рухи не відзначалися такою масовістю, як ліві, проте становили серйозну політичну силу. Незважаючи на те, їх роль і значення, як і ліворадикальних рухів, наприкінці 60-х років зійшла нанівець.

У галузі міжнародної політики демократи, зберігаючи наступність зовнішньополітичного курсу США, відразу ж після приходу до влади переглянули свою військово-політичну стратегію. Враховуючи володіння Радянським Союзом міжконтинентальними балістичними ракетами (МБР), коли обидві наддержави були здатні до взаємного знищення, дотеперішня доктрина “масованої відплати” вже не відповідала реаліям початку 60-х років. Її було замінено доктриною “*м'ячкого реагування*”, яка передбачала можливість ведення як тотальної ядерної війни, так і локальних воєн із застосуванням і ядерної, і звичайної зброї.

Оскільки СРСР у перебігу гонки озброєнь із США добився вагомих результатів у створенні та виробництві ракетно-ядерної зброї стратегічного призначення, США приділили першочергову увагу розгортанню саме цих видів озброєння. В результаті ядерний арсенал США став у п'ять разів більшим, ніж мав СРСР. Зросла чисельність регулярних збройних сил.

Уже з перших днів перебування на посаді президента Дж. Кеннеді довелося зайняти виразну позицію у відносинах із Радянським Союзом стосовно Західного Берліна. *Берлінська криза*, розпочата у 1958 р. з ініціативи М. Хрущова, у 1961 р. наближалася до своєї кульмінації. Під час зустрічі з М. Хрущовим у Відні Дж. Кеннеді

категорично відкинув радянські претензії щодо Західного Берліна. Зазнавши фіаско в своїх домаганнях, радянське керівництво та його східнонімецькі сателіти змушені були задовольнитися спорудженням сумнозвісного Берлінського муру, що ізолював Західний Берлін від НДР, але аж ніяк не відірвав його від Заходу. У 1963 р. Дж. Кеннеді відвідав Західний Берлін, щоб підбадьорити його жителів. Виступаючи перед ними, він німецькою заявив: *“Я – берлінець”*.

Не менш пильну увагу адміністрації Дж. Кеннеді привертало становище в Латинській Америці та країнах Карибського басейну. Керівники революційної Куби проводили дедалі радикальніші соціально-економічні перетворення, взявши курс на зближення з СРСР. Враховуючи різку соціальну поляризацію в країнах латиноамериканського регіону, засилля землевласників-латифундистів, злиденність широких верств селянства і робітництва, всевладдя у багатьох країнах реакційних диктатур, були всі підстави побоюватися, що кубинська революція може стати прикладом для інших країн Латинської Америки. Щоби не допустити цього, з ініціативи Дж. Кеннеді було опрацьовано програму *“Союз заради прогресу”*, яку конгрес США схвалив уже в березні 1961 р. Програма, розрахована на 10 років, передбачала прискорення економічного розвитку країн регіону, досягнення структурних змін латиноамериканських суспільств, політичну демократизацію цих держав. Хоча програма була виконана не в повному обсязі, все ж вона виявилася життєздатною і помітно прискорила розвиток латиноамериканського регіону.

Між тим у перші місяці 1961 р. *американо-кубинські відносини* продовжували загострюватися. Правлячі кола США виношували плани повалення революційного уряду Куби. Усвідомлюючи, що пряма інтервенція США на Кубі вимкликала б у край негативну реакцію в Латинській Америці й в усьому світі, американські власті опрацьовали план вторгнення на Кубу й повалення режиму Ф. Кастро загонами організованої кубинської опозиції у США. Висадку десанту на Кубі було здійснено в квітні 1961 р., однак операція виявилася невдало підготовленою й зазнала цілковитого провалу. Десантники впродовж трьох днів були розгромлені з'єднаннями кубинської революційної армії. Це був дошкульний удар по престижу США й особисто Дж. Кеннеді.

Після цих подій кубинські керівники ще міцніше втягувалися в орбіту радянського блоку. З метою зміцнення свого військово-політичного становища режим Ф. Кастро у 1962 р. таємно домовився із керівництвом СРСР про розміщення на території Куби радянських ядерних ракет середнього радіусу дії та бомбардувальників. Коли американська розвідка дізналася про спорудження на Кубі радянських ракетних баз та військових аеродромів, уряд США вдарив на сполох. 22 жовтня 1962 р. Дж. Кеннеді у промові по телебаченню повідомив про радянські військові приготування на Кубі та вказав на загрозу для миру і безпеки. Президент оголосив про встановлення військово-морської блокади Куби. Збройним силам США було віддано наказ приготуватися до будь-якої несподіванки. Світ опинився за крок від вибуху ракетно-ядерної війни.

Одночасно Дж. Кеннеді заявив про прагнення уряду США до мирного розв'язання кризи. Почалися переговори між урядами США і СРСР, у перебігу яких радянський керівник М. Хрущов зайняв реалістичну позицію, запропонувавши врегулювати конфлікт на таких умовах: Радянський Союз забирає з території Куби ракети та бомбардувальники, Сполучені Штати, зі свого боку, дають гарантії недоторканності Куби. Американці прийняли цю пропозицію, й конфлікт було врегульовано.

Американський уряд, зупиняючи всі спроби СРСР порушити складений баланс сил між двома наддержавами, водночас плекав надію на можливість розв'язання пекучих проблем міжнародного життя шляхом переговорів із керівництвом СРСР і взаємних поступок. Виступаючи в червні 1963 р. в Американському університеті (Вашингтон), Дж. Кеннеді підкреслював, що війна не є неминучою, і Сполучені Штати готові *“вести мирне змагання з будь-якою іншою системою на земній кулі”*. 5 серпня 1963 р. США, СРСР і Велика Британія уклали договір про заборону ядерних випробувань в атмосфері, космічному просторі та під водою. У липні 1968 р. Сполучені Штати разом з іншими державами підписали договір про непоширення ядерної зброї.

Щодо своїх західноєвропейських союзників політика США не була надто результативною. Західноєвропейські держави, які на той час зміцніли економічно й чимраз більше виявляли прагнення до самостійності на міжнародній арені, досить холодно ставилися

до американських позицій відносно поглиблення військово-політичного та економічного співробітництва.

На Близькому Сході США дедали більше, особливо після арабо-ізраїльської війни 1967 р., починають орієнтуватися на Ізраїль як на свого союзника. Значно збільшилась економічна та військова допомога США Ізраїлю.

Каменем спотикання для адміністрації демократів, починаючи з 1964 р., стала участь США у *війні в Індокитаї*. Хоча чисельність американських військ, оснащених найновішою військовою технікою, у Південному В'єтнамі перевищувала 500 тис. осіб, американцям не вдалося досягти значних успіхів у цій війні. Участь США у війні розколола американське суспільство: частина американців виступала за її продовження, інші рішуче наполягали на припиненні втручання США. Нездатність американського експедиційного корпусу у В'єтнамі добитися перелому у війні призвела до послаблення позицій правлячої Демократичної партії та особисто президента Л. Джонсона.

Між тим наближалася виборна кампанія 1968 р. Демократична партія прийшла до неї роз'єднаною. Л. Джонсон, під враженням провалів своєї політики, заздалегідь оголосив про відмову балотуватись у президенти. Найімовірніший кандидат від цієї партії сенатор Роберт Кеннеді (молодший брат покійного президента) став жертвою замаху. Врешті-решт партія призначила своїм кандидатом дотеперішнього віце-президента Губерта Гемфрі. Значно згуртованішими підійшли до президентських виборів республіканці, які висунули своїм кандидатом Річарда Ніксона (за адміністрації Д. Ейзенгауера в 1953 – 1961 рр. він був віце-президентом). Республіканці піддали гострій критиці нездатність демократів подолати кризу великих міст у зв'язку зі значним зростанням за рахунок, головню, міграції афроамериканських переселенців з Півдня, котра спричинила нестачу житла, збільшення безробіття, зростання злочинності. Ці проблеми постали на перший план виборної кампанії, і Р. Ніксон, із метою нормалізації становища, висунув гасло "*закону і порядку*". В ділянці зовнішньої політики він узяв на себе зобов'язання покінчити з в'єтнамською війною. Хоча раніше Р. Ніксон вважався прихильником жорсткої політики щодо радянського блоку, тепер він виступив із дуже поміркованих,

реалістичних позицій, заявивши, що “після ери конфронтації настав час для ери переговорів” і що у відносинах між наддержавами немає прийнятної альтернативи мирним переговорам.

Р. Ніксон здобув перемогу на виборах, одержавши 31,8 млн голосів. Лише на півмільйона менше дістав Г. Гемфрі. Близько 10 млн голосів одержав кандидат від крайніх правих – колишній губернатор штату Алабама Джордж Воллес. Таким чином виконавча влада перейшла до республіканців, хоча більшість в обох палатах конгресу залишилася за демократами.

США у 1969 – 1980 рр. Р. Ніксон прийшов до влади в період, коли економічне становище країни ускладнювалось, і ці тенденції мали довгочасний характер. До того ж на початку 70-х років послабилися зовнішньоекономічні позиції США, похитнулося міжнародне становище долара. В такій складній ситуації Р. Ніксон намагався, хоча й без особливих успіхів, узгоджувати свою економічну політику з різкими змінами господарської кон’юнктури.

Широкомасштабністю відзначалася *соціальна політика* його адміністрації. По суті вона була продовженням курсу, ініційованого у 60-ті роки демократами. Збільшувались обсяги виплати пенсій та інших видів соціальної допомоги; особливо широкого розповсюдження набула допомога родинам із доходами, нижчими за офіційну межу бідності. Загальна кількість осіб, що одержували різні види допомоги, становила в середині 70-х років 33 млн. Отже, і в економічній, і в соціальній сферах політика республіканців явно наблизилася до неоліберального курсу, який традиційно проводили демократи.

Коли підійшли вибори 1972 р., набрала чинності поправка до конституції, згідно з якою виборний ценз громадян, що посідають виборне право, знизився з 21 до 18 років. У результаті право голосу одержали близько 25 млн наймолодших виборців. На президентських виборах Р. Ніксон із легкістю переміг свого суперника з Демократичної партії. Однак демократи й цього разу здобули перемогу на виборах до конгресу, зберігши стійку більшість в обох палатах.

Таким чином, тривала ситуація “поділеного правління”, коли виконавча влада належала республіканцям, а законодавчу контролювали демократи, що породжувало чимраз більшу напруженість між цими владними структурами. Як і його попередники, Р. Ніксон

прагнув до розширення президентських повноважень. Не раз він діяв в обхід законодавчого органу. Роздратовані цим палати конгресу нерідко провалювали внесені президентом законопроекти (зокрема, стосовно урядових асигнувань) та пропонувані ним кандидатури на урядові посади, а президент, своєю чергою, часто-густо накладав вето на ухвалені палатами законопроекти.

Найбільш рельєфно протистояння виконавчої та законодавчої гілок влади знайшло прояв у т. зв. *“вотергейтській справі”*. Під час виборної кампанії 1972 р. у штаб-квартирі Демократичної партії, що містилась у вашингтонському комплексі *“Вотергейт”*, поліція затримала групу зловмисників, які намагалися встановити підслуховуючу апаратуру. В перебігу слідства з'ясувалося, що затримані особи пов'язані з виборним комітетом Республіканської партії. *“Зломщиків”* віддали під суд, однак спочатку на цей епізод, який здався цілком банальним, не звернули особливої уваги, тим більше, що і сам Р. Ніксон, і його найближчі співробітники заявили про свою цілковиту непричетність до згаданої акції, підкреслюючи, що зловмисники діяли виключно з власної ініціативи. В результаті цей інцидент нітрохи не перешкодив Р. Ніксону здобути перемогу на президентських виборах.

Справжній же скандал почав розгорятися навесні 1973 р. під час суду над *“зломщиками”*, коли один із звинувачених заявив, що на нього і його спільників чинили тиск, домагаючись, щоб вони взяли всю відповідальність на себе, вигороджуючи справжніх ініціаторів акції. Цим разом зроблені зізнання набули широкого розголосу. Обговорювалося питання, чи був причетний Р. Ніксон або його оточення до *“вотергейтської”* акції і чи впливали вони на слідство у цій справі: за американським законодавством учинення перешкод здійсненню правосуддя є тяжким кримінальним злочином.

Слідством у цій справі зайнялися і конгрес, і вищі судові інстанції. В міру його проведення нагромаджувалося чимраз більше доказів, які свідчили, що Р. Ніксон всіляко намагався погасити *“вотергейтську справу”*.

Тим часом назрів новий скандал – віце-президентові Спіро Агню висунули офіційні звинувачення у хабарництві, здирництві та ухилянні від сплати податків. Під тягарем доказів С. Агню

визнав себе частково винним і подав у відставку. Відповідно до конституції, Р. Ніксон призначив, а конгрес затвердив на посаді віце-президента Джеральда Форда – лідера республіканців у палаті представників.

Що ж до самого Р. Ніксона, то слідство в його справі зайшло так далеко, що конгрес розпочав процедуру імпічменту – усунення президента від займаної посади. За такої ситуації Ніксону не залишилося нічого іншого, як піти у відставку (серпень 1974 р.).

На пост президента вступив Дж. Форд. За згодою конгресу він призначив віце-президентом Нельсона Рокфеллера – представника відомої родини мільярдерів, який упродовж 15 років був губернатором штату Нью-Йорк. Уперше за історію країни створилась ситуація, коли пости президента і віце-президента обійняли не обрані, а призначені особи.

Хоча “вотергейтська справа” була явно роздута засобами масової інформації та спрямовувалася з-за лаштунків політичними колами (зокрема з-поміж Демократичної партії), зацікавленими у “поваленні” Р. Ніксона, проте ця кампанія сколихнула всю американську громадськість. Стали надбанням гласності численні факти зловживання владою високими посадовими особами і цілими відомствами, випадки корупції. Однак у ширшій перспективі “вотергейтська справа” пішла на користь американському суспільству: її розслідування засвідчило непохитність засад американської демократії, показало, що у правовій державі ніхто не може безкарно зловживати владою, включаючи й самого президента.

Між тим становище нового президента Дж. Форда було не з легких. Він прийшов до влади в момент різкого загострення господарського становища в країні, яке характеризувалось одночасним спадом виробництва та ростом інфляції, чого раніше ніколи не було. Це явище одержало назву “стагфляція”. Дж. Форд намагався, застосовуючи важелі державного регулювання, гальмувати найнегативніші на той час процеси. Однак помітних результатів ці кроки не дали, і це засвідчило, що в нових умовах методи державного регулювання економіки в дусі кейнсіанських рецептів стають дедалі менш ефективними. Бачачи це, Дж. Форд у 1975 р. започаткував широкомасштабну реорганізацію засобів регулювання. В соціальній галузі президент продовжив заходи, які проводив

Р. Ніксон, розширюючи бюджетні асигнування на пенсійне забезпечення та на допомогу родинам із низькими доходами.

У ділянці внутрішньополітичного життя Дж. Форд одним із перших своїх кроків превентивно помилував колишнього президента Р. Ніксона, якому, незалежно від його відставки, загрожував судовий процес у “вотергейтській справі”. Громадська думка піддала це рішення Дж. Форда гострій критиці. Не найкращим чином склалися відносини президента з конгресом, у якому, в результаті проміжних виборів 1974 р., ще більше посилювалися позиції Демократичної партії.

На президентських виборах 1976 р. кандидатом республіканців виступав Дж. Форд, а демократи висунули колишнього губернатора штату Джорджія Джиммі Картера, який підкреслював свою непричетність до корумпованого вашингтонського істеблішменту, афішував свою близькість до простолюду, підкреслював важливість дотримання у політичному житті високих моральних норм. Із невеликою перевагою переміг Дж. Картер: за нього проголосувало 40,8 млн виборців, Дж. Форд одержав 39,1 млн. На виборах до конгресу демократи зберегли більшість в обох палатах. Отже, закінчилося восьмирічне “поділене правління”.

Дж. Картер прийшов у Білий дім, коли господарська кон’юнктура покращувалась: економічна криза 1973 – 1975 рр. лишилася позаду, спостерігалось поживлення в багатьох галузях промисловості. Разом із тим посилювались інфляційні процеси. Популярним кроком адміністрації стало запровадження загального скорочення податків, яке мало на меті збити інфляцію й розширити інвестиції, однак загалом мети не досягло. В цілому економічна стратегія Дж. Картера продовжувала започаткований Дж. Фордом курс на дерегулювання економіки, переходу від кейнсіанських методів регулювання до політики монетаризму, яка шляхом надання пільг корпораціям заохочувала нагромадження приватного капіталу з метою розширення інвестицій. Заходи адміністрації Дж. Картера, який намагався проводити *“центристську” політику*, зазнавали чимраз різкішої критики як зліва – насамперед за тенденцію до обмеження соціальних програм, так ще більшою мірою й справа – за недостатньо, мовляв, “жорсткі” антиінфляційні заходи. Погіршення від середини 1979 р. господарської кон’юнктури, вповзання

країни в нову економічну кризу значно ускладнювало становище адміністрації.

Розвиток американської економіки в 70-ті роки проходив складно і неоднозначно. Характерною рисою, як і в індустріально розвинутих країнах загалом, було зниження темпів її розвитку. Коли в 60-ті роки середньорічні темпи приросту промислового виробництва США становили 4,8 %, то в 70-ті роки – заледве 3,3%. Триві вирождж розглядуваного періоду американська економіка мала кризових станів: у 1969 – 1970, у 1974 – 1975 і починаючи з другої половини 1979 р. Криза 1974 – 1975 років була найбільшою за весь повоєнний період: абсолютне падіння промислового виробництва становило близько 9%. При цьому в усіх наведених випадках мала місце досі незнана “стагфляція”. Коли на рубежі 70-х років середньорічне зростання споживчих цін становило 3 – 4 % (т. зв. “пори́г інфляції”), то в 1980 р. воно досягло 13,5 %. Чималої шкоди завдала американській економіці світова енергетична криза.

Потужна американська економіка протистояла труднощам. На світове подорожчання енергоресурсів вона зреагувала переведенням виробництва на ресурсозберігаючі технології. Це вимагало докорінної перебудови всієї технологічної бази економіки. Цей процес розпочався 1977 р. й одержав назву “реіндустріалізація”. Робилися величезні приватні та державні інвестиції, у першу чергу в такі галузі, як машинобудування, електроенергетика, видобувна та хімічна промисловість.

На вищий щабель піднялась автоматизація виробництва. Звичним стало застосування комп’ютерів, мікропроцесорів, верстатів із програмним управлінням, автоматизованих ліній і промислових роботів. Автоматизація, незважаючи на великі початкові затрати, забезпечувала значний техніко-економічний ефект: скорочувалися загальні витрати виробництва, підвищилася продуктивність праці та якість продукції. Процес реіндустріалізації не зупинило й настання наприкінці 1979 р. економічної кризи: він тривав і у 80-ті роки. Саме американська економіка проторувала шлях другому етапові НТР, який із другої половини 70-х років розгорнувся в індустріально розвинутих країнах. Важливим було й те, що впродовж зазначеного періоду призупинилися темпи

відставання економічного розвитку США від інших передових країн. Упродовж 70-х років частка США у промисловому виробництві світу (без комуністичних країн) практично не змінилася, становлячи в 1980 р. 32,8%. Однак звертало на себе увагу зростання нерівності розподілу матеріальних благ. 15 відсоткам найбагатших громадян США належало 85% економічного багатства країни; 35 відсоткам середніх верств належало 10%, а 50 відсотків менш забезпечених громадян посідали лише 5% національного багатства.

Суспільно-політичні рухи 70-х років характеризував різкий спад їхньої активності, порівняно з попереднім бурхливим десятиліттям. Скоротився членський склад профспілок: дедалі зростаюча верства робітників неvirобничої сфери не бачила потреби до них вступати. У зв'язку з ускладненням економічного становища дещо пожвавився страйковий рух, відродилися загальнонаціональні страйки, які нерідко завершувалися перемогами або компромісами, і це був останній спалах страйкової активності.

До початку 70-х років тривали масові студентські виступи. Власті змушені були піти назустріч вимогам студентства: у 1972 р. було ухвалено новий закон про вищу освіту, згідно з яким студенти одержували право участі в обговоренні та розв'язанні пекучих проблем університетського життя. Було розширено можливості для навчання у вишах афроамериканської молоді. Явною відповіддю на зростання політичної активності молодого покоління було ухвалення конгресом у 1971 р. поправки до конституції про зниження до 18-річного віку виборного цензу. В результаті на початку 70-х років студентський рух різко пішов на спад.

Доки США продовжували брати участь у в'єтнамській війні, тривав антивоєнний рух. Із припиненням війни антивоєнна активність зійшла нанівець: більшість учасників руху вважали свою місію виконаною, антивоєнні організації здебільшого розпустилися.

Відійшов в історію масовий рух за громадянські права.

Натомість у 70-ті роки у США, як і в інших країнах, розгорнувся новий широкий рух – екологічний, або рух "зелених". Мотивом його виникнення було погіршення довкілля внаслідок надмірної і непродуманої його експлуатації. Саме на екологічну проблематику переключилося чимало учасників масових рухів 60-х років. Першим масштабним виступом на захист довкілля

було урочисте відзначення 22 квітня 1970 р. Дня Землі, в якому у США взяли участь близько 10 млн осіб. Уже в 70-ті роки під впливом екологів було ухвалено законодавчі акти, які створили правовий механізм державного регулювання природокористування та контролю за якістю навколишнього середовища.

Основні засади зовнішньої політики США впродовж кінця 60-х років і наступного десятиліття зазнали певної модифікації. Р. Ніксон змушений був зважати на нарощування стратегічних озброєнь Радянським Союзом, у результаті якого на початку 70-х років встановилася приблизна військова рівновага обох наддержав. Через це Р. Ніксон вважав за необхідне у відносинах із СРСР та його союзниками робити наголос на переговорах, а не на погрозі силою.

Ці засади втілювалися, насамперед, у підході до *в'єтнамської проблеми*, яка залишалася найболючішою для США. Спочатку Р. Ніксон намагався вийти з цього глухого кута шляхом "в'єтнамізації" війни, переклавши основний її тягар на південнов'єтнамську армію, реорганізовану і зміцнену американцями. Натомість більшість американських військ мала бути виведена з В'єтнаму. Цей план, починаючи з 1969 р., втілювався в життя. На початку 1973 р. було, нарешті, підписано угоду про припинення війни та відновлення миру у В'єтнамі, і вже незабаром завершилося виведення американських військ з Індокитаю. Р. Ніксон назвав це "почесним миром".

Однак мир для Сполучених Штатів виявився зовсім не почесним. Північний В'єтнам і підпорядковані йому комуністичні військові підрозділи на півдні країни, а також у Камбоджі та Лаосі використали настання миру і виведення американських військ для перегруповання своїх сил і перепочинку, а в березні 1975 р. розпочали навальний наступ проти південнов'єтнамських військ. Південний В'єтнам, Камбоджа і Лаос опинилися під комуністичною владою.

Такий був епілог в'єтнамської війни. В перебігу воєнних дій США втратили полеглими 56 тис. військовослужбовців. Їхні видатки на війну склали суму в понад 110 млрд доларів, що вдвічі перевищувало видатки на війну в Кореї. Результати війни завдали Америці величезної морально-політичної шкоди (т. зв. "в'єтнамський синдром"). Утрата всього Індокитаю означала суттєве порушення балансу світових сил на користь комуністичного блоку.

І все ж сам факт припинення в'єтнамської війни став важливим зовнішньополітичним кроком адміністрації Р. Ніксона. Вихід США з війни дозволив провести скорочення на 40% чисельності американської армії. Сполучені Штати відмовилися від загальної обов'язкової військової служби і перейшли до формування збройних сил на професійній основі.

Другою визначною дипломатичною ініціативою Р. Ніксона було *врегулювання відносин із комуністичним Китаєм*, які досі мали однозначно ворожий характер. На початку 1972 р. Р. Ніксон здійснив офіційний візит до Пекіна, де провів переговори з китайськими керівниками, домовившись про дальшу нормалізацію відносин між обома країнами. Наступники Р. Ніксона продовжили розпочату ним справу. Дж. Форд, ставши президентом, теж побував із візитом у Пекіні, а за президентства Дж. Картера, у 1979 р., між США і КНР було укладено угоду про взаємне визнання і встановлення дипломатичних відносин. Америко-китайське зближення означало суттєву зміну ситуації у Південно-Східній Азії. За таких обставин США пішли на розпуск СЕАТО (1977), бажаючи зробити дружній жест щодо КНР, оскільки цей блок був спрямований, насамперед, проти комуністичного Китаю.

Налагоджуючи відносини з КНР, американська дипломатія водночас прагнула до поліпшення стосунків із СРСР. У 1972 – 1974 рр. відбувся ряд американо-радянських зустрічей на найвищому рівні. У результаті переговорів (1972) було підписано низку важливих документів. Серед них – “Основи взаємовідносин між США і СРСР”, де зазначалося, що в ядерну епоху не існує іншої основи для підтримання відносин між обома державами, крім мирного співіснування. Також було укладено два надзвичайної ваги документи, спрямовані на стримання гонки озброєнь: Договір про обмеження системи протиракетної оборони (ПРО) і Тимчасову угоду про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1).

Американо-радянські домовленості відіграли значну роль не лише в розвитку двосторонніх відносин. Вони стали найважливішим чинником у процесі загальної розрядки міжнародної напруженості в 70-ті роки. Свідченням того, як далеко зайшов прогрес у відносинах між обома наддержавами, став спільний американо-

радянський космічний політ і стикування кораблів “Аполлон” і “Союз” у липні 1975 р.

У червні 1979 р. у Відні відбулася зустріч між президентом США Дж. Картером у головою президії Верховної Ради СРСР Л. Брежневим, у ході якої було підписано Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2). Ці обмеження сягали значно далі Тимчасової угоди 1972 р.

Однак поряд із прогресом у відносинах між США і СРСР нагромаджувалися і взаємні претензії, зберігались обопільні побоювання та недовіра. Незважаючи на укладені договори та угоди, гонка озброєнь тривала, і Радянський Союз, попри всю свою миролюбну риторіку, всіяко намагався випередити Сполучені Штати. Наприкінці грудня 1979 р. СРСР вчинив інтервенцію в Афганістані, й розрядку було зірвано. Адміністрація Дж. Картера призупинила процедуру ратифікації договору ОСО-2. Відносини між наддержавами знову загострилися..

У 70-ті роки тіснішими стали стосунки США із західноєвропейськими союзниками по НАТО. Наприкінці 1979 р. у відповідь на розгортання в європейській частині СРСР великої кількості ракет середньої дальності, націлених на Західну Європу, сесія Ради НАТО за наполяганням США ухвалила розмістити в країнах-учасницях альянсу 572 американських ракети середньої дальності.

Важкими для американської дипломатії були *проблеми Близького Сходу*. США, як і інші західні держави, надали підтримку своєму союзникові – Ізраїлю в арабо-ізраїльській війні 1973 р. У відповідь на це арабські країни – виробники нафти – завдали цим країнам могутнього економічного удару, різко піднявши ціни на нафту, що викликало гостру економічну кризу на Заході. Американці, зі свого боку, влаштували щодо своїх арабських недоброзичливців успішну дипломатичну диверсію. Skorиставшись посиленням незгод між Єгиптом і СРСР, вони зробили успішну спробу вирвати Єгипет з-під радянського впливу і вивести його на шлях мирних переговорів з Ізраїлем. У 1979 р. за посередництвом Дж. Картера в Кемп-Девіді (США) було підписано єгипетсько-ізраїльський мирний договір. Це був безсумнівний успіх дипломатії Дж. Картера, один із небагатьох у його діяльності.

Нових клопотів і прикрих неприємностей завдав американцям *ісламістський переворот в Ірані* на початку 1979 р., в результаті якого було встановлено автократичний режим фанатичних шіїтських фундаменталістів. Його прихильники люто ненавиділи Америку. У листопаді того ж 1979 р. іранський режим вдався до нечуваної у практиці міжнародних відносин провокації. Радикально настроєні студенти, діючи начебто з власної ініціативи, вдерлися в американське посольство в Тегерані й захопили як заручників 67 дипломатів і посольських службовців. У відповідь США розірвали дипломатичні відносини з Іраном і скерували свої військово-морські сили до Перської затоки. У квітні 1980 р. за розпорядженням Дж. Картера було зроблено спробу висадки повітряного десанту спецвійськ у Тегерані з метою звільнення заручників. Однак ця операція, зазнавши людських втрат, провалилася, що ще більше підірвало й без того невисокий авторитет Дж. Картера. Іранські власті звільнили заручників лише в січні 1981 р., приурочивши цей акт до відходу Дж. Картера з поста президента.

На роки президентства Дж. Картера припало особливе нарощування Радянським Союзом своєї військової могутності, розширення ним військового впливу в деяких країнах Африки і навіть Латинської Америки. Дж. Картера американці звинувачували в тому, що його адміністрація дозволила Радянському Союзові випередити Сполучені Штати в гонці озброєнь, розширити експансію в світі. Президентові докоряли, що його реакція на радянське вторгнення в Афганістан була надто слабкою. За Дж. Картером закріпилася репутація слабкого і невдалого президента.

Всі ці обставини негативно вплинули на передвиборну президентську кампанію демократів 1980 р., які знову висунули Дж. Картера своїм кандидатом. Найбільше, однак, підірвала його шанси несприятлива економічна кон'юнктура: з кінця 1980 р. США вступили у смугу чергової економічної кризи і президента звинуватили у нездатності опанувати ситуацію.

Натомість республіканці прийшли до виборів згуртованішими за своїх суперників. Враховуючи зрушення громадської думки США вправо, вони висунули представника правого крила партії Рональда Рейгана кандидатом у президенти, а центриста Джорджа Буша – у віце-президенти. Головними пунктами передвиборної

програми республіканців були скорочення подоходного податку для всіх категорій платників, зменшення державних видатків, скорочення державного регулювання економіки, розширення свободи приватного підприємництва. У галузі зовнішньої політики – відновлення військової могутності Америки та її безумовної першості у змаганні з Радянським Союзом і комуністичним табором загалом.

Президентські вибори показали рішучу перемогу республіканців: Р. Рейган, одержавши 51% голосів, був обраний президентом. На виборах до конгресу демократи зберегли контроль у палаті представників, однак у сенаті більшість перейшла до республіканців.

“Ера республіканців” (1981 – 1992). У січні 1981 р. Рональд Рейган приступив до виконання своїх обов’язків у 70-річному віці (став активним діячем Республіканської партії у 60-ті роки, у 1966 і 1970 рр. обирався губернатором штату Каліфорнія, у 1968 і 1976 рр. прагнув домогтися висунення своєї кандидатури в президенти, але не одержав підтримки на з’їздах республіканців).

Р. Рейган став президентом у час, коли країна переживала гостру економічну кризу, що супроводжувалась інфляцією. Тому в ділянці внутрішньої політики президент поставив своєю найголовнішою метою докорінне оновлення розладнаної економіки. Р. Рейган висунув свою економічну програму під назвою *“Новий порядок для Америки: програма відновлення економіки”*. Газети придумали для неї свої назви: *“рейганоміка”* і навіть *“рейганівська революція”*. Основною метою цієї програми було приборкання інфляції, зменшення безробіття, виведення економіки з застою, поступове збалансування державного бюджету. Поставленої мети Р. Рейган мав намір досягти шляхом загального скорочення податків, що мало допомогти поживавленню ділової активності; різкого скорочення федеральних видатків, зокрема на соціальні проблеми з метою приборкання інфляції; суттєвого послаблення державного втручання в економіку.

Методи, які обрав Р. Рейган для розв’язання економічних проблем, були досить незвичними. Усі його попередники, починаючи від Ф. Рузвельта, з метою подолання економічних труднощів вдавалися до державного регулювання. Щоправда, вже Дж. Форд і особливо Дж. Картер почали відмовлятися від цього

механізму, який у складній і суперечливій обстановці 70-х років ставав дедалі менш ефективним. Р. Рейган пішов значно далі. Він вбачав засіб досягнення своєї мети в тому, щоб звільнити приватну ініціативу від державних пут, які її сковують, скасувати обтяжливе регламентування, тобто звести до мінімуму втручання держави в економічне життя.

“Рейганоміка” мала стати основою далекосяжних планів адміністрації. Першою метою була вже згадувана “реіндустріалізація”, тобто повне оновлення промислового потенціалу США. Ця програма вимагала величезних коштів – 1,5 – 2 трлн доларів упродовж найближчих 15 років. Друга мета, що також потребувала чималих затрат, – докорінне підвищення військової могутності країни. У жовтні 1981 р. Р. Рейган оприлюднив всеосяжну програму, спрямовану на модернізацію американської стратегічної тріади – наземних міжконтинентальних балістичних ракет, ядерних підводних човнів і стратегічної авіації з ядерною зброєю на борту. У березні 1983 р. Р. Рейган оголосив про початок робіт з розробки та створення широкомасштабної системи протиракетної оборони з елементами космічного базування. Ці найсучасніші види озброєння повинні були забезпечити ураження балістичних ракет противника. Ця програма одержала назву “*Стратегічна оборонна ініціатива*” (СОІ) або, як її прозвала преса, програма “зоряних воєн”. Якщо видатки на оборону рік у рік зростали, то асигнування на соціальні потреби, як і передбачала Рейганова економічна програма, зменшувалися.

Перші роки перебування Р. Рейгана при владі були важкими для його адміністрації. В країні тривала гостра економічна криза, яка супроводжувалася небаченим із 30-х років зростанням безробіття.

Економічна криза у США, що намітилася 1979 р., тривала впродовж трьох років (1980 – 1982). Падіння промислового виробництва досягло 8,2% – це дещо менше, ніж під час кризи 1974 – 1975 рр. Безробіття досягло безпрецедентного рівня – 10,7 млн осіб (9,7% активної робочої сили). Кризу супроводжувала помітна інфляція: у 1980 р. роздрібні ціни підскочили в середньому на 13,5%. Незважаючи на кризу, в країні тривала хвиля масового оновлення основного капіталу, що розпочалась у 1977 – 1978 р.

Цей процес, як і сприятлива дія важелів економічної політики Р. Рейгана, розчистили шлях для виходу з кризи, швидкого відновлення виробництва.

З 1983 р. кризи змінило помітне господарське поживання, безробіття почало розсмоктуватися, було приборкано інфляцію. Не останню роль у цьому відіграло послідовне втілення в життя економічної програми Р. Рейгана. Його престиж, як і республіканської адміністрації, помітно зріс. За таких обставин на президентських виборах 1984 р. Р. Рейган легко здобув перемогу, одержавши 59% голосів виборців. Однак Демократична партія зберегла більшість у палаті представників, а на проміжних виборах 1986 р. повернула собі контроль над сенатом.

Другий термін президентських повноважень Р. Рейгана був відзначений політичним скандалом, що розгорнувся у 1986–1987 рр. Засоби масової інформації оприлюднили факти, що з відома високопоставлених посадових осіб США таємно здійснювався продаж зброї Ірану, а виручені від цих оборудок кошти використовувалися для надання допомоги нікарагуанським антикомуністичним партизанам. Ці дії, не санкціоновані офіційною владою, мали явно протизаконний характер. Афера за аналогією з “Вотергейтом” одержала найменування “Ірангейт”. Враховуючи ворожий характер взаємин між США та Іраном, широкі кола американської громадськості були глибоко обурені викритими операціями. Розслідуванням справи займалися спеціальні комісії конгресу. В перебігу слухань президент Р. Рейган довів свою непричетність до цієї афери. Однак на нього було покладено відповідальність, що він “створив або терпів таку обстановку в адміністрації, за якої його старші радники порушували закони, обманювали народ і своїх колег в уряді”. “Ірангейт”, звичайно, пошкодив репутації Р. Рейгана, проте не похитнув міцних політичних позицій Республіканської партії.

Під час виборної кампанії 1988 р. підбивалися підсумки восьмирічної діяльності Р. Рейгана на посту президента. Вони виявилися досить значущими: спостерігалось оздоровлення внутрішньої обстановки в країні, зміцнили міжнародні позиції США. Відбувалося структурне оновлення господарського механізму відповідно до вимог НТР. Упродовж 1981 – 1988 рр. обсяг ВВП США зріс більш ніж на 60 %.

Звичайно, були й негативні результати “рейганоміки”, насамперед зростання державного боргу США з 980 млрд доларів у 1980 р. до 2,6 трлн, внаслідок чого країна перетворилася з найбільшого кредитора світу на найбільшого боржника. І все ж позитивні результати президентства Р. Рейгана були значно вагомішими, й американці їх відповідно оцінювали, що відбилося на результатах президентських виборів. Кандидат Республіканської партії – дотеперішній віце-президент Джордж Буш здобув рішучу перемогу, одержавши голоси майже 48 млн виборців (54% тих, що проголосували). Однак демократам вдалося зберегти контроль над обома палатами конгресу.

Перед новим президентом стояли серйозні економічні та соціальні проблеми. Проте, на відміну від Р. Рейгана, Дж. Буш не мав чітко сформульованої програми, наслідуючи в основному методи свого попередника. Слушно вважаючи однією з першорядних проблем економічної політики зростаючий бюджетний дефіцит, президент зобов’язався ліквідувати його до 1993 р. шляхом “глибокого заморожування” державних видатків. У ділянці зовнішньої політики пріоритетом, за визначенням Дж. Буша, стало створення безпечного світу. Громадська думка досить стримано оцінила ці програмні настанови, зауваживши, що в запропонованих заходах відчувається брак свіжої думки.

Важливим резервом зменшення дефіциту стало скорочення військових видатків завдяки нормалізації відносин США з СРСР, а згодом – у зв’язку з розвалом СРСР і комуністичного табору. Разом із тим адміністрація дещо розширила асигнування на розвиток інфраструктури, освіти, науково-дослідні роботи. Стала жорсткішою боротьба зі злочинністю, наркоманією. Спостерігалось певне зрушення в політиці уряду від правоконсервативної до поміркованішої позиції стосовно втручання держави в економічні та соціальні процеси.

Щодо суспільно-політичних рухів, то у 80-ті роки вони відійшли на дальній план. Знизилася чисельність і активність профспілок. Нечисленні робітничі страйки, по суті, перестали бути вагомим чинником суспільного життя США. Не відзначались особливим розмахом і загальнодемократичні рухи, хоча відбулося кілька масових виступів національного масштабу з вимогою розв’язання

пекучих соціальних проблем трудящих. Мали місце випадки поодиноких, проте частих заворушень афроамериканського населення у великих містах.

Із 1983 р. починається економічне піднесення, яке тривало до 1989 р. Середньорічні темпи приросту ВВП та промислового виробництва становили 3,5%. Порівняно з 70-ми роками вдвічі зросли темпи приросту продуктивності праці. Особисті доходи американців у розрахунку на душу населення збільшилися на 12,7%.

Найважливішим чинником економічного піднесення і надалі був розвиток НТР. 80-ті роки відзначилися нечуваними темпами впровадження у виробництво найновішої техніки і технологій. Особливо помітним було масове поширення сучасної техніки обробки інформації, нових засобів зв'язку, контрольно-виміральної техніки. Зокрема використання комп'ютерів зросло у 18 разів. Одночасно широко впроваджувалися нові конструкційні матеріали, американська економіка переходила на нову технічну базу.

Важливою ознакою нової технологічної ери стали глибокі *структурні зміни в економіці*. Питома вага матеріального виробництва неухильно скорочувалася за рахунок швидкого зростання невиробничої сфери (торгівлі, фінансів, освіти, охорони здоров'я). Її частка у загальній кількості зайнятих досягла 64%.

Наприкінці 1989 р. – раніше, ніж у Західній Європі та Японії – піднесення американської економіки змінилося її циклічним спадом, який досяг найнижчої точки на початку 1992 р. Спад виявився неглибоким: скорочення промислового виробництва дорівнювало лише кільком відсоткам. Збільшилася кількість безробітних, перевищивши 7% усього активного населення. На відміну від рецесій 70-х і 80-х років не було інфляції. Не відбулося також зниження реальної заробітної плати робітників і службовців. Уже в 1992 р. почався млявий, більш схожий на депресію, період відновлення виробництва.

Прийшовши до влади, адміністрація Р. Рейгана почала проводити жорсткий курс, спрямований на посилення ролі США у світі, на рішучу відсіч Радянському Союзові. Велику увагу США приділяли згуртуванню блоку НАТО, посиленню військових програм своїх союзників, зміцненню своїх військових баз та опорних пунктів у всьому світі. Р. Рейган прийняв рішення відмовитися

від ратифікації договору ОСО-2. Щодо СРСР були запроваджені економічні санкції. У відповідь на розгортання Радянським Союзом у європейській частині СРСР ракет середньої дальності, націлених на Захід, із кінця 1983 р. почалося розміщення у п'яти країнах Західної Європи 572 американських ракет відповідного класу.

У 1981 р. розпочалися переговори між США та СРСР стосовно ядерних озброєнь середньої дальності в Європі, наступного року – щодо скорочення стратегічних озброєнь. США висунули пропозиції про радикальні скорочення стратегічних озброєнь і про “нульовий варіант” розв'язання проблеми ракет середньої дальності. Москва негативно поставилася до цих пропозицій, підозрюючи США у прагненні одностороннього роззброєння СРСР. Переговори результатів не давали, а з початком розміщення в Західній Європі американських ядерних ракет середньої дальності зайшли в глухий кут і були перервані. Не знайшла підтримки з боку Радянського Союзу і пропозиція США про заборону хімічної зброї.

Гостра публічна полеміка Вашингтона і Москви, в перебігу якої кожна сторона звинувачувала іншу в агресивних намірах, дійшла піку у 1983 р., коли Р. Рейган оголосив Радянський Союз “імперією зла” й повідомив про опрацювання програми стратегічної оборонної ініціативи (СОІ).

Із приходом до влади в СРСР нового партійно-державного керівництва на чолі з Михайлом Горбачовим (1985) клімат *американо-радянських відносин* став поступово поліпшуватися. До нового радянського лідера Р. Рейган звернувся із пропозицією особистої зустрічі, й вона відбулась у листопаді того ж року в Женеві. До кінця 80-х років Р. Рейган і М. Горбачов зустрілися ще чотири рази, й кожна зустріч була не тільки важливим кроком у розвитку діалогу між Вашингтоном і Москвою, але й сприяла оздоровленню міжнародної обстановки в цілому. На зустрічі в Рейк'явіку (Ісландія) восени 1986 р. обидва лідери впритул підійшли до укладення угоди про радикальне скорочення ядерних озброєнь. Наступна їхня зустріч у Вашингтоні в грудні 1987 р. завершилася підписанням договору про повну ліквідацію обома державами своїх ракет середнього і меншого радіусу дії. Під час візиту в Москву влітку 1988 р. Рейган публічно заявив, що більше не вважає СРСР “імперією зла”.

Діалог керівників двох держав не припинився і в роки президентства Дж. Буша. В ході зустрічей із М. Горбачовим біля Мальти (грудень 1989 р.) та у Вашингтоні (червень 1990 р.) було досягнуто низки угод, які піднесли на якісно новий рівень відносини між США і СРСР. Фактично відбувся перехід від простої їх нормалізації до елементів співробітництва, взаємодії та навіть партнерства. Підсумком створення атмосфери довіри між колишніми противниками стало підписання влітку 1991 р. у Москві Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1). Згідно з договором загальний рівень скорочення повинен був становити близько 30% кількості стратегічних ядерних носіїв.

Розпад СРСР і проголошення 15 нових незалежних держав США зустріли досить стримано, головню через побоювання "розповзання" радянської ядерної зброї. Проте на зламі 1991 – 1992 рр. США визнали пострадянські держави і встановили з ними дипломатичні відносини.

З *Російською Федерацією*, що проголосила себе правонаступницею СРСР, тривав діалог, розпочатий у середині 80-х років. У 1992 р. у США двічі побував із візитами президент Росії Борис Єльцин. Було підписано декларацію президентів США і РФ, в якій наголошувалося, що відносини обох держав характеризують дружба та партнерство, засновані на взаємній довірі, спільній прихильності демократії та спільній економічній (тобто ринковій) основі. На початку січня 1993 р. в Москві було підписано новий Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2), згідно з яким США й Росія зобов'язувалися до 2003 р. скоротити свої ядерні арсенали приблизно на дві третини.

Відносини США з *Україною* почалися ще до проголошення Акта незалежності України. Влітку 1991 р. під час візиту президента Дж. Буша в СРСР він також відвідав Київ, де вів переговори з головою Верховної Ради УРСР Леонідом Кравчуком і виступив на засіданні Верховної Ради. На запрошення Дж. Буша у вересні того ж року Л.Кравчук здійснив візит до США, в перебігу якого було розглянуто питання про співробітництво двох країн у галузі економіки.

Після проголошення Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України та підтвердження його на референдумі 1 грудня розпочався новий етап україно-американських

відносин. Обмежені доти сферою гуманітарних контактів ці стосунки вийшли тепер на рівень міждержавних, із усіма їх атрибутами. На зламі 1991 – 1992 рр. обидві держави встановили дипломатичні відносини й обмінялися дипломатичними представництвами.

У травні 1992 р. відбувся візит до США президента України Л. Кравчука та його переговори з президентом Дж. Бушем й іншими представниками американської адміністрації. Під час візиту було підписано ряд угод про співпрацю в галузі торгівлі, охорони довкілля, захисту іноземних інвестицій, які заклали основу партнерства двох країн. Розпочалася конкретна робота в цих напрямках ділової співпраці.

Після демократичних революцій 1989 – 1990 рр. у країнах Центральної та Східної Європи і здобуття ними реальної незалежності докорінно змінилися їхні відносини зі США, які набули, на офіційному рівні, рис дружби та співпраці. США активно спричинилися, зокрема у переговорах з СРСР, до процесу возз'єднання Німеччини.

Непросто склалися відносини США з КНР. На початку 80-х років Сполучені Штати й надалі прагнули проводити політику протиставлення цієї країни Радянському Союзові. Були зняті обмеження на поставки озброєння та військової техніки Китаєві. Візити до КНР Р. Рейгана (1984) та Дж. Буша (1989) свідчили, що ця країна продовжує займати чільне місце у зовнішній політиці США. Однак підтримання Сполученими Штатами “традиційних відносин” із Тайванем і продовження постачання йому озброєння вносило дисонанс в американо-китайські відносини. Після побоїща у Пекіні 1989 р. – кривавої розправи властей із студентським рухом, що вимагав демократичних перетворень – сенат США схвалив пакет санкцій проти КНР, який включав відмову від багатьох спільних економічних програм.

На Близькому Сході США продовжували підтримувати Ізраїль і добиватися його примирення з арабськими державами та врегулювання відносин із Організацією визволення Палестини.

У 1990 р. виникла гостра міжнародна криза у *Перській затоці* в зв'язку з анексією Іраком держави Кувейт. Спроби врегулювати конфлікт шляхом переговорів з іракським режимом Саддама Гусейна результатів не дали, і США разом із союзниками, на основі

резолюції Ради Безпеки ООН, здійснили військову акцію проти Іраку. Операція, що розпочалася 17 січня 1991 р., дістала кодову назву “Буря в пустелі”. Военні дії тривали до кінця лютого. Масовим бомбардуванням піддано територію країни. Було визволено Кувейт, відновлено його незалежність. США мали можливість рушити військами на Багдад, щоби повалити режим С. Гусейна в Іраку, хоча це й не входило в рамки резолюції Ради Безпеки ООН, проте відмовилися від такого наміру. Причина полягала в тому, що повалення іракського режиму автоматично посилювало би позиції режиму іранського, не менш ворожого Сполученим Штатам. А оскільки обидва режими були ворожі ще й один одному і вели впродовж 1980 – 1988 рр. запеклу війну між собою, США воліли залишити рівновагу сил між ними.

Прихід до влади Демократичної партії. Адміністрація Б. Клінтона (1993 – 2000). На президентських виборах 1992 р. Республіканська партія висунула кандидатуру Дж. Буша на другий термін. Здавалося, він мав реальні шанси на успіх, адже завдяки зусиллям уряду республіканців США здобули рішучу перемогу у змаганні з СРСР і міжнародним комунізмом, свою провідну роль у світі вони підтвердили військовою акцією “Буря в пустелі”. Звичайно, ці здобутки сумніву не виклика́ли, однак у центрі уваги кожної президентської кампанії, як правило, постають проблеми внутрішнього життя країни, а тут досягнення Дж. Буша виглядали досить скромними: давався взнаки економічний спад 1989 – 1991 рр., і хоча його найнижча точка лишилася позаду, Сполучені Штати продовжували відчувати наслідки цієї рецесії.

Натомість Демократична партія, що впродовж 12 років перебувала в опозиції, тепер спромоглася висунути в президенти кандидата нового, післявоєнного покоління – губернатора штату Арканзас Білла Клінтона, який виступив із привабливою для широких мас програмою під гаслом “Головне – це люди”. В ній було накреслено широкомасштабні заходи щодо розбудови економіки, розширення зайнятості, вдосконалення інфраструктури країни, збільшення коштів на потреби освіти. Однак “родзинкою” в програмі Б. Клінтона була ідея запровадити в країні загальну систему медичного обслуговування, адже досі лише близько 20% американців мали пільгові умови при отриманні медичної допомоги.

“Всі американці користуватимуться основними видами медичного обслуговування, – проголошував Б. Клінтон. – Нікому не буде відмовлено в лікуванні”.

Економічній програмі демократів республіканці нічого суттєвого не протиставили, продовжуючи дотримуватися принципів “рейганоміки”, яка у специфічних умовах початку 80-х років (“стагфляція”) добре себе зарекомендувала, проте по десяти роках виглядала вже певним анахронізмом. При цьому економічна стратегія республіканців зазнавала критики не лише зліва, а й справа – з боку крайньо консервативних кіл, невдоволених, насамперед, невпинним зростанням бюджетного дефіциту та державного боргу.

Речником цих настроїв став техаський мільярдер Росс Перо, що висунув себе у президенти як “незалежний кандидат”. По суті, його роль зводилася до того, щоб відібрати у Дж.Буша голоси правоналаштованих республіканців. На виборах він одержав 19 млн голосів, однак здобути перемогу в жодному штаті не зумів. Натомість Б. Клінтон одержав 44 млн голосів і 370 вибірників, які обрали його президентом, Дж. Буш – 38 млн і 168 вибірників. Крім того демократи здобули більшість в обох палатах конгресу.

На початку січня 1993 р. Білл Клінтон у 45-річному віці приступив до виконання президентських обов’язків (із 1978 р. і до обрання президентом, за винятком 1981 – 1983 рр., займав пост губернатора свого рідного штату Арканзас).

Незабаром після інавгурації Б. Клінтон представив конгресу свою *економічну програму*. Її головними цілями було подолання наслідків господарського спаду, створення нових робочих місць, підвищення рівня доходів американців, значне скорочення дефіциту федерального бюджету. План президента передбачав державні інвестиції у провідні галузі економіки. Збільшено асигнування на розвиток транспортної системи, торгівлі та житлового будівництва. Відповідно до передвиборних обіцянок Б. Клінтона значно збільшувалися видатки на охорону здоров’я та медичне обслуговування.

Ця амбіційна програма вимагала мобілізації великих коштів. Тому передбачалося значно скоротити оборонні та інші бюджетні витрати, зокрема на утримання державного апарату, дещо збільшити податки. Очікувалося, що ці заходи дадуть економію сотень мільярдів доларів. Однією з “козирних” передвиборних обіцянок

Б. Клінтона, яка дуже допомогла йому стати президентом, був намір полегшити податкові тягарі середніх верств. Однак після обрання, зважаючи на реальне фінансово-економічне становище, Б. Клінтон змушений був наразі пропонувати не скорочення, а збільшення максимальних ставок прибуткового податку.

Прикметною рисою економічної програми Б. Клінтона було те, що федеральні власті мали одержати більші повноваження для управління економікою. *“Ми беремо в свої руки нашу економічну долю”*, – заявив Б. Клінтон. Як бачимо, наріжні принципи його програми були однозначно протилежні тим, що їх проводили Р. Рейган і Дж. Буш. Конгрес програму Б. Клінтона схвалив. Отже, *“рейганоміка”* пішла в минуле.

Загалом на відміну від попередніх республіканських адміністрацій, що робили ставку на неоконсерватизм, політичний курс уряду Б. Клінтона поєднував і ліберальні, і консервативні тенденції. В перші роки перебування на посту глави адміністрації Б. Клінтон основну увагу приділяв програмі економічного відродження США та підняттю життєвого рівня американських громадян. Було вжито заходів щодо скорочення оборонних програм. Ще за президентства Дж. Буша, на початку 1992 р., прийнято рішення про скорочення стратегічних ядерних сил США. Б. Клінтон вирішив відмовитися від розгортання системи протиракетної оборони в космосі (СОІ).

Восени 1993 р. адміністрація представила сміливий план реформування системи охорони здоров'я. Його метою було запровадження загального права на медичну допомогу, оскільки в цей час 37 млн американців не мали ніякого медичного страхування. Координатором плану стала дружина президента Гіллари Клінтон (на відміну від дружин попередніх президентів – звичайних домогосподарок – Гіллари є високоосвіченим юристом, що входить у першу десятку осіб своєї професії у США). Однак цей план натрапив на впертий опір бізнесових кіл, пов'язаних із медициною. Вони твердили, що з економічної точки зору план Клінтонів має утопічний, багатозатратний характер і набагато збільшить бюджетний дефіцит. У результаті цей, надзвичайно важливий, соціальний проект повис у повітрі, не дійшовши навіть до голосування в конгресі.

Спрямовуючи зусилля на скорочення бюджетного дефіциту, адміністрація у 1993 р. провела через конгрес податкову реформу, яка всупереч передвиборним обіцянкам не скоротила максимальних ставок прибуткового податку, а збільшила їх. Мета полягала в тому, щоб одержати кошти для скорочення дефіциту бюджету при збереженні основних соціальних програм. Звичайно, цей вимушений крок не сприяв зростанню популярності уряду.

Деякі кращі результати домоглась адміністрація у сфері боротьби зі злочинністю. В 90-ті роки в американських в'язницях перебувало 1 млн 400 тис. засуджених, із котрих приблизно 70% становили афроамериканці. Спираючись на широку суспільну підтримку, Б. Клінтон провів через конгрес закони, які обмежували доступ населення до автоматичної зброї (нагадаємо, що в принципі володіння громадянами зброєю гарантує конституція США). Було збільшено асигнування на боротьбу зі злочинністю, що дало позитивні результати.

Однак Демократична партія й особисто Б. Клінтон змушені були сплатити політичну ціну за невдачі перших років свого перебування при владі. Проміжні вибори до конгресу 1994 р. принесли відчутну поразку партії. Республіканці, вперше за багато років, здобули більшість і в сенаті, й у палаті представників, а також чимало посад губернаторів штатів.

Республіканці, натхненні перемогою, зробили спробу законодавчим шляхом накинути адміністрації Б. Клінтона свій політичний напрямок, зокрема у питанні про скорочення бюджетного дефіциту. Політичні баталії у цій справі точилися упродовж двох наступних років, проте не дали республіканцям особливих успіхів, незважаючи на їхнє домінування у конгресі.

До президентських виборів 1996 р. обидві партії зблизили свої позиції. Демократи на чолі з Б. Клінтоном, кандидатуру якого було висунуто на другий термін, виступали зі значно поміркованіших позицій, ніж у 1992 р., зосередивши свої гасла на потребі ліквідації бюджетного дефіциту. В свою чергу республіканці, у перебігу виборчої кампанії, відмовилися від гасел про повернення до "рейганоміки". На користь демократів не в останню чергу вплинуло значне поліпшення, починаючи з 1993 р., економічної кон'юнктури: промисловість знаходилася на піднесенні, скорочувалося

безробіття, а головне – впродовж чотирьох років дефіцит федерального бюджету скоротився більш ніж удвічі. В результаті виборів Б. Клінтон одержав 45,6 млн голосів і 379 вибірників, залишивши за собою президентський пост, тоді як за республіканського кандидата проголосували 37,8 млн виборців, що дало йому 159 вибірників. У той же час республіканці, завдяки поміркованості своїх позицій, зберегли більшість в обох палатах конгресу.

Внутрішньополітична стратегія адміністрації Б. Клінтона під час другого терміну його повноважень була, в умовах зміцнення позицій Республіканської партії, значно поміркованішою, ніж на початку його урядування. Тепер одним із основних завдань стала ліквідація бюджетного дефіциту, й цієї мети було досягнуто вже у 1998 р. Разом із тим президент продовжував тримати в полі зору розв'язання соціальних проблем, вишукуючи бюджетні кошти для розширення медичної допомоги, фінансування освіти, полегшення становища найбідніших верств населення. Зокрема в 1997 р. було піднято мінімум заробітної плати до 5,15 долара за годину.

Проведенню цих заходів сприяло швидке поліпшення, починаючи від 1993 р., господарського становища країни. США вступили в смугу економічного піднесення: показник ВВП неухильно зростав, збільшувались інвестиції, завдяки яким було створено мільйони нових робочих місць, йшли вгору показники споживання, житлового будівництва, конкурентоспроможності американських товарів на світовому ринку. І цьому сприяло вміле керування економічною кон'юнктурою адміністрацією Клінтона.

Однак незважаючи на безперечні успіхи у проведенні економічного та політичного курсу, Б. Клінтона від самого початку президентства переслідували ускладнення інтимного характеру, що ставили під знак запитання його моральний авторитет. А в 1998 р. розгорівся гучний скандал навколо Б. Клінтона і стажистки, що за кілька років до того працювала у Білому домі, 24-річної Моніки Левінські. Стало відомо, що між ними існували близькі стосунки, і сенсаційна історія дістала назву "*Monikareÿm*". Цією справою зайнялися вищі судові інстанції, зокрема спеціальна комісія присяжних – т. зв. Велике журі. Хоча і Моніка, і сам президент під присягою твердили, що їхні відносини не виходили за межі дозволеного, з'ясувалося, що ці свідчення були неправдою, про що

Б. Клінтон змушений був зізнатись у своєму виступі на телебаченні, визнавши, що його попередні заяви ввели в оману багатьох людей. Після цього сенат США розпочав процедуру імпічменту президента. Однак більшість сенаторів проголосували проти звинувачень Б. Клінтона у лжесвідченні та перешкоджанні здійсненню правосуддя. Це дозволило йому зберегти посаду очільника Білого дому.

На таке рішення, безумовно, вплинула громадська думка країни: соціологічні опитування показували, що 68% американців схвально оцінювали діяльність Б. Клінтона на посаді президента і вважали, що він має й надалі займати цей пост. Такий результат зумовили дві обставини. По-перше, США знаходились у стані економічного буму. Економічні показники діяльності адміністрації Б. Клінтона оцінювали як одні з найкращих за все ХХ ст. І це в той час, коли над іншими країнами нависла загроза глибокої фінансово-економічної кризи, яка вразила Японію та інші країни Південно-Східної Азії, Росію, Бразилію. По-друге, всі аналітики вважали надзвичайно вдалою зовнішню політику адміністрації Б. Клінтона (детальніше про це згодом). Усе це дозволило Б. Клінтону, незважаючи на деякі втрати морального характеру, гідно вийти з надзвичайно клопіткої ситуації.

Наприкінці 80-х років *економіка США* вступила в смугу спаду, яка тривала до 1992 р. Темпи зростання середньорічного обсягу ВВП знизилися до 1%. Гострою проблемою став дефіцит державного бюджету, який досяг рівня 290 млрд доларів. Державний борг країни наближався до 4 трлн доларів. У США налічувалося 10 млн безробітних, що становило 7,5% активної робочої сили.¹

З 1992 р. рецесія змінилася пожвавленням, яке спочатку було млявим, відтак зростання почало набирати дедалі більших обертів, а від середини десятиліття перетворилося на справжній промисловий бум. Упродовж 1995 – 2000 рр. середньорічні темпи зростання ВВП становили 4,1%.

Одним із головних чинників економічного злету стало закінчення протистояння з СРСР. Воно дозволило Сполученим Штатам скоротити на 65% військові витрати, вивільнити високотехнологічні оборонні галузі та їх висококваліфіковані кадри для виробництва товарів і послуг цивільного призначення, що сприяло підвищенню міжнародної конкурентоспроможності американської продукції.

Загалом американська економіка завершила ХХ століття з досить вагомими підсумками. США з населенням меншим 5% загальної людності Землі виробляли 25% світової продукції. Рівень безробіття скоротився до 4% активної робочої сили. Показник інфляції становив 1,5%, тобто був найнижчим за більш ніж 30-річний період. 1998 рік став поворотним щодо подолання бюджетного дефіциту: вперше за багато років було досягнуто додатнього сальдо федерального бюджету, а в 2000 р. його профіцит склав 237 млрд доларів.

Однією з найважливіших рис економічного розвитку США, пов'язаною з розгортанням сучасного етапу НТР, була орієнтація на гнучке виробництво, здатне адаптуватися до поточних потреб і мінливого попиту американського населення. В його рамках провідну роль відігравали такі типи сучасної виробничої техніки і технології, як промислові роботи, верстати з програмним управлінням, гнучкі автоматизовані системи тощо. Якісно новою ознакою в суспільному виробництві став розвиток масштабної інформаційної інфраструктури, без якої нині неможливе нормальне функціонування економіки. У США працювало 40% усіх комп'ютерів світу.

Не має аналогів в інших розвинутих країнах сфера послуг, що склалась у США. Тут працювало 75% усіх зайнятих, створювалося 70% ВВП країни, було зосереджено 85% кадрів вищої кваліфікації. Наука, наукове обслуговування, освіта, охорона здоров'я, різноманітні професійні послуги, в т. ч. інформаційні та комп'ютерні, стали локомотивами науково-технічного і загалом соціально-економічного поступу країни.

Успішний економічний розвиток сприяв зростанню життєвого рівня американського населення. Він був на 27% вищим, ніж у Японії, на 41% – ніж у ФРН. 95% робочої сили були охоплені соціальним страхуванням.

Наприкінці ХХ ст. США перебували в zenіті своєї економічної могутності. Господарський поступ 90-х років дістав назву "нова економіка", що означало тривалий стійкий безкризовий розвиток під впливом інформаційних технологій.

Адміністрація Б. Клінтона формувала свою зовнішню політику в період, коли Сполучені Штати внаслідок розвалу СРСР і комуністичного табору, а разом із тим – ліквідації біполярної системи міжнародних відносин залишилися єдиною наддержавою

у світі. Таке становище потребувало внесення суттєвих коректив щодо визначення актуальних завдань зовнішньої політики США, і в цьому питанні між демократами та республіканцями існували суттєві відмінності. В результаті зовнішньополітична доктрина адміністрації Б. Клінтона складалася поступово, до середини 90-х років, коли викристалізувалося її основне завдання: взяти під контроль США головні процеси світового розвитку, протидіючи розгортанню небажаних для Вашингтона подій і явищ як на глобальному, так і на регіональному рівнях.

Адміністрація приділила належну увагу розвитку зовнішньоекономічних відносин, насамперед із безпосередніми сусідами США. Було здійснено ратифікацію Північноамериканського договору про вільну торгівлю (НАФТА) між США, Канадою і Мексикою, укладеного наприкінці 1992 р. – в останні тижні президентства Дж. Буша. Договір набрав чинності з 1994 р., у наслідок чого у світі виник один із найпотужніших спільних ринків. Договір передбачав поступову ліквідацію обмежень у торгівлі та інвестиціях, скасування торговельних мит між країнами-учасницями. В результаті товарооборот між США і Канадою впродовж 1993 – 2000 рр. зріс майже вдвічі, а між США і Мексикою – майже в 2,5 раза. Коли в 1995 р. Мексику охопила фінансово-економічна криза, то з метою її подолання США надали південній сусідці кредитів на 50 млрд доларів, завдяки чому країна зуміла швидко подолати кризу і вийти на шлях стабілізації економіки.

США активно сприяли створенню у 1994 – 1995 рр. Світової організації торгівлі (СОТ) із метою забезпечення інституційної та правової бази сучасної міжнародної торговельної системи.

США чимало зробили для залагодження суперечностей і конфліктів у різних регіонах земної кулі. На *Далекому Сході* було здійснено заходи щодо врегулювання відносин із КНР, які різко погіршилися в результаті кривавого придушення китайськими властями демократичного руху в 1989 р. Було нормалізовано відносини з Соціалістичною Республікою В'єтнам. У 2000 р. країну з офіційним візитом відвідав президент Б. Клінтон. Велися переговори з КНДР про призупинення північнокорейської програми розробки ядерної зброї та ракетноносіїв, які, зрештою, позитивних результатів не дали.

На *Близькому Сході* адміністрація Б. Клінтона розгорнула широку діяльність на користь досягнення миру між Ізраїлем і палестинськими арабами. Це були перші кроки – найважчі та необхідні, однак до поставленої мети було ще дуже далеко.

На *Балканах* США посприяли укладанню Дейтонської угоди 1995 р. про припинення громадянської війни і компромісне врегулювання кризи в Боснії і Герцеговині. Разом із тим бомбардування території Союзної Республіки Югославії 1999 р. силами НАТО (а отже, за безпосередньої участі США) під час Косовської кризи світова громадськість сприйняла зовсім неоднозначно.

З ініціативи адміністрації Б. Клінтона було опрацьовано програму політичної та військової співпраці країн Центральної і Східної Європи з НАТО під назвою “Партнерство заради миру”. Її було схвалено в січні 1994 р. на надзвичайній сесії Ради НАТО. До програми приєдналися також Україна та Російська Федерація.

У відносинах із *Росією* США заявляли про наміри додержання стратегічного партнерства, зокрема в реалізації програми ОСО-1, спільних проектів у дослідженні космосу. У січні 1993 р. в Москві між обома державами було підписано договір СНО-2, за яким рівень ядерних озброєнь сторін до 2003 р. мав скоротитися на 2/3 від рівня, передбаченого договором СНО-1.

Американо-українські відносини на перших порах склалися дещо суперечливо. Каменем спотикання стало питання про ядерний статус *України*, про долю 176 міжконтинентальних балістичних ракет із 1600 ядерних боєголовок, що знаходилися на її території. У 1993 р. Верховна Рада України ратифікувала договір СНО-1, але з цілою низкою застережень, які не влаштували Сполучені Штати. Останні наполягали, щоб Україна ліквідувала свій ядерний потенціал. Відбулися попередні переговори, в результаті яких у січні 1994 р., після зупинки в Борисполі для розмови з президентом України Л. Кравчуком, до Москви з робочим візитом прибув президент Б. Клінтон і одночасно – президент України Л. Кравчук. Тут відбулися переговори президентів США, Росії та України, в підсумку яких ними було підписано тристоронні домовленості про ліквідацію ядерної зброї в Україні. Цими документами підтверджувався без'ядерний статус Української держави. У документах було чітко зазначено, що США і Росія поважають територіальну

цілісність, недоторканність кордонів, суверенітет і незалежність України. США і Росія висловили готовність надати Україні гарантії безпеки з набуттям чинності договору СНО-1 і приєднанням її до Договору про непоширення ядерної зброї 1968 р.

Підписання тристоронніх документів знаменувало поворот у відносинах США і України. Президент Б. Клінтон проголосив 1994 рік “роком України” у США. У березні того ж року відбувся офіційний візит до США президента України Л. Кравчука та його переговори з президентом Б. Клінтоном й іншими офіційними особами. Було підписано “Спільну заяву про розвиток дружби і партнерства між США і Україною”, в якій накреслено конкретну програму співпраці обох держав. Під час офіційного візиту до США наступного президента України Леоніда Кучми в листопаді 1994 р. ухвалено “Хартію американо-українського партнерства та співробітництва”, в якій зазначалося, що існування вільної, незалежної та суверенної Української держави, її безпека і процвітання мають велике значення для США. Про роль партнерських стосунків з Україною свідчили візити президента Б. Клінтона до Києва в 1995 і 2000 рр., його переговори з українськими керівниками з актуальних питань двосторонніх відносин і міжнародного життя. США надавали Україні суттєву економічну допомогу, сприяли виділенню їй позик і кредитів з боку МВФ та Світового банку.

Внутрішня і зовнішня політика республіканської адміністрації Дж. Буша-молодшого на початку XXI ст. На виборах 2000 р. кандидатом на президентський пост виступали від демократів Альберт Гор, який упродовж урядування Б. Клінтона займав посаду віце-президента країни, а від республіканців – син колишнього президента Дж. Буша – Джордж Буш-молодший, губернатор штату Техас. А. Гор зосередив свою виборну кампанію на підкресленні економічного процвітання країни, досягнутому під час правління адміністрації Б.Клінтона й обіцяв продовжити політику свого попередника. Республіканці, зі свого боку, значно оновили програмні настанови. Передбачаючи, як і раніше, систематичне скорочення податків, зокрема на корпорації, партія разом із тим висунула низку лозунгів, запозичених у демократів: щодо регулюючої ролі уряду у сфері економіки та соціальних відносин, прийняття нових програм розвитку освіти, розширення мережі

медичного страхування. Ці зрушення від правих позицій до центру (*"консерватизм із людським обличчям"*) сприяли збільшенню електорату Республіканської партії. Підходи А. Гора і Дж. Буша-молодшого до стратегічних питань внутрішньої і зовнішньої політики багато в чому збігалися. У перебігу виборної кампанії шанси обох кандидатів на перемогу оцінювались як рівні. На виборах за А. Гора проголосувала переважна частина афроамериканських виборців, більшість іспаномовних іммігрантів з Латинської Америки, основна маса американців азійського походження, більшість жінок. Дж. Бушеві-молодшому віддали перевагу білі американці, представники середнього класу і заможних верств населення, більше чоловіків.

По завершенні голосування виникли труднощі з підрахунком голосів. Коли на всіх попередніх виборах їх результати ставали відомими вже наступного ранку, то тепер потрібно було аж п'ять тижнів часу і втручання Верховного суду США, щоби назвати переможця. І хоча за А. Гора проголосувало на півмільйона виборців більше, ніж за Дж. Буша-молодшого, останній одержав на п'ять голосів вибірників більше за свого опонента, і переможцем, нарешті, було оголошено кандидата від Республіканської партії. Неоднозначними виявились і результати виборів до конгресу. В палаті представників республіканці одержали невелику більшість, а в сенаті обидві партії здобули рівну кількість місць.

У січні 2001 р. Дж. Буш-молодший прийняв президентські повноваження і став 43-м президентом США. Свій уряд він сформував із представників різноманітних напрямків і поглядів – від лібералів до жорстких консерваторів. У перші місяці свого урядування Дж. Буш-молодший приділяв основну увагу внутрішнім справам держави. А незабаром прийшов день *11 вересня 2001 р.*, який став поворотним моментом у сучасній історії США. Вранці того дня 19 ісламських терористів-самогубців, поділившись на чотири групи, захопили в повітрі рейсові літаки з пасажирами. Захоплювачі спрямували два з цих літаків на обидва 110-метрові хмарочоси Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку, в результаті чого обидві вежі повалилися, поховавши під руїнами більшість людей, що там знаходилися. Третій захоплений літак таранив Пентагон – штаб-квартиру міністерства оборони США

у Вашингтоні. Пасажири та команда четвертого авіалайнера зробили спробу перехопити у терористів керування літаком; у результаті сутички на борту літак упав на землю в штаті Пенсильванія. У підсумку атак загинуло близько трьох тисяч осіб. Америка і весь світ пережили шок.

Однак адміністрація Дж. Буша-молодшого відразу ж опанувала ситуацію і взяла її під свій контроль. Було встановлено, що організатором та виконавцем замахів є таємна, розгалужена по багатьох країнах, ісламістська структура "Аль-Каїда", яку очолює релігійний фанатик із Саудівської Аравії Усама Бен Ладен. Дж. Буш-молодший оголосив, що Сполучені Штати перебувають у стані війни проти міжнародного тероризму і вестимуть цю війну, доки противника не буде розгромлено, яких би зусиль це не потребувало. Для боротьби з тероризмом було створено Управління безпеки країни, яке дістало майже необмежені права щодо осіб, підозрюваних у ворожих намірах. Завдяки вжитим заходам упродовж усіх наступних років на території країни не було вчинено жодного серйозного терористичного акту.

Уряд США визначив, що розсадником тероризму став Афганістан. Його правлячий режим, очолюваний крайньо реакційним ісламістським рухом "Талібан", дає прихисток "Аль-Каїді", яка створила на терені країни табори для вишколу бойовиків. 7 жовтня 2001 р. розпочалася військова операція США за участі Великої Британії, а також інших союзників проти "Талібану" масованим повітряним бомбардуванням позицій талібів. Останні вже 13 листопада без бою залишили Кабул, до якого ввійшли американські війська і опозиційні "Талібанові" афганські сили. А вже наступного дня Рада Безпеки ООН одноголосно ухвалила резолюцію щодо *Афганістану*, яка підтверджувала підтримку міжнародних зусиль щодо викорінення тероризму, осуджувала рух "Талібан", схвалювала зусилля, докладені афганським народом із метою рятуння країни від режиму талібів. Операція проти "Талібану", що тривала до 17 грудня, увінчалась успіхом: режим талібів було повалено, їхній рух наразі практично втратив боєздатність, однак остаточно його не було розгромлено і згодом він, перегрупувавши свої сили, спромігся перейти в контрнаступ.

Успіх операції в Афганістані і наміри президента поширити військові дії проти тероризму на інші країни мали своїм наслідком посилення ролі в оточенні Дж. Буша-молодшого таких його радикально налаштованих співробітників ("яструбів"), як віцепрезидент Дік Чейні, міністр оборони Дональд Рамсфельд і радник президента Кондоліза Райс, які справляли дедалі сильніший вплив на формування зовнішньополітичного курсу американської адміністрації. Цей курс опрацьовувався протягом року після подій 11 вересня. Уже в січні 2002 р. Дж. Буш-молодший назвав три "країни-ізоля", що прагнуть до набуття ядерної зброї: Іран, Ірак і КНДР, які, за його концепцією, становлять "вісь зла", і якщо ці країни не відмовляться від своїх намірів, Сполученим Штатам доведеться звести з ними рахунки. Трохи згодом до країн "вісі зла" було зараховано також Кубу, Лівію та Сирію, які начебто прагнули до здобуття зброї масового винищення. Нарешті, у вересні 2002 р. було опубліковано документ під назвою "Стратегія національної безпеки США", який дістав у ЗМІ назву *"доктрина Буша"*. В документі зазначалося, що боротьба з тероризмом залишається головним пріоритетом у діяльності адміністрації, і в цій війні проти ворога нового типу попередні стратегії стримування або застрашування, застосовувані в роки "холодної війни", вже не є дієвими і тому мають бути замінені стратегією випереджувальних дій. Таким чином, Вашингтон зарезервував за собою право першим завдати удару по терористичних угрупованнях, які одержали би доступ до зброї масового винищення, а також по окремих державах, ворожих США. *"Ми не можемо дозволити нашим противникам завдати удару першими"*, – підкреслено у документі. Врешті, "доктрина Буша" проголошувала готовність США до односторонніх дій проти потенційних противників, незалежно від схвалення цих акцій міжнародним співтовариством. Справа в тому, що Сполученим Штатам було дедалі важче одержати підтримку своїх союзників, а тим більше ООН, у міру того як "війна проти терору" виходила за межі Афганістану.

Наступним кроком на шляху боротьби з міжнародним тероризмом адміністрація Буша визначила повалення режиму Саддама Гусейна в *Іраку*. Сполучені Штати звинуватили іракський уряд у тому, що він начебто підтримує "Аль-Каїду" і, найголовніше,

незаконно створює зброю масового знищення, а це становить реальну загрозу мирові та безпеці у світі. Проти військової операції в Іраку виступили Росія, Китай, мусульманські країни і навіть союзниці США по НАТО – Франція і Німеччина. Не дала на неї санкцій і Рада Безпеки ООН. Проте, нехтуючи думкою значної частини світової спільноти, США без вагань вирішили проводити операцію. Їх найпоплідовніше підтримали Велика Британія, ряд країн Західної і більшість Центральної та Східної Європи.

Операція в Іраку розпочалася 20 березня 2003 р. Для її проведення США зосредили 225 тис., Велика Британія – 45 тис. військово-вслужбовців. Було задіяно тисячу військових літаків і стільки ж крилатих ракет. Іракська армія С. Гусейна налічувала понад півмільйона осіб, але серйозного опору нападникам вона не чинила, тож війська американо-британської коаліції впродовж шести тижнів без особливих зусиль зайняли всю територію Іраку. 1 травня Дж. Буш оголосив про завершення військової операції.

Здавалося, США здобули рішучу перемогу. Однак подальші події звели їхні успіхи мало не нанівець. Зокрема, не знайшли підтвердження американські звинувачення в тому, що режим С. Гусейна підтримував тісні зв'язки з “Аль-Каїдою” і що він володів зброєю масового знищення, – а саме це і стало приводом вторгнення в Ірак. Більше того, в міжнародних ЗМІ було висловлено думку, що справжньою метою операції було прагнення США приборкати до рук багаті родовища іракської нафти.

А тим часом уже незабаром після зайняття Іраку військами коаліції там виник рух збройного опору, який згодом переріс у справжню партизанську війну проти американців та їх союзників, а також проти створеного ними іракського тимчасового уряду, якому в червні 2004 р. формально було передано владу в країні, і проти сформованих американцями іракських збройних сил та поліції. Напади бойовиків на американських військово-службовців, на солдатів і поліціантів нового іракського уряду, терористичні акти з вибухами та численними жертвами, підриви нафтових підприємств, нафтопроводів стали повсякденним явищем. Загалом ситуація в країні на початку 2009 р. залишалася далекою від нормальної. Втрати американських військ у цій війні становили 4,2 тис. осіб, поранених – 31 тис. Жертви іракського населення в

потребу війни досі не можуть бути підрахованими з достатньою докладністю. За різними оцінками, вони можуть бути від 80 тис. до 1,5 млн осіб.

Крім двох проваджуваних війн, міжнародна політика США охоплювала ще низку важливих питань. Серед них значна увага приділялася спробам урегулювати арабо-ізраїльський конфлікт, хоча значного поступу у цій справі й тепер домогтися не вдалося.

Адміністрація США прагнула до налагодження стабільних відносин із *Росією*, причому Дж. Буш-молодший всіляко підкреслював своє доброзичливе ставлення до президента РФ В. Путіна. У травні 2002 р. обидва президенти підписали у Москві американо-російський договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів, який став значним кроком вперед у ділянці контролю над озброєннями. Договір передбачав суттєве скорочення до 2012 р. ядерних потенціалів обох держав. На запрошення В. Путіна у травні 2005 р. Дж. Буш-молодший прибув до Москви на святкування 60-річчя перемоги над гітлерівською Німеччиною. Разом із тим в американо-російських відносинах назривала суперечність із приводу американських планів створення системи національної протиракетної оборони і виходу США у грудні 2001 р. із американо-радянського договору по ПРО 1972 р.

Щодо внутрішньополітичних ініціатив адміністрації Дж. Буша, то серед них слід відзначити розпочату 2001 р. масштабну реформу системи освіти, покликану шляхом значного підвищення обсягу її фінансування суттєво підвищити рівень знань учнів, надаючи при цьому батькам більшу свободу щодо вивчення їхніми дітьми тих чи інших комплексів дисциплін. 2003 р. через конгрес було проведено програму скорочення податків в інтересах стимулювання росту економіки. Здійснено певні перетворення в галузі охорони здоров'я, зокрема запроваджено грошову допомогу на придбання ліків для літніх американців.

Готуючись до виборів 2004 р., Республіканська партія висунула кандидатом у президенти на другий термін Дж. Буш-молодшого, а Демократична – сенатора Джона Керрі. Програми обох претендентів мало чим відрізнялись одна від одної: і республіканці, і демократи визначали як одне з найголовніших завдань безкомпромісне поборювання міжнародного тероризму (погляди

різнилися лише щодо стратегії боротьби), важливість ухвалення нових соціальних програм, зокрема в ділянці охорони здоров'я та освіти. Республіканці, крім того, наголошували на необхідності дальшого зниження податків, а також відстоювали потребу збереження традиційних родинних та релігійних цінностей. На виборах Дж. Буш-молодший здобув упевнену перемогу: за нього віддали голоси 51% виборців, що брали участь у голосуванні, – на 3,7 млн осіб більше, ніж за його конкурента.

Продовживши свої президентські повноваження, Дж. Буш-молодший зробив деякі перестановки у складі своєї адміністрації: зокрема дотеперішній радник із національної безпеки Кондоліза Райс була призначена державним секретарем США.

Друга каденція перебування Дж. Буша-молодшого на посаді президента виявилася ще складнішою для нього, ніж перша. В Іраку ситуація не покращувалася, становище в Афганістані ускладнювалося. Ще однією невралгічною точкою США на Близькому та Середньому Сході став Іран. Сполучені Штати та їх союзники, підозрюючи Іран у розробці ядерної зброї, не знаходили, однак, способів перешкодити цьому. Коли у липні 2006 р. спалахнув лівано-ізраїльський конфлікт, США рішуче виступили на підтримку Ізраїлю, вважаючи, що він має право на самозахист. Однак із такою позицією Вашингтона не погодилася більшість його західноєвропейських союзників, які виступали за негайне припинення воєнних дій.

Того ж 2006 р. адміністрація Дж. Буша-молодшого запровадила санкції проти Венесуели, звинувативши її у недостатній співпраці в боротьбі проти тероризму. Однак справжня причина цієї акції, яка передбачала ембарго на експорт озброєнь до Венесуели, полягала в тому, що ліворадикальний уряд цієї країни, очолюваний президентом Уго Чавесом, різко виступав проти політики США в Латинській Америці, зокрема суттєво обмежив діяльність американських компаній у Венесуелі.

Разом із тим у 2006 р. США виключили Лівію зі списку держав, що підтримують терористичні організації, й відновили з нею дипломатичні відносини. У списку держав, що спонсорували тероризм, залишились Іран, Куба, КНДР, Судан і Сирія.

У ділянці внутрішніх відносин дошкульним ударом по іміджу Дж. Буша-молодшого стала повінь у Новому Орлеані у серпні 2005 р.,

коли затопило більшість території міста. Федеральну владу було звинувачено у нерозторопності, внаслідок якої не було своєчасно проведено евакуацію мешканців і загинули кількасот осіб.

На проміжних виборах 2006 року республіканці зазнали поразки. Демократична партія дістала більшість в обох палатах конгресу. Після виборів Дж. Буш-молодший, рейтинг якого впав до рекордно низького рівня, пішов назустріч новій партії більшості в конгресі: було відправлено у відставку непопулярного міністра оборони Дональда Рамсфельда, якому закидали нездатність стабілізувати ситуацію в Іраку, і призначено на його місце Роберта Гейтса – колишнього директора ЦРУ. До Іраку було направлено додатковий військовий контингент, що сприяло деякому поліпшенню становища у країні, проте атаки противників США на американські бази тривали.

Спостерігалось зростання напруженості в *американо-російських відносинах*. Кремль висловлював дедалі більше невдоволення американською програмою створення ПРО, зокрема планами розгортання її складових у Польщі та Чехії. Зі свого боку, адміністрація США категорично висловилася проти демаршу Росії під час кризи навколо Південної Осетії й Абхазії (серпень 2008 р.), насамперед щодо визнання Росією “незалежності” цих грузинських територій і введення в них російських військових контингентів. Вашингтон заявив про своє безумовне визнання територіальної цілісності Грузії.

Відносини США з українською владою в останні роки правління президента Л. Кучми, коли зростали авторитарні тенденції і мали місце грубі порушення демократичних засад, теж склалися непросто. Натомість адміністрація Дж. Буша-молодшого всіляко вітала Помаранчеву революцію в *Україні*. США надали новому керівництву України далекосяжну політичну підтримку і на міжнародній арені й у сфері двосторонніх відносин. У квітні 2005 р. новообраний президент України Віктор Ющенко, перебуваючи з офіційним візитом у США, вів переговори з президентом Дж. Бушем-молодшим та іншими офіційними особами, виступив із промовою на спільному засіданні обох палат конгресу. До речі, така можливість надається іноземним політикам лише у виняткових випадках. Упродовж наступних років президент В. Ющенко неодноразово відвідував США з офіційними або робочими візитами. Відтоді

американо-українські відносини знаходяться на піднесенні. У 2006 р. США скасували для України поправку Джексона-Веніка до Закону про торгівлю США (1974), що сприяло поживленню торговельних зв'язків між обома країнами. У 2008 р. американо-український товарооборот перевищив 5 млрд доларів.

США всіляко сприяли просуванню України до членства в євроатлантичних спільнотах. 31 березня – 1 квітня 2008 р. президент Дж. Буш-молодший відвідав Київ, де вів переговори з президентом України В. Ющенком і прем'єр-міністром Юлією Тимошенко. Це був перший візит президента США від 2000 р. У наступні дні Дж. Буш-молодший активно підтримував позиції України і Грузії на саміті НАТО в Бухаресті. У вересні 2008 р. відвідав Україну з візитом віце-президент Річард Чейні, який ще раз висловив підтримку Вашингтоном права України будувати міцніші зв'язки співробітництва й безпеки в Європі і трансатлантичному просторі. У грудні 2008 р. у Вашингтоні державним секретарем США К. Райс і міністром закордонних справ України Володимиром Огризком підписано важливий дипломатичний документ – “Хартію Україна – США про стратегічне партнерство”, в якому сторони підтвердили важливість своїх відносин як друзів та стратегічних партнерів, висловивши намір поглиблювати партнерство на благо наших народів, обопільну життєву зацікавленість у сильній, незалежній та демократичній Україні.

На початку 2009 р. Дж. Буш-молодший залишив свій пост із низьким рейтингом: на момент припинення президентських повноважень його підтримувало лише 34% жителів США, в той час як після терактів 11 вересня 2001 р. він користувався довірою 90% громадян. За його власним визнанням, найбільшою його помилкою була війна в Іраку. Разом із тим Дж. Буш-молодший вважав своїм беззаперечним досягненням те, що після 11 вересня у США не сталося жодного значного терористичного акту. З цими висновками можна цілком погодитися, хоча вони, звичайно, не вичерпують плюсів і мінусів його восьмирічної діяльності. Варто лише нагадати, що йому, президентові єдиному в нинішньому світі наддержави, особі, що усвідомлює свою історичну відповідальність, довелося діяти в безпрецедентно складній міжнародній обстановці, якій не було історичних аналогів, тож більші чи менші помилки в перебігу практичної діяльності президента були неминучі.

На початку 2000-х років спостерігався циклічний спад економіки США – приблизно на 1,5%. З метою стабілізації господарського розвитку Федеральна резервна система (ФРС) США, тобто державний банк, різко знизили – з 6 до 1% – ставку на кредити. Результатом було те, що “дешеві гроші” суттєво посприяли активному зростанню як фондового ринку США, так і, особливо, ринку нерухомості, де відбувався справжній спекулятивний бум. Значна частина операцій з купівлі житлових будинків перевищила реальний попит, бо відбувалася у сподіванні на прибуток покупців, враховуючи постійне зростання цін. При цьому банки стали пропонувати населенню надзвичайно пільгові кредити, і позичальники охоче ними користувалися, не дуже дбаючи, як ці кредити, з якими відсотками будуть повертати. Зростання економіки США у 2005 і 2006 рр. (враховуючи і спекулятивний бум на ринку нерухомості) становило 3,3 % на рік. Однак економіка “перегрілась”, і ФРС стала поступово збільшувати кредитну ставку з 1% до 5,25 %. У результаті позичальники потрапили у лещата відсоткового ризику, їхні відсоткові видатки збільшилися на третину. У 2007 р., у зв’язку зі зростанням неповернення грошових сум, ринок нерухомості пішов униз, банки почали втрачати гроші. Іпотечна криза у США започаткувала загальносвітову фінансово-економічну кризу, що розгорнулась у 2008 – 2009 рр. Вона знайшла прояв у повсюдному скороченні обсягу виробництва, зниженні попиту і цін на сировину, зростанні безробіття. Зокрема рівень безробіття у США, який наприкінці 2006 р. становив 4,5 % активної робочої сили, у лютому 2009 р. зріс до 7,6% (4,8 млн осіб). Економічну кризу визнано найважчою від періоду Великої депресії 30-х років минулого століття.

Спроби адміністрації Дж. Буша-молодшого приборкати кризу або принаймні обмежити її руйнівну дію шляхом вливання багатомільярдних бюджетних коштів (при масштабному зростанні державного боргу, який у 2008 р. досяг рівня 10 трлн доларів) насамперед для відновлення функціонування розладнаної банківської системи, а також для допомоги стратегічно важливим компаніям, щоб врятувати їх від банкрутства, суттєвих результатів не дали. Подолання кризи залишилося на долю наступної адміністрації.

Виборча кампанія 2008 р. і прихід до влади демократів.

Від самого початку 2008 р. стартувала виборча кампанія. В усіх штатах відбувалися первинні вибори – “праймеріз”, під час яких виставлялися кандидати від обох провідних партій на посаду президента. Республіканці вже незабаром визначилися зі своєю кандидатурою: претендентом на президентський пост став сенатор Джон Маккейн (72 роки), ветеран в’єтнамської війни (провів п’ять років у в’єтнамському комуністичному полоні), політик з високою репутацією. В Демократичній партії виявилися два серйозні претенденти на президентський пост: Гілларі Клінтон (60 років) – сенатор від штату Нью-Йорк, колишня “перша леді”, і чорношкірий сенатор від штату Іллінойс Барак Обама (47 років; у 1996 р. був обраний до місцевого сенату штату Іллінойс, а 2004 р. – став сенатором США від цього ж штату – п’ятим сенатором-афроамериканцем за всю історію США і на той час єдиним чорношкірим членом сенату).

Виборча кампанія 2008 р. докорінно відрізнялася від попередніх. По-перше, на президентський пост початково претендували аж три сенатори, хоча за всю історію США діючим сенаторам дуже рідко щастило стати президентами. По-друге, кандидатом у президенти мала реальні шанси стати жінка, чого раніше ніколи не траплялося. І найдивовижніше, що кандидатом став афроамериканець Б. Обама. Усе це свідчило про суттєві якісні зміни у свідомості американського суспільства.

У галузі внутрішньої політики як Дж. Маккейн, так і Б. Обама обіцяли скоротити податки, однак перший акцентував на необхідності знизити їх на прибутки корпорацій, а також для середнього класу, в той час як другий висловлював намір зменшити податки для середнього класу та бідноти, а водночас підвищити оподаткування заможних американців. Суттєві відмінності між обома кандидатами були і в поглядах на зовнішньополітичний курс США. Дж. Маккейн виступав за продовження кампанії в Іраку, жорстке стримування Ірану, за цілковиту ізоляцію Росії, в т. ч. виключення її з “великої вісімки”, враховуючи її інтервенціоністську щодо Грузії позицію у конфлікті навколо Абхазії та Південної Осетії. Республіканський кандидат висловився за підтримку молодих демократій – Грузії та України. Натомість Б. Обама підкреслював

рішучий намір вивести війська з Іраку, вважав за можливе проведення переговорів з Іраном, обстоював помірковану ізоляцію Росії, висловився проти розгортання системи ПРО у Центральній і Східній Європі. Загалом Б. Обама зарекомендував себе як представник лівого крила Демократичної партії. Обидва кандидати висловили рішучість – як перший крок після обрання – прийняти пакет заходів для боротьби з фінансовою кризою.

На виборах, що відбулися 4 листопада 2008 р., впевнену перемогу здобув кандидат від Демократичної партії Барак Гусейн Обама, який одержав 69,5 млн голосів виборців (52,9%) і 365 голосів вибірників.

Вице-президентом став Джозеф Байден, 66 років, сенатор. Він став першим в історії США вице-президентом католицького віровизнання. Джон Маккейн дістав 59,9 млн голосів виборців (45,6%) і 173 голоси вибірників. За Обаму проголосували здебільшого молоді бізнесмени, “білі комірці”, афроамериканці, інтелектуали, жителі великих міст, за Маккейна – малоосвічені, не надто заможні білі громадяни, іспаномовні іммігранти з Латинської Америки, більшість жителів провінції. Результати виборів свідчили про суттєве зрушення настроїв американського громадянства.

На виборах до обох палат конгресу більшість, як і попереднього разу, також здобули демократи.

20 січня 2009 р. Б. Обама на урочистій церемонії у Вашингтоні склав присягу і прийняв повноваження, ставши 44-м президентом Сполучених Штатів Америки.

Нова адміністрація зіткнулася з необхідністю подолати фінансово-економічну кризу, яка завдала країні відчутних збитків. У першому кварталі 2009 р. зафіксовано падіння ВВП США на 6 %. Станом на жовтень 2009 р. рівень безробіття сягнув позначки 10,1 % – найвищий показник з 1983 р. 17 лютого 2009 р. Б. Обама підписав закон про виділення 787 млрд дол. для пом'якшення рецесії. Водночас здійснено низку заходів у напрямку скорочення дефіциту державного бюджету. Наприкінці березня 2010 р. Конгрес ухвалив закон про реформування сфери охорони здоров'я і медичного страхування. Важливим аспектом нововведень стала обіцянка податкових пільг для підприємств малого і середнього бізнесу, які надаватимуть страховку своїм робітникам. У травні

2010 р. Конгрес ухвалив президентський законопроект про фінансову реформу, наймасштабнішу з часу Великої депресії. Ці кроки сприяли одужанню американської економіки, зміцненню позиції долара на міжнародних ринках, насамперед відносно євро, зростанню ділової активності.

На міжнародній арені новий президент багато уваги приділяв ситуації в Афганістані, зокрема Білий Дім двічі упродовж 2009 р. посилював військовий контингент у цій країні. Б. Обама визначив, що саме Афганістан та Пакистан є головним фронтом боротьби США проти міжнародного тероризму. Одним із своїх перших указів на посаді президента Б. Обама розпорядився закрити в'язницю Дельта на о. Гуантанамо, де в'язнів нерідко утримували з порушенням норм американського та міжнародного права. Дещо несподівано для світової громадськості Б. Обама став лавреатом Нобелівської премії миру за 2009 р. (*“за величезні зусилля зі зміцнення міжнародної дипломатії і співпраці між народами”*).

Контрольні питання

1. Назвіть фактори зростання політичної ролі США в світі після Другої світової війни.
2. Охарактеризуйте особливості внутрішньої політики США за президентства Г. Трумена.
3. Визначте основні напрямки внутрішньої політики США під час президентства Д. Ейзенгауера.
4. Визначте причини поширення в країні політики “маккартизму”.
5. З’ясуйте, чому США стали першою країною в світі, де розпочалася НТР.
6. Проаналізуйте причини поширення руху за громадянські права афроамериканців та його наслідки.
7. Порівняйте зовнішню політику США за президентства Г. Трумена та Д. Ейзенгауера.
8. Визначте суть ліберальних реформ Дж. Кеннеді та Л. Джонсона.
9. Назвіть причини, що викликали зміни у зовнішньополітичному курсі США наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр.
10. Визначте причини та суть “Вотергейтської справи”.
11. Охарактеризуйте економічні принципи, на яких базувалася політика “рейганоміки”.
12. Проаналізуйте зовнішню політику адміністрації Р. Рейгана.
13. Визначте основні напрямки політики демократичної адміністрації Б. Клінтона.
14. Назвіть зовнішньополітичні акції, в яких проявилася політика боротьби США проти міжнародного тероризму.
15. Проаналізуйте процес становлення та розвитку взаємовідносин між США та Україною.

Розділ 5. Канада

Повоєнні роки. Друга світова війна кардинально змінила міжнародний статус Канади, посприявши її *стрімкому економічному піднесенню* та перетворенню у високорозвинену державу. Країна зробила помітний внесок у перемогу антигітлерівської коаліції, будучи постачальником військової техніки та продуктів харчування до Великої Британії, США, Китаю, СРСР. Федеральний уряд спромігся мобілізувати до війська близько 1,1 млн осіб із усього 12-мільйонного населення держави. Канадські збройні сили взяли активну участь у боях у Західній Європі та Південно-Східній Азії. Військово-морський флот країни вийшов на четверте місце в світі за потужністю і, починаючи з 1944 р., повністю взяв на себе охорону американських військових перевезень до Великої Британії. Людські втрати Канади в роки Другої світової війни склали – 42 042 особи, що майже на третину менше ніж у Першій світовій. 26 червня 1945 р. Канада стала членом-засновником ООН.

Зважаючи на те, що збройні дії велися далеко від території Канади, країна не зазнала руйнувань. Навпаки, канадський бізнес зумів використати сприятливу економічну кон'юнктуру – завоював нові ринки для збуту своїх товарів та активізував інвестиційну політику. У саму ж канадську економіку в роки війни було інвестовано понад 9 млрд дол. Упродовж 1939 – 1945 рр. виробництво промислової продукції зросло у 2,5 раза (перше місце серед країн з ринковою економікою), національний дохід – удвічі, а оборот зовнішньої торгівлі – утричі. Країні небезпідставно пророкували місію “Афін Атлантичної цивілізації”.

Уряд правлячої з 1935 р. Ліберальної партії на хвилі економічного піднесення оголосив про проведення 11 червня 1945 р. дочасних парламентських виборів. Ідейною основою канадського лібералізму стала теорія “держави добробуту”, що передбачала повну зайнятість, стабільність, сприяння економічному зростанню та надання громадянам низки соціальних послуг за державний кошт. Інша провідна партія – Консервативна, натомість, критикувала

економічну політику лібералів з позицій вільного підприємництва та індивідуальної свободи. Проте ця критика не змогла похитнути позицій лібералів, що сповна скористалися небувалим економічним піднесенням. У результаті голосування ліберали здобули 41% голосів виборців і 125 місць у Палаті громад, тоді як консерватори – 27% голосів і 67 місць. Певною несподіванкою став успіх ліво-реформістської Федерації кооперативного співтовариства (ФКС), що здобула підтримку у населення західних провінцій (15,6% голосів виборців і 28 депутатів). Прем'єр-міністром Канади ушосте став Вільям Маккензі Кінг (1921 – 1930; 1935 – 1948).

Невдовзі після виборів, у серпні 1945 р., уряд В. Маккензі Кінга скликав федерально-провінційну конференцію у справах реконверсії. Навіть попри “конспікційну кризу” 1944 р. у франкомовній провінції Квебек, населення якої відмовлялося йти до війська та захищати інтереси “чужої держави”, Канада завершила Другу світову війну з однією із найбільших армій у світі. Відтак проблема працевлаштування колишніх вояків, так само як і переходу економіки на мирне виробництво, постала досить гостро. Втім, суперечки між федеральним центром і регіонами щодо розподілу повноважень привели до зриву першої сесії конференції. Лише навесні 1946 р. вдалося накреслити компромісний шлях подолання розбіжностей. Передбачалося, що впродовж трьох років із часу припинення дії “Закону про заходи військового часу”, федеральний уряд буде й надалі виконувати необхідні функції контролю, регулювати та концентрувати у своїх руках податкові надходження. Провінціям, натомість, надавався гарантований мінімум щорічних субсидій у сумі 15 дол. на особу, відповідно до кількості населення згідно з переписом 1941 р.

Тимчасове федерально-провінційне порозуміння дозволило Канаді досить швидко та безболісно подолати *реконверсію* і вступити у період повоєнного проспериті. Уже в 1953 р. індекс промислового виробництва збільшився удвічі, порівняно з довоєнним періодом, що вивело країну у світові лідери. Імпульс господарському піднесенню надало освоєння нових територій, зокрема багатой на залізну руду північно-східної частини Лабрадору та відкриття у 1947 р. у провінціях Альберта та Саскачеван великих родовищ нафти. Канада посіла перші місця з видобутку нікелю, азбесту,

уранової та залізної руд, цинку, золота, платини, срібла, міді, свинцю. Країна стала лідером з виробництва алюмінію, газетного паперу, деревини. Активно розвивалися такі галузі промисловості як нафтохімія, електротехніка та авіабудування. Індустріалізація призвела до скорочення зайнятих у сільському господарстві, проте Канада залишалася другим після США експортером зерна на світовому ринку.

Повоєнне проспериті тривало більше десятиріччя, сприявши докорінній перебудові господарської інфраструктури. Економічне піднесення призвело до поліпшення матеріального становища канадців та спричинило сплеск народжуваності (“бейбі бум”). Іншим, традиційним для Канади, шляхом збільшення кількості населення, залишалась *імміграція*. Під впливом Великої депресії імміграційні закони Канади стали суворішими, особливо для вихідців із “третьох країн” та євреїв. Директор Департаменту імміграції Міністерства корисних копалин та ресурсів Фредерік Чарльз Блер у 1945 р. блокував спроби єврейського лобі Канади полегшити євреям доступ до проживання у цій північноамериканській країні, зазначивши: “Жодного єврея – це теж багато”. Однак уже у 1947 р. імміграційні закони дещо пом'якшили, головню через нестачу робочих рук у країні, але дискримінаційні положення щодо окремих категорій людей все ще залишалися.

Упродовж 1945 – 1950 рр. до країни прибуло 453 тис. іммігрантів, здебільшого з Британських островів, Італії, США, Нідерландів, ФРН. Багато серед новоприбулих було т. зв. переміщених осіб (*DP; Displaced Persons*), зокрема українців. У 1951 – 1957 рр. хвиля імміграції зросла і складала щорічно 150 тис. осіб (загалом, за той період у Канаді поселилося 1,240 млн осіб). За два десятиліття (з 1941 по 1961 рр.), переважно завдяки імміграції, кількість населення Канади зросла з 11,5 млн до 18,2 млн осіб. Згідно з Женевською конвенцією про статус біженців 1951 р., Канада прийняла біженців із Тибету, Уганди, Чилі та Індокитаю (близько 600 тис. осіб), надала притулок майже 40 тис. угорців, що покинули свою країну внаслідок подій 1956 р.

Здобутий під час війни авторитет та зростання економічної ваги у світі спонукали Канаду до проведення активної зовнішньої політики. В. Маккензі Кінг розглядав свою країну як невід'ємну частину “Атлантичного трикутника”: США – Канада – Велика

Британія. Залишаючись, за словами історика А. Лоуера, “дитям європейської цивілізації та американської дикості”, Канада була змушена лавірувати між Лондоном і Вашингтоном. Однак, після Другої світової війни відбувається поступова переорієнтація зовнішньої політики Оттави з Великої Британії на США. Ключову роль у цьому відіграли сусідський фактор (із Канадою межує 16 американських штатів) та зростання капіталовкладень США у канадську економіку (приблизно 70% усіх інвестицій). У 1947 р. у торгівлі з південним сусідом Канада мала дефіцит на суму 1 млрд дол. Це змусило міністра фінансів Дугласа Еббота здійснити декілька радикальних кроків, аби виправити ситуацію (“план Еббота”). Зокрема, було запроваджено низку обмежень на імпорт із США і, водночас, створено систему заохочень у торгівлі з Вашингтоном. Реалізуючи “план Еббота”, Канада за десять років утричі збільшила виробництво кольорових металів і їх експорт до США.

Вагомий вплив на домінування американського вектора у зовнішній політиці Канади мав початок “холодної війни”. 5 вересня 1945 р. працівник радянського посольства в Оттаві Ігор Гузенко здався канадським властям, надавши місцевій поліції 109 документів, які засвідчували існування в Канаді та загалом на Заході радянської шпигунської мережі. Розслідування завершилося арештом вісімнадцяти осіб, у тому числі організатора канадської компартії Сема Карра та єдиного депутата-комуніста в Палаті громад Фреда Роуза. “Справа Гузенка” стала першим серйозним міжнародним інцидентом часів “холодної війни”.

Страх перед “червоною загрозою”, здатною підірвати стабільність у країні, спонукав до жорстких кроків супроти комуністичних організацій. Наприклад, у Квебеку до 1957 р. діяв т. зв. “Закон клямки”, згідно з яким Генеральний прокурор провінції мав право закривати будь-який заклад, що використовувався для комуністичної пропаганди, і конфісковувати комуністичні видання. Мало-впливова комуністична партія аж до 1959 р. існувала під назвою Робітничо-прогресивна партія. Аби убезпечити себе від одного сусіда – СРСР, Канада йшла на зближення з іншим сусідом – США. У лютому 1947 р. ці північноамериканські країни підписали угоду про військову співпрацю. Продовжувала функціонувати створена під час війни Об’єднана рада оборони обох держав.

У серпні 1948 р. відбувся черговий з'їзд Ліберальної партії, на якому похилого віком В. Маккензі Кінга на посаді партійного лідера, а згодом і прем'єр-міністра, змінив юрист за фахом, франко-канадець за походженням*, діючий міністр закордонних справ Луї Сен-Лоран (1948 – 1957). Ліберали двічі – у 1949 і 1953 рр. отримували упевнені перемоги на парламентських виборах. Їхній уряд ініціював низку великих проектів із розбудови інфраструктури держави: транс-канадську автомагістраль (1949), перше метро в Торонто (1954), міст через річку Св. Лаврентія (1954), транс-канадський нафтопровід (1956). Розвиток транспортної мережі потягнув за собою субурбанізаційні процеси. Станом на 1956 р. половина мешканців Британської Колумбії проживала у двох найбільших містах провінції – Вікторії та Ванкувері, майже третина квебекців мешкали у Монреалі або його передмістях.

Намагання канадських урядів по війні активно освоювати просторі *північні землі* наштовхнулося на низку проблем. По-перше, з'ясувалося, що федеральний уряд може лише приблизно говорити про кількість аборигенів (індіанців та інуїтів); по-друге, ті не надто охоче йшли на співпрацю з “колонізаторами”; по-третє, спроби міжкультурного діалогу нерідко завершувалися безрезультатно – через непросте пристосування корінного населення до модерного суспільства. В 1950 р. канадські інуїти отримали право брати участь у загальноканадських виборах. Індіанським актом 1951 р. федеральний уряд Канади надав корінним жителям країни деякі можливості місцевого самоуправління через Ради громад, однак усіма справами в резерваціях і поселеннях, як і колись, керували спеціальні службовці канадського уряду “індіанські агенти”.

Потреба у збереженні індивідуального обличчя країни на американському континенті спонукала уряд Л. Сен-Лорана шукати шляхи для *збереження національної ідентичності*. У 1949 р. була створена Королівська комісія у справах національного розвитку мистецтва, літератури і науки під керівництвом Вінсента Мессі.

---

* За всю історію Канади, починаючи з 1867 р., з 22 її прем'єр-міністрів тільки 4 були франкоканадцами: В. Лорье (1896 – 1911), Л. Сен-Лоран (1948 – 1957), П. Трюдо (1968 – 1979; 1980 – 1984), Ж. Кретьєн (1993 – 2004).

Комісія Мессі” гостро скритикувала засилля американської масової культури у Канаді, а її діяльність привернула більшу увагу до канадської культури. У 1952 р. в Монреалі та Торонто розпочала свої телевізійні програми Канадська телерадіокомпанія – СВС. Чік по тому започатковано традиційний театральний фестиваль у м. Стратфорд. У 1953 р. засновано Національну бібліотеку в Оттаві. Упродовж 1950-х відкрито авторитетні нині університети в Шербруку (Квебек), Садбері (Онтаріо), Ватерлоо (Онтаріо).

У зовнішньополітичній діяльності Л. Сен-Лоран висунув для Канади *концепцію “середньої сили”*. Він пропонував перетворити Британську співдружність із клубу “білих домініонів” у “кольорову спільноту”, надавши статус домініонів останнім англійським колоніям. Однак цю пропозицію прихильники Британської імперії зустріли без надмірного ентузіазму. У 1949 р. Канада приєдналася до НАТО, а її представники доклали зусиль до підготовки Статуту організації. І надалі активно розвивалися відносини Оттави й Вашингтона. У жовтні 1950 р. підписано канадсько-американську угоду про принципи економічної співпраці, у 1951 р. – про координацію цивільної оборони, у 1951 – 1954 рр. – про будівництво в Канаді трьох ліній радарного попередження.

Канадська дипломатія намагалася проявити себе в ролі посередника і співучасника миротворчих місій ООН. У 1950 – 1953 рр. під прапором цієї організації канадські війська (8 тис. осіб) брали участь у відсічі агресії КНДР проти Корейської республіки. У цьому військовому конфлікті загинуло 314 і поранено 1211 канадських солдатів. Канадські представники брали участь у переговорах із врегулювання кризи у Південно-Східній Азії, прикладали зусилля у вирішенні Суецької кризи 1956 р. За внесок у врегулювання близькосхідного конфлікту міністр закордонних справ Канади Лестер Пірсон отримав Нобелівську премію миру (1957).

Перші повоєнні роки характеризувалися неухильним *зміцненням державного суверенітету* Канади. Основи сучасної канадської державності були закладені Актом про Британську Північну Америку 1 липня 1867 р., коли Велика Британія надала країні статус домініону. З того часу тривав поступовий процес набуття державної незалежності. Попри те, що у Вестмінстерському статуті 1931 р. Лондон визнав за Оттавою самостійність у внутрішній

та зовнішній політиці, рудименти колоніальної залежності залишалися. Важливими віхами в зміцненні державного суверенітету Канади у перші повоєнні роки були: надання спеціальних повноважень Палаті громад для затвердження проекту власного прапора (1946), запровадження канадського громадянства (1947), визнання канадського Верховного Суду вищою апеляційною інстанцією країни (1947), наділення канадського парламенту правом приймати конституційні поправки (1947).

Главою держави й надалі залишався англійський монарх, репрезентований у Канаді генерал-губернатором. Згідно з “Патентними грамотами” 1947 р. генерал-губернаторові надавалися повноваження здійснювати королівську владу щодо Канади винятково за “рекомендаціями” міністрів канадського уряду. Себто, функції генерал-губернатора набули здебільшого формального характеру. За ним закріплювалося право відмовитися схвалювати той чи інший закон, проте на практиці представник монарха до цього ніколи не вдавався. До повноважень генерал-губернатора також входило призначення прем'єр-міністра, однак практично на цю посаду призначався лідер партії чи коаліції, що перемогла на парламентських виборах. Із 1952 р. призначення генерал-губернаторів стало прерогативою Оттави, і відтоді цю посаду обіймають лише канадці. Першим канадським генерал-губернатором став Вінсент Мессі (1952 – 1959). А 1959 р. встановилася традиція, згідно з якою представники англоканадської та франкоканадської етноспільнот по чергово змінювали одне одного.

По війні остаточно сформувалися і кордони Канадської держави, що стало можливим завдяки приєднанню до федерації останньої північноамериканської колонії Великої Британії – Ньюфаундленду. Віддаленість домініону від метрополії, незначна кількість населення та непрості умови економічного розвитку робили його утримання збитковим для Лондона. Починаючи з 1934 р., через фінансові проблеми, Ньюфаундлендом управляла спеціальна урядова комісія. Після завершення Другої світової війни розпочалися дебати з приводу подальшої долі домініону, рушієм яких були численні невирішені соціально-економічні проблеми. Перед Ньюфаундлендом стояли три основні варіанти майбутнього: залишаючись самоврядною територією, й надалі перебувати під управлінням

спеціальної урядової комісії; проситись у пряме підпорядкування Лондона або ж приєднатися до Канадської федерації (можливість виходження до складу США мала значно менше прихильників).

3 червня 1948 р. було проведено референдум щодо подальшої долі території. Однак його результати засвідчили розходження думок – 44,6% підтримали відновлення прямого правління Лондона, 41,1% висловилися за приєднання до Канади і 14,3% побажали зберегти *status quo*. За таких обставин 22 липня 1948 р. відбувся другий референдум, на якому з результатом 51% проти 49% перемогли прихильники єднання із своїм найближчим сусідом. Зважаючи на це, 31 березня 1949 р. Ньюфаундленд із столицею у Сент-Джонсі став десятою провінцією Канади. Згодом за ним було закріплено офіційну назву “Ньюфаундленд і Лабрадор” (площа – 404,6 тис. км²).

У 1957 р. в Канаді підійшла до завершення позитивна економічна кон'юнктура: зросло безробіття, з'явився дефіцит бюджету. Негативні тенденції в економіці збіглися зі скандалом, пов'язаним із будовою газопроводу з Альберти до США. Спростовуючи закиди у фінансових зловживаннях, уряд Л. Сен-Лорана, однак, не допустив до парламентських дебатів щодо газового питання, чим спровокував громадський осуд. Водночас, пробританськи налаштовані політики критикували уряд за те, що він не підтримав колишню метрополію у Суецькій кризі 1956 р. Проти ліберального уряду були налаштовані фермери, котрі мали труднощі зі збутом зерна, та Атлантичні провінції, які вважали, що про них у державі взагалі “забули”. Громадські настрої якнайкраще використав новий глава Прогресивно-консервативної партії (така назва з 1956 р.), ветеран Першої світової війни Джон Діфенбейкер, котрий, критикуючи лібералів, обіцяв допомогти потребуючим (фермерам, гірникам, будівельникам), запровадити ефективні соціальні програми, відновити тісні зв'язки з Лондоном, владнати федерально-провінційні протиріччя. На користь консерваторів зіграв і “фактор лідера” – якщо лібералів очолював 75-літній Л. Сен-Лоран (“дядько Луї”), котрий заледве читав заготовлені спічрайтерами промови, то Дж. Діфенбейкер був енергійним політиком і вродженим оратором.

Завдяки популістським гаслам на парламентських виборах 10 червня 1957 р. консерватори здобули перемогу – 38% голосів

виборців і 112 місць у Палаті громад. Ліберальна партія провела до нижньої палати парламенту 105 своїх депутатів, ФКС – 25, Партія соціального кредиту – 19. Таким чином, після 22-річного урядування лібералів, консерватори отримали право на формування уряду, але не могли обійтися без підтримки інших політичних сил (уряд меншості). Прем'єр-міністром став “політик із Прерій” Дж. Діфенбейкер (1957 – 1963), що засвідчило зростання політичної ваги західного регіону.

Аби позбутися залежності від малих партій і сформувати уряд більшості, Дж. Діфенбейкер майже одразу оголосив про проведення дочасних виборів. Ключовим гаслом консерваторів була розбудова канадської Півночі, в освоєнні природних багатств якої вони вбачали шлях до процвітання країни та збільшення соціальних програм. Консерватори також виступили з *концепцією “однієї Канади”*, у якій всі жителі матимуть рівні права та можливості, здійснюватимуть контроль над економічним, політичним та культурним життям країни. Лідеру консерваторів вдалося переконати канадців, що завдяки невмілому керівництву ліберальних урядів у Канаді розпочинається економічна рецесія. Вибори 31 березня 1958 р. стали своєрідним референдумом довіри. Красномовні запевнення Дж. Діфенбейкера видалися на диво ефективними – консерватори отримали 53,6% голосів, й відповідно аж 208 мандатів, тоді як ліберали – 49, ФКС – 8, а Партія соціального кредиту взагалі не потрапила до парламенту.

Уряд Дж. Діфенбейкера удосконалив систему соціального забезпечення (підвищив пенсії та виплати допомоги інвалідам), збільшив зарплати держслужбовцям. Важливим здобутком уряду стало ухвалення у 1960 р. “Біллю про громадянські права”. Центральне місце в документі займали інструкції для судових органів щодо інтерпретації федеральних законів із вирішення конфліктів між окремими громадянами та державними інституціями. Згідно з “Актом відродження і розвитку сільського господарства” 1961 р. надано допомогу фермерам. Із метою зменшення безробіття виділено 1 млрд дол. на розширення громадських робіт. Водночас, утворено ряд урядових інституцій, що займалися посередництвом між робітниками та працедавцями. Депресивним Атлантичним провінціям надано значні асигнування.

Програма освоєння Півночі передбачала будівництво “доріг до ресурсів”, на які уряд Дж. Діфенбейкера планував витратити 250 млн дол., та ширше залучення аборигенів до громадського життя. Станом на 1963 р. вдалося побудувати 4 тис. із запланованих 6,8 тис. миль на території Юкону, Північно-Західних територій і прилеглих до них провінційних земель. Створювалися т. зв. опорні пункти, призначені для розгортання пошуку природних копалин. Позитивні результати не забарились, оскільки було виявлено величезні поклади кольорових металів, а також запаси газу й нафти, що майже не поступаються запасам на Близькому Сході. В рамках програми захисту вітчизняного виробника, в 1960 р. ухвалено принципове рішення, що в розробці родовищ можуть брати участь лише компанії, які мають понад 50% канадського капіталу. Натомість, на 15% збільшено податок на прибуток для іноземних фірм. Аби спонукати аборигенів до переходу від кочового до осілого способу життя, започатковано програму із завезення готових будинків, призначених для житла. У 1958 р. Дж. Діфенбейкер призначив сенатором Джеймса Гладстона – першого представника корінних народів у верхній палаті парламенту.

Водночас розв'язання багатьох проблем виявилось справою складнішою, ніж передбачалося, головно через брак коштів на окремі програми. Зокрема, 20 лютого 1959 р. було припинено програму з будівництва літака “Avro Arrow CF-105” (“чорний день” канадської індустрії). У 1962 р. проведено девальвацію долара. Урядові видатки на проекти консервативного уряду впродовж 1957 – 1961 рр. зросли на 32%. Уряд так і не спромігся запобігти рецесії.

Дж. Діфенбейкер став першим канадським прем'єр-міністром, що всерйоз зіткнувся з *проблемою Квебеку* – бажанням значної частини місцевих франкомовних жителів досягти такого статусу, який би дозволив зберегти їм національну ідентичність*. Велика депресія і Друга світова війна створили сприятливі умови для

---

* Проблему Квебеку започаткувало завоювання Англією під час Семилітньої війни (1756 – 1763) Нової Франції (Канади/Квебеку). Квебек – найбільша канадська провінція із площею 1 542 056 км², або 15,5% території держави. Населення регіону, станом на 1961 р., складало 5 259 211 осіб, із яких 4 269 689 (81,2%) визнавали французьку мову рідною, тоді як англійську – лише 697 402 (13,3%).

домінування в Канаді центральної влади, яка частково перебрала на себе права та обов'язки, передбачені законодавством за провінціями. Та якщо англomовні провінції здебільшого не противилися діям Оттави, то Квебек вбачав у цій політиці замах на традиційний стиль життя. Недовіра до політики Оттави спонукала квебекський політикум добиватися більших прав для провінції. Якщо спочатку квебекці, в більшості, вимагали необхідного мінімуму для “виживання” – дотримання принципів розмежування федерально-провінційних повноважень, передбачених Актом про Британську Північну Америку 1867 р., то після Другої світової війни цього стало недостатньо. Аби знайти пристойну роботу і сповна реалізувати себе в житті квебекцям потрібно було досконало володіти англійською мовою. Франкоканадці фактично були усунуті з рядів економічної еліти не тільки в Канаді, але й у Квебеку. Зважаючи на це, політик ліворадикального спрямування Поль Вальєр дотепно назвав своїх співвітчизників “білими неграми Америки”.

У результаті червневих виборів 1960 р. до провінційного парламенту перемогу здобула Ліберальна партія, що висунула гасло “Настав час змін!”. Прем'єр-міністром Квебеку став досвідчений політик, колишній міністр в уряді Л. Сен-Лорана Жан Лесаж (1960 – 1966), котрий після невдалої спроби очолити Ліберальну партію Канади зосередився виключно на справах провінції. Зміна правлячої у Квебеку партії стала початком так званої “тихкої революції” – періоду кардинальних реформ та руху за “особливий статус” у складі Канадської федерації. “Тихій революції” передувало усвідомлення того, що завдяки пасивному “виживанню” зберегти франкоканадську культуру у модерному світі буде дуже складно. Відтак, із початку 1960-х рр. почала формуватися нова філософія розвитку Квебеку, яка передбачала перегляд статусу франкомовної провінції у складі Канадської федерації. На зміну традиційному (культурницькому) націоналізму, з його консервативністю та політичною інертністю, прийшов модерний (територіальний) націоналізм, що відкинув притаманний його попередникові принцип дотримання *status quo* у відносинах із федеральним центром.

Скориставшись політичною нестабільністю у центральній владі, уряд Ж. Лесажа дуже вміло заповнив владний вакуум. Розбудова державного апарату й творення управлінських структур,

ідентичних до тих, які вже діяли на федеральному рівні, зміцнили позиції регіону. Формування у Квебеку паралельної владної вертикалі, як і відокремлення провінційного осередку Ліберальної партії від її матірньої організації, викликали занепокоєння з боку федерального уряду. Важливим заходом кабінету Ж. Лесажа у напрямку зміцнення позицій Квебеку у федерації стало встановлення урядового контролю над стратегічно важливими об'єктами провінції. Як згодом визнав міністр ресурсів Рене Левек, націоналізація була кроком до того, аби франкоканадці стали "господарями у власному домі". Тож, "тиха революція" стала повстанням не лише проти архаїзму, але й проти культурного й економічного домінування Англійської Канади: У 1962 р. під час перемовин із федеральним урядом щодо розширення податкових повноважень, Квебек досяг домовленості про відновлення скасованого в роки Другої світової війни провінційного оподаткування прибутків. У 1963 р. Оттава, під натиском уряду Ж. Лесажа, повернула провінції право на стягнення 9% мита й 50% гербового збору. Упродовж "тихої революції" у квебекців зросло почуття національної свідомості, а націоналізм став запорукою не виживання як колись, а засобом здобуття більших прав для провінції, у тому числі через незалежність. Загалом, "тиха революція" остаточно конституївала квебекську унікальність, перетворивши квебекське питання на головну проблему розвитку Канадської федерації.

У зовнішній політиці Дж. Діфенбейкер продовжував курс на *зміцнення атлантичної солідарності* у межах НАТО. За умов наростання конфронтації між Сходом і Заходом, канадський уряд у 1958 р. уклав із США угоду про створення Об'єднаного командування протиповітряної оборони Північноамериканського континенту (НОРАД). Однак американо-канадські відносини за урядування Дж. Діфенбейкера були прохолодними. Так Оттава продовжувала підтримувати відносини з Кубою після оголошення Сполученими Штатами її блокади, підтримувала вимогу визнання КНР. Протидіючи т. зв. "культурному континенталізму" та поширенню масової культури зі США, було створено спеціальну Раду Канади, яка надавала фінансову допомогу канадському мистецтву, відбулося скорочення відсотка американських телепрограм на телебаченні, здійснено кроки на підтримку канадської преси.

Намагаючись протистояти економічному домінуванню США, уряд Дж. Діфенбейкера зміцнював відносини з країнами Західної Європи, зокрема з Великою Британією. На Конференції прем'єр-міністрів Британської співдружності у 1962 р. він засудив будь-які спроби Лондона стати членом ЄЕС. Саме ж утворення "Спільного ринку" створило тимчасові перешкоди для просування канадської продукції на територію Західної Європи. Шукаючи нові ринки збуту, і не зважаючи на позицію США, в 1960 р. канадський уряд погодився на продаж збіжжя комуністичному Китаєві, що утричі збільшило прибутки канадських фермерів.

На чергових парламентських виборах 10 червня 1962 р. консерватори отримали 112 мандатів (ліберали – 100), що дозволило їм утриматися при владі за рахунок підтримки менших партій. Дж. Діфенбейкер сформував уряд меншості, вразливий до політичних криз. Перша ж серйозна така криза у жовтні 1962 р. привела до краху консервативного кабінету міністрів. Під час Карибської кризи з'ясувалося, що частина Канади незахищена у випадку зовнішньої агресії. У центрі уваги громадськості опинилося питання про розміщення на території Канади і в канадських військових частинах в Європі американських ядерних ракет. Прем'єр-міністр Дж. Діфенбейкер був категорично проти цього, більшість міністрів – за. 4 лютого 1963 р. міністр оборони Канади Дуглас Гаркнесс, у знак протесту, подав у відставку. Виникла гостра урядова криза, наслідком якої став розпуск парламенту та призначення нових позачергових виборів, на яких консерватори зазнали поразки.

"Ліберальна ера". У квітні 1963 р. до влади повернулися ліберали на чолі з популярним політиком Лестером Пірсоном (1963 – 1968), що започаткувало т. зв. "ліберальну еру" (1963 – 1984). Своєрідною формулою політичного життя країни стало твердження: *"ліберали при владі – це норма"*. Слабким місцем такої системи, однак, було те, що Канада вступила у тривалий період парламентаризму меншості, коли жодна з провідних політичних партій не могла самостійно сформувати уряд більшості. Унаслідок квітневих виборів 1963 р. ліберали здобули 129 місць, консерватори – 95, Партія соціального кредиту (ПСК) – 24 і Нова демократична партія (НДП) – 17. Саме остання політична сила під керівництвом Томаса Дугласа (утворена у 1961 р. на

базі ФКС), що сповідувала соціал-демократичні цінності, стала традиційним союзником лібералів у наступні роки.

Не маючи більшості у парламенті, кабінет Л. Пірсона, однак, ініціював прийняття низки важливих соціальних рішень. Зокрема, затверджено 40-годинний робочий тиждень, двотижневу відпустку і новий мінімум заробітної плати. Важливе значення для країни мало ухвалення нового пенсійного плану, запровадження медичної програми “*Medicare*”, створення системи позик для студентів. Уряд заснував Канадську економічну раду – дорадчий орган, що складався із представників фінансово-промислових груп, аграріїв та профспілок. Це свідчило про посилення регулюючої ролі держави в соціальній та економічній сферах. Одночасно із соціальним реформуванням, у 1964 р. започатковано військову реформу, спрямовану на об’єднання піхоти, військово-морських та військово-повітряних військ у єдині збройні сили Канади.

На особливу увагу заслуговує ухвалення у 1965 р. *нового канадського прапора*, щодо вигляду якого розгорнулися запеклі дебати. Монархісти (здебільшого консерватори) наполягали, аби залишити британський “Юніон Джек”. Квебекські політики домагались, аби на прапорі була квітка лілії – символ франкомовної провінції. Натомість, Л. Пірсон із своїми прихильниками прагнув, аби з нового канадського прапора зникли старі колоніальні символи. Зрештою, перемогло компромісне рішення і новий прапор було затверджено у формі полотнища з трьох вертикальних смуг: червоної, білої та червоної. У центрі білої смуги зображено червоний кленовий листок – символ канадської єдності, адже цукровий клен росте й у Квебеку, і в Онтаріо. Червоний і білий кольори символізують нації-засновниці Канади: англійців (червона ланкастерська троянда) та французів (біла лілія). 15 лютого 1965 р. новий прапор був уперше піднятий над канадським парламентом.

В економічному плані 1960-і рр. для Канади були цілком успішними (“*золоті шістдесяті*”). Рівень безробіття опустився до найнижчого показника за останні десять років. Завдяки НТР прискорилися темпи зростання промислового виробництва. Позитивно на економіці відбилосся відкриття нових родовищ корисних копалин та автоматизація сільськогосподарського виробництва. У сільському господарстві намітилася тенденція до скорочення

кількості зайнятих. Якщо у 1951 р. там працювало 18,4% працездатного населення, то в 1971 р. лише 6,3%. Відбулися зміни і в структурі зайнятості – збільшилася частка інженерно-технічного персоналу, працівників сфери послуг. У побут людей швидкими темпами входили науково-технічні досягнення. Завдяки закордонним інвестиціям розвивалося автомобілебудування: французька фірма “Пежо” заклала завод у Квебеку, а шведська “Вольво” – у Новій Шотландії.

У 1963 р., у відповідь на зростання незадоволення серед франкоканадців Квебеку своїм мовним становищем, було створено *Королівську комісію з питань двомовності та двокультуриності*. Вона зосередила свою діяльність на вивченні рівня двомовності у федеральній адміністрації, ролі громадських і приватних організацій у намаганні поліпшити міжкультурні відносини. Співголовами Королівської комісії стали франкоканадець Анрі Лорендо, англоканадець Девідсон Дантон. Комісія складалася із десяти обраних комісарів – по чотири англо- і франкоканадці, та двох представників інших етногруп (польської та української). Після двох років роботи “комісія Лорендо-Дантона” підготувала попередню доповідь, у якій визнала, що проблема Квебеку не просто існує, а є найгострішою проблемою федерації. Зібраний комісією матеріал засвідчив, що франкофони не займають відповідальних посад у федеральних інституціях, мають гірші освітні можливості, знайти роботу їм важче ніж англофонам, а французька мова не належно захищена законодавством. Тож комісія рекомендувала федеральному уряду виправити ці недоліки, дотримуючись принципу *“рівності двох головних мов і культур”*.

Конституційні дебати, під час яких помітне місце займало квебекське питання, вилились у підготовку восени 1964 р. т. зв. *“формули Фултона-Фавро”*, названої так за прізвищами сенаторів, пропозиції яких склали суть документа. З 1965 р. федеральний уряд популяризував конституційну реформу, видавши з цієї метою Білу книгу під назвою “Зміни до Конституції Канади”. Однак, *“формула Фултона-Фавро”* не задовольнила прихильників максимального розширення провінційних повноважень Квебеку, оскільки оминала принцип національної рівності англо- та франкоканадців. Тож спроба ухвалити конституцію до 100-річчя Канадської федерації завершилася невдало.

Досить активною була політика Л. Пірсона на міжнародній арені. Канадські формування брали участь у миротворчих акціях. У 1964 р. Канада вивела свої війська із Заїру, що перебували там упродовж чотирьох років, утім того ж року скерувала військові відділи на Кіпр. Дуже непросто склалися стосунки Оттави і Вашингтона, особливо після приходу до влади у Білому Домі Л. Джонсона. Канадський уряд не приєднався до військової кампанії у В'єтнамі, що негативно позначилося на двосторонніх відносинах. Не сприяло канадсько-американським відносинам і запровадження Оттавою додаткового податку на фірми, контрольний пакет яких належав іноземним інвесторам. Та все ж фактор сусідства штовхав до порозуміння. У 1964 р. було укладено угоду про спільний розвиток району р. Колумбія, а в січні 1965 р. підписано канадсько-американську автомобільну угоду (Автопакт).

У 1965 р. уряд Л. Пірсона оголосив про проведення позачергових виборів, сподіваючись таки створити уряд більшості. Проте, парламентські вибори 6 листопада 1965 р., з невеликими відхиленнями, повторили результат попередніх виборів, дозволивши лібералам провести до Палати громад лише на два депутати більше (131 мандат). Канада опинилася з третім поспіль урядом меншості (1962, 1963, 1965).

Другий термін прем'єрства Л. Пірсона пройшов під знаком трьох важливих подій: реформування імміграційної системи, святкування 100-річчя федерації та відновлення конституційного діалогу. Попри певні імміграційні перепони, кількість населення Канади, починаючи з 1961 р., збільшувалась у середньому на 1,8% щорічно. Зростаюча економіка вимагала нових робочих рук, тому з 1967 р. *імміграція* із країн, що розвиваються, стала частиною імміграційної політики. Уперше було впроваджено бальну систему визначення професійної кваліфікації та знання мови. Тоді ж фактично знято перешкоди для переселення до Канади євреїв і китайців. Ці нововведення суттєво змінили структурний склад та етнічне походження канадської імміграції. Якщо у 1966 р. близько 87% іммігрантів прибули до Канади із Західної Європи та США, то у 1970 р. понад половину прибулих склали вихідці з Гаїті, Філіппін, Індії, Гонконга.

До сторіччя Канадської федерації, помпезно відзначеного у 1967 р., було приурочено низку подій: засновано найвищу нагороду держави – Орден Канади, Монреаль прийняв всесвітню міжнародну виставку Експо-67, у Вінніпегу стартували V Панамериканські ігри, відбувся візит британської королеви Єлизавети II. Проте святкова ейфорія поблякла після скандальних відвідин Канади президентом Франції Ш. де Голлем. Увечері 24 липня 1967 р., виступаючи перед монреальцями, Ш. де Голль неоднозначно заявив: *“Від імені древної країни, від імені Франції, я вас сердечно вітаю [...] Цього вечора і протягом усієї моєї подорожі я перебував у такій самій атмосфері, яка була під час Визволення [...] Хай живе Монреаль! Хай живе Квебек! Хай живе вільний Квебек! Хай живе Французька Канада і хай живе Франція!”*.

Наступного дня Л. Пірсон, ознайомившись із стенограмою виступу французького президента, назвав заяву лідера Франції неприйнятною і такою, що заохочує до активних дій квебекських сепаратистів. У спеціальному урядовому комюніке зазначалося: *“Народ Канади – вільний народ. Кожна провінція Канади – вільна. Канадці не потребують, щоб їх визволяли [...] Канада залишатиметься об’єднаною і дасть відсіч спробам підірвати її єдність”*. Зважаючи на скандальність ситуації, 26 липня 1967 р. Ш. де Голль скасував запланований раніше візит до Оттави. Відносини між двома країнами на деякий час погіршилися. Упродовж двох років жоден французький міністр не відвідував Канаду з офіційним візитом.

За умов, коли суб’єкти федерації і передусім Квебек, почали претендувати на підвищення свого значення у внутрішньополітичному житті Канади, було узгоджено, що роль вищого органу для обговорення конституційних питань виконуватиме Конституційна конференція глав федерального та провінційних урядів. 5 – 7 лютого 1968 р. відбулася перша така конференція, на якій головна дискусія розгорнулася між прем’єр-міністром Квебеку Даніелем Джонсоном (1966 – 1968), котрий захищав автономний статус провінції, та федеральним міністром юстиції П’єром Трюдо, який обстоював централізаторську позицію Оттави. Квебекський прем’єр виступив із закликem негайно опрацювати нову конституцію, заявивши: *“Рівність або незалежність, нова конституція*

або *сепарація*". Він пропонував змінити федерацію з десяти провінцій на конфедерацію з двох націй-засновниць Канади. Однак федеральний центр таку пропозицію відкинув.

Відзначивши сторіччя федерації без нової конституції, головні політичні партії країни провели зміну своїх лідерів. У вересні 1967 р. керівником Прогресивно-Консервативної партії став Роберт Стенфілд, а наприкінці року і Л. Пірсон оголосив про своє рішення піти у відставку з посади глави Ліберальної партії. Провал податкового законопроекту під час голосування в Палаті громад 19 лютого 1968 р., який Л. Пірсон назвав у мемуарах "чорним понеділком", фактично означав вотум недовіри урядові. 4 – 6 квітня 1968 р. Ліберальна партія провела з'їзд, на якому новим лідером обрала 48-річного франкоканадця, колишнього редактора популярного франкомовного часопису "*Cite libre*", спадкового мільйонера, харизматичного політика "нової хвилі" П'єра Елліота Трюдо. Його таланти полеміста, ерудиція та спортивність викликали симпатії у багатьох канадців, що переросло у т. зв. атмосферу "*трудоманії*". Одягаючись наперекір усім офіційним протоколам та вдаючись іноді й до ненормативної лексики, П. Трюдо став ідолом канадської молоді.

Популярність лібералів і особисто П. Трюдо пояснюється також обіцянками вирішити нагальні проблеми: скоротити розрив між багатими й бідними, поліпшити добробут канадців, звільнити канадську економіку з-під залежності від США, вирішити проблему Квебеку. Ставши новим прем'єром, П. Трюдо негайно оголосив про розпуск парламенту і проведення позачергових виборів. Метою своєї діяльності він задекларував створення "справедливого суспільства", а в національному питанні дотримувався принципу "*Одна держава – одна нація*". Програма лібералів знайшла підтримку на виборах і ліберали отримали більшість у парламенті – 154 мандати з можливих 265.

П. Трюдо докорінно перекроїв систему політичних пріоритетів в Оттаві. Його уряд поставив на перший план довгострокові перетворення в сфері національної політики й управління країною. Із часом вони принесли Канаді багато позитивного, проте супроводжувались частими і глибокими, аніж раніше, конфліктами з провінційними властями, громадськістю і правлячими колами США. П. Трюдо послабив бюрократичну регламентацію партійного

життя, розширив демократичні процедури функціонування політичного механізму. Більше прав отримали регіональні осередки Ліберальної партії. Віковий ценз членів партії було знижено з 21 до 18 років. Загалом кількість його однопартійців на початку 1970-х рр. сягнула рекордної кількості – 500 тис. осіб. П. Трюдо активно працював над вдосконаленням центральної виконавчої влади. Йому вдалося вирішити досить серйозні завдання: значно обмежити самостійність міністрів і міністерств, порушити традицію незмінності федеральної бюрократії, контингент якої прем'єр планомірно розчиняв молодими фахівцями, часто франкоканадського походження. Це, на його думку, мало зміцнити єдність держави.

9 липня 1969 р. федеральний парламент надав французькій мові статусу офіційної. Документ передбачав запровадження французької поряд із англійською мовою у федеральних установах Канади й усіх районах держави, де частка франкоканадського населення складала більше 10%. На підставі рекомендацій Королівської комісії з питань двомовності та двокультурності, П. Трюдо оголосив про початок проведення політики багатокультурності, що передбачала підтримку всіх культур, а не лише англо- чи франкоканадської, допомогу в подоланні бар'єрів у процесі повноцінного входження у канадське суспільство, стимулювання творчої взаємодії й обміну між усіма культурними групами держави в інтересах національної єдності.

За урядування П. Трюдо *проблема Квебеку* сягнула піку свого загострення. В умовах краху світової колоніальної системи виникла концепція, згідно з якою франкоканадці є також поневоленою нацією чи колонією. Аби привернути увагу до франкоканадського національного питання, ліворадикальна організація Фронт Визволення Квебеку (ФВК) вдалася до низки терористичних актів. Об'єктами нападу стали федеральні установи “колоніальної влади”, у тому числі підприємства, на яких практикувалася дискримінація франкомовних робітників. Бомби закладались у поштові скриньки квебекських політиків-федералістів, а також у велелюдних місцях (книгарня Макгільського університету, Монреальська фондова біржа тощо). Члени організації підірвали пам'ятники британській королеві Вікторії й завойовнику Нової Франції генералу Джеймсу Вулфу.

Новим випробуванням для федеральної влади стала т. зв. "жовтнева криза": 5 жовтня 1970 р. члени ФВК викрали із власного помешкання британського торгового емісара Джеймса Кросса. Це було перше політичне викрадення в історії Канади. 10 жовтня 1970 р. вчинено ще одне гучне політичне викрадення – цього разу міністра праці й імміграції в уряді провінції П'єра Лапорта, котрого згодом знайшли убитим. Два викрадення упродовж одного тижня змусили канадські правоохоронні органи посилити заходи безпеки. Війська федерального уряду взяли під охорону будівлі державної ваги, а також усіх міністрів та парламентаріїв. Уряд відмовився вести переговори з викрадачами і запровадив у дію Акт про заходи воєнного часу 1914 р. У Квебек було скеровано федеральні війська, а квебекська поліція здійснила понад 450 арештів радикальних сепаратистів. Лише на початку грудня 1970 р. поліція звільнила Дж. Кросса, після чого військовий стан був замінений на тимчасові заходи громадського контролю. Мережу ФВК вдалося ліквідувати у 1971 р. і з того часу рух за незалежність Квебеку набув виключно мирного та демократичного характеру.

Оговтавшись від "жовтневої кризи", Оттава відновила конституційні переговори. Їхньою кульмінацією стала федерально-провінційна конференція прем'єр-міністрів у червні 1971 р. в м. Вікторія (Британська Колумбія). На ній було вироблено т. зв. "Канадську конституційну хартію", що передбачала модернізацію Акта про Британську Північну Америку 1867 р. Документ містив пункт про визнання двох офіційних мов, надавав право провінціям обирати суддів Конституційного суду Канади, передбачав за Квебеком право конституційного вето. Однак прийняття "*Хартії Вікторії*" за конституційну основу заблокував квебекський прем'єр Робер Бурасса (1970 – 1976), що послався на недостатні гарантії контролю над соціальним розвитком провінції.

На зламі 1960 – 1970-х рр. відбулися значні зміни у зовнішній політиці Канади. П. Трюдо, за словами німецького канцлера В. Брандта, зумів допровадити свою країну до центру світової політики. 25 червня 1970 р. ліберали запропонували на розгляд парламенту Білу книгу "Зовнішня політика для канадців". У ній було викладено основні цілі зовнішньої політики Оттави у всіх регіонах світу, та не було, як раніше, окремої частини, присвяченої

відносинам із США. У серпні 1971 р. американська адміністрація Р. Ніксона запровадила протекціоністські заходи проти канадського імпорту. У результаті такого кроку зріс дефіцит зовнішньоторговельного балансу Канади та погіршилися відносини з південним сусідом. Канадський уряд офіційно висловив “жаль” із приводу бомбардувань американцями Лаосу та В’єтнаму. У 1972 р. з території Канади виведено американські ядерні ракети “Бомарк”. Незабаром обмежено кількість американських фільмів та музичних програм, що транслювалися на канадському телебаченні. Проте вплив США на Канаду й надалі залишався значним. П. Трюдо з цього приводу зазначав: *“Жити на одному континенті з США, – те ж саме, що спати поруч із слоном. Він може не помітити вашої присутності, однак ви кожного разу відчуватимете його порух”*.

Залишаючись вірною своїм союзницьким зобов’язанням у межах НАТО та двостороннім угодам із США в галузі оборони Північної Америки, Канада все ж активно виробляла власну зовнішньополітичну стратегію, що отримала назву політика *“третьої альтернативи”* або створення противаг. Уряд П. Трюдо дещо обмежив співпрацю з НАТО, тимчасово призупинив зростання воєнного бюджету, на 22% скоротив чисельність збройних сил Канади. У 1970 р. Оттава встановила дипломатичні відносини з Китаєм, а в травні 1971 р. П. Трюдо, першим із канадських прем’єрів, із 12-денним візитом відвідав СРСР, побувавши і в Києві. Протистояння з Москвою на деякий час перенеслося на хокейні майданчики, вилившись у 1972 р. у суперсерію з восьми матчів (із значним політичним підтекстом), у якій канадці здобули чотири перемоги та одного разу зіграли унічію.

Захоплений зовнішньою політикою, структурними змінами в центральній владі та вирішенням проблеми Квебеку, П. Трюдо в перший свій прем’єрський термін відносно мало уваги приділяв питанням економіки і соціального розвитку. Уряд лібералів намагався знизити наростаючу інфляцію випробуванням шляхом – гальмуванням економічного росту, що незабаром спричинило згасання економічного буму і збільшення кількості безробітних. Прем’єр не зумів порозумітися з фермерами Степових провінцій, котрі скаржилися на зменшення цін на зерно у 1969 та 1970 рр. Економічний спад початку 1970-х рр. багато хто з виборців виводив

на невпевненого керівництва П. Трюдо, що призвело до втрати партією парламентської більшості в результаті виборів 30 жовтня 1972 р. Ліберальна партія отримала 109 мандатів проти 107 у консерваторів. Відтак, довелося формувати уряд меншості, заручившись підтримкою НДП.

Влітку 1973 р. Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК) підняла ціни на нафтосировину, чим спровокувала світову економічну кризу. Не погоджуючись на те, щоби Західні провінції Канади продавали нафту всередині держави за цінами, встановленими ОПЕК, уряд П. Трюдо заморозив внутрішні ціни на нафту і газ, та у 16 разів збільшив мито на їх вивіз до США (з 0,4 до 6,4 дол. за барель). У відповідь уряди Саскачевану і Альберти стали погрожувати взяти нафтовидобуток повністю під свій контроль і припинити постачання нафти в центральну-східну Канаду. Федерально-провінційні незгоди дали поштовх відцентровим тенденціям у західній Канаді. У 1974 р. нафтопромисловець Дж. Рудольф заснував Асоціацію незалежної Альберти, тоді ж у Британській Колумбії виник Комітет за незалежність Заходу.

Результатом федерально-провінційних перемовин став компроміс – федеральний уряд пообіцяв, що доходи з експорту нафти підуть на потреби нафтовидобувних провінцій, а ті, натомість, погодились скоротити експорт до США. Як протизвагу іноземному капіталу було створено державну нафтову компанію “Petro-Canada” та Агенцію з перевірки іноземних інвестицій (1974). На хвилі нафтових суперечок уряд П. Трюдо втратив підтримку НДП, що призвело до нових виборів 8 липня 1974 р., на яких ліберали здобули впевнену перемогу (141 місце в Палаті громад проти 95 у консерваторів).

Головна увага нового уряду П. Трюдо відтепер була спрямована на подолання економічної кризи 1973 – 1975 рр. Інфляція сягала позначки 14%, зросли ціни, уповільнилося зростання ВВП: у 1973 р. – 6,8%, 1974 р. – 3,2%, 1975 р. – лише 0,6%. Безробіття у грудні 1975 р. склало 7,1%. Уряд був змушений вдатися до непопулярних заходів: обмежив допомогу безробітним, суворішими стали вимоги до тих, хто бажав іммігрувати до Канади. 14 жовтня 1975 р. запроваджено контроль над цінами і доходами, який діяв упродовж трьох років. Функції контролю над заробітною платою отримало спеціально створене Антиінфляційне управління.

Новим випробуванням для лібералів стали організація та проведення у 1976 р. в Монреалі XXI літніх Олімпійських Ігор. Уряд зазнав гострої критики за перевитрату бюджетних коштів на будівництво комплексу спортивних об'єктів. Монреальську Олімпіаду досі вважають найдорожчою в історії. Початкова вартість будівництва оцінювалась у 300 млн дол., однак, витратили в одинадцять разів більше, причому низку споруд так і не побудували. Олімпійські приготування перекрыли фінансові можливості не тільки Квебеку, але й всієї Канади. Не додав настрою організаторам змагань і демарш 28 африканських країн, які відмовилися брати участь у Монреальській Олімпіаді, протестуючи проти участі в Іграх команди Нової Зеландії, спортсмени якої провели матч із регбі з командою ПАР, у якій на той час процвітала расова дискримінація.

У 1970-і рр. чималої гостроти набуває *індіанське питання*, що пов'язане із масовим виходом індіанців із резервацій. Пристосування до нових умов життя видалося болючим, посиливши рух за громадянські права. Виразниками інтересів корінних народів стали Національне братство індіанців (НБІ) та Рух американських індіанців, що виступали за конституційне закріплення прав аборигенів. Каменем спотикання у відносинах між федеральною і провінційною владою, з одного боку, та організаціями корінних народів, з другого боку, стала земля. Наприклад, у 1974 р. у затоці Джеймса розпочалося будівництво грандіозного гідроенергетичного комплексу "Гідро-Квебек". Проте індіанці племені Крі заявили, що заплановане будівництво руйнує їхній стиль життя. Аби владнати ситуацію, квебекський уряд був змушений виплатити індіанцям та інуїтам, чій землі зачепило будівництво, компенсацію за переселення і виділити спеціальні землі для традиційних занять – полювання й рибальства.

Під впливом урбанізаційних процесів почалося піднесення національної самосвідомості та "самоповаги" і *канадських ескімосів*. Ескімоська організація "Інуїт Тапісарат" рекомендувала відмовитися від самоназви "ескімос" (у дослівному перекладі – "той, хто їсть сире м'ясо"), як образливого і неприйняттого, порадивши вживати термін "інук" ("справжня людина"), а в множині – "інуїт". У 1974 р. між канадським урядом та "Інуїт Тапісарат" розпочалися

привалі й непрості переговори про створення окремої автономної адміністративної одиниці для інуїтів. 14 листопада 1982 р. на Північно-Західних територіях було проведено плебісцит, під час якого більшість місцевих жителів виступили за поділ федеральної території на дві окремі адміністративні одиниці. За це рішення проголосувало 56,5% населення (із них 78% інуїтів). Проте результати плебісциту були втілені в життя лише у 1990-х рр.

Значно більше енергії в уряді П. Трюдо забрали кроки, спрямовані на збереження цілісності країни. На провінційних виборах до Національної асамблеї Квебеку у листопаді 1976 р. перемогла помірковано-сепаратистська Квебекська партія, очолювана популярним політиком Рене Левеком. Уперше за всю історію Канади при владі у цій провінції опинилася політична сила, готова радикально вирішити проблему Квебеку. Однак Р. Левек не поспішав із *суверенізацією Квебеку* й обрав тактику поступового відокремлення. 26 серпня 1977 р. Національна асамблея ухвалила “Хартію французької мови”, що скрупульозно регламентувала використання французької мови у повсякденному житті. Виключно французькою зобов’язувалися користуватись уряд провінції та парламент (лише франкомовні версії законів вважались офіційними), усі засоби масової інформації, суди, заклади освіти, підприємства. Усі послуги, рекламу та інструкції пересічний мешканець Квебеку мав отримувати тільки французькою мовою. Місцеві підприємці до 1983 р. були зобов’язані подати довідки, які б засвідчили їхні зусилля у зміцненні позицій французької мови та при наймі на роботу франкомовних робітників. Двомовні написи на крамницях і підприємствах оголошувалися нелегальними. Таким чином, у державі відбувся остаточний перехід до територіального варіанту двомовності, відповідно до якого у Квебеку домінує французька, а в інших провінціях Канади – англійська мова.

Пасивний спротив квебекським сепаратистам, повільний вихід із економічної кризи 1974 – 1975 рр., скандал навколо організації Олімпійських Ігор 1976 р., наростання внутрішньопартійної опозиції до П. Трюдо, підірвали позиції лібералів. У підсумку, на федеральних виборах 22 травня 1979 р. перемогли консерватори – 136 місць у Палаті громад, тоді як ліберали – 114, НДП – 26 і ПСК – 6. Прем’єр-міністром Канади став наймолодший за всю

історію країни політик, представник Альберти Джозеф (Джо) Кларк (1979 – 1980). Прогресивно-Консервативній партії не вистачило декілька місць, аби отримати абсолютну більшість, тож новий уряд став заручником політичної ситуації у країні. Вже одне з перших серйозних голосувань у грудні 1979 р. – з приводу підвищення податку з продажу бензину, призвело до падіння уряду, що пробув при владі лише дев'ять місяців.

У результаті позачергових виборів у лютому 1980 р. Ліберальна партія на чолі з П. Трюдо повернулася до влади (147 місць проти 103 у консерваторів), продовживши ще на кілька років “ліберальну еру”. Найнагальнішими питаннями для розв'язання лібералами були: наведення порядку в енергетичній сфері, припинення відцентрових тенденцій і вирішення проблеми Квебеку. 20 травня 1980 р. у цій франкомовній провінції відбувся референдум, на який уряд Р. Левека виніс питання про асоціативний суверенітет, що передбачав проголошення Квебеком політичного суверенітету і вступ в економічний союз з рештою Канади. Проте, позитивно на винесену пропозицію відповіло лише 1 478 200 осіб (40,5%), негативно – 2 171 913 (59,5%). Референдум засвідчив достатньо глибокий розкол серед населення провінції, частина якого вважала себе і квебекцями, і канадцями водночас (феномен “подвійної приналежності”).

Поразка квебекських сепаратистів на референдумі 1980 р. дозволила П. Трюдо вже наступного дня заявити про пришвидшення *репатріації конституції**. Кабінет лібералів відкинув пропозицію винести конституційне питання на референдум, оскільки це могло остаточно поділити Канаду на Схід і Захід, франко- та англоканадців. Квебек виявився не самотнім у протистоянні з федеральним центром, оскільки дії останнього викликали застереження і з боку інших, передусім західних провінцій. 16 квітня 1981 р. опозиційні прем'єри об'єднались у т. зв. “групу восьми”, куди увійшли лідери усіх провінцій, окрім Онтаріо та Нью-Брансвіку.

---

* Репатріація (від фр. слова “le rapatriement” – буквально “придбання Батьківщини”) – надання повної юрисдикції Канаді в конституційних питаннях і відповідно припинення права британського парламенту контролювати процедуру внесення поправок до її основного закону.

Базою їх спільних дій стала вимога фінансової компенсації з боку Оттави в разі не прийняття того чи іншого варіанта конституційної пропозиції котроїсь із провінцій. Квебекський уряд пішов на об'єднання, жертвуючи своїм правом вето, що було головним козирем у переговорах із федеральним центром. Утім, П. Трюдо вдалося досить швидко розладнати цей союз.

2 – 5 листопада 1981 р. в Оттаві відбулася чергова конституційна конференція провінційних і федерального прем'єр-міністрів. Після нічних засідань, виснажливих переговорів і низки компромісних рішень було підписано договір між федеральним урядом та дев'ятьма провінціями про погоджений варіант проекту конституції. Єдиним провінційним прем'єр-міністром, що відмовився поставити свій підпис під виробленим документом, як і слід було очікувати, став Р. Левек. Національна асамблея Квебеку наклала вето на проект канадської конституції. Попри це, у грудні 1981 р. Палата громад абсолютною більшістю – 246 голосів проти 24, ухвалила конституційний проект у листопадовому варіанті. На початку 1982 р. британський парламент прийняв останній закон, що стосувався Канади, яким припинив законодавчі повноваження Лондона відносно свого колишнього домініону.

17 квітня 1982 р. Королева Великої Британії Єлизавета II, прем'єр-міністр Канади П. Трюдо та федеральний міністр юстиції Ж. Крет'єн поставили свої підписи під Конституційним Актом. Ця подія, нарешті, поклала край більш ніж піввіковому парадоксу, що полягав у правовій залежності Канади від Лондона. Втім, тоді як в Оттаві пишно святкували репатріацію конституції, у квебекських містах приспустили національні прапори та відбулися багатотисячні антиконституційні демонстрації. Єдиною поступкою Квебеку стало закріплення в "Хартії прав і свобод" офіційного статусу французької мови та надання їй рівних прав із англійською у користуванні в установах федерального парламенту та уряду. Для Квебеку це означало не що інше, як остаточне зміщення франкоканадської проблеми виключно у лінгвістичну площину. Перелік повноважень провінцій виявився обмеженим.

Економічна політика уряду П. Трюдо була спрямована на всеохоплюючу *"канадизацію"*. Після того як у листопаді 1979 р. прем'єр-міністр Альберти Пітер Лоухід наполог на підвищенні

цін на нафту до світових показників і в разі невиконання вимоги погрожував припинити постачання нафти до Центральної Канади, ліберальний уряд у 1980 р. виступив із Новою енергетичною програмою (НЕП). Головними складовими НЕПу стали: встановлення державних фіксованих цін на нафту і газ, заборона експорту легкої нафти і нафтопродуктів, 25% участь державної корпорації "Petro-Canada" у будь-яких проектах освоєння родовищ нафти і газу на федеральних землях, 12% податок на доходи від видобутку нафти і газу (стягувався навіть у випадку збитковості фірм) тощо. На кінець 1981 р. частка іноземних інвестицій у нафтогазовій промисловості знизилася, порівняно з 1971 р., з 77 до 43%, а в гірничодобувній – з 71 до 46%. Американська преса назвала НЕП "неоголошеною війною США".

На міжнародній арені Канада дотримувалася власної зовнішньополітичної лінії. Уряд П. Трюдо, попри тиск Вашингтона, й надалі підтримував відносини з Кубою. Помітно пожвавилася канадсько-японська торгівля, активізувалися економічні відносини з країнами Латинської Америки. У відповідь на радянське вторгнення до Афганістану, Оттава бойкотувала у 1980 р. XXII літні Олімпійські Ігри у Москві. Канадський уряд наклав ембарго на поставки зерна до СРСР, яке однак незабаром скасував. Враховуючи фактор вигоди, у 1981 р. Канада продала Радянському Союзові збіжжя на суму 5 млрд дол., що стало найбільшою трансакцією в історії країни.

У 1983 р. в Канаді розпочалося економічне піднесення, стимулами якого стали високий споживчий попит та збільшення приватних інвестицій у різні сфери економіки. За таких умов, у червні 1984 р. П. Трюдо заявив про відставку з посади лідера Ліберальної партії, а відповідно і прем'єр-міністра. Біржа відреагувала на цю новину підвищенням курсу акцій на 16 пунктів, а лідери підприємницьких об'єднань з радості влаштували святкову вечерю з шампанським. З'їзд Ліберальної партії обрав нового главу – экс-міністра фінансів Джона Тернера, котрий став прем'єр-міністром країни. Орієнтуючись на позитивні для Ліберальної партії дані соціологічних опитувань та пожвавлення економіки, Дж. Тернер оголосив про проведення парламентських виборів. Однак, сподівання лібералів на успішний результат не виправдалися.

Консерватори при владі. З середини 1970-х рр. консервативні партії в країнах Заходу змінили свою політичну стратегію, що було зумовлено економічними негараздами. Пропагуючи оновлення системи господарювання, консервативний реформізм з'явився у Канаді значною мірою як наслідок кризи неокейнсіанства. Виявилось, що можливості втручання держави у ринкові відносини досить обмежені. До того ж, актуальними стали питання законності і порядку, відродження моральних цінностей. Перемога на парламентських виборах у Канаді 4 вересня 1984 р. Прогресивно-консервативної партії на чолі з 45-літнім адвокатом і бізнесменом із Монреаля, квебекцем ірландського походження Браяном Малруні (1984 – 1993), була однією із ланок т. зв. “неоконсервативної хвилі”, що охопила Західний світ. Назагал, консерватори перемогли у всіх десяти провінціях Канади, отримавши 211 із 282 місць у Палаті громад, що стало їхньою найяскравішою перемогою з 1958 р. Іншою, не менш помітною, подією 1984 року став візит до Канади Папи Римського Івана Павла II (католики – найбільша християнська група в країні – понад 40% усіх віруючих).

Кабінет міністрів Б. Малруні, кількісно більший за попередній (40 осіб), складався головню з чільних представників партійної еліти, у тому числі і двох канадців українського походження. Більшість міністрів не мали урядового досвіду роботи, часто виникали конфлікти інтересів всередині уряду та правлячої партії. Б. Малруні опирався на “велику коаліцію”: соціально-консервативних популістів із Заходу, квебекських націоналістів і “фіскальних” консерваторів з Онтаріо та Атлантичних провінцій. Задовольняти інтереси різних регіональних груп було непросто, тим паче в умовах значного дефіциту бюджету. За таких умов уряд був змушений проводити політику “жорсткої економії” – скорочення соціальних програм, обмеження заробітної плати тощо. Консерватори вдалися до підвищення продуктивності праці та конкурентоспроможності шляхом створення сприятливого клімату для іноземних інвестицій. Уряд Б. Малруні проголосив політику “відкритих дверей” для американських капіталовкладень, на відміну від політики “канадизації” попередніх ліберальних урядів.

Урядова програма у сфері економіки передбачала розширення пільг для бізнесу, зміну податкового законодавства, зменшення

державного регулювання, переведення державних корпорацій на комерційну основу діяльності (з 61 королівської корпорації продано 23). Держава залишила під своїм контролем найменш рентабельні галузі економіки, а прибуткові віддала в приватні руки. Найгучнішою стала приватизація у 1989 р. компанії “Air Canada”, а згодом і “Petro-Canada”. 28 березня 1985 р. було сформульовано нові принципи енергетичної політики, що означало початок згортання НЕПу. Тоді ж із трьома західними провінціями (Британська Колумбія, Альберта та Саскачеван) укладено угоду про підтримку внутрішніх цін на нафту і газ на рівні середини 1980-х рр., не зважаючи на зниження цін на світовому ринку. Згідно із цією “Західною угодою” знято державний контроль над внутрішніми і експортними цінами на нафту і частково на газ, ліквідовано шість передбачених НЕП податків, зокрема податок на надприбуток нафтових компаній.

Згортання НЕПу було вимушеним кроком, позаяк починаючи зі середини 1980-х рр. західні провінції відчували економічні труднощі. Їхня економіка процвітала у період високого попиту на нафтопродукти на світовому ринку, зумовленого енергетичною кризою 1974 – 1975 рр., та звуження експортних можливостей внаслідок НЕП завдало удару по економіці нафтовидобувних провінцій. Проте ці поступки Оттави не заспокоїли політичні кола канадського Заходу. Найбільше обурювалась Альберта, влада якої акцентувала увагу на тому, що провінція робить великий внесок у державний бюджет, а натомість отримує з нього надто мало. Побутувало твердження, що Оттава “однією рукою дала західним провінціям преференції, а другою забрала”. З метою захистити інтереси регіону на федеральному рівні, у 1987 р. в Альберті виникла “Партія реформ” (згодом перейменована на “Канадський альянс”).

Урізавши трансфертні* виплати західним провінціям, уряд Б. Малруні звернув увагу на розвиток депресивних Атлантичних провінцій. Рівень безробіття там у 1984 р. складав 15,4% – удвічі більше, аніж в найбагатшій канадській провінції Онтаріо. Аби хоч якось поліпшити ситуацію, за приморськими провінціями (Ньюфаундленд і Лабрадор, Нова Шотландія) було визнано право

---

* Трансферт – кошти, що передаються з державного бюджету до місцевих бюджетів у вигляді дотацій, субсидій та в інших формах.

на природні ресурси океанського шельфу. Ця угода, з-поміж іншого, означала відхід Оттави від жорсткої централізаторської лінії, що традиційно проводилася лібералами.

Відразу після репатріації конституції Канади у 1982 р. розпочалася *друга хвиля конституційної кризи*, що, як і перша, проявилася у протиріччях між Квебеком та Оттавою. Усі партії у Національній асамблеї Квебеку, в тому числі федералістськи налаштовані ліберали, відкинули можливість погодитися з основним законом держави у тому вигляді, в якому він був остаточно схвалений, а всі наступні уряди провінції відмовилися його ратифікувати. Провінційна влада, окрім традиційних вимог надання права конституційного вето та визнання Квебеку “особливим суспільством”, висунула й нові: розширення прав провінції в імміграційній сфері, закріплення за представниками провінції чітко визначеної кількості місць у Верховному суді та обмеження втручання федерального центру в сферу юрисдикції провінцій. Конституція стала новим подразником у відносинах між Квебеком й Оттавою, які набули характеру перманентного конфлікту.

Спроба виправити ситуацію і долучити Квебек до ратифікації Конституції Канади в рамках концепції “національного примирення” Б. Малруні відбулася у 1987 р. Підготовлені зміни до основного закону держави, що отримали назву *Міч-Лейкської угоди* (назва за місцем проведення перемовин), передбачали серед іншого врахування унікальності Квебеку, себто визнання за ним “особливого статусу”. Це викликало спротив із боку англomовних провінцій, котрі вбачали в такому кроці початок “балканізації” країни. Зусиллями Манітоби та Ньюфаундленда і Лабрадора проведення конституційних змін було заблоковано.

Не тільки конституційні перипетії привертали увагу громадськості. Центральною темою передвиборної кампанії 1988 р. став проект договору про американо-канадську вільну торгівлю. Б. Малруні намагався налагодити тісніші взаємини зі США, що однак не заважало час від часу критикувати зовнішньополітичні акції Вашингтона, як скажімо інтервенцію в Нікарагуа (1986). Зважаючи на контраверсійність угоди про вільну торгівлю, Сенат вимагав провести парламентські вибори перед процедурою її ратифікації. Б. Малруні, натомість, наполягав, аби вибори відбулися

безпосередньо перед підписанням договору. Попри гостру критику, як з боку Ліберальної партії, так і НДП, консерваторам усе ж вдалося заручитися на виборах найбільшою підтримкою виборців – 43%. Таким чином, Б. Малруні став першим і єдиним представником Прогресивно-консервативної партії у другій половині ХХ ст., що зумів створити два уряди більшості поспіль.

Другий термін урядування Б. Малруні був позначений економічною рецесією. На початку 1989 р. набрала чинності американо-канадська угода про вільну торгівлю, за якою усувалися митні збори між двома державами (ФТА). Цей документ став основою для укладення наприкінці 1993 р. Договору про вільну торгівлю між Мексикою, Канадою і США (НАФТА). У 1989 р. також упроваджено новий податок на товари і послуги, проти якого різко виступила опозиція та більшість канадської громадськості. Станом на 1993 р. дефіцит державного бюджету склав рекордну суму – 42 млрд дол. Національний борг став загрозою для проведення кредитних операцій. Курс канадського долара відносно американської валюти суттєво знизився. Бюджетні труднощі призвели до скорочення витрат на армію та скорочення у 1993 р. її чисельності до 80 тис. осіб (попередньо планувалося до 92 тис.).

Скорочення кількості військовослужбовців було продиктовано і новими геополітичними реаліями – завершенням “холодної війни” та розпадом СРСР. Канада першою із Західних держав визнала незалежність *України* (2 грудня 1991 р.), встановивши з нею дипломатичні відносини 25 січня 1992 р. З того часу Оттава стала своєрідним адвокатом України на міжнародній арені. Зокрема, уряд консерваторів посприяв наданню відродженій державі першого міжнародного кредиту (лютий 1992 р.). Першим послом Канади в Києві став Франсуа Матіс (1992 – 1995), послом України в Оттаві – відомий правозахисник, колишній багатолітній політв’язень Левко Лук’яненко.

Активну роль канадський уряд відіграв і на півдні Африки, вдавшись до жорстких санкцій проти ПАР і її керівників, котрі проводили політику апартеїду. Водночас, Оттава звернула увагу світового співтовариства на проблеми Ефіопії, зокрема на голод у цій країні 1984 – 1985 рр. Наприкінці 1980-х рр. Канада долучилась до посередницьких переговорів щодо врегулювання конфлікту в

Камбоджі. У 1991 р. канадські збройні сили у складі військ ООН взяли участь у війні в Перській затоці. Вперше з часу миротворчих операцій на Кіпрі 1974 р. канадці були задіяні у бойових операціях.

Під час зустрічей федерального та провінційних прем'єрів у 1991 і 1992 рр. у Шарлоттауні (Острів Принца Едварда), було здійснено нову спробу владнати конституційну суперечку. Вироблений документ, окрім "особливого статусу" Квебеку, передбачав підтримку принципу двомовності в Канаді, забезпечував виключно провінційну юрисдикцію над сферою культури, а усі провінції отримували право вето при проведенні конституційних змін у майбутньому. Однак, *Шарлоттаунська угода 1992 р.* була піддана критиці як з боку квебекських сепаратистів, так і з боку англофонів. У результаті всезагального референдуму 26 жовтня 1992 р. проти відповідних поправок до Конституції висловилося 54,4% канадців, що фактично у черговий раз завело конституційну реформу в глухий кут.

Поряд із квебекським національним питанням у першій половині 1990-х рр. загострилась і *проблема корінного населення*. Ще 14 листопада 1982 р. на Північно-Західних територіях було проведено плебісцит, під час якого більшість жителів виступили за поділ території на дві окремі адміністративні одиниці. За це рішення проголосувало 56,5% населення краю (78% інуїтів). Такий статус передбачав певний рівень самоуправління: наявність законодавчої асамблеї і місцевого уряду. Але на відміну від провінцій, природні ресурси тут не підпадали під юрисдикцію місцевих властей, а верховна влада мала здійснюватися призначеним федеральним урядом комісаром. Однак, результати плебісциту не були втілені відразу в життя, оскільки федеральна влада не надто серйозно сприймала вимоги аборигенів. Перед тим як піти у відставку, П. Трюдо пропонував доповнити Конституцію статтею про право корінних народів на автономію, однак Б. Малруні відкинув цю ідею.

У взаєминах між федеральними і провінційними властями, з одного боку, та аборигенами, з другого боку, ключове місце займало земельне питання. 11 березня 1990 р. індіанці племені Могаук заблокували містечко Ока (Квебек). Приводом до таких дій став намір властей віддати під майданчики для гольфу 22 га землі, що її індіанці вважали успадкованою від предків. 11 липня квебекська поліція зробила спробу деблокувати місто, у результаті

чого загинув один поліцейський. Індіанці племені Могаук тримали блокаду ще понад два місяці, після чого були розігнані військами. У знак солідарності та побратимства інша група індіанців заблокувала міст Мерсьє – один із чотирьох головних мостів у Монреалі. Акції протесту охопили Онтаріо та Британську Колумбію. Міністр у справах індіанців і розвитку півночі Т. Сіддон визнав: *“Це ще один прорахунок в нашій історії: ми вчасно не сіли за стіл переговорів і не уклали відповідної угоди з людьми, котрі століттями заселяли цю велику територію”*. Аби хоч якось стабілізувати ситуацію і піти на окремі поступки корінним жителям, 9 липня 1993 р. підписано договір про автономне політичне утворення канадських інуїтів – третю федеральну територію “Нунавут” (“Наша земля”).

Наслідком загострення політичної ситуації в країні та погіршення економічної кон'юнктури стало падіння популярності правлячої Прогресивно-консервативної партії і її лідера зокрема. Опитування Інституту Галлапа у 1992 р. показали, що дії Б. Малруні на посту прем'єр-міністра схвалювали лише 11% канадців, що робило його найменш популярним главою уряду з 1940-х рр. Не надто допомогло консерваторам й призначення прем'єр-міністром у червні 1993 р., вперше в історії держави, жінки – Кім Кемпбел. Це засвідчили чергові парламентські вибори 25 жовтня 1993 р., на яких ліберали здобули переконливу перемогу – 178 із 295 місць. Консерватори провели до Палати громад лише 2 своїх представників, що не тільки стало найгіршим показником за весь час існування цієї політичної сили, але й межувало із політичним колапсом. Другою за величиною парламентською партією із 54 мандатами став утворений у 1990 р. Квебекський блок, покликаний обстоювати інтереси франкомовної провінції на федеральній арені.

Розвиток держави на зламі ХХ – ХХІ ст. Новим прем'єр-міністром Канади у результаті жовтневих виборів 1993 р. став досвідчений політик, франкоканадець за походженням Жан Крет'єн (1993 – 2003). Народившись у багатодітній сім'ї (19 дітей), він здобув ґрунтовну юридичну освіту, в 1977 р. став першим франкоканадцем, що посів пост міністра фінансів країни, а протягом 1980 – 1982 рр. виконував функції міністра юстиції та генерального прокурора. У червні 1990 р. обраний главою Ліберальної партії, яка під його керівництвом відновила втрачений авторитет.

Очоливши уряд країни, Ж. Крет'єн встановив жорстку систему управління, яку, незвикла до такого стилю урядування, преса назвала *"дружньою диктатурою"*. Проте такі кроки були цілком виправданими. У спадок від попередників лібералам залишився чималий дефіцит державного бюджету, заборгованість, непрості федерально-провінційні взаємини, невирішеність квебекського питання та низка інших проблем. Аби виправити ситуацію, Ж. Крет'єн вдався до скорочення провінційних трансфертів, що стимулювало регіони самостійно заробляти на власні потреби. Було впорядковано фінансову систему. Важливе значення для оздоровлення економіки мало найрадикальніше за всю історію країни скорочення податків. Це, зі свого боку, створило сприятливий ґрунт для збільшення інвестицій. Завдяки таким крокам у відносно короткий термін часу вдалося погасити дефіцит державного бюджету у розмірі 42 млрд дол. та сплатити 36 млрд дол. боргів. Назагал, економічна політика уряду Ж. Крет'єна сприяла господарському піднесенню (з 1995 р. спостерігається постійне зростання), підвищенню життєвого рівня населення, зменшенню інфляції та безробіття в країні.

Серед найгостріших проблем, із якими зіткнувся переконаний федераліст Ж. Крет'єн стало чергове *загострення квебекського національного питання*. У результаті провалу конституційних ініціатив Б. Малруні 1992 р., у Квебеку зросли сепаратистські настрої, що вилилося у проведення 30 жовтня 1995 р. референдуму про незалежність Квебека. За відокремлення провінції висловилося 49,42% квебекців, що взяли участь в голосуванні, тобто, приблизно на сепарації забракло трохи більше, ніж піввідсотка голосів. Як і в 1980 р. державну цілісність Канади було збережено, проте загроза проведення у майбутньому третього референдуму спонукала федеральний уряд звернутися до Верховного суду з проханням роз'яснити умови проголошення Квебеком незалежності в односторонньому порядку. У *"Роз'яснювальному акті"* (*Clarity Act*) вищий судовий орган країни визнав, що Квебек володіє таким правом, але винесене на референдум питання повинне бути чітко сформульованим і за нього має проголосувати не 50%+1 голос населення провінції, а 75% (кваліфікована більшість). Проте, ані результати референдуму 1995 р., ані рішення Верховного суду, так і не згасили запал квебекських сепаратистів.

Одразу після квебекського референдуму новий федеральний уряд провів через парламент закон, що містив низку поступок регіонам: “регіональне право вето” надавалося не лише Квебеку, але й Онтарію, Британській Колумбії, Прерійним та Атлантичним провінціям; Квебек визнавався “особливим суспільством”; усі повноваження у сфері професійно-технічного навчання передавалися провінційній владі. Англomовні провінції гостро скритикували надання особливих прав Квебеку й у 1997 р. на спільній зустрічі сформулювали відверто децентралізаторський принцип: якщо центр поступається своїми правами одній провінції, то тим самим він поступається усім. Зі свого боку, Верховний суд, що долучився до конституційного дискурсу, визнав чотири головні конституційні принципи, на яких повинна базуватися Канадська федерація: федералізм, демократія, верховенство права і повага прав національних меншин.

1 квітня 1999 р. набув чинності договір між федеральною владою та інуїтами про утворення на площі 2 млн км² – 1/5 території Канади із населенням близько 30 тис. осіб. (85% інуїти, що об’єднані у 28 громад) – автономного політичного утворення “Нунавут”. Таким чином, Канада стала першою у світі країною, що надала своїм аборигенам автономію. Враховуючи те, що вартість життя в регіоні утричі вища, аніж на решті територіях Канади, федеральний уряд запровадив доплати до заробітку (т. зв. 20% “північний коефіцієнт”). У результаті поступового переходу від кочового до осілого способу життя, у корінного населення з’явилася низка гострих соціальних проблем. Злочинність серед аборигенів ушестеро перевищує загальноканадський показник. Попри те, що індіанці та інуїти складають трохи більше 3% населення держави, серед ув’язнених канадців їхній показник складає 16%, а в окремих провінціях, таких як Манітоба – близько половини. Невід’ємним атрибутом життя аборигенів став алкоголізм, який набрав загрозливого розмаху. Чого вартий хоча б той факт, що перший прем’єр Нунавуту Пол Окалік у минулому – алкоголік, котрий встиг відсидіти у в’язниці.

Збереження цілісності країни, намагання вирішити проблеми корінних народів та економічні досягнення дозволили Ліберальній партії досить легко перемогти на чергових парламентських виборах

1997 р. та сформувати другий уряд більшості на чолі з Ж. Кретьєном. Проте вже незабаром економічне зростання було дещо пригальмоване збитками, завданими наслідками “льодовикової бурі”, що пронеслася центральною Канадою (Онтаріо, Квебек) у липку 1998 р. Втім, уже з весни 1999 р. канадська економіка почала демонструвати швидке зростання, випередивши за темпами решту країн “великої вісімки”.

На зламі ХХ–ХХІ ст. далекосяжні процеси відбулися у структурі канадської *імміграції*. У 1993 р. створено окремий Департамент громадянства та імміграції. Якщо одразу по війні головним джерелом імміграції були Західна Європа та США, то тепер – Азія, Африка та Латинська Америка. У 1996 р. до Канади іммігрувало 225 тис. осіб, із яких лише 10 тис. були європейцями. Перепис населення 2001 р. зафіксував, що близько 60% “нових іммігрантів” – азіати. Також з’ясувалося, що населення 34 етнічних груп Канади складає більше, аніж 100 тис. осіб. Найбільші етногрупи: англійська (20,2%), французька (15,8%), шотландська (14,0%), ірландська (12,9%), німецька (9,3%), італійська (4,3%), китайська (3,7%), українська (3,6%) та корінні народи (3,4%). Попри етнічне походження, 40% мешканців країни (11 682 680 ос.) ідентифікували себе у першу чергу як “канадці”.

У зовнішніх зносинах уряд Ж. Кретьєна проводив досить активну політику. Наприкінці 1993 р. підписано Північноамериканський договір про вільну торгівлю між Мексикою, Канадою і США (НАФТА), що набрав чинності з 1 січня наступного року. У 1995 р. канадські військові підрозділи полишили бази НАТО в Європі. У 1999 р. канадський уряд підтримав суперечливі дії НАТО в Союзній республіці Югославії, за що був скритикований громадськістю. Після терористичних атак “Аль-Каїди” супроти США у вересні 2001 р. Канада підтримала кроки американців, спрямовані на запобігання тероризму, потративши на ці заходи близько 250 млн дол. (збільшення працівників паспортного і митного контролю, установка сканерів для зняття відбитків пальців на летовищах тощо). Та незабаром, несподівано для багатьох, Ж. Кретьєн засудив військову акцію США 2003 р. проти Іраку. Втім, стоячи на засадах захисту демократичних цінностей, для проведення перших іракських вільних виборів Оттава виділила 20 млн дол.

Уряд Ж. Кретъена сприяв розвиткові двосторонніх відносин між Канадою і Україною, зокрема підписав канадсько-український Договір про дружбу і співробітництво (24 жовтня 1994 р.), угоду про співпрацю з офіційним Києвом в економічній та військовій сферах. Канада представляла інтереси України на саммітах країн “великої вісімки”. У період українсько-російського конфлікту щодо о. Тузла, Оттава засудила дії російської сторони, пообіцявши надати, при потребі, Києву всебічну, у тому числі й військову, допомогу.

14 листопада 2003 р. Ж. Кретъена, котрий вирішив відійти від великої політики, на посаді лідера Ліберальної партії заступив міністр фінансів Пол Мартін, батько якого свого часу був міністром закордонних справ в уряді П. Трюдо. Менш ніж за місяць – 12 грудня – П. Мартін-молодший став новим прем’єр-міністром країни. Використовуючи тривале економічне піднесення та втішні дані опитувань соціологів, П. Мартін ініціював позачергові парламентські вибори на середину 2004 р. У своїй передвиборній програмі лідер лібералів акцентував на потребі вирішення соціальних проблем, зокрема створенні упродовж десяти років 3 млн нових робочих місць. Аби знівелювати протиріччя між федеральним центром і регіонами, у грудні 2003 р. створено спеціальний орган – Раду федерацій. П. Мартін обіцяв переглянути “програму вирівнювання платежів”, звернувши більшу увагу на Атлантичні провінції.

Напередодні парламентських виборів 2004 р. у лібералів з’явився серйозний опонент в особі новоутвореної Консервативної партії, що постала у грудні 2003 р. на основі об’єднання “Канадського альянсу” з Прогресивно-консервативною партією. Її головою обрано Стівена Гарпера – колишнього лідера партії “Канадський альянс”. Активну передвиборну кампанію розгорнули також Квебекський блок і НДП. Увага громадськості під час виборної кампанії була прикута до дискусії навколо федерально-провінційних взаємин, проблем імміграції, легалізації одностатевих шлюбів. Однак, значно більший резонанс викликав т. зв. “спонсорський скандал”. 9 лютого 2004 р. генеральний ревізор Канади Шейла Фрейзер виступила із заявою, у якій виклала факти зловживання з боку Ліберальної партії напередодні квебекського референдуму 1995 р. З’ясувалося, що для збереження цілісності країни ліберали пропонували окремим квебекським фірмам вигідні контракти

і метою пропаганди ідеї федералізму. Загалом, на поліпшення іміджу федерації з бюджету країни Міністерство громадських робіт упродовж 1997 – 2002 р. виділило 250 млн дол., із яких 100 млн невідомо куди зникли. Подейкували, що навіть відомому автогонщику “Формули-1” франкоканадського походження Ж. Вільньову виплатили чималі гроші, аби він почепив собі канадського прапора і таким чином популяризував єдність Канади.

Для вивчення скандальної ситуації було створено спеціальну Королівську комісію на чолі з Джоном Гоммері, за результатами роботи якої було звільнено із займаних посад декількох високопосадовців. “Спонсорський скандал” зачепив і П. Мартіна, котрий у 1995 р. одночасно обіймав посади міністра фінансів і заступника голови державної скарбниці. Політик переконував громадськість, що ця справа – політичне замовлення та “чорний PR”, організований опонентами. Так чи інакше, скандал завдав шкоди популярності П. Мартіна, особливо у Квебеку. Проте консерватори не зуміли скористатися нагодою повернути собі владу. У результаті виборів 28 червня 2004 р. Ліберальна партія провела до парламенту 135 своїх представників, Консервативна партія – 99, Квебекський блок – 54, НДП – 19, один депутат зареєструвався як незалежний. Порівняно з 2000 р. ліберали втратили 42 місця, тоді як Квебекський блок здобув додаткових 14 мандатів. Заручившись підтримкою НДП, П. Мартін сформував уряд меншості, що перешкоджало реалізації обіцяного напередодні виборів у повному обсязі.

На початку весни 2004 р. безробіття в Канаді склало 7,4%, а середня заробітна плата сягнула 600 дол. на тиждень. Економіка демонструвала зростання, навіть попри збитки у тваринництві через виявлення у 2003 – 2004 рр. на фермах Альберти та Британської Колумбії коров’ячого сказу і відмову США закуповувати канадську яловичину. 16 вересня 2004 р. федеральний та провінційні уряди підписали угоду про реформування системи охорони здоров’я, у якій передбачили, що витрати на цю сферу зростуть упродовж наступних десяти років на 41 млрд дол. Однак, не обійшлося без скандалу, бо Альберта покинула конференцію і заявила про проведення альтернативної реформи.

Не встиг ушухнути скандал із демаршем Альберти, як у грудні 2004 р. уряди Ньюфаундленда і Лабрадора та Нової

Шотландії пригадали П. Мартіну передвиборну обіцянку повернути їм податок від видобутку корисних копалин в океанському шельфі (в рамках програми “вирівнювання платежів”). Після того як федеральна влада проігнорувала бажання атлантичних провінцій, за вказівкою прем’єр-міністра Ньюфаундленда і Лабрадора Денні Вільямса у грудні 2004 р. з усіх адміністративних будівель провінції зняли канадські прапори. Скандал вдалося владнати лише після того, як федеральний уряд у січні 2005 р. таки погодився піти на зустріч Атлантичним провінціям.

У липні 2005 р. Канада стала четвертою країною у світі, де було дозволено гомосексуальні шлюби, що викликало неоднозначну реакцію громадськості окремих провінцій. Не менш помітна подія відбулася місяць по тому – з ініціативи П. Мартіна новим генерал-губернатором Канади призначено чорношкіру журналістку родом з Гаїті Мікаель Жан. Цей крок засвідчив неухильне зростання ваги “видимих меншин” (*visible minorities*) у житті Канади (в першу чергу китайців). Незважаючи на той факт, що 83% населення країни складають особи з європеїдною (білою) шкірою, 49% жителів Ванкувера (Британська Колумбія) та 42,8% мешканців Торонто (Онтаріо) вже є “видимими меншинами”.

За урядування П. Мартіна Канада намагалася відігравати помітнішу роль в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Окремим пунктом стояли відносини з КНР – не лише джерелом імміграції, але й великим ринком збуту канадських товарів. У доцільності такого кроку переконували дипломатичні тертя із ЄС, який у 2004 р. звинуватив офіційну Оттаву у субсидуванні сільського господарства, а відтак – у нечесній конкуренції. Беручи до уваги потенціал Китаю та інших країн із зростаючою економікою, П. Мартін навіть запропонував перетворити “велику вісімку” (*G-8*) у “велику двадцятку” (*G-20*).

Як і в попередні роки, Оттава брала активну участь у миротворчих акціях під егідою ООН. Наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст. канадські солдати були задіяні у миротворчих операціях на Гаїті (450 осіб), у Боснії та Герцеговині (900 осіб), Афганістані, здійснюючи до серпня 2004 р. загальне командування військами НАТО в цій країні.

У 2004 р. Канада підтримала революційні зміни в Україні, скерувавши на президентські вибори безпрецедентну в своїй історії кількість кваліфікованих спостерігачів.

Зважаючи на динамізацію життя на канадській Півночі і зростання ваги корисних копалин, передусім нафти і природного газу, Канада вдалася до закріплення свого суверенітету над північними територіями. Це викликало декілька міжнародних диспутів, зокрема щодо розмежування кордонів із Російською Федерацією, Данією та США. З останньою країною, за прем'єрства П. Мартіна, склалися непрості стосунки. У США час від часу застосовували до канадської пшениці та сталі антидемпінгові мита. Своєрідною відповіддю на американські дії стала заява міністра закордонних справ П'єра Педігрю 24 лютого 2005 р. в Палаті громад, у якій він заявив, що Канада розглядає можливість більше не брати участі в Американській національній програмі протиракетної оборони.

На відміну від лібералів, опозиційні консерватори закликали до тіснішої співпраці зі США. Іншими питаннями, щодо яких розходилися провідні політичні сили країни, були: гомосексуальні шлюби, розмір податків, реформа сенату. Першим серйозним випробуванням для уряду меншості стало голосування за бюджет, під час якого всередині соювної НДП почалися розходження. У травні 2005 р. лідер консервативної опозиції С. Гарпер, заручившись підтримкою Квебекського блоку на чолі з Жілем Дюсепом, заявив, що ліберальний уряд П. Мартіна "втратив моральне право" керувати країною. Остаточно підтримки НДП ліберали позбулися, коли наприкінці листопада 2005 р. відмовилися підтримати програму запобігання приватизації закладів охорони здоров'я, висунуту лідером цієї полічної сили Джеком Лейтоном. Відтак, парламент було розпущено і 23 січня 2006 р. відбулися дочасні парламентські вибори, перемогу на яких, уперше з 1984 р., святкували консерватори. Консервативна партія провела до нижньої палати парламенту 124 представники (36,25%), ліберали – 103 (30,22%), Квебекський блок – 51, НДП – 29. Лідер консерваторів Стівен Гарпер отримав право сформувавати уряд меншості, ставши двадцять другим прем'єр-міністром Канади.

Серед кроків нового глави уряду варто відзначити початок у вересні 2006 р. *реформи сенату*, про нагальність якої активно

говорили ще з 1970-х рр. 22 листопада 2006 р., з ініціативи С. Гарпера, канадський парламент прийняв безпрецедентне рішення, визнавши квебекців “нацією всередині єдиної Канади”. За це рішення проголосувало 266 депутатів проти 16. Таким чином, консерватори за підтримки інших політичних сил зробили першу реальну спробу, з часу Шарлоттаунської конференції 1992 р., вирішити проблему Квебеку.

У зовнішній політиці уряд консерваторів видався не менш активним, аніж його попередник. У 2006 і 2007 рр. С. Гарпер здійснив два візити до Афганістану, засвідчивши свою підтримку канадським солдатам. Однак, на початку 2008 р. канадський уряд висловив бажання у скорому часі вивести свої війська з цієї азійської країни. Канадці гостро скритикували С. Гарпера після того, як він став на бік Ізраїлю у конфлікті з Ліваном у 2006 р., визнавши за Тель-Авівом “право на захист”. Восени 2010 р. прем'єр-міністр Канади відвідав з офіційним візитом Україну, побувавши в Києві та Львові.

У жовтні 2007 р. в Канаді було зафіксовано найнижчий рівень безробіття за останні 33 роки – 5,9% (середній провінційний рівень коливався у межах – від 3,6% в Альберті до 14,6% в Ньюфаундленді і Лабрадорі). У сфері послуг задіяні понад 75% усього працездатного населення, тоді як у сільському господарстві – лише 4%. У країні найвищий у світі рівень інтернетизації (99% канадських дітей користуються Інтернетом; 80% населення має доступ до Інтернету вдома). Канада входить у “велику вісімку” найрозвиненіших держав, а за показником конкурентоспроможності економіки і наукомісткості виробництва займає четверте місце в світі. Канада – найбільший виробник гідроелектроенергії, займає третє місце за видобутком природного газу і шосте за виробництвом атомної енергії. Для сучасної Канади характерні високі доходи на душу населення, один із найнижчих рівнів злочинності, позитивна динаміка приросту населення (станом на 2006 р. – 31,612,897 осіб, порівняно з 2001 р. приріст на 5,4%) За показниками рівня й тривалості життя (чоловіки – 74,9, а жінки – 81,4 роки), стану здоров'я, грамотності (т. зв. “індекс людського розвитку”) згідно з “Програмою людського розвитку” ООН, Канада протягом більше п'ятнадцяти років займає перші місця.

У вересні 2008 р. С. Гарпер ініціював дочасні парламентські вибори, сподіваючись здобути достатню кількість голосів виборців для формування уряду більшості. Втім, результати голосування 14 жовтня 2008 р. лише почасти виправдали очікування консерваторів. Вони отримали 143 місця у Палаті громад (37,63%), ліберали – 76 (26,24%), Квебекський блок – 50 (9,97%), НДП – 37 (18,2%), незалежні – 2 (0,65%). Особливості мажоритарної виборчої системи по-канадськи залишили поза парламентом Партію зелених, яка заручилася підтримкою 6,8% канадців. Найприкметнішою рисою голосування 2008 р. стала найнижча за всю історію явка виборців – лише 59,1%.

Останні парламентські вибори відбувалися на тлі погіршення господарської кон'юнктури. Ще в травні 2008 р. зафіксовано скорочення ВВП країни, причиною чого стали труднощі у нафтовій та газовій галузях промисловості, а також зменшення на 3,6% випуску автомобілів. На початку жовтня 2008 р., в умовах світової *фінансової кризи*, Банк Канади був змушений знизити відсоткову ставку. Це дозволило уникнути банкрутства серед найбільших канадських банків. Утім, рецесія тривала протягом усього наступного 2009 р., виявом чого стали дефіцит державного бюджету (уперше за останніх 12 років), безробіття 8,5% та падіння ВВП на 2,4%. Відновлення економіки Канади розпочалось у другому півріччі 2009 р. – в четвертому кварталі 2009 р. ВВП зріс на 5% (через падіння у першому півріччі річний показник все ж виявився мінусовим), а в першому кварталі 2010 р. – на 6,1%. Канада стала першою західною країною, центральний банк якої, зважаючи на зростання економіки, підняв базову відсоткову ставку до 0,5%. Таким чином ця північноамериканська країна стала першою на Заході, що відійшла від антикризової стратегії “наддешевих грошей”.

Окрім економічного життя, увага канадців була прикута до XXI Зимових Олімпійських Ігор, що проходили 12 – 28 лютого 2010 р. у Ванкувері (загалом, третя Олімпіада на території Канади). Канадські спортсмени встановили олімпійський рекорд за кількістю здобутих золотих медалей у змаганнях – 14, до того першість належала СРСР (1976 р.) та Норвегії (2002 р.), представники яких вибороли 13 медалей найвищого гатунку.

Українці в Канаді. На перші повоєнні роки припадає “*третьою хвилею*” української імміграції до Канади. Якщо “перша хвиля” (кін. XIX – поч. XX ст.) мала головню економічний характер, а “друга” (міжвоєнний період) – політико-економічний, то “третьа” – здебільшого політичний. Іммігрантами були переважно колишні військовополонені, “переміщені особи”, учасники антирадянського руху опору. У 1952 р. завершився період масового переселення українців до Канади, який з певними особливостями відновився щойно після 1991 р. (“четверта хвиля”). Так між 1991 і 2001 рр. до Канади з України іммігрувало 23 435 осіб.

Якщо поселенці перших двох хвиль оселялися переважно у Преріях – Манітобі, Саскачевані, Альберті, то українці, що прибули після 1945 р., своїм місцем осідку обирали великі мегаполіси – Торонто, Монреаль, Едмонтон, Вінніпег. Станом на 1961 р. в Канаді мешкало 473 337 “чистих” українців (за походженням): Онтаріо – 12 911 (2,05%); Альберта – 105 923 (7,95%), Манітоба – 105 372 (11,43%); Саскачеван – 78 851 (8,52%); Британська Колумбія – 35 640 (2,18%); Квебек – 16 588 (0,31%); Нова Шотландія – 1 763 (0,24%); Нью-Брансвік – 379 (0,06%); Північно-Західні території – 358 (1,55%); Юкон – 345 (2,35%); Ньюфаундленд і Лабрадор – 141 (0,03%); Острів Принца Едварда – 66 (0,06%). Однак, кількість українців, що мали когось із батьків не української, а якоїсь іншої національності, по війні перевищила 1 млн осіб.

Канадські українці набагато вдаліше, аніж їхні земляки у США, протистояли асиміляційним процесам, запорукою чого стала активна діяльність основних церков (Греко-Православної і Української Католицької) та громадських організацій. По війні активну роботу розгорнули Союз Українок Канади, Братство українських католиків, Українська національна федерація, Об’єднана гетьманська організація, “Пласт”, Товариство об’єднаних українців Канади, члени якого дотримувалися лівих поглядів. У 1965 р. створено Українську професійно-бізнесову федерацію, що об’єднала у своїх лавах успішних підприємців українського походження. Проте, найавторитетнішим і найчисельнішим об’єднанням, що виражало інтереси української громади, став, створений у 1940 р., Комітет українців Канади (пізніше перейменований на Конгрес українців Канади (КУК)).

У 1962 р. КУК, на противагу федеральній політиці, що на той час визнавала у державі дві основні культури – англо- та франкоканадську, прийняв за мету своєї діяльності утвердження багатокультурності. Член Королівської комісії з питань двомовності та двокультурності, канадець українського походження Ярослав Рудницький висунув концепцію “широкої двомовності”, звертаючи увагу на те, що пропаговану в канадському суспільстві двомовність не слід розуміти виключно як англо-французьку, бо є регіони, де позиції французької мови слабкі (Захід Канади). Тому найкращим виходом із ситуації, на його думку, мала бути багатомовна й багатокультурна Канада з двома офіційними та багатьма регіональними мовами (“ономастичний білінгвізм”).

3 березня 1964 р. у верхній палаті федерального парламенту сенатор українського походження, історик Павло Юзик виголосив промову “Канада: багатокультурна нація”. Він зазначив, що держава в етнічному розумінні складається не лише з англо- і франкоканадців, але й із “третього елемента”. Цим третім компонентом є аллофони – канадці не англосаксонського й не французького походження, чиї позиції особливо міцні в західних провінціях, де українці, поляки, німці та інші іммігранти складають значну частину населення. Так, за підрахунками П. Юзика “третій елемент” у Канаді станом на 1961 р. становив 26%, що лише на 4% менше від загальної кількості франкоканадців у державі (англоканадці склали 44%). Більше того, у Саскачевані він складав 53%, Альберті 49%, Манітобі 48%. Таким чином, “третій елемент” або іншими словами “*третья сила*”, за словами П. Юзика, претендує на отримання статусу окремої нації поряд із двома існуючими. З того часу українці неодноразово заявляли, що є більш ніж достатньо підстав вважати їх за таких самих будівничих Канади як англо- та франкоканадців.

Значна кількість канадських українців зробили успішну політичну кар’єру. Свого часу, декілька українців були мерами великих міст, сотні обиралися до законодавчих зборів провінцій, десятки входили до складу федерального та провінційних урядів. Серед найвідоміших українців-політиків у Канаді потрібно згадати імена сенаторів: Вільяма Вала (Волохатюка), Івана Гнатишина, Павла Юзика, Івана Івасіва; міністрів федерального уряду: Дона

Мазовецького, Степана Папроцького; лейтенант-губернаторів Саскачевану: Степана Воробця та Сільвію Федорук; тричі мера Едмонтона Вільяма Гавриляка; прем'єр-міністрів Саскачевану: Рой Романіва та Альберти Едварда Стельмаха; суддю Верховного суду Канади Меррі Баттен та інших. Проте найвищих політичних вершин досяг Роман (Рамон, "Рой") Гнатишин, номінований 24-м генерал-губернатором Канади (1990 – 1995). Цікаво також і те, що батьки іншого генерал-губернатора – Едварда Шраєра (1979 – 1984) – німецькі колоністи, родом із Підгаєччини.

Канадські українці протягом тривалого часу симпатизували на виборах консерваторам, та це й не дивно, позаяк саме ця політична сила довгий час виражала на федеральній арені інтереси Західного регіону. Чи не до найбільших симпатиків українства належав Дж. Діфенбейкер, котрий залюбки вживав окремі українські слова. Глава канадського уряду був одним із небагатьох західних політиків, що відкрито говорили про потребу "*визволення України з-під радянської окупації*". На зламі ХХ – ХХІ ст. політичні симпатії українців зазнали змін. Зважаючи на те, що ліберали були значно успішнішими і довше перебували при владі, закономірно постало питання про зрівноваження інтересів із метою ефективнішого захисту національних прав канадських українців. Наприклад, одним із лідерів нинішньої Ліберальної партії Канади є Жерар Кеннеді (українець по материнській лінії). Та й самі ліберали привернули до себе симпатії після того як визнали голодомор 1932 – 1933 рр. геноцидом українського народу, а 24 серпня 2005 р. прем'єр-міністр П. Мартін назвав інтернування українців (майже 6 тис. осіб) у роки Першої світової війни "сумною сторінкою" в історії Канади, пообіцявши 2,5 млн дол. на культурні та пам'ятні заходи.

Канадські українці розвинули свою *самобутню культуру* і, попри асиміляційні процеси, зуміли зберегти чимало народних звичаїв. Традиційним упродовж багатьох років є Український народний фестиваль у Дофіні. Недалеко Едмонтона в районі Каліна Кантрі розташоване "Село спадщини української культури" – музей просто неба, що відтворює життя українських першопоселенців у Канаді та їхній побут у 1892 – 1931 рр. Свідченням відданості народним традиціям є пам'ятник писанці у Вегревілі.

Обереження української мови пропагували товариства “Рідна мова”, “Товариство плекання української мови” та інші. У повоєнний період видавалося чимало україномовних періодичних видань, зокрема “Нові дні”, “Канадійський фермер”, “Гомін України”, “Новий шлях”, “Ми і світ”, “Український голос” тощо.

Сучасну українську культуру в Канаді презентують “Ансамбль танцю Шумка”, музичний колектив “З Парижа до Києва” та низка інших. З-поміж відомих діячів культури варто згадати співачку, переможницю престижного канадського музичного конкурсу “Джуно” Любу Ковальчук, письменників Григорія Ригу, Іллію Кирияка та Мирославу Косташ, художників Галину Новаківську, Вільяма (Василя) Курилика, Мирона Левицького, архітектора Радослава Жука, актрису Любу Гой. Світову славу здобув академік Королівської Канадської академії мистецтв, скульптор Леонід Молодожанин (Лео Мол). Понад 300 творів мистця виставлено у заснованому в 1992 р. Саду скульптур Лео Мола (Вінніпег).

У 1949 р. при Манітобському університеті зусиллями Я. Рудницького створено департамент славістичних студій. Активну діяльність по війні розгорнули Канадське відділення Української Вільної Академії Наук у Вінніпегу та Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук (УММАН). Під впливом політики багатокультурності у Степових провінціях Канади з’явилися перші, після англійських та французьких, двомовні шкільні програми (англо-українські). У 1976 р. засновано Канадійський Інститут Українських Студій (КІУС), що провадить дослідження у сфері лінгвістики, літератури та історії. Українознавчі дослідження також велися в університетах Торонто, Вінніпега, Саскатуна, причому здебільшого за рахунок провінційних бюджетів. До відомих канадських науковців українського походження відносимо мовознавців Ярослава Рудницького та Леоніда Білецького, істориків Любомира Винара, Романа Сербина, Ореста Субтельного, Зенона Когута та багатьох інших. У 2003 р. історик Любомир Луцюк ініціював кампанію за позбавлення Пулітцерівської премії журналіста “Нью-Йорк Таймс” Волтера Дуранті, котрий подавав неправдиві свідчення про український голодомор 1932 – 1933 рр.

Попри успіхи на культурницькій ниві, канадські українці стають жертвою повільної асиміляції. У 2001 р. лише 148 090 канадців

вважали українську мову своєю рідною (у 1981 р. таких було 285 115 осіб). Причинами “втрати мови” стали: загальноканадська тенденція до неминучої асиміляції “влаштованих” етнічних громад (італійці, німці, голландці); смертність старшого покоління, яке користувалося рідною мовою; зменшення припливу іммігрантів із Європи. Втім, підсумки перепису населення 2001 р. показують, що українці й надалі становлять поважну за чисельністю національну групу в Канаді – 1 071 060 осіб (3,61% від усього населення), з яких 326 200 осіб були чисто українського походження, а 744 860 осіб мали предків різних національностей. Таким чином українці є дев'ятою за величиною етногрупою в Канаді (по війні були четвертою). В Едмонтоні, Вінніпегу і Торонто проживає понад 100 тис. українців, помітну кількість українського населення мають також Ванкувер (76 525 осіб) та Калгарі (65 040 осіб).

Контрольні питання

1. Поясніть причини зміни міжнародного статусу Канади після Другої світової війни.
2. Визначте причини стрімкого економічного зростання в перші повоєнні роки.
3. Проаналізуйте процес набуття повного суверенітету Канади.
4. Охарактеризуйте політику Оттави стосовно корінних народів країни.
5. Визначте причини загострення проблеми Квебеку та її суть.
6. Порівняйте політику консерваторів та лібералів у 60-і та 70-і роки.
7. З'ясуйте сутність реформ П. Трюдо та визначте значення конституційної реформи.
8. Поясніть, чому зазнали краху спроби змін до Конституції 1987 і 1992 рр.
9. Охарактеризуйте основні напрямки політики ліберальних урядів Ж. Крет'єна та П. Мартіна.
10. Визначте роль у суспільно-політичному та культурному житті країни української громади.

Гаррі Трумен

Сенатор Джозеф Маккарті

Роза Парке

Джон Кеннеді

Виступи проти шкільної сегрегації, кін. 1950-х рр.

Кортеж президента Дж. Кеннеді на вулицях Далласа, 22 листопада 1963 р.

Присяга Л. Джонсона у літаку, 1963 р.

Мартін Лютер Кінг на прийомі в президента США

Антивоєнні протести у Вашингтоні, 1970 р.

Допит Р. Ніксона під час Вотергейтського скандалу

Подружжя Рейганів після президентської інавгурації, 1981 р.

Американські солдати в Перській затоці, 1991 р.

Білл Клінтон

11 вересня 2001 р.

Зустріч президентів України та США –
В. Ющенко та Дж. Буша-молодшого

Барак Обама

КАНАДА

Канадські солдати з прапором Третього Райху, 1945 р.

Вільям Лайон Маккензі Кінг

Представник радянського посольства Ігор Гузенко розповідає про шпигунську мережу СРФ на Заході

Джон Діфенбейкер дає інтерв'ю

Лестер Пірсон

Шарль де Голль у Монреалі,
1967 р.

В умовах надзвичайного
стану в Квебеку,
1970 р.

Виступ Рене Левека,
1973 р.

Канадські хокеїсти
здобувають вирішальну
перемогу над збірною СРСР,
1972 р.

П'єр Трюдо

Генерал-губернатор Канади
Роман Гнатишин

Канадські індіанці

Перший посол України в Канаді
Левко Лук'яненко (у центрі)

Жан Кретьєн

Стівен Гарпер

Пам'ятник українській писанці
в м. Вегревіль

Розділ 6. Велика Британія

Внутрішня і зовнішня політика лейбористських урядів 1945 – 1951 рр. Велика Британія постраждала під час Другої світової війни порівняно менше, ніж інші європейські країни. Людські жертви становили 145 тис. убитими, 278 тис. пораненими, 43 тис. осіб пропали безвісти. Було пошкоджено понад 4 млн помешкань, знищено 30% торговельного флоту. За роки війни країна втратила 25% національного багатства. Державний борг зріс до 23,7 млрд фунтів-стерлінгів, із яких 3,3 млрд становила зовнішня заборгованість перед США. Загалом за роки війни відбулося незначне скорочення виробництва (на 10%), однак обладнання англійських підприємств зносилося, технічний прогрес уповільнився. На 60% порівняно з 1938 р. скоротився експорт.

Друга світова війна, хоч і була переможною для Великої Британії, однак вона призвела до реального послаблення її економічних і політичних позицій на світовій арені.

Відразу ж після всенародного тріумфального відзначення перемоги над нацистською Німеччиною в коаліційному уряді Вінстона Черчілля виявилися досі приховані суперечності між лейбористами, які наполягали на швидкому проведенні глибоких соціально-економічних перетворень, і консерваторами, котрі до таких радикальних змін не були готові. І одні, й другі прагнули провести вибори до парламенту ще до завершення війни на Далекому Сході, сподіваючись використати переможні настрої британців. Проведення виборів тим більше було на часі, що повноваження Палати громад, обраної ще 1935 р., давно минули і, зважаючи на умови воєнного часу, були законодавчим шляхом продовжені.

Парламентські вибори було призначено на липень 1945 р. В основу виборчої кампанії консерватори поставили тези, які прославляли особу В. Черчілля, як державного діяча, що організував перемогу і якому необхідно було довірити завдання “завершити справу”. У програмному документі партії “Декларація про політику

містера В. Черчілля” йшлося про необхідність підтримки вільного підприємництва, багатообіцяючі заходи у сфері житлового будівництва, стабілізацію фінансової системи. Зовнішньополітичні плани зводилися до тісної співпраці з США, й одночасно збереження союзних відносин із СРСР, згідно з договорами й угодами, підписаними під час війни.

У передвиборній програмі лейбористів, названій “Обличчям до майбутнього”, викладалася концепція “демократичного соціалізму”, при цьому основним завданням ставилося створення “держави загального добробуту”. Лейбористи запевняли співвітчизників у своїй готовності забезпечити всіх робітників і службовців працею, розширити житлове будівництво, покращити систему соціального страхування та охорони здоров’я. З метою успішного виконання цієї програми передбачалися такі основні заходи: збереження контролю держави над економікою, націоналізація її ключових галузей. При цьому лейбористи рішуче відмежовувалися від марксизму, підкреслюючи, що вони є прихильниками реформування капіталістичної системи легальним парламентським способом, і аж ніяк не шляхом “революційної ліквідації”.

Підсумки виборів виявилися дещо несподіваними: лейбористи не тільки перемогли, але й уперше отримали абсолютну більшість у Палаті громад – 393 мандати проти 213 у консерваторів та їхніх союзників – Ольстерських юніоністів. Ліберальна партія здобула лише 12 мандатів, 14 – незалежні політики, а 8 розподілили представники дрібніших партій (у т. ч. два комуністи). Результати виборів стали віддзеркаленням полівіння настроїв британського суспільства, яке відбулося в період війни. Широкі верстви громадян прагнули у соціально-економічному житті корінних змін, що їх декларувала Лейбористська партія. Внаслідок виборів було сформовано третій лейбористський уряд, який очолив лідер партії з 1935 р. Клемент Еттлі.

Новий уряд зіткнувся із цілим рядом проблем, найгострішими з яких були ліквідація наслідків війни і відбудова економіки. При цьому давалося взнаки зростання дефіциту торговельного балансу в результаті скорочення експорту і збільшення імпорту. Продовольчі запаси країни знаходилися на межі вичерпання, ринок споживчих товарів був паралізований низькою купівельною спроможністю

населення. До того ж у серпні 1945 р. уряд США оголосив про припинення поставок за ленд-лізом, і відтепер країна змушена була розплачуватися за постачання продовольства готівкою. Все це викликало інфляцію.

Уряд намагався боротися з інфляційними процесами за допомогою зовнішніх запозичень. У грудні 1945 р. було підписано фінансову угоду зі США, згідно з якою країна отримувала кредит розміром 4,4 млрд доларів. Одночасно Канада надала позику в 1,25 млрд американських доларів. Із 1948 р. вступив у дію “план Маршалла” – американська програма післявоєнної відбудови Європи. Згідно з цим планом Велика Британія мала одержати допомогу на суму понад 3 млрд доларів у вигляді поставок товарів та 337 млн доларів позики. Фінансова угода і допомога за “планом Маршалла” відіграли важливу роль у відбудові країни в перші повоєнні роки.

Однак *відбудова господарства* раз у раз натрапляла на серйозні труднощі. Економічний спад у США на зламі 1948 – 1949 рр. викликав певні фінансові труднощі й у Великій Британії. Щоб зупинити відплив із країни золотовалютних резервів і підвищити конкурентоспроможність товарів англійського експорту, уряд провів у вересні 1949 р. девальвацію фунта стерлінгів на 30,5%. Однак разом із стабілізацією фінансової сфери країни цей захід спричинив зростання цін на внутрішньому ринку, різко ускладнивши економічну ситуацію в країні. Лейбористський уряд вирішив відмовитися від подальшої участі у “плані Маршалла”, умовою якого була необмежена свобода валютно-фінансових операцій на внутрішньому ринку. Серед заходів лейбористського уряду особливе незадоволення викликало підвищення податків на прибутки та імпортовані товари. Уряд трактував такі заходи як необхідність для зупинення інфляції і обмеження імпорту. Однак це вело до зниження купівельної спроможності населення і підвищення цін на продукти.

Одним із основних компонентів соціально-економічної політики лейбористів була націоналізація найважливіших галузей економіки. Гасло націоналізації в перші повоєнні роки мало популярність не тільки у Великій Британії, але й у багатьох інших країнах Західної Європи. Робітництво, яке становило тоді більшість

самодіяльного населення, вбачало в цьому заході великий крок вперед на шляху переходу основних матеріальних багатств країни від купки олігархів із числа великої буржуазії у власність усього народу. З другого боку, націоналізація ряду галузей промисловості диктувалася потребами розвитку економіки: без реконструкції підприємств паливно-енергетичної, сталеливарної галузей і транспорту, які становили основну виробничу інфраструктуру народного господарства, а проте знаходилися в занепаді, англійській економіці було важко відновити свою конкурентоспроможність. Першим кроком у цьому напрямку було проведення націоналізації Англійського банку в лютому 1946 р. Далі з 1946 до 1948 р. у державну власність перейшли залізниці, цивільна авіація, вуглевидобувна, електротехнічна галузі, транспорт, телеграфний та радіозв'язок. У 1949 р. уряд розпочав націоналізацію сталеливарних заводів. До 1950 р. в державному секторі було зосереджено вже 20% потужностей промисловості.

Реконструкція галузей, що підлягали націоналізації, вимагала значних капіталовкладень, не приносячи при цьому швидких прибутків. Через це промисловці, більшою чи меншою мірою, були зацікавлені в тому, щоб держава власними коштами проводила переоснащення націоналізованих підприємств. Їх колишні власники одержали відповідну компенсацію.

Результати націоналізації були неоднозначні. Є підстави твердити, що сама собою вона не стала чинником, який суттєво сприяв процесу відбудови і розвитку економіки країни.

Попри всі труднощі лейбористському уряду вдалося досягнути безумовних успіхів у відродженні економіки країни. Вже у 1947 р. промислове виробництво вийшло на довоєнний рівень, а в 1951 р. перевершило його майже на третину. З метою збільшення виробництва продуктів харчування у 1947 р. уряд прийняв чотирирічну програму розвитку сільського господарства, що передбачала надання субсидій фермерам за підвищення врожайності і продуктивності тваринництва. В результаті сільськогосподарське виробництво на початку 50-х рр. теж досягло довоєнного рівня.

Велику увагу третій лейбористський уряд приділяв *соціальної політиці*. Згідно з прийнятими законами, населенню країни гарантувалися пенсії за віком – для жінок із 60, а для чоловіків –

до 65 років, виплата допомоги при втраті роботи, у разі хвороби, оплачувані відпустки, допомога у зв'язку з народженням дитини. Було здійснено перехід на єдине державне страхування, фонд якого формувався із внесків держави, працедавців і робітників (приблизно рівними частками). Витрати держави на соціальне страхування збільшилися у 2,5 раза. Запроваджувалася безоплатна медична допомога населенню, створювалася єдина управлінська система в медичній галузі.

У країні розпочалося широке житлове будівництво. Було побудовано понад 1 млн житлових будинків, держава контролювала розмір орендної плати, стримуючи ціни на житло на рівні воєнного часу. Було скасовано закон 1927 р. про профспілки, який обмежував їхнє право на страйки. Загалом реформи уряду К. Еттлі мали важливі соціально-економічні наслідки. Вони забезпечили повоєнну відбудову народного господарства країни, зокрема реконструкцію промисловості і розвиток сільського господарства, створили умови для наступного піднесення життєвого рівня населення.

Лейбористи вважали здійснювані ними реформи втіленням у життя теорії *“демократичного соціалізму”*. Соціально-економічні заходи уряду К. Еттлі розцінювалися лейбористами як *“мирна революція”*, що перетворювала Велику Британію у *“державу загального добробуту”*. Такі оцінки були явним перебільшенням. Хоча матеріальне становище населення порівняно з воєнними роками покращилося, проте його загальний добробут у перші повоєнні роки залишався невисоким, що викликало розчарування широких мас. Через це популярність лейбористського уряду почала падати.

У таких умовах лейбористи вважали за потрібне винести на розсуд виборців питання про ставлення до соціально-політичного курсу уряду. З цією метою К. Еттлі оголосив про проведення дострокових парламентських виборів, які були призначені на 23 лютого 1950 р. Не лише лейбористи, але й консерватори старанно готувалися до цих виборів. Враховуючи поразку на виборах 1945 р., лідери консерваторів переглянули свої окремі програмні позиції, вдаючись до *“соціального консерватизму”*, згідно з яким передбачалася активна участь держави у регулюванні економіки і розв'язанні соціальних проблем. У партії посилилося *“технологічне”*

крило, яке виступало за встановлення конструктивного діалогу з профспілками, молоддю, висловлювалося за досягнення рівного представництва чоловіків та жінок у державному управлінні.

На виборах лейбористи перемогли, хоча й втратили 78 депутатських місць. Консерватори збільшили своє представництво на 85 мандатів. Новостворений четвертий лейбористський уряд, очолюваний К. Еттли, спирався на незначну більшість у Палаті громад. Він протримався при владі майже півтора року, при цьому якихось суттєвих змін у політичний курс йому внести не вдалося.

У зовнішній політиці лейбористи продовжували курс попереднього коаліційного уряду В. Черчілля, що базувався на тісній співпраці зі США. Незмінність *зовнішньої політики* Великої Британії була зумовлена наслідками Другої світової війни, зокрема новим співвідношенням сил на міжнародній арені і загостренням суперечностей між двома наддержавами – США та СРСР, які спричинили розкол світу на два протилежні табори. Фінансова залежність від Волл-Стріт, загроза радянської експансії для країн Європи та Азії прирікали Велику Британію на військово-політичний союз із Сполученими Штатами, які в нових повоєнних умовах залишалися її природнім союзником.

Фактично лейбористський уряд у своїй зовнішній політиці реалізовував теоретичні положення, які були розроблені такими авторитетними лідерами консервативної опозиції як Вінстон Черчілль та Ентоні Іден. Опрацьована ними концепція зовнішньої політики пристосовувала глобальні претензії Великої Британії до реалій повоєнного світу. Британська зовнішня політика, згідно з цією концепцією, повинна була базуватися у межах трьох основних “кіл відповідальності”: атлантичної співпраці, британської співдружності і об'єднаної Європи.

В умовах, коли суперечності між союзниками, що виникли наприкінці Другої світової війни, почали переростати у відкрите протистояння внаслідок грубого порушення урядом СРСР Атлантичної хартії, В. Черчілль одним із перших сформулював нову геополітичну філософію, яку взяли на озброєння не тільки британська, а й уся західна політична еліта. У своїй промові у Фултоні (США) 5 березня 1946 р., аналізуючи повоєнну ситуацію, політик підкреслив, що світу загрожує тиранія комунізму, внаслідок чого

можуть бути знищені *“конституційний порядок, право народу змінювати характер або форму правління при обов’язковому торжестві свободи слова і думки”*. Він закликав до об’єднання сил усіх демократичних країн для захисту свого права на свободу. Наріжним постулатом цієї промови було визнання факту розколу світу на дві системи, що протистояли одна одній. В. Черчилль обґрунтував також основи взаємопов’язаної англо-американської зовнішньої політики як ключового елемента глобальної стратегії країн Заходу.

Такий курс цілком відповідав прагненням лейбористського кабінету: майже відразу після свого приходу до влади він проголосив політику атлантичної солідарності, і разом із урядом США приступив до організації оборони проти проникнення радянської експансії та комуністичних впливів. Незважаючи на фінансові труднощі, у 1946 р. британський уряд прийняв рішення про виробництво власної атомної бомби. Прямі військові витрати зберігалися на високому рівні: 10 – 11% національного доходу. Саме Велика Британія разом зі США у 1946 р. рішуче засудила намагання СРСР спровокувати розкол Ірану і залишити там свої війська, а також спроби комуністичної агресії у Греції в 1946 – 1947 рр., підтримавши законний уряд країни. Велика Британія спільно зі США та Францією виступила за відновлення державності Німеччини шляхом проведення виборів та об’єднання західних окупаційних зон.

Лейбористський уряд на перших порах підтримав ініціативу європейської інтеграції. У лютому 1947 р. Велика Британія виступила організатором руху за об’єднання країн Європи в економічний і політичний союз. У липні 1947 р. Велика Британія взяла участь у нараді в Парижі шістнадцяти західноєвропейських держав, що приєдналися до “плану Маршалла”, на якій було створено Комітет європейської організації економічної співпраці. Навесні 1948 р. Велика Британія (разом із Францією, Бельгією, Нідерландами і Люксембургом) стала ініціаторкою підписання Брюссельського пакту про створення згаданими п’ятьма державами Західного союзу. Формально завданням цього першого післявоєнного військово-політичного блоку в Західній Європі мала стати спільна протидія *“в разі поновлення Німеччиною політики агресії”*, фактично ж справжня його мета полягала в готовності протистояти можливій радянській агресії супроти Західної Європи. У 1949 р. Велика

Британія в числі десяти західноєвропейських країн виявила ініціативу щодо створення Ради Європи – регіональної міжнародної організації, метою діяльності якої став захист прав людини, парламентської демократії, узгодження політики держав-членів у соціальній і правовій сферах, у галузі культури.

Разом із тим лейбористи дедалі більше доходили висновку, що проблеми Британської імперії, кризові явища в ній, посилені зростанням національно-визвольного руху в колоніях, є важливішими й заслуговують більшої уваги, ніж об'єднаний рух у Європі. Уряд К. Еттли з перших днів своєї діяльності намагався перешкодити розпаду Британської імперії не тільки силою, а й переглядом її політичних і організаційних основ. Таким чином, Велика Британія дедалі більше втрачала контроль над ситуацією в найбільшій своїй колонії Індії. Влітку 1946 р. там між індусами та мусульманами спалахнули криваві сутички, в яких загинули тисячі людей. З метою запобігання подальшим ексцесам британська влада опрацювала план створення на території колонії двох незалежних держав – Індійського союзу з переважно індуським населенням і Пакистану – з переважно мусульманським. У серпні 1947 р. обидві держави проголосили свою незалежність. Відтоді розпочався новий етап в еволюції Британської імперії. З 1947 р. назви “Британська імперія” і “британський підданий” почали замінюватися на “Британська Співдружність”, “громадянин Співдружності”. Термін “домініон” зник із офіційних документів.

У 1948 р. надано незалежність Цейлону та Бірмі. В африканських володіннях Великої Британії – Золотому Березі, у Північній і Південній Родезії спалахнули міжетнічні конфлікти. В Південно-Африканському Союзі в результаті виборів 1948 р. до влади прийшла Націоналістична партія, яка жорстко проводила політику апартеїду – расового гноблення корінного населення. Таку політику у Лондоні не схвалювали і вона стала додатковою проблемою для британського уряду.

Відчутного удару міжнародному престижу Великої Британії завдали події в Палестині – британській підмандатній території. Туди на заклик сіоністських організацій у перші повоєнні роки ринули потоки єврейських переселенців із різних країн. Спроби британської адміністрації обмежити цей неконтрольований рух “на

історичну батьківщину” виявилися неефективними. Місцеве арабське населення зустрічало переселенців із відвертою неприязню, в ряді місць доходило до збройних сутичок і конфліктів. Єврейські бійовики, звинувачуючи британську владу в підтримці арабів, віддалися до нападів на поліційні дільниці, в Єрусалимі підірвали штаб британських військ і ряд адміністративних будинків. Британська адміністрація провела масові арешти, в окремих містах запровадила воєнний стан, а з січня 1947 р. змушена була розпочати евакуацію англійців, які зазнавали постійних нападів. Запропонований урядом Великої Британії план поділу Палестини на дві окремі незалежні держави викликав розкол у Лейбористській партії. Опір єврейського населення країни наростав із новою силою і уряд К.Еттлі в лютому 1947 р. заявив про те, що знімає з себе владні функції в Палестині й передає їх ООН. 14 травня 1948 р. єврейські політичні лідери оголосили про створення держави Ізраїль. Лейбористський уряд змушений був вивести з Палестини решту своїх військ.

Провалом завершилися спроби Великої Британії організувати економічну блокаду Ірану після прийняття його урядом у 1951 р. рішення про націоналізацію нафтової промисловості, яку в основному контролювала британська компанія. З Іраном було розірвано дипломатичні відносини, до його берегів направлено британські військові кораблі. Уряд США не підтримав різких дій свого союзника, вважаючи їх неадекватними, і на подальші кроки, спрямовані проти Ірану, британці не зважилися.

Коли влітку 1950 р. лейбористський уряд ухвалив рішення скерувати британські військові підрозділи для участі у воєнних діях у Кореї під прапором ООН для захисту Південної Кореї від комуністичної навали з Півночі, громадська думка щодо цього кроку була неоднозначною: чимало угруповань та організацій лівого спрямування гостро засуджувало участь Великої Британії у корейській війні.

Внутрішні труднощі, особливо напружене фінансове становище, дошкульні зовнішньополітичні провали викликали гостру дискусію всередині Лейбористської партії. В ній посилювалося ліве крило, яке очолив міністр праці Ернест Бевін. Ліві лейбористи піддавали різкій критиці політику уряду.

В умовах зниження популярності уряду лейбористське керівництво на чолі з К. Еттли зважилося призначити на жовтень 1951 р. дострокові вибори до парламенту.

Правління консерваторів (1951 – 1964). На виборах у жовтні 1951 р. консерватори отримали абсолютну більшість депутатських місць – 321, у той час як лейбористи – лише 295, інші партії – 9. Новий консервативний уряд очолив 77-річний В. Черчилль. Незмінне перебування консерваторів при владі тривало до 1964 р. Крім В. Черчилля, консервативні уряди послідовно очолювали Ентон Іден (1955 – 1957), Гарольд Макміллан (1957 – 1963), Александр Дуглас Г'юм (1963 – 1964).

Ключовими проблемами, над розв'язанням яких трудилися консерватори впродовж усього тринадцятирічного періоду свого правління, були намагання стабілізувати економіку та реформувати Британську імперію. Хоча сформований кабінет міністрів складався в основному з представників “старої гвардії” консерваторів і В. Черчилль повернувся до притаманного йому авторитарного стилю керівництва, він разом із тим змушений був узяти на озброєння окремі положення програмного документу молодих консерваторів під назвою “Промислова хартія”. У ньому, разом із визнанням вічних цінностей приватної власності і ринкових відносин, підкреслювалася й доцільність обмеженого використання практики державного регулювання економіки, в тому числі планування, стимулювання виробництва заохочувальними заходами, а в окремих випадках – запровадження контролю над зростанням цін.

Проголосивши курс “терпимості і конструктивності”, уряд В. Черчилля не став докорінно змінювати політику попередників – лейбористів. Виконуючи свої передвиборні обіцянки, уряд не вдався до широкомасштабної приватизації націоналізованих лейбористами галузей: було реприватизовано лише сталеливарні заводи та автомобільний транспорт. Особливе значення при виборі форм власності відігравав принцип ефективності виробництва. Уряд опрацював програму фінансового оздоровлення країни, яка передбачала скорочення імпорту промислової сировини і продовольства, хоча такий захід спричиняв зростання цін на продукти харчування. З метою стимулювання економіки уряд надавав як приватним, так і державним промисловим корпораціям субсидії, допомагав

знижувати витрати виробництва, заохочував впровадження нових технологій. У першій половині 50-х років намітилося динамічне піднесення в електроенергетиці, машинобудівній, хімічній промисловості, меншою мірою – у текстильній і вугільній галузях. Середньорічні темпи приросту промислової продукції в цей період становили 3,3%, а приріст валового національного продукту – 2,7%, що було приблизно вдвічі менше, ніж у перше повоєнне п'ятиріччя. Натомість помітно знизився рівень безробіття: у 1955 р. воно становило лише 300 тис. осіб.

Підкреслену увагу уряд В. Черчілля приділяв соціальним проблемам, ключовими з яких були житлове будівництво, охорона здоров'я та розвиток освіти. Урядові вдалося забезпечити постійне розширення житлового фонду, зниження вартості муніципального житла за рахунок упровадження нових технологій. Якщо у 1951 р. було побудовано 234 тис. муніципальних будинків, то у 1954 р. – майже 350 тис. На відміну від лейбористського уряду, значні субсидії надавалися приватному сектору будівництва (споруджувалися переважно одно- і двосімейні котеджі).

Одночасно уряд В. Черчілля суттєво збільшив бюджетні видатки на охорону здоров'я і освіту. При збереженні затвердженої лейбористами Національної служби охорони здоров'я (з переважачою кількістю державних медичних установ) безкоштовне медичне обслуговування почало здійснюватися більш диференційовано для працюючих та пенсіонерів, що призвело до скорочення часу очікування в лікаря. Запроваджено транспортування хворих для нестационарного лікування.

Не перебудовуючи традиційної системи освіти з її ієрархією, за якої елітарні приватні гімназії значно відрізнялися високим ступенем підготовки учнів, порівняно з державними навчальними закладами, уряд консерваторів доклав чимало зусиль для розбудови масових шкіл, збільшивши майже вдвічі видатки на освіту.

У зовнішній політиці уряд В. Черчілля продовжував утілювати розроблені ним та Е. Іденом теоретичні положення концепції *"трьох кіл відповідальності"*. Однак, послідовно відстоюючи політичну єдність атлантичного співробітництва, консервативний уряд був змушений ще більшою мірою ніж його попередники – лейбористи, перенести акценти з європейських справ на збереження і

реформування Британської співдружності, в якій у 50-х – на початку 60-х рр. виникла загроза повного розпаду. З метою збереження своїх економічних та політичних позицій на широких просторах Співдружності уряд намагався уникати прямого збройного втручання, здебільшого вдаючись до дипломатичного маневрування та проведення реформ у “дусі часу”. Спеціально скликана 1952 р. конференція прем’єр-міністрів країн Співдружності закріпила рішення про зміну назви імперії, легалізувала поняття “громадянин Співдружності”, визначила статус британського монарха як “голови Співдружності”. Новий титул було присвоєно королеві Єлизаветі II, яка того року зійшла на престол.

Прагнучи зміцнити свій вплив у країнах “третього світу”, уряд В. Черчілля підтримував на Далекому Сході процеси мирного врегулювання корейського конфлікту (1953) та індокитайської проблеми (1954). Його уряд не вдавався до силового вирішення африканських проблем. Зокрема, у жовтні 1954 р. він підписав із Єгиптом договір, згідно з яким англійські війська впродовж 20 місяців мали залишити територію африканської країни.

В європейській політиці уряд В. Черчілля особливу увагу звертав на зміцнення оборони країн Заходу і створення політичного та військового союзу західноєвропейських країн. Велика Британія підтримала у 1952 р. пропозицію США про скасування окупаційного статусу ФРН. У 1954 р. британський уряд разом із США та іншими союзниками підписав Паризькі угоди, на основі яких ФРН у травні 1955 р. вступила у НАТО.

Після урочистого відзначення свого 80-річчя В. Черчілля подав у відставку. Уряд очолив Ентоні Іден, який несподівано оголосив про достроковий розпуск парламенту і призначив нові вибори. Вони відбулися у квітні 1955 р. і принесли впевнену перемогу консерваторам – 345 депутатських мандатів (лейбористи – 277, ліберали – 8). Однією з причин успіху консерваторів було те, що їхнього лідера Е. Ідена значна частина англійців розцінювала як *продовження “черчіллівської епохи”*.

Очоливши уряд, Е. Іден не мав наміру змінювати внутрішню політику, проте, враховуючи миролюбні заяви нового керівництва СРСР, що прийшло до влади після смерті Й. Сталіна (1953), він вирішив активізувати зовнішньополітичну діяльність із метою

зміцнення безпеки і престижу країни. Е.Іден виступив з ініціативою проведення переговорів між СРСР і країнами Заходу щодо гальмівних проблем міжнародних відносин: виведення військ із чужих територій, возз'єднання Німеччини, скорочення всіх видів озброєнь. Завдяки такій ініціативі Е.Ідена в Женеві у липні 1955 р. відбулася перша в повоєнний період зустріч глав урядів США, СРСР, Великої Британії і Франції. Хоча підсумки цієї конференції звелися до декларативних заяв про наміри продовжувати переговори і покращити економічні та культурні зв'язки, це був перший крок у напрямку розрядки міжнародного напруження. У квітні 1956 р. Велику Британію вперше відвідали керівники СРСР – перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов і глава уряду М. Булганін, що спричинилося до похвалення відносин між обома країнами.

З іншого боку, в 1955 р. під безпосереднім керівництвом британського уряду на Близькому та Середньому Сході було утворено новий військово-політичний блок – Багдадський пакт, до якого, крім Великої Британії, увійшли Туреччина, Ірак, Іран та Пакистан. Згідно з планами Е. Ідена, до пакту мали приєднатися також Йорданія і Єгипет. Створення такого проанглійського пакту в районі традиційної британської присутності повинно було зміцнити позиції Великої Британії в регіоні, зокрема посилити її контроль за Суецьким каналом. Однак сподівання на приєднання до Багдадського пакту Йорданії та Єгипту виявилися марними, що стало явним провалом британських планів на Близькому Сході. Більше того, у липні 1956 р. Єгипет оголосив про націоналізацію Суецького каналу.

Націоналізація Суецького каналу завдавала значних втрат стратегічним та економічним інтересам Великої Британії: адже через канал здійснювалася четверта частина її імпорту і експорту, перевозилося майже 40% усієї видобутої британськими компаніями нафти в країнах Близького Сходу. Велика Британія разом із Францією, яка володіла частиною акцій Суецького каналу, подали скаргу на Єгипет до Ради Безпеки ООН. Радянський Союз, чий вплив у Єгипті в цей час посилювався, оголосив про підтримку політики єгипетського уряду і, користуючись правом вето в Раді Безпеки, не допустив прийняття нею будь-якої резолюції, спрямованої проти Єгипту.

У такій ситуації Велика Британія, Франція та Ізраїль домоглися про спільні воєнні дії проти Єгипту. Розпочалася концентрація військ. Велика Британія виділила для запланованої експедиції понад 50 тис. солдатів і близько 100 військових кораблів.

29 жовтня Ізраїль розпочав воєнні дії наступом на Синайському півострові, а наступного дня британські і французькі війська зайняли Суец. Одночасно було піддано бомбардуванню єгипетські аеродроми та інші військові споруди, що спричинило жертви серед мирного населення. Такі дії союзників проти Єгипту викликали бурхливу реакцію в усьому світі. СРСР погрожував застосувати навіть ядерну зброю, якщо Велика Британія, Франція та Ізраїль не зупинять наступ на Єгипет. Проти вторгнення трьох держав у Єгипет висловилися США і Генеральна Асамблея ООН. Несподівано для британських політиків війна за Суецький канал поставила країну на межу ядерного конфлікту. Після прийняття резолюції ООН війська Великої Британії, Франції та Ізраїлю в грудні 1956 р. змушені були покинути територію Єгипту.

Військово-політична поразка Великої Британії на Близькому Сході змусила Е. Ідена піти у відставку. Новим прем'єр-міністром став Гарольд Макміллан, який оновив склад уряду майже виключно молодими політиками. Він був першим із англійських прем'єрів, який відкрито заявив про необхідність враховувати у внутрішній і зовнішній політиці *"вітер змін"*, закликав консерваторів перейти від мовчазного визнання реалій у британському суспільстві і світі до створення прогресивної національної моделі розвитку. Г. Макміллан робив ставку на поміркований варіант неоконсерватизму, розглядаючи його як необхідну загальнонаціональну ідеологію надкласової солідарності.

Із 1957 р. у діях уряду стали очевидними два пріоритети: виконання широкого комплексу соціальних програм і різке підвищення вартості державних цінних паперів із метою збільшення рівня банківських відсотків і поповнення державної скарбниці. Зниження процентної ставки в поєднанні з активною соціальною політикою викликали наприкінці 50-х і на початку 60-х років піднесення підприємницької діяльності. Нарощування споживчого попиту – найважливішого фактора збалансованості ринкових відносин – досягалося шляхом регулювання трудових відносин і розширення

соціальної інфраструктури. Політика заохочення підприємництва диктувалася саме “вітром змін”: в індустріальних країнах світу набирала розмаху науково-технічна революція – основний прискорювач промислового прогресу.

Проте вже з 1961 р. *економічна кон'юнктура* в країні почала погіршуватися: підвищений споживчий попит викликав інфляційне зростання цін внаслідок відносного здешевлення імпортованих виробів та зростання їх доставок, виник дефіцит платіжного балансу. Індустріальні гіганти британської економіки, виробництво яких до цього забезпечувалося колоніальними сировинними ресурсами, на початку 60-х років різко втрачали свої позиції на світових ринках. Падіння виробництва спричинили також податкова і фінансова підтримка конкурентоспроможних на світовому ринку фірм. Унаслідок втрати колоній подорожчала імпортована сировина, ціни на яку не компенсувалися зростанням англійського експорту. Тривала орієнтація на розміщення інвестицій за кордоном перешкоджала нарощуванню капіталів у найновіших галузях індустрії на території Великої Британії. Внаслідок цього на початку 60-х років склалася парадоксальна ситуація, коли нарощування виробництва в традиційних галузях британської промисловості призводило виробників до збитків. Виник дефіцит платіжного балансу країни, а це вело до інфляції. Безпосередньою причиною погіршення економічної кон'юнктури було також падіння позицій фунта стерлінгів на міжнародному валютно-фінансовому ринку. Саме в таких умовах почалася переорієнтація на нарощування капіталів у найновіших галузях промисловості замість розміщення їх за кордоном.

На відміну від інших індустріальних країн перше повоєнне десятиріччя у Великій Британії характеризувалося відсутністю глибоких і тривалих криз. Падіння промислового виробництва в 1952, 1958, 1963 рр. складало всього 1 – 2%. Необхідність зменшити витрати виробництва, підвищити конкурентоспроможність англійських товарів змушувала державу і великі корпорації вдосконалювати методи управління, оновлювати технологію, підвищувати рівень концентрації капіталу. Частина коштів репатріантів із колишніх колоній залучалася на початку 60-х рр. саме в найновіші прибуткові галузі індустрії. Уряд Г. Макміллана перейшов до

тактики гнучкого регулювання економіки, що одержала назву політики “стоп-іди”. Суть її зводилася до того, щоб за допомогою державного втручання зупинити окремі види виробництва, з метою забезпечити на належному рівні ціни. Велика Британія в період правління уряду консерваторів перетворилася в країну майже суцільної зайнятості: число безробітних коливалося від 1,2 до 2,5%.

Незважаючи на очевидні успіхи повоєнного індустріального розвитку, Велика Британія значно поступалася американській, німецькій та японській промисловості за рівнем спеціалізації та технічного оснащення. До 1960 р. Велика Британія займала в промисловому виробництві друге місце у світі після США. Однак уже в 1960 р. її випередила ФРН. Частка Великої Британії у світовому промисловому виробництві скоротилася з 11,6% у 1950 р. до 9,3% у 1960 р.

Зовнішньополітичний курс уряду Г. Макміллана був спрямований на зміцнення співробітництва в рамках Північноатлантичного союзу з метою закріплення безпеки, зростання міжнародного авторитету країни та збереження впливів Великої Британії на країни Співдружності – її колишні колонії.

Створення впродовж 1951–1957 рр. системи європейських співтовариств (Європейське об'єднання вугілля і сталі, Європейське економічне співтовариство та Євроатом) шістьма країнами (Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург) без участі Великої Британії свідчило про певну ізоляцію її від континентальної Європи, створювало загрозу витіснення країни з європейського ринку. У відповідь зусиллями британських дипломатів було створено у 1960 р. Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ), яка об'єднала Велику Британію та шість невеликих країн, що не увійшли до ЄЕС. Згідно з установчим договором, між цими країнами утворювалася зона вільної торгівлі, в межах якої не передбачалося скасування митних тарифів, а лише “дискримінаційних обмежень товарообміну”. Створення ЄАВТ лише частково вирішувало проблему доступу на європейський ринок. Тому вже незабаром Велика Британія почала клопотатися про її прийняття до ЄЕС (“Спільного ринку”, як його неофіційно називали). При цьому Лондон вимагав для себе “особливого статусу”, заснованого на визнанні інтеграційних зв'язків Великої Британії

країнами Співдружності і ЄАВТ. Однак рішучим противником членства Великої Британії у “Спільному ринку” був президент Франції Шарль де Голль, і ця його позиція була віддзеркаленням англо-французького суперництва на західноєвропейському просторі.

Вето Франції на спробі Великої Британії вступити до ЄС було дипломатичною поразкою Г. Макміллана, яка ставила під сумнів ефективність економічної стратегії консервативного уряду. Рейтинг Г. Макміллана і консервативного уряду падав. Остаточно друйнував його становище гучний шпигунський скандал, у центрі якого опинився військовий міністр Джон Проф'юмо, молоденька коханка якого здобувала і передавала радянському дипломатові таємну інформацію. У жовтні 1963 р. Г. Макміллан змушений був подати у відставку. Новим прем'єр-міністром став Александр Дуглас-Г'юм. Його прихід не вніс якихось змін у проведення внутрішньої і зовнішньої політики уряду.

У плані збереження присутності Великої Британії у важливих стратегічних регіонах на початку 60-х років було розроблено доктрину “*на схід від Суєца*”, суть якої полягала в тому, що британські війська, крім Європи та Середземномор'я, повинні зберігати свої бази також у Перській затоці, Індійському і Тихому океанах. Доктрина “на схід від Суєца” відображала прагнення Великої Британії зберігати своє колишнє становище світової держави. Для її реалізації необхідні були дуже великі фінансові затрати.

Зусилля консерваторів зупинити остаточний розпад Британської колоніальної імперії шляхом дипломатичних заходів і проведення реформ не досягли накреслених цілей. До середини 60-х років фактично відбувся остаточний розпад імперії. В Африці проголосили свою незалежність колишні англійські колонії Золотий Берег (1957; новостворена держава одержала назву Гана), Нігерія, Камерун, Сомалі (1960), Таньганька і Сьєрра-Леоне (1961), Уганда (1962), Кенія (1963). У 1960 р. Г. Макміллан оголосив, що буде проводити політику “*плавного і ліберального прогресу щодо африканських країн*”, яка по суті, означала поступовий відхід зі Східної, Центральної і Південної Африки.

Проголошення незалежності в окремих англійських колоніях супроводжувалося зародженням етнічно-релігійних та расових конфліктів. Британській дипломатії не вдалося запобігти

громадянській війні в Нігерії та Уганді. У Південній Африці, яка проголосила себе республікою (1960), було встановлено расистський режим апартеїду. У Південній Родезії у 1965 р. білі поселенці здійснили переворот, внаслідок чого було встановлено такий же расистський режим, як і в Південно-Африканській республіці. Г. Макміллан під час своїх численних дипломатичних візитів до новоутворених держав намагався налагодити економічну і політичну співпрацю в системі Співдружності. Саме він був ініціатором концепції “багаторасової асоціації” як необхідної умови існування Британської Співдружності.

Економічне відставання Великої Британії, остаточний розпад Британської імперії і дипломатичні поразки у Європі болуче сприймалися англійським суспільством і розцінювалися як втрата країною колишньої величі. Продовження політики за принципом “стоп-іди” урядом А. Дугласа-Г'юма призвело до уповільнення розвитку економіки, свідчило про відсутність нових ідей у правлячій Консервативній партії. Велика Британія відставала за темпами економічного розвитку від інших індустриальних країн. Середньорічний приріст британської промислової продукції складав лише 3%, тоді як у США – 4%, Франції – 5,5%, ФРН та Італії – по 7,4%, Японії – 15,2%. Зниження темпів економічного зростання на фоні стабільного піднесення інших країн загрожувало відкочуванням країни до другого ряду провідних держав Заходу. Відповідальність за такі результати суспільство покладало на правлячу Консервативну партію. В умовах наближення виборів лейбористи посилили критику уряду, звинувачуючи його у бездіяльності і некомпетентності. Період перебування консерваторів при владі (1951–1964) опоненти трактували як “тринадцять змарнованих років”. Одночасно лейбористи оприлюднили свої передвиборні документи, в яких обіцяли не тільки оздоровити британську економіку, а й реалізувати у Великій Британії “справжні ідеали соціалізму” шляхом проведення “технократичної революції”. Вперше основні положення їхньої тодішньої програми було оприлюднено у заяві “Лейбористи і наукова революція” (1963), пізніше розвинутій у наступних партійних документах. Основну роль в оздоровленні економіки вони відводили науково-технічній революції, зокрема поєднанню науки з економічним плануванням

при активному втручанні державного управління. Держава визначалася як основний двигун НТР, здатний об'єднати підприємців і працюючих в інтересах зміцнення фінансово-бюджетної системи. Проголошення концепції всебічної модернізації промисловості на основі НТР лейбористи доповнили новим, привабливим для виборців, ідеологічним пунктом про участь найманих робітників в управлінні виробництвом і розподілі доходів. Основним ідеологом розробки “технократичної революції” виступив новий лідер Лейбористської партії, колишній викладач економіки Оксфордського університету Гарольд Вільсон.

На виборах у жовтні 1964 р. із незначною перевагою перемогли лейбористи, які здобули 317 депутатських місць, у той час як консерватори – 303. Г. Вільсон сформував новий кабінет міністрів, який керував країною до 1970 р.

Велика Британія в умовах економічної і політичної нестабільності (1964 – 1979). З приходом до влади у 1964 р. уряду Г. Вільсона розпочався п'ятнадцятирічний період, названий соціологами *“технократичною ерою”*, який характеризувався економічною і політичною нестабільністю. Саме цей період позначився подальшим відставанням Великої Британії в економічному змаганні з індустріальними країнами світу. Якщо у 1965 р. Велика Британія займала третє місце у світовому економічному виробництві після США та ФРН, то до середини 70-х років її випередили Японія і Франція. Основні економічні конкуренти витіснили Британію на п'яте місце у світі за загальними економічними показниками.

Найскладнішими проблемами для нового уряду Г. Вільсона були ліквідація дефіциту платіжного балансу та подолання зростаючої інфляції. З перших днів Г. Вільсон узяв курс на обмеження масштабів грошового обміну – дефляцію. В листопаді 1964 р. уряд представив “кризовий бюджет”, який передбачав різке збільшення податків на страхування і бензин. Були здійснені заходи для стримування зростання цін та заробітної плати. У грудні того ж року уряд ухвалив постанову про планування продуктивності праці, зростання цін і доходів, яку скріпили своїми підписами представники підприємців та тред-юніонів. Профспілки відмовлялися від вимог суттєвого підвищення зарплати, підприємці зобов'язувалися зберігати її на належному рівні і не вдаватися до підвищення цін

на свою продукцію. Допускалося щорічне зростання платні не більше 3 – 5%, а зростання цін – до 4%. Такі заходи уряду знайшли розуміння в суспільстві і сприяли зростанню популярності лейбористів. Стимування інфляції могло бути успішним за умови скорочення витратної частини державного бюджету. Проте лейбористи для зміцнення своєї хиткої політичної переваги не відважувалися піти на скорочення соціальних програм. Більше того, вони з осені 1964 р. активізували свою соціальну політику: збільшили пенсії низькооплачуваним категоріям населення, розширили кількість пільговиків серед квартиронаймачів, розпочали масштабне будівництво муніципального житла.

Суперечливе поєднання елементів дефляційної політики і соціально спрямованого бюджету, що передбачав значні витрати, загрожувало збільшенням платіжного дефіциту. Уряд розраховував уникнути цієї небезпеки шляхом запровадження і розширення планування в економіці. У 1965 р. було підготовано п'ятирічний “Національний економічний план”, який набув сили закону. Він передбачав щорічне зростання виробництва на 4 – 5%, замороження військових витрат на 2 млрд фунтів стерлінгів. В умовах проведення урядом активної економічної і соціальної політики. У березні 1966 р. відбулися парламентські вибори, під час яких лейбористи отримали підтримку 48% виборців і одержали 364 мандати; консерватори здобули 253, а ліберали – 12 місць.

Отримавши такий високий рівень довіри, уряд Г. Вільсона намагався блокувати інфляційні тенденції, не допускаючи падіння вартості фунта стерлінгів. У 1966 р. було підвищено орендні ставки, ціни на автомобілі збільшено на 40%, зросли непрямі податки на нафту, бензин, спиртні напої, поштові послуги. У 1967 р. здійснено перехід до надання “дорогих кредитів” Англійським банком, запроваджено додаткові обмеження на підвищення заробітної плати і цін. Радикальним способом стимулювання економічного розвитку, згідно з планами лейбористського уряду, стала націоналізація ряду промислових підприємств. Влітку 1967 р. націоналізовано 14 компаній сталеливарної промисловості, які виробляли в сукупності 90% чавуну і сталі.

Одночасно з проведенням жорсткої дефляційної політики уряд намагався поліпшити платіжний баланс країни заохоченням

експорту, розширення якого пов'язувалося зі вступом країни до "Спільного ринку". Однак через непримиренну позицію Парижа, у 1967 р. Великій Британії знову було відмовлено у членстві в ЄЕС.

Закриття Суецького каналу на початку червня 1967 р., запровадження арабськими країнами ембарго на експорт нафти до Великої Британії внаслідок "шестиденної війни" між цими країнами та Ізраїлем, а також тривалий страйк докерів у Лондоні та Ліверпулі відчутно позначилися не тільки на британській зовнішній торгівлі, а й в цілому на фінансовому становищі країни. В такій ситуації уряд Г. Вільсона змушений був піти на девальвацію національної валюти: курс фунта стерлінгів знижено на 14,3%. Девальвація, за прогнозами спеціалістів, повинна була сприяти зменшенню собівартості англійських товарів і стимулювати зростання експорту та підвищення конкурентоспроможності британських виробів. Позитивних досягнень у результаті проведення девальвації фунта можна було досягти за умови швидкого нарощування ресурсів британської промисловості. Відсутність у розпорядженні уряду додаткових інвестиційних засобів змусила його звернутися у 1967 р. до Міжнародного валютного фонду, який виділив позику у розмірі 3,5 млрд доларів. Однак МВФ зобов'язав британський уряд здійснити ряд стабілізаційних заходів: скоротити витрати на невиробничі галузі, уникати значних коливань курсу національної валюти, не вдаватися до необґрунтованих підвищень зарплати.

Одночасно уряд намагався вишукувати додаткові джерела фінансування за рахунок підняття цін на предмети першої необхідності та скорочення соціальних програм. На початку січня 1968 р. Г. Вільсон заявив про необхідність скорочення видатків на житлове будівництво і спорудження доріг, відклав на декілька років виконання освітніх програм, заморозивши зарплату вчителям і медикам. Із вересня 1968 р. було піднято ціни на газ та електроенергію, а з 1969 р. планувалося підвищення податків на окремі види прибутків. Підвищення цін на предмети споживання, зростання оплати за житло, при одночасному скороченні державних витрат на соціальні і культурні потреби, спричиняло незадоволення урядовою політикою.

Економічно виправдана жорсткість антиінфляційних заходів уряду викликала соціальні протести тих верств населення, які становили основну частину електорату лейбористів – найманих робітників і службовців. Упродовж 1965 – 1970 рр. в країні відбувалися багатотисячні страйки економічного характеру. Якщо у 1963 р. страйкувало 593 тис. осіб, то у 1966 р. – 2 млн 398 тис., у 1969 р. – 1 млн 665 тис. Порівняно з попереднім десятиліттям кількість страйкарів збільшилася в три – чотири рази. Новим явищем у страйковому русі було те, що в ньому брали участь не тільки робітники, а й працівники сфери обслуговування і навіть державні службовці.

Виступи цих років спричинилися до зростання ролі британських тред-юніонів та їхніх лідерів в організації страйків, проведенні переговорів із працедавцями, політизації керівництва робітничих профспілок. Страйки, які в більшості випадків завершувалися підвищенням зарплати окремим категоріям працюючих, завдавали відчутного удару по антиінфляційній політиці уряду. Щоби спинити наростання страйкового руху, лейбористи підготували і подали на розгляд парламенту законопроект “Про відносини в промисловості”, який передбачав надання колективним договорам юридичної сили, встановлював державний контроль за діяльністю профспілок, забороняв “дикі страйки”, що відбувалися без санкції Британської конфедерації тред-юніонів. Навколо цього законопроекту в парламенті і в профспілках виникали гострі дискусії, відбувалися масові демонстрації, в результаті яких уряд Г. Вільсона змушений був відкликати його обговорення.

Прагнучи послабити антиурядові настрої, лейбористи наприкінці 60-х років провели через парламент ряд законів, спрямованих на підтримку емансипації жінок, зокрема “Акт про розлучення” (1967), зміни еміграційного законодавства, які усували дискримінацію емігрантів при працевлаштуванні і отриманні муніципального житла (1968). У 1969 р. вперше було прийнято закон про заборону вживання наркотиків. Найбільшого громадського розголосу набув “Біль про народне представництво” (1969), згідно з яким віковий виборний ценз знижувався до 18 років. В умовах радикалізації студентського молодіжного руху, загострення “конфлікту поколінь”, появи альтернативної молодіжної культури, що протистояла

офіційній, цей закон, якоюсь мірою, послаблював соціальну напругу в суспільстві.

Наприкінці 60-х років у країні почала стрімко загострюватись "*Ольстерська проблема*", що спричинила в наступному десятилітті політичну нестабільність, яка періодично набувала вибухового характеру, загрожуючи перерости у громадянську війну. В цій проблемі тісно перепліталися невирішені соціальні, релігійні і національні суперечності в одному з найвідсталіших регіонів країни – в Північній Ірландії (неофіційна назва – Ольстер). У шести графствах Ольстеру більшість населення (65%) склали протестанти – вихідці з Англії і Шотландії, решту – автохтонне населення – ірландці-католики. Останні у 1967 р. створили організацію Північноірландська асоціація боротьби за громадянські права, яка вимагала забезпечення рівноправності для католиків. Із осені 1968 р. Асоціація розпочала проводити масові мітинги протесту проти нерівноправності католицького населення. Серед організаторів і провідників масових мітингів були католицькі священники, а також ірландська націоналістична партія "Шинн Фейн". Незважаючи на заборони міністерства внутрішніх справ, демонстрації католиків тривали, часто-густо закінчуючись сутичками з поліцією. Своєю чергою протестанти влаштовували виступи, спрямовані проти католиків. У жовтні 1968 р. у м. Лондондеррі поліція розігнала демонстрацію протестантів, поранивши 77 осіб. На початку серпня 1969 р. екстремісти-протестанти організували збройні заворушення у м. Белфаст. Міжконфесійні сутички нагнітали тривожну ситуацію не тільки в Ольстері, а й по всій країні. У 1969 р. вони призвели до кризи в північноірландській адміністрації, активізували діяльність протестантських політичних сил, зокрема їхньої екстремістської організації "Орден оранжистів". У відповідь із боку католиків на політичну арену вийшла воєнізована Ірландська республіканська армія (ІРА), яка вдалася до терористичних методів боротьби.

У 1969 р. уряд змушений був ввести на територію Північної Ірландії регулярні війська і роззброїти місцеву поліцію. Однак зупинити зростання насильства не вдалося. Військові поступово втягнулися у сутички протестантів і католиків. Життя Північної Ірландії опинилося на грані громадянської війни. В усій країні

уряд піддавали нищівній критиці за безпорадність у вирішенні “Ольстерської проблеми”.

З метою підтвердити дієздатність свого уряду, враховуючи сприятливу економічну кон’юнктуру кінця 60-х рр. (певне зростання зарплати, позитивний платіжний баланс бюджету), Г. Вільсон наважився на проведення в червні 1970 р. парламентських виборів. Однак вони принесли незначну перевагу консерваторам – 46,4% голосів, тоді як лейбористи отримали лише 42,9%. Було сформовано консервативний уряд, який очолив лідер молодих консерваторів Едвард Гіт.

Слід відзначити, що новий уряд, прийшовши до влади, реалізував докладно опрацьовану концепцію розвитку країни. Вже під час перебування Консервативної партії в опозиції відбулася модернізація її ідеології і засад організаційної структури. Молоді інтелектуали, об’єднані в угруповання “Одна нація”, протиставивши себе “старій гвардії”, виступали за суттєве оновлення теоретичних ідей британського консерватизму. Враховуючи нові історичні реалії у світі і в британському суспільстві, зокрема зміну соціального складу населення, молоді інтелектуали закликали покінчити з протиставленнями “робітничої” і “буржуазно-аристократичної” Англії, не обмежуватися лише налагодженням діалогу між працею і капіталом, а формувати загальнонаціональну політику на основі єдиних цілей та ідеалів. Неоконсерватори, визнаючи доцільність співіснування державного і приватного секторів, обстоювали розвиток змішаної моделі економіки на основі ринкових принципів, відкидаючи надмірне втручання технократів у регулювання виробництва. При цьому вони допускали гнучке реагування уряду на зміни споживчого попиту. Таку державну економічну політику неоконсерватори називали *“ефективною координацією”*.

Підкреслюючи значну роль дрібних і середніх власників у розвитку національної економіки, неоконсерватори своїм найважливішим завданням вважали ліквідацію обмежень на одержання доходів, зокрема відмову від прогресивного оподаткування. Послаблення податкового пресу вони розглядали як основний засіб стимулювання зростання капіталу і нагромадження національного багатства. Замість лейбористського гасла про забезпечення “колективного раю” (тобто розподілу благ між усіма членами суспільства)

они пропонували перейти до адресної соціальної політики, стимулюючи приватну ініціативу, здатну *“оздоровити дух нації і стати причетною до свободи особистості”*. Акцентуючи увагу на фінансовій підтримці державою приватної ініціативи, неоконсерватори фактично намагалися відродити свободу конкуренції і утвердження “демократії власників”, яким у період розгортання НТР створювалися сприятливі умови розвитку.

Зібравши в уряді сильну інтелектуальну команду, Е. Гіт приступив до реалізації ідей “однієї нації”. Свою діяльність він розпочав із реформування системи оподаткування. Диференційоване оподаткування замінялося єдиною ставкою податку з доходу. Внаслідок цього зменшилися розміри оподаткування великих корпорацій, що призвело до зміцнення їхньої рентабельності і конкурентоспроможності. Найменш забезпечені категорії населення (майже 10 млн осіб) взагалі звільнялися від сплати податків.

Важливим засобом модернізації економіки була приватизація державних підприємств, що отримала назву *“повзучої денационалізації”*. Уряд Е. Гіта намагався здійснити модернізацію економіки шляхом надання великих інвестицій провідним галузям, довівши частку державного фінансування промислових капіталовкладень до 50%. Реалізовувалася також політика державної підтримки приватної ініціативи шляхом надання податкових пільг на первинні капіталовкладення.

Урядова програма реформування житлового будівництва передбачала ліквідацію зрівнялівки при розподілі дотацій та пільгової допомоги для оплати вартості житла. Скоротивши субсидії на розбудову муніципального житла, уряд усіма засобами підтримував приватне будівництво. Під приводом звільнення економіки від впливу державного управління було скорочено ряд державних установ, створених лейбористами для планування і керівництва виробництвом.

Такі стимулюючі заходи сприяли у 1972 – 1973 рр. зростанню підприємницької активності і обсягів виробництва, які за цей час зросли на 7%. Однак подальша реалізація економічної програми уряду натрапила на значні труднощі, і з середини 1973 р. він змушений був вносити до цієї програми певні корективи. Спроби узгодити основні напрями економічної політики з підприємцями

і профспілками не увінчалися успіхом, і уряд вдався до примусового регулювання цін і доходів. Були створені управлінні контролю за рівнем зарплати, цінові комітети з повноваженнями регулювати рівень цін, орендну і квартирну плату.

Антиінфляційна політика поєднувалася з активним регулюванням промислового виробництва. Для підтримки рівня зайнятості уряд встановив субсидювання приватних підприємств. Доплату отримували і фермери. Збільшення державних витрат лише для підтримки рівня зайнятості, а не на модернізацію підприємств, було явним відступом від теоретичних положень неоконсерваторів, свідчило про невдачі у проведенні соціально-економічної політики. Антиінфляційні заходи уряду значною мірою зводилися нанівець *страйками* економічного характеру, кількість яких постійно зростала, незважаючи на закон "Про відносини в промисловості" (1971), що обмежував права профспілок на організацію "диких страйків", і передбачав штрафи та судові розгляди за його порушення. Страйкові виступи 1971 – 1973 рр. відзначалися тривалістю і масовістю. Страйк суднобудівників Верхнього Клайду в Шотландії, що продовжувався з липня 1971 до лютого 1972 р., завершився частковою перемогою. Страйк шахтарів влітку 1973 р. охопив майже всю вугільну промисловість, паралізувавши економічне життя країни. До страйкуючих шахтарів приєдналися докери, і уряд під тиском обставин змушений був підняти зарплату шахтарям на 21%. У зв'язку з нестачею вугілля скоротилося виробництво електроенергії, внаслідок чого було обмежено її постачання для виробництва і побутових потреб. Уряд змушений був запровадити надзвичайний стан, робочий тиждень скорочувався до трьох днів.

Свою економічну політику уряд Е. Гіта проводив у найтіснішому зв'язку з реформами державного управління. Впродовж 1970 – 1973 рр. було внесено часткові зміни до організаційних засад діяльності парламенту. Згідно з ними опрацювання проектів законів передавалося у відання спеціалізованих комітетів, тісно пов'язаних із урядовими чиновниками, внаслідок чого прискорювалася їхня підготовка. Скорочувався час на депутатські запити. Уряд зменшив кількість міністерств, удосконалив їхню структуру, домігся розширення повноважень глави уряду у фінансовій галузі.

У 1972 р. прийнято закон про *адміністративну реформу* місцевого самоврядування: кількість графств (найнижчих територіально-адміністративних одиниць) скорочувалася, їхні територіальні розміри відповідно збільшувалися. Було уніфіковано структуру місцевих органів влади, збільшувався термін повноважень їхніх керівників. Реформу місцевого управління було здійснено лише в Англії та Велсі. На відміну від лейбористів, які підтримували ідею розширення самоврядування в Шотландії і Північній Ірландії, неоконсерватори рішуче виступали за збереження унітарності Сполученого королівства. Опрацювання шотландської адміністративної реформи було призупинено. Щодо Північної Ірландії, враховуючи перманентне напруження в цьому регіоні, ставка робилася на силові методи управління. У 1972 р. уряд розпустив північноірландський парламент (Стормонт), позбавив повноважень місцевий уряд, запровадив режим прямого правління, збільшивши при цьому контингент регулярних військ. Однак такі заходи ще більше загострили "Ольстерську проблему": кількість терористичних актів зростала. Події "кривавої неділі" 30 грудня 1972 р., коли англійські солдати у м. Лондондеррі, під час влаштованого католиками заворушення, вбили 13 осіб, сколихнули не тільки британське суспільство, а й усі європейські країни. У Дубліні демонстранти спалили британське посольство, в столицях окремих європейських держав відбулися демонстрації протесту. З цього часу ІРА посилила терористичну війну проти британського уряду, перенісши окремі операції на територію Великої Британії. В Лондоні загреміли вибухи, під час яких було вбито і поранено сотні людей. З метою закріпити перебування Ольстеру в складі Сполученого королівства британський уряд у березні 1973 р. провів референдум, під час якого усім жителям Ольстеру пропонували висловитися про можливість його відокремлення від Великої Британії та приєднання до Ірландської республіки. Як і було прогнозовано, протестантська більшість висловилася проти відокремлення, а католики референдум бойкотували. Волевиявлення, таким чином, аж ніяк не розв'язало Ольстерської проблеми.

Між тим, у результаті переговорів між Великою Британією і ЄЕС у 1972 р. було, нарешті, погоджено про *вступ країни до "Спільного ринку"* з 1 січня 1973 р. При цьому Лондон змушений

був піти на серйозні поступки: суттєво підвищити ціни на сільськогосподарські продукти, переглянути торгові угоди з країнами Співдружності, відмовитися від використання фунта стерлінгів як резервної валюти для міжнародного обігу. Платіжний баланс країни погіршився, та й загалом вступ до ЄЕС у ближчій перспективі негативно позначився на господарстві Великої Британії.

Із кінця 1973 р. економічне становище Великої Британії загострилося. Після чергової арабо-ізраїльської війни близько-східні країни – видобувачі нафти, щоби покарати західні держави за їхню проізраїльську позицію, підвищили майже в чотири рази ціну на “чорне золото”. Велика Британія, яка більше ніж на 60% забезпечувала свої потреби за рахунок імпорту з Близького Сходу, зазнала найвідчутнішого удару. Енергетична криза підштовхнула настання циклічної *економічної кризи*, яка тривала впродовж 1973 – 1975 рр.

Із початком кризи уряд Е. Гіта вирішив провести дострокові парламентські вибори, сподіваючись, що населення довірить консерваторам порятунк економіки від занепаду. Вибори, що відбулись у лютому 1974 р., завершилися майже нічийним результатом: за консерваторів проголосувало 37% виборців, за лейбористів – 38%. Для вирішення назрілих питань ні лейбористи, ні консерватори не могли сформувати сильний уряд, який би спирався на більшість у парламенті. Однак мінімальна перевага лейбористів повернула Г. Вільсона на посаду прем'єр-міністра (1974 – 1976). Враховуючи символічну більшість лейбористів у парламенті, він упродовж перших місяців правління уникав обговорення гострих проблем, приймав соціальні програми, щоби забезпечити зростання популярності свого уряду. Було скасовано закон “Про відносини в промисловості”, що викликав особливе незадоволення в тред-юніонах, задоволено вимогу страйкуючих шахтарів про підвищення зарплати на 21%, збільшено розмір допомоги пенсіонерам, “заморожено” ціни на продовольчі товари і квартплату. Завдяки державній фінансовій підтримці на багатьох підприємствах відновлювався повний робочий тиждень, скорочений попереднім урядом. Такими заходами уряд Г. Вільсона набирал популярності, створив враження, що у кризі виробництва винні консерватори. На хвилі зростання престижу свого уряду Г. Вільсон розпустив парламент і призначив

на осінь 1974 р. ще одні дострокові вибори, які забезпечили лейбористам парламентську більшість у 319 депутатських місць.

Після перемоги на виборах Г. Вільсону довелося вирішувати дуже складні завдання: скорочувалося виробництво, майже третина промислових потужностей виявилася недовантаженою, внаслідок чого зростало безробіття. Кількість безробітних у 1975 р. подвоїлася, порівняно з попереднім роком і досягла 1,5 млн осіб. Стрімко зростали роздрібні ціни: у 1974 р. вони піднялися на 19%, у 1975 р. – на 24%, що в першу чергу вдарило по малозабезпечених верствах населення. Усі зусилля кабінету Г. Вільсона стримати “галопуючу” інфляцію, активізувати підприємницьку діяльність і вирішити трудові конфлікти не мали успіху. Урядові вдалося лише домогтися підписання угоди з профспілками про граничні вимоги у збільшенні зарплати (не більше 10% на рік). Кабінет змушений був перейти до непопулярних заходів – скоротити витрати на соціальні та культурні програми, підвищити ціни на споживчі товари. Загалом антикризова урядова програма, яка включала лише тимчасові рятувні заходи, мала переважно стримуючий характер.

У березні 1976 р. Г. Вільсон несподівано подав у відставку, пояснюючи її особистими мотивами, і пост прем'єр-міністра зайняв новообраний лідер Лейбористської партії Джеймс Каллаген. Він проголосив курс на остаточний перехід до політики бюджетної економії шляхом застосування антимонопольних заходів, обмеження росту гуртових цін, відмовився від планів націоналізації. У контексті антикризової політики розглядався і “соціальний контракт”, підписаний з тред-юніонами попереднім урядом лейбористів. Проте англійські тред-юніони, порушуючи підписані угоди, ставили нові вимоги про підвищення зарплати. До страйкового руху приєдналися майже всі категорії працюючих. Поруч із консолідованими виступами шахтарів, металургів, залізничників, автомобілебудівників періодично припиняли роботу лікарі, транспортники, поштова і пожежна служби. Боротьба за підвищення заробітної плати поєднувалася з вимогами розширення державної підтримки промислових підприємств, зміни системи оподаткування, забезпечення повної зайнятості населення. І хоча уряду вдавалося шляхом переговорів із тред-юніонами попередити окремі масові виступи, популярність лейбористів стрімко падала.

Зі середини 70-х рр. у Великій Британії посилилася діяльність терористичних і націоналістичних організацій. Ольстерська проблема була доповнена виступами сепаратистів у Шотландії і Велсі. Для попередження дій сепаратистів уряд підготував проект закону про розширення адміністративної автономії Шотландії і Велсу, яким передбачалося утворення місцевих законодавчих зборів. Щоб уникнути терміна “розширення автономії”, який суперечить принципу унітарності державної організації Великої Британії, законодавці замінили його поняттям “*деволюція*”. Не заперечуючи саму ідею розширення повноважень регіональних органів влади, багато політиків і з Консервативної, і з Лейбористської партії сумнівалися у доцільності таких радикальних змін, що спричинило тривалу дискусію у суспільстві. Обговорення у парламенті проекту закону про “деволюцію” затягнулося на півтора року і нарешті він був прийнятий, проте поставлений у залежність від результату референдумів у Шотландії та Велсі. Референдуми, які відбулися на початку 1979 р., завдали урядові лейбористів серйозної поразки: за підтримку реформ місцевого управління висловилися лише третина учасників голосування у Велсі і близько 40% у Шотландії.

До краю загострилася ситуація у Північній Ірландії. У 1975 р. із складу ІРА вийшла найрадикальніша група, утворила Ірландську національно-визвольну армію, яка виступала не за возз'єднання з Ірландською республікою, а за незалежність Ольстеру як окремої держави. У 1978 – 1979 рр. ірландські екстремісти перейшли до тактики індивідуального терору проти політичних діячів. У відповідь влада посилила репресії. Від кривавих погромів у протестантських і католицьких кварталах міст не могли захистити ні чисельні загорожі з колючого дроту, ні п'ятдесятитисячний контингент регулярних військ. Щоденні повідомлення з Північної Ірландії нагадували репортажі з місця бойових дій.

Між тим антикризові дії уряду, незважаючи на загострення внутрішньополітичної ситуації, призвели до поступового покращення економічного становища. Пік економічної кризи країна пройшла у 1975 р., а в наступному розпочалося повільне піднесення, однак перелом у промисловому виробництві настав лише навесні 1977 р. До цього часу інфляція зупинилася на рівні 16%, а в 1978 р. знизилася до рівня 8%. Поліпшенню ситуації в економіці

принесли одержані урядом кредити від Міжнародного валютного фонду і Банку міжнародних розрахунків на суму 5,3 млрд доларів, а також початок видобутку покладів природного газу і нафти з шельфу Північного моря та включення їх у паливно-енергетичну систему країни.

Зберігаючи жорсткі обмеження на підвищення зарплати, уряд Дж. Каллагана надавав додаткові пільги підприємцям для стимулювання виробництва. Уряд рішуче припинив спроби тред-юніонів увести під свій контроль сферу інвестиційної політики і виробничої інформації. Таку політику тред-юніони оцінювали як відступ від передвиборної програми Лейбористської партії. Черговий з'їзд Британського конгресу тред-юніонів у вересні 1978 р. прийняв резолюцію про перехід в опозицію до уряду. Після цього почастішали масові страйки та акції протесту, які на початку 1979 р. дестабілізували ситуацію майже у всіх регіонах країни, поставили під сумнів авторитет уряду у вирішенні внутрішньополітичних завдань.

Враховуючи провали у проведенні референдуму в Велсі та Шотландії, ускладнення соціально-політичної ситуації в країні, втрату абсолютної більшості у парламенті, Дж. Каллаган ініціював призначення на травень 1979 р. позачергових виборів. Підсумок шестирічного перебування лейбористів при владі був дуже невтішним: замість обіцяного *“перерозподілу влади і багатства на користь робітників”* та *“створення держави загального добробуту”* вони залишали країну в стані політичної та економічної нестабільності. Рівень життя британців у 1979 р. був на 20% нижчим, ніж у Франції та ФРН. Така невідповідність між програмними обіцянками лейбористів та реальними результатами їхньої соціально-економічної політики на довгі роки підірвала довіру значної частини населення до найбільшої партії країни.

Під час виборів у травні 1979 р. Лейбористська партія зазнала відчутної поразки: її підтримало лише 36,9% виборців (268 місць у парламенті). Консерватори здобули 339 депутатських мандатів – абсолютну більшість у парламенті і сформували уряд, який вперше очолила жінка – лідер Консервативної партії від 1975 р. Маргарет Тетчер.

Зовнішня політика в роки економічної і політичної нестабільності відзначалася певними змінами, які були наслідками не тільки

багатьох внутрішньополітичних, а й зовнішніх чинників. Такі зміни в першу чергу пов'язані зі скороченням частки Великої Британії у світовому економічному виробництві з 8,3% у 1964 р. до 5,9% у 1979 р. Зовнішньополітичний курс Великої Британії продовжував здійснюватися згідно з доктриною “трьох кіл” Черчілля – Ідена, яку британські політики намагалися пристосувати до нових реалій.

У межах атлантичного партнерства Велика Британія послідовно виступала разом зі США та іншими західноєвропейськими країнами за зміцнення світової безпеки, брала посильну участь у розбудові збройних сил НАТО, спільно з американськими політиками підтримувала в ООН, зокрема у Раді Безпеки, рішення, спрямовані на припинення агресії і збереження миру. Британські й американські уряди виходили зі спільної доктрини “взаємозалежності”, згідно з якою лише за координації дій і об'єднання ресурсів можна ефективно протистояти проникненню комуністичної експансії. Спершу ця доктрина базувалася на англо-американській взаємодії в галузі ядерного озброєння, пізніше її було поширено на співробітництво в ділянці економіки й технологій.

Наприкінці 60-х – початку 70-х років, у перебігу т. зв. “війни валют” Велика Британія і США спільно захищали курс долара і фунта стерлінгів від франко-німецького тиску, скерованого на проведення реформи валютної системи в інтересах зміцнення франка і марки. І тут у сфері “особливого” *англо-американського співробітництва* вперше настала смуга похолодання, спричиненого економічними суперечностями. Суть його полягала в тому, що уряд лейбористів намагався відійти від ролі “молодшого” партнера і піднятися до формальної рівноправності зі США. З початком американської війни у В'єтнамі британський уряд не підтримав Вашингтон своїми збройними силами. До закінчення цієї війни ні лейбористський, ні консервативний уряди не надали Сполученим Штатам навіть символічної збройної підтримки, хоча на дипломатичному рівні демонстрували цілковиту солідарність. На відміну від США, які відкрито підтримували Ізраїль і надавали йому допомогу під час воєнних дій на Близькому Сході у 1967 і 1973 рр., Велика Британія зайняла стриману позицію і навіть запровадила ембарго на поставки запасних частин до англійських літаків і танків, які в незначній кількості перебували на озброєнні

Ізраїльської армії. Лондон мотивував своє рішення тим, що арабські країни є основними постачальниками нафти до Великої Британії. У 1971 р. під час другої індо-пакистанської війни, коли Лондон намагався виступити посередником між воюючими сторонами, США в односторонньому порядку підтримали Пакистан. Лише після повернення лейбористів до влади у 1974 р. в британсько-американських відносинах почалося помітне потепління. Прем'єр-міністр Дж. Каллаген навіть претендував на роль посередника в євро-американському діалозі.

Європейська політика британських урядів ще з початку 60-х років була спрямована на забезпечення вступу країни в ЄЕС. За задумами провідних англійських політиків, членство в ЄЕС надавало би можливість Великій Британії зайняти керівне становище у розвитку західноєвропейської економічної та політичної інтеграції, зміцнило би її міжнародне становище. Після тривалих переговорів вступ Великої Британії у ЄЕС був обумовлений цілим рядом поступок на користь країн "Спільного ринку". 22 січня 1972 р. британський прем'єр-міністр Е. Гіт підписав у Брюсселі договір про приєднання країни до ЄЕС. Процес фактичного входження Великої Британії повинен був зайняти цілий рік, впродовж якого уряд зобов'язувався провести через парламент понад тисячу постанов і законів. Вступ Великої Британії в ЄЕС 1 січня 1973 р. став поворотом у європейській політиці країни. Після цього у Великій Британії розгорнулася дискусія між "євроромантиками", котрі доводили, що приєднання до ЄЕС – велике благо для всіх британців, і "євроскептиками", які вбачали в цьому лише негативні наслідки. Їх тривожило те, що при вступі до "Спільного ринку" Велика Британія вже в 1973 р. повинна була сплатити 8% його бюджету, а в 1977 р. – 19%.

У пік економічної кризи 1973 – 1975 рр. протистояння між прихильниками європейської інтеграції та її противниками набрали такої гостроти, що уряд вирішив провести з цього питання референдум, в результаті якого 67,2% британців висловилися за перебування країни в ЄЕС. Частина британців побоювалася, що пільгові мита всередині Співдружності можуть бути обмежені, а потік західноєвропейських товарів призведе до занепаду окремих галузей.

Референдум 1975 р. підбив підсумки тривалої боротьби за європейський вибір британців, став по-справжньому доленосним у визначенні пріоритетних напрямів зовнішньої політики країни, зміцнив політичні та економічні позиції Великої Британії не тільки в Європі, а й на світовій арені. Займаючи третє місце (після США і СРСР) у розвитку ядерної промисловості та ядерного озброєння, Велика Британія твердо закріпилася на другому місці за рівнем свого впливу в тодішньому демократичному світі. В межах європейської співпраці Лондон не тільки підтримував західнонімецьку політику “наведення мостів” між Заходом і Сходом, а й виступав активним учасником формування європейської безпеки. Британські дипломати сприяли налагодженню конструктивної роботи на заключному етапі Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (1975). Прем’єр-міністр Г. Вільсон підписав Заключний Акт Наради, який мав сприяти зміцненню довіри у взаєминах між державами-учасницями, гарантувати права людини й основні свободи, здійснювати міжнародне співробітництво в економічній, культурній, технічній та науковій галузях.

Британсько-радянські політичні та економічні відносини 60-х – 70-х років розвивалися нерівномірно, нерідко піддаючись деформації. З другої половини 60-х років почастишали двосторонні контакти державних і політичних діячів обох країн. Через те, що Лондон поширив на СРСР кредитні умови торгівлі, впродовж зазначеного часу обсяг англо-радянської торгівлі зріс більш ніж у двічі, досягнувши у 1970 р. 641 млн карбованців. Таким чином Велика Британія посіла в торгівлі з СРСР перше місце серед країн Заходу.

Після придушення у 1968 р. “Празької весни”, яке зазнало гострого осуду в усіх західних країнах, англо-радянське співробітництво загальмувалося, а в 70-ті роки набуло інертного стану. Тоді ж послабилися стосунки Великої Британії з країнами Центральної та Східної Європи. Особливі відносини зі США в рамках атлантичної співдружності, активізація європейської політики, яка завершилася вступом країни у ЄЕС і розширенням британської присутності на континенті, не послабили уваги державної еліти до збереження політичних й економічних позицій Великої Британії в інших регіонах світу. Пovoєнна зовнішньополітична концепція

Черчилля – Ідена у тій частині, що стосувалася збереження світової могутності Британської імперії, доповнена на початку 60-х рр. доктриною “на схід від Суєца”, зазнала подальших удосконалень і змін.

Коли у 1967 р. лейбористський уряд прийняв рішення вивести до кінця 1976 р. усі свої війська з Тихоокеанського регіону і Перської затоки, консерватори виступили з різкою критикою своїх опонентів. Міжпартійні розходження проявлялися також щодо тактики в Африці. Відмова уряду Г. Вільсона постачати озброєння радикальному режимові Південно-Африканської республіки консерватори розцінювали як дії, що суперечать національним інтересам Великої Британії. Консерватори, прийшовши 1970 р. до влади, після деяких вагань змушені були змінити свою попередню позицію і погодитися з рішеннями лейбористського уряду про виведення англійських військ з територій на схід від Суєца. Проголошення у 1971 р. незалежності Бангладеш, Катару, Бахреїну й Об'єднаних Арабських Еміратів, які об'єднали сім “нафтових” арабських князівств, ще раз підтвердили необхідність реально оцінювати можливості військової присутності, звузивши пряму політичну дію Великої Британії на новоутворені держави. Замість військової присутності британські політики змушені були переорієнтуватися на удосконалення економічних і політико-правових основ *Співдружності націй*. При її розбудові Лондон брав до уваги той факт, що проголошення формальної незалежності не супроводжувалося припиненням традиційної системи зв'язків із метрополією в економічній, політичній і культурній галузях. При цьому давався взнаки міжнародний поділ праці між метрополією і колоніями, який склався впродовж попередніх століть.

Незважаючи на те, що єдина система оборони Співдружності розпалася ще на початку 50-х років, між Великою Британією і багатьма новими державами – колишніми її колоніями залишилися особливі відносини у військовій галузі. Британські інструктори керували підготовкою збройних сил новоутворених держав, останні залежали від постачання англійцями зброї. Вплив Лондона у військовій сфері зберігся на більшість країн Співдружності.

Нові підходи у розвитку співпраці між Великою Британією та її колишніми колоніями розвинула Сингапурська декларація 1971 р., яка окреслювала Співдружність як “добровільну асоціацію

незалежних суверенних держав". Основними формами її діяльності визначалися *"консультації, обговорення і співробітництво в інтересах своїх народів з метою сприяння міжнародному порозумінню і миру"*. Декларація покладала на членів Співдружності обов'язок рішуче боротися проти расизму в межах власної держави і проти усіх форм колоніального панування. Такі декларативні заяви країн Співдружності робили її більш привабливою, створювали видимість рівноправності між метрополією і колишніми колоніями. Надаючи політичну самостійність своїм колишнім колоніям і залучаючи їх до Співдружності, Велика Британія максимально зберігала, а в окремих випадках навіть посилювала свої економічні позиції в нових незалежних країнах. Із усіх країн Співдружності найбільш зацікавленими у її зміцненні та розбудові були колишні "білі" домініони – Канада, Австралія і Нова Зеландія, які одночасно із збереженням традиційних зв'язків із Великою Британією розширювали безпосередні відносини з іншими країнами – членами цього об'єднання.

У 70-х роках остаточно оформилися керівні структури Співдружності. Її найвищим органом стала конференція прем'єр-міністрів, що скликається раз на два роки. Постійно діючим органом Співдружності є Секретаріат (місце перебування у Лондоні), основне завдання якого – сприяти урядам держав-членів розвитку їхніх відносин із іншими країнами. При Секретаріаті функціонують економічний і науковий комітети, різноманітні галузеві бюро. У 1979 р. створено об'єднаний фонд Співдружності для надання технічної допомоги країнам, що розвиваються.

Надання політичної незалежності колоніям і об'єднання їх у Співдружність націй дало змогу Великій Британії краще за інші держави-метрополії пристосуватися до "вітру змін", уникнути колоніальних війн, забезпечивши при цьому, фактично, своє монопольне панування на колишніх підлеглих їй територіях.

Таким чином, у повоєнній історії Великої Британії виділяються два етапи, рубежем між якими є 1979 р. На першому етапі найважливішими проблемами були ліквідація наслідків війни і оновлення технології виробництва, реформування Британської імперії, швидкий розпад якої загрожував розривом традиційних економічних зв'язків, на яких базувалася майже вся господарська

структура країни. У підходах до вирішення цих проблем проявлялося гостре протистояння між Консервативною і Лейбористською партіями. З 1945 по 1979 р. у країні змінилося десять кабінетів (п'ять консервативних і стільки ж лейбористських), які по чергово намагалися вирішити ці проблеми. Однак, ні лейбористам, які вбачали у націоналізації промисловості основну запоруку побудови “держави загального добробуту”, ні консерваторам, що робили головну ставку на збереження приватної власності на засоби виробництва і ринкові відносини, не вдалося ефективно вирішувати національні проблеми. На цьому етапі лейбористські уряди тричі намагалися проводити націоналізацію основних галузей промисловості, яку консерватори з поверненням до влади частково реприватизовували. Такі круті повороти у проведенні економічної політики двома правлячими партіями негативно позначалися на її результативності. Невирішеність суспільних проблем і міжпартійне протистояння призвели до тривалої економічної і політичної нестабільності, край якій поклали парламентські вибори 1979 р.

Економічна і соціальна політика неоконсервативних урядів. “Тетчеризм”. Парламентські вибори 1979 р. стали рубіжними для визначення нового етапу історії Великої Британії. Вони підвели підсумок тривалій економічній і політичній нестабільності, розпочали реформи, що призвели до важливих структурних змін в економіці і оновленні соціально-політичного життя британців.

Новий етап історії Великої Британії позначений певними характерними відмінностями. Саме на цьому етапі дві найбільші правлячі політичні сили країни – Консервативна і Лейбористська партії, оновивши свої програмні засади, почали втілювати на практиці ідеї неоконсерватизму і нового лейборизму. Своєрідне змагання консервативних і лейбористських урядів у проведенні ефективних реформ позитивно позначилося на усіх сферах життя країни: соціально-економічній, політичній і культурній. Активний пошук нових теоретичних ідей консерваторами і лейбористами спричинився до зближення програмних підходів обох партій щодо вирішення назрілих національних проблем, у результаті чого послабилося міжпартійне протистояння. В умовах зміцнення стабільності намітилася нова тенденція – подовження терміну довіри

більшості населення до обох правлячих партій: консерватори без перервно перебували при владі з 1979 до 1997 р., лейбористи понад десять років (до 2010 р.).

Першою на шлях перебудови вступила *Консервативна партія*, в якій ще у 60-і роки молоді інтелектуали на чолі з Е. Гітом, об'єднані у внутрішню групу "Одна нація", розпочали дискусію зі "старою гвардією", вимагаючи ревізії основних програмних положень. Однак справжнє ідеологічне оновлення консервативної концепції розпочалося з 1975 р., коли лідером партії було обрано Маргарет Тетчер. Вона очолила консерваторів у надзвичайно скрутний для них час: чисельність партії зменшувалася, довіра виборців до неї падала, парламентська фракція роздиралася протистоянням декількох угруповань. М. Тетчер розпочала свою діяльність із консолідації партії і оновлення її програми з урахуванням останніх досягнень економічної теорії. Комплекс програмних документів, опрацьованих у 1976 – 1978 рр. ґрунтувався на працях економістів Чиказької, Манчестерської і Лондонської шкіл монетаризму. Теоретики монетаризму доводили, що макроекономічне регулювання виробництва державою не здатне забезпечити надійного економічного піднесення; гарантією його стійкого зростання може бути лише порядок, заснований на конкуренції, ринковій підприємницькій діяльності і виробничій культурі. Основні завдання держави вони зводили до боротьби з інфляцією, яку можна подолати відмовою від дотаційної політики і випереджуваним зростанням доходів. При цьому неоконсерватори наголошували на необхідності відродження соціальної активності кожного британця, визнання пріоритету інтересів конкретної людини, що бореться за поліпшення свого життя і не сподівається на державну допомогу. Значна роль відводилася моральній аргументації, зокрема відродженню і дотриманню традиційних вікторіанських цінностей: поваги до сім'ї, релігії, працьовитості й ощадності. Гасло "Закон і порядок" перетворювалося у стрижневу програмну вимогу неоконсерваторів.

Такі програмні постулати в поєднанні з економічною теорією монетаризму створювали цілісну концепцію світоглядного рівня, теоретичну основу для проведення економічної і соціальної політики.

Новостворений уряд М. Тетчер із самого початку змушений був вирішувати надзвичайно складні завдання економічного та соціального характеру. Наприкінці 1979 р. розпочався спад виробництва, спричинений подвоєнням світових цін на нафту після повалення шахського режиму в Ірані (1979) і початку ірано-іракської війни (1980). Загальне падіння промислового виробництва у 1980 р. складало 12%, а в окремих галузях цей спад був ще більшим. Він супроводжувався стрімким зростанням безробіття і новим штурмом інфляції. До 1981 р. рівень безробіття перевищив 10% серед активного населення, а серед молоді сягав майже 40%. Вкрай загострилася проблема в містах – традиційних центрах промисловості, яка перебувала в занепаді. Частина великих міст (Лондон, Ліверпуль, Бірмінгем) були охоплені стихійними виступами безробітних, які часто переростали у жорстокі сутички з поліцією. У таких складних умовах уряд неоконсерваторів, виходячи з монетарної концепції, намагався, у першу чергу, досягнути зниження темпів інфляції шляхом збільшення непрямого оподаткування, відмови від практики дотації підприємств, підвищенням податку на додану вартість. Такі заходи супроводжувалися активною пропагандистською кампанією необхідності зменшити особисте споживання і жити на чесно зароблені гроші, відповідно до своєї спроможності. Одночасно відбувалося скорочення чисельності державного апарату і зниження витрат на його утримання. У рамках кампанії *“економії бюджету”* було здійснено демонтаж системи державного регулювання економіки, запровадженої лейбористськими урядами. Важливою складовою частиною антиінфляційної політики уряду була реприватизація державних підприємств, які досі вимагали постійної фінансової підтримки. Реприватизація давала подвійну користь – поповнювала фінансові надходження і одночасно звільняла державний бюджет від дотаційних витрат. Однак при цьому збільшувалося безробіття і зростала соціальна напруга в суспільстві.

В рамках антиінфляційної політики уряд М. Тетчер вдався до непопулярного і ризикованого заходу – скоротив на початку 80-х років державні витрати на комунальне та шляхове господарство, освіту й культуру. Тоді ж парламент ухвалив низку законів про зайнятість, які утруднювали тред-юніонам процедуру проголошення і проведення страйків.

Рішучі антиінфляційні заходи уряду дали позитивні результати. Вже з другої половини 1982 р. з'явилися перші ознаки піднесення, а з 1983 р. розпочалося впевнене зростання виробництва, яке тривало аж до 1990 р. Середні щорічні темпи зростання виробництва складали 3 – 4%. Темпи зростання цін на предмети першої необхідності вдалося знизити з 18% (1980) до 5% (1983).

Важливе значення для покращення внутрішньополітичної ситуації в країні, зміцнення авторитету уряду і особисто прем'єр-міністра М. Тетчер відіграв воєнний конфлікт 1982 р. із Аргентиною за Фолклендські (Мальвінські) острови, в перебігу якого Велика Британія виявила непохитність у відстоюванні своїх інтересів і досягла перемоги. В умовах зростання популярності Консервативної партії уряд оголосив про розпуск парламенту і проведення дострокових виборів, небезпідставно розраховуючи на перемогу. Під час виборів, які відбулися на початку червня 1983 р., консерватори здобули 397 мандатів – найбільшу кількість за всі повоєнні роки. За лейбористів проголосувало лише 28% виборців і вони отримали 209 депутатських місць. Решту мандатів поділили між собою представники Ліберальної, Соціал-демократичної (створеної у 1981 р. внаслідок виходу з Лейбористської партії групи діячів її правого крила) та двох інших малочисельних партій.

Заручившись підтримкою населення, уряд М. Тетчер у наступні роки провів найбільш масштабні і послідовні перетворення. Впродовж 1984 – 1989 рр. було реприватизовано понад третину промислових, транспортних і комерційних структур, у тому числі дев'ять великих концернів газової промисловості і системи комунікацій. Уряд ініціював також розпродаж контрольних пакетів найбільшої нафтової компанії "Брітіш Петролеум", багатьох підприємств електроенергетики, повітряного транспорту, сталеливарної і авіакосмічної промисловості. За період реформ було здійснено приватизацію виробничих фондів на 35 млрд фунтів. Частка державного сектора економіки знизилася з 10 до 6,5% валового національного продукту. Внаслідок приватизації майже в десять разів скоротилося фінансування державних підприємств. Зменшилася пільгова допомога підприємствам приватного сектора. В сукупності такі заходи призвели до фінансової стабілізації, допомогли закріпити позитивне сальдо в зовнішній торгівлі, суттєво знизити

інфляцію. При проведенні приватизації уряд неоконсерваторів розробив цілу систему пільгових методів передачі державних підприємств у руки дрібних і середніх власників із метою розширення категорії бізнесменів. Реалізуючи ідею створення “*нації власників*”, неоконсерватори розраховували не тільки на економічні результати розвитку малого і середнього підприємництва, а й на консолідацію дієздатної частини населення.

Реприватизація підприємств відбувалася на відкритих торгах на конкурсній основі й передбачала обов'язкове перетворення роздержавленого підприємства у відкрите акціонерне товариство. При цьому заохочувалася купівля акцій робітниками та службовцями реприватизованого підприємства. Уряд суворо обмежував і контролював кількість акцій на одну особу. Для полегшення доступу до акцій незможних людей, рівень цін регулювався диференційовано щодо різних категорій населення, при цьому надавалися пільги працівникам із великим трудовим стажем. Акції реприватизованих підприємств надавалися тільки громадянам Великої Британії.

Реприватизація, проведена неоконсервативним урядом, перетворювала в акціонерів мільйони британських робітників і службовців. Наприкінці 80-х років Велика Британія піднялася на друге місце у світі, після США, за кількістю акціонерів. Важливою складовою частиною економічної політики неоконсерваторів була всебічна підтримка дрібних і середніх власників шляхом надання позик, юридичного консультування, пільгового оподаткування. Внаслідок цього зростав прошарок дрібних і середніх бізнесменів. Цілеспрямовано формуючи “*суспільство власників*”, уряд провів також реформи житлового господарства і медичного обслуговування. Приватизація муніципальних квартир у поєднанні зі всебічним заохоченням приватного будівництва повинні були закріпити почуття власності в громадян країни.

У плані антиінфляційних заходів важливе місце надавалося обмеженню прав тред-юніонів у організації виробництва, підборі кадрів і визначенні розмірів зарплати в окремих галузях виробництва. Про “*надмірну владу*” профспілок, які постійно домагалися необґрунтованого підвищення зарплати і зайнятості, заговорили ще у 60-і роки, коли аналізували “*хвороби*” англійської економіки. Замість підтримки технічних нововведень та інших заходів, які

сприяли б підвищенню продуктивності праці, тред-юніони своїми періодичними страйками з вимогами про підвищення платні спричинялися до скорочення виробництва, розгортання інфляційних процесів. Щодо *тред-юніонів*, М. Тетчер діяла спочатку дуже обачно, дотримуючись тактики поступового “закручування гайок”. Перші законопроекти обмежували пікетування і солідарні дії, запроваджувалися голосування поштою при виборі керівництва та прийнятті рішень про організацію страйку. Було суттєво скорочено функції керівників тред-юніонів і повноваження Національної ради економічного розвитку. Така переорієнтація діяльності тред-юніонів щодо питань охорони праці, перепідготовки кадрів і працевлаштування людей обмежувала повноваження керівників профспілок.

Найбільшим випробуванням для антиінфляційної політики уряду був *страйк шахтарів*, який тривав із 20 березня 1984 до 5 березня 1985 р. Запозичивши американський досвід модернізації вугільної галузі, уряд взяв курс на ліквідацію нерентабельних підприємств у гірничій промисловості. Коли Національне управління вугільної промисловості оголосило про закриття впродовж року двадцяти нерентабельних копалень, профспілка шахтарів 20 березня 1984 р. оголосила страйк. Уряд підготувався до боротьби зі страйкарями і, враховуючи досвід 1926 р., заздалегідь домовився із найбільшими галузевими тред-юніонами про те, що вони не будуть підтримувати шахтарів у їхніх вимогах. Із самого початку страйку шахтарів М. Тетчер демонструвала рішучість у протистоянні, застосовуючи проти них спеціальні штурмові групи з бронемашинами, потужними водометами. Таких масштабних поліцейських операцій Велика Британія не знала за весь повоєнний період. Були арештовані сотні страйкарів. Одночасно розгорнулася цілеспрямована пропагандистська кампанія з обвинуваченнями страйкуючих у політичному авантюризмі, прагненні підірвати “*основи британського способу життя*” й у відсутності патріотизму. Особливо вона посилилася після того, як було оприлюднено матеріали спецслужб про те, що лідери Національної спілки гірників намагалися отримати грошову допомогу не від споріднених із британськими тред-юніонами профцентрів, а від профспілок СРСР, а також диктатора Лівії Муаммара Каддафі. Уряд М. Тетчер зумів схилити громадську думку на свій бік, що врешті-решт привело

до припинення страйку. З поразкою шахтарів відбувся перелом у привалому протистоянні тред-юніонів із британською владою.

Домігшись у результаті активної антиінфляційної політики фінансової стабільності в країні, уряд від середини 80-х років отримав можливість суттєво збільшити видатки на проведення модернізації технологічної бази промисловості. На відміну від попередньої практики лейбористів, які здійснювали дотацію збиткових підприємств, неоконсервативний уряд вкладав інвестиції передусім у високорентабельні галузі виробництва: електронну, автомобілебудівну, хімічну, промисловість.

Свідченням оздоровлення економіки було не тільки збільшення загального обсягу виробництва, а й швидке піднесення продуктивності праці, зростання експортно-імпортних операцій, збереження стійкого зовнішньоторговельного сальдо і зміцнення конкурентоспроможності британської продукції на світових ринках. У другій половині 80-х рр. щорічні доходи населення зростали приблизно на 5%. У 1989 р. 70% британців володіли автомобілями, 64% сімей мешкали у власних квартирах і будинках.

В умовах економічного піднесення уряд за рік до завершення повноважень парламенту оголосив про його розпуск і проведення нових виборів. Передвиборна програма Консервативної партії акцентувала увагу виборців на досягненнях попередніх років, містила оптимістичні обіцянки для всіх категорій населення. Лейбористська партія, ослаблена внутрішньою боротьбою різних угруповань, йшла на вибори з програмою, що містила переважно декларативні обіцянки. Вибори 11 червня 1987 р. принесли консерваторам 376 депутатських мандатів, лейбористи збільшили свою парламентську фракцію з 209 до 229 депутатів. Альянс Ліберальної і Соціал-демократичної партій (згодом вони об'єднались у Партію ліберальних демократів) забезпечив собі 22 мандати. Втретє М. Тетчер сформувала уряд, який продовжував неоконсервативний курс. Як і в попередні роки, проводилася приватизація, що поширилася на електроенергетику, систему водопостачання, структуру аеропортів. Знову знижувалися ставки оподаткування на прибутки компаній і подохідний податок. Із 1988 р. уряд реорганізував пенсійну систему, внаслідок чого щорічні надбавки пенсіонерам зростали на 7%. Крім державних пенсій, реформа передбачала створення

пенсійних і страхових фондів на підприємствах. У 1990 р. 70% пенсіонерів мали особисті заощадження, а значна частина з них, крім державної пенсії, одержувала свої доходи з акцій, із провадження бізнесу. Завдяки енергійним діям уряду М. Тетчер нарощувалися розміри іноземних інвестицій, частина яких залучалася до викупу і реконструкції нерентабельних підприємств. Велика Британія перетворилася в одну з найсприятливіших країн для вкладення інвестицій.

Реформування соціально-економічного та політичного життя призвело до всеохоплюючої модернізації країни, осучаснення її подоби. Одинадцятирічний період перебування уряду М. Тетчер при владі відзначався винятковими успіхами в усіх царинах життя країни. Жоден із британських урядів ХХ ст. не досягав таких рекордних успіхів за порівняно короткий період. Не випадково політика неоконсерваторів увійшла в історію Великої Британії як період *“тетчеризму”*.

Незважаючи на рекордні досягнення неоконсерваторів у реформуванні країни, наприкінці 80-х років вперше проявилися і негативні наслідки *“тетчеризму”*. Приватизація державного сектора сприяла поглибленню соціальної поляризації суспільства. На фоні загального економічного піднесення і поживлення ділової активності британців, котрі *“створювали себе”* як власників і бізнесменів, частина населення залишилась осторонь підприємницької діяльності і нічого не отримала від роздержавлення підприємств. Понад 20% сімей опинилися в умовах відносної бідності, не одержуючи жодної державної допомоги. Згортання функції держави у сфері соціальних послуг негативно відбилося на матеріальному становищі службовців, які жили лише за рахунок зарплати і не посідали прибуткової власності. Певне роздратування в суспільстві викликала невідповідність жорсткого стилю керівництва М. Тетчер (її називали *“залізною леді”*) з британськими демократичними традиціями і цінностями *“вікторіанської епохи”*.

На ґрунті неприйняття політичного авторитаризму М. Тетчер в уряді і в Консервативній партії виникла опозиція до прем'єр-міністра. У той час як М. Тетчер вбачала в роздержавленні підприємств і *“розкріпаченні”* ринкових відносин основну запоруку стабільного розвитку економіки, окремі лідери на чолі з М. Гезел-

тійном виступили за збереження ролі державного регулювання. Частина міністрів виявляла незадоволення тим, що рішення уряду приймаються без широкого обговорення і дискусій: М. Тетчер радилася лише зі своїми найближчими співробітниками. На пропозицію партійців ухвалювати рішення після всебічного розгляду відповідних проблем, М. Тетчер категорично відповідала: *“Минули ті часи, коли я любила дискусії”*. Наприкінці 80-х років в уряді відбулася серія добровільних відставок, які свідчили про наростання опозиції до авторитаризму М. Тетчер. З відставкою міністра оборони М. Гезелтайна, міністра закордонних справ Дж. Гоу і міністра фінансів Н. Лоусона у 1989 р. внутрішньопартійна боротьба посилилася. Зокрема, важливою причиною її загострення були різні підходи лідерів неоконсерваторів до співпраці з ЄЕС. М. Тетчер рішуче виступала проти посилення ролі наддержавних інститутів ЄЕС, побоюючись, що вони підірвуть суверенітет країни, а створення “Європейської супердержави” зведе нанівець успіхи М. Тетчер у відновленні величі Великої Британії. Її опоненти в партії і в уряді доводили, що успішний розвиток британської економіки залежить від прискореної інтеграції з ЄЕС.

Безпосередньою причиною поглиблення суперечностей у керівництві Консервативної партії було рішення уряду 1990 р. про реформу системи місцевого оподаткування, яке викликало широку хвилю незадоволення в суспільстві. Замість попередньої системи оподаткування, згідно з якою розмір сплати громадян залежав від вартості нерухомості або доходів від бізнесу, запроваджувався єдиний “подушний” податок, незалежно від матеріального становища. Більшість британців сприйняли нову реформу як крайній прояв соціальної несправедливості. Рівень довіри населення до консерваторів почав різко падати. В таких умовах у листопаді 1990 р. відбулися вибори лідера Консервативної партії. В першому турі голосування М. Тетчер отримала більше голосів, ніж М. Гезелтайн, проте брати участь у другому турі відмовилася, пояснюючи такий крок загрозою партійного розколу. М. Тетчер використала всі важелі впливу для того, щоби новим лідером консервативної партії було обрано одного з її найближчих співробітників – 47-річного міністра фінансів Джона Мейджора, вихідця з незаможної родини.

Обрання Дж. Мейджора лідером правлячої партії автоматично давало йому посаду прем'єр-міністра. Уряд Дж. Мейджора вніс певні корективи в економічну, соціальну і зовнішню політику, суть яких зводилася до відмови від крайностей “тетчеризму”. Він відмовився від авторитарного стилю керівництва, повернувшись до колегіальності в роботі кабінету міністрів, скасував “подушний податок”, намагався посилити роль держави у проведенні економічної і соціальної політики. На відміну від М. Тетчер, яка надавала перевагу приватному підприємництву, Дж. Мейджор виступав за рівновагу між державним і приватним секторами.

Разом із тим принципи “тетчеризму”, як і раніше, знаходили прояви у продовженні приватизації. Вже наприкінці 1990 р. уряд оприлюднив п'ятирічний план приватизації підприємств таких важливих секторів економіки, як залізниці, автобусні компанії, вугільні шахти, водопостачання і електростанції. Тривав курс на підтримку малого і середнього бізнесу шляхом надання сприятливого кредитування, запровадження пільгового оподаткування.

Внесені корективи при збереженні базових основ “тетчеризму” сприяли зміцненню авторитету уряду і прем'єр-міністра, що засвідчили вибори у квітні 1992 р., на яких Консервативна партія здобула чергову перемогу. Фракція консерваторів, хоч і скоротилася до 338 депутатів, однак така кількість була цілком достатньою для формування уряду більшості. Лейбористи отримали 271, а ліберальні демократи – 20 мандатів.

Першим кроком уряду після виборів була ліквідація Національної ради економічного розвитку – вищого органу тристороннього співробітництва – держави, бізнесу і профспілок, чим завершилося руйнування повоєнного консенсусу і закріпився обмежений статус профспілок.

У 1992 – 1994 рр. уряд неоконсерваторів зосереджував зусилля на продовженні процесу *технологічної модернізації виробництва*, заохочення конкуренції та експорту. До середини 90-х років експорт щорічно зростав на 10%. Після короткочасної затримки темпів виробництва на початку 90-х років, із 1993 р. розпочалося стабільне економічне піднесення. Вперше за повоєнні роки темпи економічного зростання перевищували ріст споживчих цін. Економічна стабілізація 90-х років була прямим наслідком реформ, проведених

урядом М. Тетчер. У соціальній політиці уряд Дж. Мейджора окресдив увагу на зміцненні правових основ громадянського суспільства, поєднанні конкуренції з принципами солідарності та співробітництва. На початку 90-х років уряд підготував серію нормативних документів під загальною назвою “Хартія громадян”, що складалася з “Хартії малого бізнесу”, “Хартії споживачів”, “Хартії родичів” тощо. У цих документах чітко формулювалися права та обов’язки різних категорій населення. Виникли спеціальні установи, які займалися реалізацією положень цих хартій. Уряд Дж. Мейджора змушений був активізувати *регіональну політику* щодо відстаючих економічних районів – Північної Ірландії, Шотландії. Стимулюючи промислову модернізацію цих регіонів, уряд одночасно намагався провести ряд політико-правових перетворень, збільшив витрати на культурні потреби. Проведена в 1994 р. реформа місцевого управління в Шотландії значно розширила його повноваження в питаннях екологічної політики, освіти, охорони здоров’я. Закон 1994 р. перебудовував адміністративно-територіальний поділ Велсу за аналогією з англійським, закріпив привілеї валлійської мови, передбачивши обов’язкове її вивчення в школах на території Велсу.

Певним результатом завершилися напружені переговори 1993 – 1994 рр. із лідерами політичних сил у Північній Ірландії та урядом Ірландської Республіки. На початку 1995 р. досягнуто угоди між двома державами, які стали основою для врегулювання “Ольстерської проблеми”. Ірландська Республіка переглянула статті своєї конституції, які ставили завдання об’єднання Ольстеру з Ірландією, а Лондон погодився на зміни тих законодавчих актів, які трактували Північну Ірландію як “довічну провінцію” Великої Британії. Реалізацію цих домовленостей намагалися зірвати ольстерські терористи. У 1994 р. зі складу ІРА вийшла радикальна група, створивши т. зв. Ірландську армію продовження боротьби. Вона організувала нові терористичні акти в містах Ольстеру й Англії. Її терористичні дії зірвали проведення виборів в “Ольстерський форум” – збори делегатів для міжпартійних переговорів. Активізація терористичних актів, що привела до зриву мирного врегулювання в Північній Ірландії, а також наростання напруги в переговорах із лідерами націоналістичних рухів Шотландії та

Велсу значно послабили позиції Консервативної партії напередодні парламентських виборів. Нездатність консерваторів упродовж вісімнадцятирічного періоду розв'язати "Ольстерську проблему", радикалізація націоналістичних рухів у Шотландії та Велсі, – все це в очах багатьох британців загрожувало розколом країни. Проблеми забезпечення спокою в суспільстві, ліквідація загрози розламу країни висунулися на перший план. Далася взнаки і втома від тривалого правління неоконсерваторів, які йшли на наступні вибори без оновленої програми.

У 80 – 90-і роки XX ст. британська зовнішня політика вийшла за межі "трьох кіл", визначених доктриною Черчілля – Ідена. Одночасно зі зміцненням традиційних відносин із США, Західною Європою і країнами Співдружності вона розширила форми співпраці з державами Азії, Латинської Америки, а з початком падіння тоталітарних режимів – із країнами Східної Європи.

Прихід до влади М. Тетчер збігся у часі з новим витком міжнародної конфронтації, викликаним радянським вторгненням в Афганістан, розміщенням в Європі двома блоками нових видів ракет і запровадженням військового стану в Польщі (1981). Першим випробуванням у виконанні стратегічного плану – відновлення статусу великої держави – для Великої Британії був *воєнний конфлікт із Аргентиною* в 1982 р. за Фолклендські (Мальвінські) острови.

Цей архіпелаг, що знаходиться у південно-західній частині Атлантичного океану, поблизу берегів Аргентини, Велика Британія захопила ще 1833 р., проголосивши його приналежним до Британської корони, однак Аргентина ніколи не визнавала захоплення. Переговори обох держав із цього питання, що почалися ще з 60-х років XX ст., залишалися безрезультатними. У 1982 р. військова хунта, що правила в Аргентині, зробила спробу захопити Фолкленди силою. Більшість британців сприйняли вторгнення аргентинських військ на Фолклендські острови як спробу припинення великої нації. Рада Безпеки засудила дії Аргентини і запропонувала вирішити конфлікт шляхом переговорів за посередництвом президента США Р. Рейгана. Британський уряд відмовився від переговорів і вдався до рішучих дій, зробивши ставку на силовий варіант розв'язання конфлікту.

У день аргентинського вторгнення було сформовано військовий кабінет для керівництва воєнними діями, який особисто очолила М. Тетчер. За короткий час у Лондоні підготували до відправлення в район Фолклендів 15-тисячний десантний загін, скерували понад сорок кораблів, які наприкінці квітня розпочали воєнні операції. Потопивши декілька аргентинських кораблів, британські десантники 25 травня висадилися на островах. Бої продовжувалися до 15 червня, коли капітулював останній аргентинський гарнізон. Аргентинці втратили в боях 1300 осіб, британці – 255. Внаслідок перемоги “малою кров’ю” було відновлено не тільки британську присутність на Фолклендських островах, але й підтверджено статус З’єданого королівства як “великої нації”.

Конфлікт із Аргентиною в 1982 р. за Фолклендські острови підштовхнув уряд до розширення співпраці з країнами Латинської Америки. Після розбудови на Фолклендах військових баз почастишали візити британських дипломатів у Мексику, Бразилію, країни Карибського басейну. Велика Британія разом зі США організували у Західній Атлантиці свого роду військовий блок – регіональні сили безпеки і оборони країн Карибського басейну.

Велика Британія підтримувала американську політику блокування Куби, Нікарагуа, Сальвадору, продовжувала поставки зброї режиму А. Піночета в Чилі.

Воєнний конфлікт із Аргентиною суттєво зміцнив *англо-американські союзницькі відносини*. Під час конфлікту в Лондон передавалися відеоматеріали американських супутників про розміщення аргентинських кораблів і військових підрозділів, що значною мірою допомагало британському командуванню планувати наступальні операції. З цього часу “особливі відносини” Великої Британії зі США переживають період розквіту. Зміцнення союзницьких відносин із США відбувалося при вирішенні глобальних і регіональних питань. Уряд М. Тетчер всебічно підтримував нарощування озброєнь НАТО, погодився розмістити 160 крилатих ракет середньої дальності на території країни, здійснити модернізацію своїх ядерних підводних човнів за допомогою удосконалених ракет “Трайдент”.

Підтримавши американський проект Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ, 1983), який передбачав захист країн і територій

НАТО від радянських балістичних ракет, Велика Британія разом зі США проводила спільні дипломатичні та військові акції проти “експорту комунізму”. Прикладами тісної співпраці зі США є організація бойкоту Олімпіади в Москві у 1980 р., спільна підтримка національно-визвольної боротьби моджахедів у Афганістані. Довірливі дружні стосунки, які склалися між М. Тетчер і президентом США Р. Рейганом, були запорукою вирішення всіх питань англо-американських відносин. Навіть під час окупації в 1983 р. американськими військами острова Гренада (члена Співдружності), британський уряд не вдавався до будь-яких протестних дій.

Співучасть у війсьній акції 1986 р. проти Лівії, під час якої американські літаки злітали з британських аеродромів для бомбардування Тріполі і порту Бенгазі, ще раз засвідчила єдність двох союзників. Свою однакостайність зі США демонстрував і уряд Дж. Мейджора, хоч із середини 90-х років у британо-американських відносинах спостерігалось певне дистанціювання. Велика Британія разом зі США була ініціатором резолюції ООН, яка в грудні 1990 р. висунула ультиматум Іраку про негайне виведення військ із території Кувейту. Уряд Дж. Мейджора при підтримці всіх політичних сил країни виступав проти будь-яких переговорів із Саддамом Гусейном. Велика Британія активно включилася у військові операції ООН у Перській затоці, під час проведення проти Іраку в січні 1991 р. операції “Буря в пустелі.” На Близький Схід було переведено 45-тисячний британський військовий контингент, що включався у склад військ міжнародної коаліції.

У наступні роки уряд Дж. Мейджора зайняв окрему позицію в підході до вирішення питання про припинення міжетнічної війни в Югославії, зокрема так званої “Боснійської проблеми”. Він підтримав запровадження економічних санкцій проти Югославії, але виступив проти втягування міжнародних сил у бойові дії. Лише у 1995 р. під час візиту Дж. Мейджора до Вашингтона вдалося досягти зближення позицій двох держав, і Лондон навіть виступив посередником між югославськими сторонами конфлікту при підписанні в грудні 1995 р. Дейтонських угод.

Відносини в рамках Співдружності неоконсерватори і нові ліберали розцінювали як стрижневу частину стратегії відродження і закріплення статусу великої держави для Сполученого королівства.

Тому політичні й економічні відносини з країнами Співдружності вони намагалися будувати на основі раціональності, взаємовигідного прагматизму, уникаючи традиційного опікунства. М. Тетчер підтримала поступову трансформацію Співдружності в багатосторонню структуру, що здійснює свою діяльність не на основі “особливих відносин”, а згідно з нормами міжнародного співробітництва. Тому вона блокувала пропозиції Індії та Ямайки про створення спеціальних фондів для економічної підтримки слабorozвинутих країн Співдружності. Такий підхід за принципом рівноправності було остаточно закріплено у Декларації країн Співдружності, ухваленій у 1987 р.

У 1982 р. британський парламент прийняв рішення про припинення своїх повноважень щодо Канади, однак це аж ніяк не вплинуло на послаблення політичної та економічної співпраці обох країн. Ставка на розвиток двосторонніх взаємовигідних відносин із колишніми колоніями і домініонами сприяла зміцненню британської економічної, а в ряді випадків і військово-політичної присутності в усіх 54-х країнах Співдружності. Загальні британські інвестиції в економіку всіх країн Співдружності, де проживає 1,7 млрд осіб (майже 30% населення світу), сумарно перевищують внески інших держав, що дає змогу здійснювати вплив на держави Співдружності, тим більше, що вони впродовж десятиліть пов'язані з Великою Британією.

Із приходом до влади неоконсерваторів активізувалася зовнішньополітична діяльність Великої Британії і поза межами її традиційного впливу.

Було здійснено прорив у стосунках із Китаєм. У грудні 1984 р. року під час візиту М. Тетчер у Пекіні було підписано спільну декларацію обох країн про Гонконг (Сянган), яка передбачала повернення Китаю з 1 липня 1997 р. контролю над Гонконгом із збереженням там упродовж п'ятдесяти років існуючої системи управління і економічних відносин. Відтоді у відносинах двох країн розпочався новий етап, характерною ознакою якого було щорічне збільшення торгових оборотів та зростання британських інвестицій у КНР.

Щоби здобути прихильність “кольорового” населення колишніх колоній, перед якими стояло пекуче питання ліквідації расової дискримінації, М. Тетчер у 1979 р. на конференції країн Співдружності

в Лусаці (Замбія) заявила, що Велика Британія буде гарантом у боротьбі проти расової нерівноправності, проводитиме в цьому питанні погоджувальну політику з країнами Співдружності.

Важливий напрямок британської зовнішньої політики на переломі двох століть – участь у процесі європейської інтеграції. З 1979 р. почався тривалий процес складних переговорів із ЄЕС, який супроводжувався намаганнями неоконсерваторів домогтися перегляду для Великої Британії певних принципів економічного співробітництва і фінансування бюджету Співдружності. Серйозні розходження між Великою Британією та ЄЕС вносила політика дотації сільськогосподарського виробництва, яке поглинало майже 2/3 бюджетних витрат Союзу. Така дотаційна політика суперечила економічним принципам неоконсерваторів і до того ж значно перевищувала отримувані країною виплати з бюджету ЄЕС. Під тиском М. Тетчер країни Спільного ринку прийняли у 1983 р. рішення про поступове скорочення витрат на сільськогосподарське виробництво, а через рік вдалося досягнути угоди про зменшення внесків Великої Британії в бюджет ЄЕС.

Підтримуючи основні положення Єдиного Європейського Акта про перетворення системи європейських співтовариств у ЄС, уряд Великої Британії зайняв особливу позицію щодо створення в майбутньому союзі наддержавних структур, котрим передбачалося делегувати додаткові повноваження. М. Тетчер не підтримувала ідею організації європейського Центрального банку з правом контролювати курс валют і обов'язковим включенням фунта стерлінгів у європейську грошову систему. Найбільші розходження між Великою Британією та європейськими країнами проявлялися щодо плану запровадження єдиної валютної системи. М. Тетчер розраховувала максимально відтермінувати приєднання Великої Британії до окремих європейських програм: у 1986 р. вона не приєдналася до Шенгенських угод. Жорстке ставлення М. Тетчер щодо реорганізації ЄС викликало опозицію окремих міністрів, прихильників поглибленої інтеграції, які на знак незгоди з прем'єром пішли у відставку.

Суттєві зміни в європейську стратегію Британії вніс Дж. Мейджор, який вважав, що національні інтереси країни краще захищати не блокуванням процесу поглиблення інтеграції, а, навпаки,

активною участю в опрацюванні концепції майбутнього Європейського Союзу. Позиція Великої Британії відіграла значну роль у відмові від федералістської концепції побудови ЄС із наднаціональними організаційними структурами, а основний напрямок перебудови спрямовувався на якісно нові форми співробітництва європейських країн. Досягненням британської дипломатії у європейській політиці вважають “Декларацію про застосування правових актів Співтовариства”. Це був важливий додаток до Маастрихтських договорів, в якому конкретизувалися правові методи його основних положень. За наполяганням Дж. Мейджора в правову концепцію Європейського Союзу було включено принцип субсидіарності, згідно з яким будь-яке питання передавалося у компетенцію Союзу лише у тому випадку, якщо воно ефективно не вирішувалося на національному рівні. Уряд Мейджора підтримав загальну стратегію перебудови “Спільного ринку” у ЄС, однак британська дипломатія розраховувала на можливість поетапного та вибіркового приєднання до нових форм інтеграційних зв’язків. Така позиція була продиктована неоднозначним ставленням британських політиків до розбудови ЄС. Обговорення Маастрихтських договорів в Палаті громад викликало гостру полеміку між прихильниками європейської інтеграції (євроромантиками) і її противниками (євроскептиками).

Рішення парламенту про ратифікацію Маастрихтських угод було прийнято більшістю в один голос. Лише під загрозою падіння уряду вся фракція консерваторів змушена була голосувати за закон про запровадження Маастрихтських договорів. Враховуючи такі опозиційні настрої, Дж. Мейджор вніс певні корективи у європейську політику. Зокрема, він почав виступати проти синхронності у реалізації країнами ЄС прийнятих рішень, допускаючи можливість “різних швидкостей” інтеграції, а зі середини 90-х років обстоював ідею “змінної геометрії” співробітництва. Суть її зводилася до того, що рішення ЄС необов’язково повинні поширюватися на всіх членів Союзу.

Із 1995 р., через масове захворюванням корів на пористий енцефаліт (“коров’ячий сказ”) і заборонаю ЄС на імпорт британської м’ясної продукції, відносини Великої Британії зі своїми європейськими союзниками значно погіршилися. Велика Британія

внаслідок ембарго зазнала збитків на 5 млрд фунтів. У відповідь на відмову ЄС пом'якшити митні заборони Дж. Мейджор почав блокувати обговорення всіх питань, що вимагали консенсусу для прийняття рішень.

Неоконсервативним урядам М. Тетчер і Дж. Мейджора довелося вперше зіткнутися з новими реаліями у стосунках із СРСР. Чітко дотримуючись антирадянської спрямованості, здійснюючи разом із США та іншими союзниками дипломатичний тиск на керівництво СРСР за його агресивні акції та політичні переслідування дисидентів, М. Тетчер була першим державним лідером Заходу, яка взяла до уваги назріваючі зміни в "імперії зла". З її приходом до влади англо-радянські відносини різко погіршилися, раз у раз супроводжуючись взаємними звинуваченнями дипломатів у шпигунській діяльності з наступним їх видворенням. Лише з візитом М. Горбачова до Лондона наприкінці 1987 р. розпочався процес еволюції відносин між двома країнами, який у наступні роки набував дедалі конструктивнішого характеру. Прийняті пакети угод (1987 – 1990) поживлявали всі аспекти британсько-радянського співробітництва.

Розпад СРСР і утворення нових національних держав М. Тетчер та її наступник Дж. Мейджор сприйняли без ентузіазму, в основному через призму дезінтеграції ядерної держави з непередбачуваними наслідками.

Перехід від британсько-радянських до британсько-російських відносин уряди неоконсерваторів здійснювали вже з врахуванням нових реалій. Після кривавих подій 13 січня 1991 р. у Вільнюсі, коли для розгону демонстрації було використано зброю, Дж. Мейджор, на відміну від уряду США, відреагував дуже різко. Він першим із західних лідерів засудив путч "ГКЧП" у серпні цього ж року. Без жодних вагань британський уряд визнав Росію державою-спадкоємцем СРСР, визнавши одночасно суверенітет нових пост-радянських держав. Проте британсько-російське співробітництво не набуло широкого розмаху навіть після підписання Договору про принципи відносин між Сполученим Королівством і Росією. Взаємні візити лідерів двох держав і навіть перший офіційний візит королеви Єлизавети II в Росію у 1994 р. не викликали поживлення економічних відносин.

Період правління нових лейбористів. Повернення лейбористів до влади відбулося лише після тривалого періоду боротьби за оновлення програмних засад партії. *Лейбористська партія* з 1979 р. постійно поступалася неоконсерваторам на парламентських виборах і впродовж вісімнадцяти років перебувала в опозиції. Основна причина такого тривалого відсторонення від влади – відсутність у лейбористів програми, яка враховувала б економічні та соціальні наслідки НТР і передбачала реальні кроки для вирішення наболілих питань британського суспільства.

На шлях оновлення своїх теоретичних засад лейбористи вступили значно пізніше від консерваторів, до того ж цей процес відбувався в умовах гострої внутрішньопартійної боротьби, що призвела до двох розколів у Лейбористській партії. У 1981 р. група правих діячів на чолі з Роєм Дженкінсом вийшла з партії та утворила Соціал-демократичну партію. З її відходом посилилась активність лівого крила лейбористів, представники якого намагалися реанімувати теоретичні положення про “класове протистояння”, вимагали розширення прав профспілок, широкої націоналізації промисловості, ставили питання про вихід Великої Британії з ЄЕС. Нереальність таких вимог у час проведення неоконсерваторами ефективних реформ і поглиблення європейської інтеграції були очевидними.

Лише в ході підготовки до виборів 1992 р. лейбористи перейшли до модернізації своїх програмних засад, відмовившись від обіцянок відновити позиції державного сектора в економіці, скасувати антипрофспілкові закони і навіть виступили за активізацію участі країни у європейській інтеграції. Проте, зробивши перші кроки на шляху оновлення своїх програмних положень, лідери партії не змогли сформулювати концептуальну основу нової версії лейборизму. Протягом наступних років тривав пошук нових ідеологічних, організаційних і політичних настанов Лейбористської партії. Лідери лейбористів намагалися, в першу чергу, звільнитися від тиску з боку керівників тред-юніонів – колективних членів партії, які нерідко нав'язували вигідні їм рішення так званім “сумарним голосуванням” від імені всіх членів профспілок. Скасування на партійному з'їзді 1993 р. практики “сумарного голосування” відіграло вирішальну роль у наступному реформуванні засад організаційної діяльності партії. З'їзд запровадив голосування згідно з

принципом “одна особа – один голос”. Тоді ж зі складу керівництва Лейбористської партії були виведені представники її крайнього лівого крила. Процес реформування партії помітно активізувався з обранням у 1994 р. 40-річного Ентоні (Тоні) Блера новим лідером. Випускник Оксфордського університету, успішний юрист-практик, уособлював нове покоління британських політиків, для яких, за його словами, *“після колапсу комунізму стало очевидним, що тільки етична база соціалізму витримала випробування часом”*. Відкидаючи застарілі погляди про соціалізм як суспільство з націоналізованими засобами виробництва, Е. Блер був переконаний в тому, що етичний соціалізм повинен базуватися на постулатах боротьби з бідністю, безробіттям, створювати єдине суспільство, *“ініціативну націю, яка об’єднує нас усіх”*. Замість застарілої лейбористської догми класового протистояння бідних і багатих, лейбористи запозичили у неоконсерваторів положення про боротьбу за “єдину націю”. Звідси його ідея про створення національної, а не класової партії.

На конференції Лейбористської партії в 1995 р. докорінно переглянуто партійний статут, з якого було вилучено положення про пріоритет державної власності на засоби виробництва. Відмова від націоналізації підприємств стала вихідним пунктом формування концепції *“нового лейборизму”*. Нова редакція статуту визначала Лейбористську партію як *“демократичну і соціалістичну, що орієнтується на побудову справедливого суспільства, заснованого на конкуренції і забезпеченні рівних можливостей та наданні гарантій проти бідності”*. На знак незгоди з рішенням конференції 1995 р. зі складу Лейбористської партії вийшла група Артура Скаргілла, яка утворила Соціалістичну лейбористську партію. Вихід цієї нечисленної групи не послабив Лейбористську партію, а радше сприяв консолідації і піднесенню її популярності серед виборців.

Зробивши ставку на закріплення в масовій свідомості британців ідей нового лейборизму, Е. Блер, готуючись до наступних виборів, здійснив численні агітаційні поїздки у різні райони країни. Його передвиборна програма 1997 р. включала набір основних положень *“нового лейборизму”*. Не заперечуючи проти збереження в загальних рисах структур реформованої економіки і системи

соціального забезпечення, нові лейбористи заявляли про необхідність правових реформ і корекції зовнішньополітичного курсу. Особливу ставку вони робили на проблеми, не розв'язані консервативними урядами, зокрема на конституційні реформи в Шотландії, Велсі та Північній Ірландії. Вони пропонували провести реформу Палати лордів, підвищити роль референдумів у вирішенні загальнонаціональних питань, запровадити пропорційне виборче право. У ході передвиборної кампанії активно використовувалися "американський" і "європейський" фактори. Е. Блер ще до виборів установив дружні відносини з президентом США Б. Клінтоном, заявив про готовність приєднатися до Соціальної хартії ЄС та європейської валютної системи. В умовах падіння авторитету неоконсервативного уряду новим лейбористам вдалося суттєво зміцнити соціальну базу партії, що підтвердили парламентські вибори в травні 1997 р.: лейбористи здобули 419 місць у Палаті громад, консерватори лише 165, решту розподілили між собою Ліберальні демократи і національні партії Шотландії та Велсу. Для консерваторів результати виборів були найгіршими за минулі 90 років. Особливо відчутних втрат вони зазнали в Велсі і Шотландії.

Сформувавши уряд, Е. Блер приступив до реалізації планів "нових лейбористів", які були конкретизовані ним у програмній брошурі *"Третій шлях: нова політика для нового століття"*. Замість "першого шляху", що базувався на принципах індивідуалізму і ґрунтувався неоконсерваторами, і "другого" – традиційного лейборизму, зорієнтованого на одержавлення виробництва і соціал-демократизм, Е. Блер пропонував "третій шлях" – створення соціальної ринкової економіки, в якій індивідуальна ініціатива і підприємливість поєднувалися би з колективізмом ("комунітаризмом"). Е. Блер і його однодумці не відмовлялися від цінностей індивідуалізму, але прагнули збагатити їх принципами колективізму. Вони наголошували, що шляхом підтримки важливих проблем можна поступово збудувати "суспільство співучасті", яке ґрунтується на взаємодії громадських організацій і державного апарату. Завдання уряду вони вбачали в інвестуванні економічних проєктів, сприятні розвитку науки та сфери соціальних послуг, проте заперечували командне втручання держави у роботу фінансованих нею інфраструктур. Ставилася мета стимулювати розвиток громадянського

суспільства як партнера державної управлінської системи, всіма засобами зміцнювати сім'ю, посилити боротьбу із злочинністю. Програма “нових лейбористів” відзначалася певним еkleктизмом, проте вона враховувала нові тенденції у розвитку британського суспільства і націлювала на виконання проблемних завдань.

Е. Блер відмовився від традиційної практики лейбористів – обов'язкової ревізії політики попереднього уряду консерваторів і не змінив економічну стратегію “тетчеризму”. Він продовжував курс на модернізацію технологічної бази виробництва, всебічно заохочував підприємницьку діяльність, дотримувався політики мінімального економічного втручання держави в економічні процеси. Уряду нових лейбористів вдалося вже до початку ХХІ ст. оздоровити фінансову систему. Державний бюджет 1999 – 2000 рр. було виконано з профіцитом у 17 млрд фунтів стерлінгів. Цей показник став найвищим у повоєнній історії країни. Стабілізація державних фінансів поєднувалася з оздоровленням усієї валютної системи країни. Для заохочення зайнятості в 1999 р. мінімальну ставку прибуткового податку знижено до 10%, а базову – до 22%. Стимулювання зайнятості забезпечило низький рівень безробіття. На початку 2007 р. безробіття скоротилося до 4% і стало найнижчим серед країн ЄС. На початку 2001 р. 13% фірм заявляли про нестачу робочої сили. Уряд Е. Блера продовжував політику всебічної підтримки малого і середнього бізнесу. З березня 2000 р. почав діяти новий закон про конкуренцію, який посилив захист малих підприємств від поглинання їх великими фірмами, а в квітні того ж року створено спеціальну службу малого бізнесу, для заохочення якого знижено з 40% до 10% податок на приріст капіталу. За десять років правління нових лейбористів у Великій Британії склався один із найнижчих рівнів прямого оподаткування серед розвинутих країн світу. Особливістю сучасної британської економіки став високий рівень наукоємності.

Впродовж понад десятилітнього перебування при владі нових лейбористів економіка країни зберігала стабільні темпи зростання, яке наприкінці ХХ ст. складало 2,2%, упродовж 2002 – 2007 рр. – 2,5%. Найбільший динамізм демонстрували галузі фінансових послуг. Важливе значення у забезпеченні стабільності відіграло підвищення світових цін на нафту, видобуток якої в Північному морі

зріс на 4,7%. За цей же час постійно зростав експорт, однак уряду не вдалося ліквідувати негативне сальдо у зовнішній торгівлі.

Результати економічного піднесення уряд використав для поліпшення соціального становища населення. У 1998 р. було прийнято програму міністра фінансів Гордона Брауна, що визначала пріоритетні напрямки фінансування соціальної інфраструктури. Найбільші витрати призначалися на освіту, медицину, професійне навчання і створення робочих місць для молоді. З 1998 р. розпочато реформу національної служби охорони здоров'я, розраховану на 10 років, на яку впродовж перших трьох років було додатково витрачено 20 млрд фунтів. У 1999 р. оприлюднено довготермінову програму, яка передбачала впродовж десятиріччя знизити дитячу бідність у два рази, а до 2020 р. – повністю викоринити.

На виконання своїх передвиборних зобов'язань уряд здійснював *конституційно-правову реформу*, яка проводилася в трьох напрямках: зміна виборчого права, реформа Палати лордів і розвиток системи місцевого самоврядування. Проте в проведенні реформ виникли значні труднощі. Урядовий проект про заміну виборів в одномандатних округах індивідуальними кандидатами на голосування за партійними списками був чотири рази відхилений Палатою лордів. Більш результативними виявилися законопроекти щодо Палати лордів і місцевого самоврядування. У жовтні 1999 р. Палата лордів схвалила Білль про реформу, який передбачав ліквідацію спадковості титулу пера (лорда) і надання цього титулу лише пожиттєво за заслуги в тій чи іншій галузі. Передбачалося обрання незначної частини лордів громадянами. Присвоєння звання залишилося прерогативою коронованої особи, але вибір кандидатури здійснює спеціальна незалежна комісія.

На переломі двох століть велику увагу громадськості привернула проблема подальшої долі британської монархії, через події в королівській родині. Коли за розпадом сім'ї спадкового принца Чарльза у серпні 1997 р. послідувала загибель його колишньої дружини – принцеси Діани, в суспільстві відкрито обговорювалося питання про доцільність існування монархії. Лише відзначення столітнього ювілею королеви-матері і п'ятдесятиріччя правління королеви Єлизавети II, яких поважають британці, частково зняли гостроту цієї проблеми.

Найбільшого успіху в проведенні правових реформ уряд Е. Блера досягнув у зміні системи відносин між центральною владою і субнаціональними регіонами Сполученого королівства. У 1997 р. у Велсі та Шотландії проведено референдуми про створення місцевих законодавчих зборів. Через те, що у Велсі в референдумі взяли участь менше 50% мешканців, конституційна реформа набула тут обмеженого характеру. Повноваження новоствореної місцевої Асамблеї стосувалися лише питань економічного розвитку регіону, культури й екології.

У Шотландії, де конституційну реформу схвалили 74% жителів, створений парламент отримав значно ширші повноваження, зокрема можливість ухвалювати регіональні закони, що не суперечать загальнобританському законодавству, встановлювати і збирати податки. Офіційне відкриття Шотландського парламенту відбулося 1 липня 1999 р.

Суттєвих успіхів уряд Е. Блера досягнув у вирішенні *“Ольстерської проблеми”*. У переговорах щодо Північної Ірландії брали участь обидві сторони релігійно-етнічного протистояння, а також представники Ірландської Республіки. За посередництвом США у квітні 1998 р., у Великодню п'ятницю, підготовано тристоронній договір, яким відновлювався статус політичної автономії Північної Ірландії. Цей договір став переломним моментом у встановленні миру між обома громадами Ольстеру. Національна асамблея (парламент) Північної Ірландії, створювана згідно з договором, на відміну від колишнього Стормонту, мала працювати за принципом взаємної згоди: прийняття кожного рішення вимагало схвалення як протестантської громади, так і депутатів-католиків. Ірландська Республіка відмовилася від претензій на Ольстер, а Лондон погоджувався на утворення північноірландських органів самоврядування з обмеженими повноваженнями. На основі договору, затвердженого у травні 1998 р. на референдумах в Ольстері (за нього проголосував 71% громадян) та Ірландській Республіці (94%) було сформовано північно-ірландський уряд. Проте процес національного умиротворення було знову загальмовано Ірландською республіканською армією, яка не виконала зобов'язань скласти зброю. До 2000 р. ситуація в Ольстері знову ускладнилася: тривали терористичні акти. Британський уряд відмовився від

збільшення військової присутності, проте посилив закони проти тероризму. Переговори про умиротворення тривали й завершилися успіхом лише у травні 2007 р.

У 2005 р. відбулися наступні парламентські вибори, на яких лейбористи знову здобули перемогу. Після них уряд Е. Блера ще більше посилив соціальну орієнтацію своєї економічної політики. Нові лейбористи запланували у найближчі 10 – 15 років перетворити Велику Британію в “державу соціальних інвестицій”, скоротити розрив у рівнях доходів різних категорій населення, зменшити соціальну поляризацію в суспільстві.

У червні 2007 р. відбулися зміни у керівництві Лейбористської партії і уряду країни, пов’язані з падінням авторитету Е. Блера. Багато британців вважали його головним винуватцем втягнення країни у війну в Іраку. Систематичні повідомлення про чергові жертви британської армії в іракській війні впливали на громадську думку і не сприяли популярності Лейбористської партії та її лідера. До цього також спричинився скандал у справі “про позички за перство”. Стало відомо, що у ході передвиборної кампанії 2005 р. деяким спонсорам лідери лейбористів обіцяли почесні посади перів (лордів) в обмін на грошові пожертви. Добровільний відхід Е. Блера був продиктований міркуваннями про збереження авторитету партії. В результаті лідером Лейбористської партії став Гордон Браун. Після закінчення Единбурзького університету він певний час працював викладачем, а на початку 80-х рр. очолив Шотландську раду Лейбористської партії. Пізніше, як депутат Палати громад, займав ряд парламентських посад. Із приходом до керівництва Г. Брауна британці пов’язували великі надії. Його, як автора багатьох урядових економічних і соціальних програм, вважали не тільки теоретиком, а й успішним практиком-економістом.

Однак Г. Браун, на відміну від свого попередника, не поділяв його захоплення реформуванням державного сектора економіки. Він не схвалював відправки британських військ до Іраку. З такою позицією нового лідера пов’язували можливість послаблення антибританських настроїв на Близькому Сході. У серпні 2007 р. Г. Браун заявив про відмову уряду запровадити у Великій Британії європейську валюту, як це передбачав Е. Блер.

З початком *фінансової кризи 2008 – 2009 рр.*, яка спричинила скорочення виробництва у провідних галузях економіки і призвела до зростання безробіття та інфляції, уряд Г. Брауна почав втрачати довіру британців. Свідченням цього стали травневі вибори 2009 р. у місцеві органи влади, на яких лейбористи зазнали поразки в Лондоні та низці інших міст країни.

Парламентські вибори 2010 р. перервали 13-річний період правління лейбористів, які хоч і вийшли на перше місце за кількістю набраних мандатів, однак не змогли домовитись про створення коаліційного уряду з Ліберально-демократичною партією, яка опинилась на третьому місці після консерваторів. Уперше в повоєнній історії Великої Британії виник коаліційний уряд Консервативної і Ліберально-демократичної партії, який позиціонував себе, як “Уряд національної єдності”. Новим прем’єр-міністром став лідер консерваторів, 43-річний Девід Кемерон, віце-прем’єром – керівник Ліберально-демократичної партії Нік Клег (українського походження). На виконання передвиборних програм обидвох партій новий уряд розпочав жорстку економію бюджетних витрат, запланувавши проведення референдуму для зміни британської виборчої системи, обмеження кількості емігрантів з країн, які не є членами ЄС. Головна мета нового уряду, за словами Д. Кемерона, – *“Побудова суспільства, в якому ми не запитуємо, які в нас є права, а знаємо, які в нас є обов’язки”*.

Результати економічної та соціально-політичної стабілізації в країні сприяли активізації зовнішньої політики і зміцненню міжнародних позицій Великої Британії. Зовнішньополітична стратегія консервативних і лейбористських урядів кінця ХХ – початку ХХІ ст. була спрямована на відродження статусу Великої Британії як великої держави, що має відігравати роль арбітра в глобальних і регіональних питаннях. Успішне виконання такого завдання залежало не тільки від забезпечення стабільного економічного піднесення в країні, а й від правильного визначення зовнішньополітичних пріоритетів і застосування нових підходів у вирішенні назрілих питань.

Нові лейбористи за десятилітній період перебування при владі продовжували проводити політику *“особливого партнерства”* зі США. Уряд Е. Блера, на відміну від Франції та Німеччини, схвалив бомбардування американськими літаками Судану й

Афганістану, а в грудні 1998 р. дозволив здійснити спільну британсько-американську операцію “Лис у пустелі”, під час якої завдавали ракетно-бомбових ударів по найважливіших економічних і військових об’єктах Іраку.

Велика Британія разом із США провели у 1999 р. бомбардування мостів, заводів і адміністративних споруд у Сербії, що викликало протести навіть у союзних з НАТО країнах. За наполяганням Е. Блера уряд нових лейбористів втягнув Велику Британію у війну проти Іраку, незважаючи на те, що експерти ООН не знайшли жодних доказів наявності у С. Гусейна зброї масового знищення. 20 березня 2003 р. британський 45-тисячний корпус разом із американськими частинами розпочав воєнні дії проти Іраку. Символічні збройні сили послали до Іраку майже сорок країн. Відмовилися брати участь в іракській війні Франція та ФРН. Хоча президент США Дж. Буш ще у травні 2003 р. урочисто заявив про те, що війна в Іраку завершилася перемогою, воєнні дії тривають. Кількість жертв із кожним роком зростає. Участь Великої Британії в іракській війні розколола громадську думку країни, особливо після того, як виявилось, що Е. Блер узяв на віру недостовірні дані про наявність в Іраку зброї масового знищення і фактично ввів в оману уряд при прийнятті рішення, внаслідок якого популярність Лейбористської партії різко пішла на спад. Іракська війна явно спричинилася до похолоднішання британсько-американських відносин, хоча новий прем’єр-міністр Г. Браун у липні 2007 р. під час візиту до США запевнив про дотримання його урядом політики “особливого партнерства” між обома країнами.

Із приходом до влади нових лейбористів було покладено край політиці “неспівробітництва” Великої Британії з ЄС. Упродовж перших років свого правління лейбористський уряд приділяв значну увагу налагодженню взаємовідносин із європейськими країнами. Вже у 1997 р. Велика Британія приєдналася до Європейської Соціальної Хартії ЄС, яка передбачала уніфікацію законів у соціальній сфері. У цьому ж році Е. Блер підписав разом із іншими лідерами країн ЄС Амстердамський договір, який значно розширював права і свободи людини, передбачав поглиблення економічної інтеграції, координацію соціальної політики, а також співпрацю у проведенні зовнішньополітичного курсу.

Проте уряд Е. Блера переоцінив готовність країни до поглибленої інтеграції в ЄС. Крім консерваторів, в опозицію до такої політики уряду перейшла частина лейбористів. Конференція Лейбористської партії у 1998 р. прийняла рішення обумовити участь країни в реалізації Амстердамського договору низкою умов, зокрема збереженням за Великою Британією права самостійно розпоряджатися тією частиною бюджету ЄС, що призначена для прискорення розвитку слабозвинутих районів, отриманням щорічних економічних грантів на розвиток автономій у Шотландії та Велсі, самостійним визначенням внутрішньої фінансової політики. Уряд того ж року переглянув обіцяний Е. Блером термін приєднання Великої Британії до валютного союзу, обумовивши своє рішення необхідністю проведення референдуму з цього питання. Однак навіть після парламентських виборів 2002 і 2005 р. уряд Е. Блера не відважився на такий крок і питання про приєднання країни до європейської валютної системи досі залишається відкритим. Новий прем'єр-міністр І. Браун у серпні 2007 р. знову заявив про відтермінування приєднання Великої Британії до спільної європейської валюти.

Нові лейбористи виступають за реформу ЄС, зміст якої зводиться до перенесення головної ваги при прийнятті рішень на національний рівень – парламентами і урядами країн-членів Союзу. Курс на децентралізацію ЄС не знаходить підтримки інших членів Союзу. Особливо негативно до цього ставляться новоприйняті члени ЄС – країни Центрально-Східної Європи.

Негативно позначилися на британсько-російських відносинах перша і друга чеченська війни, хоч Е. Блер намагався під час неофіційної поїздки у Санкт-Петербург у 2005 р., а також візиту того ж року російського президента до Лондона надати В. Путіну моральну підтримку. Всі його зусилля в цьому плані були зведені нанівець грубим порушенням британського суверенітету московськими спецслужбами, які у листопаді 2006 р. здійснили вбивство російського емігранта О. Литвиненка – політичного опонента російського уряду. Провокаційні дії Кремля викликали обурення британської громадськості, яке ще більше посилилося після того, як Москва відмовилася видати для проведення судового слідства підозрюваного у вбивстві. Відносини між двома країнами на сучасному етапі набули знову прохолодного характеру.

Розпад СРСР спонукав британський уряд активізувати свою зовнішньополітичну діяльність у Східній Європі і перейти до розбудови міждержавних відносин із новими незалежними країнами. Уряд Великої Британії, враховуючи нові реалії, 31 грудня 1991 р. визнав суверенітет *України*, а вже 10 січня 1992 р. обидві країни встановили дипломатичні відносини. З цього часу розпочався новий етап у відносинах двох країн. Уже у лютому 1992 р. Київ відвідала делегація парламенту Великої Британії на чолі з колишнім державним секретарем у закордонних справах Дж. Гоу, яка обговорила питання про основні напрямки співробітництва. У серпні 1992 р. було призначено першого британського посла у Києві С. Гіманса. Першим українським послом у Лондоні було призначено відомого вченого, біохіміка, академіка С. Комісаренка.

Із 1995 р. уряд Великої Британії започаткував підтримку економічних реформ в Україні через британський фонд технічної допомоги "Ноу-Гау", який традиційно надає фінансову допомогу малому бізнесу.

На поліпшення британсько-українських відносин великий вплив мав візит до Києва прем'єр-міністра Дж. Мейджора у квітні 1996 р., під час якого було досягнуто ряд домовленостей і підписано "Угоду про арешт і конфіскацію доходів і знарядь, пов'язаних зі злочинною діяльністю" та "Угоду про надання взаємодопомоги в боротьбі з незаконним обігом наркотиків".

Із українського боку у травні 1995 р. у Лондоні перебувала урядова делегація, очолювана прем'єр-міністром України, яка мала зустрічі з членами британського уряду, взяла участь у науково-практичній конференції "Інвестиційне вікно в Україну". Знаковим був візит до Лондона в грудні 1995 р. президента Леоніда Кучми.

Велика Британія підтримала курс на інтеграцію України в європейські структури. З кінця 90-х рр. ХХ ст. британський уряд почав розглядати Україну як важливого партнера у взаємодії щодо запобігання і врегулювання міжнародних конфліктів.

Тенденція до поживлення британсько-українських відносин намітилася після перемоги на президентських виборах у 2004 р. Віктора Ющенка. Особливою результативністю відзначився візит українського президента у жовтні 2005 р. до Лондона і грудневий саміт "ЄС-Україна" у Києві під головуванням Е. Блера. Головною

темою переговорів було обговорення подальшого розвитку двосторонніх відносин, зокрема питання інвестування української енергетичної промисловості. Було підписано угоду про співробітництво між Українським національним комітетом міжнародної торгової палати та Національним комітетом Великої Британії, що передбачала щомісячний обмін інформацією про ринки двох країн. Така угода значно полегшує шлях доступу українських і британських підприємств на ринки двох країн.

Під час перебування Е. Блера у Києві у грудні 2005 р. на семінарі “Україна–ЄС” Україні вперше було надано статус країни з ринковою економікою, що сприяв зміцненню її міжнародних позицій.

Контрольні питання

1. *Охарактеризуйте наслідки Другої світової війни для Великої Британії.*
2. *Визначте суть реформ лейбористського уряду К. Еттли.*
3. *Проаналізуйте етапи ліквідації Британської колоніальної імперії.*
4. *Охарактеризуйте принципові розбіжності між політичними концепціями консерваторів і лейбористів та їх втіленням у життя в 40 – 70-ті рр. ХХ ст.*
5. *Визначте суть проблеми Ольстеру та шляхи її розв’язання.*
6. *Охарактеризуйте відносини Великої Британії та ЄЕС. Поясніть, чому країні не відразу вдалося стати членом Спільного ринку.*
7. *Назвіть засади внутрішньої політики М. Тетчер.*
8. *З’ясуйте суть поняття “тетчеризм”.*
9. *Визначте суть конфлікту Великої Британії з Аргентиною 1982 р. та його наслідки.*
10. *Назвіть особливості “нового лейборизму” Ентоні Блера.*
11. *Охарактеризуйте розвиток британсько-українських відносин.*

Розділ 7. Франція

Франція в роки Тимчасового режиму і Четвертої республіки. З початком визволення Франції з-під німецької окупації влітку 1944 р. в країні почав діяти Тимчасовий уряд, який очолив генерал Шарль де Голль. До складу уряду ввійшли представники двох найбільших організацій руху Опору – деголівського Французького Комітету Національного Визволення і Національної Ради Опору, де переважали комуністи та соціалісти. Період із червня 1944 р. до прийняття конституції Четвертої республіки восени 1946 р. увійшов в історію Франції під назвою *Тимчасовий режим*.

Після звільнення Парижа Ш. де Голль приступив до консолідації державної влади. Першим кроком у цьому напрямі була ліквідація військових з'єднань внутрішніх сил і роззброєння міліції. Місцеві комітети визволення, очолювані переважно комуністами і соціалістами, були позбавлені своїх повноважень. Згідно з ордонансом від 21 серпня 1944 р. у великі міста після звільнення скеровувалися представники Тимчасового уряду, в департаменти – префекти, які приступали до відновлення генеральних і муніципальних рад. У жовтні 1944 р. в Авіньйоні було скликано з'їзд комітетів національного визволення, який визнав верховну владу Тимчасового уряду.

Відбудова державного управління і економіки Франції відбувалася в умовах протистояння і загострення боротьби між різними політичними силами й угрупованнями. В перші повоєнні роки гостро стояло питання про покарання колабораціоністів. Провідні праві та центристські партії довоєнної Франції переживали різке падіння впливу на населення. Саме на колишні проурядові партії французи поклали основну відповідальність за поразку у війні з Німеччиною, до того ж частина керівників цих партій запламувала себе співпрацею з окупантами та діяльністю в уряді Анрі Філіппа Петена.

Провідні праві партії довоєнного часу – Демократичний альянс і Республіканська федерація припинили своє існування. На їхніх

уламках виникли Республіканська партія свободи (РПС) і група “незалежних”, створена колишнім прем'єр-міністром Полем Рейно. Послабився вплив на населення партії радикалів, яку після повернення з полону знову очолив Едуард Ерріо. РПС і радикали під лозунгом “свободу підприємству” виступали проти втручання держави в економіку, а також проти націоналізації промисловості, були прихильниками відновлення довоєнного конституційного ладу Третьої республіки. У зовнішньополітичній діяльності вони орієнтувалися на тісне співробітництво зі США та Великою Британією.

Зовсім на протилежних позиціях стояли комуністи і соціалісти, які під час війни стали провідними силами внутрішнього руху Опору, зміцнили свій вплив на населення. Особливо зросла чисельність Французької комуністичної партії, яка стала наймасовішою політичною силою в країні. У 1945 р. чисельність ФКП становила 900 тис. осіб. Французькі комуністи, використовуючи свій вплив у місцевих комітетах, проводили арешти колабораціоністів, рішуче виступали за їх суворе покарання, вимагали націоналізації найважливіших галузей промисловості, проведення широкої антимонополістичної політики. ФКП заявляла про свій намір ліквідувати капіталістичний лад і побудувати у Франції “соціалістичне суспільство”. У зовнішньополітичному курсі комуністи орієнтувалися на СРСР, виступали проти колоніальної політики й “атлантичної солідарності” зі США та Великою Британією.

У Соціалістичній партії під час війни посилювалося ліве крило. Надзвичайний з'їзд Соціалістичної партії в листопаді 1944 р. висловився за єдність дій із ФКП. Було утворено спільний погоджувальний комітет. Французькі соціалісти проголошували себе партією “класової боротьби” і виступали за знищення класів, “капіталістичної експлуатації” і побудову “демократичного соціалізму”. Однак, на відміну від комуністів, соціалісти обходили питання про встановлення диктатури пролетаріату, підтримували принцип “атлантичної солідарності”, виступали за збереження військово-політичної присутності на території колоній. Чисельність Французької соціалістичної партії в 1945 р. досягла 350 тис. осіб.

Велику роль у державній відбудові Франції відіграли ідейно-політичні погляди генерала Ш. де Голля, що отримали назву

голізм”, і його енергійна діяльність. Ще в роки війни він пришов до висновку, що відродження довоєнних порядків неможливе і тому необхідні зміни у керівництві економікою та політикою. Нисхідним пунктом голлізму була “ідея нації”, яку він вважав основною силою історичного розвитку. Політичні та класові інтереси, за його переконанням, носять вторинний характер, а політична боротьба послаблює державу: тому всі політичні сили повинні підкорятися загальнодержавним інтересам. Суть головних ідей голлізму міститься в ключових словах “нація”, “сильна держава”, “соціальні реформи” і “велич Франції”. Його ідеї підтримувала більшість учасників зовнішнього руху Опору.

Важливим кроком до створення “сильної держави” і згуртування нації Ш. де Голль вважав проведення соціальних реформ, складовими частинами яких були не тільки відновлення демократичних свобод, а й часткова націоналізація промисловості, встановлення державного контролю над економікою, поліпшення умов праці та соціального страхування. Голлізм, на відміну від традиційного правого націоналізму, допускав реформування країни шляхом прямого втручання держави в управління економікою. Пориваючи з консерваторами, Ш. де Голль виступав із позицій “дирижизму” – активного втручання держави в економіку. Його сприймали в перші повоєнні роки як “рятівника нації” і тому він користувався підтримкою серед різних соціальних груп – від військових і робітництва до інтелігенції і промисловців.

Наближеною до голлізму стала створена в листопаді 1944 р. партія Народно-республіканський рух (*Mouvement republicain populaire*, НРР), засновниками якої були видатні учасники Опору – колишній голова Національної Ради Опору Жорж Бідо і головний диктор радіостанції “Вільна Франція” Моріс Шуман. Лідери НРР, як і Ш. де Голль, засуджували довоєнну політичну систему країни, ліберальну економіку, яка на їхню думку призвела до кризи і війни, виступали за часткову націоналізацію промисловості, встановлення контролю держави над економікою. Засобом вирішення соціальних проблем новоутворена партія проголошувала реформу підприємств із метою створення “асоціації праці, керівництва і капіталу”. НРР виступав за оновлення державного

ладу шляхом “революції закону”. Особливого значення у програмних положеннях новоутвореної партії надавалося християнським демократичним цінностям – захисту сімейних і релігійних принципів, соціальній справедливості.

У політичному житті перших повоєнних років активну участь брали і невеликі об'єднання, що вийшли з руху Опору. У 1945 р. сформувався Демократичний і соціальний союз Опору (ДСС), який хоч і не мав постійного членства і розгалуженої регіональної структури, користувався певним впливом серед населення. Навколо голови партії Рене Плевена об'єдналися прихильники широкої центристської коаліції, що виступали за збереження традицій французької демократії.

Специфічною позицією відзначалася новоутворена Селянська партія соціальної дії, яка намагалася мобілізувати як учасників Опору, так і колишніх прихильників вішистського режиму. Виступаючи за збереження духовних цінностей католицизму, Селянська партія зайняла жорстку антикомуністичну позицію, виступала за відмову від державного втручання в економіку.

Відбудова повоєнної Франції ускладнювалася не тільки політичною, економічною ситуацією, а й зовнішньополітичними обставинами. До моменту остаточного визволення обсяг її промислового виробництва скоротився до 38% міжвоєнного рівня, а сільськогосподарського – до 60%. Більшість французьких заводів зупинилися повністю, шахти майже не працювали, було зруйновано 50 тис. підприємств, паралізовано транспорту систему; Франція втратила майже весь військовий і торговельний флот, не вистачало палива, сировини і продовольства. Масовим стало безробіття, знецінився франк, який втратив 3/4 довоєнної вартості. Процвітав чорний ринок, карткова система, запроваджена Тимчасовим урядом, ледве забезпечувала мінімальні життєві потреби. Людські втрати склали 1 млн 100 тис. осіб.

У 1945 р. Тимчасовий уряд прийняв закон про націоналізацію вугільних шахт, частини авіаційних заводів, автомобільного заводу Рено, адміністрація якого активно співпрацювала з окупантами. Впродовж 1945 – 1947 рр. у державну власність перейшло майже 20% французької промисловості. Виконуючи програму Національної Ради Опору, уряд Ш. де Голля провів

чистку державного апарату від вішистів: 39 тис. осіб були засуджені, серед яких 2 тис. – до смертної кари. Анрі Петену і П'єру Лавалю винесли смертний вирок, однак Ш. де Голль помилував А. Петена і замінив смертну кару пожиттєвим ув'язненням.

Тимчасовий уряд узяв курс на стабілізацію фінансової системи. Відкинувши проект монетарної грошової реформи, що передбачала заморожування рівня зарплатні та цін, уряд Ш. де Голля випустив облігації внутрішньої позики з метою зосередити в бюджеті фінансові засоби корпорацій. Саме ця позичка допомогла інвестувати найбільші обсяги відбудови.

У галузі *зовнішньої політики* центральне місце займали питання про долю переможеної Німеччини, французькі колонії і відносини з країнами Заходу та СРСР. Ш. де Голль наполягав на федералізації Німеччини – створення на її території декількох держав, вимагав приєднання до Франції Саару і лівого берега Рейну. Проти таких домагань дружно виступили США, Велика Британія і Радянський Союз. Стосовно колоній політика Тимчасового уряду передбачала ряд поступок місцевому населенню з метою збереження колоніальної імперії. Виступаючи за союз із США і Великою Британією, Ш. де Голль одночасно намагався виконувати підписаний у грудні 1944 р. договір із СРСР, прагнув перетворити Францію у з'єднуючу ланку між СРСР і країнами Заходу.

Стрижневою проблемою внутрішньополітичного життя після остаточного визволення країни стало питання суспільно-політичного устрою Франції. Більшість політичних сил виступала за запровадження в країні нової конституції. Зміст майбутньої конституції і питання про права і повноваження Установчих зборів стояли в епіцентрі політичної боротьби. Від імені уряду Ш. де Голль запропонував проект, згідно з яким термін діяльності майбутніх Установчих зборів обмежувався 7 місяцями, вони позбавлялися права контролювати діяльність уряду. На відміну від урядового проекту комуністи пропонували покласти на Установчі збори не лише функцію опрацювання проекту нової конституції, а й надання їм широких повноважень, у тому числі й права контролю за діяльністю Тимчасового уряду. Партія радикалів вимагала взагалі не скликати Установчих зборів, а відновити дію конституції 1875 р. Праві групи, НРР і соціалісти підтримали урядовий проект.

Перші повоєнні вибори й одночасно референдум із питання про скликання Установчих зборів відбулися в жовтні 1945 р. в умовах активізації всіх політичних сил. Уперше право обирати й бути обраним отримали жінки і військовослужбовці. Більшість виборців (96,4%) висловилися за скасування конституції Третьої республіки і скликання Установчих зборів. Одночасно з референдумом відбулися вибори, які відтворили нову політичну ситуацію. На перше місце за кількістю депутатських мандатів в Установчих зборах вийшли комуністи (152), друге місце посіли соціалісти (142), третє – НРР (141). На відміну від міжвоєнного періоду, коли голоси виборців розпорошувалися серед багатьох партій, три головні політичні сили – комуністи, соціалісти і НРР отримали підтримку 75% виборців. Значно відстали від них Республіканська партія свободи і радикали, за яких проголосувало відповідно 15% і 6% виборців. Уперше в історії Франції комуністи й соціалісти разом володіли абсолютною більшістю депутатських місць, що створювало перспективу утворення лівого блоку. Однак соціалісти відкинули пропозицію комуністів про співпрацю і заявили, що візьмуть участь лише у трипартійному уряді. Всі три партії доручили генералу Ш. де Голлю сформувати уряд, пропонуючи включити у нього по п'ять представників від ФКП, НРР і Соціалістичної партії, а також шість найближчих соратників Ш. де Голля, формально безпартійних.

Нестійкий компроміс між провідними політичними силами змінився гострим конфліктом: генерал Ш. де Голль різко виступив проти надання комуністам найважливіших міністерських портфелів. Коли ж Установчі збори більшістю голосів прийняли пропозицію комуністів скоротити на 20% військові витрати, Ш. де Голль 20 січня 1946 р. подав у відставку і впродовж наступних дванадцяти років не входив до складу уряду. Після відставки Ш. де Голля в країні з новою силою розгорілася політична боротьба. Уряд очолив соціаліст Ф. Гуен, а з червня 1946 р. – лідер партії НРР Ж. Бідо.

Опрацьований Установчими зборами проект нової конституції викликав критику з боку НРР, радикалів, республіканців, які одноставно відзначали її недосконалість. У травні 1946 р. вона була провалена на загальнонаціональному референдумі (проти проголосувало 51,6% його учасників), що викликало необхідність проведення нових виборів і скликання нових Установчих зборів.

На перше місце за кількістю депутатських місць у других Установчих зборах вийшла НРР (28,1%), комуністи і соціалісти зберегли попередній рівень представництва. Нову конституційну комісію очолив лідер НРР Ж. Бідо, який зумів перевести процес обговорення нової конституції в конструктивне русло. З різкою критикою ідеї парламентської республіки виступив Ш. де Голль, вбачаючи в ній загрозу закріплення “режиму партій” і дезорганізації державного ладу. Як альтернативу він пропонував свій проект конституційного ладу, заснованого на ідеї створення сильної державної влади шляхом реалізації “прямої демократії”, що базувалася на референдумах, загальнонародних виборах президента, наділеного нацією переважними повноваженнями, незалежними від парламенту. При цьому він наголошував, що необхідно встановити рівновагу між усіма гілками влади.

Враховуючи зростаючий вплив голлістів, провідні партії Установчих зборів поспішили з опрацюванням проекту конституції, яка в жовтні 1946 р. була винесена на повторний референдум. За нову конституцію проголосувало 53,1% виборців. Із 24 грудня 1946 р. *конституція Четвертої республіки* вступила в силу.

Згідно з новою конституцією Франція перетворювалася на парламентську *“неподільну світську, демократичну і соціальну Республіку”*, проголошувалися широкі права громадян: рівноправність чоловіків та жінок, право на працю та відпочинок, соціальне забезпечення та освіту. Декларувалися права громадян на політичну діяльність, свободу слова і віросповідання, на страйки “в рамках закону”. Окремі статті конституції зобов’язували Францію уникати будь-якої системи колонізації, не вдаватися до війн із метою завоювання і ніколи не застосовувати свої сили проти “свободи інших народів”. Назва “Французька імперія” замінювалася терміном *“Французький союз”*, проголошувалася рівність прав і обов’язків населення заморських володінь із громадянами Франції, що входили у цей союз.

Найвищим органом державної влади проголошувався двопалатний парламент, що складався з Національних зборів і Ради Республіки. На відміну від конституції Третьої республіки нижній палаті надавалися абсолютно необмежені права. Національні збори, які обиралися прямим голосуванням на чотири роки, визнавалися

єдиним законодавчим органом, який не міг нікому делегувати свої законодавчі повноваження. Саме Національні збори наділялися виключними прерогативами в бюджетно-фінансовій галузі, в питаннях ратифікації і денонсації міжнародних договорів. Порівняно з попередньою конституцією до мінімуму були зведені повноваження верхньої палати Ради республіки, яка фактично наділялася лише дорадчими функціями. Її рекомендації не були обов'язковими для Національних зборів. Рада республіки обиралася на шість років комунами і департаментами на основі непрямих виборів.

Конституція урізала права президента як глави держави, звівши їх лише до представницьких функцій. Президент обирався не прямим голосуванням населення, а на спільному засіданні парламенту. В цьому крилося фактичне обмеження демократичних прав французького народу, якого позбавляли можливості впливати на діяльність однієї з найважливіших структурних одиниць виконавчої влади. За новою конституцією президент позбавлявся права контролю за діяльністю уряду, розпуску нижньої палати, призначати за своїм вибором вищих посадових осіб і був підзвітним Національним зборам. Його акти видавалися лише після узгодження з урядом.

Виконавча влада вручалася Раді міністрів на чолі з його головою, який разом із міністрами призначався Національними зборами. У випадку провалу важливого урядового законопроекту кабінет міністрів зобов'язаний був подати у відставку. Президент і кабінет міністрів були повністю поставлені під контроль нижньої палати.

За наполяганням комуністів і соціалістів до конституції були включені популістські положення декларативного характеру (захист від експлуатації, безкоштовний доступ до освіти й культури тощо), які не могли бути виконаними. Багато статей конституції суперечили одна одній. Враховуючи багатопартійність Франції, нова конституція прирікала виконавчу владу на постійні кризи, а країну на політичну нестабільність.

У листопаді 1946 р. відбулися перші вибори до Національних зборів, а в грудні – у Раду Республіки. Вибори засвідчили розподіл більшості депутатських місць між комуністами (182), ІПП (164), соціалістами (101). Три головні партії зібрали в сукупності 82,8% голосів, решта 17% припала на всі інші партії. Однак у зв'язку зі збільшенням числа депутатів Національних зборів до 627 мандатів,

порівняно з Установчими зборами, комуністи і соціалісти вже не мали абсолютної більшості. Оскільки депутати НРР виступали проти надання комуністам права формувати уряд, а соціалісти не бажали брати участь у двопартійному уряді, перший уряд Четвертої республіки був однопартійним, до складу якого увійшли лише соціалісти. Він проіснував один місяць.

Вже у січні 1947 р. уряд соціаліста Леона Блюма поступився місцем коаліційному кабінетові Поля Рамадьє, що складався із комуністів, соціалістів, представників НРР і радикалів. Першим президентом Четвертої республіки був вибраний соціаліст Венсан Оріоль, а радикал Е. Ерріо очолив Національні збори. Після формального обрання уряду між представниками різних партій розгорілася боротьба за владу. Комуністи виступили з різкою критикою уряду за його колоніальну політику, а навесні 1947 р. вони демонстративно підтримали страйк робітників заводу Рено, які вимагали підвищення заробітної плати. Всі інші політичні сили виступили проти вимог страйкарів, посилаючись на необхідність боротьби з інфляцією. У квітні 1947 р. Ш. де Голль заявив про утворення Об'єднання французького народу (*Rassemblement du peuple français*, ОФН) – політичної організації, що виступала за скасування конституції 1946 р. і ліквідацію “режиму партій”. У таких умовах 5 травня 1947 р. П. Рамадьє опублікував декрет про виключення з уряду міністрів-комуністів за порушення “міністерської солідарності”, який був схвалений Національними зборами. Трипартійна коаліція розпалася, відбулося перегрупування політичних сил. Соціалістична партія, яка зазнала розколу, пішла на співпрацю з НРР і радикалами. Об'єднанню цих політичних сил значною мірою сприяли як внутрішньополітичні, так і зовнішні фактори.

Консолідація патріотичних сил відбувалася на антикомуністичній основі. Нову хвилю загострення спричинило обговорення “*плану Маршалла*”. Комуністи відкидали “план Маршалла”, в той час як голлісти, соціалісти і радикали розглядали його як необхідну передумову відбудови країни. Після виключення комуністів із уряду ФКП намагалася дестабілізувати ситуацію в країні: влітку 1947 р. комуністи організували ряд страйків і демонстрацій шахтарів, залізничників та металістів із вимогою підвищення заробітної плати. Однак, коли восени 1947 р. вони намагалися влаштувати

загальний страйк, під час якого в окремих департаментах припинилася подача електроенергії, настав перелом у політичних настроїх населення. Перед загрозою економічної дестабілізації маси робітників, службовців, дрібної і середньої буржуазії відвернулися від популістських лозунгів комуністів і повернули вправо. На муніципальних виборах восени 1947 р. голлістська організація ОФП вийшла на перше місце, отримавши 38% голосів. Із метою блокування впливу комуністів і голлістів в урядових колах виникла ідея формування коаліції “третьої сили” у складі соціалістів, радикалів, НРР. Коаліція “третьої сили” склала нову парламентську більшість, що збереглася до виборів 1951 р. До 1951 р. чисельність ФКП скоротилася майже удвічі – з 900 до 500 тис. осіб.

Одночасно відбулася організаційна перебудова і зміцнення впливу поміркованих партій. У 1948 р. за ініціативою “незалежних республіканців” їх група об’єдналася з Республіканською партією свободи, утворивши Національний центр незалежних і селян, який очолив Р. Дюше.

Незважаючи на політичні суперечності, стабілізаційна програма Тимчасового уряду дала перші позитивні результати. У 1947 р. було досягнуто довоєнного рівня промислового виробництва, а в 1949 р. перевищено обсяг ВВП 1939 р., що дало можливість ліквідувати карткову систему розподілу. Наступним кроком у розбудові французької економіки була реалізація національного плану розвитку на 1947 – 1953 рр., відомого під назвою “План Монне”. Представник технобюрократичної еліти Жан Монне, що користувався впливом серед керівництва Четвертої республіки, запропонував визначити рамкові показники для діяльності окремих галузей економіки і забезпечити державними органами сприяння умови для конкуренції. Уряд визначив об’єм промислової продукції, розмір капіталовкладень, яких він бажав би досягти. Після цього з представниками великих компаній розроблялися конкретні програми розвитку окремих галузей. Урядовий план носив не обов’язковий, а рекомендаційний характер, розглядаючись як органічне поєднання ринкової системи і “дирижизму”. З осені 1947 р. міністерство фінансів розпочало реформу, згідно з якою уряд відмовлявся від фіксованих цін, запроваджував обмін валют, а в січні 1948 р. провів девальвацію франка: його золотий вміст було знижено на 44%.

В економічній стабілізації особлива роль відводилася “плану Маршалла”. З підписанням 28 червня 1948 р. двосторонньої франко-американської угоди розпочалася реалізація масштабної допомоги. Згідно з планом упродовж 1948 – 1951 рр. США надавали Франції продовольство, обладнання і кредити на загальну суму 2,7 млрд доларів. Частина коштів надходила до Франції після підписання ще у 1946 р. Вашингтонської угоди. Хоча проникнення американського капіталу в економіку супроводжувалося витісненням із окремих галузей вітчизняних виробників і викликало критику лівих політичних сил, однак саме завдяки “планові Маршалла” у французькій економіці відбулися структурні перетворення і технологічне переоснащення найрентабельніших галузей промисловості. У 1951 р. обсяг промислової продукції більш ніж удвічі перевищив довоєнний рівень. До 1958 р. загальна сума американських інвестицій у Франції досягла 12 млрд доларів. У промисловому виробництві провідне місце займала важка промисловість, вартість продукції якої у 1958 р. склала дві третини від усього виробництва. За рівнем концентрації виробництва Франція відставала від інших країн. П'ять головних трестів контролювали 72% виробництва сталі, два трести усе виробництво алюмінію, чотири компанії виробляли 98% автомобілів. Із середини 50-х рр. центр ваги перемістився з важкої промисловості на модернізацію хімічної, авіаційної та автомобільної галузі. Розгорталася виробництво у найновіших сферах – атомній і електронній промисловості. Середньорічні темпи зростання ВВП до 1957 р. склали 4,6%. За цим показником Франція вдвічі перевищила Велику Британію, однак відставала від Італії та ФРН, де щорічні прирости становили відповідно 5,3% і 7,6%.

Значно повільніше розвивалося сільське господарство. У 1957 р. його продукція лише на 15% перевищила довоєнний рівень. Хоча темпи механізації сільського господарства відставали від технічного озброєння промисловості, однак помітно зросла кількість тракторів і комбайнів, широко застосовувалися засоби захисту рослин. Підвищенню продуктивності сільськогосподарського виробництва сприяла концентрація і спеціалізація господарств. Кількість великих ферм зросла, порівняно з міжвоєнним періодом, удвічі.

Економічне піднесення супроводжувалося змінами у сфері трудових відносин. Із 1950 р. запроваджено загальнонаціональний

мінімум зарплати, зросли її розміри, підвищилося пенсійне забезпечення. Уряд запровадив єдину державну систему соціального страхування, що поширювалася на всі категорії працюючих, за винятком сільськогосподарських. Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. розпочалося будівництво дешевого житла.

Після дострокових виборів у січні 1956 р. соціаліст Гі Моле сформував уряд “Республіканського фронту”, що складався з соціалістів, лівих радикалів, соціальних республіканців, керованих голлістом Жаком Шаббан-Дельмасом, і групи Франсуа Міттерана. Новий уряд обіцяв поліпшити виборчу систему, збільшити розмір пенсій, протидіяти інфляції. У зовнішній політиці Гі Моле взяв курс на розширення співпраці з європейськими країнами, задоволення вимог колоніальних народів. Проте, здійснити програму вдалося лише частково: у квітні 1958 р. розпочалася чергова урядова криза, яка призвела до падіння уряду Гі Моле і краху Четвертої республіки.

Міжнародний статус Франції почав відновлюватися із завершенням Другої світової війни, коли союзники погодилися надати їй право на створення зони окупації в Німеччині. Представник Франції, згідно з рішенням Потсдамської конференції, був включений до складу Ради міністрів закордонних справ, що розглядала проблеми повоєнного вирішення німецького питання. Намагання Ш. де Голля перетворити Францію у з'єднуючу ланку між Сходом і Заходом із метою піднесення її міжнародного престижу, внаслідок ряду причин, зазнали невдач. Грубе порушення Радянським Союзом підписаних договорів із союзниками щодо країн Центрально-Східної Європи, його намагання комунізувати визволені країни, призвело до початку “холодної війни”, яка змусила політичні сили Франції зробити основний акцент у зовнішньополітичному курсі на атлантичній солідарності, що протиставлялася радянській експансії.

Ще в період правління Тимчасового уряду у 1946 р. було підписано Вашингтонські угоди, які поклали початок повоєнного економічного і політичного союзу між США і Францією. Берлінська криза 1948 р. і приєднання до “плану Маршалла” остаточно призвели до утвердження атлантичної солідарності. Франція брала активну участь у формуванні військово-політичного союзу європейських країн: у березні 1948 р. вона була одним із організаторів

Західного Союзу, члени якого (Велика Британія, Бельгія, Голландія і Люксембург) зобов'язувалися співпрацювати в економічній, соціальній і культурній галузях, а також надавати одна одній військову допомогу. Наступного року, 4 квітня 1949 р. Франція стала співзасновником Північноатлантичного союзу (НАТО). На її території було розгорнуто більшу частину військової структури Північноатлантичного союзу, а у Фонтенбло розмістився його генеральний штаб.

Із кінця 40-х рр. Франція виступила одним із ініціаторів *європейської інтеграції* за участю ФРН. У травні 1950 р. міністр закордонних справ Робер Шуман запропонував об'єднати виробництво та збут вугілля і сталі в західноєвропейських країнах. Уряд Великої Британії відхилив цей план, зате ФРН, Італія, Бельгія, Голландія і Люксембург підтримали ініціативу Франції. У квітні 1951 р. представники цих шести країн підписали договір про Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), яке поклало початок економічному об'єднанню Європи. Договір передбачав поступову ліквідацію митних зборів і створення спільного ринку для шести країн. Керівництво ЄОВС здійснював наднаціональний верховний орган, рішення якого були обов'язковими для усіх країн. Незважаючи на вузьку галузеву орієнтацію, "план Шумана" заклав базові принципи загальноєвропейського інтеграційного процесу.

Одночасно розроблялися плани політичної і військової інтеграції західноєвропейських країн. Незважаючи на наростаючу кризу Четвертої республіки, Франція брала активну участь в удосконаленні європейської інтеграції. У 1957 р. Франція підтримала проект створення Європейського економічного співтовариства і Європейського товариства з атомної енергії.

Найслабшою ланкою зовнішньої політики повоєнної Франції була *проблема колоній*. Спроба зупинити розвал колоніальної імперії компромісним варіантом у вигляді проголошення Французького союзу не вдалася. Вже у травні 1945 р. колоніальна влада Алжиру жорстоко придушила повстання корінного населення. Підписані французьким урядом договори з керівником повстанської армії у В'єтнамі Хо Ші Міном про визнання Демократичної республіки В'єтнам, що входила у Французький союз, не призупинило розгортання національно-визвольного руху.

На початку 50-х рр., коли комуністи встановили свою диктатуру в Китаї, визвольний рух у В'єтнамі набув широкого розмаху. Зброя, яку поставляли з СРСР і КНР, дала змогу довести чисельність в'єтнамської армії до 100 тис. осіб. Вона здійснювала атаки на укріплений район Дьенб'єнфу. Після його капітуляції на переговорах у Женеві в 1954 р. було підписано договір, згідно з яким у Північному і Південному В'єтнамі, розділеному по 17-й паралелі, утворювалися дві незалежні держави. Франція під час війни у В'єтнамі втратила 140 тис. осіб.

На початку 50-х рр. загострилися відносини з протекторатами у Північній Африці – Тунісом і Марокко, коли колоніальна адміністрація вдалася до репресій. В Тунісі з 1952 р. розпочалася партизанська війна, а з 1954 р. – національно-визвольний рух поширився на Алжир, де виник Фронт Національного Визволення. З приходом до влади уряду Г. Моле в березні 1956 р. було визнано незалежність Тунісу і Марокко.

По-іншому розвивалася ситуація в *Алжирі*, де проживав понад 1 млн французів – особлива соціальна група населення, до якої, крім етнічних французів, входили нащадки мішаних шлюбів, що сповідували традиції французької культури. Саме вони володіли найбільшими підприємствами і виноградниками, складали основне осердя промислової та фінансової еліти, а також адміністративного апарату. На відміну від інших французьких колоній, де французький етнос був нечисленним, в Алжирі кожен дев'ятий мешканець вважав себе французом. У масовій свідомості французького суспільства Алжир не асоціювався із колонією, а радше вважався складовою частиною Франції, що виражалось у гаслі “Алжир – це Франція”. Рух мусульманського населення набував характеру громадянської війни. Уряд Г. Моле вбачав вихід із конфлікту у проведенні виборчої реформи з вирівнюванням у правах мусульманського та християнського населення.

Із падінням уряду Г. Моле в Алжир було додатково скеровано понад 100 тис. солдат і резервістів, однак вирішити силовими методами алжирську проблему не вдалося. Серед військових, частина з яких була тісно пов'язана з генералом Ш. де Голлем, назривала змова проти уряду, нездатного, в їхньому розумінні, вирішувати внутрішні і зовнішні проблеми. Експедиційний корпус

користувався підтримкою “алжирських французів”, які на місцях створювали комітети громадського порятунку. Передача влади в Алжирі генералу Ж.-Е. Массю, командувачу парашутно-десантними підрозділами, сприяла новому загостренню боротьби мусульманського населення. Один із підрозділів французьких парашутистів організував “Союз боротьби за порятунок і оновлення Французького Алжиру”. Такий крок знайшов підтримку не тільки серед військових, а й серед частини ультраправих політичних діячів у Франції. Проблема Алжиру розколола Францію, поставила її на межу громадянської війни. Коли у квітні 1958 р. у Франції почалася чергова урядова криза внаслідок розпаду “Республіканського фронту”, політичне протистояння в країні досягло крайньої межі. Французи стомилися від гучних обіцянок урядових осіб вирішити назрілі проблеми. Вони втратили віру в те, що ліві угруповання зможуть забезпечити стабільне керівництво країною. В усіх верствах суспільства утверджувалася ідея створення сильної влади, яку пов’язували з особою генерала Ш. де Голля.

13 травня 1958 р. ультраколоністи організували в Алжирі масову демонстрацію, захопили резиденцію губернатора і створили загальноалжирський “Комітет громадського порятунку” на чолі з генералом Ж.-Е. Массю. Військове командування Алжиру, де було сконцентровано 450 тис. солдатів і офіцерів, та “Комітет громадського порятунку” висунули вимогу створити “Уряд громадського порятунку”. Новостворений уряд лідера НРР П’єра Пфлімлена, засудивши бунт, змушений був удатися до переговорів із генералом Ж.-Е. Массю. Ліві партії – комуністи і соціалісти – виступили проти повернення Ш. де Голля до влади, однак їх не підтримали інші політичні сили. В умовах наростання напруженості генерал Ш. де Голль погодився очолити уряд за умови надання йому надзвичайних повноважень і скасування конституції 1946 р.

1 червня 1958 р. Ш. де Голль у Національних зборах зачитав програмну декларацію, в якій, пославшись на “деградацію суспільства”, загрозу “розколу і громадянської війни”, обіцяв привести Францію до порядку. Більшістю в 329 голосів проти 224 Національні збори висловили довіру уряду Ш. де Голля і надали йому надзвичайні повноваження. Його підтримали депутати НРР,

ОФН, “незалежні”, половина соціалістів, 2/3 радикалів. Проти голосували комуністи, частина соціалістів і 1/3 радикалів. Після цього Національні збори були розпущені на канікули. Четверта республіка перестала існувати.

Перше десятиріччя П'ятої республіки. Отримавши можливість після довгих років опозиції реалізувати ідею створення “сильної держави”, генерал Ш. де Голль зі своїми найближчими соратниками приступив до написання нової конституції. Ключовою ідеєю *оповленого голлізму*, що об'єднала всі аспекти – від державного будівництва до економічного регулювання і зовнішньої політики – стала розбудова “національної величі” Франції, яка сприймалася голлістами як позачасова реальність, що поєднує покоління французів минулих століть і тих, що житимуть у майбутньому. Лише сильна держава, на думку Ш. де Голля, могла стати гарантом єдності нації, суспільного порядку і справедливості. На противагу “диктатурі партій”, які за своєю природою завжди відстоюють корпоративні інтереси й протистоять єдиній і сильній державній владі, Ш. де Голль запропонував відродити справжню демократію, засновану на суверенитеті народу. На переконання Ш. де Голля, парламент, що відображає протистояння партій, не може бути епіцентром державної влади. Ключову роль у консолідації державної влади може відігравати лише глава держави, що стоїть поза партіями. При забезпеченні реальної участі народу в державному житті шляхом волевиявлення під час референдуму створюється запорука рівноваги всіх гілок влади. Саме ці основні положення голлізму були реалізовані в окремих статтях проекту нової конституції. Після всенародного обговорення проект нової конституції був винесений 28 вересня 1958 р. на референдум, у якому взяло участь 83,3% зареєстрованих виборців. Абсолютною більшістю голосів (79,2%) французи схвалили конституцію, яка вступила в силу 4 жовтня цього ж року. З цього часу почався *період П'ятої республіки*. Референдум 1958 р. свідчив про консолідацію французьких політичних сил навколо Ш. де Голля і значне послаблення впливу лівих партій – комуністів і соціалістів. Такий результат був не тільки наслідком особистого авторитету Ш. де Голля, а й пояснюється загальним розчаруванням усіх категорій населення у політиці урядів Четвертої республіки.

Згідно з новою конституцією, Франція перетворювалася з парламентської у президентську республіку. На відміну від конституції Четвертої республіки, згідно з якою вища влада зосереджувалася в парламенті, тепер центральне місце відводилося президентові, який обирався на сім років розширеною колегією виборців – генеральних і муніципальних радників. Він наділявся широкими повноваженнями і був цілком незалежним від Національних зборів та уряду. Згідно з новою конституцією, він став верховним арбітром, що забезпечував функціонування державних органів. Президент вважався главою уряду і головнокомандувачем армії, призначав прем'єр-міністра і за його представленнями – інших членів уряду, підписував і публікував усі закони. Президент отримав право повертати будь-який закон на повторне обговорення або, минаючи парламент, виносити його на референдум. Крім того президент і уряд могли приймати ордонанси, що набували сили закону після схвалення парламентом.

У випадку конфлікту з парламентом президент міг розпустити Національні збори і призначити нові вибори. Згідно зі ст. 16 конституції П'ятої республіки президенту надавалося право запроваджувати надзвичайний стан і брати у свої руки всю повноту влади, якщо виникала загроза цілісності території або "порушувалося нормальне функціонування конституційних органів державної влади".

Законодавча влада надавалася парламенту, що складався з двох палат: Національних зборів і Сенату. Національні збори обиралися за мажоритарною системою на п'ять років прямим голосуванням. Порівняно з конституцією Четвертої республіки повноваження Національних зборів суттєво обмежувалися: тривалість парламентських сесій скорочувалася, термін обговорення бюджету обмежувався 70 днями. Якщо впродовж цього періоду бюджет не затверджувався, уряд міг запровадити його незалежно від думки депутатів.

Сенат обирався непрямым голосуванням на 9 років і оновлювався кожних три роки на третину. Він наділявся правом вето на рішення Національних зборів. Політичне становище парламенту, згідно з новою конституцією, залишалось дуже вагомим. Обов'язок голосування про вотум довіри урядові забезпечував

принцип неминучого обрання прем'єр-міністром представника парламентської більшості. Як нижня, так і верхня палата володіли правом законодавчої ініціативи. Нова конституція підтверджувала гарантії широкого кола економічних, політичних, соціальних і культурних прав громадян. В конституції підтверджувалося, що *“Франція є неділимим, світською, демократичною і соціальною Республікою”*.

Значна увага в новій конституції приділялася колоніальним володінням. Попередня назва *“Французький Союз”* змінювалася новою – *“Французьке Співтовариство”*, що передбачало суверенітет держав. Народи колоній, як і населення метрополії, отримували рівне право схвалити конституцію актом вільного самовизначення. Згідно з новою конституцією, народи *“Французького Співтовариства”* отримували автономію у всіх внутрішніх справах. Виокремлювалися категорії *“заморські департаменти”* і *“заморські території”*, правовий статус яких не був чітко виписаний.

Після прийняття нової конституції і удосконалення виборчого кодексу, депутати Національних зборів вибиралися за мажоритарною системою у два тури в одномандатних округах. Якщо у першому турі жоден депутат не набрав більше 50% голосів, вони переходили у другий тур, у якому достатньо було отримати відносну більшість голосів. Така система вигідна для найбільших партій.

Перші вибори в Національні збори за новою системою відбулися у 1958 р. в умовах активності всіх політичних партій. У них взяла участь новоутворена партія прихильників генерала Ш. де Голля *“Союз на захист нової республіки”* (*Union de la nouvelle République*, СНР). Відмінною рисою цих виборів було те, що всі головні партії, за винятком ФКП, оголосили себе прихильниками Ш. де Голля. Незадоволення французів тими політичними партіями, які спричиняли нестабільність у Четвертій республіці, проявилось у результатах виборів. Вони радикально змінили співвідношення сил у Національних зборах. На перше місце вийшла СНР – 188 мандатів. Неочікуваним виявився успіх партії Національний центр незалежних і селян, яка за активну підтримку ініціатив голлістів здобула 133 депутатських місця. НРР і соціалісти отримали по 40 депутатських мандатів. Комуністи спромоглися провести до парламенту лише 10 депутатів. У підсумку в перших Національних

вборах П'ятої республіки сформувалася міцна більшість, що підтримувала Ш. де Голля. У грудні 1958 р. на виборах Ш. де Голль був обраний президентом.

До складу новоутвореного уряду, який очолив Мішель Дебре, крім голлістів увійшли представники НРР, “незалежні”, а також по одному соціалісту і радикалу. Зайнявши пост президента і забезпечивши собі в Національних зборах абсолютну більшість депутатських місць, Ш. де Голль зосередив у своїх руках основні важелі управління. Найвідповідальніші пости в уряді зайняли соратники Ш. де Голля (начальником секретаріату став Жорж Помпиду, генеральний директор банку Ротшильда), тому опоненти назвали новий уряд “режимом особистої влади”. Уряд де Голля приступив до відновлення “величі Франції”. Основним завданням внутрішньої політики президент вважав посилення державної влади і підвищення економічної ефективності французької промисловості. Виходячи з переконання, що однією з причин стагнації є абсолютизація принципу економічного лібералізму, Ш. де Голль виступав за державне регулювання економіки, протекціоністську підтримку стратегічно важливих галузей. Реалізація “третього плану” економічного розвитку, що визначав основні показники на 1958 – 1961 рр., і був орієнтований на формування “відкритої економіки”, була призупинена. Уряд навесні 1960 р. прийняв “Тимчасовий план”, спрямований на фінансову стабілізацію, що передбачав скорочення витрат на соціальне страхування, підвищення тарифів на енергоносії, транспорт, збільшення непрямого оподаткування. Стабілізації економіки сприяла девальвація франка. У 1960 р. уряд здійснив обмін купюр на нові “важкі франки”, вартість яких змінювалася щодо старих у пропорції 1 : 100.

Виплата країною до 1965 р. зовнішнього боргу США свідчила, що процес піднесення економіки набув всеохоплюючого характеру. З 60-х рр. Франція постійно зберігає позитивне сальдо у зовнішній торгівлі, обсяг якої перевищив довоєнний рівень у чотири рази. Вона повернулася у лави експортерів капіталу, зайнявши третє місце після США та Великої Британії.

За десять років (1958 – 1968) удалося досягти високих темпів зростання промислової продукції, які щорічно складали 5,5%. Обсяг промислової продукції за цей час зріс на 60%, виробництво

сільськогосподарської продукції збільшилося на 66%. Великі видатки уряд спрямовував на розвиток високотехнологічних галузей: хімічної, авіаційної, автомобільної, атомної. Формувалися новітні наукомісткі галузі – ракетна, аерокосмічна. У 1960 р. Франція випробувала атомну бомбу і стала третьою ядерною державою, що розцінювалося деголлівцями як великий успіх у відбудові її величі. Науково-технічний прогрес охопив й інші традиційні галузі французької промисловості. Витрати на науководослідні програми лише за 1963 – 1967 рр. подвоїлися із 4,3 до 8,8 млрд франків.

У сільському господарстві відбувалася перебудова. На основі урядових програм швидко витіснялася ручна праця. У 1968 р. 75% урожаю збирали за допомогою машин. Частка сільськогосподарської продукції в експорті досягла 17,5%, перевищуючи ФРН в 2,5 раза за виробництвом пшениці й у 2,3 за поголів'ям великої рогатої худоби. Франція у ці роки вийшла на друге місце (після США) за продажем пшениці.

У своїй внутрішній політиці Ш. де Голль намагався активно впливати на зміну структури суспільства, висунувши *проект “асоціації праці і капіталу”*. Згідно з ордонансом 1959 р. “Про стимулювання асоціації або зацікавленості працюючих у своєму підприємстві” уряд почав запроваджувати в державному секторі систему участі працівників у прибутках свого підприємства через продаж дрібних акцій або відрахування їм дивідендів за технічну раціоналізацію. Приватні підприємства звільнялися від оподаткування, якщо вони запроваджували таку ж практику. Ідея “асоціації праці і капіталу” була вигідна як підприємцям, так і робітникам, які формально перетворювались у співвласників підприємств.

У перші роки П'ятої республіки внаслідок урядової політики щодо втілення в економіку НТР відбувалися помітні зміни в *структурі населення*. У Франції, як і в інших індустріальних країнах, зменшувалася кількість мешканців сіл: до 1968 р. тут залишилося лише 12% активного населення. Зате дуже швидко зростала частка людей, зайнятих у невиробничій сфері (у фінансових компаніях, торгівлі, системі освіти, медичному й туристичному обслуговуванні). Всього у невиробничій сфері наприкінці 1960-х рр. була зайнята майже третина самодіяльного населення. Кількість

інженерів збільшилася на 40%, техніків на 55%. Лише в промисловості число інженерно-технічних робітників у 1968 р. складало 4% самодіяльного населення. Перспективні галузі, охоплені ІТР, де вимоги до освітнього рівня і технічної підготовки порівняно високі, постійно відчували нестачу кваліфікованої робочої сили. За перші десять років П'ятої республіки підвищувалося матеріальне становище населення. Індекс споживання французьких сімей зростав щорічно на 4,5%. За цей період зменшилася питома вага витрат на харчування – з 37,7% до 29,9%. Число французьких сімей, що володіли автомобілем, зросло з 28% до 53%. На початку 80-х рр. французькі робітники і службовці отримали право на чотиритижневу відпустку з оплатою за рахунок підприємств, домоглися компенсації 80% витрат на лікування.

Незважаючи на значні досягнення в економіці та соціальній політиці, політика урядів Ш. де Голля зазнавала критики. Збільшення зарплатні випереджувало зростання продуктивності праці, що не могло не позначитися на ринковому ціноутворенні. Інфляція зводила нанівець підвищення зарплати. Така суперечливість у соціальній політиці голлістів поступово сприяла розширенню опозиційних сил. Навіть у деголлівській партії СНР з'явилися “ліві голлісти”, які у 1959 р. утворили партію “Демократичний союз праці” (ДСП). У 1962 р. уряд покинули представники НРР, незадоволені жорстким курсом Ш. де Голля у відносинах із ЄЕС, а також “незалежні республіканці”, очолювані В. Жискар д'Естеном. Коли у 1962 р. Ш. де Голль виступив з ініціативою перейти до обрання президента на основі загальних прямих виборів, опозиційні сили – соціалісти, радикали, НРР створили спочатку “Картель прихильників відповіді “ні!”, а потім передвиборний блок “Демократична згода”. Референдум, що відбувся у жовтні 1962 р., засвідчив падіння популярності Ш. де Голля, порівняно з 1958 р. Його проект про обрання президента прямим голосуванням підтримали лише 61,7% виборців.

Опозиція готувалася дати рішучий бій Ш. де Голлю на президентських виборах 1965 р. Однак у другому турі Ш. де Голль із 44,7% голосів випередив Ф. Міттерана і знову став президентом. При загальному зниженні рівня популярності Ш. де Голля вибори одночасно продемонстрували неузгодженість опозиційних сил і

лівих, і центристів. Після виборів 1965 р., не зважаючи на окремі успіхи соціально-економічного розвитку, внутрішнє становище в країні загострювалося. Протистояння між урядом і різними політичними силами наростало з кожним роком і в кінцевому підсумку призвело до політичної кризи 1968 р.

Зовнішня політика Франції в період першого десятиліття П'ятої республіки зазнала радикальних змін у найголовніших напрямках – у відносинах зі США і НАТО (в рамках так званої атлантичної солідарності), з країнами “соціалістичного табору”, у вирішенні колоніального питання та розбудови відносин із державами третього світу. Голлістська зовнішньополітична доктрина базувалася на визначенні пріоритету національних інтересів у категоріях відбудови “величі Франції”, незалежності та гегемонії у створюваних міжнародних структурах. Прагнення Ш. де Голля до забезпечення повної незалежності Франції в галузі національної безпеки призвело до погіршення відносин зі США. Він вимагав відмови американців від монопольного контролю над ядерною зброєю в НАТО і переходу до “тріумвірату” – утворення керівної групи країн Північноатлантичного блоку у складі США, Франції та Великої Британії. Переговори з Вашингтоном і Лондоном із цього питання були безуспішними і Ш. де Голль узяв курс на створення національних ядерних сил. Після випробування ядерної зброї у 1960 р. Франція остаточно відмовилася від “атлантичної солідарності” і перейшла до створення національної системи “ядерного стримування”. Наступним кроком був вихід Франції з військово-політичних структур НАТО. У 1965 р. Франція перестала брати участь у засіданнях Ради СЕАТО, чим фактично припинила свою участь у цій організації, а в березні наступного року Париж заявив про свій намір вийти з військової організації НАТО. Штабу НАТО пропонувалося в найкоротший період перевести контингент у 40 тис. і всі командні структури на території інших європейських країн. При цьому французький уряд відмовився виплатити американцям компенсацію в 2,5 млрд доларів за побудовані ними 46 аеродромів, сотні кілометрів нафтопроводів, морські доки і склади. Про розрив Франції з політикою “атлантичної солідарності” свідчили також її дії у ЄЕС. Усупереч позиції ФРН та інших країн французький уряд виступив категорично

проти розширення “Спільного ринку”, зокрема приєднання до спільноти Великої Британії. У 1963 р. Ш. де Голль наклав вето на прийняття цієї країни до ЄЕС, стверджуючи, що Велика Британія відіграватиме роль “троянського коня” для проведення американських інтересів у Європі.

Забезпечивши керівне становище Франції в ЄЕС, Ш. де Голль намагався перетворити об’єднання шести європейських країн у третій “полюс сили” на світовій арені. Підготований “план Фуше” передбачав формування системи європейської безпеки, незалежної від НАТО. Він загрожував зруйнувати Північноатлантичний Союз і тому інші країни ЄЕС відкинули його. Після провалу “плану Фуше” уряд Франції виступив проти створення наднаціональних структур ЄЕС, надання Європейській асамблеї права формувати свій бюджет. Президент Ш. де Голль дуже підозріло поставився до гасла створення “Батьківщини Європи”, протиставляючи йому принцип “Європа батьківщин”. Серед партнерів у ЄЕС Ш. де Голль особливо великого значення надавав взаєминам із ФРН. У 1963 р. було підписано франко-німецький договір про співробітництво, однак його дієвість знизилася після відставки канцлера К. Аденауера і посилення атлантичного напрямку зовнішньої політики, ініційованої новим федеральним канцлером Л. Ергардом.

Складовою частиною видозмін деголлівського зовнішньополітичного курсу було намагання активізувати відносини з Радянським Союзом і країнами “соціалістичного табору”. Після візиту у Францію голови Ради Міністрів СРСР М. Хрущова у 1960 р. відбувся офіційний візит французького президента в Радянський Союз, під час якого обидві країни заявили про збіг позицій за важливими аспектами “німецької проблеми”, зокрема визнання її повоєнних кордонів. Франція першою серед західних країн у 1964 р. визнала КНР, розширила зв’язки зі східноєвропейськими державами, сподіваючись таким чином домогтися демократизації комуністичних режимів.

Розпад колоніальної імперії, що припав на перше десятиріччя П’ятої республіки, був тією найважливішою складовою частиною зовнішньої політики, яка найбільш суттєво впливала на внутрішньополітичне життя країни. З обранням Ш. де Голля президентом значна частина його прихильників сподівалася на рішуче припинення

ним розпаду імперії. Проте, Ш. де Голль був переконаний, що час традиційного колоніалізму завершився і він сформулював принципи французького неокolonіалізму. На відміну від СРСР і США, які намагалися протистояти одна одній в боротьбі за закріплення свого впливу в країнах третього світу, голлісти за основу відносин із цими країнами вважали взаємовигідну співпрацю та утвердження іміджу Франції як країни, що підтримує волю всіх народів на самовизначення.

Згідно з конституцією 1958 р. у французьких колоніях було проведено референдуми, під час яких більшість із них висловилися за приєднання до Французького Союзу. Лише Гвінея висловилася проти вступу в Союз і 31 травня 1958 р. проголосила свою незалежність. Проте, вже у 1960 р. чотирнадцять колишніх колоній вийшли з Французького Союзу і проголосили себе суверенними державами. Завдяки гнучкій політиці голлістів Франція зберегла в цих державах свій економічний, політичний і військовий вплив.

Якщо трансформація колоніальної імперії у суверенні чотирнадцять держав відбулася безкровно, то вирішення *“алжирської проблеми”* натрапило на значні труднощі й супроводжувалося затяжною кривавою війною. Ведучи воєнні дії проти алжирських патріотів і переслідуючи будь-які спроби екстремізму “ультраправих”, Ш. де Голль почав готувати ґрунт для вирішення “алжирської проблеми” політичними методами. У правлячих колах Франції виникли суперечності: ультраколоніалісти вимагали рішучих дій проти алжирського визвольного руху, а частина промисловців, зацікавлених в експлуатації нафтових родовищ в Алжирі, схилилися до політичного компромісу. Вже 16 вересня 1959 р. президент заявив, що Алжир не є територією Франції і має право на самовизначення не раніше, як через чотири роки після завершення воєнних дій. Така заява посилила суперечності в урядовому таборі і в суспільстві. Ультраколоніалісти звинувачували президента у зраді. Частина його сподвижників ще з часів Опору відкрито перейшла на бік ультраколоніалістів і виїхали в Алжир, щоб очолити рух за відставку Ш. де Голля. У січні 1960 р. у столиці Алжиру розпочався заколот, відомий як “тиждень барикад”. Організатори демонстрацій і страйків висунули гасло “Алжир – це Франція” і впродовж семи днів утримували

основні райони столиці. Президент змушений був запровадити надзвичайний стан, ультимативно вимагав скласти зброю і припинити безладдя. 1 лютого 1960 р. в усій Франції відбулися страйки на підтримку президента Ш. де Голля, у яких взяли участь 11 млн осіб.

Після проведеного у січні 1961 р. референдуму про надання Алжиру права на самовизначення, під час якого 76% виборців підтримали президентський проект, розпочалися переговори з Тимчасовим урядом Алжиру, що перебував у еміграції. Ультраколоніалісти створили нелегальну "Організацію таємної армії" (*Organisation de l'armée secrète*, ОТА), яку очолили діячі Опору Ж. Бідо, К. Сустель, колишній командувач французькими військами в Алжирі генерал Рауль Салан. У ніч на 22 квітня 1961 р. керівники ОТА при підтримці командування французькими військами в Алжирі захопили владу в столиці, оголосили, що *"президент і уряд скинуті, а армія бере у свої руки владу, щоби врятувати Францію від комуністичної небезпеки"*. Керівники бунту планували висадити десанти в Парижі та інших містах Франції: країна опинилася перед загрозою громадянської війни. 25 квітня 1961 р. президент Ш. де Голль знову запровадив надзвичайний стан і наказав ліквідувати бунт *"всіма засобами"*. Організатори ОТА були усунені з усіх армійських посад, а частина з них віддана під суд. Солдати-республіканці відмовлялися виконувати накази бунтівних генералів і вони змушені були скласти зброю. Однак, підпільні групи ОТА ще тривалий час організовували політичні бивства, вибухи у громадських місцях.

Переговори з Тимчасовим урядом Алжиру завершилися 18 березня 1962 р. підписанням у м. Евіані угод, які припинили семилітню колоніальну війну в Алжирі. Угоди передбачали проведення в Алжирі референдуму про самовизначення, поетапне виведення французьких військ, надання гарантій недоторканості європейському населенню Алжиру, визнавали права Франції на видобуток нафти і збереження на правах оренди французьких військових баз. 1 липня 1962 р. французький уряд офіційно визнав незалежність Алжиру. Вирішення алжирської проблеми сприяло поліпшенню відносин Франції з країнами "третього світу" і арабськими державами.

У зв'язку з розгортанням з 1964 р. воєнних дій в Індокитаї за участю США, СРСР та КНР, уряд Франції зайняв особливі позиції. Ш. де Голль вимагав виведення усіх збройних сил іноземних держав і скликання наради країн-учасниць Женевської конференції 1954 р.

Поїздки Ш. де Голля у Латинську Америку, Іран, Ефіопію, Камбоджу впродовж 1963 – 1965 рр. сприяли активізації економічних і політичних відносин із цими країнами.

У період арабо-ізраїльської війни 1967 р. Франція зупинила постачання зброї усім воюючим країнам, а з 1968 р. взагалі відмовила Тель-Авіву у поставках запасних частин до танків і літаків, що сприяло поліпшенню відносин із усіма арабськими країнами.

Зовнішньополітичний курс Ш. де Голля на відродження “величчя Франції” і зміцнення її міжнародних позицій проявився також у відмові приєднатися до Московського договору 1963 р. про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космосі і під водою. Франція відмовилася від участі в роботі міжнародної Конференції із роззброєння і не підписала Договору про мирне використання космічного простору (1967) й Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1968). Такі кроки президента Ш. де Голля не сприяли зміцненню позицій Франції на міжнародній арені, не викликали довіри ні на Заході, ні на Сході, негативно позначилися на його популярності серед французів.

Із середини 60-х рр. стали чітко проявлятися *симптоми кризи П'ятої республіки*, спричинені як внутрішньополітичними, так і зовнішніми факторами. Внаслідок структурної перебудови промисловості, пов'язаної з розвитком НТР та загостренням міжнародної конкуренції, у Франції згорталася виробництво малорентабельних підприємств і зросло безробіття. У квітні 1968 р. у країні налічувалося близько 500 тис. безробітних і 1 млн зайнятих частково. Характерно, що безробіття охопило не тільки некваліфікованих робітників, а й значною мірою інженерно-технічний персонал і управлінський апарат, що обслуговував економіку. Умови праці цієї категорії працівників майже не відрізнялися від умов праці найманих робітників. Стрімке зростання інтелігенції, що внаслідок НТР перетворилася в масову соціальну категорію, супроводжувалося зниженням її престижу. При порівняно високих темпах

зростання промислового виробництва – на 60% за перше десятиліття П'ятої республіки, життєвий рівень підвищувався значно повільніше – лише на 38%. Економічна політика уряду, спрямована на державне субсидування великих компаній, заохочення концентрації виробництва з метою підвищення конкурентоспроможності французьких товарів на європейському і світовому ринках, здійснювалося за рахунок прямих і непрямих податків.

За 10 років французи розчарувалися у голлістському режимі та переконалися, що урядові кола вирішують усі економічні завдання, виходячи з інтересів монополій. Особливо велике незадоволення населення викликав так званий план стабілізації економіки Франції, що здійснювався у 1963 – 1966 рр., який формально передбачав блокування цін і “приборкання інфляції”, а по суті обмежився лише замороженням рівня зарплати. Прояв такого лукавства уряду щодо населення посилив незадоволення його економічною політикою. В затвердженому бюджеті на 1968 р. передбачалося збільшення податків на 7%, порівняно з попереднім. Одночасно підвищувалися ціни на хліб, предмети першої необхідності, оплата за воду й енергоресурси. Загальне незадоволення викликала проведена влітку 1967 р. реформа системи соціального забезпечення, що передбачала додаткові внески працюючих на загальну суму 3 млрд франків. Дрібні та середні підприємці були невдоволені урядовим декретом 1967 р. про створення “груп економічних інтересів”, у якому регламентувалися умови об'єднання невеликих підприємств із метою запровадження технічних новинок. Таке регулювання вимагало додаткових витрат власників на технічне удосконалення, наражало традиційне дрібне виробництво на додаткові ризики.

Аграрна політика уряду, скерована на зміцнення великих індивідуальних господарств, сприяла масовому розоренню нерентабельних ферм, витісненню розорених селян у ряди безробітних. Труднощі збуту сільськогосподарської продукції, розорення середніх і дрібних господарів, ризики у конкуренції та падіння доходів фермерів призводили до незадоволення селянства урядовою політикою.

До травня 1968 р. практично всі основні верстви населення Франції, тією чи іншою мірою, були розчаровані соціальною та економічною політикою уряду. Знижувався авторитет Ш. де Голля після виборів 1965 р. серед старшого покоління французів і,

особливо, серед молоді, яка найбільше була вражена безробіттям. Основні ідеї голлізму зазнавали критики з боку і правих, і лівих політичних сил. Частина населення розцінювала ідею “величі Франції”, в ім’я якої Ш. де Голль проводив круті віражі у зовнішній і внутрішній політиці як химеру, що не відповідає реальним можливостям країни. Більшість політичних партій, засуджувала з позицій лібералізму методи управління економікою (“дирижизм”). До того ж, основні політичні партії, які існували в момент створення П’ятої республіки і стали надійною опорою Ш. де Голля, до 1968 р. послабили свій вплив на населення або ж зійшли з політичної арени. В правлячій партії СНР соратники Ш. де Голля з часів руху Опору поступово передавали керівні посади молодшому поколінню, що вийшло зі середовища банкірів і промисловців. Незалежні республіканці, які у 1966 р. офіційно оформилися в Національну федерацію незалежних республіканців, хоч і підтримували Ш. де Голля, однак часто займали особливу позицію, пропонуючи змінити деякі політичні аспекти. Щодо деголлівських урядів 1965 – 1968 рр., то вони дотримувалися тактики підтримки, але за певних умов, розмірковуючи за формулою: “так, але”. Партія НРР після виборів 1965 р. саморозпустилася: її залишки увійшли до складу “Демократичного центру”, що виступав проти Ш. де Голля. Найжорсткішою критикою уряд Ш. де Голля зазнавав із боку комуністів і соціалістів.

Вибори до Національних зборів у 1967 р. знову засвідчили послаблення позицій проурядових партій СНР і Національної Федерації незалежних республіканців. Вони забезпечили собі перевагу лише в один голос над опозиційними силами.

В умовах наростання загального невдоволення внутрішньою і зовнішньою політикою Ш. де Голля у 1968 р. вибухнула *політична криза*, детонатором якої стали студенти, кількість яких за повоєнні роки збільшилась у п’ять разів і досягла 600 тис. осіб. У середовищі студентства 60-х рр. зросла кількість вихідців із незаможних верств населення, майже половина з них змушена була поєднувати навчання з роботою. Лише 15% студентів отримували стипендії. Складна система іспитів для студентів, що існувала ще від часів Наполеона I, відсутність належних матеріальних умов були причиною того, що майже 70% із них не завершували навчання. Навіть ті,

що отримували дипломи, не мали жодних гарантій на працевлаштування. Усі ці фактори сприяли критичному ставленню студентства до системи навчання і ситуації в суспільстві.

Серед студентів Сорбонни активізувалися лівацькі групи гошистів (від *gauche* – лівий), що відмовлялися складати іспити, висунули лозунги “ліквідувати класовий університет”, закликали до “загального заперечення” існуючих порядків, влаштовували сутички з поліцією. У відповідь на спробу ректорату виключити декількох гошистів з університету, студенти оголосили страйк і 3 травня 1968 р. зайняли окремі приміщення. Викликана адміністрацією поліція наштовхнулася на опір страйкуючих, здійснила арешти і побиття студентів. У відповідь Національний союз студентів оголосив безтерміновий страйк. У Парижі та інших містах страйкуючі підпалювали автомашини, будували барикади засипали поліцію уламками заліза та каменю.

Перші повідомлення про каральні дії проти студентів викликали загальне обурення населення і активізацію профспілкових організацій. Лише в Парижі 13 березня 1968 р. на демонстрацію вийшло до 600 тис. осіб із вимогою припинити розправи над студентами та звільнити їх з-під арешту. Демонстрації протесту переросли у загальний страйк. Незадоволення населення своїм матеріальним становищем і взагалі політикою голлістських урядів, постійним зростанням податків та інфляції, спричинили об'єднані виступи найчисельніших категорій населення. Більшість підприємців і установ припинили роботу, кількість страйкуючих досягла 10 млн осіб. Лише продовольчі магазини, лікарні й підприємства, що забезпечували населення водою і газом, перебували у робочому режимі. Селяни 24 травня провели національний страйк проти політики уряду в сільському господарстві. Страйкуючі вимагали від уряду підвищення мінімальної зарплати, соціальної допомоги безробітним та малозабезпеченим, ужити заходи проти безробіття, реформувати вищу школу. Під час страйку гошисти в окремих містах вчинили погроми магазинів і установ, що викликало паніку серед населення. Профспілки не підтримали ідеї комуністів про створення “народного уряду”. В керівництві профспілок загострилася внутрішня суперечність щодо вимог на адресу уряду. На противагу ФКП керівництво Загальної Конфедерації праці обстоювало лише економічні вимоги.

25 травня 1968 р. в урядовій резиденції представники профспілок і підприємців підписали “Гренелльський протокол”, який частково враховував вимоги страйкуючих. Однак частина профспілкових діячів вважала такі поступки недостатніми. Гошисти закликали до “революційних методів” боротьби та продовжували чинити погроми адміністративних установ і магазинів. Усі політичні партії розцінили такі дії як провокаційні. Навіть комуністи відмежувалися від “ультрареволюціонерів”.

У розпал політичної кризи Ш. де Голль таємно відвідав територію ФРН і, заручившись підтримкою командування французьких окупаційних військ, 30 травня перейшов у контрнаступ. У своєму виступі на радіо й телебаченні він закликав припинити страйки і демонстрації, оголосив про розпуск Національних зборів і призначив позачергові вибори. На підступах до Парижа з'явилися танки, а 12 червня уряд заборонив проведення демонстрацій та розпустив гошистські організації. Прийнятий закон про реформу вищої школи, згідно з яким допускалося студентське самоврядування, повинен був заспокоїти студентів. До середини червня страйки призупинилися.

Травнево-червнева криза 1968 р. була найбільшим політичним потрясінням у повоєнній Франції. Антиурядові виступи носили наймасовіший характер за всю історію країни. Вони охопили робітників, селян, службовців, студентів і навіть дрібних та середніх підприємців. Такий прояв активності всіх категорій населення пояснюється глибоким невдоволенням соціально-економічною політикою голлістських урядів, що нагромаджувалося впродовж першого десятиліття П'ятої республіки. Країна вимагала радикальних змін. Травнево-червнева криза 1968 р. призвела до *перегрупування політичних сил країни*.

На передвиборну кампанію виділялося лише три тижні, які відзначалися великою активністю усіх політичних сил. Урядовий табір, перейшовши у контрнаступ, проводив кампанію під гаслом “Збереження і зміцнення порядку”. Деголівська партія СНР напередодні виборів прийняла нову назву – “Союз демократів за республіку” (СДР), рекламуючи себе не тільки як захисника П'ятої республіки, а й як партію стабільності та порядку. Навколо Ш. де Голля згуртувалися усі правоцентристські сили, навіть ті, що

до травня 1968 р. перебували в опозиції до нього. Прихильники Ш. де Голля максимально використали страх пересічних французів перед ексцесами ультралівих під час травнево-червневих подій. Парламентські вибори 1968 р. показали, що більшість населення вимагає відновлення стабільності та порядку. Вперше в історії П'ятої республіки деголівська партія СДР отримала абсолютну більшість голосів у Національних зборах – 297 мандатів. На другому місці за кількістю депутатських мандатів (57) опинилися “незалежні республіканці”, які також підтримували курс Ш. де Голля на стабілізацію. Комуністи й соціалісти втратили, порівняно з попередніми виборами, понад 1 млн 200 тис. голосів і значно відставали за кількістю депутатських місць. Попередній прем'єр Ж. Помпиду був відправлений у відставку, новий уряд очолив багаторічний соратник Ш. де Голля М. Кув де Мюрвіль. До складу уряду було включено лівих голлістів – прихильників соціальних реформ.

Розуміючи, що травнево-червнева криза 1968 р. була наслідком незадоволення населення існуючими порядками, Ш. де Голль висунув проект соціально-економічного реформування країни з метою усунення недоліків управління і в організації “співробітництва класів”. Він запропонував покінчити з “класовою боротьбою” шляхом консолідації французького суспільства через участь робітників – у прибутках підприємств, службовців – в управлінні установами, студентів – у керівництві вищими навчальними закладами. Він стверджував, що “система участі” приведе до докорінних змін у соціальних відносинах.

Першим кроком у проведенні реформи був законопроект про нове районування країни й оновлення Сенату. Замість 90 департаментів пропонувалося поділити Францію на 22 райони, які наділялися певною адміністративною самостійністю і деякими повноваженнями у соціально-економічній сфері. У кожному районі мали бути створені збори, у яких 40% місць займали би представники профспілок, підприємців, селян, студентів, а решта делегатів – обиралися муніципальними та державними радами. Пропонувалося включити у районні органи самоуправління депутатів Національних зборів від місцевих округів. Проте вся виконавча влада, включаючи підготовку й виконання місцевого бюджету, зосереджувалася в руках префекта, призначеного президентом. Новий

законопроект позбавляв Сенат законодавчої ініціативи і перетворював його у консультативний орган.

Розглядаючи законопроект як початок більш глибоких перетворень, президент виніс його на референдум, заявивши при цьому, що у випадку його відхилення він подасть у відставку. Значення референдуму в конкретній ситуації, що склалася у Франції навесні 1969 р., по суті зводилося до зміцнення позицій уряду й особисто генерала Ш. де Голля.

Незважаючи на те, що на референдум було винесено два питання – створення районів і зміна прав Сенату – від учасників голосування вимагалось дати одну відповідь: “так” чи “ні”. Таке визначення способу опитування викликало стан замішання серед багатьох виборців. Якщо частина з них погоджувалася з новим районуванням країни, то реформа Сенату розцінювалася як наступ на традиційні демократичні права і викликала широку опозицію. Ліві партії і центристи розгорнули повсюдну агітацію, критикуючи намір Ш. де Голля ліквідувати Сенат. Важливе значення для результатів референдуму мала й та обставина, що в самому голлістському русі не було єдності з цих питань.

На референдумі 27 квітня 1969 р. 52% виборців висловилися проти урядового законопроекту. Ш. де Голль розцінив його результати як відмову в довірі йому з боку французів і на наступний день склав із себе повноваження.

У листопаді 1970 р. Ш. де Голль помер. Із відставкою і смертю Ш. де Голля завершилася ціла епоха в історії Франції, однак голлізм продовжував впливати на розвиток політичного й економічного життя французького суспільства.

Франція 70-х – 80-х років: балансування правих і лівих сил. На дострокових президентських виборах у червні 1969 р. переміг лідер голлістської партії СДР, колишній прем'єр-міністр Жорж Помпиду, який проводив передвиборну кампанію під гаслом “Спадкоємність і діалог”. Будучи впродовж багатьох років близьким співробітником Ш. де Голля, він підкреслював, що має намір продовжувати політику попереднього президента і в той же час йти на діалог із опозиційними силами країни. Новий президент призначив прем'єр-міністром одного з видатних соратників Ш. де Голля періоду Опору Жака Шаббан-Дельмаса, а іншого –

Мишеля Дебре – на пост міністра оборони. До складу уряду було включено представника “незалежних республіканців” Валері Жискар д’Естена та окремих провідних діячів правої опозиції.

Новий уряд висунув претензійну програму “*нового суспільства*”, на основу якої було покладено ідеї Ш. де Голля стосовно активізації соціальної політики держави шляхом збереження і розвитку законодавчої системи “участі” всіх категорій населення в управлінні державою. Новий уряд розширив повноваження муніципалітетів. Було надано додаткові пільги і субсидії великим монополіям, підприємствам експортних галузей, що дозволило підвищити конкурентоспроможність французьких товарів. Активізувалася урядова програма підтримки сім’ї, розширення функцій органів місцевого самоврядування та студентського управління. У 1970 р. прийнято закон про щорічну індексацію мінімального розміру зарплати відповідно до рівня інфляції. Уряд рішуче перейшов до прагматичної політики забезпечення стійкого і швидкого промислового зростання, пріоритетного розвитку індустрії як запоруки вирішення усіх соціальних питань. У розпал літніх відпусток 1969 р. уряд прийняв рішення про девальвацію франка на 12,5% щодо американського долара. Одночасно було прийнято рішення про блокування впродовж місяця цін на промислові та продовольчі товари.

Девальвація франка забезпечила протягом наступних двох років значні переваги в галузі зовнішньої торгівлі та викликала зростання темпів промислового виробництва, приріст якого порівняно з 1960 р. зріс на 7%, а у 1971 р. – на 5,3%. У зв’язку із запровадженням нових технологій продуктивність праці у 1969 – 1973 рр. зросла на 5,2%.

Після президентських виборів 1969 р. відбулося певне перегрупування політичних сил. Ліві партії, які зазнали відчутних невдач після 1968 р. на парламентських і президентських виборах, вирішили об’єднати свої зусилля, опрацювати спільну програму. Влітку 1971 р. відбувся з’їзд соціалістів, який прийняв нову назву – Французька соціалістична партія (ФСП). Секретарем партії було обрано Франсуа Міттерана, учасника руху Опору, відомого діяча європейської соціал-демократії. У 1972 р. ФСП і ФКП прийняли спільну програму, яка містила широкі обіцянки соціального характеру, передбачала націоналізацію найбільших підприємств.

Одночасно відбулося об'єднання партії радикалів із "Демократичним центром", внаслідок якого постав "Рух реформаторів". Нове угруповання критикував уряд із позицій "атлантизму" та "європеїзму".

У зовнішній політиці президент Ж. Помпіду продовжував основні тенденції, започатковані Ш. де Голлем, хоча вніс певні зміни у взаємини зі США та ЄЕС. Одним із перших зарубіжних візитів нового президента була поїздка у США в лютому 1970 р., під час якої зроблено крок в усуненні суперечностей з цілою низкою міжнародних питань, досягнуто угоди про збільшення американських капіталовкладень у французьку економіку. Пожвавилися науково-технічні й економічні зв'язки між двома країнами. Однак Франція відмовилася повернутися у воєнну організацію НАТО.

Президент Ж. Помпіду ще у 1969 р. висловився за розширення ЄЕС, у тому числі за прийняття до спільноти Великої Британії. Тривалі переговори учасників ЄЕС (Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Голландії і Люксембургу) з делегаціями Великої Британії, Данії, Ісландії завершилися 22 січня 1972 р. урочистим підписанням угоди. У жовтні 1972 р. на нараді у Парижі глав урядів країн "Спільного ринку" Франція виступила з пропозицією створити валютний союз із метою подальшої інтеграції західноєвропейських країн.

На початку 1970-х рр. поліпшилися взаємини Франції з СРСР. Під час візиту Ж. Помпіду в Радянський Союз (жовтень 1970 р.), а наступного року Леоніда Брежнєва у Францію, обидві сторони прийняли спільну програму, яка містила пункти про розширення і поглиблення політичних консультацій, погодили принципи взаємної співпраці, частина з яких пізніше були включені в документи Загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва.

Одночасно Франція зайняла особливу позицію щодо війни у В'єтнамі і врегулюванні близькосхідної проблеми. Як і Ш. де Голль, новий президент закликав США припинити воєнні дії у В'єтнамі і розпочати переговорний процес. Ж. Помпіду постійно наполягав на врегулюванні політичними засобами близькосхідного конфлікту на основі резолюції Ради Безпеки від 22 листопада 1967 р. Запроваджене Ш. де Голлем ембарго на постачання зброї Ізраїлю було підтверджено новим урядом.

Активну зовнішню політику проводила Франція у взаєминах із країнами “третього світу”. Північна Африка, згідно з новою військовою доктриною, проголошувалася “сферою життєвих інтересів”. Франція покращила свої відносини з Єгиптом, Алжиром, Лівією. Для забезпечення захисту Середземномор'я передбачалася співпраця з НАТО.

Початок 70-х рр. ознаменувався зміцненням позицій Франції на міжнародній арені.

Після смерті у квітні 1974 р. президента Ж. Помпіду відбулися позачергові президентські вибори, під час яких перемогу здобув лідер “незалежних республіканців” В. Жискар д'Естен, міністр фінансів у попередніх урядах. На відміну від кандидата від партії СДР, колишнього прем'єр-міністра Ж. Шаббан-Дельмаса, який обіцяв розбудову “нового суспільства”, і декларативних обіцянок Ф. Міттерана, що був висуванцем від соціалістів, В. Жискар д'Естен резюмував свою передвиборну програму в гаслі *“Переміни без ризику”*. Він обіцяв провести соціальні реформи в дусі лібералізму, покращити умови праці, гарантувати невтручання держави в особисте життя громадян, розширити права молоді і жінок. Зовнішньополітична програма зводилася до проведення політики попередніх президентів Ш. де Голля і Ж. Помпіду.

Уряд, сформований В. Жискар д'Естеном, як і попередній, складався в основному з представників двох партій правлячої коаліції, проте співвідношення сил між ними змінилося на користь республіканців. Прем'єр-міністром став молодий керівник СДР, колишній співробітник Ж. Помпіду – Жак Ширак.

Президент і новостворений уряд розпочали свою діяльність у складних умовах розгортання енергетичної кризи. За неповний рік промислове виробництво скоротилося на 15%, зросли ціни на всі товари споживання, кількість безробітних упродовж 1974 – 1976 рр. збільшилася у 2,5 рази. Криза торкнулася і фінансової сфери. Уряд змушений був вдатися до жорсткої антикризової політики. У зв'язку з наданням додаткових субсидій нафтовим компаніям і великих коштів на закупівлю нафти зріс зовнішньоторговий дефіцит і знизився курс франка. Уряд висунув програму прискореного економічного зростання, розцінюючи її як засіб виходу з кризи. Був взятий курс на запровадження додаткових

пільг для підприємців і на “часткову денационалізацію” державного сектора. Скорочення програм боротьби з безробіттям поєднувалися з із зростанням коштів на освіту й охорону здоров'я. Уряд перейшов до жорсткої монетарної політики. Опрацьований план розвитку на 1976 – 1980 рр. передбачав державну підтримку лише великих конкурентоспроможних підприємств, зокрема автомобільної, хімічної, електротехнічної галузей. Значна увага приділялася військово-промислому сектору, 40% продукції якого йшла на експорт.

Із 1976 р., коли на зміну прем'єр-міністру Ж. Шираку прийшов Реймон Барр, уряд перейшов до стримування росту зарплати, більш жорсткої кредитної та податкової політики. Одночасно, з метою уникнення суспільних потрясінь, уряд збільшив допомогу і пенсії на 5 – 10%, знизив віковий ценз виборців з 20 до 18 років.

Незважаючи на кризові явища, Франція зуміла досягти стабільності. При середньорічних темпах приросту ВВП у 1,9% продуктивність праці щорічно збільшувалася на 4%. До 1980 р. зовнішньоторговельний обіг збільшився у п'ять разів. Важливу роль у цьому зіграло використання потенціалу міжнародних відносин для активізації економічного розвитку країни і всебічне зміцнення системи міждержавного регулювання. Завдяки ініціативі президента в розпал енергетичної кризи в Парижі було скликано нараду глав урядів найбільш розвинених індустріальних країн (США, ФРН, Італії, Японії), які розробили спільні заходи протидії енергетичній кризі.

Наприкінці 70-х рр. за ініціативи Франції в рамках ЄЕС вдалося здійснити масштабну фінансову реформу – запровадження європейської розрахункової одиниці “єкю” і створення механізму координації курсу національних валют. У ці ж роки розширилася політична та економічна співпраця Франції зі США, СРСР та іншими країнами. У 1975 р. В. Жискар д'Естен від імені Франції підписав Гельсінський Акт – один із найважливіших документів періоду розрядки.

У період президентства В. Жискар д'Естена активізувалася політика Франції в країнах “третього світу”. Продовжуючи традиції, закладені Ш. де Голлем і Ж. Помпиду, він робив ставку на критику політичного протистояння двох наддержав. Попри явне зближення зі США та поліпшення відносин із СРСР, В. Жискар

д'Естен засуджував гонку ядерних озброєнь, втручання обох держав у внутрішні справи країн "третього світу", підтримував антиізраїльську політику арабських держав. У 70-х рр. Франція вийшла на друге місце у світі за експортом зброї, поступившись лише СРСР.

Франції вдалося у 70-і рр. зміцнити економічні відносини з Іраном, Індонезією, Філіппінами, Сингапуром, із якими постійно ліберігалось позитивне сальдо у торгівлі.

Уже зі середини 70-х років правляча коаліція розпалася. Президент В. Жискара д'Естен, як і Ш. де Голль, вважав за необхідне звільнити Францію від міжпартійної ворожнечі, консолідувати націю і забезпечити "демократичний порядок". Він схилився до двопартійної системи, при якій у суспільстві існує дві домінуючі політичні сили зі спільними стратегічними цілями, однак вони пропонують різні шляхи їх реалізації. Президент планував об'єднати всі правочентристські партії та групи на основі традиційних республіканських цінностей і створити міцну правлячу коаліцію. У 1977 р. Національний фронт незалежних республіканців був перейменований у Республіканську партію, а потім був створений виборчий картель "Союз за французьку демократію" (СФД). Напередодні парламентських виборів В. Жискара д'Естен запропонував *тактику "виснаження крайніх блоків"*.

Одночасно у Франції відбувалася радикальна перебудова голлістського руху. З партії СДР вийшла група лівих голлістів, прихильників доктрини "величі" Франції, загострилася внутрішньопартійна боротьба молодих політиків із колишніми співробітниками Ш. де Голля. Покинувши у 1976 р. уряд, Ж. Ширак взяв курс на відновлення масового членства, встановлення суворої партійної дисципліни. Партія СДР у 1976 р. була перейменована в Об'єднання на підтримку республіки (ОПР), яке швидко зростало за рахунок "нових" середніх верств – інженерно-технічних робітників, підприємців, висококваліфікованих робітників і чиновників. Керівництво ОПР перейняло в щоденній роботі пропагандистські технології лівих партій – інтенсивну роботу з масами. Особливості нового покоління відображала оновлена програма ОПР, яка пропонувала різко скоротити соціальні функції держави і її пряме втручання в економіку. Нова програма була співзвучною з концепцією англо-американського неоконсерватизму. На державу покладалася

відповідальність за структурні перетворення, основними з яких вважалися: пожвавлення інвестиційного ринку за рахунок податкової політики, ефективне поєднання великого та малого бізнесу, лібералізація ринкових відносин, монетарна політика виваженого бюджету.

На парламентських виборах 1978 р. ОНР і СФД виступили вже не як союзники, а як супротивники на одному електоральному полі проти лівих партій. За результатами голосування найбільше місць отримала ОНР – 148, на другому СФД – 122, решту голосів поділили між собою соціалісти, комуністи і радикали. Парламентські вибори 1978 р. виявили контури чотирипартійної моделі, що мала тенденцію до поляризації. Голоси виборців розділилися майже порівно між правими і лівими партіями, тому вирішального значення набували президентські вибори 1981 р., до яких обидві правлячі партії підійшли в стані гострого протистояння. Основна боротьба за президентство розгорнулася між трьома кандидатами – В. Жискар д'Естеном (СФД), Ж. Шираком (ОНР) та кандидатом від соціалістів Ф. Міттераном.

У другому турі з незначною перевагою голосів переміг Ф. Міттеран. Уперше в історії Франції президентом став соціаліст, який, користуючись правом розпуску Національних зборів, призначив дострокові вибори. Дезорганізовані праві партії не могли провести ефективну антипрезидентську кампанію, тож парламентські вибори принесли новий успіх соціалістам і комуністам, які у сукупності набрали 315 депутатських місць. Сформований уряд, до складу якого увійшли соціалісти, комуністи й радикали, очолив П'єр Моруа.

Ф. Міттеран, отримавши всю повноту влади, перейшов до реалізації передвиборної програми. Національні збори прийняли низку законів про децентралізацію, які розширювали повноваження органів місцевого управління, пом'якшили адміністративний контроль центру над ними. Було запроваджено пропорційну систему виборів до місцевих органів влади і Національних зборів. Під егідою концепції самоуправління уряд домігся прийняття закону про регламентацію фінансової діяльності партій. Уряд П. Моруа значну увагу приділив соціальним реформам: мінімальна заробітна плата підвищувалася на 40 – 50%, збільшувалися розміри пенсій і допомоги з безробіття, вік виходу на пенсію було скорочено до

60 років. Запроваджувався п'ятий тиждень оплачуваної відпустки, а робочий тиждень скорочувався до 39 годин.

Однак найголовнішу роль у спільній програмі соціалістів і комуністів відводилося націоналізації, метою якої було закріплення державного контролю над найбільшими фінансово-промисловими групами країни. Після націоналізації у 1982 р. п'яти промислових груп державний сектор забезпечував уже половину капіталовкладень і третю частину валового національного продукту.

Одночасно державний контроль встановлювався над 36 комерційними банками. У результаті частка державного сектора у фінансово-кредитній системі склала 95%. Проте націоналізація вимагала значних капіталовкладень для модернізації нових державних підприємств і спричинила зростаючу напругу бюджетно-фінансової системи.

Націоналізація викликала *“втечу капіталів”* за кордон: лише у 1981 р. з країни було вивезено 77 млрд франків. Уже в 1983 р. дефіцит державного сектора промисловості складав 7,5 млрд франків. Різке погіршення платіжного балансу змусило уряд перейти до жорсткої валютно-фінансової політики: за 1981 – 1982 рр. була двічі проведена девальвація франка, спершу на 3%, а потім – на 10%. Уряд вдався до *“ручного регулювання”* – прийняв рішення про замороження зростання цін і зарплати, проте інфляційний вибух викликав зниження реальних доходів населення і перекреслив наслідки майже всіх соціальних реформ. Щорічна інфляція сягнула 14%, значно більше ніж в інших країнах *“Спільного ринку”*. У 1983 р. економічне зростання знизилося на 0,7%. Великих масштабів набуло безробіття, що охопило понад 2 млн осіб. Такі наслідки *“лівих експериментів”* викликали загальне невдоволення населення і змусили Ф. Міттерана призупинити процес націоналізації, відмовитися від популістських соціальних програм і перейти до жорсткої економії, зміцнення *“змішаної економіки”*, яка поєднувала державну та приватну форми власності. До фінансування державних підприємств почав залучатися приватний капітал. Одночасно проводилася реорганізація малорентабельних підприємств металургії, вугільної промисловості, суднобудування, на яких запроваджувалися стабілізаційні технології – результати НТР. Із 1984 р. почалося піднесення виробництва.

У лютому 1984 р. прийнято “План зайнятості і промислової перебудови”, що передбачав надання робітникам підприємств, котрі реорганізовувалися, оплачуваної дворічної відпустки для професійної перекваліфікації. Такі заходи зменшували соціальну напругу, однак популярність уряду лівих партій швидко падала. Профспілки повернулися до організації масових акцій протесту. У 1984 р. комуністи демонстративно покинули уряд, однак це не врятувало їхньої репутації.

В умовах падіння популярності лівих партій до середини 80-х рр. зміцнилися позиції ОНР і СФД. Програмні засади обох партій не містили принципових відмінностей і вони вирішили піти на парламентські вибори 1986 р. єдиним списком кандидатів. Вибори до Національних зборів у 1986 р., які відбувалися на пропорційній основі, принесли переконливу перемогу правій коаліції у складі ОНР і СФД, яка отримала 291 мандат. Французька соціалістична партія провела 206 депутатів. Нової поразки на виборах зазнали комуністи, за яких проголосувало менше 10% виборців. Уперше значного успіху досяг рух “Національний фронт” (НФ), очолюваний Жан-Марі Ле-Пеном. Програма НФ базувалася на екстремістських і расистських ідеях. Керівник НФ вимагав виселити всіх емігрантів із Франції і відновити смертну кару для “наведення порядку”. Лепенівці, розглядаючи фашизм і комунізм як головну загрозу для світової цивілізації, одночасно виступали проти космополітизму, засилля на світовій арені СРСР і США, європейської інтеграції, що “знищує самотність народів”.

Відповідно до конституційних норм президент Ф. Міттеран змушений був призначити прем'єр-міністром керівника найбільшої фракції парламенту – Ж. Ширака. Вперше в практиці П'ятої республіки почався період співіснування президента-соціаліста і прем'єр-міністра, що представляв праві сили.

Уряд Ж. Ширака розпочав широку програму перетворень, частина якої спрямовувалася на ліквідацію законодавства попередніх урядів лівих партій. Першим кроком у цьому напрямі було скасування виборчого закону 1985 р. і відновлення мажоритарної системи виборів. Основним напрямком економічної реформи була широка денационалізація промисловості і лібералізація економіки. Впродовж півторарічного періоду знову було приватизовано

частину державного сектору – 65 корпорацій та фірм, що включали 1100 підприємств. Приватизації не підлягали лише підприємства електроенергетики, газопостачання та телекомунікації.

Під час приватизації для кожного підприємства створювалася група “стабільних вкладників”, яким за пільговими цінами продавалося 25% акцій, а решта розкуповувалася дрібними пакетами. Така схема унеможлиблювала і монопольне володіння приватизованим підприємством, і хаотичний перепродаж акцій. Внаслідок приватизації значно зріс прошарок співвласників підприємств: ними стали понад 40 млн французів. За 1986 – 1988 рр. приватизація поповнила бюджет країни на 84 млрд франків.

У межах лібералізації державного регулювання ліквідувався адміністративний контроль над цінами. Державній регламентації підлягали лише ціни на медикаменти, книги, тарифи на газ, світло та залізничний транспорт.

Основою фінансового оздоровлення стала політика жорсткої економії і згортання окремих соціальних програм: скорочувалися державні гарантії прав квартиронаймачів, відновлювався приватний лікарський сектор, розширювалися приватні навчальні заклади. Урядові Ж. Ширака вдалося знизити середньорічну інфляцію до 3%, але темпи економічного зростання залишалися невисокими. Різкий поворот реформ, ломка системи соціального забезпечення, перебудова економічної структури викликали незадоволення тієї частини населення, що звикла до системи державних гарантій. Уряд не наважився приступити до реформи системи охорони здоров'я і пенсійного забезпечення.

У 80-і рр. виникла ще одна проблема – екстремістські мусульманські організації влаштовували чисельні вибухи в метро, кафе, магазинах та інших людних місцях. Уряд вжив ряд заходів для утруднення в'їзду іноземців до країни, почалося вислання емігрантів, що не мали дозволу на проживання.

У 1988 р. у Франції відбулися чергові президентські вибори, характерною ознакою яких стала явна деідеологізація політичної боротьби. Ф. Міттеран висунув свою кандидатуру на другий термін, незважаючи на поважний вік (72 роки). Тепер він представляв себе не керівником соціалістів, а лідером нації. Якщо на виборах 1981 р. він пропонував йти “з лівими за єдину Францію”, то тепер його головним гаслом було “єдина Франція”. Ф. Міттеран обіцяв

не проводити *“ні нової націоналізації, ні нової приватизації”*. Цією суперниками виступили сім кандидатів, головним із яких був Ж. Ширак. Передвиборна програма головного конкурента свідчила про його відмову від ліберального максималізму, апелявала до голлістських традицій державного будівництва, поєднуючи ці традиції з технократичним модернізмом.

Перемігши на виборах, Ф. Міттеран розпустив Національні збори, в яких переважали праві, та призначив нові вибори, під час яких соціалісти і радикали отримали більшість. Прем'єр-міністром став один із найпопулярніших керівників Соціалістичної партії Мішель Рокар. Він одразу ж призупинив розпродаж націоналізованих підприємств, відновив податки на великі прибутки, а в наступні роки його уряд утримувався від проведення будь-яких реформ і, в основному, здійснював політику *“суворої економії”*, яка забезпечувала незначне зростання ВВП.

Майже десятирічний період правління соціалістів, що переривалося лише у 1986 – 1988 рр., до початку 90-х рр. не увінчалось виконанням їхніх зобов'язань: збільшився дефіцит бюджету, обсяг промислового виробництва скоротився на 1,5%, безробіття вперше в історії країни перевищило 3 млн осіб. Наприкінці 80-х рр. кожен десятий француз був безробітним (набагато більше, ніж в інших західноєвропейських країнах).

Зовнішньополітичний курс Франції 80-х років відзначався певними видозмінами. Всупереч прогнозам президент-соціаліст Ф. Міттеран намагався зміцнити відносини зі США, значно активізувати співпрацю з НАТО. Оприлюднена військова доктрина уряду, прийнята у 1983 р., передбачала відмову від голлістської ідеї одноосібної національної безпеки країни на користь систем *“європейської оборони”* і Північноатлантичного союзу. Париж схвалив стратегію *“глобального стримування”*, характерну для НАТО, підтримав розміщення в Європі американських ядерних ракет середньої дальності. Ф. Міттеран, як і інші лідери країн Заходу, різко засуджував агресію СРСР в Афганістані, вимагав виведення радянських військ. Він почав приділяти особливу увагу питанням європейської інтеграції. За ініціативою Франції були прийняті комплексні програми технологічних досліджень, реалізація яких перетворила Європу в центр інноваційних досліджень.

Надійним партнером Ф. Міттерана в європейській політиці був Гельмут Коль, який у 1982 р. став канцлером ФРН. Саме сильні дипломатичні зусилля цих лідерів призвели до випрацювання концепції Європейського Союзу, що знайшло свій вираз у "Єдиному Європейському Акті" 1986 р.

Оголосивши південний напрям пріоритетним, Франція провела у 1986 р. конференцію глав урядів африканських держав, на якій обговорювалося питання її співпраці з країнами континенту. Коли у 1983 р. розпочалася громадянська війна в Чаді, туди були введені збройні сили Франції, які розмежували воюючі сторони. Франція приєдналася до пропозиції США ввести до Лівану миротворчі сили для припинення кровопролиття між християнами і мусульманами. У 1984 р. Париж відмовився від політичної підтримки Ізраїлю і розпочав переговори з Сирією. За ініціативи Франції військові контингенти великих держав були виведені з Лівану і замінені "блакитними шоломами" ООН.

Ф. Міттеран підтримав концепцію "нового мислення" М. Горбачова, одним із перших здійснив візит у 1984 р. до Москви і запропонував провести у Парижі сесію "великої комісії" франко-радянського співробітництва. Контакти Ф. Міттерана з М. Горбачовим і Г. Кодем набули характеру особистих відносин, що позитивно позначилося на вирішенні цілого ряду питань міжнародної співпраці.

Франція наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Невдачі у проведенні внутрішньої політики призвели до посиленої критики уряду М. Рокара й президент Ф. Міттеран у 1991 р. звільнив його з посади і вперше в історії Франції призначив прем'єр-міністром жінку – Едіт Кресон, яка відзначалася своєю енергійною діяльністю в Соціалістичній партії, займала в уряді М. Рокара пост міністра з європейських справ. Окремі запропоновані нею ідеї повторювали жорстку риторику голлістів десятирічної давності. Особливо великого значення вона надавала плану розвитку дрібних і середніх підприємств, дуже подібному до дій М. Тетчер і Р. Рейгана. Проте стати французькою "залізною леді" їй не вдалося: вона вступила у конфлікти з багатьма міністрами, її командний стиль на фоні подальшого погіршення стану економіки лише дратував французьке суспільство. Роком пізніше прем'єр-

міністром було призначено нового лідера Соціалістичної партії сина українського емігранта П'єра Береговуа.

Однак економічне становище не поліпшувалося. Напередодні виборів до Національних зборів у 1993 р. вибухнув скандал, який дорого обійшовся Ф. Міттерану та Соціалістичній партії. Виявилося, що Соціалістична партія, як і деякі інші, фінансували свої передвиборні кампанії за допомогою підставних фірм і фальшивих рахунків. Частина міністрів-соціалістів таємно повідомляла окремі фірми про підготовку урядом ордонансів, а ті, користуючись здебільше інформацією, змінювали курс акцій і отримували значні прибутки. Внаслідок фінансових викриттів окремі міністри стали перед судом, а прем'єр-міністр П. Береговуа покінчив життя самогубством.

У такій напруженій атмосфері у 1993 р. відбулися чергові парламентські вибори, на яких соціалісти та інші ліві партії зазнали відчутної поразки. Соціалісти отримали лише 11,4% голосів, комуністи – 9,8%. Великий вплив на виборців здійснював зовнішній фактор – крах тоталітарних режимів у країнах Центрально-Східної Європи і розпад СРСР. Партії ОНР і СФД, що обіцяли налагодити економіку шляхом приватизації і покінчити з безробіттям, завоювали 484 мандати з 577. Президент Ф. Міттеран змушений був знову вдатися до політики “співіснування” і доручив формувати уряд партіям-переможцям – ОНР та СФД. Уряд очолив колишній міністр економіки, непримиренний противник “дирижизму” Едуард Балладюр.

Відновивши приватизацію, розпочату Ж. Шираком ще у 1986 – 1987 рр., уряд Е. Балладюра продав у приватну власність основну залишкову частину державних фінансових і промислових компаній: понад 20 великих банків, авіаційні, автомобільні і нафтопереробні підприємства. До середини 90-х рр. приватизовано такі гіганти як автомобільні заводи “Рено”, банк “Ліонський кредит”, хімічний концерн “Рон-Пуленк”. У державній власності залишилися лише залізниці, метро, електростанції, пошта, окремі вугільні шахти і ракетно-космічна галузь виробництва. Такі заходи нового уряду призвели до скорочення бюджетного дефіциту, знизили інфляцію і рівень безробіття. Оголосивши пріоритетним завданням боротьбу з безробіттям, уряд для фінансового забезпечення

випустив державну позику на суму 110 млрд франків, підвищив непрямі податки на бензин і алкогольні напої. У 1993 – 1994 рр. розпочалося поживавлення економічного виробництва, ВВП зріс майже на 3%, рівень інфляції знизився до 1,8% на рік.

Особливістю президентських виборів 1995 р. було те, що від ОНР виступило два кандидати: Ж. Ширак і Е. Балладюр, який на хвилі своєї популярності намагався відтіснити колишнього покровителя. Від Соціалістичної партії кандидатом виступив її секретар Ліонель Жоспен. Кандидати від інших партій не мали жодних шансів на перемогу. Лише після того, як у першому турі за кількістю голосів лідером став соціаліст Л. Жоспен, Е. Балладюр закликав своїх виборців голосувати за Ж. Ширака. У результаті – Ж. Ширак отримав 52,6% голосів. Почався новий чотирнадцятирічний етап президентства Ж. Ширака, який характеризувався низкою особливостей.

Із перших днів Ж. Ширак зосередив головні зусилля на боротьбі з інфляцією шляхом всебічного скорочення державних видатків і соціальних пільг, а також на об'єднанні французької нації. Загрозливих масштабів у країні почав набувати *сепаратистський рух на Корсиці*, який вперше заявив про себе ще у 1977 р. створенням “Союзу корсиканського народу”. У 80-х рр. цей рух було нівельовано рішенням Конституційної Ради про надання Корсиці “регіонального колективу” із одночасним створенням місцевого виборного органу управління, що вирішував усі регіональні питання спільно з урядом. Однак уже від початку 90-х рр. сепаратисти почали вимагати широкої національно-політичної автономії і вдалися до терористичних актів. Лише у 1995 р. вони здійснили 164 вибухи.

Головним провідником президентської політики став новий прем'єр-міністр, переконаний прихильник економічного лібералізму Аллен Жюппе. У листопаді 1995 р. він представив у парламент план оздоровлення економіки, який передбачав непопулярні заходи: скорочення дефіциту національного бюджету на 50 млрд франків за рахунок фонду соціального страхування; замороження зарплати робітників і службовців державного сектору. Державні залізниці пропонувалося продати у приватну власність або значно скоротити кількість залізничників.

Після прийняття урядового плану в країні назрівав соціальний вибух. У листопаді 1995 р. розпочався страйк залізничників, до якого приєдналися службовці пошти, персонал метро, а також частини студентів. В окремих містах відбулися багатолюдні мітинги на підтримку страйкуючих. Уряд змушений був відмовитися від приватизації залізниць, залишив пенсійні пільги для державних службовців. До грудня 1995 р. страйки припинилися, проте довіра до уряду помітно почала падати. Щоби зупинити це, Ж. Ширак вирішив у квітні 1997 р. розпустити Національні збори і призначив позачергові вибори, на яких правлячі партії ОНР і СФД зазнали поразки: вони зуміли здобути лише 250 депутатських місць, у той час як соціалісти і комуністи – 291. Тепер вже Ж. Ширак змушений був “співіснувати” з урядом лівих партій, який очолив соціаліст Л. Жоспен. Йому вдалося, уникаючи крайностей, знаходити компромісні варіанти у вирішенні економічних і соціальних проблем. Долаючи праву опозицію, уряд у 1997 р. домогся підвищення на 15% податків від прибутків великих підприємств, вилучив декілька мільярдів франків із “заморожених” рахунків державних компаній. Це дало змогу знизити рівень бюджетного дефіциту. Від 1998 р. уряд поступово почав знижувати податки, збільшив на 4% мінімальну зарплату. З особливим схваленням було прийнято рішення уряду збільшити з 500 до 1600 франків допомогу школярам.

Успіхові уряду сприяло циклічне піднесення виробництва, яке у 1997 р. досягло рекордного рівня зростання – 6,7%. З метою скорочення безробіття уряд значно розширив громадські роботи, а в 2000 р. запровадив закон про 35-годинний робочий тиждень. Франція стала країною найкоротшого робочого тижня. Такий крок уряду негативно позначився на собівартості французьких товарів, проте призвів до створення майже 100 тис. нових робочих місць.

Характерною особливістю діяльності урядів соціалістів кінця ХХ – початку ХХІ ст. було те, що вони продовжували приватизацію, розпочату правими партіями. Однак вона набула специфічного характеру й зводилася до створення підприємств, співвласниками яких є держава і приватний капіталістичний сектор. Змішані державно-приватні компанії стали типовими для окремих галузей промисловості, зокрема в чорній металургії, легкій промисловості, машинобудуванні і хімічній галузі.

Стабілізація економічного становища знизилася соціальну напруженість, однак досягти повного спокою в країні не вдалося: загрозливих масштабів набрав рух корсиканських сепаратистів, переговори з якими набули затяжного характеру. У 1998 р. вони здійснили замах на префекта Корсики, вимагаючи розширення національно-політичної автономії. Уряд розробив план умиротворення Корсики, який включав економічні і політичні заходи. Планувалося на 2000 – 2006 рр. із національного бюджету на розвиток Корсики виділити 1,366 млн франків. У 2003 р. на вимогу сепаратистів було проведено референдум щодо розширення національно-політичної автономії Корсики, під час якого більшість корсиканців висловилися проти радикальної зміни існуючого статусу острова. Сепаратистський рух із цього часу пішов на спад.

У травні 2002 р., коли Ж. Ширак вдруге переміг на президентських виборах (82% голосів), і одночасно ОНР та її союзники здобули більшість на парламентських виборах, було сформовано уряд правих партій. Ж. Ширак без труднощів продовжував політику перебудови економіки. На початку ХХІ ст. у Франції прискорилася модернізація підприємств, зріс експорт, що значною мірою пов'язано із запровадженням євро. У 2005 р. на частку Франції припадало 5% світового експорту, більша частина якого скеровувалася у країни ЄС.

Проведені урядами фінансові та соціальні реформи у багатьох випадках визначалися необхідністю запровадження єдиних стандартів для країн ЄС. За останні п'ять років економічне зростання у Франції було порівняно нижчим, ніж у Великій Британії та Італії, що пояснюється зменшенням іноземних інвестицій і скороченням прибутків від туризму. Інвесторів відлякує той факт, що у Франції найкоротший 35-годинний тиждень, порівняно високі відрахунки до соціальних фондів.

Ж. Шираку і його урядам не вдалося суттєво понизити рівень безробіття, який залишався до 2007 р. на рівні 8% від самодіяльного населення (близько 2 млн осіб). Про невирішеність соціальних проблем свідчили також масові виступи емігрантської молоді восени 2005 р., які супроводжувалися кривавими сутичками з поліцією, підпалами автомобілів, респектабельних магазинів і житлових будинків. Після загибелі двох підлітків із родин емігрантів

з Північної Африки, у Парижі та інших містах розпочалися сутички, що тривали, з перервами, майже місяць. Лише в Парижі було спалено понад 150 автомобілів, поранено десятки поліцейських і демонстрантів. Сотні вихідців із колишніх африканських колоній були арештовані. Уряд вдався до масових депортацій емігрантів.

Події осені 2005 р., які яскраво висвітлили окремі соціальні проблеми країни, спричинили поживлені дискусії між політичними партіями. Звинувачуючи лівих – соціалістів і комуністів у нездатності вирішувати назрілі проблеми, представляючи себе “партіями порядку”, – ОПР і СФД пропонували провести докорінні зміни в економічному і соціальному законодавстві. Напередодні президентських і парламентських виборів 2007 р. партія ОПР змінила назву на “Союз за народний рух”, що об’єднав усі право-консервативні сили країни.

У травні 2007 р. на президентських виборах переміг 52-річний Ніколя Саркозі, лідер партії “Союз за народний рух”. Місяцем пізніше на парламентських виборах партія Н. Саркозі завоювала більшість депутатських місць у Національних зборах – 314 із 577. Перемозі сприяла програма радикальних змін країни, запропонована Н. Саркозі. Вона передбачала відновлення економічного зростання країни шляхом модернізації промисловості і сільсько-господарського виробництва, реформування податкової системи і соціального забезпечення. Голліст Н. Саркозі виступав за державний протекціонізм із метою посилення національного суверенітету. Передвиборна програма передбачала також перегляд доцільності 35-годинного робочого тижня, скасування допомоги тим безробітним, які двічі відхиляли запропоновані їм вакансії. Першим кроком у реалізації цієї програми стало скасування податків за понаднормовий робочий тиждень.

У липні 2008 р. з ініціативи Н. Саркозі в рамках “модернізації інституцій V Республіки” проведено наймасштабнішу *конституційну реформу* – змінено або ж доповнено 47 з 89 статей основного закону. Зокрема, визначено, що одна і та ж сама особа не може обиратися президентом більше, ніж на два терміни (тривалість одного терміну – п’ять років); кандидати на державні посади мають заслуховуватися постійними комісіями парламенту; президент більше не очолює Вищу раду магістратури (суддівський орган).

Важливою складовою внутрішньої політики адміністрації Н. Саркозі стало подолання економічної кризи. Було ухвалено пакет заходів з підтримки споживчого ринку, оздоровлення будівельної галузі (інвестування 1, 8 млрд євро в житлове будівництво), надання допомоги фінансовому сектору, зокрема проведено рекапіталізацію банків (на програму виділено 40 млрд євро). Перелічені заходи сприяли тому, що у першому кварталі 2010 р. економіка країни продемонструвала зростання на 1, 2%. *“Наша відповідь на кризу – інвестиції, це найкращий спосіб підтримати розвиток економіки, зберегти робочі місця”*, – заявив президент Франції Н. Саркозі.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Франція, яка за обсягом ВВП займає четверте місце в світі, є постійним членом Ради Безпеки ООН і, як ядерна держава, посідає одне із провідних місць у сучасній системі міжнародних відносин, активно співпрацює у найбільших міждержавних об'єднаннях і союзах.

Розпад тоталітарних європейських режимів і Радянського Союзу спонукав Париж суттєво скорегувати *зовнішньополітичну стратегію*. Якщо Ф. Міттеран підтримував процес демократизації в країнах Центрально-Східної Європи та реформи М. Горбачова, спрямовані на збереження СРСР і не зауважував дезінтеграційних процесів у найбільшій імперії світу, то вже на початку 90-х рр. французька дипломатія змушена була переосмислити негативне ставлення до проявів “сепаратизму” і “націоналізму” в радянських республіках. Ф. Міттерану довелося враховувати факт розпаду Радянського Союзу і всього “соціалістичного табору” та визначити місце Франції у новій системі міжнародних відносин, що характеризувалася зростанням впливу США і НАТО. Війна в Перській затоці проти Іраку, в якій Франція змушена була брати участь, щоби не опинитися в міжнародній ізоляції, продемонструвала рівень залежності європейських країн від Вашингтона.

В останні роки президентства Ф. Міттеран здійснив спробу зайняти у відносинах із США більш незалежну позицію, що призвело до помітного охолодження французько-американських відносин. Французький президент виступав проти участі США у вирішенні європейських проблем, включаючи надання допомоги колишнім країнам “соціалістичного табору”. Він критично поставився до нової доктрини НАТО “гнучкого реагування” і рішення

про формування багатонаціональних сил цієї організації. В оповіненій Парижем воєнній доктрині передбачалося збереження автономності від НАТО французьких ядерних сил. Лише у 1994 р. Франція підтримала програму "Партнерство заради миру" і співпрацю НАТО зі східноєвропейськими країнами. Саме європейський напрямок зовнішньої політики був пріоритетним аж до кінця президентства Ф. Міттерана. Він вважав, що лише у контексті інтеграційних процесів Франція зможе зберегти статус світової держави. Долаючи опір окремих французьких політичних сил, Ф. Міттеран вніс значний вклад у формування ЄС і підписання Маастрихтських угод. Більшість соціалістів і частина членів ОПР, очолювана Е. Балладюром, виступали проти планів поглибленої інтеграції, дотримувалися у цьому питанні позицій федералізму. Проти Маастрихтських договорів виступали комуністи і Національний Фронт Ж.-М. Ле Пена. На загальнонаціональному референдумі у вересні 1992 р. ці угоди були схвалені лише з перевагою у 500 тис. голосів.

Із перемогою Ж. Ширака на президентських виборах 1995 р. відбулися суттєві корективи зовнішньополітичного курсу. Незважаючи на протести світової громадськості і окремих урядів, Ж. Ширак зняв мораторій на випробування ядерної зброї. За його ініціативи Франція перейшла до формування збройних сил на контрактній основі. Спершу Ж. Ширак активізував інтеграцію французьких збройних сил у структури НАТО, однак із 1997 р. він підтримав ініціативу ФРН про перетворення Західноєвропейського економічного союзу в окрему військову систему. Така позиція Франції спричинила погіршення відносин зі США. Франко-американські суперечності поглибилися під час вирішення "югославської проблеми". Париж тривалий час чинив опір проведенню воєнної операції НАТО проти Сербії.

Новим акцентом європейської політики Франції початку XXI ст. стало налагодження співпраці з Великою Британією і певне погіршення відносин із ФРН.

Підтримавши програми розширення НАТО і ЄС, Франція значно зміцнила свої позиції на Сході Європи. Особливо великого значення Ж. Ширак надавав зміцненню відносин із Росією, наголошуючи на традиційності франко-російського співробітництва.

Однак із початком чеченської війни відбулося охолодження відносин між двома країнами. Лише після візиту восени 2000 р. президента В. Путіна до Парижа, з'явилися ознаки нормалізації франко-російських відносин, які у наступні роки набирали пріоритетного характеру.

Ж. Ширак упродовж чотирнадцятирічного періоду президентства найбільшу активність виявляв у *“економічній дипломатії”*, докладаючи багато зусиль для лобювання інтересів національної економіки і торгівлі. Лише у 1996 р. він здійснив 15 офіційних візитів у інші країни світу, кожен із яких супроводжувався переговорами про розширення економічних відносин. Завдяки його старанням від кінця 90-х рр. поживавилася економічна співпраця Франції з Японією. Обидві країни зуміли подолати існуючі економічні суперечності і не лише помітно розширили двостороннє співробітництво, але й домовилися про спільну кооперацію в освоєнні ринків третіх країн. У цей же період розпочалася активна співпраця Франції з КНР у галузях космічних технологій, будівництва промислових підприємств та авіабудування.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. активізувалися зв'язки Франції з арабськими країнами, які стали основними покупцями французької зброї. Ж. Ширак постійно виступав за повернення Сирії окупованих ізраїльською армією Голанських висот і за створення незалежної Палестинської держави.

У своїй *східній політиці* Франція вже з грудня 1991 р. активно проводила лінію в рамках ЄС на опрацювання єдиної позиції щодо визнання нових держав, які утворилися на території СРСР. У заяві ЄЕС від 2 грудня 1991 р. зазначалося, що референдум в Україні чітко визначив її курс на незалежність. Однак, стосовно України французький уряд виявляв певну обережність із визнанням її суверенітету. Франція, як і більшість європейських країн, визнала незалежність України лише у січні 1992 р. Саме тоді відбувся перший візит міністра закордонних справ Франції Р. Дюма до Києва, під час якого підписано протокол про встановлення дипломатичних відносин між двома країнами. Першим французьким послом в Україні став Ю. Перне (1992 – 1993).

Першим послом України у Парижі був Юрій Кочубей, а з 1997 р. до 2000 р. українське посольство очолював Анатолій Зленко.

Новостворені дипломатичні представництва розпочали розбудову франко-українських відносин. Франція стала першою країною Заходу, з якою незалежна Україна підписала міждержавний договір про взаєморозуміння і співробітництво, що заклав правовий фундамент взаємин у політичній, економічній, культурній і науковій сферах.

Зі середини 90-х рр. розпочався період якісних зрушень у двосторонніх відносинах. Підписання Конвенції 1997 р. про уникнення подвійного оподаткування і створення Змішаної франко-української міжурядової комісії з економічної співпраці зафіксували пріоритети економічних відносин між двома країнами.

Активізації французько-українського діалогу у 1998 р. сприяла підготовка та проведення першого візиту президента Ж. Ширака до Києва у жовтні 1998 р. Найважливішим політичним підсумком цього візиту стало визнання Францією важливої ролі України в процесі європейського співробітництва й у створенні нової системи безпеки на континенті. Ж. Ширак заявив, що *“незалежна територіальна цілісна Україна є невід’ємним елементом політичної рівноваги майбутньої Великої Європи”*.

У зовнішній політиці новообраний президент Н. Саркозі взяв курс на посилення ролі Франції на міжнародній арені. З цією метою він намагався перебрати від Лондона довірливі стосунки зі США, а від ФРН – лідерство в ЄС, відігравати роль арбітра під час проявів протистояння між США з одного боку, Росією та КНР – з іншого. Така політика фактично стала реанімацією ідеї Ш. де Голля про перетворення Франції у посередницьку ланку між країнами Сходу і Заходу. Першим кроком у реалізації такої ідеї був миротворчий план “Саркозі-Медведєв” для врегулювання російсько-грузинського конфлікту 2008 р.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте умови, в яких проходила відбудова державного управління і економіки Франції після Другої світової війни.
2. Визначте суть "голізму".
3. Проаналізуйте суспільно-політичний устрій Франції згідно з Конституцією 1946 р.
4. Назвіть чинники, що сприяли економічній стабілізації у повоєнній Франції.
5. Визначте роль Франції у процесі європейської інтеграції.
6. Охарактеризуйте процес деколонізації Франції. Назвіть причини загострення алжирського питання.
7. Визначте докорінні відмінності Конституції П'ятої республіки від Конституції Четвертої республіки.
8. Вкажіть суть травнево-червневої політичної та соціальної кризи 1968 р.
9. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику Франції в часи президентства Ж. Помпіду та В. Жискар д'Естена.
10. Проаналізуйте внутрішню та зовнішню політику адміністрації Ф. Міттерана.
11. Визначте суть корсиканського питання.
12. Проаналізуйте основні напрямки політики президента Ж. Ширака.
13. Охарактеризуйте політику Франції в рамках євроатлантичних організацій.
14. Проаналізуйте конституційні зміни в країні 2008 р.

Розділ 8. Німеччина

Поділ Німеччини

Під владою держав-переможниць. З підписанням акта беззастережної капітуляції 7 травня 1945 р. у Реймсі, а наступного дня у Берліні, верховну владу в Німеччині перебрали чотири союзні держави – США, СРСР, Велика Британія і Франція. У декларації командувачів чотирьох переможних армій від 5 червня 1945 р. було заявлено, що у Німеччині вже немає центрального уряду і країна буде поділена на зони окупації, а Берлін – на сектори. За угодою держав-переможниць владу у Німеччині 20 серпня 1945 р. обійняла Союзна контрольна рада, до складу якої входили головнокомандувачі американських, британських, французьких і радянських окупаційних військ. Ще до прийняття рішення про створення Союзної контрольної ради були визначені *зони окупації*. Згідно з лондонськими угодами від 12 вересня і 14 листопада 1944 р. та ялтинськими домовленостями (лютий 1945 р.), поділ Німеччини виглядав таким чином: південно-західна зона припала США, західна – Франції, північно-західна – Великій Британії, східна – СРСР. Першими губернаторами окупаційних зон були: генерал Двайт Ейзенгауер (США), маршал Бернард Монтгомері (Велика Британія), маршал Георгій Жуков (СРСР) і генерал П'єр Кьоніг (Франція). Кожний з чотирьох головнокомандувачів здійснював владу у відповідній зоні, а всі разом – у справах, що стосувалися Німеччини загалом. Рішення Союзної контрольної ради мали прийматися одностайно. Це, однак, паралізувало значною мірою оперативність Ради, оскільки радянські губернатори часто застосовували право вето.

Берлін поділено на чотири окупаційні сектори. Владу в місті здійснювала від імені чотирьох великодержав Союзницька військова комендатура, яка підпорядковувалась Союзній контрольній раді. Окупаційні зони, в свою чергу, були поділені на землі (*Länder*),

які стали новими адміністративними одиницями Німеччини. Новий поділ здійснено, базуючись головним чином на економічних та демографічних критеріях.

Війна спричинила в Німеччині грандіозну *кризу*. Країна зазнала величезних людських і матеріальних втрат. Серед жертв війни було 7,8 млн німців: 4 млн солдат і 3,8 млн цивільних. Незрівнянно більше було поранених і хворих. Мільйони людей жили в руїнах. У великих містах понад половину житлового фонду було зруйновано внаслідок союзницьких бомбардувань і бойових дій в ході окупації Німеччини. Транспортна сфера перебувала в стані цілковитого розладу. Тим часом мільйони людей прагнули залишити цю країну (військовополонені, примусові робітники, в'язні концтаборів) і повернутися до своїх країв і родин. Водночас маси німецьких біженців зі Сходу намагалися дістатися до західних зон окупації і врятуватися перед загрозою опинитися під контролем СРСР. Вже перед 1946 р. у західні зони ринуло близько 5,6 млн втікачів і вигнанців. Їхнє число зросло на 1950 р. до 7,5 млн, сягнувши врешті понад 10 млн осіб. Населення на території трьох західних зон зросло внаслідок цього у 1945-1946 рр. на 12% до 44 млн осіб.

У країні катастрофічно бракувало житла. Часто залишався вибір між тимчасовим життям у таборі і бродячим життям без даху над головою. Ті, кому випало щастя посідати хоч якесь житло, міг опинитися перед необхідністю ділити це щастя з іншими: актуальним питанням було підселення. Однією з найважчих проблем стало постачання засобів харчування. Через брак транспортного зв'язку неможливим було надходження продуктів до міст. На селі панувала обмінна торгівля. Пошук поживи став повсякденним заняттям жителів міст, частину продовольства доставляли службовці окупаційних армій за дуже високими цінами. Процвітав чорний ринок. Найвище цінилися цигарки і алкоголь. Протягом кількох місяців це був досить поширений засіб платежу. Не працювали електростанції, не було газу для опалення житла. Темінь і холоди так само підривали життєвий тонус і здоров'я людей, як і голод та повсякденна турбота про харчування.

В особливо скрутному становищі опинилися вигнанці та біженці: їх величезна кількість робила неможливим в умовах розореної країни відповідне розміщення та забезпечення. Вони були

розподілені у міста та сільські громади, а там переважна більшість їх була поселена у тимчасових таборах. Активну участь у підтримці прибульців брали добровільні організації зі США, Швеції та Швейцарії, сприяючи таким чином їм у пристосуванні до нових умов життя. Вслід за втратою батьківщини, власності і професії прийшла багаторічна інтеграція до суспільства і світу праці, яка після тернистого шляху вигнання і біженства принесла нові, часто крайньо жорстокі переживання.

Такою високою ціною розплачувалися німці за політику свого злочинного керівництва. Але вони були не лише жертвами, а й також винуватцями. Якщо після Першої світової війни розгорнулася велика дискусія щодо спрочинників її розв'язання, то тепер вина Німеччини не викликала жодних сумнівів. З цим пов'язані були безмір і страхіття злочинів, вчинених під націонал-соціалістичним режимом.

Окупаційна політика союзників передбачала вирішення чотирьох основних завдань: демілітаризації, денацифікації, децентралізації, демократизації. Ліквідація військового апарату вермахту, звільнення мільйонів солдат з військової служби і полону та їх перехід до цивільного життя не викликали якихось значних політичних проблем. Натомість в інших ділянках незабаром окреслилися контрверсійні питання повоєнної політики, які привели до суперечностей між державами-окупантами.

Доволі складною бюрократичною процедурою виявилася *денацифікація*, яка не обмежувалася лише звільненням із публічної служби та господарства членів націонал-соціалістичної партії, а й передбачала звільнення німецького суспільства від духу нацизму. Із західних союзників найбільш рішуче і наполегливо діяли американці, які намагалися охопити перевіркою політичних поглядів якомога широкі коло німецького населення, у той час, як британці та французи діяли поміркованіше, звертаючи увагу насамперед на очищення від націонал-соціалістичних функціонерів чільних установ. Діям американських окупаційних властей сприяла та обставина, що їм вдалося виявити генеральну картотеку націонал-соціалістичної партії. Таким чином, органи безпеки та військова поліція мали у своєму розпорядженні особові дані, що уможливило їм шляхом активних розшукових дій провести численні арешти

функціонерів і прибічників націонал-соціалістичного режиму. Так, вже на весну 1946 р. в американській зоні було інтерновано як небезпечних осіб 120 тис. людей. Директивою Союзної контрольної ради від 12 січня 1946 р. цей механізм здійснення денацифікації був формально поширений на всю територію Німеччини. Згідно з нею, всі члени НСДАП, а також особи, що вороже налаштовані супроти заходів союзників, мусили бути усунені з установ. Це стосувалося осіб, зайнятих як в публічних закладах, так і господарських підприємствах і навіть в релігійних громадах.

Згодом американська адміністрація стала залучати до денацифікаційної практики німців. Згідно із законом від 5 березня 1946 р., відповідальність за денацифікацію в зоні окупації США покладалася і на новостворені уряди німецьких земель. Для надання цій справі всеохопного характеру у зоні було створено 545 слідчих палат за участю 22 тис. членів. Перевірка здійснювалася на основі спеціального опитувального листа зі 131 запитанням, який повинен був заповнити кожен німець віком понад 18 років. У залежності від відповідей і перевірки була встановлена міра відповідальності. Слідчі палати могли застосовувати різні форми покарання від ув'язнення аж до внесення певної грошової суми. Вже до літа 1946 р. опитувальні листи заповнили 1613000 осіб; 373762 з них після перевірки були звільнені з праці. У 1947 р. положення цього закону були поширені на дві інші західні зони окупації. У лютому 1950 р. денацифікація у Західній Німеччині була остаточно завершена.

У радянській зоні окупації було оголошено завершення денацифікації вже в лютому 1948 р. Тут під прикриттям денацифікації карали не лише колишніх нацистів, а й переслідували також політичних противників нового режиму. При цьому відбувалося широкомасштабне творення нового порядку з цілковитою ліквідацією великого землеволодіння і експропріацією у галузі великої та середньої промисловості; все це здійснювалося під маркою “антифашизму”.

Особливою главою було переслідування провідних гітлерівців, які звинувачувалися у “злочинах проти миру”, “воєнних злочинах” та “змові проти миру”, злочинах “проти людяності”. Багато з них в умовах безладу перших повоєнних місяців зникли і союзники розшукували їх, щоб поставити перед судом. Для суду над

ними Велика Британія, Франція, США і СРСР створили Міжнародний військовий трибунал. Угоду про це було підписано в Лондоні 8 серпня 1945 р. Процес перед Міжнародним військовим трибуналом розпочався 20 листопада 1945 р., вирок оголошено 30 вересня і 1 жовтня 1946 р. Винними трибунал визнав 19 підсудних. До смертної кари були засуджені: Мартін Борман (заочно), Ганс Франк, Вільгельм Фрік, Герман Гьорінг (отруївся ще до завершення процесу), Альфред Йодль, Ернст Кальтенбруннер, Вільгельм Кайтель, Йоахім Ріббентроп, Альфред Розенберг, Фріц Заукель, Артур Зайс-Інкварт і Юліус Штрайхер. До довічного ув'язнення засуджені: Вальтер Функ, Рудольф Гесс та Еріх Редер. Різні терміни ув'язнення отримали Бальдур Шірах, Альберт Шпеер, Констатін фон Нойрат, Карл Дьоніц. Були визнані невинними: Ганс Фріче, Франц фон Папен і Ялмар Шахт. Згодом Г. Фріче, Ф. фон Папен і Я. Шахт були притягнені до відповідальності перед німецькими денацифікаційними трибуналами в американській зоні окупації і засуджені до різних строків важких робіт. Але жоден з них не відбув визначеного у вердикті терміну ув'язнення.

Окрім того трибунал визнав злочинними такі організації: Тасмну державну поліцію (гестапо), Службу безпеки (СД), Охоронні відділи (СС) та корпус політичних провідників гітлерівської партії. Загалом у західній частині Німеччини, включаючи присуди Міжнародного військового трибуналу, було засуджено 5025 осіб. Із 806 смертних вироків було виконано 486. Число судових справ у радянській зоні окупації визначається приблизно у 45 тис. Загальне число нацистських злочинців, що були засуджені за межами Німеччини, становило від 50000 до 60000.

Відомості про організовані і вчинені від німецького імені страшні злочини, які були оприлюднені з відкриттям концтаборів та на процесі над головними воєнними злочинцями, шокували Німеччину; багато німців, за зізнанням Теодора Гойса, відчували “загальний сором”.

Ліквідація націонал-соціалізму та основ його влади передбачала також усунення осередків економічної концентрації влади і зруйнування військово-економічного потенціалу. Так, були заборонені всі картелі, великі банки та концерни розчленовані у менші установи та підприємства. Руйнування німецького військово-

економічного потенціалу відбувалося шляхом демонтажу підприємств військового призначення.

Доля німецької промисловості тісно пов'язувалася зі справою *воєнних відшкодувань*. Держави-переможниці не досягли порозуміння стосовно обсягів цих відшкодувань, а лише узгодили відсотки частки окремих держав у їх отриманні. Комісія в складі представників США, Великої Британії та СРСР, яка зібралася в Москві у червні-липні 1945 р., визначила, що СРСР одержить 56%, Велика Британія і США по 22% від загального об'єму репарацій. Власне значна частина демонтажних заходів союзників, якими були охоплені не лише військові підприємства, була підпорядкована цілям забезпечення репараційних постав. Демонтажі в американській і британській зонах досягли свого найвищого рівня у 1949 р. До кінця 1949 р. здемонтовано устаткування вартістю лише 714 млн марок, у той час, як згідно з первісним планом, мало бути вилучено обладнання на загальну суму 3 млрд марок. При цьому від травня 1946 р. відшкодування із цих сфер у переважній більшості не надходили до головного отримувача – Репараційного агентства у Брюсселі, яке розподіляло їх між іншими державами. Демонтажі промислового обладнання були цілком припинені лише у 1950 р.

Значно далі ніж західні держави пішли у здійсненні демонтажів і вилученні продукції поточного виробництва радянські власті у своїй зоні окупації. Згідно з наказом Радянської військової адміністрації від 30 жовтня 1945 р., конфіскації підлягали промислові, торговельні підприємства і шахти, що, на думку цієї адміністрації, належали особам, які були винними у співпраці з гітлеризмом або здійснювали виробництво у воєнних цілях. Це розпорядження стосувалося половини промислового потенціалу радянської зони. Більшість цих підприємств була оголошена народною власністю. 25% конфіскованих підприємств та установ були підпорядковані радянській адміністрації і працювали в рахунок репарацій. Загалом демонтаж промислового обладнання був проведений на 3474 промислових і господарських об'єктах.

Політика обмеження приватного господарства здійснювалася і в сільськогосподарській сфері. У 1946 р. під час аграрної реформи було проведено відчуження земельних володінь площею понад 100 гектарів, які були розподілено між дрібними селянськими

господарствами, сільськогосподарськими робітниками і переселенцями з Польщі. Ці землі загальною площею 3,3 млн гектарів становили третину сільськогосподарської площі східної зони. На них почали створюватися громадські об'єднання селянської взаємодопомоги, а у 1949 р. всі ділянки, передані селянам під час реформи, були оголошені народною власністю і стали основою для утворення колективних господарств ("народні маєтки"). Ці перетворення на селі, як і розпочате невдовзі після війни відчуження у промисловості та торгівлі, мали на меті ліквідацію класів буржуазії та великих землевласників і підготовку умов до встановлення комуністичної системи влади і господарства за радянським взірцем.

Процес денацифікації супроводжувався демократизацією суспільного життя. Перші вияви цього спостерігалися вже влітку 1945 р., коли окупаційні власті стали видавати ліцензії на діяльність демократичних політичних партій. Першою це зробила радянська адміністрація, яка 10 червня 1945 р. дозволила створення "антифашистських партій". Дещо пізніше видали подібні дозволи військові адміністрації західних держав: британська – у вересні, американська – в листопаді. Творення та діяльність політичних партій відбувалося в рамках окремих окупаційних зон. Активну участь у відродженні політичного життя брали особи, які були провідними політиками вже в роки Ваймарської республіки.

Ще перед закінченням боїв, 30 квітня 1945 р., до Берліна з СРСР прибула група німецьких комуністичних емігрантів на чолі з колишніми депутатами Райхстагу Вільгельмом Піком та Вальтером Ульбріхтом. Разом з комуністами, які пережили нацистський режим в краю, ця група відродила Комуністичну партію Німеччини (КПН). У всіх окупаційних зонах була відроджена Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН). У західних зонах СДПН очолили Курт Шумахер і Густав Дарендорф, в радянській зоні – Отто Гротеволь. Колишня партія Центру саморозпустилася і при творенні нової партії об'єдналася з ліберальними та консервативними групами протестантів. Нова партія прибрала назву Християнсько-демократичний союз (ХДС). Провідними діячами в ХДС в радянській зоні були Андреас Гермес і Якоб Кайзер, у Західній Німеччині – Конрад Аденауер і Лео Шверінг. Як і в часи Ваймарської республіки, коли поряд з Центром існувала баварська

самостійна католицька партія, так і тепер поряд із ХДС постала самостійна баварська споріднена партія – Християнсько-соціальний союз (ХСС). Засновниками ХСС були Фріц Шеффер і Йозеф Мюллер. Ліберали подолали свій колишній розкол і заснували під проводом Теодора Гойса, Рейнольд Майера і Франца Блюхера у західних зонах Вільну демократичну партію (ВДП), в радянській зоні – Ліберально-демократичну партію (ЛДП), яку очолив Вільгельм Кюльц.

У радянській зоні самостійність некомуністичних партій тривала недовго. 21 квітня 1946 р. відбулося об'єднання комуністів і соціал-демократів, які утворили Соціалістичну єдину партію Німеччини (СЄПН). Сталося це під тиском радянських властей і комуністів. СЄПН проголосила своєю максимальною ціллю, *“побудову соціалізму шляхом виконання політичної влади робітничим класом в дусі вчення послідовного марксизму”*. Двома рівноправними головами СЄПН стали В. Пік та О. Гротеволь. Група К. Шумахера не визнала результатів об'єднавчого з'їзду. Праві соціал-демократи відродили СДПН у травні 1946 р. на з'їзді у Ганновері.

Разом із розколом німецького соціал-демократичного руху, спричиненого створенням СЄПН, відбулося відокремлення і західнонімецьких комуністичних організацій. Західні окупаційні власті заборонили створення єдиних комуністичних і соціалістичних організацій під егідою СЄПН. У квітні 1948 р. конференція західнонімецьких комуністичних організацій обрала своє власне правління під проводом М. Раймана. Остаточне відокремлення КПН від СЄПН відбулося 3 січня 1949 р. Берлінська організація СДПН завдяки особливому статусу міста зберегла свою самостійність.

Згідно з рішеннями Потсдамської конференції, у Німеччині не передбачалося створення центрального уряду. Натомість творилися уряди на рівні земель. Перші крайові уряди, призначувані окупаційними властями, були загальнопартійними органами влади. Після того, як у 1946 – 1947 рр. відбулися перші вибори до ландтагів, уряди земель формувалися місцевими парламентами. У землях західних зон окупації це означало відродження парламентської демократії. Вибори до ландтагів п'ятох земель радянської зони окупації, що проходили 20 жовтня 1946 р., були останніми до 1990 р. вільними виборами. СЄПН, яка на виборах до крайових

парламентів досягла доволі скромних результатів (47,5% голосів), а на виборах у Берліні зазнала поразки 20%, більше не ризикувала вступати у вільне змагання з іншими партіями. Номінально буржуазні партії в радянській зоні існували: у 1948 р. поряд з Національно-демократичною партією (Лотар Больц) і Християнсько-демократичним союзом були засновані дві нові партії – Демократична селянська партія і Національно-демократична партія. Однак вони були прив'язані до СЄПН у т. зв. “Антифашистському блоці”. Провідні кола цих партій повинні були змиритися з тим, що на майбутніх виборах будуть формуватися єдині списки, в яких наперед буде визначатися частка кожної з партій, притому таким чином, що СЄПН разом з підручними комуністичними організаціями (Об'єднанням вільних німецьких профспілок, Союзом вільної німецької молоді, Демократичним жіночим союзом та ін.) мала гарантовану більшість. Курс на встановлення комуністичної партійної диктатури викликав невдоволення населення, наслідком чого була масова міграція на захід.

Постання двох німецьких держав. Окупаційна політика Москви спричинила разом з тим наростання взаємної недовіри і напруженості у стосунках між державами – переможницями. На них значною мірою позначалися різні підходи держав до економічних проблем політики у німецькому питанні. Хоча у Потсдамі не йшлося про можливість в найближчій перспективі політичної єдності Німеччини, учасники конференції передбачали все ж створення центральних німецьких управлінь у справах фінансів, транспорту, зв'язку, промисловості і зовнішньої торгівлі. Однак ці центральні економічні управління з огляду на опір Франції, яка не брала участі у Потсдамській конференції, так і не були створені. Франція домагалася у той час поділу Німеччини на ряд держав. Радянське керівництво, натомість, наполягало на збереженні чи відновленні економічної єдності Німеччини. Москва розраховувала при цьому на можливість участі в контролі та експлуатації найпотужнішого німецького індустріального регіону – Рурської області, не пропонуючи водночас надання західним державам таких самих прав у своїй зоні окупації.

Ці розбіжності ставали складовою частиною ідеологічного та політичного протистояння між Сходом і Заходом, що дедалі більше

проявлялося після Другої світової війни. Наростання суперечностей між недавніми союзниками спонукало західні держави до зміни політики у німецькому питанні, зокрема до перемін у ставленні до німців. Першим свідченням нових орієнтирів політичного курсу США стосовно Німеччини стала промова державного секретаря Дж. Бірнса, виголошена 6 вересня 1946 р. у Штутгарті. Він передбачав, зокрема, об'єднання американської і британської зон окупації, запровадження у майбутньому цілковитої заборони на подальший демонтаж промислових підприємств і обладнання, говорив про можливість створення тимчасового німецького уряду та пропонував скликання на основі виборів законодавчих зборів, які опрацювали б майбутню конституцію. *“Американський народ, – заявляв він, – хоче передати урядування у Німеччині німцям... Американський народ бажає допомогти німцям знову зайняти гідне місце серед вільних та миролюбних народів”*.

2 грудня 1946 р. Дж. Бірнс і міністр закордонних справ Великої Британії Е. Бевін уклали угоду про злиття окупаційних зон обох держав в “Об'єднану економічну область” Угода набрала чинності з 1 січня 1947 р. Утворена територіальна одиниця дістала назву “Бізонія”. У 1947 р. в “Бізонії” були створені законодавчий орган та органи управління в сфері економіки, сільського господарства, праці, транспорту, фінансів і пошти. Як законодавчий орган виступала Економічна рада, яку обирали ландтаги; поряд із нею функціонувала друга палата – Рада земель, як представництво крайових урядів. Виконавчим органом стала Адміністративна рада, Керівниками управлінь в Адміністративній раді були виключно члени ХДС/ХСС. Законодавча рада й Адміністративна рада підпорядковувались двосторонньому американо-британському контрольному органу.

Восени 1948 р. до окремих англо-американських відомств “Бізонії” приєдналася Франція і таким чином поступово, шляхом з'єднання з французькою зоною окупації, ставала “Тризонією”. Розпочався цей процес із запровадження у всіх трьох західних зонах окупації 18 червня 1948 р. нової валюти – німецької марки. Кожний громадянин західних зон мав право обміняти 60 райхсмарок на 60 німецьких марок за курсом 1:1, причому 40 нових марок за 40 райхсмарок міг отримати відразу. Обмін заощаджень

відбувався у співвідношенні 10:1, причому зарплати, допомога, пенсії та акції перераховувалися у співвідношенні 1:1. Всі інші грошові засоби заощаджень обмінювалися у співвідношенні 10:0,65.

Радянська окупаційна адміністрація у відповідь на західно-німецьку *грошову реформу* оголосила про намір запровадження окремого засобу платежу. 23 червня 1948 р. розпочато грошову реформу в радянській окупаційній зоні та на території Берліна. Оскільки у радянських властей не було ще нових банкнот, то реформа зводилася, попервах, до наліпок на тодішні асигнації. Нові банкноти запроваджено в обіг 25 липня 1948 р. Всі мешканці радянської зони і Берліна могли обміняти до 70 райхсмарок у співвідношенні 1:1, решту грошової суми у співвідношенні 10:1. Внаслідок цих реформ Берлін був поділений на дві валютні території. Суперечки між СРСР і західними державами в питаннях фінансово-економічної політики в Німеччині набрали кризового характеру. 24 червня 1948 р. радянські власті заблокували всі доступи до Західного Берліна, наступного дня припинено енергопостачання міста. Західні держави виступили на захист свободи і життя берлінців. Реакцією американців і англійців на дії Москви було негайне створення "повітряного мосту" між Західною Німеччиною і Західним Берліном. За допомогою авіатранспорту вони щодня доставляли у заблоковане місто близько 10000 тонн продовольства, сировини, вугілля. Через 11 місяців радянська блокада Берліна була припинена і таким чином берлінська криза закінчилася.

Берлінська криза спонукала західні держави приступити до реалізації намірів політичного об'єднання трьох західних зон окупації. Вперше цей задум набрав конкретного окреслення після провалу лондонської конференції Ради міністрів закордонних справ (листопад – грудень 1947 р.), яка обговорювала територіально-правову структуру майбутньої Німеччини. Різниця поглядів між СРСР і трьома західними державами під час конференції засвідчила, що спільна політика чотирьох держав у німецькому питанні зазнала невдачі. На скликаній невдовзі (лютий – червень 1948 р.) у Лондоні конференції трьох західних великих держав і країн Бенілюксу (Бельгії, Нідерландів, Люксембургу) були визначені, зокрема, принципи політики стосовно Німеччини. Поряд із

акцентуванням на основних завданнях співпраці західноєвропейських держав у ділянці розвитку економіки Німеччини учасники конференції уповноважували прем'єрів урядів німецьких земель скликати законодавчі збори, які повинні були ухвалити конституцію. На знак протесту проти рішень лондонської конференції радянська делегація 20 березня 1948 р. полишила Союзну контрольну раду. Після цього Союзна контрольна рада фактично перестала існувати.

Радянська блокада Берліна, західна допомога Західному Берлінові дали новий імпульс політиці стосовно Німеччини й змінили взаємини між західними державами і населенням Західної Німеччини. Зростання почуттів західної солідарності почали руйнувати дотеперішні прохолодні стосунки між переможцями і переможецьними. 1 липня 1948 р., згідно з постановою лондонської конференції шістьох західних держав, три військові губернатори США, Великої Британії і Франції вручили прем'єрам 11 німецьких країв, що зібралися у Франкфурті-на-Майні, три документи. Перший з них містив напрямні у справі скликання законодавчих зборів. Їхнім завданням було прийняття нової конституції, яка мала бути схвалена населенням на референдумах. Новоутворена держава повинна була стати федерацією в дусі традицій німецького та американського федералізму. У другому документі йшлося про проведення змін у поділі територій країв. Третій викладав основні засади Окупаційного статуту, який мав набрати чинності з моменту утворення нової держави. В процесі переговорів прем'єрів з окупаційними властями було, врешті, досягнуто компромісної домовленості, що замість конституції буде ухвалено лише тимчасовий Основний закон (*Grundgesetz*), який вимагав би ратифікації не на референдумах, а лише в крайових парламентах.

1 вересня 1948 р. законодавчий орган – Парламентська рада, до складу якої увійшли представники 11 ландтагів – розпочав у Бонні роботу. Головою Ради був обраний К. Аденауер (ХДС). 8 травня 1949 р. Парламентська рада ухвалила проект Основного закону Федеративної республіки Німеччини. Прапором майбутньої держави затверджено триколірний чорно-червоно-золотий стяг, а столицею обрано Бонн. Після того, як проект був схвалений військовими губернаторами, Основний закон упродовж травня ратифікували

ландтаги 10 країв. Лише крайовий парламент Баварії, політичні сили якої вважали устрій створюваної ФРН надто централізованим, відхилив проект Основного закону. 12 травня офіційно представлено Окупаційний статут, який набрав чинності після утворення Федерального уряду. Положення Статуту стосувалися, зокрема, забезпечення безпеки окупаційних військ, представництва ФРН у міжнародній політиці, контролю над її закордонною торгівлею, декартелізації промисловості тощо. Передбачалося створення Високої союзної комісії, як основного органу окупаційної політики трьох західних держав на новому етапі. 23 травня 1949 р. відбулося урочисте оголошення Основного закону ФРН.

Вибори до вищого законодавчого органу Бундестагу відбулися 11 серпня 1949 р. Християнські демократи отримали 31% голосів, соціал-демократи – 29,2%, ліберали – 12%, комуністи – 5,7%. ХДС і ХСС творили від 1949 р. спільну парламентську фракцію. Розподіл ролей між ними полягав у тому, що ХДС вів політичну діяльність у всіх землях федерації за винятком Баварії, а ХСС лише виключно у Баварії. 12 вересня 1949 р. перший Бундестаг зібрався у Бонні на установче засідання. Першим президентом ФРН був обраний голова ВДП Т. Гойс. 15 вересня К. Аденауер більшістю в один голос був обраний канцлером. До складу коаліційного уряду за результатом виборів увійшли представники ХДС-ХСС, ВДП і правої Німецької партії. Установлення столиці у невеликому Бонні, а не у Франкфурті-на-Майні мало ніби підкреслити тимчасовий характер новопосталої держави, а отже і поділу Німеччини.

У відповідь на заснування ФРН Москва та німецькі комуністи заходилися із створенням держави в радянській зоні окупації. Перші кроки у цьому напрямі зроблено вже у 1947 р. Під час роботи лондонської конференції Ради міністрів закордонних справ у грудні 1947 р. радянські військові власті і СЄПН скликали “Німецький народний конгрес за єдність і справедливий мир”, у роботі якого повинні були взяти участь представники всіх демократичних партій і масових організацій з цілої Німеччини. Цей Народний конгрес, мав, згідно з комуністичними уявленнями, започаткувати творення загальнонімецької держави. Насправді ця акція, провідною силою якої була СЄПН, обмежилася рамками радянської зони. У березні 1948 р. зібрався другий Народний конгрес, що обрав своїм

постійним органом Народну раду, яку комуністична пропаганда зображала як орган всенімецького представництва. Відтак Народна рада паралельно до створеної на заході Парламентської ради розпочала працю над проектом конституції Німецької демократичної республіки.

У травні 1949 р. відбулися вибори до III Народного конгресу, які проходили за єдиними списками кандидатів. Новообраний Конгрес обрав зі свого складу Другу німецьку народну раду, яка затвердила конституцію. За темпами підготовки та опрацювання конституції радянська зона випереджувала західні зони. Зате з формальним проголошенням східнонімецької держави її творці зволікали, очікуючи створення державних органів Федеративної республіки, щоби подати заснування Німецької демократичної республіки лише як відповідь на заснування ФРН. 7 жовтня 1949 р. Друга Німецька народна рада уконституювалася як Тимчасова народна палата і впровадила у життя Конституцію НДР. Першим президентом був обраний В. Пік; уряд очолив О. Гротеволь.

Таким чином, конфлікт між Сходом і Заходом спричинився до того, що були створені дві німецькі держави. Однак, попри всі труднощі свого існування на рубежі глобального протистояння двох політичних систем, Німеччина не лише не зникла, а навіть здобула з цього користь. Внаслідок цих подій німці із переможених стали союзниками відповідних держав-окупантів, а також склалися умови для швидкого послаблення окупаційного режиму.

Федеративна Республіка Німеччина (1949 – 1989)

Конституційний лад. Федеративна республіка Німеччина (без Західного Берліна) займала на час свого конституювання територію 245 тис. кв. км, із населенням 47,7 млн осіб.

Згідно з Основним законом, ФРН була демократичною і соціальною федеративною державою. Важливою особливістю системи влади в республіці стало виразне обмеження компетенції президента, тісна пов'язаність федерального уряду довірою парламенту. Система влади на федеральному рівні включала органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Законодавчу владу здійснював федеральний парламент (Бундестаг), що обирався на чотири роки.

Органом виконавчої влади був федеральний уряд, до складу якого входили Федеральний канцлер і федеральні міністри. Канцлера обирає парламент на пропозицію федерального президента, натомість міністрів призначав президент на пропозицію канцлера. Уряд мав право законодавчої ініціативи, насамперед виключне право подання проектів бюджетних законів і законів, що схвалювали міжнародні угоди. Відповідальність за свою політичну діяльність канцлер ніс перед парламентом, а міністри – перед канцлером.

Головою держави ставав президент, що виконував представницькі функції. Він посідав правом розпуску парламенту і вносить пропозиції про призначення та звільнення канцлера. Президента обирали на п'ять років Федеральні збори (*Bundesversammlung*), до складу яких входили депутати Бундестагу і в однаковій кількості депутати крайових парламентів, яких обирали ці парламенти за пропорційним принципом. Судову владу справляв Федеральний конституційний суд (*Bundesverfassungsgericht*).

Принцип федералізму надав Федеративній республіці характеру двочленної союзної держави. Вона складалася з федерації і одинадцятьох федеральних земель (*Bundesländer*). Вони мали деякі атрибути державності, посідаючи законодавчу, виконавчу й судову влади. Федеральні землі могли також співпрацювати у законодавстві та адмініструванні федерації за посередництвом Федеральної ради (*Bundesrat*). До складу Федеральної ради входили делегати крайових урядів. Бундесрат не був другою палатою Федерального парламенту, але в деяких ситуаціях міг виконувати законодавчі функції. Так, частина федеральних законів, у тому числі зміна конституції, для набрання чинності вимагала схвалення Бундесратом.

Конституція гарантувала широкі права громадян. У ній закріплювалися права людини на життя та особисту недоторканість, свободу віросповідання і совісті, свободу зборів та спілок, переміщення і вибір професії, недоторкані права в справі правосуддя, виборне право.

Цілям забезпечення ефективності та стабільності державного розвитку підпорядковувалася виборна система ФРН, яка була поєднанням мажоритарного представництва за британським взірцем і виборів на основі партійних списків у багатомандатних земельних округах за пропорційною системою. У виборне законодавство

інтродуковано засаду, згідно з якою для проходження до парламенту необхідно набрати щонайменше 5% голосів. Така клаузула діяла на користь великих системних партій і перешкоджала здобуттю депутатських мандатів дрібними радикальними партіями.

“Ера Аденауера” (1949 – 1963). Вже невдовзі після свого конституювання ФРН досягла відносно високого рівня політичної стабільності. В той час, як в урядових колах Європи та Америки йшли жваві дискусії навколо німецького питання, а взаємини між Сходом і Заходом досягли високої напруги, Федеративна республіка Німеччина була островом внутрішньополітичного спокою. Очоливши уряд у момент заснування ФРН, К. Аденауер обіймав пост Федерального канцлера упродовж 14 років. Його канцлерство проходило без потрясінь і криз. “Старий канцлер” (К. Аденауеру у 1949 р. виповнилося 73 роки) не прагнув експериментів ні у зовнішній, ні у внутрішній політиці; він вірив у “керовану демократію”: власні враження від найновішого досвіду німецької історії переконували його, наскільки небезпечними є надмірні свободи. Критики докоряли йому за брак фантазії, за стійку прозахідну позицію, що перешкоджає будь-якому зближенню зі Сходом. За переконанням К. Аденауера, Німеччині був потрібний тривалий час, щоб повернути собі рівновагу. Все своє довге життя він присвятив спробам німецько-французького порозуміння. З поразки і поділу Німеччини робив висновки, що до того порозуміння слід прагнути навіть коштом тривалої залежності від Франції. Вважав, що загроза Заходові з боку СРСР і комунізму є дуже великою і опиратися їй можна лише шляхом об’єднання Західної Європи та її зв’язків із Сполученими Штатами Америки. К. Аденауер дотримувався точки зору, що об’єднання Німеччини є неможливим, доки СРСР залишається наддержавою. Об’єднання, на його думку, мало відбутися після об’єднання Західної Європи і набуття нею такої притягальної сили, що Радянський Союз виявиться не в стані зберегти свої позиції в країнах Центрально-Східної Європи, здобуті внаслідок Другої світової війни.

Завдяки удосконаленню виборного права та успіхам Федеративної республіки в економічному розвитку відбувалася еволюція багатопартійної системи майже ваймарського типу у т. зв. альтернативну систему. Для партійного розвитку 50-х років був

характерний процес концентрації. У першому Бундестазі було представлено 9 партій, у другому (1953) – 5, у третьому (1957) – 4, від 1961 р. – лише 3 партії. Цей процес концентрації відбувався на користь двох найбільших партій – ХДС/ХСС і СДПН. Обидві ці партії врешті стали загальнонародними, при цьому ідеологічні принципи до певної міри втрачали своє значення. ХДС зміг упродовж 20 років утримати керівництво Федеральним урядом і реалізувати свою концепцію орієнтації на Захід та європейської політики. Провід СДПН, очолюваний К. Шумахером, а потім Еріхом Олленгауером, протривав вступі ФРН до західноєвропейських інтеграційних організацій, вважаючи, що це поглиблює поділ Німеччини. Соціал-демократи виступали за об'єднану Німеччину, яка мала б державно-політичний устрій західного типу, але була б незалежною від Заходу. Побіч обидвох великих партій змогла надовго утвердитися в Бундестазі лише Вільна демократична партія, яка також неодноразово брала участь у Федеральному уряді як коаліційний партнер ХДС. Вільній демократичній партії, з огляду на внутрішні протиріччя між націонал-ліберальною та ліволіберальною фракціями, було доволі важко обстоювати свої позиції поряд з обома великими партіями.

Партійно-політична система, що склалася у ФРН на рубежі 50 – 60-х років, у конституційно-політичному сенсі була близька до двопартійної системи і характеризувалася значною стабільністю. Починаючи від 1957 р. загальне число голосів, отриманих на чергових федеральних виборах двома найбільшими політичними партіями – ХДС/ХСС і СДПН – виносило кожного разу понад 80%. Це означало, що зміна урядової коаліції на рівні федерації могла відбутися лише за участі щонайменше однієї з цих двох партій.

Комуністична партія, яка у 1932 р. стала третьою за силою партією, здобувши майже 6 млн виборців, швидко втрачала підтримку в західнонімецькому суспільстві. На перших виборах до Бундестагу вона отримала 5,7% голосів і 15 місць. У 1953 р. комуністи вже не пройшли до парламенту, оскільки набрали лише 2,2% голосів. Подібним чином складалася ситуація для КПН і на виборах до ландтагів та до комунальних органів. У 1956 р. Федеральний конституційний суд визнав Комуністичну партію

антиконституційною організацією, що стало підставою для її розпуску. Подібна доля спіткала праворадикальну Соціалістичну імперську партію, яка була заборонена ще у 1952 р. Відтак упродовж наступного десятиліття правий екстремізм не відігравав якоїсь помітної ролі в політичному житті, що було обумовлено, зокрема, економічним піднесенням. Лише після того, як у 1964 р. об'єдналися частини Німецької імперської партії, Загальнонімецької партії та Німецької партії, утворивши Націонал-демократичну партію Німеччини, знову постала сильна організована структура правоекстремістського ідейно-політичного спрямування. Протягом 1966 – 1972 рр. представники НДП увійшли до 7 земельних парламентів і здобули кількасот мандатів у міських та обштинних радах. Однак на виборах до Бундестагу 1969 р. вона не змогла подолати п'ятивідсоткового бар'єра, що привело надалі до втрати її політичного впливу.

Досвід Ваймарської республіки показав, яке значення має економічний розвиток для політичної стабільності Німеччини. Тому західні держави після Другої світової війни намагалися якомога скоріше відродити господарське життя у своїх зонах окупації. Економічну ситуацію у західних зонах окупації після війни характеризували головно три чинники: величезна інфляція, дуже великий дефіцит у платіжному балансі та відчутне зниження виробничих потужностей. Промислове виробництво трьох західних зон разом взятих становило у 1946 р. – 34%, у 1947 р. – 40%, у 1948 р. – 63%, а влітку 1949 р. – 90% у порівнянні з 1936 р.

Вже від середини 1948 р. в німецькому економічному та політичному лексиконі з'явилося поняття так званої соціальної ринкової економіки. У червні 1948 р. Економічна рада прийняла проект закону в справі економічної політики, опрацьований директором із економічних питань Ради, майбутнім міністром економіки ФРН Людвігом Ергардом. Згідно з цим документом, соціальна ринкова економіка мала базуватися на двох важливих складових: економічній і соціальній. Виходячи з засновку, що центральне планування і управління економікою суперечить свободі людини, Л. Ергард висловлювався за необмежену економічну ініціативу та конкуренцію.

Грошова реформа 1948 р. причинилася до зміцнення грошового ринку, а водночас дала імпульс для інвестиційних заходів.

Важливим чинником, що сприяв відбудові економіки у західних зонах окупації, були кошти, надані в рамках "плану Маршалла". Загальна сума грошей, які отримали західні зони та Західний Берлін за умовами "плану Маршалла", становила 1,4 млрд доларів. Крім того, поставки продовольства зі США на допомогу німецькому населенню досягли суми 1,9 млрд доларів.

Згодом під впливом критики з боку СДПН і профспілок уряд ФРН зважився на зміцнення ролі держави в господарському житті. З цією метою на початку 50-х років було прийнято ряд законів, що стосувалися: активізації ролі держави у податковій політиці, спільної участі трудових колективів гірничої та металургійної галузей у вирішенні різних питань діяльності своїх підприємств, втручання держави у справу інвестиційної допомоги для підприємств важкої промисловості, пов'язаних із видобуванням і переробкою сировини. У травні 1952 р. Бундестаг ухвалив закон, який передбачав виплату відшкодувань особам, виселених з Польщі, Чехословаччини, Угорщини й Австрії; колишнім політичним емігрантам, які, остерігаючись репресій, покинули Німеччину перед або після 1933 р.; жителям ФРН, що зазнали збитків під час війни, а також тим громадянам, котрі як власники ощадних рахунків потерпіли внаслідок грошової реформи. Основним джерелом відшкодувань були субвенції з бюджету федерації та бюджетів федеральних земель. Сума державних субвенцій, виплачених на основі цього закону, склала на кінець 70-х років близько 74 млрд марок.

Найконтраверсійнішою справою в економічній політиці уряду К. Аденауера виявилася *антимонопольне законодавство*. Вслід за рішеннями Високої союзної комісії про розчленування ряду великих німецьких промислових концернів міністерство економіки ФРН приступило до опрацювання протикартельного законопроекту. Врешті, у 1957 р. Бундестаг ухвалив спеціальний закон, спрямований проти монополій., який був явним компромісом між позиціями працедавців і працівників. Закон уповноважував Федеральне картельне управління на втручання у разі надуживання підприємства своїм становищем на ринку, однак будь-які об'єднання, здійснювані підприємствами, не вимагали згоди цієї установи. Вони підлягали лише обов'язковій реєстрації. Втім вимоги та рішення Високої союзної комісії стосовно демонополізації виявилися

практично нездійсненними. Вже від 1952 р. розпочався новий процес концентрації виробництва і капіталу. Закон ФРН 1957 р. набрав чинності в момент, коли позиції традиційних промислових монополістів на німецькому ринку, послаблені після Другої світової війни, знову були відроджені. У гірничій та металургійній промисловості зберегли своє домінуюче становище Тіссен і Крупп, в електротехнічній галузі надалі провідні позиції займали фірми "Сіменс", АЕГ і "Бош", в автомобілебудуванні – "Даймлер-Бенц", БМВ, "Фольксваген", "Опель". Відродилися невдовзі і ліквідовані після 1945 р. великі банки – "Дойче Банк", "Комерц-Банк", "Дрезднер Банк".

Грошова реформа, повернення до ринкового господарства й отримання фінансової допомоги за "планом Маршалла" створили вирішальні передумови для економічного розвитку ФРН. Сприятливою для економічного розвитку виявилася і та обставина, що Федеративна республіка до 1956 р. не тратила коштів на утримання власної армії; видатки ж на користь окупаційних військ становили порівняно невелику суму – 7,2 млрд марок на рік. Уже на початку 50-х років ставало очевидним, що Західна Німеччина досягає найбільшого економічного поступу. Після фази відбудови (1948 – 1951) Федеративна республіка пережила потужне господарське піднесення, яке увійшло в історію як *"німецьке економічне диво"*. Валовий національний продукт у період від 1949 по 1961 р. зріс утричі. Вибух війни у Кореї в 1950 р. сприяв значному пожвавленню зовнішньої торгівлі. У 1952 р. вперше в історії Федеративної республіки з'явилася незначна надбавка у торговельному балансі – 0,188 млрд доларів; у 1961 р. вона сягнула вже 6,6 млрд доларів. У цьому розвитку була і частка сільського господарства, яке значно збільшило свої урожаї. Однак економічне піднесення було насамперед могутнім піднесенням промисловості: частка промислового господарства у валовому національному продукті зросла від 47,3% у 1950 р. до 56,1% у 1962 р. За цей період частка аграрного сектору у валовому національному продукті знизилася від 10,4% до 6%. Постійно зменшувався відсоток зайнятих у сільськогосподарському виробництві – із 22% (1950) до 13% (1960).

Економічна система Федеративної республіки стала не просто ринковою системою, а соціальною ринковою системою господарства.

Один із важливих соціальних елементів цього ринкового господарства полягав, насамперед, у соціальній безпеці, яку держава зобов'язана здійснювати, зокрема через гарантування повної зайнятості. Приріст населення у західних зонах та ФРН, що сягнув понад 10 млн осіб, був результатом багатьох великих міграційних потоків, які призвели до значної зміни у загальному складі населення. Сотні тисяч учасників війни, що поверталися з таборів військовополонених, мільйони переселенців із Угорщини, Чехословаччини та Польщі, а також втікачі з НДР – всі ці групи нових поселенців повинні були інтегруватися у ще не досить стабільне суспільство трьох західних зон, а потім – Федеративної республіки, потребуючи поживи, житла, заняття. Внаслідок швидкого росту економіки в країні впродовж 50-х років було досягнуто повної зайнятості. Частка безробітних зменшилася із 8,85% (вересень 1949 р.) до 0,5% у вересні 1960 р. Розв'язання даної проблеми стало важливим фактором, що сприяв забезпеченню політичної стабільності у суспільстві. Внаслідок спричинених війною руйнувань та у зв'язку з напливом великого числа нових поселенців виник величезний дефіцит житла. Цю проблему успішно вирішувано шляхом надання державних субвенцій, кредитів та податкових пільг. У результаті впродовж 1949 – 1962 рр. було споруджено загалом близько 6,8 млн квартир. Мирна інтеграція мільйонів переселенців із Сходу була, разом з тим, явищем широкого міжнародного значення. Цей політичний, економічний та гуманний здобуток молодій державі став одним із найзначніших внесків у забезпечення європейського миру після Другої світової війни.

“Економічне диво” спричинило кардинальні зміни у способі життя західних німців. Із ситуації елементарної нестачі харчів, житла і робочих місць упродовж одного десятиліття постало нове суспільство споживання, члени якого переймалися не лише справами задоволення своїх основних матеріальних потреб, але й могли вже дозволити собі предмети розкоші (як авто, телевізор), поїздки за кордон. Водночас тривале процвітання і пов'язані з ним модернізація та далекосяжні зміни життя вели до соціально-політичних перетворень, які вчені окреслили як *“процання з пролетаріатом”*. Традиційна обмеженість і непевність “пролетарського” способу життя надалі були подолані. Повна зайнятість та скорочення робочого

часу і зростання доходів забезпечили робітникам не лише окремі соціальні здобутки, а й вперше надали їм шанс певності у власному існуванні. Дозвілля, що раніше було атрибутом умов життя верхніх соціальних прошарків, тепер стало загальнодоступне.

Переселенці та біженці зі Сходу, які становили доволі значну частину населення ФРН (близько 20%), виступали як чинник впливу на політику держави. Впродовж тривалого часу серед них панували настрої крайнього націоналізму і неприхильного ставлення до держав, із котрих вони походили. Переселенці та біженці домагалися не лише відновлення східного кордону станом на 1937 р., а й права вороття у родинні краї, навіть якщо ці родинні землі були поза кордонами Німеччини. Залежно від теренів свого походження переселенці та біженці, за винятком втікачів із НДР, творили організації під назвою земляцтв (*Landsmannschaften*). Уряд надавав фінансову допомогу новим поселенцям; цим займався спеціальне Міністерство у справах вигнанців. Переселенці та біженці старалися створити свої політичні об'єднання. У 1950 р. постав Союз вигнаних із вітчизни і позбавлених прав (*Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten*). На виборах до Бундестагу 1953 р. партія переселенців здобула 6% голосів і увійшла навіть до урядової коаліції. На наступних парламентських виборах 1957 р. Союз, набравши 4,6% голосів, не отримав депутатських мандатів. У 1961 р. Союз і Німецька партія об'єдналися, створюючи Загальнонімецьку партію. Це, однак, не вберегло її від поразки на виборах до Бундестагу цього ж року.

Конфлікт між Сходом і Заходом у другій половині 40-х років надавав ширші можливості для свободи дій ФРН. Західнонімецькі політичні сили і широкі кола громадськості були солідарні щодо необхідності європейської єдності. У цьому полягав також шанс Федеративної республіки прорвати політичну та моральну ізоляцію, в якій Німеччина опинилася після дванадцятьох років націонал-соціалістичного панування. Власне лише у наднаціональній оборонній системі невелика молода держава могла здобути свою безпеку й опору супроти радянської силової політики. Тому зовнішня політика К. Аденауера від самого початку була спрямована на те, щоби забезпечити участь Федеративної республіки у політичному, військовому та економічному об'єднанні західного світу.

Першим кроком новоутвореної Федеративної республіки на шляху інтеграції з Заходом був вступ до Європейської організації економічної співпраці (ЄОЕС) 31 жовтня 1949 р. Ця організація, що була заснована 16 квітня 1948 р. у Парижі, мала завданням розподіл коштів, виділених згідно з “планом Маршалла”, координування програм відбудови й лібералізацію торгівлі між її учасниками. Загострення міжнародного становища, спричинене нападом північнокорейських військ на Південну Корею 25 червня 1950 р., дало новий імпульс для входження ФРН до західноєвропейської спільноти. На порядку денному постало питання про створення німецьких збройних сил та їх можливу участь в обороні Заходу. Навіть генерал Шарль де Голль у липні 1950 р. висловився за порозуміння між французьким та німецьким народами, яке мало б передувати вирішенню питання відродження обороноздатності Німеччини.

31 березня 1950 р. Комітет міністрів заснованої минулого року Ради Європи запросив ФРН і Саар* до вступу до Ради Європи у статусі подружених членів і виділив для них відповідно 18 і 3 місця у Європейській консультативній асамблеї. У п'яту річницю перемоги над Німеччиною, 9 травня 1950 р., французький міністр закордонних справ Робер Шуман запропонував проект утворення Європейського об'єднання вугілля і сталі. Поміж мотивів, якими керувалися автори проекту, домінували політичні розрахунки. Політичною метою Франції при висуненні проекту Європейського об'єднання вугілля та сталі було пов'язання економіки ФРН із економіками інших держав таким чином, щоби вона не могла стати основою нової, самостійної військової потуги. Підписання договору про утворення такого об'єднання відбулося 18 квітня 1951 р. У ньому поряд із п'ятьма іншими державами (Бельгією, Францією, Голландією, Італією, Люксембургом) взяла участь і ФРН. Утворення ЄОЕС відкрило шлях до підвищення рівня суверенітету Федеративної республіки. 2 травня 1951 р. Федеративна республіка

---

* Саарська область, за згодою Великої Британії та США, в грудні 1946 р. була включена до французької митно-валютної системи. 20 грудня 1947 р. у Саарі був створений уряд, що діяв під контролем французьких властей.

увинила як повноправний член до Ради Європи й одержала доступ до Комітету міністрів. 9 липня 1951 р. уряди Великої Британії, Франції та США оголосили схвалену парламентами декларацію про формальне закінчення стану війни з Німеччиною. Ще раніше, 19 вересня 1950 р., міністри закордонних справ цих держав, що зібралися у Нью-Йорку, розширили повноваження Федеративної республіки, дозволивши їй створити Міністерство закордонних справ, яке очолив сам канцлер К. Аденауер, і встановити дипломатичні відносини з третіми державами.

Тим часом у західних столицях йшло активне обговорення ідеї участі Федеративної республіки в оборонних заходах. Початок цих дискусій поклав план французького прем'єр-міністра Рене Плевена від 24 жовтня 1950 р., який передбачав створення європейської армії і включення до її складу західнонімецьких військових з'єднань. Французький проект підтримали уряди США та Великої Британії, які внесли до нього суттєві поправки. Навесні 1952 р. цей задум почав набирати конкретних обрисів. 26 травня 1952 р. у Бонні був підписаний договір про визнання суверенітету ФРН, відомий ще як *"Німецький договір"*. Цей трактат замінив діючий Окупаційний статут, однак право на цілковиту суверенність було обумовлене вступом до Європейського оборонного співтовариства. Надто в окремій угоді йшлося про подальше перебування іноземних військ на території ФРН. Наступного дня, 27 травня 1952 р., міністри закордонних справ Бельгії, Франції, Голландії, Італії, Люксембургу та ФРН підписали в Парижі договір про утворення Європейського оборонного співтовариства. Бундестаг після кількомісячних дискусій 19 березня 1953 р. схвалив Німецький договір і Паризькі угоди. Ще раніше ратифікували їх американський Конгрес і нижня палата британського парламенту. Натомість Національні збори Франції 30 серпня 1954 р. відхилили ратифікацію договору про ЄОВС.

Після провалу плану утворення європейської армії постав задум приєднання Федеративної республіки до НАТО. Ця ініціатива походила від англо-американської групи експертів і була оприлюднена зовнішньополітичними відомствами обох країн. Після того, як Федеральний канцлер К. Аденауер і прем'єр-міністр Франції П'єр Мендес-Франс під час зустрічі в Парижі 22 жовтня

1954 р. досягли компромісу в питанні Саару, Франція не наполягала на остаточному відокремленні області від Німеччини, а ФРН не заперечувала проти плебісциту (стосовно статуту Саару*) Шлях до підписання Паризьких угод був відкритий. Заключення конференція стосовно німецького вступу до НАТО була призначена на 23 жовтня 1954 р. у Парижі. Цього дня було укладено ряд важливих договорів та угод. Найзначнішими з них були Німецький договір від 26 травня 1952 р. (у редакції 23 жовтня 1954 р.), Протокол про закінчення окупаційного режиму, Протокол про приєднання Федеративної республіки до НАТО, та Протокол, який передбачав прийняття Федеративної республіки й Італії до Брюссельського пакту від 1948 р. і подальше перетворення його на Західноєвропейський союз. Згідно із 1 статтею Німецького договору, Федеративна республіка одержувала *“цілковиту владу суверенної держави над її внутрішніми і зовнішніми справами”*. Три західні держави застерігали за собою всі належні їм досі права як окупаційним великодержавам, що стосувалися *“Німеччини як цілості включно із об'єднанням Німеччини і укладенням мирного договору, як також стосовно Берліна”*.

Паризькі угоди були ратифіковані Бундестагом 27 лютого 1955 р. і набрали чинності 5 травня. Цього ж дня перестав діяти у Федеративній республіці Окупаційний статут і була розпущена Висока союзна комісія. 6 червня 1955 р. було створене Міністерство оборони, яке очолив Теодор Бланк (1955 – 1956), а надалі лідер ХСС Франц Йозеф Штраус (1956 – 1962). Посаду міністра закордонних справ обійняв Гайнріх фон Brentano. 7 липня 1956 р. Бундестаг ухвалив закон про обов'язкову військову службу. Розпочиналося творення нової німецької армії – Бундесверу.

Разом із отриманням обмеженого суверенітету з боку західних держав Федеративна республіка зробила перший крок на шляху врегулювання взаємин із СРСР. 8 червня 1955 р. уряд ФРН отримав

---

* 23 жовтня 1955 р. населення Саарської області більшістю голосів відхилило статут Саару. Результат плебісциту був настільки однозначним, що Франція погодилася на приєднання Саарської області до Федеративної республіки. 1 січня 1957 р. Саар одержав статус федеральної землі.

радянську ноту, в якій висловлювалося бажання “нормалізації та встановлення прямих відносин між Радянським Союзом і Федеративною Республікою”. Канцлера запрошували відвідати Москву “у найближчому майбутньому”. Візит К. Аденауера до Москви проходив із 9 по 13 вересня 1955 р. У результаті переговорів із вищими радянськими керівниками досягнуто домовленостей про встановлення дипломатичних відносин між обома державами та про звільнення німецьких військовополонених, що перебували в радянських таборях. Невдовзі група військовополонених, чисельністю 9629, і приблизно 20000 цивільних осіб повернулися до Німеччини.

Отримання обмеженого суверенітету та вступ Федеративної республіки до Західноєвропейського союзу й НАТО, приєднання Саарського басейну, підписання урядом ФРН 25 березня 1957 р. римських договорів про утворення ЄЕС, повернення на батьківщину військовополонених внаслідок німецько-радянських перемовин у Москві, тривале економічне піднесення в країні – підняли К. Аденауера та християнських демократів до вершин популярності. Наочним свідченням цього були результати виборів до Бундестагу 15 вересня 1957 р. ХДС/ХСС здобула на них – єдиний раз в історії західнонімецького парламентаризму – абсолютну більшість (50,2%) голосів. СДПН отримала 31,8% голосів, ВДП – 7,7% голосів. Сформований 24 жовтня 1957 р. третій кабінет К. Аденауера був урядовою коаліцією ХДС/ХСС та Німецької партії. Від 1960 р. християнсько-демократичні партії правили самостійно, оскільки два міністри від Німецької партії перейшли до ХДС. Суперечності між ХДС/ХСС і ВДП у питаннях закордонної політики та проекту нового виборного закону спричинили перехід ВДП у лютому 1956 р. в опозицію.

Після візиту К. Аденауера до Москви увага Федерального уряду була спрямована насамперед на створення Бундесверу. Однак труднощі, пов'язані з підготовкою офіцерських кадрів, створенням матеріальних передумов, браком попервах відповідної інфраструктури, спричинили значне запізнення з виконанням планів розбудови армії, яка згідно з цими планами, на 1 січня 1959 р. повинна була мати в своєму складі 12 піхотних дивізій загальною чисельністю близько 400 тис. військовослужбовців. Перші нечисельні підрозділи нової армії почали формуватися у квітні 1957 р. І лише

після того, як із добровольців був підготовлений і навчений організаційний корпус, розпочався масовий набір військовозобов'язаних.

Нова німецька армія оснащувалася найсучаснішими видами зброї. Організація Бундесверу здійснювалася на засадах, що узгоджувалися з тактикою бойових дій із застосуванням ядерної зброї. Особливо гостру дискусію у політичних середовищах та широких колах суспільності викликало питання про озброєння Бундесверу носіями ядерних зарядів. Опозицію супроти вимоги уряду, який підтримав рішення Ради НАТО про озброєння членів блоку тактичною ядерною зброєю, очолила СДПН. Пропозицію уряду більшістю голосів схвалив Бундестаг і навесні 1958 р. розпочато оснащення Бундесверу американськими ракетами ближнього радіуса дії типу "Матадор". Відповідно до цих підходів були внесені зміни у первісні плани організаційної структури армії: замість дивізії з великою чисельністю особового складу (15 тис. людей) і доволі однорідною будовою основним тактичним з'єднанням стала значно менша бригада, до складу якої входили бойові одиниці різного роду. Бундесвер досягнув своєї максимальної чисельності – у 460 тис. осіб лише за 10 років після початку формування, у 1967 р.

Підписання Римського договору про утворення ЄЕС відкривало перед Федеративною республікою нові широкі можливості спрямування в рамках європейської інтеграції економічної та політичної динаміки Німеччини і зміцнення її безпеки. Факт участі в інтеграційних процесах ставав при цьому поважним аргументом у доведенні зміни характеру німецької держави. Засвідчуючи свою лояльність щодо Європи, західні німці, тим самим, хотіли переконати, що порвали з націонал-соціалістичним минулим. Водночас вони намагалися пов'язати національне питання з європейською перспективою. Твердили, що прагнуть Німеччини лише як частини Європи і що зрікаються відновлення національної держави. Звичайно, що за наявного стану речей – відсутності єдиної німецької держави, подібними твердженнями послуговуватися було легше. Прибічники подібних поглядів розраховували, натомість, на те, що в разі об'єднання Європи Німеччина також буде об'єднана.

У контексті європейської концепції формувалася і візія східного напрямку зовнішньополітичної діяльності ФРН, зокрема ставлення до НДР. Позиція Федерального уряду стосовно східнонімецької

держави була окреслена у так званій “доктрині Галльштайна” (сформульована у 1955 р. статс-секретарем міністерства закордонних справ Вальтером Галльштайном), згідно з якою встановлення дипломатичних стосунків із НДР з боку третіх держав вважалося “недружнім актом” супроти ФРН. Що ж стосується практичного дотримання доктрини, то вже першим вчинком, що суперечив їй, було підписання договору з СРСР про встановлення дипломатичних відносин. Надалі Федеральний уряд неодноразово засвідчував свою рішучість враховувати у своїй зовнішній політиці засади “доктрини Галльштайна”. Вперше він застосував її у жовтні 1957 р., розірвавши дипломатичні відносини з Югославією після того, як Белград визнав НДР і скерував до Берліна посольство. Речники “нової східної політики”, які активізувалися на рубежі 50-х та 60-х років, також шукали розв’язання німецької проблеми не в національних рамках, а на шляху творення “європейського мирного порядку”. Відповідно до їхніх уявлень, успіхи Федеративної республіки в західній інтеграції стають збудником, який не може залишатися без відповіді, а зростання притягальної сили ФРН, згідно з “теорією магніту”, врешті може завершитися прилученням НДР до Федеративної республіки. Одним із найвиразніших свідчень привабливості Заходу і одним із найсильніших елементів у дестабілізації НДР був тривалий потік втікачів із НДР до Федеративної республіки (загалом від 1949 по 1961 р. – 2,7 млн).

Власне ця обставина спонукала московське керівництво та східнонімецький комуністичний режим вдатися до радикальних заходів, щоби перекрити коридор, через який відбувалися ці масові втечі. Починаючи від листопада 1958 р. радянський уряд, почав домагатися врегулювання питання Західного Берліна шляхом укладення мирного договору з обома німецькими державами і надання на його підставі Західному Берлінові статусу окремої політичної одиниці, в котрій будь-яка діяльність проти НДР була б заборонена; контроль над транзитом “до” та “із” Західного Берліна перебирала би НДР. Попри погрози Микити Хрущова укласти з НДР сепаратний мир, якщо західні уряди відмовляться від спільного врегулювання, реакція Заходу була доволі стриманою. У своїй відповіді від 31 грудня 1958 р. уряди західних держав обмежилися, зокрема, нагадуванням, що свобода доступу

до Західного Берліна була гарантована договорами від 4 травня і 20 червня 1949 р. Оскільки порозуміння не вдалося досягнути, ситуація в Берліні і навколо статусу міста загострилася. Москва займала непримиренну позицію, наполягаючи на своїх пропозиціях.

Улітку 1961 р. *берлінська криза* сягнула апогею. Гостроти їй додало драматичне зростання кількості втікачів із НДР: лише у липні 1961 р. втекло 30 тис. осіб. У своїй телевізійній промові 7 серпня М. Хрущов, у відповідь на зміцнення збройних сил західних великодержав, повідомив про вжиття СРСР подібних кроків. За тиждень, 13 серпня 1961 р., уряд НДР прийняв рішення перегородити муром ділянку кордону НДР, що пролягала територією Берліна. Громадськість Західного Берліна була вражена й обурена не тільки заходами східнонімецьких властей, а також і бездіяльністю Заходу, у поведінці якого під час кризи вбачала прояви зради.

Спорудження берлінського муру громадська думка розглядала як невдачу політики К. Аденауера: об'єднання Німеччини не наблизилося, а навіть віддалилося. Доти канцлер дотримувався думки, що шлях до об'єднання Німеччини пролягає через об'єднання Західної Європи. Соціал-демократи і ВДП не поділяли цього погляду, а, підкреслюючи приналежність ФРН до Заходу, ставили на перше місце справу єдності Німеччини. Під кінець 50-х років почастішали критичні виступи на адресу К. Аденауера. Політичні опоненти приписували йому провину за погіршення взаємин із Великою Британією і докоряли за занедбування німецьких економічних інтересів. Утім принципів закиди стосувалися, насамперед, німецької та східної політики. Однобічна західна орієнтація політики канцлера, на думку його політичних супротивників, спричинилася до поглиблення поділу Німеччини. Наслідки берлінської кризи, спорудження муру зміцнило противників канцлера і послабило його політичні позиції. Критичні зауваги на адресу К. Аденауера висловлювали політичні однодумці з табору ХДС/ХСС, зокрема і деякі члени уряду.

Зміни громадської думки стосовно політики федерального уряду знайшли вияв у настроях електорату. На чергових виборах до Бундестагу 17 вересня 1961 р. ХДС/ХСС здобули лише 45,3% голосів, зате СДПН і ВДП досягли найкращих, порівняно з попередніми виборами, результатів – відповідно 36,2% та 12,8% голосів.

У листопаді 1961 р. був сформований четвертий кабінет, очолюваний К. Аденауером. До урядової коаліції поряд із ХДС/ХСС увійшла Вільна демократична партія. Не знайшлося місця в новому кабінеті для Г. фон Брентано, який понад шість років виконував функції міністра закордонних справ. Замість нього посаду керівника зовнішньополітичного відомства обійняв інший представник ХДС – Гергард Шрьодер, який був прибічником поліпшення взаємин із країнами Центрально-Східної Європи.

На початку 60-х років у прозахідному *зовнішньополітичному курсі* Федерального уряду відбулася певна зміна акцентів. До цього спричинилися нові тенденції у політиці США за часів президентства Джона Кеннеді. Рішучість Дж. Кеннеді засобами мирної політики зупинити змагання в озброєнні, щоби запобігти загрози вибуху атомної війни, передбачала стабілізацію наявного становища у Європі, а отже і визнання поділу Німеччини. Зусилля американської адміністрації, спрямовані на поліпшення відносин із СРСР, хоча внаслідок берлінської кризи влітку 1961 р. та кубинської кризи восени 1962 р. і сповільнилися, але не припинилися. Політичні починання Дж. Кеннеді стосувалися, таким чином, і суті німецької політики США. Тож пожвавлення у цей час німецько-французьких контактів було пов'язане, зокрема, з прагненням К. Аденауера заздалегідь підготуватися – на випадок можливих американських поступок на користь СРСР. Канцлер зміг встановити близькі особисті стосунки з французьким президентом Ш. де Голлем, триумфальне турне якого у ФРН у вересні 1962 р. створило сприятливий ґрунт для оформлення стратегічного партнерства обидвох країн.

22 січня 1963 р. в Єлисейському палаці у Парижі був підписаний договір про співробітництво між ФРН і Францією (т. зв. Єлисейський договір). Сторони узгодили в ньому, між іншим, проведення регулярних взаємних консультацій на найвищому рівні на тему закордонної політики, а також прагнення до координації військових доктрин. Зближення і співпраця між обома країнами розглядалися як необхідний крок у напрямі політичного об'єднання Європи. Єлисейський договір не змінив союзу ФРН із США, але у важливих пунктах зрівнявся з ним. Особливі німецько-американські стосунки, що зародилися на схилі 40-х років і в на-

ступне десятиліття, розквітли, були тепер доповнені зростаючим значенням Франції у німецькій політиці. К. Аденауер бачив у німецько-французькому партнерстві запоруку зміцнення міжнародних позицій ФРН: *“Ніяка європейська політика не може існувати без Франції або проти Франції, як не може бути європейської політики без або проти Німеччини”*.

15 жовтня 1963 р. К. Аденауер полишив посаду Федерального канцлера. У своїй прощальній промові перед парламентом К. Аденауер пов'язав центральні теми свого канцлерства – відбудову та курс на єднання із Заходом, і при цьому зауважив: *“Ми, німці, можемо знову стояти з піднятою головою, тому що ми вступили до союзу вільних націй”*.

Уряд Л. Ергарда. 16 жовтня 1963 р. місце К. Аденауера на посаді канцлера зайняв Людвіг Ергард (ХДС). Віце-канцлером і міністром загальнонімецьких справ став лідер ВДП Еріх Менде, зовнішньополітичне відомство знову очолив Г. Шрьодер. У програмній декларації, запропонованій Бундестагові через два дні, Л. Ергард заповів продовження внутрішньої та зовнішньої політики попереднього уряду. Попервах канцлер мав намір зосередитися, передусім, на внутрішній політиці, зокрема на проблемах, які були успадковані від попередників і вимагали невідкладного розв'язання. Поміж них були: реформа кримінального права, питання задавненості нацистських злочинів, пакет соціальних регулювань та реформа шкільництва. Однак розвиток подій у міжнародній політиці настільки займав увагу уряду, що реалізація програми амбітних внутрішніх реформ ставала нереальною.

Щоправда у програмній заяві новий канцлер обіцяв продовження зовнішньої політики, але власне на цьому полі відбулися значні зміщення політичних акцентів. Найприкметнішими вони були у східній та німецькій політиці. Так звана правова доктрина Федерального уряду, найважливішою складовою частиною якої була теза про існування Німецького Райху в кордонах 1937 р., робила неможливим розв'язання посталих із Другої світової війни правничо-політичних проблем, що існували між Федеративною республікою і країнами східного блоку (як справа кордону по Одеру-Нейсе, проблема Мюнхенської угоди). Проте мирні ініціативи, започатковані США та СРСР у 1963 р., спонукали

Федеральний уряд до модифікації контактів зі Сходом. У результаті підписано торговельні договори з Польщею, Угорщиною, Румунією (1963), Болгарією (1964) та Чехословаччиною (1967). Курс на поліпшення відносин із країнами східного блоку, провідну роль у якому відіграв Г. Шрьодер, підтримували ліберальне крило ХДС, ВДП та СДПН.

У *німецькій політиці* уряд Л. Ергарда дотримувався концепції подвійних стандартів. Вона зводилася до дипломатичної ізоляції НДР на Заході та Сході з метою дестабілізації тамтешньої системи влади, а водночас задля наочного переконання світу в неминучості об'єднання Німеччини на західних умовах. 25 березня 1966 р. федеральний уряд, побуючись ізоляції на міжнародній арені, скерував до всіх держав, із якими утримував дипломатичні відносини, а також до країн східного блоку (за винятком НДР) та арабських країн дипломатичну ноту, в котрій містилися пропозиції стосовно початку переговорів на тему загального роззброєння. Крім того, Федеративна республіка у зверненні до держав Варшавського договору висловила готовність до взаємного обміну деклараціями про відмову від застосування сили. Але виступаючи в ролі прибічника політики відпруження, федеральний уряд разом із тим не зрікався положень так званої правової доктрини, що стосувалися існування Німецького Райху в кордонах 1937 р. Власне з цього приводу нота була відхилена державами східного блоку.

У 1963 – 1965 рр. уряд Л. Ергарда опинився перед дилемою, що випливала з протилежних цілей європейської політики двох найважливіших союзників Бонна – США та Франції. Колізія пріоритетів західнонімецької політичної еліти на цьому ґрунті привела до поділу її на дві групи: атлантистів і голлістів. Серед перших опинилися канцлер Л. Ергард, міністр закордонних справ Г. Шрьодер, міністр оборони Кай-Уве фон Гассель, а також більшість політиків ХДС, ВДП і СДПН. Натомість до найактивніших голлістів належали К. Аденауер, Ф.Й. Штраус, Г. фон Brentано, а також більшість політиків ХСС і частина політиків ХДС.

Атлантисти підтримували поборюваний Ш. де Голлем американський проект створення багатонаціональних ядерних сил, американо-британську концепцію лібералізації світової торгівлі, намагання Англії приєднатися до Європейських об'єднань. Голлісти

принаймні не мали наміру послаблювати союзницьких відносин із Вашингтоном. Однак у міру того як американська адміністрація інтенсифікувала свої контакти з Москвою, у їхніх рядах зростали почуття невдоволення щодо США і переконання у необхідності зближення з Францією. Вони висловлювалися за спільність німецько-французьких інтересів, що полягали, зокрема, у фінансовій підтримці розбудови французького ядерного потенціалу та в тісній економічній співпраці обох країн, забезпечуючи таким чином справне функціонування Європейських об'єднань. Балансування між США та Францією, як здавалося попервах, створювало шанси на зміцнення міжнародних позицій Федеративної республіки. Однак фактично воно спричинилося до порушення рівноваги між атлантичним і європейським напрямками у західній політиці Бонна.

Однією з проблем внутрішньої політики, яка викликала велике емоційне збудження і в країні, й за кордоном і численні застереження правового та морального характеру, була справа задавнення нацистських злочинів. Згідно з законом про скасування окупаційного права (1956), задавнення гітлерівських злочинів мало настати 8 травня 1965 р. Цей закон покликався на карний кодекс, який передбачав, що у випадку злочину вбивства максимальний період задавнення становить 20 років. У міру того, як наближався термін задавнення, набирала сили дискусія навколо цієї проблеми. Вона збіглася в часі з судовим процесом проти 22 колишніх функціонерів концентраційного табору в Освенцімі, який проходив у Франкфурті-на-Майні у 1963 – 1965 рр. Він ще раз наочно засвідчив глибину нещастя, яких зазнали люди у концтаборах. Врешті, під натиском громадської думки, Бундестаг у березні 1965 р. вніс доповнення до закону про скасування окупаційного права, згідно з яким дату, від якої мав відраховуватися період задавнення, перенесено з 8 травня 1945 р. на 1 січня 1950 р. Новелізація закону була прийнята прихильно за кордоном, зокрема в Тель-Авіві. Вона створила сприятливі умови для встановлення дипломатичних відносин з Ізраїлем.

На виборах до Бундестагу 19 вересня 1965 р. християнські демократи отримали 47,6% голосів, СДПН – 39,3%, ВДП натомість повторила свій виборний результат 1953 р., здобувши 9,5% голосів.

Різниця у кількості голосів між ХДС/ХСС і СДПН зменшилася з 9,2% (1961) до 8,3%. Другий кабінет Л. Ергарда складався з коаліції ХДС/ХСС та ВДП.

У 1966 р. в *економічному розвитку* Федеративної республіки з'явилися перші симптоми кризи. Дискусія над проектом бюджету на 1966 р. виявила дефіцит у 4 млрд марок. Серед причин цієї незбалансованості були традиційна для ФРН політика субвенціонування вугільної галузі та сільського господарства, зниження від січня 1965 р. податків від середніх та малих доходів, зріст видатків земель федерації, а також негативний вплив на німецьке господарство, зростання рівня інфляції в інших країнах Європейської спільноти. До того ж позиції уряду ослабила криза вугільної промисловості, спричинена низькою конкурентністю вугілля щодо нафти. Кількість зайнятих у вугільній галузі Федеративної республіки зменшилася з близько 644 тис. у 1955 р. до близько 398 тис. у 1966 р. Це привело до напруження у гірничих середовищах та росту суспільного невдоволення. Наслідком цих процесів стала невдача ХДС у 1966 р. на виборах до ландтагів Північної Райн-Вестфалії, Гессена та до міського парламенту Гамбурга. Під час суперечки навколо бюджету 1967 р. дійшло до кризи кабінету: міністри від ВДП 27 жовтня 1966 р. вийшли з уряду. 30 листопада 1966 р. Л. Ергард відійшов із посади канцлера.

“Велика коаліція”. Криза кабінету Л. Ергарда спонукала провідні політичні партії до пошуку оптимальної, за умов, що склалися, урядової комбінації. Врешті після внутрішньопартійних дискусій, які особливо гостро проходили у парламентській фракції СДПН, 27 листопада 1966 р. представники ХДС/ХСС і соціал-демократичної партії домовилися про створення спільної коаліції. 1 грудня новим канцлером ФРН був обраний представник ХДС Курт Георг Кізінгер. До кабінету увійшли: голова СДПН (від 1964) Віллі Брандт, як віце-канцлер і міністр закордонних справ, вісім інших міністрів від соціал-демократичної партії, сім від ХДС і три від ХСС, серед них Ф. Й. Штраус, що обійняв посаду міністра фінансів. ВДП із її 49 депутатами супроти 446 депутатів урядових партій залишалася роль малодійової міні-опозиції. Довіру до нового уряду обтяжували деякі моменти в біографії Федерального канцлера, зокрема те, що він протягом певного часу в роки Третього Райху

належав до націонал-соціалістичної партії. Після війни К. Г. Кізінгер зробив кар'єру як депутат Бундестагу та член Ради Європи і міністр-президент землі Баден-Вюртемберг.

Урядова декларація, виголошена К. Г. Кізінгером перед Бундестагом 13 грудня 1966 р., починалася не з питань зовнішньої політики, на яких він добре розумівся, а з фінансових та господарських справ. Говорячи про затяжну кризу, канцлер заявив про наміри вдатися до рішучих ефективних заходів подолання кризових явищ. Поміж них йшлося, насамперед, про збалансування бюджету на 1967 р.

Вже в перші місяці урядування кабінет К. Г. Кізінгера врегулював взаємини між федерацією і землями в справі розподілу прибуткового податку та податку з корпорацій, домігся зниження дисконтної ставки Федерального банку. Внаслідок цих та інших заходів уряду був ліквідований дефіцит федерального бюджету, прийнятого у січні 1967 р. 8 червня того ж року був ухвалений закон про підтримку економічної стабілізації та зростання. Закон розширив економічні права й обов'язки держави, забезпечуючи їй, насамперед, можливості впливу на зростання інвестицій. Крім того у річищі фінансової реформи були ухвалені два нові правові акти, які значною мірою збільшували доходи федерації: закон про запровадження податку на додану вартість (січень 1968) та закон про розподіл надходжень від податків між федерацією і федеральними землями (травень 1969).

Співпраця між міністром економіки Карлом Шіллером (СДПН) та міністром фінансів Ф. Й. Штраусом (ХСС), між урядом, профспілками й об'єднаннями працевластців сприяла втіленню реформ у житті. Це своєю чергою уможливило подолання економічної кризи, що охопила країну в 1966 – 1967 рр. Валовий суспільний продукт, який у 1967 р. вперше в історії Федеративної республіки досягнув від'ємного показника – 0,1%, зріс у 1968 р. на 7,3%, а в 1969 р. на 8,2%. Разом із тим досягнуто значної надбавки у платіжному балансі, що у 1968 р. сягнула рівня 18,5 млрд марок. Кількість безробітних, яка на початку 1967 р. становила ще близько 600 тис., на весну 1969 р. зменшилася до 243 тис.

На зовнішньополітичному курсі “великої коаліції” позначилися зміни, які відбулися у західнонімецькій громадській думці в

питаннях кордонів і ставлення до народів Центрально-Східної Європи. Поступово зменшувався вплив переселенців, які зазнавали асиміляції та відходили у небуття. Значна частина західнонімецького суспільства виявляла дедалі більше невдоволення вимогами переселенців, вважаючи їх перешкодою на шляху до здобуття Федеративною республікою рівноправності на міжнародній арені. В урядовій заяві К.Г. Кізінгера від 13 грудня 1966 р. викладалися нові підходи у східній політиці. 31 січня 1967 р. ФРН установила дипломатичні відносини з Румунією. Наступним, хоча й обмеженим, успіхом Федеративної Республіки було укладення 3 серпня 1967 р. договору з Чехословаччиною у справі заснування взаємних торговельних представництв. 31 січня 1968 р. ФРН відновила дипломатичні стосунки з Югославією. Ця нова східна політика була сприйнята крайньо негативно Радянським Союзом, НДР і Польщею, які розглядали її як спробу розколу єдності “соціалістичного табору”. Напруга у взаєминах між трьома названими державами та ФРН сягнула кульмінації у 1968 р., коли внутрішні зміни у Чехословаччині ці держави “соціалістичного табору” розцінили як успіх нової східної політики ФРН, що нібито полягає у намірах відриву цієї країни від східного блоку. З метою збудження громадської думки відповідно до цієї версії поширювалися фантастичні чутки про можливість вторгнення до Чехословаччини американських та західнонімецьких військ. 21 серпня 1968 р. війська держав-учасниць Варшавського договору вторглися у Чехословаччину.

В атмосфері нервозності у взаєминах між ФРН та соціалістичними державами активізувалися ультраправі угруповання. Неонацистська Націонал-демократична партія Німеччини досягла певних успіхів на виборах до ландтагів в окремих землях, здобувши від 6 до 9% голосів. Ці, доволі відносні, успіхи неогітлерівської організації були наслідком порозуміння двох головних партій – СДПН і ХДС/ХСС, тож, окрім маловірогідних лібералів (ВДП) у ФРН забракло опозиційної партії. Цю прогалину на короткий час заповнила НДП.

На відміну від уряду Л. Ергарда, уряд великої коаліції у західній політиці прагнув до утримання рівноваги між атлантичним і європейським напрямом. Основою західної орієнтації мала бути тісна співпраця і з Сполученими Штатами, і з Францією. У грудні

1966 р. США надіслали Федеративній республіці, з метою узгодження, виклад американського проекту договору про нерозповсюдження ядерної зброї, який мав бути внесений на розгляд ООН. Цей факт великою мірою переконував німецький уряд у необхідності пристосування політики зміцнення безпеки ФРН до американської політики міжнародної безпеки. Першим виявом зміни була співучасть ФРН у прийнятті рішення Ради міністрів НАТО від 14 грудня 1967 р. стосовно політики безпеки Пакту, яка базувалася на доктрині еластичного реагування щодо країн Варшавського договору. Суть нової політики НАТО від 1967 р. полягала в поєднанні оборонної політики з політикою відпруження. Якщо метою першої було утримання військової рівноваги між державами НАТО і державами Варшавського договору, то завданням другої була співпраця у сфері контролю над озброєннями та в політичній, економічній і культурній сферах.

На час урядування “великої коаліції” припадають події, які наклали значний відбиток на подальшу долю Федеративної республіки. У 1967 – 1968 рр. у країні піднявся *масовий рух протесту*, який охопив різні групи західнонімецького суспільства, насамперед інтелектуальні кола, інтелігенцію, студентську молодь. Учасники руху піддавали нищівній критиці суспільні порядки і ціннісні орієнтири старших поколінь – прагматизм аденауєрівської ери, демократичні інституції як “бастіони фашизму”, культурний застій як наслідок економічних успіхів, десятиліття поборювання лівих і радикальних ідей, культивування споживацьких ідеалів. “Нові ліві”, як назвали це суспільно-політичне явище у міжнародному масштабі, на протигагу ортодоксальним комуністичним партіям відкидали домінуючу соціалістичну догматику, прагнучи замінити її критикою наявних політичних та державних інституцій.

Основною силою позапарламентської опозиції було студентство. Започаткували хвилю протестів ще у 1965 р. студенти Вільного університету у Західному Берліні. Ці виступи переросли у широкий опозиційний рух, спрямований проти системи шкільництва Федеративної республіки, яка переживала труднощі через фінансові проблеми та характеризувалася малою, порівняно з іншими країнами, кількістю абітурієнтів, студентів і викладачів. Критика була спрямована також проти явно застарілих організаційних

структур. Під впливом Соціалістичного німецького союзу студентів рух протестів зазнав радикалізації.

У червні 1967 р. протести студентів охопили більшість університетських міст Федеративної республіки, дедалі частіше перетворюючись у масові демонстрації та вуличні сутички з поліцією. У ході виступів висувалися вимоги не лише проведення шкільної реформи, але й висловлювалися сумніви щодо правомірності існування уряду та його інституцій. Учасники протестували також проти війни у В'єтнамі та проти всіляких форм диктаторських режимів. Студентський бунт сягнув апогею у маніфестаціях та вуличних сутичках із поліцією у квітні 1968 р. у Західному Берліні, Гамбурзі, Мюнхені та у Франкфурті-на-Майні.

30 травня 1968 р. Бундестаг більшістю голосів ХДС/ХСС і частини СДПН ухвалив закон про надзвичайний стан. Рішення парламенту викликало нові масові виступи позапарламентської опозиції. Їх підтримали профспілкові організації. У червні та липні у демонстраціях брало участь близько 53% усіх студентів. Відтак рух протесту пішов на спад. Але наслідки діяльності позапарламентської опозиції були значущими. Вона мала великий вплив на все німецьке суспільство, зокрема на спосіб мислення цілого покоління німців. Протестний рух причинився до того, що чергові урядові кабінети були змушені ініціювати проведення ґрунтовних змін та реформ.

Уже невдовзі позапарламентська опозиція розпалася на численні політичні секти, які розвинулися в 1970-х рр., частково в рух за мир, частково у підпільні терористичні групи.

У загальному суспільно-політична ситуація у ФРН змінилася: внутрішні настрої еволюціонували вліво, що й засвідчили парламентські вибори 28 вересня 1969 р. На них СДПН, що виступала як партія змін і реформ (на противагу ХДС), уперше у своїй історії перейшла 40% рубіж, здобувши підтримку 42,7% виборців і 224 мандати. ХДС/ХСС отримали 46,1% голосів. Соціал-демократи утворили урядову коаліцію з ВДП, яка набрала лише 5,8% голосів. Уряд очолив голова СДПН Віллі Брандт, якого під час виборів канцлера у Бундестазі 21 жовтня 1969 р. підтримав 251 депутат із 495. Віце-канцлером і міністром закордонних справ став голова (від 1968) ВДП Вальтер Шеель. Уперше після відходу

з посади Райхсканцлера Германа Мюллера у 1930 р. соціал-демократ знову став німецьким канцлером. До того ж політичні, соціальні та духовні обставини, за яких В. Брандт перебрав пост голови уряду, спричинили до того, що ця передача влади стала не лише звичайною рутинною подією, а й знаменувала початок далекосяжного оновлення в політиці, економіці та суспільстві. Це підтвердив В. Брандт, коли у своїй урядовій заяві 28 жовтня 1969 р. запевняв: *“Ми знаходимося не наприкінці нашої демократії, а лише її починаємо”*. Він обіцяв, що політика його уряду йтиме *“під знаком оновлення”*. В соціальних та політичних реформах В. Брандт вбачав ефективний спосіб забезпечення динаміки суспільного розвитку.

Поміж найважливіших справ, які стояли на порядку денному, було *реформування шкільництва*. З ініціативою проведення змін під тиском студентського руху виступав ще уряд *“великої коаліції”*. Тепер кабінет В. Брандта разом із урядами земель розпочав комплекс перетворень, що охопили цілу освітню галузь. Полягали вони, зокрема у збільшенні числа дошкільних закладів, у продовженні терміну обов'язкового навчання до 10 років, вдосконаленні стипендіального забезпечення учнів та студентів (1971), а також у зміні структури й розбудові вищого шкільництва (1973). Однією з найважливіших реформ у суспільній політиці було зниження межі чинного *виборного права* з 21 до 18 років (1970). Уряд В. Брандта здійснив суттєві зміни у ділянці соціальної політики. Були прийняті закони, що стосувалися збільшення допомоги на дітей, дотацій малозабезпеченим групам для придбання житла (1970), поширення практики обов'язкового страхування на дітей та студентів (1972). Одним із найважливіших здобутків уряду у соціальній сфері був закон про *пенсійну реформу*, який запроваджував гнучку вікову межу для переходу на пенсію (1972).

Новаторський політичний курс уряду В. Брандта виявлявся в активізації втручання держави в сферу економіки. Під впливом соціал-демократів почали застосовуватися методи планування та регулювання економічних процесів. Але особлива увага уряду була спрямована на подолання стагнації, яка спіткала економіку на початку 70-х років. Розбіжності в поглядах на тему протидії кризовим явищам та інфляції, що їх супроводжувала, спричинили ряд

змін на міністерських посадах. У травні 1971 р. полишив пост міністра фінансів соціал-демократ Алекс Мюллер, місце якого зайняв Карл Шіллер, залишаючись водночас міністром економіки. Однак суперечка навколо методів ліквідації високого бюджетного дефіциту привела до того, що в липні 1972 р. і Карл Шіллер пішов у відставку; обидві міністерські посади обійняв інший представник СДПН – Гельмут Шмідт.

Найбільшим досягненням В. Брандта була *нова східна політика* очолюваного ним уряду. Думка про необхідність зміни характеру політики стосовно країн Центрально-Східної Європи зродилась у нього ще до зайняття посади Федерального канцлера. Багатий матеріал для роздумів на цю тему давало йому перебування на передньому краї протистояння двох блоків – на посаді обербургомистра Західного Берліна (1957 – 1966). Власне на цьому досвіді В. Брандт дійшов висновку, що нова східна німецька політика повинна бути виведена на прагматичний шлях мирного співіснування двох німецьких держав. Тож після формування соціал-ліберальної коаліції уряд вдався до зовнішньополітичних акцій, що мали на меті нормалізацію напружених взаємин із НДР і цілим блоком соціалістичних країн.

12 серпня 1970 р. В. Брандт і радянський голова уряду Олексій Косигін підписали у Москві договір, у якому ФРН і СРСР відмовилися від застосування сили у міжнародних відносинах, визнавали територіальну цілісність усіх європейських держав та непорушність повоєнних кордонів, зрікалися ревізійністських домагань стосовно інших держав.

7 грудня 1970 р. у Варшаві був підписаний договір про принципи нормалізації взаємин між ФРН та Польщею. Укладений договір стверджував, зокрема, що існуючий кордон, лінія якого була встановлена ухвалою Потсдамської конференції, становить західний кордон Польщі; обидві держави підтверджували непорушність їхніх існуючих кордонів, зобов'язувалися вдатися до заходів задля нормалізації взаємовідносин.

Успіх переговорів із НДР уряд ФРН пов'язував із урегулюванням чотирма великими державами *питання Західного Берліна*. 3 вересня 1971 р. послы Великої Британії, Франції та США у ФРН та радянський посол у НДР підписали угоду у справі Захід-

ного Берліна. Сторони узгодили в ній заборону застосування сили на території Берліна і зобов'язувалися вирішувати всі спірні питання мирним шляхом. Вони погодились також на взаємне пошанування своїх індивідуальних та спільних прав і відповідальності за Берлін. Угода підтверджувала, що Західний Берлін не є частиною ФРН, і встановлювала тристоронній механізм взаємовідносин між компетентними органами НДР, західного Берліна і ФРН у питаннях регулювання транзитних переміщень громадян, транспортного, телефонного і телеграфного зв'язку тощо. Але на Західний Берлін були поширені міжнародні угоди та домовленості, укладені ФРН. Федеративна республіка отримала право на представництво інтересів мешканців Західного Берліна у міжнародних організаціях у питаннях, що не стосуються безпеки і статусу міста. У решті випадків повноваження стосовно представництва Західного Берліна на міжнародному рівні зберегли США, Велика Британія і Франція.

Врегулювання правового статусу Західного Берліна відкривало шлях до успішного завершення переговорів між урядами обох німецьких держав, які розпочалися у листопаді 1970 р. Представники урядів ФРН і НДР підписали 21 грудня 1971 р. у Східному Берліні договір про основи взаємовідносин між обома державами. Згідно з його умовами, НДР і ФРН зобов'язувалися розвивати нормальні добросусідські взаємини на основі рівноправності, підтверджували непорушність існуючого кордону між ними, заявляючи, що і в майбутньому жодна з цих держав не може представляти іншу на міжнародному рівні, ані діяти від її імені; що суверенітет кожної з цих держав обмежується власною державною територією. ФРН і НДР домовилися обмінятися постійними представництвами. Укладення договору перекреслювало дотеперішні претензії ФРН представляти цілу Німеччину.

Політика В. Брандта викликала в країні жвавий інтерес. Курс уряду на порозуміння з державами східного блоку підтримали широкі кола німецької громадськості. Однак обговорення східних договорів у Бундестазі супроводжувалося гострими критичними виступами на адресу В. Брандта з боку опозиції. Християнсько-демократична фракція у день вирішального голосування 27 квітня 1972 р. навіть внесла пропозицію про "конструктивний вотум

недовіри” В. Брандтові, запропонувавши кандидатом на посаду канцлера свого лідера Райнера Барцеля. Але спроба усунення канцлера зазнала невдачі: пропозиція християнських демократів не отримала необхідної кількості голосів. Після переговорів уряду з лідерами опозиції і досягнення компромісу Бундестаг 17 травня 1972 р. ратифікував договори з СРСР і Польщею.

Парламентські вибори 19 листопада 1972 р., що після дискусій навколо східних договорів стали своєрідним плебісцитом стосовно східної політики соціал-ліберальної коаліції, наочно показали позитивну оцінку курсу уряду. Свідченням схвалення більшістю населення цієї політики була переконлива перемога правлячої коаліції. СДПН за рекордної участі виборців (91,1%) отримала 45,8% голосів, ВДП – 84%, ХДС/ХСС – лише 44,9%. У результаті канцлерська більшість коаліції у Бундестазі зросла до 271 голосу проти 230 голосів опозиції.

Варто при цьому зазначити, що зовнішньополітичному курсові уряду В. Брандта сприяла загальна міжнародна ситуація. На хід і успішне завершення переговорів 1971 – 1972 рр. позитивно вплинула та обставина, що вони випадково збіглися в часі з фазою політичного відпруження у світі. США і СРСР вели в цей час активний пошук шляхів порозуміння між обома державами та послаблення міжнародної напруженості. Тож так звані східні договори йшли, власне, в річищі цих світових політичних процесів і врешті стали їх складовою. На тлі радикального повороту в політиці США, здійснюваного адміністрацією Річарда Ніксона, та прихильного ставлення більшості німецького населення до “ нової східної політики ” зміцнювалися позиції урядової коаліції під час обговорення у парламенті найконтраверсійнішого із договорів – між ФРН і НДР. 11 травня 1973 р. Бундестаг ратифікував цей трактат.

Наслідком підписання ФРН низки договорів з країнами Центрально-Східної Європи стало прийняття обох німецьких держав у вересні 1973 р. до ООН.

Останні радикальні кроки уряду В. Брандта на шляху нормалізації відносин із соціалістичними країнами припали на кінець 1973 р.: 12 грудня В. Брандт підписав у Празі договір про нормалізацію стосунків із Чехословаччиною. У ньому зазначалося, зокрема, що обидві держави вважають Мюнхенську угоду 1938 р.

неправосильною від самого початку. 21 грудня ФРН встановила дипломатичні відносини з Болгарією та Угорщиною.

Тим часом популярність В. Брандта вже невдовзі після виборів 1972 р. почала падати. До цього спричинилися кризові явища в економіці, які на початку 1974 р. досягли кульмінації. Рівень інфляції, який у 1969 р. становив 2%, зріс під кінець ери В. Брандта до 6,9%, економічне зростання знизилося з 7,5% до 0,5%, а число безробітних зросло із близько 200 тис. до майже 500 тис. Господарські труднощі спричинилися до незгод між партнерами урядової коаліції, а також всередині СДПН. Дедалі впливовіше ліве крило партії, рушійною силою якого виступала молодіжна організація СДПН, домагалася радикальних економічних та суспільних реформ із метою ґрунтовних змін у сфері економічних відносин та в системі політичної влади. Все голосніше лунали голоси тих, що сумнівалися у здібностях В. Брандта як державного керівника. Його критики з табору власної партії, поміж яких була більшість її впливових ветеранів, закидали йому схильність до авторитаризму і відірваність від повсякденних політичних справ.

6 травня 1974 р. В. Брандт заявив про відхід із посади канцлера. Приводом для цього стало викриття одного з найближчих його співробітників – Гюнтера Гійома як агента спецслужб НДР. Наступником В. Брандта став міністр фінансів Гельмут Шмідт. Водночас відбулися зміни на посаді міністра закордонних справ, оскільки В. Шеель був обраний 15 травня президентом ФРН; його наступником став міністр внутрішніх справ Ганс-Дітріх Геншер (ВДП).

Першорядним завданням нового уряду стало *подолання кризи*, яка сягнула найвищої точки вже після зміни канцлера. Федеративна республіка пережила у 1975 р. найнижче падіння кон'юнктури, якого не знала від часу її заснування. Загальне суспільне виробництво скоротилося реально на 1,6%, число безробітних перевищило 1 мільйон. Антикризові заходи уряду Г. Шмідта були спрямовані на структурну модернізацію промисловості, раціоналізацію трудових відносин, зміцнення фінансової системи. У вересні 1974 р., коли кризові процеси почали наростати, Федеральний уряд опрацював надзвичайну кон'юнктуру програму “регіональної та локальної підтримки зайнятості”. У грудні прийнято нову

програму, що передбачала прямі інвестиційні надбавки та субсидії для безробітних. До антикризових дій долучився Федеральний банк, удаючись до зниження дисконтних ставок у заходах, спрямованих на кон'юнктурне поживлення. Ці зусилля вже наприкінці 1975 р. привели до легкого зростання, яке у 1976 р. становило вже 5,6%. Особлива увага уряду в наступні роки була спрямована на ліквідацію масового безробіття, чисельність якого скорочувалася дуже повільно. В загальному економіка ФРН постраждала в роки кризи значно менше, ніж інших провідних західних держав.

Успішна антикризова політика Г. Шмідта та її позитивний вплив на міжнародний фінансовий ринок і економічну систему принесли йому репутацію вдалого кризового менеджера. Його авторитет у суспільстві досяг у 1978 і 1979 рр. вершини.

На парламентських виборах 1976 і 1980 рр. соціал-ліберальна коаліція зберегла свою перевагу. 19 листопада 1976 р. соціал-демократи одержали 42,6% голосів і 214 мандатів, а в 1980 р. – 42,9% і 218 мандатів. Зміцнили свої позиції вільні демократи, отримавши відповідно 7,9% голосів (39 мандатів) і 10,3% (52 мандати). Популярність Г. Шмідта сприяла успішному виступу його партії на земельних виборах, що проходили у 1978 – 1980 рр. Тим часом у правлячій коаліції окреслилися тенденції, що в перспективі загрожували її дезінтеграцією. У ВДП зросли впливи неоліберального крила, очолюваного міністром економіки Отто Ламбсдорфом, яке критично ставилося до співпраці з СДПН, закликаючи натомість до відновлення альянсу із ХДС/ХСС. Після партійного з'їзду ВДП 1981 р., на якому ця політична лінія утвердилася, вільні демократи взяли курс на вихід із коаліції.

Християнські демократи домоглися на виборах 1976 р. певного приросту кількості своїх прихильників, отримавши 48,6% голосів: ХДС здобув 38% голосів і 190 мандатів, а ХСС – 10,6% і 53 мандати. Однак цього виявилось замало для творення уряду. Такий вислід виборів викликав невдоволення у провіді ХСС. Голова партії Ф. Й. Штраус виступив із гострою заявою, погрожуючи розривом союзу ХСС із ХДС, якщо він не буде висунений кандидатом на посаду канцлера на наступних виборах. ХДС у 1979 р. із великою нехиттю погодився на те, щоби Ф. Й. Штраус кандидував на канцлера. 5 жовтня 1980 р. блок ХДС/ХСС здобув на

виборах заледве 44,8% голосів: ХДС – 34,2% голосів і 174 мандати, а ХСС – 10,6% і 52 мандати. Ця чергова невдача християнських демократів у змаганні за владу означала, разом із тим, крах особистих амбіцій Ф. Й. Штрауса.

Не менш важкою і гостроактуальною ділянкою, на якій Г. Шмідт мусів продемонструвати своє державне мистецтво, була *боротьба проти екстремізму та тероризму*, що від студентського руху і позапарламентської опозиції набрали небаченого доти значення. На ґрунті студентського бунту 1966 – 1968 рр. на рубежі десятиліть виникли осередки лівацького тероризму, найзначнішим поміж яких була так звана Фракція Червоної армії (ФЧА), очолювана Андреасом Баадером і Ульрікою Майнгоф. Перша хвиля терористичних акцій ФЧА припала на час парламентських дебатів над ратифікацією договорів із СРСР і Польщею у травні 1972 р. Було вчинено низку бомбових замахів, внаслідок яких загинули люди, були поранені. 1 червня поліції вдалося заарештувати А. Баадера, а 16 червня – У. Майнгоф. Однак терористичні замаху і вбивства тривали надалі.

Новий вибух лівацького тероризму стався восени 1977 р. Цьому передувала низка трагічних випадків. За три роки до того члени групи “Баадер-Майнгоф”, що перебували в ув’язненні, організували голодний страйк, під час якого один із членів групи помер. У відповідь терористи вбили голову окружного суду в Західному Берліні Гюнтера Дренкмана. 27 лютого 1975 р. вони викрали голову західноберлінської організації ХДС Петера Лоренца, якого звільнили лише після того, як було випущено з в’язниці п’ятьох членів групи. 24 квітня 1975 р. терористи захопили посольство ФРН у Стокгольмі, домагаючись звільнення інших 26 співників. Того разу уряд ФРН відмовив, після чого терористи вбили двох дипломатів, були знешкоджені шведською поліцією і відіслані до ФРН.

9 травня 1976 р. У. Майнгоф повісилась у тюремній камері в Штуттгарті. 1 червня терористи вчинили кривавий бомбовий захам на осідок американського командування у Франкфурті. 7 квітня 1977 р. вони вбили генерального прокурора ФРН Зігфріда Бубака.

29 квітня 1977 р. на довічне ув’язнення були покарані А. Баадер та двоє інших членів групи. У відповідь терористи 30 липня

вбили директора “Дрезднер Банку” Юргена Понто. 5 вересня 1977 р. вони викрали та згодом убили голову Спілки працевдавців та Спілки німецької промисловості Ганса Мартіна Шльойера. 13 жовтня палестинські терористи, перебуваючи в змові з німецькими, викрали пасажирський літак із 87 пасажирами. Врешті літак був приземлений у столиці Сомалі Могадішо. Там, за згодою сомалійських властей, німецька оперативна група атакувала викрадачів, більшість із них була вбита, а всі пасажирів визволені.

За кілька годин після того, як заручники були звільнені, четверо терористів, що перебували у в'язниці коло Штуттгарта, в тому числі А. Баадер, покінчили життя самогубством. Успішна операція проти терористів у Могадішо підкріпила репутацію Г. Шмідта як кризового менеджера.

У процесі трансформації Федеративної республіки, спричиненої головним чином молодіжним бунтом 1968 р., відбулися не лише зміни політичної влади 1969 р., а й утворення нових соціальних рухів, поява яких не останньою чергою пов'язана з переходом до постіндустріального суспільства. Ініціаторами цих громадських новоутворень виступали молодіжні середовища середніх соціальних верств із високим освітньо-кваліфікаційним рівнем. Йдеться про гімназистів і студентів, працівників гуманітарної сфери (вчителі, соціальні працівники й медики) та людей вільних професій (архітектори, правники, комерсанти), а також службовців і чиновників. Але часто важливу роль у них грали члени молодіжних організацій СДПН і ВДП, насамперед Молоді соціалісти.

У другій половині 70-х років означенням рухів громадянської ініціативи часто ставало поняття *“екологічний рух”*. На цій основі починає формуватися політична течія під назвою “Зелені”. Політичні партії “Зелених” з'явилися, попервах, у низці земель: Нижній Саксонії (1977), Баварії, Бремені, Гамбурзі, Баден-Вюртемберзі, Гессені (1978 – 1979). Формування “Зелених” на федеральному рівні розпочалося із постанови в березні 1979 р. так званого “Особливого політичного об'єднання Зелені”. Перша участь “Зелених” у кампанії виборів до Європейського парламенту принесла їм 3,2% голосів. 13 січня 1980 р. на з'їзді в Карлсруе “Зелені” уконституювалися як федеральна партія. Однак перша спроба увійти до Бундестагу 4 жовтня 1980 р. закінчилася невдало: партія отримала

лише 1,5% голосів. Зате на наступних парламентських виборах 6 березня 1983 р. за “Зелених” проголосувало 5,6% виборців, що дало їм 28 депутатських місць. Особливий наголос “Зелені” робили на необхідності вирішення екологічних проблем. У політичній платформі “Зелених”, із якою вони йшли на вибори, містилися вимоги демократизації державного апарату і розширення прав місцевого самоврядування. Партія обстоює принцип відмови від насильства. “Зелені” виступали і проти застосування сили у міжнародних відносинах, за ліквідацію військових блоків, брали активну участь у кампаніях ядерних озброєнь.

У політиці уряду Г. Шмідта, сповненій антикризовими зусиллями та боротьбою з тероризмом, залишалось мало місця для великих зовнішньополітичних проєктів, подібних до тих, якими були політика західної інтеграції К. Аденауера та східна політика В. Брандта. Тож значна увага коаліції була зосереджена на копіткій діяльності для наповнення змістом і розбудови наявних структур міжнародної співпраці. Уряд активно співпрацював в інституціоналізації Ради Європи. Г. Шмідт був серед найдієвіших учасників міжнародних економічних форумів провідних індустріальних держав Заходу, що регулярно проводилися від 1975 р.; ФРН активно включилася в підготовку перших виборів до Європейського парламенту 1978 р. Г. Шмідт виступив у ролі одного з головних творців європейської фінансової системи, ознакою якої стало запровадження грошової одиниці розрахунків ЕКЮ.

Утім політичне становище у світі на той час ґрунтовно змінилося. Поряд із драматичним погіршенням економічних умов почала наростати напруга у взаєминах між Сходом і Заходом. На зміну кліматові розрядки, до якої значною мірою спричинився уряд В. Брандта своєю східною політикою, почала формуватися атмосфера недовіри. Причина загострення міжнародного становища полягала в політиці Радянського Союзу. Москва, попри переговори з Заходом, не лише продовжувала свої озброєння, а й вела активний експансіоністський курс із метою поширення радянських впливів у різних регіонах світу. Г. Шмідт у промові в Міжнародному інституті стратегічних досліджень 28 жовтня 1977 р. вказував на *“існуючий у Європі диспаритет”*, висловлюючи стурбованість у зв’язку з початком встановлення радянських ракет

середнього радіусу дії “СС-20” та акцентуючи на загрозі, яку створює СРСР для країн Європи своєю перевагою в озброєнні.

Уряд ФРН виступав за продовження переговорів у питаннях скорочення озброєнь із перспективою досягнення рівноваги збройних потенціалів на найнижчому рівні. Про це йшлося, зокрема, в ході перемовин із керівником радянської компартії та держави Леонідом Брежнєвим під час його візиту до ФРН у травні 1978 р. Звернення Г. Шмідта до наддержав у справі нав'язання переговорів про ракети і його готовність виступити в ролі посередника на переговорах не дістали підтримки адміністрації американського президента Джиммі Картера, що привело до охолодження німецько-американських взаємин і навіть до особистої неприязні між президентом і Федеральним канцлером. Врешті у відповідь на радянські озброєння, з великим запізненням, 12 грудня 1979 р. міністри закордонних справ і міністри оборони НАТО прийняли рішення про розміщення в Європі американських ракет середнього радіусу дії “Першінг” та крилатих ракет. Більшість цих ракетних комплексів передбачалося встановити на території ФРН.

Тим часом у міжнародній ситуації настало загострення, спричинене вторгненням радянських військ наприкінці грудня 1979 р. в Афганістан. Г. Шмідт разом із французьким президентом Валері Жискар д'Естеном намагалися протидіяти наростанню нового конфлікту між Сходом і Заходом, щоби запобігти його ескалації у другу холодну війну. Однак їхні зусилля виявилися марними з огляду на різке погіршення американо-радянських відносин, що настало з приходом у Білий дім у 1981 р. президента Рональда Рейгана. Рішення про розміщення на території ФРН американських ракет внесло певну напругу у внутрішньополітичний клімат у країні. Значного розмаху набрав антивоєнний рух, спрямований проти реалізації рішення НАТО.

Вибори 1980 р. стали останнім успіхом соціал-ліберальної коаліції. Надалі позиції уряду почали занепадати. До цього спричинилася нова економічна криза, яка супроводжувалася падінням кон'юнктури; масовим безробіттям, яке сягнуло 2,5 млн осіб; зростанням інфляції; численними банкрутствами фірм. У цих умовах молодший партнер по коаліції – ВДП – почала вимагати припинення збільшення видатків у соціальній сфері, наполягаючи

натомість на здійсненні нових інвестицій в економіку. Партія Г. Шмідта у протигау цьому виступала за запровадження нових соціальних заходів, а крім того – за підвищення податкових зборів із господарства та розширення прав профспілок. Економічні труднощі й політика в питанні озброєнь болісно позначилися на становищі уряду. Політичний курс канцлера викликав невдоволення в лавах власної партії. Опозицію очолив голова СДПН В. Брандт. Спроби Г. Шмідта досягти внутрішньопартійного порозуміння на ґрунті спільної позиції стосовно НАТО і підтримки планів розміщення американських ракет у Європі не знайшли підтримки партійного проводу. Він все більше втрачав ґрунт під ногами.

17 вересня 1982 р. вийшли з коаліції вільні демократи й уряд, таким чином, втратив підтримку більшості парламенту. Г. Шмідтові випала доля, яка спіткала наприкінці канцлерства К. Аденауера, Л. Ергарда та В. Брандта. Керівництво ХДС у порозумінні з фракцією ВДП внесло пропозицію про “конструктивний вотум недовіри” для Г. Шмідта і внаслідок голосування в Бундестазі 1 жовтня 1982 р. канцлером був обраний голова Християнсько-демократичного союзу Гельмут Коль.

Уряд Г. Коля. 4 жовтня 1982 р. був сформований коаліційний уряд, очолюваний Г. Колям. Представники ВДП повернулися на свої, залишені два тижні тому, міністерські посади. Віце-канцлером і міністром закордонних справ знову став Ганс-Дітріх Геншер. Вибори до Бундестагу, що відбулися 6 березня 1983 р., принесли переконливу перемогу ХДС-ХСС (48,8% голосів) і невдачу СДПН (38,2% голосів); ВДП одержала 6,9% голосів. Від вільних демократів відійшла частина виборців, які готові були підтримати союз партії з СДПН, але не з християнськими демократами. Іншою причиною послаблення позицій ВДП була конкуренція за голоси виборців із партією “Зелених”, яка 6 березня 1983 р. уперше увійшла до Бундестагу, отримавши 5,6% голосів.

Г. Колю у момент, коли він став канцлером, виповнилося 52 роки. Він не був харизматичною особистістю, але добре опанував тактичне мистецтво і відзначався великою наполегливістю та схильністю до інтриг, що стало основою для політичного злету до вершин влади. Як католик і консерватор за вихованням і

переконаннями, що прийшов у ХДС ще в студентські роки, Г. Коль із симпатією ставився до К. Аденауера і був гарячим прибічником його політики. Тож очоливши уряд, він уявляв себе при цьому спадкоємцем К. Аденауера, основну лінію якого мав намір продовжувати і розвивати. У своїй урядовій заяві 13 жовтня 1982 р. канцлер констатував наявність “духовно-моральної кризи”, яку слід подолати і заповів “новий історичний початок”.

Приступаючи до урядування, новий кабінет вважав своїм найважливішим і найневідкладнішим завданням *поборення економічної кризи*. Його вирішення передбачалося здійснювати зі застосуванням неоліберальних методів. Збільшення інвестицій і зростання виробництва мало бути досягнене шляхом податкового регулювання, мінімалізуючи при цьому роль держави на економічному ринку. Господарська політика уряду мала, однак, двоїтий характер. Пом'якшення податкових зобов'язань для підприємців йшли поруч із скороченням соціальних видатків: зменшення заробітків чиновників, допомоги безробітним, виплат жінкам при народженні дитини. Разом із тим були збільшені внески у лікарняні та пенсійні фонди, збільшено податок на додану вартість.

Результатом цієї неоліберальної політики було зростання виробництва, перші ознаки якого спостерігалися вже у 1983 р. Якщо у 1982 р. виробництво знизилося більше ніж на 1%, то у 1984 р. його зростання становило вже 2,7%. Особливо високими темпами розвивалися машинобудування, автомобільна, хімічна, електротехнічна галузі. Це у свою чергу створило сприятливі умови для прийняття в травні 1985 р. закону в справі зменшення податків; були також частково збільшені розміри допомоги для безробітних. Проте рівень зростання внутрішнього валового продукту ФРН був найнижчим, порівняно з іншими розвиненими країнами Західної Європи та США. Цей економічний розвиток супроводжувався зниженням інфляції із 5,3% у 1982 р. – до 0,2% у 1986 р. Водночас, починаючи від 1982 р., Федеративна республіка досягла активного торговельного балансу, який у 1986 р. сягнув рекордного рівня – 110 млрд марок. Це й принесло країні у 1986 – 1988 рр. найбільшу частку в світовому експорті (понад 10%) і перше місце попереду США, Японії, Франції та Великої Британії.

Попри ці значущі здобутки, негативним моментом, що обтяжував соціально-економічне становище та суспільну атмосферу, надалі залишалося масове безробіття. Незважаючи на те, що від серпня 1983 р. було створено близько 600 тис. робочих місць, число безробітних зросло із 1,83 млн у 1982 р. до 2,26 млн у 1983 р. У 1989 р. на ринку праці числилося 2,04 млн безробітних.

Непопулярні соціальні заходи уряду, підвищення податків та високий рівень безробіття позначилися на суспільно-політичних настроях, що знайшло вираз у наслідках виборів до Бундестагу, проведених 25 січня 1987 р. Християнські демократи досягли в цей час найнижчого від 1949 р. результату (44,3% голосів), СДПН отримала 37% голосів, ВДП – 9,1%, а партія “Зелених” – 8,3% голосів.

У *зовнішній політиці* уряд Г. Коля дотримувався подвійної стратегії, яка передбачала поєднання курсу на зміцнення безпеки в рамках євроатлантичної співдружності з продовженням лінії, спрямованої на послаблення міжнародної напруженості. У перший період урядування він надавав найбільшого значення зміцненню відносин із стратегічними партнерами по НАТО. В центрі уваги канцлера в цей час стояло рішення НАТО від грудня 1979 р. стосовно ракет. Члени уряду прийшли до спільної думки про доцільність розміщення американських ракет “Першінг” та крилатих ракет у Європі, якщо женевські переговори стосовно скорочення ракет, що розпочалися в листопаді 1981 р., не приведуть до позитивної розв’язки. Уряд у цей час опинився під тиском громадськості, яка виступала проти реалізації рішення НАТО. 16 жовтня розпочався *“тиждень протесту”*, в рамках якого відбувалися масові мирні демонстрації, богослужіння та блокади американських баз у ФРН. На завершення *“тижня протесту”*, 22 жовтня в Берліні відбувся мітинг за участю 300 тис. осіб. У Гамбурзі кількість учасників перевищила 350 тис. Найактивнішою силою руху була молодь. Після того, як женевські переговори зазнали невдачі, уряд Г. Коля приступив до практичної реалізації рішення НАТО. 22 листопада 1983 р. Бундестаг ухвалив рішення про підтримку намірів розміщення американських ракет “Першінг” та крилатих ракет. Уряд Г. Коля, разом із тим, продовжував лінію на розвиток європейських інтеграційних процесів. Одним із ключових напрямків західноєвропейської політики ФРН залишалося зміцнення німецько-французьких зв’язків.

Натомість значною несподіванкою для багатьох була активна позиція уряду Г. Коля в східній та німецькій політиці. Ще свіжим у пам'яті було негативне ставлення ХДС/ХСС до "нової східної політики" соціал-ліберальної коаліції початку 70-х рр. Уряд Г. Коля зберіг і розвивав контакти з СРСР та Польщею. У ставленні до НДР після певного періоду стагнації, спричиненої політикою Східного Берліна, настала навіть інтенсифікація відносин. Вже на початку своєї діяльності на посаді канцлера Г. Коль у телефонній розмові з партійним та державним керівником НДР Еріхом Гонеккером підтвердив надіслане йому раніше Г. Шмідтом запрошення відвідати Федеративну республіку. 6 травня 1986 р. був підписаний договір про культурний обмін між ФРН та НДР. Окрім того, німецькі банки надали НДР у липні 1984 р. кредити у загальному розмірі 1,95 млрд марок. У вересні 1987 р. відбувся нарешті державний візит Е. Гонеккера до ФРН. Г. Коль приймав його з усіма почестями державного гостя. Після візиту Е. Гонеккера з тюрем НДР були звільнені численні політв'язні. Значно активізувалися контакти між громадянами обох німецьких держав. Лише у 1987 р. 5 млн громадян НДР побували з поїздкою у Федеративній республіці, з них тільки 0,03% не повернулися назад.

Німецька Демократична республіка

"Ера Ульбріхта" (1953 – 1971). У момент конституювання НДР у 1949 р. її територія становила 108,2 тис. кв. км і на ній проживало 17,2 млн осіб, у тому числі 4,4 млн переселенців зі Сходу. До 1954 р. НДР перебувала під радянським окупаційним режимом. Після провалу берлінської конференції чотирьох великих держав (25 січня – 18 лютого 1954 р.) Радянський Союз визнав її суверенною державою (25 березня 1954 р.). Однак східнонімецька держава і надалі залишалась у сфері впливів СРСР. Політичне керівництво в НДР здійснювала СЄПН, яка, наслідуючи КПРС, посідала всі ключові позиції в системі влади. Після перехідної фази (1949 – 1952), під час якої політична система виступала у формі народного фронту, настав етап *режиму народної демократії*,

при якому керівні та контрольні функції здійснювало не виборне народне представництво, а чільна група діячів правлячої партії.

СЄПН уже на початковій стадії існування НДР закріпилася на становищі державної партії. Інші, буржуазні, партії мусили визнати керівну роль СЄПН і співпрацювати у побудові марксистської моделі соціалізму. Згідно із встановленим розподільним принципом, ці партії могли отримати у Народній палаті 45% місць. Утім значення Народної палати, яка згідно з конституцією НДР, вважалася вищим законодавчим органом, було доволі обмеженим. Фактично політична і державна влада зосереджувалася в ЦК СЄПН і контрольованій вищим партійним керівництвом Раді міністрів. СЄПН як державна партія скеровувала діяльність пов'язаних із нею організацій: Союзу вільної німецької молоді, Об'єднання вільних німецьких профспілок, Демократичного жіночого союзу та інших. При заснуванні СЄПН усі партійні посади на паритетних засадах зайняли колишні комуністи та соціал-демократи. Від 1948 р. на керівних посадах у партії з колишніх соціал-демократів залишалися лише одиниці, зокрема, Отто Гротеволь і Фріц Еберт. У цей час на провідні позиції в партії та державі висунувся Вальтер Ульбріхт – генеральний секретар ЦК СЄПН (від 1953 р. – перший секретар. 1960 р., після смерті Вільгельма Піка і ліквідації посади президента, він обійняв також посаду голови новоствореної Державної ради).

Економічна система розвивалась як централізовано кероване господарство на базі одержавлення промислового виробництва і проведення колективізації сільського господарства. Після дворічного плану 1949 – 1950 рр. економіка від 1951 р. розвивалася за радянським взірцем – на основі п'ятирічних планів. Другий п'ятирічний план вже після першого року був замінений семирічним, але й від нього, після численних коректив, довелося відмовитися. Приватні банки і страхові компанії були ліквідовані вже у 1945 р. і переведені у державні інституції; великі промислові підприємства у 1945 – 1946 рр. перетворені на радянські державні акціонерні підприємства, а після проголошення НДР – передані їй як державні підприємства. Щодо середніх і ремісничих підприємств, підприємств роздрібної торгівлі застосовувались приватногосподарські методи у поєднанні з участю держави, щоби згодом забезпечити повне одержавлення.

Вже в 1950 р. народні (державні) підприємства виробляли 75,5% всієї промислової продукції. У 1962 р. на державні підприємства припадало 85,4% промислової продукції, на підприємства з державною участю – 8,6%, на кооперативні – 3,3%, і лише 2,7% було вироблено у приватних підприємствах. У сільському господарстві вже від 1952 р. відверто ставилося завдання колективізації селянських господарств. До кінця 50-х років колективізація здійснювалася відносно повільними темпами: у 1959 р. ще більше ніж половина корисної сільськогосподарської площі оброблялася самостійними селянами. Однак у 1960 р. селян почали змушувати передавати свою землю до сільськогосподарських виробничих кооперативів. Упродовж кількох місяців частка корисної площі, що була у приватній власності, зменшилася до 7,6%.

Незважаючи на вкрай несприятливі стартові умови, пов'язані з великим обсягом демонтажних заходів у радянській зоні окупації, в НДР творилася доволі потужна важка промисловість. Форсоване промислове будівництво супроводжувалося зростанням труднощів, пов'язаних із забезпеченням ринку продовольством і промисловими товарами. Становище робітників ускладнювала жорстка дисципліна праці, система виробничих норм, що базувалася на суворому законодавстві.

Зовнішньополітичні зв'язки НДР були цілком зорієнтовані на СРСР та його союзників. У 1950 р. вона стала членом Ради економічної взаємодопомоги. Східнонімецька держава була залучена також до військово-союзної системи СРСР. Після того, як ФРН стала членом НАТО, під егідою Радянського Союзу 1955 р. створено Варшавський пакт, до якого у 1956 р. приєдналася НДР. Ще до вступу до Варшавського пакту в НДР були створені збройні військові формації, що входили до складу народної поліції. У січні 1956 р. на основі цих військових частин розпочато формування Національної народної армії.

Хоча сувора партійна диктатура не допускала постанов опозиції, у східнонімецькому суспільстві вже в перші роки після утворення НДР наростало невдоволення наявними умовами життя і праці. Цей суспільний спротив стосовно починань окупантів і політики німецьких комуністів наочно виявлявся у нескінченному потоці втікачів, що полишали НДР, попри заборони і строгий

прикордонний контроль. Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. загал східнонімецького суспільства сприйняв як момент, від котрого повинен розпочатися поворот у напрямі політичної лібералізації і поліпшення матеріальних умов життя. Тим часом керівництво СЄПН не мало намірів корегувати свою політику, а наприкінці травня 1953 р. оголосило навіть про підвищення норм виробітку на 10%. 16 червня у пресі це рішення було підтверджено. Це викликало гостре невдоволення робітників-будівельників у Східному Берліні. 17 червня 1953 р. вони полишили роботу і вийшли на демонстрацію протесту. Наступного дня *хвиля страйків* охопила всю НДР. Страйки і бунти відбулися у 270 місцевостях. Поряд із чисто економічними лунали політичні вимоги: відставки уряду та В. Ульбріхта, вільних виборів. Виступ робітництва придушили радянські війська. Кількість смертей невідома і коливається від 21 (згідно з офіційними даними) до близько 300 (згідно з неофіційними відомостями). Ув'язнено і покарано майже 1400 осіб.

Червневі заворушення, однак, не спричинили суттєвих змін у політиці партійного керівництва. Деякі корективи в політичному курсі носили радше косметичний характер: зменшення норм виробітку, припинення крайніх репресивних заходів стосовно церкви. До значного пом'якшення ситуації в господарстві спричинилося прийняте під впливом червневої кризи рішення СРСР про остаточну ліквідацію власного економічного сектора – так званих радянських акціонерних товариств, які у 1954 р. перейшли у власність держави. Зате В. Ульбріхт використав червневі події для зміцнення власної влади в партії, вчинивши розправу над опозиційною групою в керівництві СЄПН, що гуртувалася навколо міністра державної безпеки Вільгельма Цайссера, міністра юстиції Макса Фехнера і головного редактора газети "*Neues Deutschland*" Рудольфа Геррнштадта.

У 1956 р., у зв'язку з XX з'їздом КПРС, у СЄПН дійшло до нових колізій, наслідком яких було усунення з керівних партійних посад опонентів, що домагалися десталінізації, радикальних реформ і зближення з ФРН. Чистки і процеси проти опозиціонерів тривали до 1958 р. Задля запобігання евентуальним вибухам невдоволення у 1956 р. підвищено оплату праці та пенсії, а невдовзі після цього скасовано існуючу від часу війни систему розподілу продуктів харчування. Однак за допомогою часткових заходів подібного

роду не можна було розв'язати жодну з пекучих суспільних проблем і втечі на Захід тривали. Переважно це була молодь і кваліфіковані фахівці. Ці демографічні втрати не міг покрити природній приріст і кількість населення НДР зменшилася до 16 млн осіб. Нездатність властей НДР стримати потік втікачів спонукали їх вдатися до надзвичайних заходів. Східнонімецьке партійне керівництво за згодою Москви вирішило перекрити останній шлях втечі до ФРН, тобто кордон між окупаційними секторами Берліна. У неділю на світанку 13 серпня 1961 р. відділи війська та поліції заблокували кордон Східного Берліна, а робітничі бригади розпочали спорудження муру між двома частинами Берліна. Цей день – важлива дата для внутрішньої консолідації НДР. Припинився відплив робочої сили з НДР на Захід. Це уможливило надалі швидкий економічний розвиток НДР, до якого спричинилася допомога інших країн східного блоку, зокрема через постачання робочої сили.

У 1963 р. VI з'їзд СЄПН прийняв програму партії, в якій було оголошено про початок етапу соціалістичного будівництва в НДР, окреслено основні напрямки розвитку країни, найважливішим із яких було створення економічної основи соціалізму. В цей час розпочато економічну реформу, яка передбачала запровадження нової системи планування і керівництва народним господарством. Відмовляючись від теперішніх форм господарювання, автори реформи передбачали створення моделі соціалістичного ринку. Народні підприємства переходили на господарський розрахунок, підвищувалась їх господарська самостійність. VII з'їзд СЄПН (17 – 22 квітня 1967) прийняв п'ятирічний план розвитку, що охоплював період від 1966 по 1970 рр. Економічна реформа дала імпульс для модернізації виробництва та зростання життєвих стандартів. Разом із тим партійне керівництво шукало правових та ідеологічних обґрунтувань осягненого. Це знайшло свій вираз у конституції НДР від 6 квітня 1968 р., у якій були узаконені керівна роль СЄПН, марксизм-ленінізм як панівна ідеологія і постійне вдосконалення суспільної системи соціалізму.

Роблячи кроки на шляху до власної моделі економічної реформи, керівництво НДР, разом із тим, почало займати особну позицію в питаннях ідеології. В. Ульбріхт трактував соціалізм як *“відносно*

самостійну формацію” на відміну від класичного марксистсько-ленінського визначення його як перехідного етапу до комуністичного суспільства. На цій підставі партійне керівництво намагалося обґрунтувати зміну статусу своєї країни в рамках “соціалістичної співдружності”. Висловлювалася думка про необхідність відмови від надмірного політичного та ідеологічного диктату з боку СРСР. Поряд із цією особливою позицією проводу СЄПН окреслилися розбіжності з СРСР і в підходах до німецького питання. Радянський Союз, який виявляв зацікавлення в гарантуванні повоєнного порядку в Європі шляхом міжнародних домовленостей, вбачав один із ключових моментів у реалізації своїх намірів в угодах із Федеративною республікою Німеччиною та стосовно Західного Берліна. В цьому контексті було очевидним також бажання Москви сприяти внутрішньонімецькому врегулюванню. Ці нові тенденції послаблювали позиції В. Ульбріхта, який був противником такої політики. До того ж виявилися труднощі у здійсненні економічної реформи. Планові накреслення на 1969 і 1970 рр. не були виконані. Це спонукало партійне керівництво до посилення централізації влади та планування народного господарства.

Правління Е. Гонеккера. 3 травня 1971 р. В. Ульбріхт був звільнений за “власним проханням” із посади Першого секретаря ЦК СЄПН, ставши почесним головою партії. Його місце зайняв Еріх Гонеккер. Новий керівник партії свого часу очолював Вільну німецьку молодь, а від 1958 р. був членом Політбюро і секретарем ЦК СЄПН. Очолюване Е. Гонеккером керівництво відмовилося від окремої лінії в оцінці соціалістичної формації та від претензій на особливий статус НДР у рамках “соціалістичної співдружності”. Політбюро ЦК СЄПН у постанові від 15 квітня 1971 р. заявило про свою відмову від особливого курсу і про готовність дотримуватися політичної лінії XXIV з’їзду КПРС. Партія підтверджувала свою відданість загальноприйнятим положенням марксизму-ленінізму. Тепер соціалізм знову трактували як першу фазу комуністичної суспільної формації.

Стиль керівництва Е. Гонеккера відзначався на початку більшою еластичністю та поступовим зростанням ролі державного апарату в керівництві країною. Е. Гонеккер змістив акценти в господарській політиці, роблячи дещо більший, ніж раніше, наголос

на задоволення потреб населення і розбудову системи соціального забезпечення. Основна увага в соціальній політиці була спрямована на житлове будівництво, полегшення становища працюючих жінок із дітьми та робітників, що працюють позмінно, на підвищення пенсій, гарантування стабільних цін на товари першої необхідності. Завдяки такій політиці та більшій відкритості економіки НДР на Захід, що сприяло напливу кредитів у країну, вдалося ще раз значно пожвавити у Східній Німеччині господарство, яке у 1971 – 1976 рр. останній раз переживало фазу швидкого зростання.

Режим Е. Гонеккера вдало використав процес розрядки в німецькому питанні, спричинений “новою східною політикою” уряду В. Брандта. Підписання договору між ФРН і НДР у 1972 р. і наступне прийняття у вересні 1973 р. німецьких держав до Організації Об’єднаних Націй було розцінено у Східному Берліні як досягнення однієї з найважливіших цілей – міжнародного визнання НДР. Зростала активність східнонімецького керівництва на міжнародній та внутрішньонімецькій арені. У 1987 р. Е. Гонеккер побував із візитом у Бонні, де його приймали з почестями як голову суверенної держави. До країни надходили західнонімецькі кредити, зростав обсяг торгівлі з ЄЕС. Разом із тим ставало дедалі очевиднішим, що швидко зростає відстань у рівні економічного та цивілізаційного розвитку між НДР та ФРН.

Е. Гонеккер, який у 1976 р. став також головою Державної ради, намагався зміцнити свою владу. Цьому служила розбудова органів державної безпеки як опори режиму. Водночас, щоб послабити впливи Заходу на внутрішню ситуацію в країні, керівництво СЄПН акцентувало на ідеологічних відмінностях двох німецьких держав. Е. Гонеккер висунув тезу про необхідність прискорення процесу творення німецької соціалістичної нації. У жовтні 1974 р. була прийнята нова Конституція НДР. У ній містилося твердження, що НДР є *“соціалістичною державою робітників і селян”*, натомість вилучено звороти про “єдиний” народ, а також про прагнення до “єдності Німеччини”.

Попри те економічна стагнація 80-х років, влада закріпилася бюрократії і почуття замкнутості в НДР викликали серед населення невдоволення. Це робило комуністичний режим вразливим до зміни зовнішніх обставин.

Сильного удару комуністичній системі завдала реформаторська політика 1985 – 1991 рр. радянського лідера Михайла Горбачова, яка різко активізувала протестний потенціал у НДР, надаючи йому вибухового характеру. *Початок перемін* настав у зв'язку з комунальними виборами у травні 1989 р., які, як усі попередні, були сфальшовані, щоби принести вже звичний результат: 98,85% голосів “за”. На цей раз опозиційні групи захисників миру та довіклля, що сформувалися у минулі роки, запротестували, апелюючи до громадськості. Резолюції протесту, навіть невеликі демонстрації та сотні доповідних про злочинні дії у зв'язку з фальсифікацією виборів демонстрували зростання рішучості правозахисників. Невдовзі з'явився новий привід для публічних протестів: у червні 1989 р. власті НДР, одні з небагатьох у світі, відверто підтримали криваву розправу пекінського уряду над китайським демократичним рухом. Такі дії керівництва СЄПН викликали загальне обурення громадян. Всюди у країні формувалися політичні групи, що виступали за демократичні перетворення. У липні розпочато відродження Соціал-демократичної партії, у вересні з'явилися громадські організації “Новий форум” та “Демократія сьогодні”, у жовтні – “Демократичний прорив”. У серпні розпочалися масові втечі молодих мешканців НДР на Захід через Угорщину, яка відкрила свій кордон із Австрією. Влітку та восени 1989 р. цим шляхом скористалися 24,5 тис. осіб. Втікачі переховувалися також у посольствах ФРН у Празі та Варшаві й у постійному представництві ФРН у Східному Берліні.

Криза досягла апогею, коли 6 – 7 жовтня 1989 р. відбулося гучне відзначення 40-ліття НДР, під час якого Е. Гонеккер зігнував напружену ситуацію в країні. М. Горбачов, який прибув до Східного Берліна 6 жовтня, не висловив однозначної підтримки Е. Гонеккера, а закликав СЄПН у співпраці з усіма національними силами “*знайти відповідь на питання, що хвилюють їх громадян*”. Наступного дня, замість святкових демонстрацій, вулиці багатьох міст залила хвиля народних протестів. 18 жовтня Е. Гонеккер відійшов із посади Генерального секретаря ЦК СЄПН, яку зайняв голова Вільної німецької молоді Егон Кренц. 24 жовтня Е. Кренц став головою Державної ради. Однак народні виступи не припинялися. 4 листопада у Берліні відбулася демонстрація за участю

близько 1 мільйона людей, які домагалися вільних виборів, свободи преси і цілковитої свободи переміщень. Державна партія все більше опинялася в ізоляції від суспільства. 7 листопада пішов у відставку голова уряду Віллі Штоф, а наступного дня – все Політбюро ЦК СЄПН. 9 листопада оголошено про відкриття кордону між НДР і ФРН, і натовпи людей взялися за руйнування муру, що ділив Берлін від серпня 1961 р. Новим головою уряду НДР 13 листопада став секретар окружного комітету СЄПН у Дрездені Ганс Модров, який мав репутацію прибічника реформ. Протягом кількох днів грудня СЄПН втратила свою владну позицію. Після того як Народна палата 1 грудня 1989 р. скасувала положення конституції про керівну роль СЄПН, весь ЦК і новообране Політбюро разом із Е. Кренцом 3 грудня пішли у відставку. За три дні після цього Е. Кренц відійшов також із посади голови Державної ради.

8 грудня розпочав свою роботу надзвичайний з'їзд СЄПН. Партію перейменовано на Партію демократичного соціалізму (ПДС), а її генеральним секретарем був обраний Георг Гізі. Партія відмовлялася від претензій на владу та від минулої практики СЄПН.

Тим часом 28 листопада канцлер Г. Коля представив у Бундестазі план об'єднання Німеччини. “Десятипунктовий план”, як його відразу назвали, передбачав ряд заходів на шляху до поступового зближення обох держав: від “негайної конкретної допомоги” для НДР через створення запропонованої Г. Модровим “*договірної співдружності*” до запровадження “конфедеративних структур двох держав у Німеччині з метою створення федерації, федеративного державного порядку у Німеччині”. Всі політичні партії в Бундестазі, за винятком “Зелених”, сприйняли пропозиції канцлера прихильно.

Із основними положеннями плану Г. Коля погоджувався американський президент Джордж Буш, вважаючи, що майбутня Німеччина залишатиметься у складі західного союзу. Натомість радянський лідер М. Горбачов попервах поставився негативно до проекту Г. Коля. Під час телефонної розмови з головою СЄПН-ПДС Г. Гізі він наголосив, що будь-які спроби Заходу обмежити суверенність НДР будуть відкинуті Радянським Союзом.

Однак майбутня доля НДР вирішувалася вже не зовнішніми чинниками, а насамперед у самій Східній Німеччині. 11 грудня майже 300 тис. людей вийшли на вулиці Ляйпціга, багато з них

тримали чорно-червоно-золоті прапори, скандуючи: *“Німеччина! Німеччина!”*. Після повалення берлінського муру мільйони громадян відвідали Західний Берлін та Федеративну республіку. З огляду на отримані при цьому враження люди швидко втрачали інтерес до “іншої”, реформованої НДР. Із гасла *“Ми – народ”* поставав могутній клич *“Ми – один народ”*. Після чотирьох десятиліть на політичний порядок денний раптом ставало питання воз’єднання.

Об’єднання Німеччини

Східнонімецьке суспільство прагнуло до якнайшвидшого об’єднання. Згідно з результатами опитування громадської думки, проведеного на початку лютого 1990 р., за воз’єднання в цей час висловилося 75% східних німців, що перевищило аналогічний показник за листопад 1989 р. на 27%. У січні 1990 р. в НДР з’явилися нові партії: Німецький суспільний союз (НСС), що за своїми програмними засадами стояв близько до баварського ХСС, а також східнонімецька ВДП. Першою формою участі незалежних політичних угруповань у вирішенні питань державного устрою і влади були засідання “круглого столу”, що розпочалися 7 грудня 1989 р. На завершення засідань, 28 січня 1990 р., було вирішено провести 18 березня 1990 р. загальні вільні вибори до Народної палати НДР. За тиждень після цього здійснено реконструкцію уряду Г. Модрова, до складу якого увійшло восьмеро представників опозиційних угруповань.

Коротка виборна кампанія характеризувалася змаганням різних політичних сил, що проходило на тлі напруженої суспільної ситуації. Її особливістю стала заангажованість великих західнонімецьких партій щодо своїх політичних союзників із НДР. Г. Коль після певних вагань підтримав східнонімецький ХДС, який разом із Німецьким суспільним союзом і Демократичним проривом утворив виборний “Альянс за Німеччину”. Ліберальні партії за підтримки західнонімецької ВДП утворили на виборах “Альянс вільних демократів”. Природними союзниками були східна і західна соціал-демократичні партії. Нові ліві та екологічні угруповання створили формування під назвою “Союз 90”. У виборах 18 березня

1990 р. за незвичайно активної участі виборців (93,5%) найбільшого успіху досяг “Альянс за Німеччину”, який отримав 48,05% голосів, СДПН – 21,8%, ПДС – 16,3%, “Альянс вільних демократів” – 5,3%. “Союз 90” здобув лише 2,9% голосів. Таким чином, громадянські групи, які започаткували масовий рух за демократичні перетворення в НДР, почали втрачати вплив у суспільстві.

12 квітня був сформований уряд НДР, що спирався на велику коаліцію партій та угруповань, які увійшли до Народної палати, за винятком “Союзу 90” та ПДС. Уряд очолив голова східнонімецького ХДС Лотар де Мезьєр. Від того моменту вся політична діяльність у НДР була спрямована на об’єднання обох німецьких держав. На передній план тим часом висунулися економічні проблеми, які переживала НДР і які вимагали радикальних заходів. Господарство Східної Німеччини перебувало в стані глибокої кризи і потребувало негайних фінансових ін’єкцій у величезних обсягах, щоб запобігти економічній катастрофі. Тож першочерговим завданням обох урядів стало визначення принципів об’єднання господарських організацій обох держав. 18 травня 1990 р. міністри фінансів підписали відповідний договір, згідно з яким 1 липня того року набрав чинності *валютний і соціальний союз* між ФРН і НДР. Найбільш контраверсійним питанням виявився курс, за яким мав здійснюватися обмін марки НДР на дойчмарку ФРН. Врешті, всупереч спротиву Федерального банку, встановлено, що валютне об’єднання повинно відбуватись у співвідношенні 1:1. Ця засада була дуже вигідною для східнонімецького населення і крайньо коштовною для казни ФРН. За таким курсом обмінювалися всі грошові суми, включно з банківськими депозитами, що не перевищували 4 тис. східних марок. Метою встановлення такої пропорції, яка не відповідала дійсній вартості східної марки, було здобуття прихильності населення НДР і стримування його відпливу на Захід. Заробітна платня, пенсії, орендна плата і банківські вклади понад 4 тис. марок перераховувались у співвідношенні дві східнонімецькі марки за одну західну.

Поряд із переговорами про створення економічного та валютного союзу навесні 1990 р. головною темою дискусій стало питання майбутньої конституції. Як свідчили результати опитування громадської думки, опубліковані наприкінці лютого, більшість західних

(89,9%) і східних німців (84,1%) виступали за прийняття Основного закону ФРН як загальнонімецької конституції. Після виборів до Народної палати 18 березня 1990 р. і це питання було політично вирішено. При уряді ФРН діяв спеціальний комітет “Німецька єдність”, основна робоча група якого займалась опрацюванням питань державних структур і суспільного порядку майбутньої об’єднаної держави. На засіданні комітету 6 квітня йшлося про необхідність підготовки закону про запровадження федерального права у НДР. Але саме прийняття рішення відбулося в Народній палаті. В специфічній атмосфері усвідомлення неминучості ліквідації східнонімецької держави вона 23 липня ухвалила відродити традиційні союзні німецькі землі: Бранденбург, Мекленбург-Форпоммерн, Саксонію, Саксонію-Ангальт і Тюрінгію. Після об’єднання приєднався шостий край – Берлін. 23 серпня 1990 р. східнонімецький парламент більшістю голосів (294 проти 62) ухвалив закон про вступ НДР до ФРН на основі положень західнонімецької конституції, що означало ліквідацію державного устрою НДР і поширення на її території законодавства ФРН.

Однак окрім внутрішньонімецьких процесів, які розвивались у напрямі об’єднання, існував ще важливий зовнішньополітичний аспект, суть якого полягала у відповідальності чотирьох великих держав-переможниць у Другій світовій війні за Німеччину як цілість. 5 травня 1990 р. в Бонні відбулося перше засідання так званої *конференції “2+4”*, тобто міністрів закордонних справ двох німецьких держав і чотирьох великих держав. Наступні зустрічі пройшли в червні у Берліні, в липні за участю міністра закордонних справ Польщі в Парижі і востаннє, на початку вересня, у Москві. В ході зустрічей великі держави підтвердили право німецького народу на самовизначення. Важливе значення для остаточного рішення мала згода радянського керівництва на те, щоби справу приналежності країни до військових та економічних блоків передати на розгляд керівництва об’єднаної Німеччини. На заключному засіданні конференції “2+4” у Москві 12 вересня 1990 р. підписано “Договір про остаточне врегулювання стосовно Німеччини”. В ньому зазначалося, що об’єднана Німеччина не має територіальних претензій до інших держав і не висуватиме їх також у майбутньому. Впродовж 3 – 4 років чисельність німецьких військ мала бути

скорочена до 370 тис. осіб. Передбачалося, що радянські війська будуть виведені з Німеччини до кінця 1994 р. До моменту їх виведення на території НДР могли дислокуватися лише німецькі війська, що не належали до НАТО. Головний сенс договору полягав у відновленні німецької єдності і повного суверенітету Німеччини у її внутрішніх і зовнішніх справах.

24 серпня Бундестаг підтримав рішення Народної палати про приєднання НДР до ФРН і схвалив закон про загальнонімецькі вибори, які були призначені на 2 грудня 1990 р. Представники урядів НДР і ФРН 31 серпня підписали обширний договір про об'єднання обох держав. Договір передбачав, між іншим, входження НДР до Федеративної республіки 3 жовтня 1990 р., утворення з 23 дільниць Західного та Східного Берліну нової федеральної землі – Берліна, прийняття новими федеральними землями Основного закону і права Європейських співтовариств.

Міністри закордонних справ Великої Британії, Франції, США та СРСР 1 жовтня 1990 р. опублікували в Нью-Йорку декларацію, згідно з якою “Договір про остаточне врегулювання стосовно Німеччини” в частині, що стосувалася прав та відповідальності чотирьох великих держав, набрав чинності 3 жовтня 1990 р. Нью-Йоркську декларацію підписали також і міністри закордонних справ німецьких держав, які потім взяли її до відома. Нова німецька держава, яка зберегла назву Федеративна республіка Німеччина, отримала повний суверенітет у день свого об'єднання – 3 жовтня 1990 р.

Об'єднана Німеччина (1990 р. – початок XXI ст.)

Християнсько-ліберальна коаліція на новому етапі.

2 грудня 1990 р. проходили перші парламентські вибори в об'єднаній Німеччині. Дві найбільші партії – ХДС/ХСС (43,8% голосів) і СДПН (33,5% голосів) досягли на них найнижчих виборних показників. Натомість ВДП отримала 11% голосів. Партія “Зелених” (4,8% голосів) і ПДС (0,3% голосів) не досягли у Західній Німеччині прохідного бар'єра, зате у Східній Німеччині “Союз 90/Зелені” отримали 6% голосів, а ПДС – 11,1%. Як наслідок ці партії також провели своїх депутатів до Бундестагу. За

результатами виборів був створений новий коаліційний уряд ХДС/ХСС – ВДП. Федеральним канцлером знову став Г. Колл, віце-канцлером та міністром закордонних справ – Ганс-Дітріх Геншер, який 18 травня 1992 р. пішов у відставку. Віце-канцлером став Юрген Мьоллеман (ВДП), міністром закордонних справ Клаус Кінкель (ВДП).

Головним завданням уряду у внутрішній політиці було *здійснення системної трансформації у Східній Німеччині*. У жовтні адміністративна система НДР була уніфікована з західнонімецькою: замість поділу на округи відновлено п'ять колишніх земель. 14 жовтня тут відбулися вибори до крайових парламентів. У Бранденбурзі перемогу здобули соціал-демократи, в інших чотирьох землях – християнські демократи.

Об'єднання в економічному сенсі означало, між іншим, збільшення ринку і чисельності населення приблизно на 30%, у той час як виробничий потенціал зріс лише на 8%. Реформування східнонімецької економіки передбачало її перехід на ринкові умови розвитку. Ці перетворення відбувалися шляхом приватизації підприємств на комерційній основі. Для реалізації приватизаційних програм було створене Опікунське відомство, до компетенції якого входила приватизація народних підприємств і створення умов для їх функціонування на базі принципів ринкового господарства. Опікунське відомство продавало підприємства та їхні підрозділи під зобов'язання здійснити інвестиції і забезпечити зайнятість. Приватизація у промисловості йшла досить повільно. Низька рентабельність підприємств, що підлягали продажу, стала перешкодою для залучення інвесторів. До березня 1991 р. було приватизовано лише 260 самостійних підприємств і 426 філій та цехів підприємств із 8 тисяч колишніх державних підприємств, які були у підпорядкуванні Опікунського відомства. Доволі успішно Опікунське відомство провело малу приватизацію. Невеликі магазини, кафе, майстерні тощо були вже до кінця 1992 р. повернені колишнім власникам чи їх спадкоємцям або продані на аукціонах за доступними для нових власників цінами.

Роль західнонімецького капіталу у приватизації була вирішальною. За даними на лютий 1992 р., із 6300 приватизованих підприємств лише у 332 випадках був присутній іноземний капітал.

Однак, попри значні труднощі та перешкоди, приватизація до кінця 1994 р. була в основному завершена і Опікунське відомство припинило свою діяльність.

У річичі трансформації східнонімецької економіки відбулася і земельна реформа. Вона була спрямована на відновлення правових та економічних основ приватної власності на землю. Договір про об'єднання ФРН і НДР, а також закон "Про адаптацію сільського господарства" передбачали повернення земельних ділянок колишнім власникам або грошову компенсацію. У ході земельної реформи 90-х років власники земельних ділянок отримали право продавати свої наділи, здавати їх в оренду, передавати у спадок, дарувати, обмінювати на інші. За перші п'ять років проведення аграрної реформи земельний ринок набув динамічності. Щорічно площа сільськогосподарських угідь, що продавалися в нових федеральних землях, у період з 1991 по 1995 рр. зроста майже в чотири рази.

Федеральний уряд задля зрівняння різниць в економічному розвитку двох частин Німеччини вирішив вдатися до трансферу фінансових засобів до нових федеральних земель. Був створений цілий пакет правових регулювань, реалізація яких мала на меті фінансову підтримку перетворень у східних землях. Розмір фінансових засобів, перечислених до нових земель у 1991 – 1995 рр., сягнув величезної суми – близько 848 млрд марок. Окрім трансферу фінансових засобів федеральний уряд призначив великі грошові ресурси на соціальні виплати в нових землях.

Згідно з умовами економічного, валютного і соціального союзу, федеральний уряд прагнув до уніфікації рівня оплати праці в обох частинах Німеччини. У 1990 – 1995 рр. зарплати у Східній Німеччині були підвищені загалом із 34% до 72% від рівня заробітків у Західній Німеччині. Однак продуктивність східнонімецьких підприємств була майже наполовину менша ніж західнонімецьких. А це у висліді вело до зростання цін, збільшення інфляції, хвилі банкрутств східнонімецьких підприємств.

Значна частина східнонімецького виробництва не витримала конкуренції і зупинилася, внаслідок чого було ліквідовано понад 60% робочих місць. Уже в 1991 р. в нових федеральних землях виникло масове безробіття. У результаті рівень безробіття в колишній

НДР у 1995 р. становив 15% робочої сили у Німеччині. Зростає показник безробіття і в цілій Німеччині, який у 1995 р. сягнув 9,3% робочої сили в країні.

Спроби реорганізації і модернізації східнонімецької промисловості виявилися малоефективними. Економічна консолідація спостерігалася лише в деяких регіонах, де традиційно існували сприятливі умови. До них належали насамперед Дрезден, Фрайбург, Ляйпціг, Хемніц, Плауен, Гера та Єна. Зростання інфляції спричинило зниження конкурентності німецького експорту, що разом із зростанням імпорту привело у 1991 – 1992 рр. до дефіциту в балансі поточного обороту. Цей несприятливий розвиток економічної ситуації збігся із зниженням кон'юнктури у світовому господарстві. У результаті в 1993 р. Федеративна республіка увійшла в чергову економічну рецесію. Валовий внутрішній продукт у цьому році знизився на 1,1%. Зниження промислового виробництва у західних землях було значною мірою обумовлене високою вартістю робочої сили. На початку 90-х років робоча година в ФРН у середньому вартувала 45 марок, тоді як в Японії – 30, в США – 24,8, Великій Британії – 22,8 марок. У поєднанні зі сплавами підприємств у соціальні фонди це спричинило збільшення собівартості продукції та зниження припливу іноземних інвестицій до німецької промисловості. У 1994 р. спостерігалася похвалена економічна кон'юнктура. Приріст валового внутрішнього продукту склав 2,9%.

Економічні труднощі значно ускладнили процес взаємної адаптації двох частин Німеччини, збудивши при цьому інші супутні негативні явища в суспільстві. Вже у перші роки возз'єднаної Німеччини вслід за ейфорією прийшли настрої розчарування, взаємної настороженості і роздратування. Десятиліття життя за різних суспільних систем, орієнтація на різні моделі соціальної поведінки і системи життєвих цінностей, психологічні особливості – все це суттєво утруднювало формування єдиної німецької нації. До цього додалася практика прихованої дискримінації східних німців із боку західнонімецьких підприємницьких і політичних середовищ. Уся нова ділова та адміністративна еліта східних земель походила переважно з колишньої території ФРН. У країні, таким чином, окреслився поділ населення на крашу за своїм становищем частину з колишньої ФРН (*Wessi*) і гіршу, з колишньої НДР (*Ossi*).

Попри ліквідацію берлінської стіни в країні зберігся психологічно-політичний поділ між окремими регіонами.

Парламентські вибори до Бундестагу, що проходили 16 жовтня 1994 р., засвідчили явне зниження суспільної довіри до урядових партій і зростання впливів опозиційних партій (за винятком ПДС) серед виборців. ХДС/ХСС отримали лише 41,5% голосів, ВДП – 6,9% голосів, СДПН здобула 36,4% голосів, “Союз 90/Зелені” – 7,35% голосів. Посткомуністична ПДС загалом по країні отримала 4,4% голосів, а в Східній Німеччині – 19,8% голосів, завдяки яким її депутати змогли знову увійти до Бундестагу. Показовим для розуміння зміни співвідношення політичних сил є такий факт: якщо в 1990 р. чисельна різниця між парламентською більшістю та опозицією становила 134 мандати, то після виборів у 1994 р. скоротилася до десяти мандатів.

Парламентські вибори, крім того, виявили зменшення асиметрії і збереження тенденції до *деконцентрації партійної системи*. За їх результатами був утворений новий коаліційний уряд ХДС/ХСС-ВДП, який знову очолив Г. Коля. Посади віце-канцлера і міністра закордонних справ обійняв К. Кінкель. Від травня 1994 р. посаду президента ФРН зайняв представник ХДС Роман Герцог.

У наступні роки християнським демократам не вдалося ні підняти свій рейтинг, ні випрацювати нову програму. Тривале перебування партії при владі (16 років) відзначалося водночас стабільністю керівного складу партії. Так, Г. Коля обіймав посаду голови партії чверть століття – з 1973 по 1998 р., а Вольфганг Шойбле очолював фракцію в парламенті десять років – з 1991 по 2000 р. Паралельно відбулася централізація влади в партії – всі важелі прийняття кадрових і управлінських рішень у 90-х роках у ХДС/ХСС, у Федеральному уряді, у фракції, а часто й у коаліції, концентрувалися в руках Г. Коля та його найближчого оточення: голови фракції В. Шойбле, Генерального секретаря ХДС Петера Гінтце, голови ХСС Тео Вайгеля. Авторитет Г. Коля, із яким у християнських демократів пов’язувалася ціла епоха, був непохитний не лише всередині партії; його персону уособлювала досягнення ХДС/ХСС в очах всієї громадськості. Однак вже перед виборами 1994 р. фактор Г. Коля як творця об’єднання почав селекторально вичерпуватися. Під владно-політичним оглядом

створення єдиного центру прийняття рішень значно посилювало становище партії в структурах влади; представники партії діяли злагоджено й у фракції, і в Федеральному уряді. Але з позицій забезпечення внутрішньопартійної демократії зв'язок верхів партії з низовими організаціями і формування на цій основі рішень опинилися під загрозою, що спричинило не лише відхід членів, але й призводило до значних електоральних втрат.

По-іншому проходив внутрішньопартійний розвиток у СДПН. Три поразки поспіль на парламентських виборах спричинили в партійному середовищі стан перманентного пошуку харизматичного лідера і кандидата на посаду Федерального канцлера. За період із 1990 по 1998 рр. змінилося п'ять керівників партії та три голови парламентської фракції. Ні кандидат на посаду Федерального канцлера Оскар Лафонтен (1990), ні претендент на цей же пост Рудольф Шарпінг (1994) не змогли здобути необхідної підтримки у виборців і відкрити соціал-демократам шлях до урядової влади.

Зовнішня політика Федеративної республіки постала на початку 90-х років перед новими великими викликами. Із здобуттям цілковитого державного суверенітету 3 жовтня 1990 р. зросла також її відповідальність, якої вона не відчувала під час холодної війни, перебуваючи в тіні наддержав. У час важливих політичних рішень світового значення і краху повоєнного європейського порядку, основні прикмети якого – конфлікт між Сходом і Заходом та поділ Німеччини – вже більше не існували, Німеччина знову зайняла своє традиційне геополітичне серединне положення в центрі Європи.

В умовах фундаментальної зміни майже всіх чинників, що мали вплив на систему міжнародних відносин, Федеративна республіка залишалася вірною дотеперішній своїй лінії. У зовнішній політиці вона надалі дотримувалася принципів, що існували до 1989 р.: розвиток європейської інтеграції з особливим акцентом на німецько-французькій співпраці, збереження трансатлантичних відносин із США та активна стабілізаційна політика стосовно Східної Європи і Росії. В центрі, як і раніше, стояло зміцнення європейської спільноти та НАТО.

Зростання ролі воз'єднаної Німеччини у міжнародних справах наочно виявилось вже на початку 90-х років. Під час війни у Перській затоці (січень – лютий 1991) Бонн, з огляду на конституційно-

політичні обмеження стосовно використання Бундесверу за межами ФРН, відмовився надіслати своїх військовиків для участі у воєнній операції під егідою ООН. Зате уряд ФРН взяв на себе значну частку фінансування цієї воєнної акції. Ще більшу самостійність Федеральний уряд продемонстрував у момент початку розпаду Югославії, коли у грудні 1991 р., всупереч спротиву Франції, Великої Британії та США, зважився на визнання державної незалежності Словенії та Хорватії, які вийшли зі складу СФРЮ. ФРН, дотримуючись певної обережності, брала участь у подальших миротворчих заходах ООН. У 1992 р. німецькі санітарні відділи були надіслані до Камбоджі; наступного року зв'язківці, санітари та сапери з ФРН брали участь у миротворчій акції "голубих шоломів" ООН у Сомалі. Врешті Федеральний конституційний суд 12 липня 1994 р. прийняв рішення, яким визнавав правомірною участь Бундесверу в гуманітарних та військових акціях поза межами території країн НАТО. Після цього Федеративна республіка дістала можливість широкої участі в різних формах діяльності, спрямованої на зміцнення міжнародної безпеки. Так, вже невдовзі, 6 грудня 1995 року, Бундестаг більшістю голосів ухвалив рішення про скерування відділів Бундесверу до складу військових частин НАТО, які здійснювали миротворчу акцію у Боснії та Герцеговині.

Разом із тим Німеччині випала провідна роль у стабілізації Східної Європи. Федеральний уряд у своїй різноплановій діяльності надавав допомогу у зміцненні демократії, піднесенні економіки та поліпшенні життєвих умов у країнах Центрально-Східної Європи. Федеративна республіка стала одним із найважливіших торговельних партнерів країн регіону. Безумовним пріоритетом східного напрямку зовнішньої політики об'єднаної Німеччини став конструктивний формат відносин із Росією. Важливе значення для цього мав візит Г. Коля до Москви в грудні 1992 р. У серпні 1994 р. було завершено виведення російських військ із Німеччини.

Німеччина однією з перших західних держав уже 26 грудня 1991 року визнала незалежність України. А 17 січня 1992 року між двома державами були встановлені дипломатичні відносини. 18 лютого посол ФРН у Києві Геннеке фон Бассевітц вручив свої вірчі грамоти й став першим послом іноземної держави в Україні. 16 березня розпочало свою роботу посольство України в Бонні.

яке очолив Юрій Костенко. Між обома країнами розвивається широкомасштабна співпраця в політичній, економічній, військовій, культурній, освітній, науковій галузях. Виразним індикатором стану двосторонніх відносин є взаємні візити найвищого керівництва держав. У липні 1995 р. відбувся візит Президента України Леоніда Кучми до ФРН. На початку вересня 1996 р. Київ відвідав Федеральний канцлер Г. Коль.

“Червоно-зелена” коаліція”. Кульмінаційним моментом у розвитку партійно-політичної системи об’єднаної Німеччини були вибори 1998 р. Правляча коаліція партій ХДС/ХСС – ВДП підходила до виборів ослабленою; давалися знаки труднощі в процесах інтеграції двох частин Німеччини і негаразди в соціально-економічній політиці уряду.

Позиції СДПН під час виборної кампанії були значно сильнішими. Це був історичний шанс для партії змінити свій багаторічний опозиційний статус. Новим лідером партії на виборах став Гергард Шрьодер. У передвиборній боротьбі СДПН використовувала подвійну стратегію: утримати свій постійний електорат і здобути голоси виборців, що вагаються. У передвиборній програмі 1998 р. партія не прив’язувала себе до жодного можливого партнера в коаліційній взаємодії: не виключала можливості як великої коаліції з ХДС/ХСС, так і співпраці зі “Союзом 90/Зелені”.

Вибори до Бундестагу 27 вересня 1998 р. знаменували закінчення “ери Коля”. СДПН за результатами виборів (40,9% голосів, 298 мандатів) удруге у своїй історії (після 1972 р.) створила найсильнішу фракцію у Бундестазі; ХДС і ХСС змушені були задовольнитися найнижчим від 1949 р. результатом – 35,2% (245 мандатів). “Союз 90/Зелені” досягли 6,7% голосів (47 мандатів) і отримали шанс створити разом із СДПН коаліцію та взяти участь у роботі уряду. Вперше п’ятивідсотковий бар’єр змогла подолати ПДС (5,1%). ВДП одержала 6,2% голосів. Таким чином, була створена “червоно-зелена” коаліція. Новим канцлером Німеччини став Г. Шрьодер (СДПН), віце-канцлером і міністром закордонних справ – Йюшка Фішер (“Союз 90/Зелені”), міністром фінансів – О. Лафонтен (СДПН). Партія “Зелених” перетворилася з крайнього опозиційного угруповання на урядову партію, відповідальну за ситуацію в країні. 19 квітня 1999 р. Бундестаг розпочав

свої засідання у будинку Райхстагу в Берліні. У травні 1999 р. президентом ФРН було обрано соціал-демократа Йоганнеса Рау.

Тим часом перед СДПН постала *проблема внутрішньопартійної єдності* задля забезпечення максимальної координації дій представників партії в уряді, парламентській більшості, в коаліційних переговорах. Перший рік урядування СДПН позначився загостренням внутрішньопартійного протистояння між т. зв. “модерністами” на чолі з федеральним канцлером Г. Шрьодером та “традиціоналістами”, яких очолював голова партії О. Лафонтен. Принциповою відмінністю між ними було те, що “традиціоналісти” виступали за збереження СДПН як масової “лівої народної партії”, що опирається на трудові верстви і традиційні принципи соціальної демократії. Тоді як “модерністи” пропонували сучасне трактування соціальної справедливості, запозичивши ряд неоліберальних положень з орієнтацією на “новий центр” – економічні прошарки в середньому класі. В політичній практиці “модерністи” робили акцент на значних змінах у системі соціального забезпечення, на партнерстві між бізнесом і урядом, на нових формах державного управління. Все це, звичайно, ускладнювало процес здійснення цілісної урядової політики. Лише з відставкою О. Лафонтена та зосередженням у руках Г. Шрьодера посад Федерального канцлера і голови партії в квітні 1999 р. внутрішньопартійна і персональна поляризація пом’якшилася, знаменуючи водночас перемогу курсу “модерністів”.

У *соціально-економічній політиці* уряд Г. Шрьодера використовував досвід британського прем’єр-міністра Т. Блера. Її основними складовими стало зниження податків на компанії, забезпечення гнучкості ринку праці та зміни тривалості робочого дня, скорочення витрат на оплату праці, модернізація суспільного сектора економіки.

На чергових виборах до Бундестагу 22 вересня 2002 р. “червоно-зелена” коаліція домоглася нового успіху: СДПН одержала 38,5% голосів (251 мандат), “Союз 90/Зелені” – 8,6% голосів (45 мандатів). Але перевага урядової коаліції, порівняно з попередніми виборами, значно зменшилася. Конкуренти з християнсько-демократичного табору – ХДС/ХСС – здобули 248 мандатів. ВДП – 47 мандатів. Г. Шрьодер знову був обраний Федеральним канцлером. У цей час країна переживала економічну та соціальну

кризу, симптоми якої стали очевидними ще від середини 1990-х років. Знизилися темпи економічного зростання: 2002 р. вони становили лише 0,4%. Високого рівня досягла і продовжувала зростати державна заборгованість. Масовим стало безробіття. На ринку праці у 2003 р. налічувалося 4,6 млн безробітних, з яких 562 тис. – молодь до 25 років. Відбувалося стрімке старіння населення.

У березні 2003 р. уряд представив у Бундестазі масштабну програму реформування ринку праці та соціальної системи. Програма, сформульована під титулом “Агенда 2010”, передбачала, з одного боку, зниження податків для громадян, збільшення інвестицій в освіту й дослідництво, покращення стартових умов для малих підприємств та спрощення приписів для зайнятості представників низки професій, звільнення комунальних бюджетів від частини соціальних виплат та надання кредитів комунам, стимулювання більшої конкуренції у сфері охорони здоров'я, створення 100 тис. місць для молодих практикантів тощо. Але разом з тим урядова програма включала низку непопулярних заходів, а саме – скорочення видатків у сфері страхування з безробіття, соціальної допомоги та медичного страхування, а також спрощену процедуру звільнення працівника. Урядовий проект реформ викликав гостру критику, особливо в лавах соціал-демократичної партії. Опоненти Г. Шрьодера характеризували запропоновані ним непопулярні заходи як “демонтаж соціальної держави”. Однак реформістські зусилля “червоно-зеленої” коаліції не давали очікуваних результатів. Надалі зростала кількість безробітних: із 11,7% у 2004 р. до 13% (старі федеральні землі – 11%, нові федеральні землі – 20,6%) у 2005 р.

Центральним напрямком у зовнішньополітичній діяльності федерального уряду був розвиток європейської інтеграції. ФРН відіграла провідну роль у реалізації Маастрихтського договору 1991 р. Згідно з домовленостями членів ЄС, від 1 січня 1999 р. розпочалося творення європейського економічного і валютного союзу з Європейським центральним банком і спільною валютою – “Євро” та запровадження спільної зовнішньої політики й політики безпеки. ФРН брала активну участь у миротворчих акціях ООН. У жовтні 1998 р. Бундестаг дав згоду на участь німецьких військових у воєнній операції НАТО в югославській провінції Косово, де йшла громадянська війна. У січні 2002 р. відділи Бундесверу

були надіслані до Афганістану, і введені до складу міжнародного військового контингенту під мандатом ООН, який мав завдання забезпечення безпеки в країні. Прикметною подією у зовнішній політиці була принципова відмова Г. Шрьодера від участі німецьких відділів у військовій операції НАТО проти режиму Саддама Гусейна в Іраку у 2003 році.

“Велика коаліція”. У результаті позачергових парламентських виборів 18 вересня 2005 р. склалася “патова ситуація” між двома коаліційними таборами: ні ХДС/ХСС-ВДП, ні СДПН-“Союз 90/Зелені” не отримали необхідної більшості депутатських мандатів для формування уряду. ХДС/ХСС набрали 35,2% голосів (226 мандатів), СДПН – 34,3% голосів (222 мандати), ВДП – 9,8% голосів (61 мандат), “Союз 90/Зелені” – 8,1% голосів (51 мандат), ПДС – 8,7% голосів (54 мандати). Після двомісячних напружених переговорів між провідними партіями в листопаді 2005 р. досягнуто угоди про утворення “великої коаліції” між СДПН і ХДС/ХСС. Канцлером уперше в історії Німеччини стала жінка – голова ХДС Ангела Меркель. Уряд базувався на паритетному представництві партій-учасників. До складу уряду входили 7 міністрів від СДПН і 6 міністрів від ХДС/ХСС. Віце-канцлером і міністром праці в уряді став Франц Мюнтеферінг (СДПН), який у листопаді 2007 р. вийшов із уряду з особистих мотивів.

Утворення “великої коаліції” засвідчило, що важливим чинником у коаліційній стратегії німецьких партій в даному випадку виступили не стільки політично-ідеологічні розбіжності в програмах великих партій, скільки тактичні міркування, система стійких зв’язків між колишніми партнерами по коаліції. Однак “велика коаліція” – вимушене утворення, стійкість і тривалість якого залишається під питанням із огляду на значні програмно-ідеологічні відмінності.

У внутрішній політиці А. Меркель мала намір продовжити курс реформ Г. Шрьодера, але “іншими способами”. Серед важливих внутрішньополітичних заходів уряду А. Меркель було проведення у вересні 2006 р. *реформи федералізму*, яка внесла найбільші від часу заснування ФРН зміни в Основний закон країни. По-новому були врегульовані відносини між федерацією і землями. А. Меркель ставить собі за мету створення робочих місць та підтримку економіки за рахунок зменшення соціальних допомог. Та

попри ці наміри перші роки її перебування на посаді збіглися з масовими звільненнями працівників таких корпорацій як “Airbus”, “Nokia”, “Siemens”. У перші роки правління “великої коаліції” в економіці Німеччини настало пожвавлення, почав зростати рівень зайнятості. Однак безробіття надалі залишається масовим: чисельність безробітних у 2006 р. становила 10,8% робочої сили, при тому у старих федеральних землях цей показник становив 9,1%, а в нових землях сягнув 17,3%. У 2007 р. зростання економіки становило 2,5%. Однак у 2008 р. економічний розвиток сповільнився, а восени країна вступила в смугу *економічної рецесії*. Початок їй поклала фінансова криза, перші вияви якої спостерігалися вже наприкінці літа. Тоді великих втрат зазнала низка земельних банків та деякі іпотечні банки. На підтримку банківської сфери виступив уряд, який почав виділяти кошти для порятунку тих банків, що опинилися на межі краху. 13 жовтня кабінет міністрів прийняв перший антикризовий пакет в обсязі 500 млрд євро, основне призначення якого – стабілізація фінансового ринку в країні.

Тим часом восени 2008 р. банківська криза наблизилася до реального сектора економіки. Першими про зменшення продажів оголосили автомобілебудівні підприємства, які почали переводити своїх працівників на скорочений робочий графік. Припинили роботу десятки підприємств хімічного концерну *BASF*. Поглиблення кризи наприкінці року сповільнило темпи зростання ВВП у 2008 р. майже удвічі. Економіка Німеччини зросла у цьому році лише на 1,3%.

Німеччина брала участь у спільних зусиллях країн Європейського союзу, спрямованих на подолання кризи. На зустрічі у верхах 12 грудня 2008 р. Євросоюз прийняв пакет заходів для стимулювання кон'юнктури на суму 200 млрд євро. Берлін готовий виділити для цих цілей 50 млрд євро. Антикризова програма уряду, що має на меті підтримання економіки на тлі глобальної фінансово-економічної кризи, передбачає низку узгоджених заходів: зниження прибуткового податку, зменшення внесків у лікарняні каси, підтримання системи освіти, збільшення допомоги з безробіття для громадян із дітьми та ін.

Найскладнішою внутрішньою проблемою держави надалі залишається справа практичного об'єднання двох частин Німеччини.

Держава за 17 років вклала в соціальну сферу, розвиток інфраструктури, освіту, будівництво східних земель величезні кошти на загальну суму близько 1,5 трильйона євро. Однак ці зусилля не дали очікуваних наслідків. Модернізація виробництва спричинила безробіття; у пошуках працевлаштування найактивніша частина населення уже вирушила й продовжує виїжджати на Захід. Тобто якість робочої сили, порівняно із Західною Німеччиною, ще більше впала, через що і без того низька інвестиційна привабливість східних земель знизилася. Загальна демографічна тенденція на землях колишньої НДР невтішна. Ще за часів соціалізму природний приріст був нульовим, а після об'єднання і зовсім став негативним. Народжуваність знизилася, до чого додалася еміграція. Внаслідок всього цього за останні 17 років кількість населення Східної Німеччини скоротилася на 17%.

У зовнішній політиці уряду А. Меркель домінували традиційні напрямки. А. Меркель демонструвала послідовну підтримку американського курсу. Уряд продовжував лінію на розвиток європейської інтеграції. Безумовним успіхом німецької політики було опрацювання та ухвалення під час головування Німеччини у Раді Європейського Союзу в першій половині 2007 р. Договору, що має на меті замінити європейську конституцію. У квітні 2008 р. Європейський договір ратифікував Бундестаг.

Уряд "великої коаліції" підтримує приязні стосунки з Ізраїлем. 18 березня 2008 р. А. Меркель виступила з промовою в Кнессеті Ізраїлю, яку розпочала на івриті. Вона підкреслила історичну відповідальність Німеччини перед Ізраїлем, зазначивши при цьому, що безпека єврейської держави входить в інтереси Німеччини.

А. Меркель, будучи в опозиції, критикувала Г. Шрьодера за надмірну підтримку російського президента Володимира Путіна і твердила, що займе жорсткішу позицію стосовно Росії в разі її обрання на посаду канцлера. Однак, після того, як А. Меркель очолила уряд ФРН, німецько-російські відносини не зазнали жодних особливих змін. Характер цих стосунків суттєво позначається, зокрема, на ставленні Німеччини до України.

Уряд Німеччини доволі стримано ставиться до євроатлантичних намірів та прагнень України. Зміні цього становища не сприяє обмін візитами найвищих керівників обох держав. 8 лютого 2007 р.

з офіційним візитом Німеччину відвідав Президент України Віктор Ющенко. 21 липня 2008 р. столицю України відвідала Ангела Меркель. Візит канцлера, який тривав кілька годин, за оцінками спостерігачів, носив чисто символічний характер.

Головною подією у внутрішньополітичному житті Німеччини 2009 р. стали чергові парламентські вибори. Готуючись до виборів, провідні політичні сили сформуваали свої політичні програми, основне місце в яких відводилось планам подолання наслідків економічної кризи. Основним пунктом урядової програми партійного союзу ХДС/ХСС, очолюваного А. Меркель, став проект податкової реформи, яку передбачено здійснити у два етапи. Реформа покликана послабити податкове навантаження на родини з середнім та низьким доходами. Прибутковий податок у процесі реалізації реформи має бути знижений з 14% до 13%, а в подальшому до 12%.

Суперники християнських демократів з лівоцентристського табору йшли на вибори зі своїми планами боротьби з наслідками кризи. СДПН, кандидатом на пост канцлера від якої виступав Франк Вальтер Штайнмаєр, висунула програму, що передбачала створення 4 млн робочих місць до 2020 р. шляхом інвестицій в екологічно чисті джерела енергії та підвищення кваліфікації звільнених робітників.

Виборча кампанія проходила за явної переваги впливів серед громадянства блоку ХДС/ХСС та його лідера А. Меркель. Опитування громадської думки свідчили, що християнських демократів підтримують 36% респондентів, що забезпечувало їм комфортний відрив від соціал-демократів (23%). Ще вищим був особистий рейтинг А. Меркель: понад 60% населення вважали, що вона повинна залишитися при владі. Зате її конкурент у боротьбі за посаду канцлера – Ф. В. Штайнмаєр мав рейтинг популярності лише близько 20%.

Такі показники довіри до А. Меркель були в очевидній суперечності з проблемами, які переживала країна в період її правління. Число безробітних перевищило 3, 5 млн осіб, німецький експорт надалі страждав від світової економічної кризи. Доволі болісною для німецького суспільства виявилася справа участі ФРН у війсьній акції НАТО в Афганістані. Німецький військовий контингент втратив на той час в цій азійській країні 35 осіб. Високий рейтинг

А. Меркель був обумовлений, значною мірою, манерою її особистої поведінки, що проявлялася як у провадженні державних справ, так і в образі, в якому вона постала перед суспільством. Німцям, ймовірно, імпонували такі риси характеру канцлера, як статечність, вагомість і діловитість. Звичайно, не міг не вплинути на результати виборів і той факт, що всередині 2009 р. спостерігалися певні ознаки виходу країни з кризи.

27 вересня 2009 р. відбулися вибори до бундестагу. За їхніми результатами ХДС отримав 33, 8% голосів, СДПН – 23%, ВДП – 15%, Ліва партія – 12%, “Союз/90 Зелені” – трохи більше 10%. Бундестаг знову офіційно переобрав А. Меркель на пост федерального канцлера. 24 жовтня вона обнародувала склад нового уряду, до якого увійшли вісім представників ХДС, три міністерські портфелі отримав союзник ХДС – Баварський ХСС, п’ять – ВДП. Пост міністра закордонних справ посів лідер ВДП Гідо Вестервелле; міністерство оборони очолив один із найпопулярніших німецьких політиків, представник ХСС – 37-річний Карл-Теодор цу Гуттенберг. Міністром економіки став досвідчений політик Вольфганг Шойбле (ХДС).

Серед головних пріоритетів уряду – зниження податків, надання пільгових кредитів для середнього бізнесу, виділення субсидій на програми капітального ремонту будівель, субсидювання будівництва доріг, підтримка проблемних банків. Кабінет заявив про готовність піти на це навіть коштом подальшого збільшення державної заборгованості. Загалом у ФРН в 2010 р., згідно з прийнятим бюджетом, запланований рекордний в історії країни бюджетний дефіцит – 80, 2 млрд євро або близько 6% прогнозованого ВВП. Серед соціальних заходів уряду передбачається, зокрема збільшення розмірів допомоги на дітей з 164 до 184 євро.

У зовнішній політиці кабінету А. Меркель наголос зроблено на співробітництво зі Сполученими Штатами, на євроінтеграцію та формування спільної оборонної політики в рамках НАТО. У діяльності нового уряду окреслилося традиційне в історії змагання між міністром закордонних справ і канцлером у визначенні зовнішньополітичного курсу країни. Федеральний канцлер А. Меркель за чотири роки “великої коаліції” змогла закріпити за собою вирішальні позиції у керівництві зовнішньою політикою, відтіснивши на другий план у цій справі партнера по коаліції

Ф. В. Штайнмаєра. Ця тенденція спостерігається у намаганні канцлера розбудувати особисте, інституційне та партійно-політичне домінування і в зовнішньополітичній діяльності нового коаліційного кабінету. Проте амбіційний Г. Вестервелле, який бачить себе спадкоємцем Г.-Д. Геншера, має намір знову перетворити МЗС на керівну інституцію зовнішньої політики. Серед пріоритетів своєї діяльності на посаді міністра він виділив східну політику та справу роззброєння. В річищі цих замірів Г. Вестервелле обрав місцем свого першого закордонного візиту Варшаву, намагаючись акцентувати значущість німецько-польських взаємин у такий спосіб, щоб підняти їх до рівня німецько-французьких. *“Нашим завданням, – наголошував він перед німецькими дипломатами, – є досягнення однакової якості у відносинах зі східними і західними членами ЄС”*. Активізацію діяльності зовнішньополітичного відомства та його керівника засвідчують численні візити Г. Вестервелле до низки країн у різних частинах світу: Бельгії, Франції, США, Афганістану, Російської Федерації, Ізраїлю, Японії, КНР та ін.

Контрольні питання

1. Назвіть основні відмінності окупаційної політики СРСР і країн Заходу стосовно Німеччини.
2. Охарактеризуйте повоєнну соціально-економічну ситуацію в переможній Німеччині.
3. Визначте чинники, що привели до розколу Німеччини на дві окремі країни.
4. Вкажіть на особливості політичного устрою ФРН і НДР.
5. Визначте суть західнонімецького "економічного дива".
6. З'ясуйте позицію ФРН стосовно інтеграційних процесів у Європі.
7. Визначте суть "доктрини Галльштайна".
8. Проаналізуйте перебіг Берлінської кризи та її наслідки.
9. Порівняйте політику урядів "малої" і "великої коаліції" у ФРН.
10. Визначте суть неоконсервативного курсу Г. Коля.
11. Назвіть події, які засвідчили кризу сталінської моделі соціалізму в НДР у 1950 – 1960-х рр.
12. Охарактеризуйте політику НДР за правління Е. Гоннекера.
13. Визначте чинники, що сприяли об'єднанню Німеччини.
14. Охарактеризуйте процес об'єднання Німеччини.
15. Означте труднощі внутрішнього життя, з якими зіткнулись уряди об'єднаної Німеччини.

Розділ 9. Італія

Повоєний розвиток. Проголошення республіки. Італія капітулювала у вересні 1943 р. Однак на цьому війна для неї не завершилася. Країна виявилася поділеною. Після звільнення у червні 1944 р. Риму король Віктор Еммануїл III (на престолі з 1900) передав свої владні повноваження міському Комітету Національного Визволення, голова якого Івано Бономі згодом був обраний прем'єром. Північна Італія в цей час все ще перебувала під німецькою окупацією. Тут під керівництвом локальних Комітетів Національного Визволення розгорнувся рух Опору. Визволення цієї частини Італії відбулося 29 квітня 1945 р., коли представники німецької армії підписали акт капітуляції, що мав увійти в життя 2 травня. Таким чином, Друга світова війна остаточно завершилася для Італії 2 травня 1945 р.

Війна завдала Італії значних людських втрат (загинуло понад 400 тис. осіб) та матеріальної шкоди (національне багатство країни зменшилося на третину). Обсяг промислового виробництва становив 40% довоєнного, а сільського господарства – 60%. Були знищені дороги, комунікаційні мережі, зруйновано понад 8 тис. мостів, 70% портового обладнання. Лише восени 1945 р. вдалося запустити перші поїзди з Риму до Північної Італії. Особливо відставала в економічному розвитку Південна Італія (6 областей південної частини Апеннінського півострова та острови Сицилія і Сардинія), частка якої в загальній чисельності населення Італії складала близько 38%. Ця частина країни найбільше відчувала брак сировини, передусім вугілля, що перешкоджало відновленню виробництва. Національна грошова одиниця – ліра – знецінилася: грошей в обігу було у 19 разів більше, ніж до війни, а індекс цін зріс в 20 разів. На продукти харчування було запроваджено карткову систему. Денна норма хліба становила 200 грамів. Вартість життя перевищила довоєнний рівень у 40 разів. Безробіття охопило 2 млн осіб.

Вирішення проблем подолання повоєнної розрухи, стабілізації економічного та політичного життя країни було неможливе без формування органів центральної та місцевої влади. Період тривалого поділу території країни поглибив суперечності в італійському суспільстві. Південь не мав досвіду німецької окупації, тому настрої в цьому регіоні були помірковані: населення не бажало кардинальних і рішучих змін. На півночі під впливом досвіду руху Опору та боротьби з гітлерівцями суспільство було налаштоване більш радикально. Тодішня газета *“Italia Libera”* (“Вільна Італія”) писала: *“Північ вимагає Італії без монархії, без Бономі, без промислових монополістів, без латифундистів, Італії, в якій народ сам буде собі керувати і працівники отримають контроль над виробництвом”*. В Італії очікували, що цей, як тоді висловлювалися, “вітер з півночі” охопить всю країну. Однак італійське суспільство сконцентрувало свої зусилля на вирішенні, передусім, економічних проблем. До того ж революційність деяких політичних сил стримувала позиція союзників – Великої Британії та США, які на початках не передали всієї повноти влади в північній Італії урядові І. Бономі, побоюючись зростання лівих впливів.

Політична система Італії відзначалася багатопартійністю. Ліве крило представляли Італійська комуністична партія (ІКП, створена в 1921 р., на початку 1945 р. налічувала 400 тис. осіб, лідер Пальміро Тольятті), Італійська соціалістична партія пролетарської єдності (ІСППЄ, назва прийнята Італійською соціалістичною партією у серпні 1943 р.; 700 тис. осіб; з 1947 р. – ІСП, лідер П'єтро Ненні, який в 1952 р. став лауреатом радянського відповідника Нобелівської нагороди миру – міжнародної Сталінської премії “За зміцнення миру між народами” (25 тисяч доларів); після вторгнення радянських військ в Угорщину в 1956 р. П. Ненні переглянув свої погляди стосовно комуністичної ідеології та повернув Сталінську премію) та Партія дії (створена в 1942 р., саморозпустилася у 1947 р., лідер Ферруччо Паррі), що намагалася поєднати в своїй програмі ідеї лібералізму, демократії та немарксистського соціалізму. Позицію центру між лівими і правими партіями займала Християнсько-демократична партія (ХДП, утворена в 1943 р. політиками, пов'язаними свого часу з Італійською народною партією 1919 р.). ХДП (лідер із 1944 р. Альчіде Де Гаспері) відстоювала

республіканську систему в країні та ідею широких соціальних реформ у дусі християнських принципів, виступала за надання автономії окремими регіонам, мала підтримку Ватикану, що сприяло розширенню її соціальної бази. ХДП представляла собою масову католицьку партію (близько 1 млн осіб), що виступала виразником інтересів широких верств суспільства. Праве крило займала Італійська ліберальна партія (ІЛП, заснована в 1848 р., відновила діяльність у 1944 р., лідер Бенедетто Кроче), що висловлювалася за відновлення демократії дофашистського періоду зі збереженням монархії.

У червні 1945 р. був сформований коаліційний антифашистський уряд із представників усіх партій Комітету Національного Визволення на чолі з лідером Партії дії, організатором руху Опору Ферруччо Паррі. Це був чи не найрадикальніший уряд в історії Італії. Розгорнувся процес дефашизації та демократизації Італії, що розпочався ще в роки Другої світової війни: внаслідок двірцевого перевороту 25 липня 1943 р. Беніто Муссоліні був усунутий від влади й кабінет міністрів очолив маршал П'єтро Бадольйо. Через два дні були розпущені фашистська партія, масові фашистські організації: Велика фашистська рада, Особливий трибунал, Інститут фашистської культури. Припинила своє існування Палата фашизму та корпорацій. Рішенням уряду від 5 серпня ліквідовувалися корпорації. Оголошувалась амністія політв'язням. За сприяння гітлерівських військ на півдні країни у вересні 1943 р. в Ломбардії була утворена Італійська соціальна республіка зі столицею в курортному місті Сало ("Республіка Сало"). На противагу відродженню неофашизму на півдні країни, на півночі за сприяння англо-американської військової адміністрації відбувалися процеси дефашизації та демократизації. У жовтні 1944 р. на нараді міністрів закордонних справ США, Великої Британії та СРСР у Москві було прийнято "Декларацію про Італію", в якій викладалася деталізована програма дефашизації. Зокрема йшлося про ліквідацію всіх фашистських установ та організацій, притягнення до кримінальної відповідальності всіх, хто активно співпрацював із тоталітарним режимом.

Після звільнення Італії був створений спеціальний Верховний комісаріат із дефашизації та розпочалися розслідування і чистки державного апарату, які, проте, не мали систематичного характеру. За офіційними даними кількість засуджених фашистів, звинувачених у порушенні правових норм, становила 1732 особи.

Кабінет Ф. Паррі ухвалив низку важливих декретів і серед них – про порядок створення нової демократичної держави. Проте коли Ф. Паррі почав наполягати на прискоренні проведення референдуму з питання форми державного ладу та проведенні виборів до Установчих зборів, які мали ухвалити нову Конституцію, проти нього виступили ліберали з півдня Італії. Це призвело до відставки в листопаді уряду Ф. Паррі.

Центром консолідації демократичних сил стала Християнсько-демократична партія. У грудні 1945 р. коаліційний уряд (партії антифашистської коаліції – соціалісти, комуністи та християнські демократи) очолив лідер ХДП Альчіде Де Гаспері (залишався на посаді прем'єра при численних змінах уряду до 1953 р.) – перший католицький прем'єр-міністр Італії з часу об'єднання. Провідні позиції в уряді обійняли праві, завдяки чому вже в січні 1946 р. італійський уряд отримав формальний контроль над Північною Італією. Репресії проти фашистів були послаблені, у березні 1946 р. ліквідований Верховний комісаріат із дефашизації, раніше заарештовані потрапили під амністію, оголошену влітку того ж року.

Роль тимчасового парламенту з 25 вересня 1945 р. до 1 червня 1946 р. виконувала Національна Консульта, в якій були представлені всі антифашистські партії. Вона складалася з 430 осіб, а її головою був обраний дипломат Карло Сфорца.

У 1946 р. ухвалений новий виборний закон, який розширив контингент виборців більше ніж у двічі; вперше право голосу було надано жінкам. Навесні 1946 р. були проведені вибори до місцевих органів влади, перевагу на яких здобули християнські демократи.

Однією з важливих проблем перших післявоєнних років стало *питання про форму державного ладу*. Монархія була скомпрометована співпрацею з фашизмом. 2 червня 1946 р. відбувся всенародний референдум із питання державного устрою Італії, участь у якому взяло 89% населення (цей день став національним святом – Днем Республіки). Вперше свою позицію декларували жінки. Більшість італійців – 12,7 млн (54,3%) проти 10,7 млн (45,7%) – висловилися за республіку. Голоси на підтримку республіканського устрою, головним чином, зосереджувалися на півночі та в центрі Італії, монархію підтримав Південь країни (понад 63% виборців). Не справило враження на італійців запізніле зречення (9 травня 1946) королем

Віктором Еммануїлом III престолу на користь свого сина Умберто. Італійці називали нового монарха “травневим королем”.

Одночасно з референдумом було проведено вибори за пропорційною системою до Установчих зборів (222 депутати), участь у яких взяло 23 млн осіб (82,8% населення). Перемогу отримала Християнсько-демократична партія (35% голосів, приблизно рівна кількість на Півночі та Півдні країни), що зберігала провідні позиції в політичному житті країни до початку 90-х років. Друге місце посіла Італійська соціалістична партія пролетарської єдності (близько 21%). Третю позицію зайняла Італійська комуністична партія (близько 19%). Таким чином, близько 80% місць отримали антифашистські та демократичні сили. Найбільша відмінність у голосуванні між Північчю та Півднем країни проявилася у кількості голосів, поданих за ІСП (відповідно 26,9% та 10,5%) та лібералів (3,1% та 14%). П'ять членів Установчих зборів згодом були обрані президентами республіки: Луїджі Ейнауді (1948 – 1955), Джованні Гронкі (1955 – 1962), Антоніо Сеньї (1962 – 1964), Джузеппе Сарагат (1964 – 1971), Джованні Леоне (1971 – 1978).

Італія була проголошена республікою 18 червня 1946 р. Умберто II залишив територію країни, оселившись у Португалії. Після оголошення республіки Установчі збори передали функції Тимчасового глави держави відомому правнику, представнику Італійської ліберальної партії Енріко Де Нікола (1946 – 1948). Для підготовки проекту конституції Установчі збори створили “комісію 75-ти”.

На початку 1947 р. соціалістична партія пережила розкол: більшість на чолі з П. Ненні виступала за тісну співпрацю з комуністами; праве, більш помірковане, крило висловилося проти такої позиції (лідер Джузеппе Сарагат). На січневому 1947 р. з'їзді в Римі прихильники скандинавської моделі соціалізму створили нову Соціалістичну партію італійських робітників (*Partito Socialista dei Lavoratori Italiani*). Прихильники курсу П. Ненні повернулися до старої назви партії – ІСП.

Водночас загострилися суперечності всередині правлячої коаліції, яку на той час склали християнські демократи, соціалісти та комуністи. У травні 1947 р. урядова криза завершилася створенням однопартійного уряду християнських демократів на чолі з А. Де Гаспері.

У грудні 1947 р. “комісією 75-ти” Установчих зборів було завершено роботу над проектом конституції, що розпочалася ще 1 березня. За цей час відбулося 347 засідань. До 139 статей було внесено 1603 поправки, участь у дискусії взяло понад 270 осіб. Конституція являла собою результат складного компромісу між різними політичними силами, що брали участь у русі Опору. Італія мала бути “демократичною республікою, що базується на праці”. Приватна власність зберігалася, але передбачався суспільний і політичний контроль над економікою. Оголошувалася свобода думки, слова і друку, але зберігалася цензура. Гарантувалася свобода віровизнання і незалежність держави від Церкви, водночас до статті 7 Конституції було включено Латеранські угоди 1929 р., які надавали Католицькій Церкві привілейований статус та забороняли розлучення. Ліві піддали гострій критиці дану статтю, але при голосуванні комуністи підтримали її. На їхню позицію вплинуло прагнення продовжити співпрацю та зберегти свою участь в уряді, яка через тиск уряду США була під загрозою. Іншим чинником, що став визначальним при голосуванні, було переконання у необхідності ухвалення нової відкритої політики щодо Церкви.

22 грудня 1947 р. на засіданні Установчих зборів 453 голосами “за” та 62 “проти” було прийнято *конституцію* Італії, згідно з якою вона проголошувалася демократичною республікою (увійшла в життя 1 січня 1948 р.). Свої підписи під текстом поставили християнський демократ Альчіде Де Гаспері, ліберал Енріко Де Нікола, комуніст Умберто Террачіні. В конституції були зафіксовані головні демократичні свободи та права громадян, регламентувались економічні відносини. Вищим законодавчим органом держави став двопалатний парламент: вибори до верхньої – Сенату (315 осіб) – відбувалися через кожні 6 років виборцями, які досягнули 25 років; нижня – Палата депутатів (630 осіб) – обиралася кожних 5 років шляхом загального таємного голосування. Встановлювалася відповідальність уряду перед парламентом (за формою державного правління Італія є парламентською республікою). Главою Італійської республіки став президент (згідно з конституцією обирається на спільному засіданні обох палат парламенту терміном на 7 років). Згідно з останньою 139 статтею представники детронізованої Савойської династії та її нащадки чоловічої статі були позбавлені права

обіймати посади, позбавлялися майна, їм заборонялося перебування на території країни. Лише в 2002 р. ця стаття була ліквідована. Спеціальною статтею заборонялося відновлення фашистської партії. Значну частину влади конституція передала місцевим органам влади. В документі вказувалося на три рівні децентралізації влади і наголошувалося, що автономними одиницями є “регіони, провінції, громади”. Окремий статус отримали п’ять регіонів, так звані “спеціальні регіони”: Сардинія та Сицилія через острівне розташування, інші через проживання в регіоні значної кількості національних меншин: німецькомовної – в Тріденті, французькомовної – в Долині Аості і словенської – у Фіуме. Їм надавалися особливі умови автономії, наприклад, можливість участі керівників регіонів у засіданнях Ради міністрів. Серед головних принципів – відмова від війни як засобу вирішення міжнародних проблем. Це була найбільш демократична конституція у Західній Європі.

Свою лепту в будівництво демократичної Італії вносили і профспілки. Ще влітку 1944 р. в Римі три провідні політичні партії країни ІКП, ХДП та ІСП підписали “Декларацію про здійснення профспілкового руху”. Документ заклав основи нової унітарної профспілкової організації; був створений єдиний профспілковий центр – Загальна італійська конфедерація праці (*Confederazione Generale Italiana del Lavoro*, ЗІКП). Відповідно були обрані і три генеральні секретарі від трьох партій. В 1945 р. ЗІКП об’єднувала 4,5 млн осіб, а в 1947 р. – близько 6,7 млн осіб усіх політичних орієнтацій. У перші повоєнні роки ЗІКП вела боротьбу з безробіттям та високими цінами, вимагаючи від уряду вжити заходи з метою припинення спекуляцій та розвитку виробництва. Значним завоюванням стало запровадження так званої “рухомої шкали” (*scale mobile*) зарплати (вона регулювала збільшення зарплатні відповідно до зростання інфляції).

Перші італійські уряди мали значні труднощі з *подоланням економічної кризи*. Післявоєнна Італія була найменш індустріально-розвинутою та урбанізованою серед західноєвропейських країн, у ній зберігалася досить висока частка сільськогосподарського населення (36%), тут, найбільше в Європі, відчувалася етнічна, локальна роздробленість, регіональні, структурно-економічні суперечності. Тобто, окрім відновлення зруйнованої економіки перед

країною постали не менш важливі завдання звільнення економічної структури від деформацій та вад, що склалися історично. В Італії розгорнулася гостра полеміка між прихильниками старої традиції економічного лібералізму та державного економічного регулювання. У цій полеміці формувалися нові механізми, необхідні для італійської моделі розвитку. В підсумку промислове виробництво розвивалося в режимі відкритої економіки, але держава також забезпечила собі базу для автономного втручання. Завдяки діяльності міністра фінансів уряду християнських демократів 1947 р., одного з найбільш авторитетних економістів Європи, прихильника вільного підприємництва Луїджі Ейнауді розпочалося зміцнення ліри. Його політика полягала в запровадженні жорсткої економії та наданні державної підтримки великим підприємцям через податкові пільги та бюджетні субсидії. Перші результати його політики були відчутні на кінець 1947 р.: восени ціни на продукти харчування зменшилися на 21%. Відбулася фінансова стабілізація, але при цьому зростав рівень безробіття. Щодо заходів задля розвитку Півдня країни, то в 1947 р. був прийнятий закон про скасування на 10 років податків на підприємницьку діяльність та інші пільги в сфері податкової політики. Економічна допомога з боку союзників, на яку розраховувала Італія, на початках була досить обмеженою. Хоча вже до 1947 р. Італія отримала кредити на суму в 2 млрд американських доларів від США та Великої Британії. У 1947 р. був створений Фонд фінансування машинобудування, якому США надали кредит на закупівлю промислового обладнання. Піднесення охопило, в першу чергу, чорну металургію, енергетику, суднобудування, хімічну, целюлозно-паперову промисловість та будівництво.

Виведення країни з повоєнного кризового стану мало сприяти *укладення мирної угоди* з антигітлерівською коаліцією. Особливе значення для країни мала поїздка в січні 1947 р. А. Де Гаспері до США, не тільки з огляду на обіцянки отримання фінансової допомоги, але, передусім, як вияв виходу Італії з повоєнної ізоляції. 10 лютого 1947 р. в Парижі був підписаний мирний договір союзників з Італією. Держави, що зазнали фашистської агресії, виступили з територіальними та економічними претензіями до Італії. Підтримку їй надавали США, частково через позицію американців італійського походження і католицького населення, а також через

побоювання американського уряду, що надто суворі умови миру можуть загострити внутрішні суперечності на півострові та “відчинити двері” до влади комуністам. У підсумку Італія визнала незалежність Албанії та Ефіопії; відмовилася від усіх прав на свої колишні колонії в Африці (Лівію, Еритрею); лише найбідніша з колоній – Сомалі – на 10 років залишалася під управлінням Італії, згодом ООН продовжила мандат до 1960 р., коли було визнано незалежність Сомалі; повернула Греції острів Родос і острови Додеканес; на користь Югославії відмовилася від Істрії та Далмації; місто Трієст та околиці набуло статусу “вільної території” під управлінням ООН (до 1954 р. тут перебували англо-американські війська). Окрім того, Італія сплачувала репарації на користь Югославії (125 млн доларів), Греції (105 млн доларів), Ефіопії (25 млн доларів) та Албанії (5 млн доларів). СРСР на 100 млн доларів, які йому належали за договором, отримав італійські цінності на території Румунії, Болгарії, Угорщини. Італії не вдалося отримати репарацій з Німеччини; натомість здобула еквівалент за золото, розграбоване гітлерівцями. Спеціальна постанова визначала склад і кількість італійських збройних сил: значно обмежувався військовий флот, армія могла налічувати тільки 250 тис. осіб, повітряний флот – 200 бойових літаків та 150 транспортних. На кордоні з Францією і Югославією, на Сицилії та Сардинії мали бути знищені фортифікації, що робило Італію нездатною не тільки до нападу, але й до оборони, хоча наступний розвиток міжнародних подій спричинив невиконання цих пунктів мирної угоди. Офіційно італійський уряд відмовився їх виконувати у лютому 1952 р. у зв'язку із застереженнями, які висунув Радянський Союз у справі прийняття Італії до ООН. Окрема стаття обумовлювала терміни виведення з території Італії союзницьких військ.

Діяльність правоцентристських урядів (1948 – 1963). “Економічне диво”. На 18 квітня 1948 р. були призначені перші вибори до республіканського парламенту. Виборна кампанія відзначалася гостротою. Соціалісти та комуністи, з метою здобуття більшої кількості голосів, ніж християнські демократи, об'єдналися в блок Народний демократичний фронт. Їх виборним символом стало зображення голови Гарібальді, найважливішим аргументом – економічні труднощі та надто великі впливи в країні Ватикану

та Вашингтона. Блок мав підтримку Комінформбюро. Християнські демократи проводили кампанію під гаслом вибору між парламентською демократією та комунізмом, між США та СРСР. Саме в цей час розгорталася "холодна війна". При цьому опоненти Народного демократичного фронту наголошували на участі Радянського Союзу в державному перевороті в лютому 1948 р. у Чехословаччині, поверненні італійських в'язнів зі Сходу, яке все ще тривало. На вулицях та площах Італії були розклеєні мільйони плакатів: на одних – російські козаки на конях із шаблями на фоні Колізею; на інших – заплакані діти, яких комуністи виривають із рук матерів; вимучені обличчя італійських полонених за кількома рядами колючого дроту, над яким лише одне слово – Росія. Християнські демократи спиралися на фінансову підтримку конфедерації італійських промисловців. Сильним пропагандистським козирем слугувала економічна допомога, яку США обіцяли за умови забезпечення в країні спокою та порядку. Урядові кола США, Великої Британії, Франції висловили свою готовність, у випадку перемоги ХДП на виборах, добиватися передачі Італії Трієсту. Виведення з Італії останнього контингенту американських військ не було здійснене в обумовлений мирним договором термін (15 грудня 1947) і відкладене на невизначений час, а на початку 1948 р. в італійські порти почали прибувати військові кораблі США. Американці італійського походження масово писали листи рідинам (близько 10 млн листів), агітуючи їх віддати свої голоси за християнських демократів. У виборну кампанію активно включилася Церква; звучали навіть погрози відмови в таїнствах тим, хто буде голосувати за Народний фронт. Перемога християнських демократів розглядалася як єдиний бар'єр перед поширенням комунізму в країні.

Перемогу на виборах отримали християнські демократи – 48,5% (це був їхній найкращий результат, який більше не повторився), Народний демократичний фронт здобув 31% голосів. Був сформований правоцентристський уряд на чолі з А. Де Гаспері (правоцентристи домінували в політичному житті країни до 1962 р.), до складу якого увійшли ліберали та республіканці (разом вони мали приблизно 6,3% голосів), згодом – соціал-демократи Дж. Сарагата (на парламентських виборах отримали 7,1% голосів). 11 травня 1948 р. новим президентом Італії був обраний професор

Туринського університету, ліберал за політичними переконаннями Луджі Ейнауді (1948 – 1955). В своїй урочистій промові Л. Ейнауді визнав, що під час референдуму голосував за монархію, але буде вірно служити республіці, оскільки таким є волевиявлення італійського народу.

У липні 1948 р. країна опинилася на порозі кризової ситуації. Сицилійський націоналіст здійснив замах на лідера ІКП Пальміро Тольятті, внаслідок чого він був серйозно поранений. У відповідь на вулиці Генуї, Мілана, Турина вийшли озброєні робітники і розпочався загальний страйк. Компартія не тільки на закликала до революції, але й намагалася заспокоїти обурені маси. Коли здоров'ю комуністичного лідера вже нічого не загрожувало, стабілізувалася і ситуація в країні. Але ці події вплинули на профспілки, провідні позиції в яких займали комуністи. Позбавлені впливу на профспілковий рух, християнські демократи вирішили створити власну організацію. І вже в жовтні 1948 р. була сформована Італійська конфедерація профспілок трудящих (*Confederazione Italiana dei Sindacati Lavoratori*), матеріальну підтримку якій надавали Ватикан та США. Оскільки отримання такої допомоги не збігалось з ідейними переконаннями республіканців та частини соціалістів, то в 1950 р. вони утворили Італійський союз праці (*Unione Italiana del Lavoro*). Отже, внаслідок розколу профспілкового руху, були утворені три окремі профспілкові організації: Загальна італійська конфедерація праці (під впливом комуністів та соціалістів), Італійська конфедерація профспілок трудящих (під впливом ХДП) та Італійський союз праці (під впливом соціал-демократів та республіканців).

На початку 50-х років А. Де Гаспері був настільки впевнений у перевазі чотирипартійної коаліції на виборах до парламенту, що вирішив провести зміну виборчого закону. Пропонувалося запровадження принципу, що партія чи блок, який здобуде понад 50% голосів (до прикладу, плюс один голос), отримає 65% місць у палаті депутатів. Таким чином політик намагався забезпечити ХДП більшість у парламенті. В історію цей закон увійшов під назвою "оманливе право" (*Legge truffa*). Оскільки християнські депутати склали більшість в обох палатах парламенту, виглядало, що закон буде прийнято. Але Загальна італійська конфедерація праці звернулася з закликом до населення і в країні почалися масові

страйки та демонстрації. Засідання палати депутатів супроводжувалися постійними бійками, внаслідок яких один службовець навіть помер. Аналогічною була ситуація і в другій палаті парламенту – сенаті. Проте ХДП домоглася ухвали нового виборного закону.

У цій ситуації президент країни Л. Ейнауді розпустив обидві палати парламенту та призначив нові вибори на червень 1953 р. Результати виборів не виправдали надій ХДП: вона втратила понад 2 млн голосів виборців. Коаліція отримала лише 49,85% голосів. Значно покращили свої позиції комуністи. Місця в парламенті були розподілені за старою схемою. Зрештою *Legge truffa* було відхилене і країна повернулася до принципу пропорційності виборів. Сформував новий уряд президент знову доручив А. Де Гаспері. Проте під час голосування щодо вотуму довіри уряду, політик не отримав підтримки в парламенті. Уряд очолив прихильник консервативного крила ХДП Джузеппе Пелла.

Із середини 50-х років ХХ ст. почалися чергові зміни в політичних настроях соціалістичної партії. Факторами, що викликали ці процеси, стали зміни в керівництві Комуністичною партією Радянського Союзу (смерть Й. Сталіна 1953 р. та обрання Генеральним секретарем М. Хрущова), розвінчання культу особи Й. Сталіна на ХХ з'їзді КПРС (1956), події в Польщі та придушення народної революції в Угорщині (1956). Керівництво ІСП у жовтні 1956 р. розірвало угоду про співпрацю з комуністами, що існувала з 1934 р., замінивши її угодою про взаємні консультації, та взяло курс на зближення із соціал-демократами, водночас, наголошуючи на можливості співпраці з християнськими демократами. Лідерів ХДП, зокрема Дж. Гронкі, приваблювала перспектива зближення з ІСП, позаяк це могло розширити опору уряду в масах, зміцнити довіру до урядових кіл та послабити позиції комуністів.

Після смерті в 1954 р. політичного секретаря ХДП А. Де Гаспері всередині партії також точилася боротьба за владу й подальшу програму дій. Найенергійнішим політиком виявився Амінторе Фанфані, обраний в червні 1954 р. її генеральним секретарем. Він розпочав енергійну організаційну перебудову партії, намагаючись дещо послабити впливи на ХДП Католицької дії та парафіяльних інституцій. Нові тенденції проявилися в ХДП вже під час виборів президента 1955 р. Центристське крило запропонувало кандидатуру

голови сенату, консерватора Чезаре Мерзагора, натомість група на чолі з А. Фанфані висунули кандидатуру Дж. Гронкі – представника лівого крила партії. Він отримав підтримку соціалістів і в квітні більшістю голосів був обраний президентом (1955 – 1962). Вже в першій промові в парламенті він засудив лад, у якому на узбіччі опинилися значні верстви населення, передусім робітників. Своєю метою він визначив “примирення населення з державою”.

Парламентські вибори 1958 р. принесли чергову перемогу християнським демократам – 42,2% голосів. Соціалісти здобули 14,2% голосів, комуністи втримали попередні позиції – 23%. Це стало своєрідним сигналом до можливого співробітництва християнських демократів із соціалістами. Лідер ХДП А. Фанфані сформував уряд християнських демократів та соціал-демократів Дж. Сарагата. Але в січні 1959 р. один із міністрів-соціал-демократів вийшов з уряду й у відставку пішов весь кабінет міністрів. Сам прем'єр пережив глибоке потрясіння і відмовився від головування в ХДП, яку очолив Альдо Моро. Новий уряд Антоніо Сеньї отримав підтримку лібералів та правих. Ці події відсунули можливість співпраці ХДП із соціалістами на кілька років.

Визначальними у діяльності правоцентристських урядів стали соціально-економічні питання. Проводилася політика державного регулювання економіки країни. У 1948 р. США підписали з Італією угоду терміном на два роки про надання їй економічної допомоги за “планом Маршалла”. Загальний обсяг поставок сягнув 1,5 млрд доларів. Уряд Італії отримав також від США позику на суму близько 2 млрд доларів. Ці кошти були спрямовані на покриття бюджетного дефіциту, гальмування інфляції, відбудову промисловості (в металургійну, хімічну, електротехнічну промисловість та машинобудування надійшло 70% від загальної суми). Американська економічна допомога дозволила Італії подолати найважчі для населення наслідки війни і тим самим сприяла пом'якшенню соціальної напруги. Вже в 1948 р. обсяг виробництва обробної промисловості сягнув довоєнного рівня, а через два роки такі показники отримало сільське господарство. Можна стверджувати, що в 1949 р. виробництво в Італії було на довоєнному рівні, відбудова економіки завершилася. Національний дохід у 1950 р. перевищив довоєнні показники.

На початку 1950-х років, після завершення повоєнної відбудови та реконструкції, Італія увійшла в період швидкого індустріального розвитку, випереджаючи за темпами середньорічного приросту промислової продукції всі західноєвропейські країни, а в світовому масштабі поступаючись лише Японії. Менше ніж за півтора десятиріччя Італія з країни середнього рівня промислового розвитку перетворилася у високорозвинену в промисловому відношенні країну. Це дозволило говорити про так зване *“італійське економічне диво”* (*miracolo economico*, друга половина 50-х – 60-ті роки). За 1953 – 1962 рр. загальний обсяг промислового виробництва Італії зріс утричі (щорічне зростання складало близько 10%). Якщо прийняти продукцію 1958 р. за 100%, то для 1961 р. отримаємо показник 142, в 1962 р. – 156, а в 1963 р. – 170. Особливо швидкими темпами розвивалися металургія, хімічна та автомобілебудівна галузі. Національний дохід збільшився удвічі: до 17,1 млрд лір у 1958 р., 23,7 млрд – у 1963 р. Жодна з країн “Спільного ринку” не пережила такого швидкого розвитку. Відбулося зростання чисельності населення: в 1951 р. – 46,7 млн, в 1961 р. – 49,9 млн осіб, у 1968 р. – 53,9 млн. Італія в 50-х роках почала швидко заповнюватися моторолерами, малолітражними автомашинами, електропобутовими приладами, телевізорами. У 1955 р. почався випуск машин марки “Фіат-600”. Збільшення кількості автомобілів спричинило покращення та будівництво доріг, що, в свою чергу, привело до зменшення ізоляції різних частин країни. У 1954 р. розпочалася телевізійна трансляція, щоправда лише по одному каналу. Продаж у кредит збільшував масштаби споживання.

В основі економічної політики уряду А. Де Гаспері лежала доктрина *“неолібералізму”* – свобода ринкової торгівлі, конкуренція та розвиток приватного підприємництва. При цьому не відкидалися методи державного регулювання. З 1951 р. міністр фінансів Езіо Ваноні розпочав фіскальну реформу, метою якої було вдосконалити податкову систему. Важливим для економічного розвитку країни стало прийняття плану, представленого наприкінці 1954 р. (т. зв. *“плану Ваноні”*) на період 1955 – 1965 рр. Оскільки в країні існував достатньо високий показник безробіття, диспропорції в розвитку між Північчю та Півднем не зменшувалися, Е. Ваноні

наголосив на необхідності значної розбудови промисловості. Для цього він пропонував надати високі квоти на інвестиції, які би забезпечили середнє зростання національного доходу на 5% щороку, і створити 4 млн нових місць праці. Також передбачався контроль за зовнішньою торгівлею з метою утримання резервів іноземної валюти та стабільності цін. Шляхом надання кредитів та податкових пільг планувався розвиток приватного сектора в економіці. Дуже швидко реальність почала переважати очікування. Зростання національного доходу спостерігалось на рівні 6%, ліра утримувала свою вартість, ціни зростали повільно, тож реальна вартість доходів робітників та промисловців зростала.

Факторами, які сприяли "італійському економічному диву", стали: значні капіталовкладення у ключові галузі виробництва, які дозволили провести модернізацію промисловості; американська фінансова підтримка та допомога за "планом Маршалла"; збереження методів державного регулювання економіки; розробка нових родовищ нафти і метану; успіхи НТР; вступ Італії в 1957 р. до ЄЕС та участь країни в європейській економічній інтеграції (у 1961 та 1962 роках Італія отримала від Європейського інвестиційного банку 1,3 млрд доларів, призначених на інвестиції); наявність величезного резерву робочих рук (кількість зайнятих у сільському господарстві зменшилася з 39,6% на початку 50-х до 27% на початку 60-х років), що дозволяло підприємцям утримувати на нижчому рівні, ніж в інших країнах ЄЕС, заробітну плату, і за рахунок цього скорочувати витрати виробництва та посилювати конкурентоздатність своїх товарів. Не менше значення для поповнення казни мала сфера туризму: на початку 60-х років близько 20 млн іноземців щороку приїжджали в Італію.

Важливим наслідком економічного піднесення стала нова "патерналістська" політика підприємців (особливо широко її втілювало автомобільне підприємство ФІАТ): турбота про соціальні потреби робітників (будівництво дешевого житла, дитячих садків та ін.) в обмін на лояльність з їхнього боку (встановлювалися спеціальні премії робітникам за співпрацю з фірмами, тобто за відмову в участі в страйках). Внесено зміни в італійське трудове законодавство: у 1960 р. прийнято закон про рівну оплату праці чоловіків і жінок, заборонено звільняти жінок після заміжжя тощо.

Для вирішення *аграрного питання* в 1950 р. було прийнято три аграрні закони для окремих регіонів – Центральної Італії, Півдня та Сицилії, що була автономною областю з особливим статусом. Передбачалося вилучення близько 720 тис. га землі у великих власників та її продаж із відтермінуванням на 30 років. Аграрна реформа мала на меті створення широкої верстви дрібних власників та середніх і великих селянських капіталістичних господарств. При цьому кількість селянських сімей, що претендували на землю, становила близько 1 млн (у селі проживало близько 6 млн дрібних власників і сільськогосподарських робітників). Хоча на кінець 50-х років великі латифундії на Півдні були ліквідовані, проблеми малоземелля селян та сільськогосподарського безробіття залишилися нерозв'язаними. Загалом до 1960 р. із реформи скористалися близько 110 тис. родин, із яких майже половину становили сільськогосподарські робітники. Отже, аграрна реформа не розв'язала конфліктів у селі і не забезпечила християнським демократам зростання авторитету та впливів у тих масштабах, на які вони очікували. Натомість, більшість великих землевласників почала шукати підтримки в монархічному або неофашистському рухах. Масовий переїзд сільського населення у міста в пошуках заробітків змусив уряд прийняти нові кроки в аграрній політиці. У прийнятому наприкінці 1959 р. “Зеленому плані” (*Piano Verde*) вже не йшлося про поділ землі, про зміцнення існуючих господарств через субсидювання сільськогосподарських робітників і протекціоністську систему щодо цін на продукти сільського господарства. Це привело до незначного (3% в рік) підвищення виробництва сільськогосподарської продукції при одночасному зростанні цін на неї. Але процес “втечі зі села” припинити не вдалося. Перепис 1961 р. свідчить, що за 10 років кількість населення Рима збільшилася на 24%, Турина – на 36%.

Необхідно було ліквідувати регіональні диспропорції в економічному розвитку країни, тобто розрив між відсталим аграрним Півднем та розвинутою індустріальною Північчю. Якщо прийняти річний дохід на одного жителя для всієї Італії за 100%, то наприкінці 40-х років аналогічний показник на Півночі становив 126,1% та лише 58,2% на Півдні; споживання електроенергії – 683,1 та 153,1 кіловат; відповідний відсоток неписьменності становив 5,7%

та 24,3%. Доля зайнятих на Півдні у промисловості станом на 1950 р. у загальній чисельності економічно активного населення становила всього 25%, тоді як в середньому по Італії – 34%. З метою фінансування індустріалізації Півдня країни у серпні 1950 р. засновано державний фонд – так звана Каса Півдня (*Cassa del Mezzogiorno*), створено кредитні установи для цієї частини Італії. Опрацювання генерального плану Каси Півдня та загальне керівництво її роботою здійснювалося Комітетом міністрів з проблем Півдня. Каса Півдня отримала особливий юридичний статус та значний рівень автономії від уряду. Інституція володіла власною фінансовою базою. Каса отримала 1280 млрд лір, які впродовж 12 років мала витратити та створення умов, необхідних для економічного розвитку. З цієї суми будувалися дороги, водоканали, іригаційні системи, вся інфраструктура, необхідна для розвитку сільського господарства та промисловості. Значні суми призначалися для інвестицій у промисловість. Каса виступала і як кредитна установа, що підтримувала приватну ініціативу. На початках лєвова частка фондів скеровувалася на модернізацію сільського господарства, в якому була зосереджена головна маса робочої сили. У 1952 р. Каса Півдня отримала дозвіл на випуск позик всередині країни та зовнішніх – на потреби фінансування промисловості. Здобуті результати не відповідали очікуванням: не було чіткої координації, Каса поширювала свою діяльність на надто велику територію, у своїх діях керувалася часто політичними, а не економічними мотивами. Промисловці Півночі боялися інвестувати свої капітали в Південь через брак досвідчених робітників та низьку ємність ринку. Проте, внаслідок проведеної політики за 40 років Південь країни перетворився з аграрного в індустріально-аграрний регіон.

Негативними сторонами “економічного дива” були нерівномірність економічного розвитку, розрив між промисловою Північчю і аграрним Півднем, нерозв’язаність житлової та транспортної проблем, міграція сільського населення в міста й зростання безробіття, яке становило в середині 50-х років близько 10% від працездатного населення. Не вплинула на зміну становища і сприятлива еміграційна політика уряду: щороку в пошуках заробітків із країни виїжджало близько 150 тис. осіб, головню до США.

Значні зміни відбулися в *зовнішній політиці* Італії. Завдяки підтримці США вона поступово виходила з міжнародної ізоляції, в якій опинилася після завершення Другої світової війни. На зміну політиці нейтралітету прийшла прозахідна та атлантична політика, спрямована на співпрацю з Великою Британією, Францією та Сполученими Штатами Америки. Провідником такої політики став, насамперед, А. Де Гаспері. Незважаючи на гостру дискусію, що розгорнулася навколо вступу країни до НАТО, уряд отримав підтримку в парламенті (317 депутатів “за” та 175 – комуністи й соціалісти – “проти”) й Італія у квітні 1949 р. стала членом Північно-Атлантичного альянсу. На рішення парламентарів не вплинули застереження лівих, що позитивне рішення може привести країну до війни; опір націоналістів, які виступали проти союзу “з англо-саксами”. На території Італії були розміщені військові формування та штаби Північно-Атлантичного пакту. У 1950 р. Італія та США підписали угоду “Про взаємну допомогу з метою оборони”. У 1954 р. Італія увійшла до Західноєвропейського союзу – військово-політичної міжнародної організації, створеної для зміцнення і розвитку системи спільної оборони та безпеки європейських держав. Італія спільно з іншими країнами Західної Європи стала засновником Ради Європи (1949). У 1951 р. Італія була серед шести країн, які підписали договір про створення Європейського об’єднання вугілля та сталі (ЄОВС). У 1955 р. Італія стала членом ООН.

У 1954 р. вирішили проблему Трієсту: згідно з підписаною у жовтні в Лондоні між Югославією та Італією угодою ця територія була поділена між обома країнами (північна частина передана Італії, південна – Югославії), що своєю чергою сприяло встановленню добросусідських взаємних відносин, зокрема в сфері торгівлі.

У середині 50-х років змінився клімат міжнародних відносин, що безумовно вплинуло й на зовнішню політику Італії, яка стала більш відкритою та незалежною. Спостерігалася активізація західноєвропейських інтеграційних ініціатив, не в останню чергу зумовлених міжнародними подіями (придушення народної революції в Угорщині, поразка англо-французької інтервенції в Єгипті). У березні 1957 р. в Римі були підписані договори, що стосувалися утворення двох об’єднань: Європейського економічного співтовариства (“Спільного ринку”) та Європейського співтовариства з

атомної енергії (Євроатом). Після бурхливих дебатів італійський парламент ратифікував угоду про приєднання Італії до ЄЕС. Найгячіше опонували комуністи, які лише в 1962 р. змінили своє ставлення в цій справі. Утрималися від підтримки вступу країни до ЄЕС соціалісти, але голосували на підтримку Євроатому, інституції, що мала полегшити спільні дослідження і використання атомної енергії.

Зміна політичного клімату в СРСР після приходу до влади М. Хрущова сприяли покращенню італо-радянських відносин. У 1957 р. між Італією та СРСР був підписаний перший торговельний довгостроковий договір.

Під час Карибської кризи 1962 р. Італія виступила за мирне врегулювання конфлікту між США та Кубою в рамках ООН.

Політика лівоцентристських урядів (1963 – 1976).

Незавершеність демократичних реформ, піднесення страйкового руху, перманентні урядові кризи спричинили зміну політичного курсу ХДП у напрямку її співпраці з партіями лівого спрямування, включаючи ІСП. Остання вказувала на “кризу моделі реального соціалізму”, практично вилучила з програми соціалістичні цілі. ІСП взяла курс на відмову від ролі опозиційної партії, якою виступала спільно з ІКП від 1947 р.

На червень – липень 1960 р. у м. Генуї неофашисти запланували проведення свого з'їзду. Термін “*неофашизм*” уперше був застосований в Італії для характеристики підпільних груп, що почали виникати в країні відразу ж після визволення. Вони (наприклад “Фаші революційної дії”, “Загони дії імені Муссоліні”) формувалися колишніми активістами “Республіки Сало” і мали на меті відродити фашизм. У 1946 р. була створена неофашистська партія Італійський соціальний рух (за італійською аббревіатурою – *Mici – Movimento Sociale Italiano, MSI*, на початку 90-х налічувала 380 тис. осіб, саморозпустилася на початку 1995 р.). Її першим секретарем став Джорджо Альміранте. Перший конгрес неофашистів, що означало часткову легалізацію руху, відбувся в 1952 р. Генуя свого часу була одним із центрів руху Опору, тому визначення даного міста центром для проведення неофашистського з'їзду було сприйняте як провокація. В усій країні пройшла хвиля протестів, які тодішній прем'єр Фердінандо Тамброні, що здобув більшість у парламенті завдяки підтримці монархістів та неофашистів, придушив за

з допомогою поліції. Були поранені та вбиті. Після демонстрацій протесту проти урядових дій у Римі, Палермо та інших містах уряд Ф. Тамброні 19 липня подав у відставку.

Новий уряд утворив А. Фанфані за участю республіканців та соціал-демократів. Соціалісти утрималися від голосування проти нового уряду, що означало свого роду підтримку. На осінь 1960 р. були призначені місцеві вибори. Вони принесли успіх комуністам і засвідчили послаблення впливів християнських демократів. Тоді керівництво ХДП допустило можливість співпраці з соціалістами на місцевому рівні. У січні 1961 р. в Мілані була створена перша лівоцентристська місцева рада у складі соціалістів, християнських демократів, радикалів, республіканців і соціал-демократів. На території всієї Італії згодом було утворено близько 40 таких рад. Це був початок співпраці християнських демократів із соціалістами.

У сформований А. Фанфані в лютому 1962 р. уряд увійшли представники ХДП, республіканці та соціал-демократи. Соціалісти залишилися поза урядом, але вони брали участь у виробленні урядової програми. Тому цей кабінет міністрів вважався першою спробою реалізації лівоцентристського уряду. Для заспокоєння правих новим президентом був обраний в травні 1962 р. діяч поміркованих поглядів Антоніо Сеньї (1962 – 1964).

Чималий вплив на внутрішньополітичний розвиток країни мала позиція католицької церкви, яка також проходила складний процес оновлення, започаткований другим Ватиканським собором (1962 – 1965). До 1961 р. консервативні кола Ватикану виступали проти співробітництва з соціалістами. Папа Іван XXIII (1958 – 1963) у 1961 р. оголосив енцикліку *Mater et Magistra*, в якій засудив ліберальний і вільний ринок та політичні негаразди, вимагав забезпечення соціальної справедливості, усунення існуючих диспропорцій в економіці країни. Папа закликав діячів ХДП проводити відкриту політику. Важливе значення мала поява нової енцикліки у квітні 1963 р. *Pacem in terris*. У ній Папа звернувся не тільки до віруючих, а до всіх людей “доброї волі”, де наголосив на необхідності співробітництва людей з різною ідеологією для утвердження миру і забезпечення суспільного спокою.

Після парламентських виборів 1963 р. на яких ХДП здобула 38,3% голосів, втративши значну кількість прихильників, а ІКП –

25,3%, значно розширивши коло виборців, утворення лівоцентристського уряду стало очевидним. Однак соціалісти ще розмірковували над ймовірністю своєї участі в уряді, тому знову був сформований однопартійний перехідний уряд на чолі з Джованні Леоне. Лише після осіннього з'їзду ІСП та схвалення відповідного рішення в грудні 1963 р. був сформований перший лівоцентристський уряд за участю ХДП, ІСП, республіканців та соціал-демократів (у 1966 р. відбулося об'єднання двох соціалістичних партій: Об'єднана італійська соціалістична партія – Італійська соціал-демократична партія). Очолив кабінет міністрів відомий діяч ХДП, професор права Альдо Моро, який виконував функції прем'єра до 1968 р. Загалом лівоцентристська урядова коаліція до 1976 р. сформувала п'ять урядів (за винятком: тимчасового однопартійного уряду 1968 – 1969 рр. Джованні Леоне, однопартійного уряду 1970 р. М. Румора, 1972 – 1973 рр. – трипартійного правоцентристського уряду за участю християнських демократів, соціал-демократів та лібералів Дж. Андреотті, 1974 – 1976 рр. – хадецько-республіканського А. Моро). Президентом у 1964 р., після добровільної відставки важкохворого А. Сеньї, був обраний Дж. Сарагат (виконував функції до 1971 р.).

Травневі парламентські вибори 1965 р. засвідчили зростання кількості прихильників комуністів (із 1964 р. генеральним секретарем партії став Луїджі Лонго), які отримали 26,9% голосів; християнські демократи – 39,1%, об'єднані соціалісти – 14,5%.

Діяльність лівоцентристів збіглася з періодом *сповільнення економічного розвитку*, загостренням соціальної напруги в суспільстві. Після років “економічного дива” в 1963 р. настало тимчасове падіння, яке змінилося повторним зростанням уже через кілька років, а в 1968 р. національний дохід знову подвоївся і становив 46,7 млрд лір. Реформаторська діяльність уряду відзначалася повільністю та половинчастістю. У 1965 р. створенням державного “Національного об'єднання електроенергетичної промисловості” завершилася націоналізація енергетичних підприємств, що розпочалася в 1962 р. Вперше була націоналізована вся галузь. Із 1966 р. в межах державного сектора запроваджено економічне планування, замість загальної реформи пенсійного забезпечення здійснено лише деяке підвищення розмірів існуючих пенсій, реформа системи освіти

обмежувалася запровадженням безплатного і обов'язкового навчання у неповній середній школі (дітей у віці до 14 років).

Ускладнювали співробітництво центристів та лівих і міжнародні події 1968 р. у Франції, "Празька весна" та введення військ Варшавського договору в Чехословаччину, їх різна оцінка двома політичними течіями.

Розпочали страйкову хвилю докери Генуї та Трієста в листопаді 1967 р. Водночас із протестами на вулиці вийшли студенти. Вони виступали проти застарілої системи університетського навчання та неможливості випускникам знайти роботу за фахом. Із другої половини 1968 р., не без впливу французьких подій, студентські виступи в Італії набрали ширшого масштабу та досягли апогею під час "*спекотної осені*" (*autunno caldo*) 1969 р. – небачене за масштабами піднесення робітничого і демократичного руху (участь взяли від 18 до 20 млн осіб). У березні 1969 р. мала місце тривала окупація студентами приміщення Римського університету, яка завершилася вторгненням відділів поліції після оголошення університетським сенатом про закриття навчального закладу. В країні пройшли страйки з вимогами реформи пенсійного забезпечення, вирішення житлової проблеми. Саме під час "спекотної осені" три найбільші профспілкові осередки – Загальна італійська конфедерація праці, Італійська конфедерація профспілок трудящих та Італійський союз праці виступили спільно. Головними завойованнями "спекотної осені" стало визнання за профспілками права створювати свої організації всередині підприємств та узаконення інститутів прямої робітничої демократії. У 1970 р. це було відображено у спеціальному законодавчому акті парламенту – Статуті прав трудящих. Заробітна плата в 1970 р. зросла на 18,3%. У 1975 р. введено право на захист від звільнень за економічними причинами. Воно забезпечувалося розширенням "каси поповнення заробітної плати", що гарантувала виплату до 80% зарплати звільненим робітникам. У тому ж році прийнято рішення про запровадження так званої "рухомої шкали" зарплати, що автоматично індексувала оплату більшості службовців.

Економічні труднощі та зростаюча інфляція вказували на структурну кризу італійської економіки, що базувалася на низькій оплаті робітників та податкових пільгах підприємцям. Останні не

бажали вкладати кошти в нові промислові підприємства, що серед іншого викликало економічну стагнацію. Складна економічна ситуація (криза 1974 – 1975 рр. призвела до падіння промислового виробництва на 14,6%, інфляція становила понад 20%, кількість безробітних сягала 1,5 млн осіб), нездатність урядових кіл провести радикальні реформи з метою оздоровлення економіки та суспільно-політичного життя країни спричинили активізацію тероризму та неофашистських сил.

На початку 60-х років у різних містах Італії почали виникати *ультраліві групи*: “Нове об’єднання” (*Nuova Unità*), “Федерація” (*Federazione*) та ін. Найбільш відомими серед терористичних угруповань крайніх лівих стали “Червоні бригади” (*Brigate Rosse*), які у 1971 р. опублікували свій програмний документ у формі інтерв’ю з 18 пунктів. У ньому вказувалося, що “Червоні бригади” – це перша ланка майбутньої “озброєної партії пролетаріату”, ідеологічною базою якої є традиції міжнародного робітничого та революційного руху (марксизм-ленінізм, китайська культурна революція, досвід міської герільї). Вони вважали, що для побудови нового, кращого суспільства необхідно повністю ліквідувати існуючий порядок, а найкращий спосіб для здійснення тиску на урядовців, зламу існуючої структури влади – терор. У 1973 р. світ побачив другий теоретичний документ “Червоних бригад”, де наголошувалося, що їхні акції – лише відповідь на дії влади. Першою жертвою політичного терору став головний прокурор м. Генуї Франческо Коко в 1976 р.

У 1960 р. була заснована ультраправа група “Національний авангард” (*Avanguardia Nazionale*). У м. Падуї в 1969 р. пройшли збори представників усіх *ультраправих груп*, які розробили графік терористичних актів. Неофашисти намагалися використати терор для зародження у суспільстві почуття невпевненості і остаточного підриву довіри до правлячої системи, прагнули схилити суспільну думку до необхідності впровадження твердої влади, яка б забезпечила порядок у країні. Серію терористичних замахів розпочали вибухи бомб у Мілані 25 квітня 1969 р., у результаті яких 19 осіб отримали поранення. Найбільше жертв приніс вибух бомби в Міланському сільськогосподарському банку 12 грудня того ж року (16 осіб загинули, 90 отримали поранення). У першій половині

1972 р. кількість бомбових замахів сягнула 271. У 1970 р. неофашисти, зокрема ультраправа група “Національний авангард”, на чолі з представником давнього аристократичного роду, князем Валеріо Боргезе готували державний переворот. План передбачав арешт президента та багатьох політичних діячів, встановлення диктатури. Проте в останню хвилину рішення про початок операції було скасоване її організатором. В. Боргезе та його соратники виїхали за кордон. У 1973, 1974 роках в Італії відбулися два процеси над неофашистами. За статистикою 67,5% усіх замахів, здійснених в Італії впродовж 1969 – 1980 рр., належать ультраправим, 26,5% – ультралівим та 5,95% іншим організаціям.

Після виборів 1968 р. соціальна напруга в країні знову поставила перед соціалістами питання доцільності співробітництва з християнськими демократами. В цих умовах А. Моро не зміг сформувати уряд і влада перейшла до тимчасового однопартійного уряду (1968 – 1969) Джованні Леоне. В грудні Маріано Румор очолив новий лівоцентристський уряд. Чергова урядова криза сталася в 1970 р., коли знову був сформований однопартійний уряд. Зрештою новообраний президент Джованні Леоне (1971 – 1978, обраний аж у 24 турі голосування) у 1972 р., розпустивши парламент, оголосив позачергові вибори.

Таким чином, у травні 1972 р. відбулися перші за післявоєнний період дострокові парламентські вибори. Їх результати засвідчили незмінність позицій лівоцентристських партій (ХДП 38,8%, ІКП 27,2%, ІСП 9,5%), але, в той же час, показали посилення позицій правих партій – монархістів та неофашистів (Італійський соціальний рух об'єднався з монархістами у так звану Національну правницю, що отримала на виборах 8,7% голосів, удвічі більше від попереднього показника).

Незважаючи на активізацію неофашистів та інших правих сил, у суспільних настроях переважав рух вліво. ІСП була найбільшою партією лівого спрямування у Західній Європі завдяки її реформістській орієнтації, зростаючій незалежності від Москви та новій єврокомуністичній доктрині. Комуністична партія мала найбільші впливи в центральній Італії, у трьох “червоних регіонах”: Тоскана, Емілія-Романа, Умбрія. Першої значної поразки праві зазнали в 1974 р., коли вони спробували домогтися, за допомогою

референдуму, ліквідації закону про свободу розлучення, прийнятого парламентом у 1970 р. Це питання набуло в Італії особливої гостроти, оскільки зачіпало прерогативи Церкви: за Латеранськими угодами 1929 р. повноправним визнавався лише церковний шлюб, який практично неможливо було розірвати. За збереження закону про розлучення на референдумі проголосували 59,1% населення країни (19 млн із 32 млн).

За результатами проведених у 1975 р. регіональних виборів ліві партії домінували: ІКП – 33%, ІСП – 12%, ХДП – 35%. Уперше в історії Італії комуніст був обраний мером Рима. Тодішній генеральний секретар ІКП Енріко Берлінгуер, розуміючи необхідність переосмислення змін, що відбувалися у партійно-політичній структурі та суспільстві, в своїх численних публікаціях та виступах початку 70-х років запропонував політичну формулу *“історичного компромісу”* (розглядалася на XIII з’їзді ІКП 1972 р.). У першу чергу вона передбачала співпрацю комуністів із християнськими демократами на низовому рівні, хоча й не заперечувалася міжпартійна. Намагаючись залучити на свій бік італійських виборців, ІКП вже в середині 70-х років почала діяти в дусі ідей *“єврокомунізму”*: суть полягала у відмові від найбільш одіозних постулатів марксизму-ленінізму (відхід від диктатури пролетаріату, принципу демократичного централізму, єдиної державної власності тощо).

Урядова політика періоду *“національної солідарності” (1976 – 1979)*. На парламентських виборах у червні 1976 р. рекордну кількість голосів виборців отримала ІКП – 34,4%. Хоча перемога ХДП залишилася незаперечною (38,7%), але результат виборів показав зростання впливів комуністів у суспільстві. ІСП здобула 9,6%. Мінімальний розрив між двома провідними політичними силами засвідчив чергові труднощі при формуванні парламентської більшості. Можливість створити центристську коаліцію відпала; лівоцентристська більшість виглядала неможливою через небажання соціалістичної партії продовжувати практику лівого центру; малоймовірною була й участь усіх лівих сил для формування лівої більшості. Необхідно було знайти вихід зі складної ситуації.

Виходячи з інтересів країни, ліві та республіканські партії створили в парламенті блок *“коаліцію тих, хто утримувався”* і за таких обставин був сформований однопартійний уряд із представників

ХДП (258 голосів “за”, 303 – утримались, 44 – “проти”). Прем’єр-міністром став Джуліо Андреотті. В історію Італії цей період увійшов як триріччя “*національної (або демократичної) солідарності*” – 1976 – 1979 рр.

Новообраному уряду довелося розпочинати свою діяльність у складній ситуації. Промислове зростання сповільнилося, загострилися соціально-економічні проблеми, передусім зросло безробіття. Активізували діяльність терористичні організації. Для виведення країни з кризової ситуації уряд домігся отримання у 1977 р. від Міжнародного валютного фонду та ЄЕС по 500 млрд італійських лір, був ухвалений спеціальний закон про працевлаштування молоді. Однак все частіше провідні діячі політичних партій почали висловлюватися за створення уряду широкої коаліції. У січні 1978 р. уряд Дж. Андреотті подав у відставку, а президент країни Д. Леоне доручив йому ж формування нового кабінету міністрів. У день, коли мало відбутися засідання парламенту з метою обговорення складу нового уряду, 16 березня 1978 р. ультраліві терористи з “Червоних бригад” (очолював Маріо Боретті) викрали лідера лівого крила ХДП А. Моро – активного прихильника співробітництва християнських демократів із комуністами. Метою таких дій терористів було прагнення розірвати процес зближення демократичних сил. Викрадачі вимагали від уряду здійснити обмін А. Моро на групу своїх соратників – 13 осіб, звинувачених у здійсненні терористичних актів, які перебували в ув’язненні. Партії парламентської більшості, окрім соціалістів, які не виключали можливості переговорів з терористами, відкинули пропозицію “Червоних бригад”. Папа Павло VI (1963 – 1978) пропонував злочинцям себе в якості заручника замість А. Моро. Дії влади в пошуках злочинців виявилися неефективними: 9 травня А. Моро знайшли мертвим у центрі Рима в багажнику автомашини, припаркованої між штабами двох політичних партій. За версією правоохоронців, він був убитий того ж дня 11 пострілами в голову. Лише в 1982 р. відбувся судовий процес у цій справі, на якому обвинуваченими у викраденні та вбивстві політика виступили 63 особи.

У цих екстремальних умовах уряд Дж. Андреотті отримав вотум довіри парламенту. Партії, які співпрацювали з ХДП та підтримували уряд Дж. Андреотті, перейшли від політики нейтралітету

до участі в парламентській більшості. Погодилися з новим складом кабінету міністрів і комуністи, які таким чином увійшли в парламентську більшість. Спільно була розроблена програма реформ, спрямована на стабілізацію економіки, зменшення молодіжного безробіття, реорганізацію системи університетської освіти, демократизацію армії, поліції, таємних служб, боротьбу з тероризмом. Заходи уряду дозволили на кінець 1978 р. покращити економічну ситуацію, зокрема знизити темпи зростання інфляції.

Влітку 1978 р. партії “національної солідарності” спільно домоглися відставки президента республіки Джованні Леоне, який скомпрометував себе зв'язками з американською компанією “Локхід”, що практикувала підкуп італійських політичних діячів (замішаними в цій справі виявилися і два міністри-члени ХДП). За підсумками першого туру голосування переміг єдиний кандидат, запропонований партіями, відомий діяч руху Опору, соціаліст 82-річний Сандро Пертіні (згідно з книгою рекордів Гінесса 1983 р. він був найстаршим президентом у світі, виконував функції до 1985 р.). У 1988 р. С. Пертіні став першим, кого нагородили найвищою нагородою Німецького Товариства Об'єднаних Націй (Берлін – Бранденбург) – золотою медаллю миру Отто Гана (названа на честь німецького ядерного хіміка та лауреата Нобелівської премії 1944 р.) за заслуги в збереженні миру та міжнародної стабільності.

На початку 1979 р. уряд прийняв деякі важливі політичні рішення: про вступ Італії в Європейську валютну систему (створена в 1978 р.), про кандидатури керівників державних корпорацій тощо. Це, а також звинувачення ІКП у зв'язках із терористичними “Червоними бригадами”, спонукало партію вийти з парламентської більшості, відмовитися від співробітництва з урядом і повернутися в опозицію.

У квітні 1979 р. президент А. Пертіні розпустив парламент та призначив дострокові вибори на червень. Їх результати показали суттєві зміни у внутрішньополітичній ситуації: ХДП отримала 38,3%, ІКП – 30,4% голосів. У серпні був сформований уряд ХДП за участі соціал-демократів та лібералів, який очолив Франческо Коссіґа. Серед вагомих зовнішньополітичних рішень, прийнятих урядом та схвалених парламентом у грудні 1979 р., була згода на встановлення в країні американських ракет “Першинг-2” та “Круїз”.

У 70-ті роки розширилися торговельні зв'язки Італії з країнами Африки, Латинської Америки, Японії, Китаєм. Як країна-експортер Італія в 70-ті роки вийшла на 7-е місце в світі. Понад 70% італійського експорту надходило в країни "Спільного ринку". Головними постачальниками сировини й товарів в Італію були ФРН, Франція, США.

Неоконсервативний політичний курс 80-х років. Діяльність "п'ятипартійної коаліції". На початок 1980-х років в Італії відбувся перехід до неоконсервативного політичного курсу. Ліберально-реформістська стратегія не дала бажаних результатів ні в період лівоцентризму 1960-х років, ні в 1976 – 1979 рр., коли ХДП вимушена була шукати політичного співробітництва з ІКП. Досвід післявоєнного політичного розвитку виключав і можливість повороту вправо з опорою на неофашистські сили. Відображенням змін, що відбулися у внутрішньопартійному житті Італії стали результати XIV з'їзду ХДП 1980 року. У прийнятій резолюції наголошувалося на категоричній неможливості співробітництва з ІКП на урядовому рівні та затверджувалася лінія на союз із соціалістичною партією.

ІСП, яку влітку 1976 р. очолив Бенедетто Краксі (до 1993), стала найбільш послідовним провідником неоконсервативної політики. За ініціативою нового керманіча ІСП, яка довгий час не мала програмного документа, в 1978 р. прийняла програму під назвою "Соціалістичний проект", витриману в дусі західноєвропейської соціал-демократії. Метою ІСП визнавався соціалізм, як суспільство із змішаною економікою, з такою політичною системою, де знайдуть повну реалізацію і подальший розвиток ліберально-демократичні принципи у поєднанні з новими формами прямої масової демократії.

Із кінця 70-х років спостерігалось послаблення позицій комуністів, зменшувалася чисельність партії та відсоток голосів, отриманих на виборах. У 1980 р., проаналізувавши свою діяльність у період "національної солідарності" та прийшовши до висновку про недоцільність співпраці з ХДП, ІКП запропонувала замість попередньої формули "історичного компромісу" нову – "демократичної альтернативи". Проголошена політична концепція передбачала створення коаліції лівих партій, що мала боротися за владу на

противагу ХДП. Але з огляду на неоконсервативну політику ІСП така програма виявилася нереальною та фактично залишилася пропагандистським гаслом.

У 1980 – 1983 рр. Італію охопила нова *економічна криза*, що супроводжувалася падінням виробництва, безробіттям (10%, 3/4 із них молоді особи віком до 29 років) та інфляцією (понад 16%). Недостатніми виявилися і заходи, спрямовані на боротьбу з тероризмом. 2 серпня 1980 р. праві терористичні організації вчинили вибух на вокзалі в Болоньї, внаслідок чого загинули 84 особи, близько 200 були важко поранені. В країні розпочалися масові маніфестації протесту. Загострив ситуацію скандал, який розгорнувся наприкінці 1980 року – в першій половині наступного. Йшлося про членство відомих політичних діячів, вищих офіцерів, банкірів у масонській ложі “П-2” (Пропаганда-2), яку звинувачували в причетності до терористичної діяльності, торгівлі зброєю та наркотиками. На цьому фоні правлячим колам важко було забезпечити стабільність урядів. У вересні 1980 р. уряд Ф. Коссігі подав у відставку. Вже через місяць був сформований чотирипартійний кабінет міністрів за участі християнських демократів, соціалістів, республіканців та соціал-демократів. Уряд очолив представник ХДП А. Форлані.

Після червневих 1981 р. парламентських виборів почали формуватися п'ятипартійні уряди за участі християнських демократів, лібералів, республіканців, соціал-демократів та соціалістів. Уперше новий уряд очолив секретар ІРП, партії, що відображала інтереси промислових та фінансових кіл, Джованні Спадоліні. Коаліція почала проводити антикризові заходи з врахуванням вимог неоконсервативних підприємницьких груп.

У червні 1983 р. пройшли дострокові парламентські вибори, на яких ХДП здобула 32,9%, ІКП – 29,9%, ІСП – 11,4% голосів. Християнські демократи набрали найменшу кількість голосів за всю свою історію. Результати виборів виявилися непередбачуваними для всіх спостерігачів в Італії та у світі. Так західнонімецька преса назвала їх “сенсаційною несподіванкою”, французька – “історичною поразкою християнських демократів”, британська – “політичним землетрусом” та “моральною перемогою комуністів”. В обмін на пост прем'єра соціалісти погодилися на відновлення

апоцентристської коаліції з ХДП (у травні 1983 р. саме через вихід ІСП з уряду відбулася відставка кабінету міністрів християнського демократа Амінторе Фанфані, який працював на цій посаді з грудня 1982 р.). ХДП, отримавши більшість на виборах, уперше за післявоєнні роки поступилася посадою прем'єра. Його функції продовж 1983 – 1987 рр. виконував лідер ІСП Б. Краксі, який очолив п'ятипартійний коаліційний уряд (після нього до 1992 р. функції прем'єра виконував Дж. Андреотті).

У 1984 р. в Італії пройшли вибори до Європейського парламенту, які стали індикатором політичних настроїв населення. Вперше ІКП здобула перевагу над ХДП (33,3% проти 33,0%). На стабільному рівні залишилися позиції соціалістів – 11,2%. Така ситуація змушувала християнських демократів шукати шляхи для зміцнення своїх позицій.

У червні 1985 р. новим, восьмим президентом країни був обраний християнський демократ Ф. Коссіґа. Ці вибори стали незвичними для Італії, позаяк главу держави, як правило, обирали в результаті багатьох турів голосування і це тривало не один день. За кандидатуру Ф. Коссіґи депутати обох палат парламенту проголосували майже одногосно, чого ще не було в італійській повоєнній історії. Новообраного президента почали називати *“президентом усіх італійців”*. Перше, що зробив Ф. Коссіґа на президентській посаді – здав свій партійний квиток на зберігання керівництву ХДП на 7 років. Він пішов на цей крок, щоб дійсно бути незалежним від усіх партій, хоча це й не передбачено конституцією країни.

За уряду Б. Краксі розпочалася часткова приватизація підприємств державного сектора та ліквідація нерентабельних. Водночас дано поштовх для розвитку дрібного підприємництва: щороку відкривалися до 300 тис. нових приватних підприємств при одночасному банкрутстві половини з них. Уряд запровадив режим жорсткої економії та в 1984 р. прийняв декрет про обмеження дії *“рухомої шкали”* зарплати, що гарантувала темпи зростання заробітної плати приблизно на рівні темпів зростання інфляції. 24 березня в Римі пройшла масштабна демонстрація протесту, участь у якій взяло близько 1 млн осіб. За ініціативою ЗІКП 9 червня відбувся референдум із питання скасування обмеження дії *“рухомої шкали”* зарплати. Результати виявилися несподіваними: за скасування

статті закону висловились 45,7%, проти 54,3% учасників голосування. Під впливом відповідної пропаганди частина населення вибрала між скороченням “рухомої шкали” та високим рівнем інфляції найменше зло. Прийняття закону спричинило зменшення реальної зарплати на 2 – 3% в рік. Були урізані бюджетні видатки на соціальні потреби, готувалася приватизація школи, пенсійна реформа. Водночас здійснено наступ на мафію і до кримінальної відповідальності притягнуто багатьох її учасників, підвищено зарплату поліції, дещо обмежено вплив Католицької Церкви на освітні та сімейні відносини.

З другої половини 80-х років економіка поступово почала повертати втрачені позиції. Відбувалося оновлення технічної бази та технології промислового виробництва (комп’ютерні системи управління, використання мікроелектроніки) особливо в центрі та на півночі Італії. Швидкими темпами розвивалася сфера послуг: у 1986 р. зайнятість населення у цій галузі становила 56,7%, у той час як в сільському господарстві – 10,7%, а в промисловості – 32,4%. Проте рівень безробіття залишався на досить високій позначці: 11 – 12%. Значні зміни відбулися на півдні країни завдяки сприянню урядових заходів, що фінансувалися Касою Півдня: збудовані нові промислові підприємства, модернізовано сільське господарство, стрімко розвивалося шляхове будівництво. Однак подолати існуючі диспропорції з північчю країни так і не вдалося. Доля північного регіону у створенні внутрішнього валового продукту була на 16% вища, а на півдні – на 30% нижча від загальнонаціонального рівня.

У зовнішньополітичній сфері уряд Б. Краксі взяв курс на зміцнення атлантичної солідарності. Італія приєдналася до американської стратегії оборонної ініціативи (СОІ), дозволила будівництво на Сицилії баз для ядерних крилатих ракет.

Навесні 1987 р. внаслідок чергового загострення міжпартійних суперечностей уряд Б. Краксі, пробувши рекордний для Італії час при владі – чотири роки, подав у відставку. Результати червневих дострокових парламентських виборів не внесли радикальних змін у розташування політичних сил, хоча й дозволили християнським демократам повернути собі посаду прем’єр-міністра (почергово Джованні Горія, Чіріако Де Міта, Джуліо Андреотті).

Італія у 90-ті роки ХХ ст. Політична система країни відзначалася нестабільністю, що перейшла у спадок від попередніх десятиліть. Упродовж двох десятиріч усі парламентські вибори (1972, 1976; 1979, 1983, 1987) відбувалися достроково. Наполегливішими ставали вимоги реформи політичних інститутів, внесення змін до конституції. Праві висували ідею сильної авторитарної влади. Ліві в особі ІСП пропонували встановлення президентської республіки, що передбачало вибори глави держави прямим голосуванням населення, а не парламентом. Найбільший шквал критики викликала пропорційна система представництва в парламенті, яку почали ототожнювати з постійними урядовими кризами. У 1988 р. було ліквідовано таємне голосування в парламенті, що унеможливило депутатам голосування проти власної партії.

У квітні 1992 р. в Італії пройшли парламентські вибори. Вони стали останніми, які проводилися за пропорційною системою. У виборах взяли участь колишні політичні партії та нові. ІКП розкололася: прихильники ревізії комуністичних ідей переглянули політичний курс і провели реформу: партія у 1991 р. прийняла назву Демократична Партія Лівих Сил (ДПЛС, лідер Акілле Оккетто, в 1994 р. налічувала 40 тис. осіб, згодом 720 тис., свідченням їхньої переорієнтації на соціал-демократичні позиції стало входження 1992 р. до Соціалістичного Інтернаціоналу). Частина комуністів-традиціоналістів, що відкололися від неї, заснувала нове об'єднання Комуністичне Відтворення (ПКВ, *Rifondazione comunista*; лідер Ф. Бертинотті; на виборах не отримали великої підтримки, всього 5,6%). Перемогла на парламентських виборах ХДП – 29,7%; ДПЛС – 16,1% голосів. Соціалісти, соціал-демократи і ліберали, які спільно з ХДП утворили коаліцію, в сумі набрали лише 46% місць у парламенті. Це сталося головним чином через те, що значна частина електорату віддала свої голоси за регіональні партії – Лігу “Ломбардія – Північ”, неофашистську “Молоду Італію” та ін. Політичний секретар ХДП Арнольдо Форлані прокоментував підсумки виборів: *“На політичній арені відбувся землетрус. Я передбачаю величезні труднощі у формуванні нового кабінету. Виборці фактично відмовили нам”*. Сформований у результаті виборів уряд продовжив політичну лінію п'ятипартійної коаліції.

Важливим кроком на шляху здійснення конституційних реформ стало проведення в 1991 та 1993 роках референдумів із питання зміни системи виборів у вищі законодавчі органи влади. Понад 80% виборців на референдумі 1993 р. висловилися за введення мажоритарної системи виборів до Сенату. Прийнятими в 1993 р. законами були внесені зміни у виборчу систему Італії, які перетворили пряму пропорційну систему в майже мажоритарну. Обидві палати парламенту на 3/4 почали формуватися за одномандатними округами з числа кандидатів, які набрали відносну більшість голосів. Місця, що залишалися, розподілялися за старою пропорційною системою, відповідно до партійних списків. Виборчий бар'єр було встановлено на рівні 4%. Цю інституційну реформу в Італії називають Великою реформою або переходом від Першої до Другої Республіки.

Декретом президента Оскара Луїджі Скальфаро парламент на початку 1994 р. було розпущено. Вибори на основі нової виборчої системи були призначені на березень 1994 р. Однак на початку 90-х років партійно-політична система Італії переживала кризу. Дві традиційні партії – ХДП та ІКП, що близько півстоліття визначали ситуацію в країні, вступили в смугу потрясінь. Партійний розкол пережила ХДП: на її базі в січні 1994 р. була створена нова партія, яка прийняла стару назву початку ХХ ст. – Італійська народна партія (ІНП). Вже вибори 1994 р. показали, що ІНП втратила свої провідні позиції. Фактично ІКП перетворилася в соціал-демократичну політичну силу. ІСП, що відігравала роль третьої сили, виявилася скомпрометованою (розпущена в 1994), в принципі як і представники від ХДП. У 1992 р. група міланських слідчих на чолі з А. ді П'єтро виявила широкомасштабну систему зловживань владою, в яку були втягнені вищі державні чиновники, лідери партій правлячої коаліції, депутати, сенатори, великі бізнесмени, менеджери державних підприємств. Почалася операція, яку журналісти назвали *“Чисті руки”*. Карні справи були заведені на понад три тисячі осіб, у тому числі на кожного 6-го міністра, кожного 4-го депутата, мерів великих міст (Рима, Неаполя, Мілана). Близько 900 справ передано до суду. Понад два десятки представників італійського істеблшменту покінчили життя самогубством. Колишньому прем'єр-міністру, лідеру ІСП Б. Краксі

було винесено два звинувачувальні вироки (5 і 8 років тюрми), хоча він завчасно покинув Італію та оселився у своєму маєтку в Гунісі, з яким Італія не мала угоди про видачу злочинців, де й помер у 2000 р. У зв'язках із мафією був звинувачений і відомий політичний діяч ХДП, який 7 разів був главою уряду, 11 разів міністром – Дж. Андреотті. Загальні збитки, завдані хабарниками державі, оцінювалися у 150 – 180 млрд доларів.

Утворився політичний вакуум, який почав заповнюватися новими нетрадиційними суспільними об'єднаннями. “Вперед, Італіє!” (*Forza Italia*) – партія-рух була заснована 1993 р. як політична асоціація (кількість членів – 300 тис., перетворена в партію 1996 р.) юристом за освітою, телемагнатом, президентом футбольного клубу “Мілан”, мільйонером Сільвіо Берлусконі. Він запропонував популярську програму, обіцяючи створити 1 млн нових робочих місць, виплачувати зарплатню домогосподаркам, не підвищувати податки, призупинити просунення комуністів до влади. Його гасла були наступними: *“Я домогся успіху для свого підприємства – такий самий успіх чекає на Італію, якщо оберуть мене”*; *“Моя футбольна команда “Мілан” перемогла – так само переможе Італія під моїм керівництвом”* тощо. На початку 1994 р. С. Берлусконі залишив свою посаду в медіакомпанії та розпочав політичну діяльність.

Новою політичною силою, що виникла в 1991 р. з гаслами федералізації (поділу країни на три частини – Паданію (Північ), Етрурію (Центр та Південь) стала Ліга Півночі (лідер Умберто Боссі, з 1995 р. назва: Ліга Півночі – Федеративна Італія) – її членами були жителі північних, економічно більш розвинених районів країни, які вимагали перерозподілу державних доходів на користь Півночі. Третьою політичною силою, що здобула симпатії значної частини електорату, стала реформована неофашистська партія Національний Альянс (лідер Джанфранко Фіні). Вона стала правонаступницею неофашистського Італійського Соціального Руху, що саморозпустився, і яка на установчому з'їзді в січні 1995 р. офіційно проголосила про розрив із фашистською ідеологією, заявивши про свою прихильність до демократичних цінностей. Ці три політичні сили (Вперед, Італіє!, Ліга Півночі, Національний Альянс) сформували в 1994 р. передвиборний блок “Полюс свобод” (*Il Polo delle Libertà*, з 2001 р. відомий під назвою “Дім свобод”).

На виборах 27 березня 1994 р. новий рух набрав найбільшу кількість голосів. Коаліція партій, об'єднаних у виборчий блок "Полюс свобод", отримала перемогу – 42,8% голосів. Це забезпечило правим партіям 58% місць у Палаті депутатів. Вагомим чинником у завоюванні лідером "Полюсу свобод" С. Берлусконі більшості електорату стало телебачення. ДПЛС здобула 115 місць (20,4% голосів виборців), ПКВ – 40 місць (6%). У складі парламенту не стало представників традиційних партій – соціалістичної (само розпустилася в листопаді 1994 р.), соціал-демократичної, ліберальної, республіканської. Показник неонацистів на виборах ніколи не перевищував 6 – 9%, у 1994 р. за них вперше віддали свої голоси 13% виборців. Посаду прем'єр-міністра обійняв С. Берлусконі. Вперше за всю післявоєнну історію неонацисти увійшли до складу кабінету, здобувши 5 міністерських портфелів.

Березневі 1994 р. вибори іноді називають завершенням Першої республіки, яка проіснувала майже півстоліття і характеризувалася домінуванням ХДП. Аргументом на користь такого твердження є остаточний крах старої партійної системи. Як підкреслюють італійські дослідники, факт панування на політичній арені єдиної партії ХДП слід розглядати як органічну ваду партійної системи Першої республіки. Адже визначальними принципами демократії, отже й демократичних країн, є чергування альтернативних політичних сил при владі. У цьому плані італійська демократія виявилася "недосконалою": ХДП не мала рівноцінного опонента, а ІКП так і не вдалося створити уряд лівої альтернативи. Криза партійно-політичної системи Італії поглиблювалася й зовнішніми факторами. Крах комуністичних режимів у Східній Європі, падіння Берлінської стіни спричинив і крах опори італійської партійної системи – антикомунізму, який себе вичерпав. Унаслідок зміни пріоритетів політичної культури італійців праві партії стали такою ж визнаною частиною політичного істеблшменту країни, як і традиційні, що увійшли до нього в результаті перемоги сил антифашизму.

Але перший уряд *Другої республіки* був нетривалим (травень – грудень 1994 р.) і не виконав своїх передвиборних обіцянок. Центральною проблемою італійської економіки та політики залишився державний борг, котрий сягнув 123% ВВП, що у 2,5 раза більше ніж у Великій Британії, Франції чи Німеччині. Його форму-

вання відносять до періоду прискороеного становлення “соціальної держави” кінця 60-х – початку 70-х років. Італія увійшла тоді в інстекту найрозвиненіших країн, витрачаючи під тиском величезної страйкової хвилі на соціальні потреби понад 60% державних видатків. С. Берлусконі розпочав із скорочення “невиробничих витрат”, шибравши першим об’єктом пенсійну систему. Але, отримавши у відповідь чергові страйки та маніфестації, змушений був відступити. С. Берлусконі подав у відставку. Праві виявилися нездатними до швидкого вирішення нагальних проблем. Довіра до уряду падала. Через різнорідність інтересів почала розпадатися коаліція правих партій: із неї вийшли представники “Ліги Півночі”. Вдалося створити парламентську більшість та сформувати за підтримки лівих і Ліги Півночі “перехідний” уряд на чолі з Ламберто Діні. Новий кабінет міністрів був сформований на безпартійній основі і “міністрів-технократів і пропрацював до січня 1996 р. – моменту, коли Л. Діні подав прохання про відставку. Після тривалих консультацій з партійними лідерами, спроб сформувати новий уряд, у лютому 1996 р. президент країни Л. Скальфаро підписав декрети про розпуск парламенту та призначення нових виборів.

Вибори 1996 р. відобразили нову тенденцію у суспільних настроях. Перемогу отримала коаліція лівоцентристських сил “Олива” (*L’Ulivo*), утворена в лютому 1995 р. у складі 13 партій, рухів та організацій. Спільну платформу об’єднання запропонував відомий економіст (професор економіки Болонського університету) та управлінець Романо Проді, лідер лівих християнських демократів, які відстоювали позиції соціального християнства. Наприкінці 1995 р. Р. Проді опублікував книгу “Керування Італією: маніфест здійснення змін”, у якій виклав свої 88 тез, у яких поєднувалися народно-католицькі, соціал-демократичні, ліберальні та республіканські ідеї. У тезах засуджувалися політичні крайнощі (зокрема більшовицького режиму). Отож, право очолити уряд здобув Р. Проді. Провідна роль у коаліції, що в 1996 р. налічувала шість партій, належала ДПЛС (21,1%). Уперше за весь повоєнний період колишні комуністи прийшли до влади на національному рівні, а один із лідерів Вальтер Велтроні став заступником прем’єр-міністра. Уряд Р. Проді керував державою упродовж 2,5 років (до жовтня 1998).

Восени 1998 р. країну охопила чергова урядова криза. За пропозицією блоку "Олива" уряд очолив лідер Лівих Демократів (ДПЛС у 1998 р. змінила назву на Ліві Демократи) Массімо Д'Алема. Отже сталося те, чого ніхто не міг прогнозувати: країну очолив экс-комуніст. Але жодних радикальних кроків у діяльності уряду не спостерігалось: лідери країни орієнтувалися на ринкову економіку, визнавали позитиви від приватизації державного сектору. Нове об'єднання запрошувало до активної співпраці всі ліві та лівоцентристські партії. Символом організації стало зображення троянди – емблеми європейського соціалістичного руху. В квітні 2000 р., після поразки лівих на виборах у місцеві органи влади, уряд Д'Алема подав у відставку.

Загалом у 1990-ті роки Італія вступила як розвинена індустріальна країна, посівши п'яте місце у світі за валовим внутрішнім продуктом (у 1997 р. ВВП сягнув 1,1 трил. дол. – 3,2% світового ВВП). Провідною галуззю стало машинобудування: Італія експортувала від 40 до 80% усієї продукції різних галузей машинобудування. Лідерство Італії проявилось в таких сферах, як електротехніка (в тому числі побутова), будівельна, хімічна, легка та харчова промисловості. Особливість сільського господарства Італії полягала в орієнтації на виробництво продукції рослинного характеру, так званого "середземноморського типу" й відносно повільному нарощуванні виробництва багатьох видів продукції тваринництва. Як наслідок – країна змушена була купувати на зовнішньому ринку багато видів сільськогосподарських товарів, головним чином продукцію тваринництва. Проблемою залишалася відносна відсталість півдня країни. Рівень виробництва ВВП у цьому регіоні в розрахунку на одного жителя складав тільки 75% загальнонаціонального показника, рівень безробіття становив понад 20%. Провідне місце у зовнішній торгівлі Італії займали готові промислові вироби, їх частка в імпорті складала 67%, а в експорті – 97%. Італійські дизайнери і модельєри є провідними фахівцями на світовому ринку модного одягу та взуття. Структурні перетворення в економіці (у всі сфери суспільного виробництва активно запроваджувалися інформаційні технології) в 90-ті роки проводилися під знаком вступу країни в європейський валютний союз. Їх метою було виконання умов Маастрихтського договору

та адаптації італійського господарства до вимог ринку ХХІ ст. В основу реформ було покладено скорочення державного регулювання та лібералізацію економіки в цілому. Реформи здійснювалися за напрямками: приватизація державної власності (Італія займає перше місце в Західній Європі за кількістю осіб, зайнятих у кооперативному русі, 10 млн населення), скорочення дефіциту бюджету (в 1998 р. нижче 3%) та державного боргу, зміна податкової системи з метою створення сприятливих умов для інвестицій, реформування ринку праці. В 1996 р. між урядом, профспілками та підприємцями було досягнуто ряд домовленостей щодо проведення комплексу перетворень на ринку праці: диференціації ставок заробітної плати, підвищення ефективності служби зайнятості. Через два роки підписаний договір (відомий як „Різдвяний”), згідно з положеннями якого передбачалося зниження податків з тих фізичних осіб, чий доходи визначалися як середні та нижче середніх.

Із 1 січня 2002 р. ліру змінив євро, Італію прийняли в європейський монетарний союз. Прямі іноземні капіталовкладення склали 76% всього іноземного капіталу в Італії. Близько 40% припало на Швейцарію, інші розподілилися між США (19%), ЄС (33%) та іншими країнами. Доля Італії в загальному об'ємі інвестицій капіталу серед країн-експортерів-членів ЄС склала 2,7%.

У зовнішній політиці пріоритетними залишалися розширення зв'язків із країнами ЄС (на них припадало 54,9% експорту та 56,3% імпорту Італії), активна участь у європейській інтеграції, розвиток відносин із США та НАТО (Італія член “великої сімки”), забезпечення італійської присутності у Середземномор'ї та на Балканах. Італія спільно зі США брала участь у військових діях в Іраку.

Італія на початку ХХІ ст. У травні 2001 року на парламентських виборах переміг правоцентристський блок “Дім свобод” (*La Casa delle Libertà*) на чолі з партією С. Берлусконі “Вперед, Італіє!” (45,4%). Друге місце зайняв блок “Олива” (35%, із 2004 р. блок трансформовано в “Союз олива” – *Uniti nell’Ulivo* – у складі 4 партій), на третій позиції – ПКВ (5%). Після 1995 р. С. Берлусконі неодноразово притягали до судової відповідальності, і навіть тричі засуджували до тюремного ув'язнення – за приховування прибутків, давання хабарів податковим інспекторам та незаконне фінансування передвиборної кампанії свого товариша Б. Краксі.

Однак щоразу адвокати С. Берлусконі вигравали справи. Прем'єр-міністр С. Берлусконі запропонував програму реформ неоконсервативного спрямування: він обіцяв зменшити податки, створити 1,5 млн нових робочих місць, збільшити пенсії та прийняти нові закони з боротьби із злочинністю.

4 квітня 2005 р. опозиція отримала перемогу на регіональних виборах (в 11 із 13 випадках). Четверо міністрів із уряду С. Берлусконі, представники Союзу християнських демократів, подали у відставку, спровокувавши чергову політичну кризу. Опозиція почала вимагати від прем'єр-міністра залишити свою посаду та провести дострокові загальні вибори. 20 квітня 2005 р. С. Берлусконі подав прохання про відставку. Президент Італії Карло Адзеліо Чампі, прийнявши відставку, відразу ж доручив С. Берлусконі сформувати новий уряд. Правоцентристський коаліційний уряд прийняв присягу 23 квітня 2005 р. Більшість призначених урядовців представляли партію С. Берлусконі "Вперед, Італіє!". С. Берлусконі подолав усі звинувачення у зв'язках із мафією, зріс його вплив на італійське суспільно-політичне життя. Він – Кавалер Великого хреста, орденів "За заслуги перед Італійською республікою", "За трудові заслуги".

На парламентських виборах квітня 2006 р. до верхньої та нижньої палат із мінімальною перевагою в кілька сотих відсотка (правоцентристський блок "Дім свобод" на чолі з С. Берлусконі отримав 49,7% голосів) переміг лівоцентристський блок "Союз" (*L'Unione*, створено на базі "Оливи", назва прийнята в 2005 р.) на чолі з Р. Проді (49,8%). Незважаючи на мінімальну перевагу в 0,1%, партії-переможниці надається не менше 55% місць у парламенті. Відповідно до нового виборчого закону коаліція Р. Проді отримала 340 місць із 630 у нижній палаті італійського парламенту. У верхній палаті – сенаті – коаліція Р. Проді отримала 158 місць, соратники С. Берлусконі – 156. Президентом 10 травня 2006 р. був обраний кандидат від лівоцентристських сил, колишній член ІКП, 71-річний Джорджіо Наполітано.

Лівоцентристська коаліція політичних опонентів виявилася нестійкою і розвалилася від внутрішніх чвар через 18 місяців. Прем'єр Р. Проді виступив з ініціативою вдосконалення виборчої системи Італії, зокрема підвищення прохідного порога. У 2005 р.

правоцентристська коаліція С. Берлусконі ініціювала повернення до пропорційної системи. Для того, щоб потрапити в нижню палату парламенту, передвиборчій коаліції потрібно набрати тільки 10%, а партіям, що входять до неї, всього 2%. Для решти партій поріг складає 4%. Тобто, баланс влади багато в чому залежить від дрібних партій, що мають по кілька місць у парламенті. Так до коаліції Р. Проді входило близько 13 дрібних партій (від католиків до комуністів), які постійно критикували уряд. На початку 2008 р. правлячу коаліцію покинули три члени невеликого “Союзу демократів за Європу” (створений 1999 р., лідер – Клементе Мастелла). 24 січня 2008 р. сенат висловив недовіру урядові Р. Проді (161 депутат проголосував проти кабінету, 156 парламентаріїв підтримали уряд), який подав у відставку та відмовився від участі в подальшій політичній боротьбі. Вирішальний вплив на долю голосування мав вихід із проурядової сенатської коаліції фракції християнських демократів. Почалася політична криза, що завершилася у лютому декретом президента Італії Дж. Наполітано про розпуск обох палат парламенту і дострокові парламентські вибори в квітні.

Головним гаслом передвиборчої програми правоцентристської коаліції С. Берлусконі, створеної в листопаді 2007 р. під назвою “Народ свободи” у складі партії С. Берлусконі “Вперед, Італіє!”, правої партії “Національний альянс” (Джанфранко Фіні) та менших політичних організацій, стало “Вставай, Італіє!”. Серед визначених завдань: підвищення безпеки громадян, зміцнення основ сім’ї, створення нових робочих місць і вдосконалення ринку праці.

Лівоцентристська Демократична партія Вальтера Велтроні (професійний журналіст, мер м. Риму з 2001 до лютого 2008 р., Кавалер Великого Хреста з 2006 р.) йшла на вибори з гаслом: “*Нова Італія сьогодні. Це можливо*”. Програма декларувала завдання оновлення країни шляхом вдосконалення системи освіти, розвитку наукової сфери, підтримки бізнесу, підвищення якості медичного обслуговування; продуктивної співпраці з ЄС, боротьби з бюрократією.

За офіційними результатами парламентських виборів квітня 2008 р. перемогу до обох палат парламенту здобула правоцентристська коаліція С. Берлусконі “Народ свободи” (перетворена в єдину політичну партію в березні 2009 р. шляхом об’єднання партій “Вперед, Італіє!” та “Національного альянсу”). У Палаті депутатів

блок отримав 37,4%, Північна ліга (лідер – Умберто Боссі) 8,3%, що разом склало 45,7% голосів виборців. Лівоцентристська Демократична партія Вальтера Велтроні здобула 33,2% голосів, а пов'язана з нею союзом партія “Італія цінностей” – Список ді П'єтро» – 4,4% (в сумі опозиція отримала 37,6% голосів). Єдиною меншою партією, що не пов'язана жодним виборчим союзом, яка увійшла до парламенту – центристська Союз християнських демократів і центру (створена 2002 р., лідер – П'єр Фердіنانдо Казіні) 5,6% голосів у Палаті депутатів.

У Сенаті правоцентристська коаліція отримала 46,3% (Народ свободи – 38,2%, Ліга Півночі – 8,1%). Опозиція в сумі набрала 38%. (Демократична партія – 33,7%, Італія цінностей – 4,3%).

У квітні 2008 р. партія “Народ свободи” в коаліції з “Лігою Півночі” та її південним аналогом – партією “Рух за автономію” сформував новий уряд. 5 травня 2008 р. С. Берлусконі офіційно прийняв присягу прем'єра. Від нового уряду виборці очікують, передусім, покращення економічної ситуації.

Незважаючи на чергову серію скандалів з участю С. Берлусконі влітку 2009 р. (сімейні проблеми; відновлення кількох процесів, у яких політик проходив як співучасник протизаконних дій у господарській діяльності), правоцентристська урядова коаліція здобула впевнену перемогу і на регіональних виборах в березні 2010 р. Найбільш успішними вибори стали для ультраправої партії “Ліга Півночі” (виступає проти нелегальної міграції, відстоює ідею федеральної автономії північних областей Італії) – головного союзника правлячої коаліції С. Берлусконі.

Наприкінці 2008 р. критичною стала ситуація в сицилійській провінції Палермо у зв'язку з проблемами утилізації сміття. Проблема з відходами виникла на десять років швидше, а всі спроби влади вирішити її, побудувавши сміттєпереробні заводи, так і не увінчалися успіхом. Мафія, що контролювала збут та зберігання відходів, перешкоджала будівництву заводів із утилізації сміття. “Сміттєва криза” виявилася в центрі уваги італійської влади: свого часу прем'єр-міністр Р. Проді залучав армію до розчищення заповнених сміттям міст південної італійської області, нинішній глава уряду С. Берлусконі особисто брав участь у прибиранні міських вулиць.

Світова фінансово-економічна криза проявилася в Італії скороченням національної економіки приблизно на 5%. Проте, в країні спостерігається суттєве зростання доходів італійської мафії. Найбільшу частку в обігу мафіозних груп складають операції з контрабандою наркотиків, людей і зброї. Заходи зі стабілізації економіки призводять до неминучого зростання національних боргів. Італія є країною з найбільшою державною заборгованістю в Єврозоні. Згідно з Маастрихтськими критеріями, прийнятним вважається розмір держборгу в 60% ВВП. На кінець 2009 р. державний борг в Італії перевищував 100% ВВП (для прикладу, в Німеччині він становив 56%, в Україні – 35,5%). Рівень безробіття складає близько 9%.

Італійська Республіка визнала незалежність *України* 28 грудня 1991 р., встановивши з нею дипломатичні відносини в січні наступного року. У Києві з 1992 р. та Римі з 1995 р. діють посольства відповідно Італійської Республіки та України. У 1995 р., під час офіційного візиту президента України Л. Кучми в Італію, підписано Договір про дружбу й співробітництво між Україною та Італією. У 1997 р. підписана міжурядова Угода про співробітництво в галузі освіти, культури та науки. За обсягом товарообігу Італії з країнами СНД Україна посідає четверте місце, поступаючись Російській Федерації, Азербайджану та Казахстану. Серед держав Західної Європи Італія посідає друге місце у загальному обсязі товарообігу з нашою країною. В експорті до Італії основне місце посідає сировина, в імпорті – переважає промислова продукція. Італійські інвестиції, головним чином, розміщені в галузі внутрішньої торгівлі, харчової промисловості, машинобудування, металообробній та легкій промисловості. Важливою складовою двосторонніх відносин є співпраця на міжпарламентському рівні, проведення спільних навчань військово-морських сил. Станом на 1 січня 2009 р. в Італії легально проживало майже 154 тис. громадян українського походження (серед емігрантських громад українці посідають четверте місце за чисельністю після албанців, марокканців і румун). За статевим складом, безумовно, українська еміграція в Італію має жіноче “обличчя” (у 2007 р. на 100 українок припадало лише 24 українських чоловіка). Нелегалів налічується близько 600 тис. осіб, які прибули в Італію в пошуках роботи.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте політичну та економічну ситуацію в країні після Другої світової війни.
2. Визначте причини зміни форми державного ладу Італії та проаналізуйте суспільно-політичний лад згідно з Конституцією 1947 р.
3. Визначте основні напрямки політики уряду А. Де Гаспері.
4. Вкажіть фактори, які привели до італійського "економічного дива".
5. Охарактеризуйте особливість вирішення аграрного питання в Італії.
6. Вкажіть шляхи ліквідації регіональних диспропорцій в економічному розвитку країни.
7. Визначте вплив Католицької Церкви на внутрішньополітичний розвиток країни.
8. Визначте причини та суть подій, що увійшли в історію під назвою "спекотна осінь".
9. Назвіть причини появи та проаналізуйте діяльність ультраправих груп в Італії.
10. Проаналізуйте реформи урядів "національної солідарності".
11. Визначте причини переходу країни на початку 80-х років XX ст. до неоконсервативного політичного курсу.
12. Охарактеризуйте партійно-політичну систему Італії на початку 90-х років XX ст. та назвіть причини кризи традиційних політичних партій.
13. Вкажіть суть операції "чисті руки".
14. Визначте головні проблеми суспільно-політичного та економічного розвитку Італії на початку XXI ст.

Розділ 10. Іспанія

Диктатура Ф. Франко. Перші повоєнні роки. Диктаторський режим Ф. Франко був встановлений у результаті громадянської війни 1936 – 1939 рр. Поразка в ній республіканців спричинила політичну еміграцію близько 500 тис. осіб. У роки Другої світової війни франкістська Іспанія, незважаючи на проголошення Ф. Франко 4 вересня 1939 р. декрету про нейтралітет, підтримувала Німеччину. Як і будь-яка диктатура нова влада в Іспанії будувалася на силі терору, страхові, масових репресіях, насильстві. У 1940 р. в тюрмах та концтаборах перебувало близько 330 тис. осіб. Єдиної думки щодо означення режиму генерала Ф. Франка серед іспанських істориків немає: одні вважають його тоталітарним, інші – авторитарним. При цьому вказують, що франкізм в Іспанії являв собою особливий іберо-американський різновид авторитаризму, що відображав вирішальну роль армії та її лідера в політичному процесі. Як перший досвід створення такої диктатури наводиться режим Хосе Антоніо Прімо де Рівери (1923 – 1929). В основу державності такого типу були покладені наступні принципи: підпорядкування особистості корпоративним інтересам суспільства; вирішення соціального конфлікту шляхом корпоративістської організації економіки та праці; концентрація влади в руках одноосібного харизматичного лідера, *“відповідального тільки перед Богом та Історією”* (офіційне гасло франкізму). Соціально-політичну основу режиму складали такі достатньо різні сили як організація Фаланги, традиціоналістська партія та армія, об'єднані в єдиний рух декретом 1937 р. Франкізм відкинув “європеїзацію” та модернізацію, натомість апелював до традиції та стереотипів національної свідомості, що сформувалася до початку нового часу. Загалом можна виділити три етапи в розвитку франкістської диктатури: 1939 – 1945 рр., 1945 – кінець 50-х років, 1959 – 1975 рр. Політичний лад Іспанії базувався на семи головних законах, що були прийняті в різний період: “Хартія праці” 1938 р., Закон про Кортеси 1942 р., “Хартія іспанців” 1945 р., Закон про

народний референдум 1946 р., Закон про спадкоємність 1947 р. “Закон про принципи Національного Руху” 1958 р. та Органічний закон про державу 1966 р.

Отже, фундаментом політичної системи Іспанії була особиста диктатура Ф. Франко. Йому належала вся повнота законодавчої виконавчої та судової влади. Всіх членів уряду, як і вищих чиновників, генералів та єпископів, призначав Ф. Франко, затверджував декрети та закони. Деякі іспанські дослідники характеризують встановлену владу, як *“різновид абсолютної монархії, що являли собою в період правління Ф. Франко королівство без короля”*. Ці законів, спрямованих на зміну державного управління, варто виділити закон від 17 липня 1942 р. про відновлення діяльності іспанських Кортесів: вони не мали законодавчих функцій і підкорялися урядові та главі держави; їх діяльність мала декоративне значення. Вагомий вплив на внутрішню політику країни мала Фаланга. Були фактично ліквідовані елементарні демократичні права і свободи громадян, нівельовані національні особливості розвитку окремих регіонів, встановлена жорстка система “вертикальних профспілок”, парламент формувався на корпоративній основі.

Вирішення економічних проблем Ф. Франко та його оточення сподівалися знайти на шляхах створення системи *автаркції* (економіки, яка б сама себе забезпечувала, максимальна незалежність від імпорту). Восени 1939 р. були прийняті закони, спрямовані на захист національної промисловості (зокрема обмежувалися іноземні капіталовкладення в іспанські підприємства 25%), які практично підпорядкували діяльність значної кількості промислових підприємств державному контролю. У рамках корпоративної системи створювалися “вертикальні профспілки” (серпень 1939) на чолі з функціонерами Фаланги (об’єднували у примусовому порядку практично все економічно активне населення, слугували інструментом, за допомогою якого держава здійснювала контроль за працівниками). У вересні 1941 р. був створений Інститут національної промисловості, який розробляв плани розвитку головних галузей економіки. Тоді ж націоналізовано залізниці. Республіканська аграрна реформа була ліквідована; землі, які отримали селяни після 1936 р., оголошувалися незаконно захопленими і їх повертали колишнім власникам. Селянству було запропоновано

отримання земельних наділів за викуп у ході колонізації державних земель. Цим питанням повинен був займатися створений 1939 р. Національний інститут колонізації. Урядові заходи мали на меті створити потужний державний сектор, що полегшило б втручання держави в розвиток іспанської економіки.

Іспанський диктатор врахував те, що знехтувала республіка 1931 р. – силу Церкви та католицького руху. Ф. Франко проголосив *католицизм* єдиною та офіційною релігією іспанської держави. Усі церковні права були відновлені. А в 1941 р. між Іспанією та Ватиканом була підписана угода, згідно з якою Рим отримував широкі права у призначенні своїх духовних осіб в церковну ієрархію Іспанії. Фаланга та Церква підкорили своєму контролю молодіжний рух та університетську освіту (закон від 1943). Особливе місце Церкви в системі франкістських інститутів було в черговий раз закріплено у конкордаті 1953 р., за яким Католицька Церква офіційно визнала Ф. Франко главою іспанської держави.

Однак, незважаючи на всі заходи уряду, економічне становище Іспанії залишалось складним. Населення голодувало, сільське господарство було не в стані задовольнити потреби країни. Запроваджена карткова система передбачала жорсткі норми на основні продукти харчування (зокрема, карткова система на хліб зберігалася до кінця 1951 р.).

Опозиційний рух у країні наростав у міру збільшення кількості поразок А. Гітлера на Сході (від моменту падіння Другої Республіки не припиняли своєї діяльності еміграційні структури; до кінця 1944 р. центр іспанського партизанського руху знаходився у Франції). Найбільш активною та організованою силою антифранкістської опозиції виступала Комуністична партія Іспанії (КПІ), яка налагодила сітку підпільних організацій в країні. На початку 1942 р. почали відроджуватися перші підпільні організації соціалістів, активізували діяльність республіканці. У жовтні 1944 р. республіканці, соціалісти та анархісти створили тимчасову найвищу владу іспанської республіки – Національний союз демократичних сил (НСДС). НСДС створив власні військові формування в Тулузі (місто на південному заході Франції). Тут діяла іспанська організація Опору – Національний союз іспанців. Серед програмних засад організації було повалення франкістського режиму та

проведення вільних виборів для визначення політичного майбутнього Іспанії. Іспанські республіканці брали участь у французькому русі Опору.

Із наближенням поразки нацистської Німеччини, пошануванням діяльності антифранкістської опозиції, заявили про себе і монархісти. Ще у вересні 1943 р. Ф. Франко отримав лист із підписами 7 із 12 військових найвищого рангу, які висловилися за підтримку реставрації монархії. Опираючись на армію, генерал повинен був зважати на позицію військових. Це була одна з найбільших криз режиму, позаяк ніколи до цього моменту, та й, зрештою, після, частина армії не була так близько до того, щоби проявити непокору своєму генералові. 19 березня 1945 р. син Альфонса XIII, який помер у 1941 р., граф Хуан Барселонський, отримавши династичні права, звернувся до іспанського народу з посланням, у якому засудив концепцію тоталітарної держави, обіцяв відновлення “традиційного режиму”, прийняття конституції, гарантію політичних свобод, широку політичну амністію та ін.

У серпні 1945 р. в Мехіко був сформований емігрантський республіканський уряд, який очолив Хосе Хіраль. Наступного року до складу уряду увійшов представник КПП – Сантьяго Каррільйо. Однак емігрантські сили не були єдиними. Так група Індалесіо Прієто (Нью-Йорк), яка представляла Іспанську соціалістичну робітничу партію (ІСРП), вважала, що проголошення будь-якого устрою без референдуму неможливе, піддавала критиці Х. Хіралья за залучення комуністів до уряду.

Опозиційні сили так і не змогли об'єднатися та виступити єдиним фронтом. Окрім того, вони сподівалися на вирішення іспанської проблеми зовнішніми силами – Організацією об'єднаних націй, яка в той час перебувала в процесі становлення.

Ф. Франко намагався стабілізувати ситуацію в країні та водночас реабілітувати себе на міжнародній арені. 8 травня 1945 р. Іспанія розірвала дипломатичні стосунки з Третім Райхом. 17 липня 1945 р. схвалено закон – “Хартія іспанців”, який регулював права та обов'язки іспанських громадян, проголошувалися демократичні принципи (гарантувалося право на освіту, таємницю листування, недоторканність особи та майна). Щоправда, відразу передбачалася можливість ліквідації цих прав у випадку виникнення

ситуації, що загрожувала б “інтересам держави”. “Хартія іспанців” на одностороннє формування уряду, в якому лише два портфелі належали фалангістам, за задумом Ф. Франко, повинні були створити враження відмови від тоталітарної форми держави та лібералізації режиму (також був скасований фалангістський салют, розпущена фалангістська міліція, з офіційних закладів усунуто обов’язкові портрети Хосе Антоніо Прімо де Рівери). З цієї ж метою 22 жовтня 1945 р. був ухвалений Закон про народний референдум, за яким уперше жінки отримали право голосу.

Однак, на Потсдамській конференції 1945 р. уряд генерала Ф. Франко було засуджено як владу, встановлену фашистськими державами “осі”. На початку та наприкінці 1946 р. (9 лютого та 12 грудня) Генеральна асамблея ООН прийняла дві резолюції з іспанського питання, зміст яких зводився до констатації факту про неможливість встановлення між Іспанією і “націями, що розгромили німецький та італійський фашизм”, дружніх відносин, доки в Іспанії зберігатиметься режим Ф. Франко. Іспанії було відмовлено у вступі до ООН. У грудневій резолюції також рекомендувалось усім державам-членам ООН відкликати своїх послів із Мадрида (без формального розриву дипломатичних відносин). На січень 1947 р. у столиці залишились послы Ватикану, Португалії, Ірландії, Швеції та Аргентини. У результаті Іспанія опинилася у міжнародній ізоляції.

Така позиція міжнародної спільноти спричинила посилення патріотичних настроїв серед населення Іспанії. 9 грудня 1946 р. понад півмільйона громадян зібралися на головній площі Мадрида – Оріенте, щоби продемонструвати свою підтримку Ф. Франко. Але ця акція аж ніяк не означала, що її учасники ототожнювали себе з франкістською ідеологією; насамперед йшлося про маніфестацію єдності іспанської нації. На мітингу був присутній і 80-річний лауреат Нобелівської премії в галузі літератури Х. Бенавенте-і-Мартінес (1866 – 1978), симпатії якого під час громадянської війни були на боці республіканців.

Ф. Франко вирішив винести питання політичного ладу країни на всенародний референдум. 7 червня 1947 р. Кортеси прийняли Закон про спадкоємність. Документ проголошував, що Іспанія є “католицькою, соціальною і представницькою” монархією при

одночасній владі генерала Ф. Франко як глави держави. Його наступником ставав король, який перед інавгурацією мав підтвердити вірність головним законам: Хартії іспанців, законам про Кортеси та референдум. На референдумі 6 липня 1947 р. 14 млн із 17 млн виборців проголосували за встановлення в Іспанії, після смерті або відставки Ф. Франко, монархії. В монархії населення вбачало символ єдності нації. Отримавши підтримку народу, Ф. Франко підписав 26 липня "Закон Глави держави про спадкування посади Глави держави", за яким Іспанія проголошувалася королівством. При цьому не зазначалося, хто буде королем, а посада глави держави пожиттєво зберігалася за Ф. Франко. Закон наділив Ф. Франко правом не тільки запропонувати ту особу, яка після його смерті повинна стати королем чи регентом, але й виключити з числа претендентів тих, хто, на його думку, не здатен управляти країною. Вперше за свою історію Іспанія зіткнулася з такою оригінальною формою правління: вона стала королівством без короля, монархією без монарха. Закон створював Раду королівства та Регентську раду, яка мала перебрати на себе управління державою у випадку смерті чи відставки Ф. Франко, очолити процес вибору короля з осіб королівського походження. Водночас було поновлено надання шляхетських титулів.

У 1948 р. Ф. Франко та іспанський король в еміграції Хуан де Бурбон домовилися про проживання та виховання сина короля – 10-літнього Хуана Карлоса в Іспанії. 7 серпня 1948 р. був скасований військовий стан, оголошений Ф. Франко ще 28 липня 1936 р.

Водночас, у серпні 1948 р. еміграційним центрам монархічних та соціалістичної (І. Пріето) партій вдалося досягти угоди про спільні дії. Вона передбачала, що майбутній устрій Іспанії вирішуватиметься на референдумі, а також широку політичну амністію, відкритість Іспанії для країн Заходу (зокрема, приєднання до "плану Маршалла"). Створювався Комітет єдності, який мав реалізовувати дані постулати. Зміст домовленості був доведений до відома посольств Великої Британії, США, Франції, Бельгії, Голландії, Люксембурга, що розташовувалися на території Парижа.

Фінанси та економіка країни після завершення Другої світової війни знаходилися в катастрофічному стані. Золото республіканської Іспанії свого часу потрапило за кордон: частина до СРСР, інша – до Франції. Країна заборгувала значну суму Німеччині та

Італії – понад 900 млн доларів. Унаслідок військових дій періоду Другої світової війни найбільших втрат зазнали комунікації та транспорт. Більшість фабрик та шахт не постраждала. Значно знизилося сільськогосподарське виробництво: у 1945 р. на 65%, порівняно з 1935 р. Значними були людські втрати: близько 800 тис. осіб у продуктивному віці загинули або виїхали з країни. Від голоду населення врятували поставки продуктів з Аргентини, які Іспанія отримувала у 1947 – 1948 рр. Міжнародна ізоляція країни змусила її уряд повернутися до автаркічної моделі економічного розвитку.

Суспільно-політичний та економічний розвиток у 50-х – першій половині 70-х років. Початок “холодної війни” змінив настрої західних держав стосовно франкістської Іспанії: в 1950 р. Генеральна асамблея ООН прийняла рішення про скерування послів в Іспанію. Ф. Франко все частіше приймали за кордоном, зокрема в США: Вашингтону залежало на зміцненні південно-західного флангу НАТО в Європі. У вересні 1953 р. був підписаний іспано-американський договір (Мадридський пакт), за яким США дістали право на будівництво військових баз на території Іспанії. Мадридський пакт став значним успіхом Ф. Франко. На Іспанію була поширена дія “плану Маршалла”: вона отримала перший кредит США на суму 62,5 млн доларів, у 1954 – 1957 рр. – 500 млн доларів. У грудні 1955 р. Іспанія вступила до ООН (проти голосували країни східного блоку, утрималися Бельгія та Мексика). Етап міжнародної ізоляції країни завершився. Розпочався процес включення Іспанії у політичні, економічні, фінансові та культурні міжнародні структури західних демократій. При цьому, звичайно, західна демократія засуджувала диктатуру Ф. Франко. У другій половині 1950-х років Іспанія стала членом Міжнародного валютного фонду (МВФ), Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР) тощо.

Еволюцію міжнародного становища франкістської Іспанії супроводжував процес несміливих, половинчастих реформ державного устрою. З другої половини 1950-х років стало очевидним, що політичні та економічні (автаркія та корпоративізм) принципи Фаланги не сприяли позитивним змінам у країні. Наростав протест іспанського суспільства. Ф. Франко зважився на зміну політики держави. Силою, на яку він вирішив опертися, стала права католицька організація “Божа справа” (*Opus Dei*, виникла у 1928 р., лідер

Хосе Ескрива де Балагер). Її гасла були діаметрально протилежними політичним та економічним цілям Фаланги. Замість оголошеної Фалангою автаркії, вона вказувала на потребу орієнтації Іспанії на Захід, запровадження в країні економічного лібералізму, на поступову децентралізацію державного апарату, відкидала диктаторські методи правління. У лютому 1957 р. її представники вперше увійшли до складу уряду, в якому отримали портфелі міністрів торгівлі, економіки та фінансів. Значення Фаланги зменшувалося (її генеральний секретар констатував наприкінці 1956 р., що члени Фаланги займають не більше 5% державних посад у країні) й у 1957 р. Ф. Франко розпустив її та утворив політичну організацію Національний рух, який мав набути своєрідної форми загальноіспанського народного фронту, об'єднати всіх іспанців, що приймали його ідеологію. У травні 1958 р. був прийнятий "Закон про принципи національного руху", включений до складу "основних законів" франкістської держави. Цей закон здійснив поділ влади між главою держави та Кортесами, згідно з яким Генеральні Кортеси (*Las Cortes Generales*) представляли вищий орган участі іспанського народу в здійсненні завдань держави. Місія Кортесів полягала в підготовці та вотуванні законів, однак вони не володіли реальною законодавчою силою, оскільки санкціонування законів належало главі держави.

22 листопада 1966 р. Кортеси ухвалили Органічний конституційний закон про державу, який був підтверджений на референдумі та підписаний Ф. Франко в січні 1967 р. Документ являв собою реформу конституційного права та мав приготувати країну до змін після Ф. Франко. Була утворена інституція прем'єра, якого призначав голова держави, запроваджено гарантії свободи віровизнання, наголошено, що наступником Ф. Франко може бути лише особа з королівського роду, що підтверджувало можливість реставрації монархії, зазначену в законі 1947 р. Того ж 1966 р. прийнято закон про пресу, який скасовував попередню цензуру. Задекларована свобода преси зіграла величезну роль у формуванні демократичного світогляду населення.

Водночас, у другій половині 1950-х років почала формуватися нова антифранкістська опозиція. Першою легальною опозиційною партією стала утворена 1956 року Демократична дія (згодом

Соціальна партія демократичної дії), яку очолив у минулому активний діяч Фаланги Діонісіо Рідруейо. В підпіллі продовжувала діяти КПП, яка розуміючи значення Церкви в житті іспанців, у 1954 р. включила в програму партії пункт про допомогу держави потребам культу. У червні 1956 р. в опублікованій комуністами декларації йшлося про нову тактику “національної згоди”, тобто єдність усіх антифранкістських сил. У 1960 р. на VI з’їзді КПП підтверджено політику “національної згоди”, всім опозиційним партіям та групам були скеровані листи, в яких пропонувалося укласти угоду про спільні дії антифранкістських сил проти диктатури. У 1959 р. політично сформувалася права опозиція франкістському режиму – Іспанський союз (Хоакін Сатрустегі), що обстоював монархічний устрій країни. У середовищі християнських демократів виділялися дві течії: праве крило сформувалось у 1960 р. в нелегальне політичне об’єднання Християнська соціальна демократія (очолив найстаріший правий політичний діяч часів республіки Хіль Роблес); ліве представляв Християнсько-демократичний союз (Руїс Хіменес), утворений у 1965 р. внаслідок об’єднання низки організацій.

У 1959 р. Кортеси ухвалили закон про *супільний порядок*, що надавав уряду право оголошувати надзвичайний, а при необхідності, також військовий стан. У 1960 р. уряд опублікував спеціальний декрет, який ще раз підтвердив, що будь-який опозиційний виступ – від критики влади до участі в страйках і демонстраціях – буде розглядатися як військовий бунт.

Перші виступи робітників почалися у Барселоні навесні 1951 р., викликані підвищенням цін на трамвайні квитки. 22 травня до протесту приєдналися і жителі Мадрида. Населення столиці провело “білий страйк”, що полягав у бойкоті трамваїв та автобусів, виступаючи проти дорожнечі, зростаючих злиднів.

Значний вплив у країні мали виступи протесту відомих представників інтелігенції. Наприкінці 1959 р. група провідних іспанських учених і діячів культури на чолі з головою Королівської академії мови та літератури Рамоном Менендесом Підалем скерувала владі петицію на захист політичних в’язнів.

У рух за амністію і за відновлення демократичних свобод включилася частина католицького духовенства. Їх першим серйозним

виступом стало послання священників-басків вищій церковній владі Іспанії в травні 1960 р., в якому висловлювався протест проти тоталітаризму та сваволі.

До активних антифранкістських дій дійшло навесні 1962 р., коли застрайкували шахтарі Астурії (60 тис. осіб). До них приєдналися деякі райони Країни Басків. Згодом 25 провінцій Іспанії з 50 були охоплені страйками. Уряд запровадив на 3 місяці надзвичайний стан. Після страйків 1962 р. франкістський режим вперше застосував репресії і проти представників правої опозиції.

Суспільною групою, яка ініціювала та активізувала всю антифранкістську опозицію, була студентська молодь. Студенти вимагали розпуску фалангістського студентського союзу. Все частіше їхні акції підтримував викладацький склад. У березні 1965 р. 6 тис. студентів влаштували демонстрацію в Мадридському університеті. Згодом до них приєдналися майже всі студентські осередки країни. Протистояння завершилося перемогою студентів і того ж року фалангістський студентський союз був ліквідований. Проте хвиля студентських виступів наростала й у відповідь на дії академічної молоді влада 4 січня 1969 р. ввела надзвичайний стан на території всієї Іспанії.

Значно активізувалися від початку 1960-х років *національні рухи*, зокрема в Країні Басків і Каталонії. В Іспанії історично склалися чотири нації: кастильська (центр та захід), каталонська (північний схід), баскська (північ) та галісійська (північний захід), які мали свої мови, традиції, культуру. Однак офіційне визнання отримала лише одна – кастильська. У період Другої Республіки (1931 – 1939) Каталонія і Країна Басків здобули автономію, мали свої уряди та парламенти. В часи диктатури Ф. Франко в цих регіонах національні мови були заборонені, ліквідовані автономні органи влади. Вимоги, що звучали в численних петиціях інтелігенції, масові демонстрації надали національним рухам яскраво виражене антифранкістське скерування. Найбільш радикальну та непримиренну позицію займала молодіжна Асоціація борців за свободу Країни Басків (баскською *Euzkadi Ta Azkatasuna* – ЕТА, створена в 1959 р. як рух опору диктатурі Ф. Франко). Першу акцію ЕТА здійснила 18 липня 1961 р., організувавши в центрі Сан-Себастьяна публічне спалення іспанських державних

прапорів, які були вивішені на честь річниці вступу франкістських військ у місто. В 1968 р. ЕТА заявила про початок збройної боротьби за незалежність Країни Басків. У 1973 р. вибухом бомби у центрі Мадрида був вбитий прем'єр-міністр Іспанії адмірал Л. Карерро Бланко. Об'єднали зусилля націоналістичні сили Каталонії, утворивши наприкінці 1971 р. Асамблею Каталонії – організацію, що мала координувати та мобілізувати політичну діяльність каталонців. Посилилася боротьба на захист національних прав і самобутності Галісії, розгорнута Союзом галісійського народу та іншими нелегальними організаціями.

У червні 1962 р. у Мюнхені відбулася нарада представників опозиційних партій. У ній взяли участь більше 100 лідерів опозиції, які прагнули виробити спільну програму дій. У підсумку були сформульовані 5 умов переходу Іспанії від диктатури до демократії: створення в країні демократичних інститутів, забезпечення дієвих гарантій прав людини, визнання прав національних меншостей, забезпечення профспілкових свобод, права на опозицію. Але процес зближення опозиційних партій затягнувся і лише в середині 70-х років, коли стало відомо про хворобу лідера держави, їм вдалося досягнути згоди та виробити єдину платформу вимог. У липні 1974 р. була створена Демократична рада, що об'єднала групу партій, серед яких КПП, Соціалістичну народну партію та окремих політичних діячів. По всій країні створювалася сітка такого типу організацій. В рамках існуючої системи Демократична рада мала координувати опозиційну діяльність та забезпечити демократичне перетворення устрою. В оголошеному маніфесті звучали вимоги амністії для всіх політичних в'язнів, легалізації партій, свободи преси, вільних профспілок, відокремлення церкви від держави, визнання історичних народів, формування тимчасового уряду, вільних виборів, проведення референдуму, який мав би вирішити майбутній характер країни (монархія чи республіка), ухвалення конституції. За ініціативою ІСРП, що прийняла до уваги факт ключової ролі в Демократичній раді комуністів, була створена інша коаліція опозиційних партій – Платформа демократичної конвергенції або Демократична згода. Ця організація також висловлювалася за мирний перехід до нового ладу та республіканське майбутнє Іспанії.

Режим Ф. Франко знаходився у глибокій кризі. У липні 1969 р. Хуан Карлос був визнаний Кортесами спадкоємцем Ф. Франко та отримав відновлений титул “принц Іспанії”. Прийняття Хуаном Карлосом франкістського порядку спадкування престолу привело до конфлікту в королівському домі Бурбонів. Принц виправдовував свою позицію аргументом, що тільки таким чином можна відновити монархію в країні. Цей політичний процес принц назвав “*реінставрацією*” (слово-неологізм; “нововведенням”) монархії, оскільки намагався досягти компромісу між монархістами-легітимістами, для яких мова могла йти лише про реставрацію монархії, та уявленнями Франко, який виходив із принципу введення нової монархії.

У 1974 р. важко хворий Ф. Франко вперше тимчасово передав принцу Хуану Карлосу свої державні обов'язки, які майбутній монарх виконував упродовж липня – вересня. У жовтні 1975 р. принц удруге був призначений виконувачем обов'язків глави держави. 20 листопада, в день смерті 82-річного Ф. Франко, автоматично вступив у силу закон про спадкування престолу. Управління державою перебрала Регентська рада, а 22 листопада в Кортесах відбулася церемонія проголошення принца королем Іспанії під іменем Хуана Карлоса I (на момент коронації мав 37 років). Цікавим є епізод, пов'язаний із коронуванням короля та з лідером комуністів Сантьяго Каррільйо. У день коронації він назвав нового монарха Хуан Карлос “Короткий”, натякаючи на те, що король недовго протримається на троні. Однак у 1981 р., після того як Хуан Карлос I фактично доклав найбільше зусиль для подолання спроби перевороту, довівши свою відданість демократії, в емоційному виступі по телебаченню комуніст та атеїст С. Каррільйо сказав: “*Боже, благослови короля!*”.

За роки франкістського режиму в економіці Іспанії відбулися очевидні якісні та кількісні зміни. На рубежі 50 – 60-х років франкізм здійснив крутий поворот і перейшов до політики “відкритої економіки”, започаткувавши іспанське “*економічне диво*”. У липні 1959 р. іспанськими економістами був запропонований “План стабілізації економіки”, який став основою змін, що привели до піднесення економіки країни. Уряд Іспанії вирішив відмовитися від політики “автаркії” та прийняв закон, що дозволяв іноземним

монополіям вкладати в іспанські компанії до 50% капіталу, а при спеціальному урядовому дозволі і більше. Тобто почав активно залучатися іноземний капітал. “План стабілізації” передбачав поступову ліквідацію державного контролю за імпортом та експортом, скасування обмежень у торгівлі, проведення режиму суворої економії, стабілізацію цін тощо. Стрижнем діяльності держави у сфері промисловості стало форсування індустріалізації. Особлива увага приділялася заходам задля регулювання та контролю за діяльністю підприємств, що представляли національний інтерес. У першу чергу йшлося про важку та військову промисловість. Державні субсидії, що виділялися для будівництва та розвитку підприємств, які переробляли вітчизняну сировину, мали важливе значення для їх розвитку. До кінця 50-х років під контролем Інституту національної економіки знаходилося 65 великих підприємств, загальний капітал яких складав близько 27% капіталу всіх підприємств країни. Починаючи з 1961 р., лібералізація торгівлі, залучення іноземного капіталу та підготовка до вступу в Спільний ринок підштовхнули конкуренцію і надали широкий розмах процесу оновлення головного капіталу. Цього року було досягнуто позитивного балансу державного бюджету. Упродовж першого етапу плану стабілізації (1959 – 1963) промислове виробництво зросло на 32%, а сільськогосподарське – на 15%.

У середині 60-х років, коли в країні почався масовий опозиційний рух, франкізм проголосив політику “лібералізації” та розпочав еру реформ. У структурі промисловості провідні позиції займали чорна та кольорова металургія, енергетика, нафтопереробна промисловість. Субсидії для розвитку таких галузей, як автомобільна та авіаційна промисловість, привели до збільшення частки державно-монополістичного капіталу в економіці країни. Про розвиток автомобілебудівної галузі свідчать наступні дані: якщо в 1953 р. підприємства SEAT (ліцензія італійського ФІАТу) та FASA щороку випускали по 2 тис. автотранспортних засобів, то в 1960 р. їх чисельність зросла до 40 тисяч, а в 1972 р. до 600 тис. легкових та 94 тис. вантажних автомобілів. SEAT та Рено перетворилися у найпотужніші промислові підприємства. Іспанія стала світовим експортером цементу, сталі, обладнання для текстильної промисловості, медикаментів, поліграфічної продукції,

виробів легкої промисловості: взуття, текстилю, одягу. Потреби урбанізації, індустрії туризму (якщо в 1953 р. Іспанію відвідали менше 2 млн туристів, то в 1963 р. вже 11 млн, у 1975 р. – 35 млн), покращення інфраструктури викликали будівельний бум, який мав стимулюючий вплив на суміжні галузі. Якщо в 1950 р. дохід на одного мешканця країни становив 694 долари, то в 1960 р. зріс до 1042 доларів. У 1964 – 1969 рр. національний дохід на одного жителя зріс на 28%. Іспанське суспільство ставало більш заможним. У 1972 р. підприємства випускали 1,5 млн холодильників, 750 тис. пральних машин. У 60-х роках за темпами промислового зростання Іспанія поступалася лише Японії. В 1970 р. Іспанія займала п'яте місце в Європі за обсягом промислового виробництва. З країни аграрно-індустріальної Іспанія перетворилася в індустріально-аграрну. Золотовалютні запаси Іспанії в 1974 р. склали 5 млрд доларів.

Найбільш відсталим залишалося сільське господарство, в якому станом на 1960 р. працювало понад 39% іспанців (тоді як у промисловості 33%). Коштів для модернізації аграрного сектору не вистачало, хоча поступово відбувалася механізація сільського господарства: якщо в 1940 р. налічувалося 5,6 тис. тракторів, то вже в 1962 р. – 80 тисяч. Уряд проводив політику колонізації, що передбачала купівлю неосвоєних земель у її власників, проведення робіт із меліорації та наступний її продаж селянам. За 20 років землю отримали близько 30 тис. селян, але власниками стали тільки 5 тис., решта її орендували. Іспанія експортувала такі сільськогосподарські товари, як апельсини, помідори, маслини, мигдаль, вино та ін.

Змінилася станом на 1975 р. і соціальна структура іспанського суспільства: в сільському господарстві країни було зайнято менше 25% населення; у промисловості частка збільшилася до 40%; у сфері обслуговування – до 34%. Розвивалася система соціального страхування. У 1975 р. валовий національний продукт Іспанії збільшився, порівняно зі серединою 50-х років, у 5,5 раза.

Однак слід зауважити, що іспанське “економічне диво” не було блискавичним і тривало довший період часу, при цьому темпи лібералізації економіки не були регулярними та стабільними. Після початкових успіхів у виконанні наступного етапу плану стабілізації

(1964 – 1967) вже з 1965 р. проявилися сильні інфляційні тенденції, що сигналізували про початок рецесії. Збільшився дефіцит бюджету, зросло безробіття, що спричинило нову хвилю страйкового руху. Через економічні негаразди за період 1960 – 1973 рр. емігрували в пошуках джерел заробітку до Франції, Німеччини, Швейцарії, Бельгії та Голландії понад 2,3 млн іспанців. У 1961 – 1962 рр. держава взяла під свій контроль еміграцію: ті, хто виїжджав, повинні були укладати контракт на короткий термін; дозволялося покидати країну без сім'ї, оскільки в цьому випадку зароблені гроші надходили у вигляді грошових переказів на утримання родин заробітчанин, а це щорічно давало 500 – 600 млн доларів. Гальмування темпів реформ було викликане побоюванням, що вільноринкова економіка рано чи пізно спричинить падіння авторитарного політичного режиму.

Особливості переходу Іспанії до демократії. Іспанська влада вірила, що позитивні зміни 1960-х років в економіці країни дозволять сформувати консервативне суспільство, для якого політика не буде викликати великого зацікавлення. Насправді сталося навпаки: економічне зростання спровокувало політичні конфлікти, сприяло культурним, соціальним і політичним змінам, які підірвали стабільність режиму. Окрім того, активізація економічних зв'язків із Європою, зростання туристичного потоку в Іспанію, іспанська еміграція в країни Західної Європи сприяли активному засвоєнню європейських стандартів та норм життя. При цьому можна було порівняти рівень життя франкістської Іспанії та демократій Заходу, які без сумніву стали для більшості природною політичною альтернативою франкізму. Перехід до демократії припав на період економічної кризи, головними зовнішніми причинами якої було дворазове (1973/74 і 1979) підняття цін на нафту світовими виробниками. Вона тривала довше і була значно глибша, ніж у найрозвиненіших державах світу. Протягом всього десятиліття, на яке припали фундаментальні політичні зміни, Іспанія переживала сповільнення темпів економічного зростання, постійні інфляційні процеси, зростання дефіциту бюджету, збільшення кількості безробітних (із 3,2% у 1974 р. до 12% у 1980 р.). Роки, проведені поруч із Ф. Франко, не перетворили Хуана Карлоса в його політичного однодумця. Все більше спадкоємець

виробів легкої промисловості: взуття, текстилю, одягу. Потреби урбанізації, індустрії туризму (якщо в 1953 р. Іспанію відвідали менше 2 млн туристів, то в 1963 р. вже 11 млн, у 1975 р. – 35 млн), покращення інфраструктури викликали будівельний бум, який мав стимулюючий вплив на суміжні галузі. Якщо в 1950 р. дохід на одного мешканця країни становив 694 долари, то в 1960 р. зріс до 1042 доларів. У 1964 – 1969 рр. національний дохід на одного жителя зріс на 28%. Іспанське суспільство ставало бідним заможним. У 1972 р. підприємства випускали 1,5 млн холодильників і 750 тис. пральних машин. У 60-х роках за темпами промислового зростання Іспанія поступалася лише Японії. В 1970 р. Іспанія займала п'яте місце в Європі за обсягом промислового виробництва. З країни аграрно-індустріальної Іспанія перетворилася в індустріально-аграрну. Золотовалютні запаси Іспанії в 1974 р. склали 5 млрд доларів.

Найбільш відсталим залишалося сільське господарство, в якому станом на 1960 р. працювало понад 39% іспанців (тоді ж у промисловості 33%). Коштів для модернізації аграрного сектору не вистачало, хоча поступово відбувалася механізація сільськогосподарства: якщо в 1940 р. налічувалося 5,6 тис. тракторів, то вже в 1962 р. – 80 тисяч. Уряд проводив політику колонізації, що передбачала купівлю неосвоєних земель у її власників, проведення робіт із меліорації та наступний її продаж селянам. За 20 років землю отримали близько 30 тис. селян, але власниками стали тільки 5 тис., решта її орендували. Іспанія експортувала такі сільськогосподарські товари, як апельсини, помідори, маслини, мигдаль, вино та ін.

Змінилася станом на 1975 р. і соціальна структура іспанського суспільства: в сільському господарстві країни було зайнято менше 25% населення; у промисловості частка збільшилася до 40%; у сфері обслуговування – до 34%. Розвивалася система соціального страхування. У 1975 р. валовий національний продукт Іспанії збільшився, порівняно зі серединою 50-х років, у 5,5 раза.

Однак слід зауважити, що іспанське “економічне диво” не було блискавичним і тривало довший період часу, при цьому темпи лібералізації економіки не були регулярними та стабільними. Після початкових успіхів у виконанні наступного етапу плану стабілізації

1961 – 1967) вже з 1965 р. проявилися сильні інфляційні тенденції, що сигналізували про початок рецесії. Збільшився дефіцит бюджету, зросло безробіття, що спричинило нову хвилю страйкового руху. Через економічні негаразди за період 1960 – 1973 рр. емігрували в пошуках джерел заробітку до Франції, Німеччини, Швейцарії, Італії та Голландії понад 2,3 млн іспанців. У 1961 – 1962 рр. держава взяла під свій контроль еміграцію: ті, хто виїжджав, повинні були укладати контракт на короткий термін; дозволялося покинути країну без сім'ї, оскільки в цьому випадку зароблені гроші надходили у вигляді грошових переказів на утримання родин заробітчан, а це щорічно давало 500 – 600 млн доларів. Гальмування темпів реформ було викликане побоюванням, що вільноринкова економіка рано чи пізно спричинить падіння авторитарного політичного режиму.

Особливості переходу Іспанії до демократії. Іспанська влада вірила, що позитивні зміни 1960-х років в економіці країни дозволять сформувати консервативне суспільство, для якого політика не буде викликати великого зацікавлення. Насправді сталося навпаки: економічне зростання спровокувало політичні конфлікти, сприяло культурним, соціальним і політичним змінам, які підірвали стабільність режиму. Окрім того, активізація економічних зв'язків із Європою, зростання туристичного потоку в Іспанію, іспанська еміграція в країни Західної Європи сприяли активному освоєнню європейських стандартів та норм життя. При цьому можна було порівняти рівень життя франкістської Іспанії та демократій Заходу, які без сумніву стали для більшості природною політичною альтернативою франкізму. Перехід до демократії припав на період економічної кризи, головними зовнішніми причинами якої було дворазове (1973/74 і 1979) підняття цін на нафту світовими виробниками. Вона тривала довше і була значно глибша, ніж у найрозвиненіших державах світу. Протягом всього десятиліття, на яке припали фундаментальні політичні зміни, Іспанія переживала сповільнення темпів економічного зростання, постійні інфляційні процеси, зростання дефіциту бюджету, збільшення кількості безробітних (із 3,2% у 1974 р. до 12% у 1980 р.). Роки, проведені поруч із Ф. Франко, не перетворили Хуана Карлоса в його політичного однодумця. Все більше спадкоємець

престолу схилився до ліберально-демократичного вирішення монархічної проблеми, поділяючи тезу, згідно з якою монарх втілює в своїй особі суверенітет народу та виступає в якості гаранта інтересів усієї нації. Тому Хуан Карлос (іспанці називали його “ініціатором змін”) відмовився від різкого демонтажу франкістської системи (за негайну ліквідацію франкістської системи – гасло “демократичного перелому” – виступала опозиція, представлена комуністами та соціалістами), а обрав шлях повільних змін, реформ, отримавши безумовну підтримку народу. У своїй першій тронній промові він пообіцяв стати “*королем усіх іспанців без винятку*” та бути монархом у “*вільному сучасному суспільстві*”. Власне особливість іспанської моделі переходу від диктатури до демократії полягає у тому, що цей перехід здійснювався правовим шляхом (*dentro de la legalidad*) – реформуванням соціально-політичних структур режиму. Головні політичні сили країни досягли консенсусу стосовно минулого, бачення сьогодення й майбутнього Іспанії, що сприяло успішному переходу до демократії. Перехідний період тривав від смерті Ф. Франко до проголошення Конституції 1978 р.

У березні 1976 р. переговори двох опозиційних блоків (Демократичної ради та Платформи демократичної конвергенції) завершилися створенням широкої коаліції – Демократичної координації. Вперше опозиційні сили зуміли виступити як загальнонаціональний рух, що піднявся над існуючими між ними розбіжностями. В опублікованій спільній заяві підкреслювалося прагнення домогтися встановлення в країні демократичного ладу. Програма опозиційного блоку Демократична координація містила наступні вимоги: амністія всім політичним в'язням, визнання громадянських прав і політичних свобод, легалізація всіх політичних партій, визнання профспілкових свобод та розпуск “вертикальних” синдикатів, надання прав та автономії різним національним регіонам Іспанії тощо.

Прем'єром першого післяфранкістського уряду став відомий своїми консервативними поглядами Аріас Наварро. У своїй програмній заяві, опублікованій 15 грудня 1975 р., глава нового кабінету заявив, що буде здійснювати “процес еволюції” і постарається наблизити Іспанію до західного співтовариства, здійснивши деякі перетворення. Однак “міні-демократія”, яку країні запропонував

уряд А. Наварро, нікого не влаштовувала, він не зміг очолити процес перетворень та забезпечити їх втілення у життя. В країні наростало невдоволення відсутністю кардинальних змін. З іншого боку в суспільстві існувала консервативна опозиція реформам, що отримала назву “*бункер*” (*el bunker*). Вона намагалася максимально обмежити нові законодавчі ініціативи, інтерпретувати їх в традиційному, тобто авторитарному, розумінні.

1 липня 1976 р. король відправив уряд А. Наварро у відставку. Хуан Карлос розумів, що необхідно вжити рішучих заходів для зміцнення позицій монархії. Він призначив прем'єром одного з найбільш активних прихильників нового курсу Адольфа Суареса. Кабінет А. Суареса впродовж року здійснив низку реформ, що ліквідували найбільш одіозні інститути франкізму та дозволили запровадити в Іспанії норми та інститути буржуазної демократії. Першим актом уряду було оголошення амністії політичним в'язням (понад 500 осіб були звільнені), ухвалення змін у кримінальному кодексі, які дозволили легалізувати політичні партії. Незважаючи на опір “бункера” на розгляд Кортесів був внесений законопроект “Про політичну реформу”, який після тривалої боротьби в листопаді 1976 р. парламент прийняв як закон. У грудні його схвалив всенародний референдум (94% голосуючих підтримали документ). Саме цьому закону належить історична роль “законодавчого мосту”, який забезпечив мирний перехід країни до демократичного режиму правління. Перспективною метою закону було підготувати конституційну реформу. Франкістські Кортеси перетворювались у двопалатний парламент (верхня – Сенат і нижня – Конгрес депутатів), вибори до якого проводилися на основі загального, прямого і таємного голосування. Влада легалізувала опозиційні політичні сили, зокрема ліві партії – ІСРП та КПІ. У січні 1977 р. були ліквідовані “трибунали громадського порядку” (створені для розправи з противниками франкістської диктатури), розпущені “вертикальні” синдикати та юридично узаконені робітничі профспілки (липень). У квітні 1977 р. було прийнято рішення про розпуск Національного руху та втілено його у життя.

Діяльність Хуана Карлоса отримала позитивну оцінку в еміграції: його батько офіційно відмовився від претензій на трон напередодні парламентських виборів 1977 р.

Додаткові можливості для ліквідації франкізму мирним шляхом створювало співробітництво монархістів-альфонсистів (прихильники роду Альфонса XIII, третім сином якого був дон Хуан – батько проголошеного короля) та карлістів (прихильники карлістської гілки іспанських Бурбонів, очолені принцом Хав'єром Бурбоном та його сином Карлосом Уго) з демократичною опозицією, яке значно активізувалося у 70-ті роки. У 1974 – 1975 рр. в опозиційній коаліції Демократична рада активну участь брав політичний радник дона Хуана – Кальво Серрер – відомий філософ, письменник, громадський діяч. У Демократичній згоді брали участь карлісти. З проголошенням Хуана Карлоса королем, альфонсисти в черговий раз відтіснили від трону карлістів.

Отже, 15 червня 1977 р. в Іспанії пройшли перші від 1936 р. загальні демократичні вибори до парламенту. Незадовго до виборів припинила своє існування Платформа демократичних організацій (реорганізована в 1976 р. із Демократичної координації), учасники якої вирішили виступати на виборах самостійно. Про гостру політичну боротьбу, що розгорнулася на виборах, свідчить той факт, що на 350 місць у Конгресі Депутатів і 207 місць у Сенаті (всього в Сенаті було 248 місць, але 41 сенатора призначав король) претендували 5637 кандидатів, які представляли 157 партій та груп. У виборах взяло участь 78,3% населення. Перемогу здобув утворений напередодні блок Союз демократичного центру (СДЦ) – об'єднання угруповань ліберальної, християнсько-демократичної та соціал – демократичної орієнтації (понад 34% голосів), який очолив А. Суарес. Друге місце здобули соціалісти (29%), третє – КПП – 9%, за нею консервативна партія-блок Народний альянс (НА, утворена в 1976, лідер М. Фрага Ірібарне) – 8%. Внаслідок парламентських виборів правочентристські та праві партії отримали майже 52% голосів, а ліві – 48%. У країні склалася багатопартійна система, в якій провідними стали дві партії: СДЦ та ІСРП.

Представлені в парламенті партії та уряд підписали в листопаді *"пакти з Монклоа"* (*los Pactos de la Moncloa*, за назвою урядової резиденції в Мадриді): програми економічних та політичних заходів, необхідних для демократичного облаштування країни. Економічна частина угод передбачала встановлення в країні режиму "суворої

економії” з метою зниження високого рівня інфляції, впорядкування державного бюджету; передбачалося проведення податкової реформи; демократизація фінансової системи та системи соціального забезпечення, освітньої сфери тощо. Політична частина передбачала встановлення парламентського контролю над ЗМІ; перегляд кримінального та військового кодексів для їх пом'якшення; демократизацію закону про громадський порядок; реорганізацію сил громадської безпеки. “Пакти з Монклоа” стали компромісом загальнонаціонального рівня, досягнутим для реалізації спільної мети – стабілізації режиму представницької демократії. Виконання намічених завдань сприяло стабілізації національної економіки. Ця так звана договірна модель переходу до демократії виявилася привабливою для багатьох політичних режимів у всьому світі. Згодом її намагалися реалізувати в Південній Африці, у багатьох країнах Латинської Америки (Бразилії, Аргентині, Колумбії), в країнах Східної Європи.

Щодо зовнішньої політики, то Іспанія була однією з країн, що підписала Заключний акт наради в Гельсінкі 1975 р. У 1977 р. Іспанія стала членом Ради Європи і підписала всі міжнародні документи в сфері прав людини. Водночас почався процес відновлення і нормалізації дипломатичних відносин з усіма державами світу. Упродовж 1977 р. Іспанія встановила дипломатичні відносини з Румунією, Югославією, Болгарією, Польщею, Угорщиною, Чехословаччиною, Радянським Союзом.

У специфічних умовах, що склалися в Іспанії у другій половині 70-х років, заміна франкізму парламентською монархією відповідала ситуації та сприяла відновленню демократичних свобод. Участь монархістів у цьому історичному процесі посилила позиції демократичного табору, забезпечила базу для компромісу, що дало можливість покінчити з франкістською формою правління мирними засобами, об'єктивно сприяло позитивним зрушенням у житті іспанського суспільства та держави.

Конституція 1978 р. і консолідація демократичного ладу в Іспанії. У жовтні 1978 р. Кортеси ухвалили Конституцію Іспанії (десята в історії країни), підтверджену 6 грудня всенародним референдумом (“за” висловились 87,8%), яка проголосила парламентську монархію, демократичні права та свободи громадян країни. До складу створеної напередодні конституційної комісії

увійшли 17 представників СДЦ, 13 – ІСРП, по 2 від КПІ та НА, по одному від 1 баскської та каталонської регіональних груп, що відображало співвідношення депутатських мандатів, отриманих на виборах кожною з цих партій. Національний суверенітет належить, згідно з конституцією, іспанському народові. Главою держави є король, проте повноваження його є досить обмеженими. Він є головнокомандувачем збройних сил, затверджує закони, ухвалені Кортесами, за поданням прем'єр-міністра та Кортесів призначає вищі посадові особи. Король навіть формально не наділений правом вето на закони, що приймаються Генеральними Кортесами. Усі акти глави держави контрасигнуються (скріплюються підписом) главою уряду та відповідним міністром. Ця нині діюча конституція поставила монарха у становище, яке за повноваженнями та функціями нагадує становище англійської корони. Уряд відіграє важливу роль у системі влади; він визначає головні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики країни, керує цивільною та військовою адміністрацією, обороною країни. Законодавчу владу представляє двопалатний парламент (Генеральні Кортеси), який обирається шляхом загальних і прямих виборів терміном на 4 роки. Нижню палату представляє Конгрес Депутатів (від 300 до 400 депутатів), верхню – Сенат (по 4 представники від кожної провінції; від острівних провінцій – один або три, від анклавів на африканському березі Середземного моря (Сеута і Мелілья) по 2 від кожного. Як правило, в останні роки до складу Конгресу Депутатів на основі загальних виборів обирають 350 осіб, до Сенату – 208 сенаторів обирають і 46 призначають.

Із соціально-економічних питань Конституція містила формулювання, що задовольняли як прихильників вільного ринку (визнається свобода підприємництва в рамках ринкової економіки), і прихильників опікунської ролі держави (визнається суспільна ініціатива в економічній діяльності, передбачено державне планування та інтервенціонізм).

Найбільш спірним було питанням про статус Католицької Церкви. За Конституцією Іспанія не має державної релігії: основний документ гарантує рівність усіх віросповідань, але водночас визнає провідну позицію Католицької Церкви і декларує прихильне ставлення держави до релігії.

Конституція 1978 р. порвала з франкістським централізмом, надавши право на автономію регіонам та вживши стосовно останніх означення “національності”. Цей термін гостро критикували постфранкістські праві, наголошуючи на єдності Іспанії. Укладачі Конституції виходили з принципу децентралізації влади як необхідної частини процесу демократизації при безумовному збереженні єдності країни. Відповідно до Конституції була створена нова адміністративно-територіальна структура, що включала в себе автономні співтовариства, провінції та муніципалітети.

У післяфранкістській Іспанії *національно-регіональна проблема* зайняла одне з найважливіших місць. По всій країні поширилися національні рухи. Більшість регіонів Іспанії прагнула до автономії. Формула “національності та регіони”, закріплена в Конституції, була сприйнята громадськістю як розрив із франкістською концепцією єдиної іспанської нації. Специфіка економічного розвитку Іспанії полягала в тому, що Каталонія та Країна Басків становили найбільш розвинуті регіони країни і в період високої економічної кон’юнктури (друга половина 60-х рр.) сюди безперервним потоком перекачувалися з аграрних районів сировина, енергетичні ресурси, сільськогосподарські продукти, дешева робоча сила. Аграрні регіони спустошувалися, перетворюючись на ринок збуту для промисловості Каталонії та Країни Басків. Криза, що почалася в середині 70-х років, у першу чергу, вдарила по відсталих районах. Тому цілком зрозумілим було прагнення населення у цих провінціях звільнитися від жорсткої опіки центральної влади і домогтися автономії. Це, на їхню думку, дало би можливість самостійно вирішувати нагальні економічні проблеми. Процес автономізації викликав гостру політичну боротьбу в країні. Соціологічні опитування 1977 – 1978 рр. показали, що майже 3/4 населення висловлювалися не за відокремлення своїх територій від Іспанії, а за автономію в рамках єдиної держави.

Напередодні ухвалення Конституції А. Суарес погодився на поступки щодо автономних прагнень регіонів. Ще у вересні 1977 р. був відновлений каталонський Генералідад (парламент, уряд і президент), ліквідований під час громадянської війни. У листопаді того ж року передавтономний статус (тимчасове врегулювання, яке випереджало конституційне вирішення) отримали баскські провінції,

а до липня 1978 р. таким статусом скористалися вже 10 регіонів: Каталонія, Країна Басків, Канарські острови, Галісія, Арагон, Кастилія, Леон, Балеари, Валенсія, Естремадура, Андалусія.

Падіння популярності СДЦ розпочалося разом із спробами гальмування процесу автономізації. Уряд у принципі визнавав право на широкі автономні свободи “історичних” націй (басків чи каталонців), але з застереженням відносився до подібних прагнень в інших регіонах. Поштовхом до зміни політики центральної влади в національно-регіональному питанні стали події в Андалусії. Вперше населення публічно продемонструвало свою етнічну спільність у 1977 р., коли 2 грудня на вулиці міст регіону вийшло близько 2 млн осіб, щоби відсвяткувати національне свято андалусців і поставити перед центральним урядом вимогу надання широкої автономії. Прем’єр вирішив провести референдум, щоб або схвалити, або відкинути проект автономного статусу Андалусії. Регіональне відділення СДЦ звернулося до населення Андалусії з закликом бойкотувати референдум і тим самим сприяти розвитку автономістського процесу в межах широкої автономії. 28 лютого 1980 р. у семи провінціях Андалусії більшість висловилося за утвердження проекту автономного статуту і тільки в провінції Альмерія прихильники автономії не набрали більшості (їм не вистачило 22,5 тис. голосів). Уряд послався на те, що позитивне рішення може бути прийняте лише за умови більшості голосів у всіх провінціях. Тому проект не був затверджений. Лише у вересні 1980 р. в обмін на депутатську підтримку для свого кабінету, в тому числі і голоси від Андалусії, А. Суарес пообіцяв регіону широку автономію.

Демонстрацією втілення в життя конституції стали парламентські та муніципальні вибори 1979 р., які підвели підсумки періоду т. зв. політики “*національного консенсусу*”. Результати безневих парламентських виборів були подібними до ситуації 1977 р.: на першому місці повторно опинився СДЦ (35,1%), за ним соціалісти (30,5%). У квітні, вперше після 1931 р., пройшли муніципальні вибори, на яких перемогу в 27 провінціях із 52 здобули ліві партії. Загалом по країні СДЦ отримав понад 31% голосів виборців, ІСРП – 29%, КПП – 13%. Прем’єром залишився А. Суарес.

У країні розгорнулася широка кампанія, спрямована на пропаганду монархічної форми правління, як найбільш прийнятної для Іспанії. Громадськість була повідомлена, що Хуан Карлос у 1980 р. став кандидатом на отримання Нобелівської премії миру *"за історичну роль, яку він відіграв у нормалізації іспанського життя, і постійні зусилля, спрямовані на зміцнення міжнародного миру"*.

У січні 1980 р. Кортеси ухвалили Статут прав працівників, згідно з яким було визнано право на страйк, вільний вступ до профспілки та укладення колективних договорів, встановлено 43-годинний робочий тиждень, вік виходу чоловіків на пенсію у 69 років, тривалість оплачуваної відпустки у 23 дні. Однак затягування зі здійсненням автономії, прагнення влади зберегти централізацію (так у березні 1980 р. був ухвалений закон, що обмежував застосування терміна "національності" тільки трьома автономними співтовариствами – Країною Басків, Галісією та Каталонією, та вимагав ширшого вживання іспанської мови у всіх регіонах) спричинили зростання та поширення сепаратизму. Найсильнішими виявилися сепаратистські настрої в Країні Басків (населення налічує близько 3 млн осіб). За результатами опитування кінця 1970-х років 52% населення Країни Басків характеризували себе, перш за все, як "басконці", а потім як "іспанці". В Каталонії подібні позиції займало лише 15% населення. Повної незалежності вимагали 24% басків та 11% каталонців. Уже результати виборів 1979 р. засвідчили також факт зростання підтримки населенням не загальнонаціональних партій, а місцевих націоналістичних. У березні 1980 р. проходили вибори в баскський та каталонський парламенти. Місцеві націоналістичні партії в Басконії отримали 63,6% голосів та здобули 42 мандати з 60. СДЦ – 8,4% (6 мандатів), програвши вибори. Серед націоналістичних партій найбільший успіх мала поміркована Баскська націоналістична партія (БНП) – 37,6% (27 мандатів); радикальна "Народна єдність" (більш відома як "Еррі батасуна" – баскською *Herri Batasuna*, політичне представництво нелегальної баскської терористичної організації ЕТА) – 18,3% (11 мандатів). Депутати від цієї партії відмовилися брати участь у роботі парламенту, відкрито проголосивши своїм завданням безперервну боротьбу за здобуття повного суверенітету та незалежності Країни Басків.

Націоналістичні партії зайняли також домінуючі позиції і в каталонському парламенті: зі 135 мандатів – 59 (Конвергенція і союз Каталонії (КІУ) – 43, СДЦ – 18). Головою уряду та Генералідаду став лідер КІУ Хорді Пужоль.

У жовтні 1981 р. пройшли вибори в парламент Галісії, участь у якому взяло 28% виборців, які віддали перевагу Народному альянсу – 26 місць із 71 (СДЦ здобув 24 місця). Паралельно відбувся повторний референдум з питання утвердження автономного статуту в Андалусії. 89% тих, хто голосував, висловилися на його підтримку. У травні наступного року пройшли вибори в парламент Андалусії, які принесли поразку СДЦ (13%). Більшість голосів здобула ІСРП (52,6%).

У цей час серйозні труднощі внутрішньопартійного характеру переживав СДЦ: боротьба точилася між прихильниками та противниками автономізації регіонів, а також між хадецькою та соціал-демократичною тенденціями в блоці (у даному випадку предметом дискусії були закони про приватну освіту та розлучення). А. Суарес не зміг подолати внутрішні конфлікти і в січні 1981 р. подав у відставку з посади прем'єра та як лідер СДЦ.

Отже А. Суаресу так і не вдалося знайти вихід із тривалої соціально-економічної кризи: спостерігалось зниження темпів зростання ВВП: із 6% на рік у 1970 – 1975 рр. до 3% у 1976 – 1978 рр. та 1,5% у 1979 – 1981 рр.; значно зріс рівень безробіття: із 4,8% у 1976 р. до 16,6% у 1982 р. Представники “бункера” почали використовувати у своїй пропаганді факт появи нових явищ, яких не існувало за франкізму: масове безробіття, претензії національних меншин на автономію, тероризм. У колах генералітету та цивільної гвардії визрівала змова з метою скинення уряду та встановлення військової диктатури. Уряд, знаючи про підготовку змови, недооцінював масштаби небезпеки.

23 лютого 1981 р., під час дебатів щодо кандидатури наступника А. Суареса на посаду прем'єра, до приміщення кортесів увірвався відділ цивільної гвардії (200 осіб), який очолив підполковник Антоніо Техеро Моліна. Вони наказали депутатам лягти на підлогу (залишилися сидіти тільки Суарес та генеральний секретар КПП Каррільйо), почали стріляти в повітря та, захопивши всі приміщення парламенту, очікували на прихід до Мадрида військових

частин, командувачі яких брали участь у змові. Водночас, діючи спільно зі змовниками, командувач військового округу Валенсії оголосив надзвичайний стан на підлеглий йому території, а в напрямку столиці рушили деякі відділи танкової дивізії. Протягом десяти років після смерті Франко керівництво країни було змушене вирішувати складні проблеми забезпечення контролю цивільної влади над армією. Країна неодноразово опинялася на межі військового перевороту. Здійснення лютневого державного перевороту було призупинене на цьому етапі завдяки активним діям короля. Він, як головнокомандувач, провів переговори з командувачами військових округів країни та закликав збройні сили зберігати вірність Конституції. В ніч на 24 лютого король у мундирі головнокомандувача збройними силами виступив із промовою до народу, в якій звернувся до іспанців із проханням підтримати демократичні реформи та дати відсіч консервативним силам: *“Я не допущу жодних спроб перервати за допомогою сили демократичний процес, передбачений Конституцією та схвалений народом на референдумі”*. Незламна позиція Хуана Карлоса виявилася несподіваною для змовників, які були переконані в тому, що король Іспанії не піде проти армії. Коли стало очевидним, що переворот не буде підтриманий іншими військовими частинами, змовники склали зброю (упродовж 20 годин вони тримали заручниками депутатів парламенту). Це була п'ята спроба державного перевороту після смерті Франко, але перша, що загрожувала зупинити процес демократичного розвитку країни (решта були усунуті задовго до початку активної діяльності). Мільйони іспанців також висловили своє ставлення до спроби перевороту, взявши участь в організованій у Мадриді маніфестації на захист демократії.

У лютому 1981 р. новий кабінет очолив Кальво Сотело. Однак діяти йому довелося у складних умовах: тривала криза в промисловості, внаслідок засухи зменшився збір зернових, викликала занепокоєння зовнішньополітична ініціатива К. Сотело, а саме – його звернення до генерального секретаря НАТО з проханням про вступ Іспанії до цієї організації. На той час в Іспанії панувала думка, що вступ до НАТО сприятиме вмиротворенню військових у країні, особливо через чергову спробу перевороту. Суперечності всередині СДЦ загострювалися: з блоку вийшло кілька угруповань,

які створили самостійні партії. В результаті уряд втратив більшість у Кортесах і фактично можливість проводити в життя свій політичний курс.

У цих умовах було прийняте рішення про розпуск Кортесів і проведення у жовтні 1982 р. позачергових парламентських виборів.

Уряди ІСРП (1982 – 1996). Перемогу здобули соціалісти (48,4% голосів), отримавши абсолютну більшість місць в обох палатах Кортесів, а друге місце дісталось об'єднанню іспанських правих – Народному альянсу. Фактично після виборів 1982 р. в Іспанії склалася біполярна політична система, представлена двома партіями – ІСРП та НА (СДЦ оголосив про свій саморозпуск у лютому 1983 р.).

В ієрархії мотивів, що спонукали іспанців віддати свої голоси за ІСРП, харизма її лідера з 1974 р. 40-річного Феліпе Гонсалеса стояла на другому місці, поступаючись лише сприйняттю ІСРП як “партії змін”. Соціалісти вже з кінця 1970-х років задекларували відхід від марксистських та антикапіталістичних гасел у напрямі типових для західноєвропейської соціал-демократії положень, і напередодні виступили з пропозиціями створення 800 тис. нових місць праці та виходу з НАТО (опитування населення свідчило, що меншість іспанців висловлюється за членство країни в даному блоці). Мирний перехід влади до партії, що походила з антифранкістської опозиції, засвідчив тривкість демократичних інституцій, створених протягом кількох років після смерті Франко. Перемогли соціалісти і на трьох наступних парламентських виборах – 1986, 1989, 1993 років. Протягом цієї ери домінування соціалістів (1982 – 1996) функції прем'єра виконував лідер партії Ф. Гонсалес.

Змістом економічної програми, задекларованої свого часу “пактами з Монклоа”, стало прагнення модернізувати економічну структуру країни та весь механізм управління економікою з метою її наближення до економічної системи країн “Спільного ринку”. Уже на кінець 1978 р. урядові вдалося досягнути деяких намічених цілей: скорочено темпи інфляції майже вдвічі, впорядковано платіжний баланс держави, розпочато податкову та фінансову реформи. В державній економічній програмі 1979 р. провідні позиції зайняли принципи свободи приватного підприємництва, “ринкової економіки”, проголошувалася подальша “лібералізація”

ринку праці, зовнішньої торгівлі, фінансової системи, відмова від державного втручання в економіку. Спираючись на результати політики СДЦ, ІСРП взяла курс на соціально-економічну модернізацію та завершення реформ і врегулювання відносин між центром та регіонами країни.

У 80-ті роки за темпами промислового зростання Іспанія поступалася лише Японії. У структурі промисловості означилися базові галузі: чорна та кольорова металургія, енергетика, нафтопереробна. Значних масштабів набрали хімічна та машинобудівна промисловість, особливо виробництво суден та автомобілів, електротехнічних товарів, фармацевтика. Іспанія стала світовим експортером цементу, сталі, обладнання для текстильної промисловості, медикаментів, виробів легкої промисловості: взуття, текстилю, одягу. Іспанія залишалася також значним експортером сільськогосподарської продукції: свіжих та консервованих фруктів, овочів, вина, риби.

Частину зобов'язань соціалісти виконали: були проведені реформи податкової системи та освіти, скорочений до 40 годин робочий тиждень, збільшені оплачувані відпустки до 30 днів, знижено пенсійний вік до 65 років, підвищені допомога та пенсії багатодітним сім'ям, легалізовані аборти у випадку загрози життю жінки, мільйони іспанців були включені в систему державної медичної допомоги. Важливе значення мала реформа армії: проведено масові звільнення серед офіцерських кадрів із метою досягнення повного підпорядкування армійської верхівки цивільній владі. Це дало змогу позбутися страху перед можливістю військового перевороту, що існував у більшості іспанців із моменту відходу Ф. Франко з політичної арени. Проте два найголовніші гасла програми залишилися гаслами. Замість нових місць праці почалося швидке зростання безробіття. На відміну від соціалістів, які правили у Франції, Греції чи Португалії, іспанські соціалісти не провели націоналізації. Вони впроваджували широку програму реструктуризації застарілих і нерентабельних галузей промисловості, перш за все сталеливарної та суднобудівельної, яка сприяла економічному піднесенню країни, але й спричинила ліквідацію кількох сотень тисяч робочих місць. Найбільше ця програма торкнулася Країни Басків, що ще більше загострило ситуацію в регіоні.

14 грудня 1988 р. відбувся перший від 1930-х років загальний страйк у масштабах країни, в якому взяло участь понад 8 млн осіб, що висловлювали свій протест проти соціально-економічної політики уряду соціалістів. Соціальна напруга в країні зростала. Популярність урядів соціалістів зменшувалася. В країні існував досить високий рівень безробіття (в 1995 р. близько 22%). Погіршилася і громадська думка про соціалістів: соціалістична партія, яка прийшла до влади під гаслами суспільної справедливості та виваженості в політиці, перетворилася в олігархічну партію “влади”, в якій ідеї відійшли на другий план перед інтересами правлячої групи. З кінця 1980-х років почастішали повідомлення, що керівні діячі країни замішані в корупційних аферах. У 1994 р. стало відомо, що з відома міністра внутрішніх справ, представника соціалістичної партії, були створені та активно діяли під прикриттям спецслужб “загони смерті” – “Таємні антитерористичні групи визволення”. Протягом 1983 – 1987 рр. вони вбили 27 осіб, яких звинуватили у співпраці з баскськими терористами. У 1995 р. громадська думка країни висловлювала своє обурення фактом встановлення військовими прослуховуючих засобів багатьом відомим у суспільстві особам, навіть королю.

Після дострокових парламентських виборів 1989 р. ІСРП втратила абсолютну більшість у нижній палаті Кортесів. На позачергових парламентських виборах 1993 р. ІСРП отримала недостатню кількість мандатів для формування однопартійного кабінету, але завдяки особистому авторитетові свого лідера Ф. Гонсалеса соціалістам вдалося втриматися при владі. Свою присутність у парламенті різко збільшила опозиційна партія правого скерування Народна Партія (створена на основі Народного Альянсу в 1989 р., лідер з 1990 р. Хосе Марія Аснар) – 34,7% (соціалісти отримали всього на 4% голосів більше). На муніципальних виборах 1995 р. ІСРП зуміла зберегти більшість лише в двох із 17 автономій.

Зі середини 80-х років почалося економічне зростання, якому сприяв і факт вступу Іспанії з січня 1986 р. до ЄЕС (угода підписана в червні 1985 р.). Ф. Гонсалес, як прихильник інтеграційних процесів у Європі, вважав, що приєднання до ЄЕС *“більшою мірою, ніж будь-яка інша подія за останні 150 років іспанської історії,*

мише місце Іспанії в світі, позаяк веде до завершення її соціальної та політичної ізоляції". Зростав національний дохід (для порівняння у 1985 р. він становив 4,3 тис. доларів, а в 1995 р. 14,2 тис. доларів на душу населення; у Франції – 20 тис., Великій Британії – 18,4 тис. доларів). Завдяки приналежності до ЄЕС Іспанія змогла провести модернізацію свого сільського господарства і вже за період 1986 – 1995 рр. виробництво сільськогосподарської продукції зросло на 28%. До середини 1990-х років Іспанія увійшла в групу країн із розвинутою ринковою економікою, займаючи в Євросоюзі п'яте місце за обсягом ВВП (після Німеччини, Франції, Великої Британії та Італії). Процеси лібералізації привели до створення конкурентного середовища й технічного переобладнання багатьох секторів економіки. Сукупність цих факторів стала основою для формування розвинутого ринкового господарства за участю і приватної, і державної ініціативи. Сприятливий вплив на процес економічної трансформації мав факт географічного та геополітичного вигідного розташування Іспанії поблизу "воріт" у Середземне море, близькість до центрів європейського розвитку. Впродовж 1970 – 1997 рр. Іспанія займала 4-е місце (після США, Великої Британії та Франції) в світі за обсягом залучених прямих іноземних інвестицій. Важливим джерелом поповнення валюти були також доходи від туризму.

Восени 1981 р. Кортеси прийняли рішення про приєднання Іспанії до НАТО. Іспанія стала 16 членом цієї політичної організації у 1982 р. Однак процес інтеграції з військовими структурами НАТО був загальмований, хоча уряд Ф. Гонсалеса не мав наміру реалізовувати задеклароване свого часу гасло щодо виходу з блоку. Тому на референдумі, який відбувся у березні 1986 р., населення мало висловитися з приводу членства Іспанії в НАТО за умови, що вона не братиме участі в військових структурах блоку і на її території не можна буде розміщувати ядерну зброю. Уряд закликав до позитивної відповіді. 52,5% голосуючих висловилися за членство Іспанії в НАТО. За підсумками референдуму перебування Іспанії в НАТО було обумовлене неучастю країни у військовій організації Північноатлантичного договору, обмеженням військової присутності США на іспанській території, збереженням без'ядерного статусу Іспанії.

Інтеграція Іспанії до НАТО та ЄС перетворила Іспанію та Велику Британію зі суперників на союзників. Спільні економічні та військово-політичні інтереси сприяли початку переговорного процесу з врегулювання *гібралтарського питання*. Гібралтар перейшов у підпорядкування Великої Британії ще після його захоплення 1704 р. та підписання в 1713 р. Утрехтського мирного договору між обома країнами. Вирішення проблеми Гібралтару було одним із пріоритетних напрямків зовнішньої політики Іспанії, що зумовлювалося прагненням іспанців до відновлення територіальної цілісності Іспанії. Порушення питання про повернення Гібралтару в другій половині ХХ ст. стало можливим завдяки антиколоніальній діяльності ООН та розпаду світової колоніальної системи. Хоча й Генеральна Асамблея ООН підтримала своїми резолюціями вимоги іспанського уряду, однак не застосувала жодного заходу, який би змусив правлячі кола Великої Британії виконати рішення міжнародної організації. У 1969 – 1985 рр. Іспанія застосувала блокаду Гібралтару, однак вона принесла лише негативні наслідки, передусім для самої Іспанії, зокрема для економіки прикордонних територій. Важливими чинниками, що впливали на негативне ставлення гібралтарців до ідеї відновлення іспанського суверенітету, були значно нижчий рівень життя у прикордонних районах Іспанії, тісний зв'язок з економікою Великої Британії (значна частина мешканців території служила або обслуговувала військово-морську базу метрополії), негативне ставлення до авторитарного франкістського режиму. Продовження блокади з боку постфранкістської Іспанії тільки зміцнило негативну позицію більшості мешканців спірної території щодо вимог іспанського уряду. Деякі політики та дослідники через це називають спірну територію «Європейським Гонконгом». Унаслідок переговорів 1982 – 1984 рр. уряди Іспанії та Великої Британії підписали Брюссельську декларацію, за якою Мадрид погодився зняти блокаду Гібралтару (що було зроблено наступного року), а Лондон – розпочати обговорення питання суверенітету цієї території. Таким чином було започатковано «брюссельський переговорний процес» із питання врегулювання проблеми Гібралтару, який триває. Так, у 1998 р. парламент Іспанії одноголосно висловився за надання Гібралтару статусу особливої автономії, механізм надання якої

включав би період перебування півострова під подвійним суверенітетом із Великою Британією.

Наступним кроком до зближення з Європою став вступ Іспанії до Західноєвропейського союзу (організація оборонного характеру створена 1948 р.) у червні 1987 р.

Уряди Народної партії (1996 – 2004). На дострокових парламентських виборах 1996 р. перемогу з невеликим відривом отримала Народна Партія (38,5%), соціалісти посіли друге місце (37,5%). Стабілізація в країні, процеси модернізації та інтеграція країни в Європу – фактори, які пояснюють перемогу правих. Іспанці повернулися до традиційних консервативних цінностей. Новий уряд був створений завдяки домовленості з автономістськими партіями Каталонії, Краю Басків, Канарських островів. Праві, котрі свого часу критикували соціалістів за руйнування цілісності Іспанії, для формування уряду зважилися на подальші поступки автономістам. Так, за підтримку каталонської коаліції Мадрид зобов'язувався узгоджувати з Барселеною (Каталонія) політику щодо ЄС, передати Каталонії управління над її портами, дорогами та автострадами. Було прийняте рішення, що в Каталонії та в інших автономних регіонах залишатимуться до 30% сум від податків (до цього 15%). У всіх 17 автономних краях були ліквідовані інститути губернаторства, а представником Мадриду був урядовець нижчого рангу.

Новий уряд очолив лідер Народної Партії Хосе Марія Аснар. Головними постулатами урядової програми стали лібералізація економіки, обмеження державного інтервенціонізму, зменшення безробіття в країні. Урядові вдалося домогтися зниження дефіциту й згодом наблизитися до бюджетної рівноваги (був створений державний орган із контролю за бюджетом, який очолив відомий економіст Хосе Раймонд Бара), уникнути різкого скорочення соціальних витрат. Важливим джерелом поповнення валюти були прибутки від туризму та грошей емігрантів. У 1998 р. скасовано обов'язкову військову службу, тобто збройні сили переведено на професійну основу.

Парламентські вибори 2000 року принесли абсолютну перемогу правлячій Народній Партії Х.М. Аснара: за неї віддали свої голоси понад 10 млн громадян (44,5%) і вона здобула 183 депутатські місця із 350 у Конгресі, що дозволило їй сформувати власний уряд

без участі інших партій. Виступаючи в парламенті після затвердження на посаді прем'єр-міністра, Х.М. Аснар заявив, що одним із головних завдань наступного чотириріччя він вважає боротьбу з терористами з підпільного угруповання басків ЕТА та зниження безробіття, яке на даний час в Іспанії складає 15% від працездатного населення. Урядові вдалося стабілізувати ситуацію в Країні Басків, домогтися послаблення впливу ЕТА шляхом розгрому її інфраструктури, арештів керівництва. У 2002 р. партія "Еррі Батасуна" (політичне крило ЕТА) була оголошена поза законом.

Загалом, за 8 років перебування при владі, Народній партії вдалося стабілізувати економіку країни (було створено 4,5 млн робочих місць) та вивести державу на провідне 8 місце серед країн Європи (Іспанія увійшла в групу країн-засновників єдиної європейської валюти, з 1 січня 2002 р. країна перейшла на обіговий євро). Про зростання благоустрою та стабільності свідчить факт, що в 2000 р. Іспанія зайняла 12 місце в світі серед країн-донорів, надаючи допомогу іншим народам, які в економічному відношенні не настільки розвинуті.

Значно активізувалася зовнішня політика, що була спрямована на тісне співробітництво зі США. У 1997 р. завершився тривалий процес на шляху інтеграції країни до НАТО: Іспанія вступила до військової організації блоку. У 1998 р. Х.М. Аснар підтримав рішення США та Великої Британії про бомбардування Іраку. У січні 1999 р. Іспанія підтримала військову операцію в колишній Югославії. Іспанські винищувачі взяли участь в авіанпадах на Белград, іспанські військові підрозділи увійшли до складу міжнародної миротворчої армії, що перебувала в Косово та Боснії. Вашингтон також не залишився осторонь іспанських справ: після неодноразових звернень Аснара уряд США в 2003 р. вніс партію баскських націоналістів у список терористичних груп, на які поширюються економічні санкції. Слід відзначити і посередництво Вашингтона у врегулюванні питання про статус іспанського острова Перехіль. 12 липня 2002 р. цей безлюдний невеличкий острів у Середземному морі поблизу Сеути спробували окупувати марокканські жандарми. Там вони підняли прапор Марокко і залишили гарнізон із 6 осіб. ЄС залишився осторонь конфлікту. Іспанія упродовж 5 днів пробувала вирішити проблему дипломатичними

методами, а потім висадила на Перехілі свої війська. Втрат не було з жодної сторони. Влада Марокко кваліфікувала дії Іспанії як оголошення війни, але ніяких кроків у відповідь не зробила. Державний секретар США Колін Пауелл спробував врегулювати конфлікт дипломатичними засобами в інтересах Іспанії. Як наслідок – міністри закордонних справ Іспанії та Марокко підписали угоду про виведення військ із острова.

Іспанія на початку XXI ст. Незважаючи на загалом позитивні зрушення в економічному та політичному розвитку країни, в іспанському суспільстві наростали опозиційні настрої проти правлячої партії, головним чином пов'язані з її зовнішньополітичним курсом. 15 лютого 2003 р. близько 1 млн осіб у Мадриді та такої ж кількості в Барселоні зібралися на демонстрацію, протестуючи проти війни в Іраку. Ці виступи за розмахом порівнюють з протестами населення країни у зв'язку зі спробою військового перевороту 23 лютого 1981 р. Наприкінці лютого в Іспанії були опубліковані результати соціологічного опитування, згідно з яким понад 90% населення країни висловлювалося проти війни в Іраку. Незважаючи на волевиявлення народу, прем'єр прийняв одноосібне рішення і висловив підтримку політики США в Іраку.

Про зміни в політичних настроях суспільства засвідчили вже муніципальні вибори травня 2003 р., на яких перемогу отримала ІСРП. Чергові парламентські вибори були призначені на 14 березня 2004 р.

За три дні до їх початку, 11 березня, у столиці відбувся найбільш *кривавий теракт* в історії Європи: внаслідок 13 вибухів на трьох залізничних станціях Мадрида загинуло понад 200 осіб, близько 2000 поранено. Перші години після вибуху влада намагалася перекласти звинувачення у трагедії на ЕТА, наголошуючи на схожості вибухівки з тією, що застосовує дана терористична організація. Остання заперечувала свою причетність до теракту. Згодом з'ясувалося, що одна з мусульманських організацій ("Аль-Каїда") взяла провину на себе, "караючи" таким чином Іспанію за підтримку США у війні проти Іраку.

Як наслідок – на виборах 14 березня 2004 р. перемогу (42,6% голосів) здобула опозиційна ІСРП (лідер Хосе Луїс Родрігес Сапато), головним гаслом якої була заява про виведення іспанських

миротворчих контингентів із території Іраку. Щоправда, партія не здобула необхідної кількості голосів для формування уряду (164 замість необхідних 176). Народна Партія отримала 148 парламентських місць (37,6% голосів виборців). Новий уряд був сформований завдяки союзу ІСРП з двома лівими партіями, що здобули разом 13 мандатів: Об'єднана ліва та Республіканська лівиця Каталонії. Одним із перших рішень нового 43-річного прем'єра Х. Сапатеро став наказ про виведення іспанського контингенту з Іраку, що й було зроблено впродовж квітня – початку травня 2004 р. За час участі Іспанії у військових операціях в Іраку (серпень 2003 – квітень 2004) загинуло 11 іспанських солдат.

У внутрішній політиці характерним для уряду Х. Сапатеро стала *політика історичного ревізійонізму*, суть якої полягала у відході від “історичного компромісу” з часів трансформації, що пропагував забуття злочинів франкістської диктатури. За розпорядженням уряду останній в країні пам'ятник генералові Ф. Франко, що знаходився в Мадриді, був демонтований, а також створена спеціальна комісія, завданням якої стало дослідження випадків арештів і страт республіканців у роки диктатури та громадянської війни.

Ще більш революційним став проект закону, який звернув на себе увагу всієї Європи. Традиційна католицька країна, для якої християнські цінності, здавалося б, незаперечні, ухвалила зміни до цивільного кодексу, що уможливили особам однієї статі укладення шлюбів і передбачили для них всі ті права, якими володіють подружні пари. Звичайно, таке рішення викликало протест Католицької Церкви, який під гаслом “захисту родини” організував понад мільйонну демонстрацію в Мадриді.

Менше контроверсій викликала *соціальна політика*, серед інших – пом'якшення еміграційного законодавства та надання нелегальним іммігрантам громадянства. Був ухвалений також закон про спеціальну одноразову допомогу за кожен новонароджену дитину – 2500 євро.

Намітилися і позитивні зрушення у взаємовідносинах уряду Іспанії з ЕТА. На початку січня 2005 р. баскські сепаратисти закликали центральний уряд розпочати політичний діалог про врегулювання конфлікту. Глава уряду Країни Басків Х. Ібарретче виступив із планом перетворення баскської автономії у державу,

що “добровільно приєдналася до Іспанії”. Іспанський уряд у травні отримав дозвіл парламенту на початок переговорного процесу, не чекаючи, як попередньо декларувалося, на складення ЕТА зброї та відмову від насильства й терору. 22 березня 2006 р. ЕТА заявила про припинення вогню: в обмін на добровільну відмову від збройної боротьби була поставлена вимога амністії кількох сотень баскських ув'язнених, звинувачених у терористичній діяльності, а також легалізації “Батасуни” – політичного крила ЕТА. 6 липня у м. Сан-Себастьян почалися перші офіційні мирні переговори між представниками правлячої ІСРП (Пачі Лопес) та забороненою “Еррі Батасуна” (Арнальдо Отегі). 30 грудня прем'єр-міністр Іспанії Х. Сапатеро заявив про припинення переговорів із ЕТА після того, як вона взяла на себе відповідальність за терористичний акт у мадридському аеропорту Барахас, здійснений бойовиками вранці того ж дня.

На сьогодні в Іспанії 17 автономій. Чотири з них (Каталонія, Андалусія, Країна Басків та Галісія) мають статус національних автономій, решта – регіональних автономій.

У травні 2006 р. Мадридський парламент схвалив новий статут автономії Каталонії, запропонований місцевим парламентом регіону роком швидше (вересень 2005). За новим документом значно розширено автономію регіону, зокрема у фінансових питаннях, каталонська мова визнана другою державною, а в преамбулі статуту також міститься визначення каталонців як народу. В червні 2006 р. в Каталонії відбувся референдум із питання автономного статуту, на підтримку якого висловилося 73% учасників голосування. Увійшов у життя 9 серпня 2006 р.

Зовнішня політика Х. Сапатеро характеризувалася відходом від проамериканської політики його попередника Х.М. Аснара та встановленням більш тісних відносин із країнами Південної Америки: Венесуелою, Болівією, Кубою.

9 березня 2008 р. в Іспанії відбулися вибори до нижньої палати парламенту – Конгресу Депутатів. Напередодні, в п'ятницю 7 березня, внаслідок теракту в містечку Мондрагон, що в Країні Басків, загинув представник правлячої ІСРП 42-річний Ісайас Карраско. Парламентські фракції ІСРП та опозиційної Народної Партії ухвалили спільну заяву з засудженням теракту. ІСРП та

її головний опонент на виборах – НП – вирішили тимчасово призупинити передвиборчу кампанію. Прем'єр всю відповідальність за трагедію переніс на ЕТА, що мала намір, за оцінкою Х. Сапатеро, “завадити мирному волевиявленню” іспанського народу.

Участь у голосуванні взяло трохи більше 75% населення. Як і в 2004 р., коли після терактів дещо змінилися виборчі тенденції, так і цього разу, демонстративне вбивство члена правлячої соціалістичної партії в Країні Басків мало значний вплив на визначення політичних пріоритетів електорату.

До найвищого законодавчого органу Іспанії пройшли представники 10 політичних сил. Повторну перемогу отримала ІСРП Х. Сапатеро, за яку віддали свої голоси 43,7% виборців, що дозволило їй отримати 169 депутатських мандатів. Виборці повірили в обіцянки соціалістів зменшити податки та не допустити економічної кризи. Друге місце посіла Народна Партія (Маріано Рахой) – 40% голосів, 153 мандати. ІСРП забракло 7 мандатів для створення однопартійного уряду, що привело до союзу з третьою за кількістю депутатів у парламенті політичною силою – федерацією каталонських націоналістів “Єдність і Союз” (*Convergencia i Unió*, створена на основі Каталонської демократичної єдності та Демократичного союзу Каталонії; за результатами виборів здобула 11 мандатів).

Отже, попри те, що в політичному житті Іспанії домінують дві політичні партії, чималий вплив мають регіональні, як правило, помірковані сили, що головню представляють Каталонію та Країну Басків. Цьому сприяє, зокрема, виборче законодавство країни, побудоване на пропорційній системі. Але на відміну від України, де підрахунок голосів проходить в єдиному загальнонаціональному окрузі, в Іспанії голоси підраховують в усіх 49 провінціях (виборчих округах). Тобто, залежно від кількості населення кожна провінція має певне число депутатських місць у парламенті, що сприяє збереженню представництва в парламенті регіональними партіями, голоси яких зосереджені компактно (наприклад, перемога на виборах 2008 р. у своїх виборчих округах “Єдності та Союзу”).

У квітні 2008 р. новий Кабінет Міністрів склав присягу на вірність народу Іспанії (церемонія відбувалася у присутності голови держави короля Хуана Карлоса та його дружини Софії; новопризначені міністри мали можливість вибрати, залежно від своїх

переконань, присягу на Біблії, або на Конституції країни). Вперше більшість членів уряду склали жінки (9 проти восьми чоловіків-міністрів), а також вперше Міністерство оборони очолила жінка – 37-річна юрист Карме Чакон (представниця Об'єднаної соціалістичної партії Каталонії). *“Чакон стала першою жінкою в світі, яка зайняла посаду міністра оборони на своєму місяці вагітності”*, – писала іспанська преса. Від 2007 р. в Іспанії, на основі закону про рівноправність чоловіків і жінок, обов'язковим є дотримання наступного співвідношення: кількість представників однієї статі не може бути нижча 40% та не перевищувати 60%. Згодом було створене спеціальне міністерство рівноправного статусу жінок і чоловіків (*Ministerio de la Igualdad*, Міністерство рівноправності), яке очолила 31-річна Бібіана Аїдо.

Другий термін правління ІСРП Х. Сапатеро почався в умовах зростання безробіття, уповільнення економіки та найвищого рівня інфляції за останній час. Глобальна фінансово-економічна криза суттєво заторкнула Іспанію навесні 2008 р. Основними її чинниками стали негативні явища в будівництві та нерухомості (іпотечна криза застала країну на злеті будівельного буму), в автомобільній промисловості (до прикладу, за 2008 рік автомобілів було продано на 40% менше, ніж попереднього року). Іспанія станом на січень 2009 р. займала друге місце в ЄС за рівнем безробіття після Латвії (відповідно 19% і 21,7% працездатного населення, тобто кожен третій молодий житель Іспанії не мав роботи); тоді як середній рівень безробіття в євросоні та США – по 10%. Під найпершу хвилю скорочень тисячами потрапили працівники саме будівельної галузі та ринку нерухомості. Плани влади – з 2013 р. збільшити пенсійний вік з 65 до 67 років наштовхуються на рішучий протест профспілок. Державний борг країни за підсумками 2009 р. зріс до 11,4% ВВП. Згідно з вимогами ЄС, уряд Іспанії зобов'язався до 2013 р. скоротити бюджетний дефіцит до 3%.

Уряд запропонував низку проектів для виведення країни з кризи. Так було продовжено план допомоги на придбання автомобіля (“План 2000 €” – 2 тисячі євро в обмін на старе авто), завдяки чому у першому кварталі 2010 р. вдалося зберегти позитивну динаміку продажів. Уряд Іспанії був переконаний, що в стратегію

економічного розвитку ЄС до 2020 р. слід включити завдання збільшення виробництва електромобілів. Позитивна динаміка спостерігалася у зовнішній торгівлі Іспанії. Так, за даними Міністерства промисловості, торгівлі та туризму Іспанії, загальні обсяги зовнішньої торгівлі в січні 2010 р. збільшилися на 7,5%, порівняно з січнем 2009 р. Основними статтями експорту залишилися автомобілі, апарати та механічні пристрої, енергетичні матеріали та фармацевтична продукція.

Іспанія є членом усіх європейських та євроатлантичних структур. *Зовнішня політика* іспанського уряду базується на наступних принципах: повага міжнародного права, боротьба за роззброєння та розрядку, активна участь Іспанії в роботі міжнародних організацій, зокрема тих, які діють в геополітичному просторі, що утворює Західна Європа. Іспанія – член європейського економічного та валютного союзу, підписала Шенгенські угоди, іспанський військовий контингент входить до формування збройних сил швидкого реагування – Єврокорпус об'єднаних військ ЄС. Один із пріоритетних напрямів іспанської зовнішньої політики – середземноморський. Після завершення процесу інтеграції в європейські й атлантичні структури, Іспанія отримала можливість разом із провідними західноєвропейськими країнами та зі США брати участь у виробленні єдиної міжнародної політики в сфері оборони і безпеки.

Уряд Королівства Іспанії визнав державну незалежність *України* 31 грудня 1991 р., а в січні наступного року встановив із нею дипломатичні відносини. У 1994 р., під час візиту української офіційної делегації до Мадрида, парафоровано Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Іспанією. Частка Іспанії у зовнішньому торгівельному обігу України – 0,43%.

Іспанія займає чільне місце в переліку країн, куди в середині 90-х років масово почали вирушати еміграційні потоки українців. Еміграція мала економічний (заробітчанський) характер. Серед причин популярності цієї країни були досить ліберальне законодавство, яке дозволяло іноземцям отримати роботу без оформлення офіційних документів; наявність потреб у заповненні робочих місць у сільському господарстві та будівництві; можливість отримання дозволу на працю та проживання в результаті періодичних легалізацій іноземців, які проводилися іспанським урядом.

У 2003 р. у відділі громадських організацій Міністерства внутрішніх справ Іспанії було зареєстроване українське громадське об'єднання – Федерація українських асоціацій в Іспанії, яку очолив М. Петруняк.

Незважаючи на деякі останні зміни в іспанському законодавстві, які суттєво ускладнили міграцію українців і їх працевлаштування, та економічну кризу, українська діаспора продовжує збільшуватись. За підрахунками іспанської сторони загальна кількість мігрантів з України становить понад 103 тис. осіб (з них 65 % жінки), з яких лише половина проживає і працює на легальній основі.

Контрольні питання

1. *Охарактеризуйте політичну систему в Іспанії, встановлену генералом Ф. Франко.*
2. *Проаналізуйте особливості вирішення франкістським режимом економічних проблем.*
3. *Простежте еволюцію міжнародного становища франкістської Іспанії у повоєнне десятиріччя.*
4. *Охарактеризуйте антифранкістські виступи 60-х років.*
5. *Назвіть причини та визначте особливості іспанського "економічного дива".*
6. *Охарактеризуйте особливості переходу Іспанії до демократії.*
7. *Визначте роль "пактів з Монклоа" та Конституції 1978 р. в політичному житті країни.*
8. *Визначте місце національно-регіоналістських рухів в історії Іспанії.*
9. *Охарактеризуйте суспільно-політичну ситуацію в країні на початку 80-х років та поясніть причини державного перевороту 1981 р.*
10. *Проаналізуйте внутрішню та зовнішню політику Іспанії періоду правління соціалістичних урядів.*
11. *Визначте основні напрямки політики урядів Народної партії.*
12. *Охарактеризуйте основні тенденції політичного та економічного життя Іспанії на початку XXI ст.*

ЧАСТИНА III. ОСВІТА, НАУКА ТА КУЛЬТУРА КРАЇН ЗАХОДУ

§ 1. Розвиток освіти і науки

Освіта. Потреби науково-технічної революції зумовили у повоєнний період потребу суттєвих змін у системі освіти. Застосування в промисловості, сфері послуг та інших галузях суспільної діяльності складної техніки та сучасних технологій, а також лавиноподібне збільшення обсягів інформації, які щоденно доводиться засвоювати працівникам гуманітарної сфери, викликало постійний попит на висококваліфікованих працівників, які здатні удосконалювати свої знання та навички упродовж цілого життя. Через швидкі технологічні зміни на початку XXI ст. особливо цінується здатність самостійно здобувати нові знання, формувати вміння та навички, потрібні на ринку праці. Освіта стала не лише способом передачі культурних і освітніх цінностей, та підготовки людини до дорослого життя, але й важливим засобом перманентної адаптації до життя у мінливому та складному постіндустріальному світі.

Упродовж другої половини XX ст. у розвитку освіти можна виділити *три періоди*. Перший тривав від 1945 р. до кінця 1960-х рр., другий – від початку 1970-х рр. до початку 1990-х рр., третій – припав на останнє десятиліття XX ст. Перший із періодів у розвитку освіти завершився унаслідок структурних змін на ринку кваліфікованої праці, що викликало кризову ситуацію в системі освіти й бунти молоді 1968 р. Рубежем між другим і третім періодами розвитку освіти став початок 1990-х рр. – час, коли у широкий вжиток увійшла низка новітніх інформаційних технологій, а також відбулася зміна політичного клімату в світі внаслідок падіння комуністичної системи.

У більшості європейських країн та США *навчання в початковій школі* є безкоштовним. У Франції, Великій Британії та Італії існують державні програми, згідно із якими держава компенсує

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

Вінстон Черчілль

Клемент Етті

Після коронації. Єлизавета II
з чоловіком Філіппом, 1953 р.

Гарольд Макміллан

Дружнє спілкування з допомогою
перекладача. Л. Ергард і Г. Вільсон

Бойовики ІРА,
1979 р.

Маргарет Тетчер

Висадка англійських солдатів на
Фолклендські острови, 1982 р.

Під час страйку гірників,
1984 р.

Тоні Блер

Гордон Браун

Принц Гаррі

ФРАНЦІЯ

Вступ у звільнений Париж, 1944 р.

Шарль де Голль

Робер Шуман

Маніфестації в Алжирі, 1960 р.

Студентський страйк у травні
1968 р.

Французькі вояки в
Індокитаї

Безлади на
вулицях Парижа,
1969 р.

Жорж Помпиду

Президенти Франції
та США Ф. Міттеран
та Р. Рейган

Жак Ширак

Страйк у Парижі, 2008 р.

Ніколя Саркозі

НІМЕЧЧИНА

Вулиці повоєнного
Берліна

Радянські солдати блукають
Берліном

Денацифікація.
Перейменування вулиці.

Отто Гротеволь

Мешканці Західного Берліна зустрічають американський літак з гуманітарною допомогою, 1948 р.

Людвіг Ергард

Конрад Аденауер

Радянський танк на вулицях Східного Берліна, 1953 р.

Побудова Берлінського муру

Вальтер Ульбріхт

Віллі Брандт

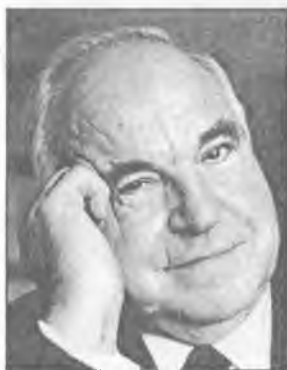
Леонід Брежнєв та Еріх Гонеккер

Східні німці продираються крізь Берлінський мур, 1989 р.

Після падіння Берлінського муру

Гельмут Коль

Ангела Меркель

ІТАЛІЯ

Італійські партизани в Мілані, 1945 р.

П'єтро Бадольйо

Альчіде Де Гаспері

Амінторє Фанфані

Енріко Берлінгуєр

Альдо Моро в заручниках

Арешт мафіозі

Джуліо Андреотті

Романо Проді

С. Берлусконі з футболістами "Мілана" після здобуття Кубка Чемпіонів

ІСПАНІЯ

Генерал Франсіско Франко

Зустріч Ф. Франко з Д. Ейзенгауером

Л. Кареро-Бланко складає присягу

Символ іспанського економічного дива "Сеат-600"

Підписання пактів Монклоа, 1977 р.

Спроба пугчу, 1981 р.

Адольфо Суарес

Король Хуан Карлос

Хосе Марія Аснар

Міністр оборони Іспанії
Кармі Чакон

Хосе-Луїс Санатеро

Після теракту у Мадриді, 2004 р.

вартістю частину витрат на навчання дітей (вартість підручників, шкільного приладдя тощо). Для США характерні широко розбудовані програми матеріальної підтримки найменш соціально захищених родин, які мають на меті забезпечити дітям із них доступ до освіти.

Вища освіта в повоєнний період у країнах Західної Європи переважно залишалася платною. Виняток становлять лише державні університети Франції та Німеччини, де навчання фінансується із державного бюджету. Натомість платними є всі університети та коледжі США. Однак, навіть у тих випадках, коли за здобуття вищої освіти доводиться платити, більшість західних держав намагається створити для студентів якомога сприятливіші умови отримання освіти. У США існують спеціальні програми кредитування студентів для отримання ними вищої освіти. Для найкращих студентів уряд встановлює спеціальні стипендії, які майже повністю покривають вартість навчання. Поширеною практикою у кінці ХХ ст. стало фінансування освітніх програм (надання стипендій та грантів тощо) приватними фондами. Найвідомішими фондами, які діють у цьому напрямку, є фонди Карнегі, Сороса та ін. Витрати на освіту в більшості західноєвропейських країн утримуються на рівні 5 – 6% Валового національного прибутку. Значні фінансові інвестиції в розвиток освіти є наслідком усвідомлення тісного взаємозв'язку між загальним рівнем освіти суспільства та його соціальною стабільністю.

Найпрестижнішими коледжами та університетами США є навчальні заклади Ліги плюща, яка була офіційно створена 1956 р. До неї входять вищі навчальні заклади Гарварда, Нью-Гейвена (Єльський університет), Пенсильванії, Принстона, Колумбії, Брауна, Дартмота та Корнуела. Серед західноєвропейських університетських центрів найвищі позиції в повоєнний період продовжували утримувати Оксфорд, Кембридж та Сорбонна.

Повоєнна педагогіка приділяла значну увагу новим методикам навчання. Поряд із класичними методиками, які передбачали конвенційне засвоєння інформації, у повоєнний час почали практикувати сучасніші варіанти інтенсивного навчання, які ґрунтуються на максимальному використанні резервів людської свідомості та навіть підсвідомості. Довгий час великою популярністю

користувалася “вільна педагогіка”. Особливо багато її прихильників було в США. В основу “вільної педагогіки” покладено максимальний демократизм шкільних правил, надання прав самим учням обирати собі предмети для вивчення, подекуди відсутність оцінювання засвоєних знань та навичок. Утім, результати таких експериментів виявилися невтішними. Значна частина мешканців сучасних США є функціонально неписьменними, а також не вміє користуватися знаннями, отриманими в середній школі.

Великого значення у другій половині ХХ ст. набрала інформатизація освіти. Освоєння комп’ютерної техніки в сучасних школах починається із наймолодшого віку, а подекуди навіть в дошкільний період. Використання комп’ютерної техніки дозволяє розвивати методи дистанційного навчання та самоосвіти.

На початок ХХІ ст. більшість молоді здобуває вищу освіту. Прийнято вважати, що в оптимальному випадку кількість осіб із вищою освітою не повинна перевищувати 40% загальної чисельності ринку праці. У соціальному плані збільшення частки осіб із вищою освітою вплинуло на формування нових стандартів суспільної поведінки. Високий освітній рівень значної частки населення є запорукою соціальної стабільності, динамічного розвитку економіки країни. Рівень та якість освіти громадян є одним із визначних елементів економічного потенціалу країни. У цьому контексті важливою проблемою постає наукова міграція, яку прийнято називати “відпливом мізків”. У деяких із країн виникає парадоксальна ситуація, коли навчені висококваліфіковані спеціалісти не можуть знайти застосування своїм знанням та вмінням й змушені виїжджати за кордон.

Освітні програми країн Західної Європи та США значну увагу приділяють вихованню толерантності, формуванню розуміння важливості мультикультурності суспільства. Неодмінним наслідком отримання якісної освіти в західних країнах вважають формування в людини стійких демократичних переконань та гуманістичних поглядів.

Важливим елементом реформування європейської системи освіти, підвищення рівня її конкурентоздатності став Болонський процес – процес інтеграції європейської освіти. 19 червня 1999 р. у Болоньї, італійському місті, де працює найстаріший із університетів

Сторони, була підписана Декларація про узгоджені дії щодо розвитку сучасної вищої школи. *Болонський процес* передбачає ширеджувальний розвиток характеру освіти. Основні складники нової системи освіти, яка формується в Європі: загальнообов'язковий стандарт її рівнів (бакалавр – магістр), узагальнена система обліку процесу навчання (кредитна система), незалежний контроль якості системи освіти, мобільність студентів та викладачів у рамках Європи тощо.

Однією із проблем системи освіти є поява розриву між культурою та освітою, дегуманізація представників середовища висококваліфікованих працівників різного профілю. Дивовижним наслідком формування ринку високопрофесійних працівників стало безробіття у цьому сегменті ринку праці. Це явище викликає стійкими уявленнями про тісний взаємозв'язок між соціальним статусом та рівнем освіти. Працівники високої кваліфікації, за умови неможливості працювати за спеціальністю, неохоче йдуть на нижчеоплачувану та менш престижну роботу.

Наука. У другій половині ХХ ст. відбулися помітні зміни в усіх галузях науки. Важливою складовою наукового розвитку країн Заходу повоєнного часу стало налагодження системи швидкого впровадження у життя наукових винаходів та інновацій.

Швидкими темпами в другій половині ХХ ст. розвивалася *фізика*. Головними центрами розвитку фізичних студій були Інститут фізики та астрофізики ім. Макса Планка в Гьоттінгені (Німеччина), Каліфорнійський університет в Берклі (США), Каліфорнійський технологічний інститут у Пасадені (США), кафедри фізики Оксфордського та Кембриджського університетів (Велика Британія), Науково-дослідний центр Європейської організації з ядерних досліджень у Женеві (Швейцарія) та ін.

Від 1946 р. Інститутом фізики та астрофізики ім. Макса Планка керував німецький учений Вернер Гайзенберг (1901 – 1976). В. Гайзенберг став творцем прийнятого в сучасній науці пояснення будови атома, а також одним із основоположників *квантової механіки*. 28 лютого 1958 р. він оприлюднив “універсальну формулу”, яка стала важливим кроком на шляху створення загальної теорії матерії.

У повоєнний період продовжував свою дослідницьку діяльність засновник квантової механіки австрійський фізик-теоретик Ервін Шредінгер (1887 – 1961). Учений розробляв не лише теоретичні питання фізики, але й займався дослідженням взаємодій фізики із головними проблемами буття. Йому належать праці: “Чим є життя з точки зору фізики” (1944), “Наука і гуманізм” (1952), “Дух і матерія” (1958) тощо. Е. Шредінгер вказував на тісний зв'язок між проблемами фізики та метафізики, й закликав фізиків не ігнорувати метафізичної картини світу, оскільки поставлені наукою питання часто виходять за межі безпосереднього сприйняття людини.

Дослідницьку діяльність у Кембриджському (Велика Британія) та Флоридському (США) університетах у повоєнні роки проводив Поль Дірак (1902 – 1984). У 1950-х рр. учений досліджував квантову теорію поля та проблеми загальної теорії відносності.

Серед фізиків молодшого покоління у повоєнний період вирізнялися праці американського ученого Ричарда Філіпса Фейнмана (1918 – 1988), котрий розпочав свою наукову кар'єру, як один із розробників ядерної зброї. У повоєнний час він створив нову теорію взаємодії квантових часток. Запропонований ученим наочний спосіб опису взаємодії в квантовій теорії поля отримав назву “Діаграми Фейнмана”.

Важливим здобутком фізики стала, сформульована в кінці 1940-х рр., квантова теорія поля, яка поєднувала положення квантової механіки із загальною теорією відносності. Спільними зусиллями Р. Ф. Фейнмана, Е. Шредінгера та Джона Фрімена Дайсона (нар. 1923) було закладено основи квантової електродинаміки. У 1955 р. американські фізики Оуен Чемберлен (1920 – 2006) та Емілію Джіно Серге (1905 – 1989), що працювали в Каліфорнійському університеті в Берклі, експериментально підтвердили існування антипротонів. Дослідження в галузі квантової електродинаміки суттєво змінили уявлення науки про порожнечу, котра, як виявилось, має складну структуру. У вересні 1995 р. науковцям Європейського центру фізики частин у Швейцарії вдалося утворити перші атоми антиводню.

На рубежі 1960 – 1970-х рр. було сформульовано теорію бозонних струн, а згодом і теорію струн – самостійний напрямок фізики, що вивчає динаміку не точкових часток, а одномірних протяжних об'єктів. У середині 1970-х рр. з'явилася фізична гіпотеза суперсиметрії, яку поки що не вдалося підтвердити експериментально. Згідно із цією теорією існує гіпотетична симетрія між бозонами та ферміонами, себто, перетворення суперсиметрії може переводити матерію у взаємодію або випромінювання, та навпаки. Ідею теорії суперсиметрії для опису теорії часток у 1973 р. запропонували австрійський фізик Юліус Весс (1934 – 2007) та італійський дослідник Бруно Цуміно (нар. 1923).

Альтернативні щодо атомістичної будови світу погляди демонструють прихильники фрактальної теорії (теорії нескінченної вложеності матерії). На противагу теорії атомізму прихильники фрактальної теорії постулюють нескінченну подільність матерії, а Всесвіт характеризують як нескінченну кількість фрактальних рівнів матерії з подібними характеристиками. В останній чверті ХХ ст. теорію нескінченності вложеної матерії активно розвивав американський учений Роберт Олдерشوу.

Водночас із теоретичними розробками в галузі фізики, науковці проводили складні практичні експерименти. В січні 2003 р. учені Університету штату Міссурі заявили, що їм вдалося виміряти швидкість поширення гравітації, котра виявилася рівною 0,95 швидкості світла.

Результатом широкої міжнародної співпраці стало створення адронного колайдера, – велетенського прискорювача елементарних частин, розташованого на кордоні Франції та Швейцарії. За задумом його творців, колайдер має дозволити експериментально відтворити умови, які могли мати місце на прапочатку існування Всесвіту. Побудова гігантського прискорювача та перші спроби його запуску влітку 2008 р. викликали широкий резонанс не лише в науковому середовищі. На думку низки вчених, експеримент із відтворення “Великого вибуху” несе потенційну небезпеку для людської цивілізації, оскільки в момент зіткнення елементарних часток всередині колайдера повинно виникнути таке маловивчене явище фізичного світу як “чорна діра”. Двоє американських фізиків навіть спробували в судовому порядку заборонити експеримент.

Утім, навіть без судової заборони ученим довелося відкласти свої досліди через неполадки в самому технічному обладнанні гігантського прискорювача, що сталися 19 вересня 2008 р. Великий адронний колайдер було повторно запущено в кінці 2009 р. 30 березня 2010 р. у ньому вперше влаштовано зіткнення пучків протонів, які рухалися назустріч один одному зі швидкістю, наближеною до швидкості світла. Технічний ресурс Великого адронного колайдера розрахований лише на 10 років роботи. Після цього Європейський центр ядерних досліджень має намір збудувати ще більший та потужніший його аналог. Серед результатів роботи колайдера, на які очікують учені: експериментальне доведення існування бозона Гігса (частинки існування якої передбачив 1960 р. шотландський учений Пітер Гігс (нар. 1929), вивчення кварк-глюонної плазми, а можливо навіть й отримання “антиматерії”.

Розвиток *астрономії* після Другої світової війни був тісно пов'язаний із практичними кроками з освоєння космічного простору. У червні 1948 р. розпочав роботу найбільший на планеті оптичний телескоп Каліфорнійського технологічного інституту в Паломаресі. Швидкими темпами в повоєнний час розвивалася радіоастрономія, яка досліджувала космічне електромагнітне випромінювання. Найпотужнішим серед радіотелескопів став збудований в 1960 – 1963 рр. радіотелескоп в Аресібо (Пуерто-Ріко). Черговий етап розвитку радіоастрономії почався після того, як з'явилися технічні можливості розмістити радіотелескопи у космічному просторі. У 1989 р. на навколосемній орбіті розміщено радіотелескоп Габбл.

Розвиток *космічної техніки* у другій половині ХХ ст. дозволив вислати у міжпланетний простір низку безпілотних дослідних кораблів, які передавали на Землю важливу інформацію про планети Сонячної системи. Перший корабель “Піонер-10” за межі Сонячної системи було вислано 1972 р., орбіту Нептуна він перетнув 13 червня 1983 р. На початку ХХІ ст. безпілотний корабель здійснив посадку на ядро комети, завдяки чому учені отримали важливу інформацію про характер та природу цих космічних тіл.

Водночас із емпіричними дослідженнями в галузі астрономії продовжувалися й теоретичні студії. У другій половині ХХ ст. астрономи поставили питання про дослідження тривимірної структури Всесвіту, про фізичну будову космічних тіл, наукову

космологію. Було визначено відстані між галактиками, що підтвердило феномен постійного розширення Всесвіту. У 1965 р. американськими вченими Робертом Вільсоном (нар. 1936) та Арно Пенціасом (нар. 1933) відкрито реліктове випромінювання зір, які давно погасли. Це відкриття остаточно підтвердило запропоновану ще 1927 р. теорію походження Всесвіту внаслідок “Великого вибуху”. Створено теорію внутрішньої структури зірок та їх еволюції. Дослідження генези зір дозволило пояснити походження елементів важких металів. Відкриття пульсарів, “чорних дір” та квазарів призвело до виникнення нового напрямку науки – релятивістської астрофізики.

Значними були технологічні досягнення *хімії*. Особливістю другої половини ХХ ст. стало широке застосування фізико-математичного інструментарію для теоретичних розрахункових методів дослідження у галузі хімії. У 1950-х рр. було вдосконалено методи хроматографічного дослідження (Арчер Джон Мартін, 1910 – 2002 та Ричард Синдж, 1914 – 1994), структурної рентгенографії (Розалін Елсі Франклін, 1920 – 1958 та Дороті Годгкін, 1910 – 1994), опрацьовано спектроскопію ядерного магнітного резонансу (Роберт Муллікен, 1896 – 1986 та Річард Ернст, нар. 1933). Упродовж 1980 – 1990-х рр. активно розвивалася теоретична квантова хімія, яка вивчає властивості матеріалів на рівні їх електронної структури.

Користаючись інтердисциплінарними зв'язками на межі органічної хімії та біології в повоєнний час була створена *біохімія*, котра вивчає структуру та особливості білків, вуглеводнів, ліпідів, нуклеїнові кислоти та амінокислоти. У 1953 р. британські біохіміки Френсіс Гаррі Крік (1916 – 2004) та Розалін Елсі Франклін, а також американець Джеймс Уотсон (нар. 1928) відкрили структуру та загальні принципи дії ДНК. Це відкрило шлях подальшому розвитку генної інженерії та біотехнологій.

Іншим напрямком хімічних досліджень було вивчення можливостей отримання нових матеріалів із властивостями, яких немає у природі. Німецький учений Карл Цайглер (1898 – 1973) та італійський дослідник Джуліо Натта (1903 – 1979) в 1953 р. опрацювали новий метод отримання полімерів за допомогою метало-органічних каталізаторів.

У повоєнний час учені-технологи постійно удосконалювали властивості штучних матеріалів, отриманих на основі переробки нафти. У кінці ХХ ст. окремі сорти пластику за своїми механічними властивостями не поступаються високоякісним сортам сталі. У 1955 р. у США отримано перші штучні алмази для промислових цілей. Від 1980-х рр. активно розвивалися дослідження композитних матеріалів, зокрема створених на основі кераміки.

Великим відкриттям стало опрацювання теоретичних основ асиметричного ензиматичного каталітичного процесу. Дослідження в галузі супермолекулярної хімії відкрили шлях до розвитку нанотехнологій – вивчення шляхів створення структур нанометричних розмірів (від 0,1 до 100 нанометрів), себто створення структури матеріалів на рівні атомів та елементарних часток. Прогрес нанотехнологій може з часом дозволити створити специфічні речовини із заздалегідь запрограмованими властивостями, або навіть мікромашини чи інші системи, здатні до самовідтворення.

Розвиток *математики* у повоєнний час був тісно пов'язаний із прогресом електроніки, яка в другій половині ХХ ст. переживала стрімкий розвиток. Перша повністю електронна обчислювальна машина “ЕНІАК” була продемонстрована 14 лютого 1946 р. у Пенсильванському університеті. Машина містила 17468 ламп, 7200 кремнієвих діодів, 70 тисяч резисторів, 10 тисяч конденсаторів і важила 27 тонн. “ЕНІАК” був спроектований спеціально для вирішення завдань тільки одного роду – обчислення балістики траєкторій ракет. Наступного поштовху розвитку електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) надало винайдення транзисторів, які вперше були офіційно продемонстровані 23 грудня 1947 р. працівниками дослідницької лабораторії компанії “Белл” зі США. У кінці 1960-х рр. американський інженер Марціан Едвард Гофф (нар. 1937) удосконалив транзистор, зокрема зменшивши його розміри. Користаючись його ідеями від 1971 р., техаська фірма “Техас Інструментс” почала виробництво мікропроцесорів. Перші мікропроцесори поєднували у собі функції від 5 до 100 тисяч транзисторів. Завдяки мікропроцесорам було створено кишенькові мікрокалькулятори та суттєво зменшено розміри ЕОМ.

Майже одночасно незалежно один від одного двоє вчених виступили з ідеями створення трансфазорів – оптичних транзисторів,

якими б можна було керувати при допомозі потоку фотонів. Винахід дозволив мініатюризувати багато електронних оптичних пристроїв – лазери, фотодетектори, фототранзистори тощо. Трансфазори стали кроком на шляху до створення оптичних засобів передачі інформації та оптичних комп'ютерів. У 1958 р. опрацьовано принципи роботи лазера. Перший практично діючий рубіновий лазер, що працював в оптичному діапазоні, в 1960 р. створив американський учений-фізик Теодор Майман (1927 – 2007).

Важливим кроком у розвитку *електроніки* стало вироблення стандартів сумісності електронного обладнання та програмного забезпечення. У квітні 1964 р. фірма “Ай-Бі-Ем” оголосила про створення серії комп'ютерів “Систем 360”, які стали першим прикладом відкритого стандарту для інших виробників комп'ютерної техніки. У тому ж році в США було розроблено мову програмування “Бейсік”, застосування якої дозволило суміщати комп'ютерне обладнання різних виробників. Перші персональні комп'ютери з'явилися у продажі 1973 р. у Парижі. У 1983 р. американська фірма “Тенді Корпорейшн” створила перші ноутбуки. Поширення комп'ютерів революціонізувало майже всі сфери наукових досліджень. Завдяки своїй швидкодії та можливостям симулювати певні явища для моделювання тих чи інших об'єктів, електронно-обчислювальні машини змінили самі умови та характер праці більшості дослідників.

У кінці 1960-х рр. у США почалися дослідження над можливістю створення комп'ютерних мереж, які збиралися застосувати з військовою метою. Перший сервер військової комп'ютерної мережі було встановлено 1 вересня 1969 р. у Каліфорнійському університеті в Лос-Анджелесі (США). У 1971 р. опрацьовано програму для користування електронною поштою. Наслідком цих досліджень стало створення у 1980-х рр. світової комп'ютерної мережі, відомої тепер під назвою Інтернет. Автором ідеї “всесвітньої павутини” (глобального інформаційного простору) став британський учений Тімоті Джон Бернерс-Лі (нар. 1955).

На початку XXI ст. мережа Інтернет для мільйонів людей стала одним із головних джерел отримання актуальної інформації з цілого світу. Світова комп'ютерна мережа дозволяє швидкий обмін інформацією, майже необмежений доступ до освітньої

інформації. Визнаючи заслуги комп'ютерної мережі у справі гуманістичного виховання людства, в 1998 р. Папа Римський Іван Павло II заснував міжнародний День Інтернету, а його святим покровителем оголосив Ісидора Севільського. У західноєвропейських країнах День Інтернету відзначають 4 квітня (день вознесіння св. Ісидора Севільського).

Постійне удосконалення комп'ютерних технологій дозволило розпочати створення машини зі штучним інтелектом – програмою, яка сама може навчатися та враховувати свої помилки. Збудований фахівцями компанії “Ай-Бі-Ем” спеціальний шаховий комп'ютер “Діп Блю” у травні 1997 р. зіграв шість партій із тогочасним чемпіоном світу з шахів Гаррі Каспаровим, вигравши матч у загальному заліку з перевагою в одне очко.

Після Другої світової війни визначні успіхи продемонстрував розвиток *медицини*. У грудні 1954 р. в Бостоні (США) уперше успішно пересаджено нирку, 2 грудня 1967 р. південноафриканський лікар Крістіан Бернар (1922 – 2001) здійснив першу в світі операцію із пересадки серця людині від донора. Згодом були створені штучні серцеві клапани та ціле штучне серце, котре вживлюється пацієнтові тощо. У 1972 р. опрацьовано засади діагностики людського організму шляхом комп'ютерної томографії. За участі фахівців у галузі механіки та електроніки у 1990-х рр. створені штучні протези кінцівок, які реагують на нервові сигнали людини. 25 липня 1978 р. у шпиталі Олдгам поблизу Манчестера (Велика Британія) народилася Луїс Браун – перша дитина, зачаття котрої здійснено в пробірці. Станом на 2009 р. у світі живе кілька мільйонів людей, які народилися завдяки штучному заплідненню.

Новий етап розвитку медицини та біології пов'язаний із *біотехнологіями*. Дослідження стовбурових клітин поставило на порядок денний питання про можливість вирощування людських органів та клонування цілого людського організму. Остання проблема викликала різку суспільну дискусію. У низці країн досліди над клонуванням людини було законодавчо заборонено. У 1996 р. фахівці шотландського Інституту рослин в Единбурзі (Велика Британія) здійснили, вперше у світі, клонування вищої істоти. Народжена в Інституті вівця Доллі стала відомою в цілому

світі. У 1997 р. всі країни-учасниці ЮНЕСКО взяли на себе зобов'язання не здійснювати медичних експериментів, які б могли в підсумку деформувати генетичний код людини. 12 січня 1998 р. у Парижі 19 країн Ради Європи підписали угоду про заборону клонування людини.

Подією виняткової ваги для людства став початок дешифрування геному людини. Реалізація міжнародного проекту, який ставив за мету встановлення послідовності нуклеотидів людської ДНК, почалася в 1988 р. Вирішення цього завдання дасть змогу зрозуміти природу майже 4 тисяч хвороб, які виникають унаслідок мутації чи неправильної дії людських генів. Завдання є винятково складним, оскільки людський ген складається із понад 3 млрд першооснов. У 1993 р. французькі генетики створили першу карту хромосоми людини. 1 грудня 1999 р. у міжнародному науковому тижневику "Нейче" з'явилось повідомлення про те, що група з 127 учених, які працювали під керівництвом Яна Данґама у Кембриджському університеті, зуміла прочитати генетичний код людської хромосоми, визначивши 35 млн першооснов. Створення карти геному людини дозволить не тільки визначати актуальний стан здоров'я пацієнта, але й прогнозувати можливі небезпеки для розвитку його організму в майбутньому.

Суперечливі відгуки викликало у науковому середовищі оприлюднення інформації про те, що у травні 2010 р. американським ученим під керівництвом мікробіолога Крейга Вентера вдалося синтезувати першу "штучну" клітину, якій навіть надали власне ім'я "Сінтія". З технічного боку дослід полягав у створенні штучного геному бактерії, який пересадили іншому виду бактерії. Завдяки цьому була отримана здатна до самовідтворення клітина, якою керує штучно створений ученими геном. Експеримент продемонстрував революційні можливості генної інженерії, але водночас й поставив низку складних етичних питань. Противники цього напрямку розвитку генних технологій заявляють, що створення здатних до самовідтворення "штучних" клітин може мати потенційну загрозу для людства.

У сфері гуманітарних наук після Другої світової війни значні зміни переживала *філософія*. На середину ХХ ст. у європейській філософії сформувалося два напрямки. Умовно їх визначають як

“аналітичну” та “континентальну” філософію. “Аналітична філософія” в повоєнний період розвивалася головним чином у Великій Британії. Загальними особливостями розвитку цього напрямку науки була пильна увага до проблем аналізу мови, детальне вивчення лінгвістичних засобів вислову думки, дослідження в галузі семантики, аналітичні методи дослідження. Розвитку “аналітичної філософії” прислужилися британські учені Джордж Едвард Мур (1873 – 1958) та Бертран Рассел (1872 – 1970). Головним центром розвитку філософських студій у Великій Британії був Кембридж, де в повоєнний час крім Дж. Е. Мура та Б. Рассела працював австрійський філософ Людвіг Вітгенштайн (1889 – 1951). Ще один відомий австрійський філософ Карл Поппер (1902 – 1994) упродовж 1946 – 1970 рр. викладав у Лондонській школі економіки.

Другий напрямок повоєнної європейської філософії (“континентальна філософія”) домінував у Франції та Німеччині. До цього напрямку філософської думки традиційно включають: феноменологію (Мартін Гайдеггер, 1889 – 1976), екзистенціалізм (Габріель Оноре Марсель, 1889 – 1973; Карл Ясперс, 1883 – 1969; Мартін Бубер, 1878 – 1965), герменевтику (Ганс Георг Гадамер, 1900 – 2002; Поль Рікер, 1913 – 2005), структуралізм та постструктуралізм (Роман Якобсон, 1896 – 1982; Ролан Барт, 1915 – 1980), деконструктивізм (Жак Дерріда, 1930 – 2004).

Розвиток “критичної теорії” продовжували прихильники Франкфуртської школи. Чільними представниками школи були Теодор Адорно (1903 – 1969), Герберт Маркузе (1898 – 1979), Еріх Фромм (1900 – 1980), серед представників школи “другого покоління” – Юрген Габермас (нар. 1929). У 1949 р. Інститут соціальних досліджень, який 1933 р. був перенесений за межі Німеччини, повернувся до Франкфурта-на-Майні. Однак представники Франкфуртської школи працювали також у інших країнах: Г. Маркузе викладав у Каліфорнійському університеті в Сан-Дієго, Е. Фромм працював у Мексиці. Упродовж 1960 – 1970-х рр. науковці Франкфуртської школи еволюціонували, все більше віддаляючись від марксизму. Е. Фромм застерігав людство від небезпеки дегуманізації людини, її шизоїдального самозаглиблення в себе. “Критична теорія” разом із атеїстичними ідеями німецького філософа Ернста Блоха (1885 – 1977) стали теоретичним підґрунтям студентських виступів протесту 1968 р.

Багато дискусій викликала оголошена 1989 р. американським філософом Френсісом Фукуямою (нар. 1952) ідея “кінця історії”, яку філософ згодом детальніше розгорнув у книзі “Кінець історії та остання людина” (1992). На думку вченого, із падінням комуністичних режимів мав настати кінцевий пункт еволюції людини та універсалізація західних ліберальних цінностей в неантагоністичному світі. Утім, подальший розвиток подій у світі показав хибність таких очікувань. Із часом Ф. Фукуяма відмовився від частини своїх попередніх поглядів.

Великого розголосу набрала запропонована 1996 р. американським соціологом Самюелем Хантінгтоном (нар. 1927) теорія “стикнення цивілізацій”. На думку ученого, політичні конфлікти майбутнього стануть наслідками не стільки політичних, скільки культурних конфліктів між представниками різних “цивілізацій”. У якості головного противника “західної цивілізації” С. Хантінгтон визначав “східну (мусульманську) цивілізацію”.

§ 2. Загальні тенденції розвитку культури

Культурні процеси другої половини ХХ ст. демонстрували низку взаємосуперечливих тенденцій. З одного боку, в багатьох напрямках культури зберігалася тяглість класичного культурного розвитку, з другого боку – від 1950-х рр. почалася поява нових культурних віянь та настроїв, котрі часто заперечували попередні культурні надбання. У останній третині ХХ ст. посилювалися настрої скептицизму щодо самого поняття культури, її призначення та перспектив.

Великий вплив на розвиток культури другої половини ХХ ст. мав швидкий прогрес науки й техніки. Технічні інновації та винаходи постійно створювали нові реалії щоденного життя, на які реагувала культура. Водночас із тим, розвиток засобів зв'язку й поширення інформації, прогрес у галузі запису та відтворення звуку й зображення, а також комп'ютерні технології сприяли розвитку масової культури. Поширення комп'ютерної техніки значно спростило поліграфічну сторону книговидавництва, унаслідок чого

кількість літературних творів суттєво зросла, а також значно скоротився шлях літературного твору від автора до читача. Починаючи із 1950-х рр. стрімко розвивалося телебачення. Від 1972 р. спочатку в США, а згодом й у інших країнах почався розвиток кабельного телебачення. Створення супутникового телебачення дало можливість практично необмеженого доступу до телепрограм світу мешканцєві будь-якої країни.

У глобальному плані наслідком цих процесів стало створення *загальносвітowego культурного простору*, в котрому література, музика, образотворче мистецтво будь-якої країни є доступними для мешканців усіх інших країн. Виняткову роль у розвитку цього простору відіграло створення всесвітньої комп'ютерної мережі Інтернет.

Тривалий час значна частина світової культури повоєнного періоду віддзеркалювала процеси протистояння західного світу та комуністичного табору. Важливими темами мистецьких творів залишалися проблеми особистої свободи, тоталітаризму, моральних цінностей. Упродовж другої половини ХХ ст. склалася дещо парадоксальна ситуація, яка полягала в тому, що більшість діячів культури Західної Європи та США засуджували тоталітарну політику СРСР, але водночас симпатизували комуністичним ідеям. Обмеженість інформації про реальні процеси в Радянському Союзі та комуністичному Китаї створювали викривлене уявлення про нібито справедливе та гармонійне комуністичне суспільство як антитезу бездуховному Заходу, що перебував у перманентній суспільній кризі. Захоплення західноєвропейських митців та інтелектуалів комунізмом було подолане лише із падінням Радянського Союзу та комуністичного блоку.

Великий вплив на розвиток світової культури середини ХХ ст. справив *екзистенціалізм*, який називали також "філософією існування". Філософський термін "екзистенціалізм" був запроваджений ще в ХІХ ст. данським філософом Сореном К'єркегором (1813 – 1855). Логічного оформлення "філософія існування" набула в 1940-х рр. завдяки творам французьких письменників Жана Поля Сартра (1905 – 1980) та Альбера Камю (1913 – 1960). Маніфестом прихильників екзистенціалізму стало есе Ж. П. Сартра "Екзистенціалізм це гуманізм" (1946). Поява екзистенціалізму

стала наслідком кризи традиційного лібералізму, що, спираючись на науковий і технічний прогрес, стверджував невпинне просування людства до ідеалів добра та справедливості. Головним постулатом екзистенціалізму було твердження про те, що особиста моральність і самосвідомість не є наслідком виховання та впливу суспільного оточення, а виникають лише під впливом особистих учинків кожного індивіда. Прихильники екзистенціалізму підкреслювали наявність постійного конфлікту між індивідуальною свідомістю та повсякденним життям, а також наголошували на самотності кожної людини, особливо у момент прийняття нею відповідальних рішень. Найбільшими прояви екзистенціалізму були в літературі й театрі, менш виразними і поширеними – в образотворчому мистецтві та музиці.

Оригінальним, але суперечливим явищем у культурі ХХ ст. стала поява *постмодернізму* (назва утворилася як позначення явища, що прийшло на зміну традиційному для ХІХ ст. модернізму). Термін “постмодернізм” був запропонований ще 1917 р. німецьким письменником та філософом Рудольфом Паннівцем (1881 – 1969), але його поширенню прислужилася праця американського теоретика архітектури Чарльза Дженкса (нар. 1939) “Мова постмодерної архітектури” (1977). Теоретичні засади постмодернізму були сформульовані американським критиком Джоном Бартом (нар. 1930), автором книги “Література виснаження” (1967). Філософські підстави постмодернізму спробував сформулювати француз Жан Франсуа Ліотар (1924 – 1998) у книзі “Умови постмодернізму” (1979). На думку Ж. Ф. Ліотара, постмодернізм виник унаслідок “кризи метаоповідей” (великих доктрин та філософських учень, які оперували поняттями прогресу, пізнаваності природи тощо). Наслідком цього стало посилення скептицизму, розчарування в ідеях та ідеалах Відродження й Просвітництва. Сутністю постмодерного погляду на життя, культуру та саму людину стало ствердження факту моральної релятивності всіх суспільних відносин. У мистецькому плані постмодернізм є свого роду колажем із давновідомого та звичного. Автори нових постмодерністських творів пропонували новий, переважно неочікуваний, погляд на нібито давновідомі та звичні речі, нове прочитання класичних сюжетів, химерне поєднання різнопланових

персонажів і фабул тощо. Для митців, які зараховують себе до постмодерного мистецького напрямку, характерне бажання включити в сучасне мистецтво, шляхом іронічного цитування, весь попередній досвід світової художньої культури.

Крім традиційного для історії людства конфлікту між різними концепціями та ідеалами культури в середині ХХ ст. було поставлено питання про відсутність внутрішнього порозуміння між представниками гуманітарних і точних наук, себто внутрішньокультурний конфлікт. Цей конфлікт “двох культур” був артикульований британським ученим та письменником Чарльзом Сноу (1905 – 1980), який виступив із твердженням, що фахівці гуманітарної галузі принципово не можуть порозумітися із ученими-знавцями точних наук. У присвяченому цій проблемі есе “Дві культури та наукова революція” (1959), автор зокрема твердив, що великою несправедливістю є той факт, що від кінця 1930-х рр. світовою елітою культури вважають лише представників гуманітарних наук, виключаючи науковців наук точних. Теза Ч. Сноу про поляризацію двох варіантів культури викликала велику суспільну дискусію, яка не завершилася й донині. У 1995 р. Джон Брокман (нар. 1941) видав книгу “Третя культура”, в якій заявив, що представниками нової “третьої культури” повинні стати науковці, здатні не тільки робити відкриття, але й у зрозумілий для загалу спосіб популяризувати та пояснювати їх. Прикладами таких книг є творчість відомого фізика-теоретика Стівена Гокінга (нар. 1942), який написав популярно-наукові книги “Коротка історія часу” (1988), “Чорні діри та молоді світи” (1994), “Світ у шкарлупі горіха” (2001), “Теорія всього” (2006), “Великий задум” (2010).

Із оригінальним трактуванням культури виступив у 1960-х рр. канадський соціолог, філософ та літературознавець Гербер Маршал Маклуган (1911 – 1980). Учений називав світ “глобальним селом”, у котрому завдяки засобам масової інформації та системам зв'язку всі світові події одразу стають відомі всім, хто ними цікавиться, а крім того самі події можуть впливати на людей, територіально віддалених від того місця, де все відбувалося. Культурним наслідком такого стану, на думку вченого, стали зміни в поведінці людей, оскільки “глобальне село абсолютно забезпечує максимально суперечливі погляди на будь-яке питання”. Інша ідея

І. Маклугана полягала в тому, що “засоби масової інформації самі є інформацією”, себто форма подачі інформації визначає її сприйняття особою. Свої погляди він розвинув у книгах “Галактика Гуттенберга” (1962), “Розуміння засобів масової інформації” (1964), “Війна та мир у світовому селі” (1968).

У повоєнний період швидкими темпами розвивалася *масова культура*, появу котрої відносять до початку 1940-х рр. Головною ознакою масової культури вважають стандартність, уніфікованість та несамостійність. Стандарти масової культури формуються масою масової інформації, за великої участі реклами. Масовій культурі закидають низький інтелектуальний рівень, вульгаризацію естетичних та моральних норм, зведення культури до “найменшого спільного знаменника”. Найбільшого поширення взірці масової культури набули в розважальних жанрах літератури (детектив, наукова фантастика, пригодницька проза), поп-музиці, телебаченні та кіно.

Незадоволення запропонованими культурою зразками поведінки викликало у середині 1960-х рр. окремий рух, який 1969 р. отримав назву *контркультури*. Таку назву запропонував американський публіцист та видавець Теодор Росзак (нар. 1933), автор програмної книги “Творення контркультури” (1969). Прихильники контркультури демонстративно порушують пануючі культурні цінності, спосіб та норми поведінки, й водночас намагаються встановити свою альтернативну шкалу моральних норм і вартостей. Початково головну роль у розвитку альтернативної культури відігравали хіпі. Згодом з’явилися й інші групи, які творили власний стиль поведінки: панки, рокери, готи, скінхеди, рейвери, фолкери тощо.

Література. Головним наслідком трагічного досвіду Другої світової війни у галузі літератури стало посилення уваги до проблем моральної відповідальності людини за свої вчинки, ролі окремого індивіда в загальносвітовому історичному процесі, питань генези тоталітаризму тощо. У 1960 – 1970-х рр. письменники почали звертати більше уваги на проблеми самореалізації особи та відсутності порозуміння між людьми, спричинену конфліктом із оточенням фрустрацію людини. До кінця 1960-х рр. великий інтелектуальний вплив на розвиток західноєвропейської літератури

справляв екзистенціалізм. Зміни в суспільній структурі західного суспільства, а також посилення міжнародної напруженості призвели до того, що у 1970-х рр. екзистенціалізм змінили інші інтелектуальні течії, насамперед постмодернізм. Характерним елементом розвитку літератури другої половини ХХ ст. стало посилення відверто розважальних сегментів масової літератури.

Через незадоволення творчими методами класичної літератури, в кінці 1950-х рр. з'явився новий авангардний напрямок письменства, який від 1957 р. називали "новим романом". Головними adeptами цього напрямку були Наталі Саррот (1900 - 1999), Алан Робб-Грілле (1922 - 2008), Мішель Бютор (нар. 1926), Клод Сімон (1913 - 2005). Їх твори відзначалися відсутністю класичних персонажів, заплутаним викладом, були позбавлені лінійної хронології та логічної пов'язаності подій. Натомість прихильники "нового роману" багато уваги приділяли безособовим описам предметів та подій. "Новий роман", який критика початково сприйняла з інтересом, зійшов нанівець у кінці 1960-х рр. через повну відсутність читацького інтересу.

Останнє десятиліття ХХ ст. позначилося кризою в літературному розвитку багатьох національних культур. Показником цього процесу стало присвоєння найвищої літературної відзнаки світу - Нобелівської премії в галузі літератури відверто мало-відомим письменникам. Іншою проблемою літератури стало питання меж літературної свободи автора та можливих негативних наслідків цього вільного самовияву. Ще 1989 р. розпочався скандал навколо роману британського письменника індійського походження Салмана Рушді (нар. 1947) "Сатанинські вірші", котрий був сприйнятий багатьма мусульманами як образа їх релігійних почуттів. Низка письменників умисно обирає сюжетами своїх творів шокуючу тематику з життя суспільних низів, кримінального світу, фізичних та моральних відхилень розвитку людини.

Одним із традиційних центрів світового літературного процесу в другій половині ХХ ст. залишалася *Франція*. Тривалий час Париж був центром своєрідної інтелектуальної моди. Особливої популярності в другій половині 1940 - 1960-х рр. у Франції набув екзистенціалізм. Практичним наслідком моди на екзистенціалізм стало поширення настроїв непевності, інфантильного

ставлення до життя, страху. Творцем французького екзистенціалізму був Жан Поль Сартр (1905 – 1980). Ж. П. Сартр виступав як критикою західного способу життя, висловлювався на користь комуністичних ідей. Конфлікт, що з'явився унаслідок співіснування західної та східної культур, на його думку, мав бути вирішений індивідуально кожним, як особисте питання самоусвідомлення людини та її ставлення до культури, а не за посередництвом будь-яких інституцій. Ж. П. Сартр започаткував новий жанр літератури – “екзистенційний роман”, у котрому філософські ідеї подавалися у формі художнього твору. Найвідомішими творами Ж. П. Сартра повоєнного часу були: “Екзистенціалізм це гуманізм” (1946), “Брудні руки” (1948), цикл “Дороги свободи” (1945 – 1949), “Слова” (1964).

Дещо відмінний від сартрівського напрямку екзистенціалізму розвивав у своїх творах французький письменник із Алжиру Альбер Камю (1913 – 1960). Головні його твори “Чужий” (1942), “Чума” (1947), “Бунтівна людина” (1951), “Падіння” (1956). Багатий алегоричними натяками роман “Чума”, що оповідає про боротьбу кількох лікарів із епідемією чуми у відтязі від решти світу Орані, був розцінений критикою як оповідь про абсурдність та марність людського існування. Характеризуючи світ як царство хаосу, випадковості та абсурду, письменник наголошував, що призначенням людини є боротьба із абсурдом буття, яка власне й робить людину людиною. У 1950-х рр. А. Камю був одним із небагатьох західних інтелектуалів, які викривали злочини комуністичного режиму СРСР.

Елементи екзистенційного стилю простежуються у творах Сімони де Бовуар (1908 – 1986) та Моріса Мерло-Понті (1908 – 1961). Під впливом екзистенціалізму сформувався літературний стиль цілої низки французьких письменників, яких згодом назвали “скептичним поколінням”. До них належить, зокрема, Франсуаза Саган (1935 – 2004). Її дебютний роман “Привіт, смутку!” (1954) зазнав критики за банальність фабули, але водночас був відзначений як зразок доброго стилю, й що головніше, рельєфна картина самовідчуття “скептичного покоління”. Невдовзі твір переклали багатьма мовами, а 1958 р. його екранізували.

Поряд із екзистенціоналістами, у повоєнний час продовжували свою діяльність письменники класичних напрямків французької літератури: католицький письменник Франсуа Моріак (1885 – 1970), знавець мистецтва та державний діяч Анрі Мальро (1901 – 1976), майстер історичних романів Моріс Дрюон (1918 – 2009), а також творець мистецького напрямку сюрреалізму Андре Бретон (1896 – 1966).

У повоєнний період традиційно сильними залишалися позиції літератури *Великої Британії*. У перші повоєнні роки в літературі цієї країни набули значної популярності похмурі антиутопії. Одним із класиків такого жанру став Джордж Орвелл (1903 – 1950). В алегоричній історії із життя свійських тварин “Ферма тварин” (1945) письменник дотепно висміяв механізми функціонування тоталітарного суспільства. Роман-антиутопію “1984” (1948) Дж. Орвелл присвятив проблемі конфлікту особи та влади в тоталітарному суспільстві. Багато вигаданих у цьому творі образів (“Великий брат”, новомова та ін.) стали надбанням масової культури ХХ ст.

Складним питанням криптототалітарності позірно демократичного суспільного устрою та прихованим у душі людини деструктивним тенденціям присвятив свою творчість Вільям Голдінг (1911 – 1993). Особливу популярність здобув роман письменника “Володар мух” (1954). Ще одним британським письменником, що виявляв увагу до складних суспільних та морально-етичних проблем, був Артур Кестлер (1905 – 1983), автор роману “Сліпуча тьма” (1945).

Стабільний читацький інтерес викликала творчість Грехема Гріна (1904 – 1991), котрий писав романи присвячені актуальним подіям міжнародного життя. Г. Гріну належать твори: “Суть справи” (1948), “Третій чоловік” (1950), “Тихий американець” (1955), “Наша людина в Гавані” (1962), “Почесний консул” (1973).

У 1950-х рр. в британській літературі з'явилося нове покоління письменників, яке отримало спільну назву “молоді розгнівані”. До цієї групи зараховують письменників Джона Осборна (1929 – 1994), Кінгслі Аміса (1922 – 1995), Джона Вейна (1925 – 1994), Алана Сіллітоу (нар. 1928), драматургів Арнольда Вескера (нар. 1932) та Бернарда Копса (нар. 1926). Маніфестом руху стала

драма Дж. Осборна “Озирнись у гніві” (1956). Хоча частина “молодих розгніваних” ніколи не підтримувала взаємних контактів і навіть не була знайома між собою, критика гамузом зараховувала до цього напрямку всіх тих авторів, котрі ігнорували традиційні для британської літератури суспільні теми, натомість опрацьовуючи сюжети, пов’язані з проблемами суспільних низів.

Значний вплив на розширення раніше табуйованих тем британської літератури мав судовий процес 1960 р., під час якого вирішувалося питання про можливість поширення в Сполученому Королівстві книги Деvida Лоуренса (1885 – 1930) “Коханець леді Чаттерлей”. Звинувачене в поширенні “порнографічних видань” впливове британське видавництво “Пінгвін Букс” зуміло виграти судовий процес. Судова тяганина стала доброю рекламою, тому перший в Британії нецензурований 200-тисячний наклад “Коханця леді Чаттерлей” розійшовся протягом першого ж дня його відкритого продажу – 10 листопада 1960 р.

Унаслідок Другої світової війни література Німеччини значною мірою втратила свій попередній вплив. Частина німецьких письменників, які втікаючи від переслідувань нацистського режиму, емігрували із країни, після завершення війни вже не повернулися до Німеччини. Відомий своїми антивоєнними творами Ерїх Марія Ремарк (1898 – 1970) залишився у еміграції у Швейцарії. Там він написав романи “Тріумфальна арка” (1946), “Час жити й час вмирати” (1954), “Чорний обеліск” (1956), “Ніч у Лісабоні” (1962). У 1952 р. у Швейцарії оселився інший німецький письменник, нобелівський лауреат у галузі літератури Томас Манн (1875 – 1955). Письменник продовжував писати “інтелектуальні романи”: “Доктор Фаустус” (1947), “Вибранець” (1951), “Зізнання авантюриста Фелікса Круля” (1952).

Лише в середині 1950-х рр. німецькі письменники молодшого покоління Гайнрїх Бьоль (1917 – 1985) та Гюнтер Грасс (нар. 1927) зуміли повернути світову увагу до німецької літератури. Схильний до інтелектуальної провокації Г. Бьоль став автором низки творів, у яких підіймалися складні питання розрахунків німецького суспільства із тоталітарним минулим, соціальні проблеми повоєнної ФРН: “Нестережені пороги” (1954), “Сварка тварин” (1963), “Оповідь клоуна” (1963), “Кінець службової подорожі” (1966).

У 1960-х рр. письменник навіть був звинувачений у “створенні сприятливої атмосфери для діяльності терористів”, що втім не завадило йому 1972 р. стати лауреатом Нобелівської премії в галузі літератури. Нонконформізм та активна моральна позиція зробили Г. Бьоля визначним міжнародним авторитетом. Значну увагу він приділяв захисту дисидентів, переслідуваних комуністичними режимами Східної Європи, зокрема й діячів українського опозиційного руху.

Літературним дебютом Г. Грасса став роман “Бляшаний барабан” (1959), сюжет якого розгортається у німецько-польському світі Данціга (Гданська) першої половини ХХ ст. Винятково пластична картина суспільного життя німців у роки націонал-соціалістичного режиму подана в романі крізь призму сприйняття наївного та відвертого підлітка. Двома наступними частинами “Данцігської трилогії” стали романи “Кіт і миша” (1961) та “Собачі літа” (1963). Серед інших творів письменника: “Турбота” (1982), “Щуриха” (1986), “Моє століття” (1999). Через різкі та критичні висловлювання Г. Грасс неодноразово зазнавав критики з боку лівих, і правих політичних сил. Великий скандал вибухнув після того, як у серпні 2006 р. письменник опублікував книгу спогадів “Цибулина історії”, в котрій розповів про свою службу на завершальному етапі Другої світової війни в 10-й танковій дивізії Ваффен СС “Фрундсберг”. Низка громадських інституцій зажадала позбавити Г. Грасса присвоєної йому 1999 р. Нобелівської премії.

Ще однією представницею Німеччини, яку відзначили Нобелівською премією в галузі літератури 2009 р., стала Герта Мюллер (нар. 1953). Письменниця народилася в Румунії, де під владою комуністичного режиму прожила значну частину свого життя. Творчість письменниці присвячена, переважно, особистому досвіду політичної несвободи, а також змінам людської психіки в умовах тоталітарного комуністичного режиму.

Повоєнна література США традиційно була зосереджена на суто американській проблематиці. Водночас, Друга світова війна дала потужний поштовх розвитку антивоєнної літератури гуманістичного спрямування. Найкращим американським літературним твором про Другу світову війну критика оголосила роман Нормана Мейлера (1923 – 2007) “Голі та мертві” (1948). Велику

популярність здобули військові романи Джеймса Джонса (1921 – 1977) “Звідси і до вічності” (1945), “Пістолет” (1959), “Тонка червона лінія” (1962). Видатним маніфестом антивоєнного протесту, витриманим одночасно в стилістиці гротеску, іронії та чорного гумору, став роман Джозефа Геллера (1923 – 1999) “Параграф-22” (1961).

У повоєнний час літературну діяльність продовжували американські письменники, котрі здобули визнання та славу ще в міжвоєнний період: Ернест Гемінгвей (1899 – 1961), Вільям Фолкнер (1897 – 1962), Джон Стейнбек (1902 – 1968), Джон Дос Пассос (1896 – 1970).

Після Другої світової війни Е. Гемінгвей написав романи: “За рікою, в затінку дерев” (1950), “Старий і море” (1952), “Небезпечне літо” (1960), автобіографічний твір “Свято, котре завжди із тобою” (1954). Для творчості письменника характерні скупі психологічні описи поведінки людей, які, потрапивши в складну життєву ситуацію, виявляли глибоке розуміння ваги засадничих моральних цінностей. У більшості своїх творів В. Фолкнер розробляв сюжети, пов’язані з проблемами расової сегрегації та соціального напруження серед мешканців півдня США. Романами В. Фолкнера властиві глибока емоційність та психологізм у поєднанні з вишуканим літературним стилем. Серед найвідоміших повоєнних творів В. Фолкнера: “Притча” (1954), “Місто” (1957), “Викрадачі” (1962). Дж. Стейнбек змальовував у своїх творах життя мешканців Каліфорнії. Письменнику належать романи: “Консервний ряд” (1945), “Автобус, що заблукав” (1947), “На схід від раю” (1952), “Зима нашої тривоги” (1962). З критичних щодо капіталістичного способу життя позицій виступав Дж. Дос Пассос. Його повоєнні твори: “Як найлегше добитися успіху” (1954), “Війна містера Вілсона” (1962), “Найкращі часи” (1967).

У 1944 р. романом “Скляний звіринець” дебютував Тенессі Вільямс (1911 – 1983). Твори письменника відзначаються песимізмом, у них багато картин жорстокості та цинізму. Подібно як і В. Фолкнер, значну частину своєї творчості Т. Вільямс присвятив суспільним проблемам південних штатів США. Головними творами письменника стали: “Трамвай бажання” (1947), “Татуйована троянда” (1951), “Кішка на гарячому даху” (1955), “Солодкий птах молодості” (1959), “Ніч ігуани” (1961).

Ще одним помітним повоєнним літературним дебютантом став Курт Воннегут (1922 – 2007). Найвідомішим твором письменника став його роман “Бійня номер 5, або Хрестовий похід дітей” (1969), який автор присвятив особисто пережитим подіям Другої світової війни, зокрема бомбардуванню в лютому 1945 р. німецького міста Дрезден американською військовою авіацією. Твори К. Воннегута сповнені відчуттями фаталізму, обманутих очікувань, марності людських намагань. Притаманний письменнику характерний спосіб оповіді критика назвала специфічним “воннегутівським стилем”. Серед найбільш відомих романів письменника: “Колиска для кішки” (1963), “Сніданок для чемпіонів” (1973), “Галапагоси” (1985).

Оригінальне поєднання елементів фантастики, антиутопія та реалізму запропонував у своїх творах Рей Бредбері (нар. 1929), автор романів “Марсіанські хроніки” (1950), “451° за Фаренгейтом” (1953), збірки оповідань “Вино з кульбаб” (1957) та ін.

Крім власне американських, у США працювали письменники, що емігрували з інших країн. Серед них – росіяни Володимир Набоков (1899 – 1977), Йосиф Бродський (1940 – 1996), Олександр Солженіцин (1918 – 2008), поляк Чеслав Мілош (1911 – 2004) та ін.

Активно розвивалася література Італії. У повоєнний час переживала розквіт творчість Альберто Моравія (1907 – 1990), який став одним із класиків неореалізму. Найвідомішими творами письменника були романи: “Конформіст” (1947), “Презирство” (1954), “Увага” (1965), “Я та він” (1971), “Внутрішнє життя” (1978). Ще одним представником італійського неореалізму був Італо Кальвіно (1923 – 1985). З часом він відійшов від стилістики неореалізму, а в 1979 р. написав один із перших у світі постмодерністських романів “Якщо мандрівник однієї зимової ночі”.

Важливою подією італійського літературного життя стала посмертна публікація роману князя Джузеппе Томазі (1895 – 1957) “Леопард” (1958). Роман-хроніка життя Сицилії другої половини ХІХ ст. став одним із найпопулярніших творів ХХ ст., його перекладено 23 мовами.

Поєднання складних філософських та культурологічних проблем із дотепним та динамічним стилем викладу зумів добитися в своїх романах італійський учений-медієвіст та письменник Умберто Еко (нар. 1932). Практично всі його художні твори ставали бест-

романами: “Ім’я троянди” (1980), “Маятник Фуко” (1988), “Острів вечірнього дня” (1994), “Баудоліно” (2000), “Дивовижний вогонь королеви Лоани” (2004). У 1997 р. Нобелівською премією був відзначений італійський сатирик і драматург Даріо Фо (нар. 1926).

Порівняно маловідомою у світі була література повоєнної Іспанії. Серед поетів набув слави Хуан Рамон Хіменес (1881 – 1958), відзначений Нобелівською премією 1956 р. У 1989 р. цю найвищу відзнаку в галузі літератури здобув прозаїк Каміло Хосе Села (1916 – 2002).

Серед письменників інших країн Західної Європи варто відзначити швейцарців Макса Фріша (1911 – 1991) та Фрідріха Дюрренматта (1921 – 1990), австрійця Пауля Чельяна (1920 – 1970), шведа Пера Лагерквіста (1891 – 1974), грека Нікоса Кандізакіса (1883 – 1957).

Активно розвивалася у повоєнний час популярна література, головними жанрами якої були: фантастика, детективи та триллери. Найвідомішими письменниками-фантастами другої половини ХХ ст. були Айзек Азімов (1920 – 1992), Філіп Дік (1928 – 1982), Артур Кларк (нар. 1917). Серед авторів детективів виділялася творчість Агати Крісті (1891 – 1976), Жоржа Сіменона (1905 – 1989), Маріо П’юзо (нар. 1920), Джона Грішема (нар. 1955), Томаса Гарріса (нар. 1941). Видатними майстрами літератури жахів було визнано Грехема Мастертона (нар. 1946) та Стівена Кінга (нар. 1947). У другій половині ХХ ст. з’явився новий жанр розважальної літератури – гостросюжетний політичний роман, який розвивали Ієн Флемінг (1908 – 1964), Том Кленсі (нар. 1947), Фредерік Форсайт (нар. 1938), Ле Карр (нар. 1931).

Феноменальної популярності у повоєнний час набули твори Джона Толкієна (1892 – 1973). У своїх творах письменник детально описав заселений фантастичними істотами вигаданий світ із власною географією та історією. Створена Дж. Толкієном трилогія “Володар перстенів” (1954 – 1955) стала основою для справжньої субкультури. На рубежі ХХ та ХХІ ст. подібний успіх повторила британська письменниця Джоан Роулінг (нар. 1965). Написані нею 1997 – 2007 рр. книжки про пригоди учня школи чарівників Гаррі Поттера перекладено більш ніж 60 мовами й видано загальним накладом понад 250 мільйонів примірників.

Найпрестижнішою міжнародною літературною відзнакою для письменників є Нобелівська премія в галузі літератури. Крім неї існує низка інших премій: Гонкурівська премія для франкомовних письменників (встановлена 1896 р.); Премія ім. Гете для письменників, які пишуть німецькою мовою (вручається від 1927 р.); Букерівська премія для письменників із країн Британської співдружності (від 1969 р.); Літературна премія Сервантеса для творів, написаних іспанською мовою (від 1976 р.) та ін.

Театр. Театральне мистецтво другої половини ХХ ст. розвивалося у кількох напрямках. Поряд із класичним театром, у 1950-х рр. з'явилися нові течії театрального мистецтва, представники яких шукали неконвенційні засоби мистецького виразу. Початковою загальною назвою руху за реформування театру був *"альтернативний театр"*, згодом із нього почали виділятися окремі течії. Запропонована критиками та пресою назва *"альтернативний театр"* є умовною, самі його adeptи вживали інші назви. Перебуваючи в опозиції до класичного театру та його естетики, молоді режисери й актори в 1950-х рр. почали шукати власні засоби творчого виразу. Початково такі альтернативні театральні колективи не відзначалися популярністю, граючи, як правило, лише для вузького кола своїх симпатиків та однодумців. Однак із часом альтернативний театр почав набирати все ширшої популярності.

Класичний напрям у розвитку драматургії в повоєнний період продовжували американські письменники Артур Міллер (1915 – 2005) *"Смерть комівояжера"*, 1949; *"Сейлемські чарівниці"*, 1953; *"Інцидент у Віші"* (1964); Томас Еліот (1888 – 1965) *"Вечірка з коктейлями"* (1950), *"Довірений службовець"* (1953), *"Державний діяч"* (1959); швейцарець Макс Фріш (1911 – 1991) *"Дон Жуан, або любов до геометрії"*, 1953). У 1949 р. німецький драматург Бертольд Брехт (1898 – 1956) заснував театр під назвою *"Берлінська група"*. По смерті Б. Брехта театром керувала його вдова Гелен Вайгель (1900 – 1979). Найвідомішими інсценізаціями *"Берлінської групи"* були: *"Матінка Кураж та її діти"* (1949), *"Кавказьке крейдяне коло"* (1954) та *"Кар'єра Артуро Уї"* (1959).

Серед представників альтернативного напрямку в розвитку театру найбільшої популярності змогли добитися ірландський письменник Самюель Бекетт (1906 – 1989) та французький

драматург румунського походження Ежен Іонеско (1909 – 1994). Ціх двох письменників уважають класиками “театру абсурду”. Автором терміна “театр абсурду” став британський критик Мартін Есслін (1918 – 2002), який саме так назвав свою книгу, видану в 1962 р. Основними рисами театру абсурду є відсутність логічного зв'язку представлених на сцені подій, неймовірні діалоги, повторюваність подій тощо. Характерними особливостями сценічних прийомів такого театру є відмова від конвенційної фабули та змальовування характерів героїв, натомість підкреслено пародійне зображення штучності суспільних відносин, беззмістовність дійсності, суспільних стереотипів та моделей загальноприйнятої поведінки.

Завдяки своїй оригінальній прозі та драматичним творам С. Бекетт став одним із найвідоміших митців повоєнного часу. Більшу частину свого життя він прожив у Парижі, писав твори англійською та французькою мовами. Світовий розголос С. Бекетту принесла опублікована 1953 р. п'єса “Чекаючи на Годо”. Побавлений сюжету, розвитку дії та інших класичних елементів, твір драматурга створює настрій напруженості, у виявлює відчуття фрустрації та незадоволення існуючою культурою. У наступні роки С. Бекетт став одним із творців *театру абсурду*. Йому належать п'єси “Кінець гри” (1957), “Остання плівка Креппа” (1959), “Щасливі дні” (1961), “Кроки” (1976) та ін. У 1969 р. творчість С. Бекетта була відзначена Нобелівською премією.

Іншим класиком жанру театру абсурду став Е. Іонеско, автор п'єс “Голомоза співачка” (1950), “Урок” (1951), “Стільці” (1951), “Новий мешканець” (1953), “Носороги” (1959), “Король вмирає” (1962) та ін. Для його драматичних творів характерна сюрреалістична дегуманізація персонажів, зображення “краху повсякденної реальності”. Значну роль у п'єсах Е. Іонеско відіграють виставлені на сцені предмети. До творення поетики та стилістики жанру театру абсурду спричинилися француз Борис В'ян (1920 – 1959) та іспанець Фернандо Аррабаль (нар. 1932).

У 1950-х рр. з'явився *“театр імпровізації”*, в котрому театральне дійство відбувається без заздалегідь визначеного сценарію, актори постійно імпровізують. Часто такий метод побудови театального видовища застосовували в політичних театрах, що ставили вистави пропагандистського характеру.

Ще одним напрямком театрального мистецтва став *театр факту*, який виник у 1950-х рр., але найбільшої популярності набув у наступному десятилітті. Політична заангажованість суспільства 1960-х рр. робила популярними вистави, які репортерським способом відтворювали сучасні автентичні події політичного чи суспільного життя. Популяризатором такого театру був німецький режисер Петер Вайсс (1916 – 1982), який поставив п'єси “Намісник” (1963), “Слідство” (1965), “Турботи у вигнанні” (1970). Режисер також експериментував із театром жорстокості, здійснюючи вплив на глядача шляхом зумисної демонстрації бруталності та жорстокості. У цьому стилі була поставлена, наприклад, вистава “Марат-Сад” (1964).

Творцем жанру “комедії загрози”, яка демонструє складність взаєморозуміння між людьми та безрадість людини у зіткненні з власною підсвідомістю та проблемами навколишнього світу, став британець Гарольд Пінтер (нар. 1930). Найвідомішими творами Г. Пінтера є “Сторож” (1960), “Колекція” (1962), “Коханець” (1963), “Повернення додому” (1965). За свою творчість драматург був відзначений Нобелівською премією в галузі літератури.

Цілковито новий жанр на пограниччі візуального мистецтва й театру був створений у 1950-х рр. Новий вид театралізованого дійства отримав назву *гепенінг* (від англ. *happening* – “випадок”, “те, що відбувається”). Творцем гепенінгу став екстравагантний американський композитор Джон Кейдж (1912 – 1992), який також запропонував ідею перформенсу (англ. *performance* – “представлення”, “виконання”). Дж. Кейдж називав гепенінгом “організацію певної події, яка може мати мистецьке значення”. Перший гепенінг композитор здійснив 1952 р., організувавши одночасно виступ балету, читання поезії, демонстрацію картин та гру піаніста. Створене видовище Дж. Кейдж назвав “спонтанними безсюжетними театральними подіями”. Теоретичне обґрунтування гепенінгу здійснив американський художник Алан Карпов (1927 – 2006), який 1958 р. власне й запропонував сам термін “гепенінг”. Організатори гепенінгу часто вдаються до імпровізації, залучення глядачів до вистави. Першим спеціально написаним та поставленим на сцені драматичним твором у жанрі гепенінгу стала п'єса А. Карпова “18 гепенінгів у шести частинах”, зіграна 1959 р. у

театрі “Рубен-Геллері”. Класиками цього жанру стали американець Дік Гігінс (1938 – 1998), який водночас був творцем поняття інтермедія – творчості на межі музики, пластики та літератури. Відомі своїми гепенінгами американські художники Клас Ольденбург (нар. 1929) та Роберт Раушенберг (нар. 1925).

Окремим напрямком театрального мистецтва в другій половині ХХ ст. стали *мюзикли*. Визнаним автором мюзиклів був американський композитор Ендрю Ллойд Веббер (нар. 1948). Найвідомішими його мюзиклами були: “Ісус Христос – суперзірка” (1970), “Коти” (1981), “Фантом в опері” (1986). Плідно працював у жанрі мюзиклу французький композитор Мішель Берже (1947 – 1992), автор музики до “Старманії” (1979) та “Легенди про Джиммі” (1990).

Завдяки телебаченню та новим технологіям у кінці ХХ ст. відбулося відродження інтересу до *лялькового театру*. Світової слави набув ляльковий театр “Маппет-шоу”, створений американцем Джімом Генсоном (1936 – 1990). Назва “маппет” (анг. *muppet*), яка стала світовим брендом, походить від двох англійських слів: *m(arionette)* і *(p)uppet* – “маріонетка” і “лялька”. Упродовж 1976 – 1981 рр. було знято 120 серій телевізійної програми, головними героями якої були лялькові персонажі. Крім ляльок до кожної із програм запрошували відомого актора або музиканта, які були єдиними людьми, що виступали серед ляльок.

Важливим елементом розвитку театрального життя Західної Європи та Північної Америки повоєнного періоду були *театральні фестивалі*. Одним із найвпливовіших театральних фестивалів світу став заснований 1947 р. театральним імпресаріо Рудольфом Бінгом (1902 – 1997) Единбурзький фестиваль музики та театру, який відбувається в столиці Шотландії (Велика Британія). Фестиваль складається із двох частин. У першій виступають запрошені колективи, в другій може виступити будь-хто, без попереднього відбору. У 1960 – 1970-х рр. у середовищі колективів, які традиційно виступали там, з’явився напрямок “театр пограниччя” (англ. *fringe theatre*), прихильники котрого сміливо експериментували, запроваджуючи у свої вистави елементи водевілю та кабаре. На початку ХХІ ст. під час Единбурзького фестивалю, який триває три тижні, всередньому відбувається близько 2 тисяч вистав.

У 1947 р. французький актор і театральний менеджер Жак Білар (1912 – 1971) заснував Авіньйонський фестиваль. Тетральні вистави в Авіньйоні (Франція) відбуваються просто неба на території колишнього папського палацу, без завіси та декорацій. Найвідомішими театральними постановками фестивалю стали драма Поля Клоделя “Оksamитовий черевичок” (1987), режисера Антуана Вітеза (1930 – 1990); драма Вільяма Шекспіра “Зимова казка” (1988) у постановці Люка Бонді (нар. 1948); “Махабхарата” (2002), режисура Пітера Брука (нар. 1925); драма Г. Бюхнера “Войцек” (2005), поставлена Яном Фабром (нар. 1958). На фестивалі широко представлене балетне мистецтво. У повоєнні роки постановки в Авіньйоні здійснювали відомі французькі балетмейстери та хореографи Моріс Бежар (1927 – 2007) та Жозеф Надж (нар. 1957), а також німецькі хореографи Джон Ноймайер (нар. 1942), Піна Бауш (нар. 1942) та Саша Вальц (нар. 1963).

Щорічно відбуваються театральні фестивалі у Дубліні (Ірландія) та Шекспірівський фестиваль у Нью-Йорку (США).

У 1961 р. встановлено свято Міжнародний день театру, який відзначається 27 травня (на честь відкриття Театру народів у Парижі – 27 травня 1957 р.).

Кіно. У повоєнні роки найбільшу частку кінопродукції країн Заходу випускали режисери Голлівуду. Під назвою *Голлівуд* прийнято об'єднувати потужні кінокомпанії США, розташовані в однойменному районі Лос-Анджелеса в Каліфорнії. Головними американськими кінокорпораціями є “XX Сенчірі Фокс”, “Парамаунт Пікчерс”, “Коламбія Пікчерс”, “Ворнер Бразерс Ентертеймент”, “Нью Лайн Синема” та ін. Найпотужнішими кінокомпаніями Європи є “Гомон” (Франція), “Пате” (Франція), “Бабельсберг Студіос” (Німеччина), “Піневуд Студіос” (Велика Британія), “Нордіск Фільм” (Данія).

Період 1950-х рр. критики називають “срібним віком” Голлівуду. У цей час там працювали режисери: Біллі Вайлдер (1906 – 2002), Джон Г'юстон (1906 – 1987), Альфред Гічкок (1899 – 1980). Б. Вайлдер, який став відомим завдяки фільмам про світ американських гангстерів, зокрема нагородженій премією Оскар картині “Бульвар Сансет” (1950), із часом перетворився на визнаного класика комедійного жанру. Американський кіноінститут

оголосив знятий ним комедійний мюзикл “У джазі тільки дівчата” (1959) найсмішнішим комедійним фільмом усіх часів та народів. Серед інших фільмів Б. Вайлдера: “Любов у полудень” (1957), “Квартира” (1960) та ін.

Дж. Гюстон спеціалізувався на детективах та психологічних драмах. Серед режисерованих ним фільмів: “Скарб Сьєра Мадре” (1948), “Асфальтові джунгли” (1950), “Мобі Дік” (1956) та ін.

Британський режисер Альфред Гічкок (1899 – 1980), який від 1939 р. працював у Голлівуді, у повоєнний час продовжував працювати в жанрі фільму жахів. Серед його повоєнних фільмів: “Вікно на подвір'я” (1954), “Психо” (1960), “Птахи” (1962). Режисер виробив власний стиль нагнітання жаху у фільмі. Цей спосіб розгортання сюжету згодом назвали його іменем. У своїх фільмах режисер демонстрував контраст позірно спокійної ситуації із появою зла, іноді підсвідомого зла, котре, на його погляд, присутнє в кожній людині.

Найвідомішими кінозірками США 1950 – 1960-х рр. були Одрі Гепберн (1929 – 1993), Мерлін Монро (1926 – 1962), Берд Ланкастер (1913 – 1994), Марлон Брандо (1924 – 2004), Гемфрі Богарт (1899 – 1957).

У кінці 1960-х рр. у Голлівуді відбулася зміна режисерського покоління. Серед яскравих молодих режисерів, які дебютували в 1960-х рр., вирізнялися Френсіс Форд Коппола (нар. 1939), Браян Де Пальма (нар. 1940), Мартін Скорсезе (нар. 1942). Ф. Ф. Коппола зняв фільми “Хрещений батько” (1971), “Апокаліпсис сьогодні” (1979), “Коттон Клаб” (1984), “Дракула Брема Стокера” (1992). Американський режисер чеського походження Мілош Форман (нар. 1932) здобув світову славу фільмом “Пролітаючи над гніздом зозулі” (1975), який отримав п'ять відзнак кіноакадемії Оскар. Успіх цього фільму вдалося повторити історичній костюмованій драмі “Амадей” (1984), яка здобула вісім Оскарів. Характерну стилістику виробив актор та режисер Вуді Ален (нар. 1935) – майстер жанру, котрий отримав назву “інтелектуальної комедії”. Знімаючись у власних фільмах, режисер створив упізнаваний образ непристосованого до життя, вічно невпевненого у собі невротичного інтелігента.

Велику популярність здобув Стівен Спілберг (нар. 1947), який запроваджуючи в своїх фільмах різноманітні спецефекти та технічні новинки добився відчутного прогресу в досягненні реалістичності демонстрованих у фільмах сцен. Найвідомішими картинами цього режисера були “Щелепи” (1974), “Інопланетянин” (1982), “Парк Юрського періоду” (1993), “Список Шиндлера” (1994), “Врятувати рядового Раяна” (1998), “Війна світів” (2005), серія фільмів про пригоди Індіани Джонса. Знятий С. Спілбергом фільм про акул-людожеру “Щелепи” став першим фільмом-блокбастером. Від середини 1970-х рр. так називають всі високобюджетні фільми з участю відомих кінозірок.

Тривалим кінопроектом стала серія фільмів Джорджа Лукаса (нар. 1944) під загальною назвою “Зоряні війни”. Чергові частини кіноепопеї було знято 1977, 1980, 1983, 1999, 2002, 2005 рр. Фільми про космічні пригоди майбутнього стали настільки популярними, що їх назва навіть була перенесена на запропоновану адміністрацією президента Рональда Рейгана в 1980-х рр. програму Стратегічної оборонної ініціативи.

У 1980 – 1990-х рр. нові стандарти в жанрі пригодницького та фантастичного фільму встановили Джеймс Камерон (нар. 1954) та Пол Верхувен (нар. 1938). Дж. Камерон започаткував серію фільмів про робота із майбутнього – “Термінатор” (1984), режисерував фільм про агресивних космічних істот – “Чужі” (1986), а також зняв найприбутковіший в історії кіно ХХ ст. фільм – “Титанік” (1997). П. Верхувен став відомим завдяки фільмам “Робот-поліцейський” (1987), “Згадати все” (1990), “Основний інстинкт” (1992), “Зоряний десант” (1997) та ін.

Відомим режисером, а разом кіносценаристом є Олівер Стоун (нар. 1946), один із учнів М. Скорсезе. Більшість режисерованих ним фільмів викликали значну суспільну дискусію, а іноді й судове переслідування. Тематику своїх фільмів О. Стоун найчастіше обирав війну та вбивство (“Взвод”, 1986; “Сальвадор”, 1986; “Народжений 4-го липня”, 1989; “Природжені вбивці”, 1994), фінансові та політичні махінації (“Волл-стріт”, 1987; “Дж.Ф.К.”, 1991). У 2004 р. О. Стоун зняв масштабну історичну кіноепопею “Александр”, яку присвятив історії життя Александра Македонського.

Кіномистецтво Західної Європи повоєнного періоду тривалий час розвивалося під значним впливом італійських та французьких зразків. Найвідомішими кінорежисерами 1950 – 1960-х рр. були італійці Вітторіо де Сіка (1902 – 1974), Федеріко Фелліні (1920 – 1993), П'єр Паоло Пазоліні (1922 – 1975), французи Жан-Люк Годар (нар. 1930), Клод Лелюш (нар. 1937).

Перші повоєнні роки в кіномистецтві *Італії* пройшли під знаком мистецького напрямку, який критики назвали неореалізмом (термін запропонований ще 1942 р.). Першим із фільмів, знятим у цьому ключі, стала картина Роберто Росселіні (1906 – 1977) “Рим, відкрите місто” (1945). У наступні роки з'явилася ціла низка фільмів, знятих у такій стилістиці: “Діти вулиці” (1946), “Викрадачі велосипедів” (1948), “Диво в Мілані” (1951), “Умберто Д.” (1952) В. де Сіки; “Паса” (1946) Р. Росселіні; “Земля тремтить” (1948) Лучіяно Вісконті (1906 – 1976). У 1950-х рр. прихильники неореалізму поволі відійшли від цієї течії.

Значний вплив на розвиток італійського історичного фільму справили картини Л. Вісконті, насамперед “Почуття” (1954), “Рокко і його брати” (1960), “Леопард” (1963). На зламі 1960 – 1970-х рр. режисер зняв три фільми, які називають “німецькою трилогією”: “Загибель богів” (1969), “Смерть у Венеції” (1971) та “Людвіг” (1973).

Вершиною творчості Ф. Фелліні критики вважають фільми “Ночі Кабірії” (1957) та “Життя прекрасне” (1959). Картини Ф. Фелліні справили значний вплив на розвиток світового кінематографа. Ще одним успішним фільмом режисера став “8 1/2” (назва картини позначала порядковий номер знятого Ф. Фелліні фільму у його особистій фільмографії – на той час режисер вже створив 5 повнометражних, 2 короткометражні і один фільм у співавторстві). У 1980-х рр. Ф. Фелліні поставив картини “Місто жінок” (1980), “А корабель пливе” (1983), “Джинджер і Фред” (1986). У своїх фільмах режисер найчастіше знімав італійського актора Марчелло Мastroяні (1923 – 1996).

Друге покоління представників італійського неореалізму презентує Мікеланджело Антоніоні (нар. 1912). Темою більшості його фільмів було відчуження людини в сучасному суспільстві, криза почуттів, складні психологічні переживання самотньої

людини в момент духовної кризи. Серед його фільмів: “Пригода” (1960), “Ніч” (1961), “Затемнення” (1962), “Червона пустеля” (1964), “Фотозбільшення” (1966).

Кіномистецтво *Франції* розвивалося під впливом екзистенційної філософії та загальної атмосфери скептичного ставлення до традиційних моральних цінностей.

Значні суспільні та політичні зміни, які відбулися упродовж 1950-х рр., викликали появу нового покоління кінематографістів, які дебютували переважно після 1958 р. Спільною назвою цього покоління стала “нова хвиля”. Елементи нової стилістики були помітні вже у фільмах Алана Реснара (нар. 1922) “Хіросіма – любов моя” (1959) та Франсуа Трюффо (1932 – 1984) “Чотириста ударів” (1959). Офіційним початком нової хвилі вважають фільм Жан-Люка Годара “До останнього подиху” (1960), новаторський щодо монтажу. Для фільмів “нової хвилі” характерними були змішування різних стилів у рамках однієї кінокартини, відсутність лінійної хронології викладу, спонтанність та імпровізаційність гри акторів. Зважаючи на те, що застосування телевізійних технологій при зйомках фільмів суттєво здешевило кінопродукцію, фільми були малобюджетними. Однак, уже в середині 1960-х рр. комерційні міркування взяли гору над естетичними пошуками режисерів, й кіно “нової хвилі” відійшло на задній план.

Великим режисерським успіхом Клода Лелюша (нар. 1937) стала романтична мелодрама “Чоловік і жінка” (1966).

Оригінальністю та динамікою відзначаються фільми французького режисера Люка Бессона (нар. 1959), який працює в США. Майже всі зняті ним фільми мали винятковий фінансовий успіх: “Нікіта” (1990), “Леон” (1994), “Жанна д’Арк” (1999), “Таксі” (1998, 2000, 2003, 2007), “Ангел-А” (2005).

Британське кіно представлене режисерськими роботами Девіда Ліна (1908 – 1991). Спеціальністю Д. Ліна були масштабні епічні кінополотна: “Міст на ріці Квай” (1957), “Ловренс Аравійський” (1962), “Доктор Живаго” (1965), “Подорож до Індії” (1984). Від 1960 р. у Великій Британії працював американець Стенлі Кубрик (1928 – 1999). Його головними роботами стали “Лоліта” (1962), “Доктор Стрейнджлав, або як я перестав боятися й полюбив бомбу” (1964), “2001 – Космічна Одиссея” (1968), “Механічний апельсин”

(1971), “Сяйво” (1979), “Цільнометалева оболонка” (1986). Поєднання ексцентричних сюжетів та авангардної естетики характерне для фільмів британця Пітера Грінуея (нар. 1942).

Кіномистецтво *Німеччини* особливо успішно розвивалося у 1960-х рр. Група молодих режисерів, які почали працювати у той період, започаткувала новий напрямок німецького повоєнного кіно, який отримав назву “нове німецьке кіно”. Серед засновників цього напрямку були режисери Райнер Вернер Фассбіндер (1945 – 1982), Вернер Герцог (нар. 1942) та Фолькер Шльондорф (нар. 1939).

Р. В. Фассбіндер прийшов у кіно із мюнхенського “анти-театру”. Його першими фільмами, знятими в 1969 р., стали “Любов є холоднішою ніж смерть” та “Дитинороб”. У 1970-х рр. режисер зняв картини “Торгівець чотирьох пір року” (1971), “Кулачне право свободи” (1975), “Зневіра” (1978), “Заміжжя Марії Браун” (1979). Режисер постійно демонстрував свій нонконформізм, вів безладний спосіб життя й зрештою помер від передозування наркотиків.

Режисерські роботи В. Герцога характеризує фасцинація сильними, харизматичними особами, які захоплені безумними ідеями. Серед найцікавіших фільмів режисера: “Агірре, гнів Божий” (1972), “Великий екстаз різьб'яра по дереву Штайнера” (1974), “Войцек” (1979), “Кобра Верде” (1988). У багатьох своїх фільмах Вернер Герцог зняв талановитого німецького актора Клауса Кінські (1926 – 1991).

Ф. Шльондорф екранізував багато творів німецьких письменників. Серед кращих фільмів режисера: “Зневажена честь Катаріни Блюм” (1975), “Бляшаний барабан” (1979), “Смерть комівоаяжера” (1985).

Метафоричним змістом сповнені фільми шведського режисера та сценариста Інґмара Бергмана (1918 – 2007). Більшість його фільмів демонструють почуття людей, які перебувають у стані психологічної кризи, переживають конфлікт із оточенням, а часто й із власною підсвідомістю. І. Бергман зняв близько 50 фільмів, найвідоміші серед них: “Спрага” (1949), “Жінки чекають” (1952), “Сунична галявина” (1957), “Як у дзеркалі” (1960), “Мовчання” (1963), “Година вовка” (1965), “Дотик” (1970), “Фанні й Александр” (1982) та ін.

У середині 1990-х рр. почався новий етап розвитку обгрунтованого свого часу теоретиком сюрреалізму Андре Бретоном "чорного гумору". Екзистенційний погляд на світ, як сукупність суцільних проблем та неприємностей, відсутність будь-яких моральних авторитетів, нарешті відсутність сенсу життя – характеризують картину світу, пропоновану у нових чорних комедіях. Творцем цього стилю став американський кінорежисер Квентін Тарантіно (нар. 1963), іменем якого навіть називають цей новий кіностиль. Першим фільмом, знятим у цьому стилі стала чорна комедія "Кримінальне читиво" (1994). Крім цього К. Тарантіно зняв подібні за стилістикою фільми: "Скажені пси" (1992), "Чотири кімнати" (1995), "Джекі Браун" (1997), "Вбити Білла" (2003, 2004), "Доказ смерті" (2007). Послідовниками К. Тарантіно є британець Гай Річі (нар. 1968), який зняв фільми "Шахрайство" (2000), "Карти, гроші, два стволи" (1998), "Револьвер" (2005); Роберт Родрігес (нар. 1968), режисер кінокартин "Від вечора до світанку" (1996, 1999, 2000), "Місто гріхів" (2005) та ін. Наслідкування стилістики "чорного гумору" з'являлися в Данії, де було знято "Швидкі стволи" (реж. Ласс Спанг Ольсен, нар. 1965) та Німеччині – "Достукатися до небес" (реж. Томас Жан, нар. 1965), "Біжи, Лоло, біжи" (реж. Том Тіквер, нар. 1965).

Оригінальною стилістикою відрізняються фільми Девіда Лінча (нар. 1946), Педро Альмодовара (нар. 1949).

Розвиток кіно другої половини ХХ ст. супроводжувався створенням *супутньої субкультури*, заснованої на сюжетах фільмів та кінореаліях. У липні 1955 р. режисер та продюсер Волт Дісней (1901 – 1966) відкрив у Каліфорнії розважальний комплекс для дітей під назвою "Діснейленд". Згодом аналогічні парки відпочинку з'явилися й у інших країнах, зокрема, в Японії біля Токіо (1983), у Франції поблизу Парижа (1995), у Гонконгу (2005). На території "Діснейлендів" відтворено сцени із найбільш популярних фільмів компанії В. Діснея.

Розвиток кіно поставив питання про межі допустимої режисерської провокації. Незважаючи на загальну лібералізацію західного способу життя періодично відбувалися скандали, пов'язані з певними фільмами. Через відверті інтимні сцени випущений на екрани 1972 р. фільм Б. Бертолуччі "Останнє танго в Парижі"

був заборонений у низці країн. Аналогічною була доля знятого 1975 р. фільму П. Пазоліні "Салó, або 120 днів Содому". Сюжетною основою британської комедії "Життя Браяна за Монті Файтоном" (1979) була цинічна та місцями винятково груба пародія на біблійну історію Ісуса Христа. У січні 1985 р. французька влада заборонила проєкцію фільму Ж.-Л. Годара "Будь благословенна, Маріє". Приводом слугувало те, що багато глядачів вбачали у фільмі релігійні алюзії й це ображало їх почуття. У липні 1988 р. під час демонстрації в кінотеатрах США фільму Мартіна Скорсезе "Остання спокуса Христа" відбувалися демонстрації перед будівлями кінокомпанії "Юніверсал" в Лос-Анджелесі. Скандал і протести викликали плакати до фільму Мілоша Формана "Скандаліст Ларі Флінт" (1997). На плакаті був зображений чоловік, розіп'ятий на жіночому лоні. У 2004 р. багато єврейських організацій виступили із протестами проти появи на екранах фільму Мела Гібсона "Страсті Христові". Позбавлений фінансової підтримки, М. Гібсон за власні гроші зумів зняти та організувати прокат фільму, який став світовою сенсацією.

Розвиток кіно другої половини ХХ ст. характерний збільшенням кількості *кінофестивалів* – щорічних зібрань кіновиробників, які супроводжувалися зустрічами акторів, режисерів, кінокритиків, дистриб'юторів та зацікавленої публіки. Крім Венеційського кінофестивалю, який був заснований ще 1932 р., у повоєнний період найбільший авторитет здобув Каннський фестиваль, який заснував у вересні 1946 р. Філіпп Ерляндер. Кінофестивалі відбуваються у Лондоні (від 1957), Ляйпцигу (від 1957), Мюнхені (1983), Нью-Йорку (1957), Сан-Себастьяні (від 1954), Берліні (від 1951) тощо.

Кіноіндустрія другої половини ХХ ст. створила плеяду кінозірок: Бріджит Бардо, Інгрід Бергман, Марлон Брандо, Жерар Філіп, Одрі Гепберн, Софі Лорен, Жан Марє, Мерлін Монро, Луї де Фюнес, Фернандель, П'єр Рішар, Ромі Шнайдер, Роберт де Ніро, Гаррісон Форд, Аль Пачіно, Брюс Вілліс, Леонардо ді Капріо, Бред Піт, Жерар Депардьє, Софі Марсо, Арнольд Шварценегер та ін.

Водночас у сучасному кінематографі дедалі більшого значення набуває використання *комп'ютерних технологій*, завдяки яким

глядач може побачити синтезоване зображення речей, краєвидів і навіть персонажів, які не існують у дійсності. Перші вдалі експерименти в цьому напрямку здійснив на початку 1990-х рр. С. Спілберг. У його фільмі “Парк Юрського періоду” (1993) натурні зйомки спеціально створених гігантських механічних динозаврів були доповнені комп’ютерною графікою. З часом технології удосконалилися настільки, що з’явилася можливість синтезувати реалістичне зображення та голос померлих акторів. Першим фільмом, в якому “зіграв” мертвий актор, стала картина режисера Керрі Конрана “Небесний капітан та Світ Майбутнього” (2004). Завдяки сучасним технологіям в одному із епізодів цього фільму з’явився відомий свого часу актор Лоуренс Олів’є, який помер ще 1989 р. Однак, зважаючи на високу вартість та технічну складність синтезування віртуальної реальності, тривалий час комп’ютерна графіка лише доповнювала реальні натурні зйомки. Першим фільмом, у якому більша частина екранного часу була створена за допомогою комп’ютерів, став “Аватар” (2009), зрежисований за власним сценарієм американцем Дж. Камероном. Картина стала світовою прем’єрою нового стандарту стереоскопічного кіно (фільм знімали спеціально сконструйованими камерами). Завдяки вдало проведеній рекламній кампанії під час світового прокату “Аватар” заробив рекордну суму – понад 2 млрд доларів, встановивши тим самим абсолютний рекорд прибутковості кінокартини.

Музика. Музична культура другої половини ХХ ст. була представлена класичним та популярним напрямками. Серед композиторів *класичного напрямку* другої половини ХХ ст. найвідомішими були Леонард Бернштайн (1918 – 1990) та Бенджамін Бріттен (1913 – 1976). Л. Бернштайн писав камерну та симфонічну музику, викладав музику в Гарвардському університеті, багато концертував світом. Упродовж 1959 – 1969 рр. він диригував оркестром Нью-Йоркської філармонії. Світову славу Л. Бернштайну приніс написаний ним мюзикл “Вестсайдська історія” (1957), який став сучасною переробкою сюжету Ромео і Джульєти В. Шекспіра.

Б. Бріттена вважають творцем нової британської оперної традиції. Йому належать опери “Пітер Грімс” (1945), “Опівнічний сон” (1960), “Смерть у Венеції” (1973), оркестрові та хоральні твори.

У 1948 р. він заснував музичний фестиваль в Олдборо, в 1974 р. став першим лауреатом світової музичної премії Ернста Сіменса.

Започатковану ще в міжвоєнний період Віденську школу додекафонічної музики у повоєнний період розвивали композитори Ганс Ерх Апостел (1901 – 1962), Ганс Ейслер (1898 – 1962), Ганс Єлінек (1901 – 1969), Рене Лейбовіц (1913 – 1972).

Головним форумом виконавців класичної музики в повоєнний період продовжував залишатися заснований у 1920 р. міжнародний фестиваль у австрійському Зальцбургу.

У 1950-х рр. найвідомішим диригентом уважався італієць Аргуро Тосканіні (1867 – 1957). Відомими диригентами були: Герберт фон Караян (1908 – 1989), який упродовж 1954 – 1989 рр. диригував оркестром Берлінської філармонії; засновник Королівського оркестру філармонії в Лондоні Томас Бегем (1879 – 1961); багаторічний керівник Філадельфійського оркестру Леопольд Стоковський (1882 – 1977).

Віртуозною грою на віолончелі, а разом талантом композитора славився іспанець Пабло Касалс (1873 – 1973). У 1950 р. він заснував музичний фестиваль свого імені, згодом написав музику до гімну ООН. Понад 70 років одним із найвідоміших піаністів-виконавців класичної та сучасної музики залишався Артур Рубінштайн (1887 – 1982). Від 1963 р. біля Лондона провадив міжнародну музичну школу для талановитої молоді диригент та скрипаль американського походження Єгуді Менухін (1916 – 1999).

Серед виконавців-вокалістів перших повоєнних років найбільшої слави досягла Марія Калас (1923 – 1977), котру публіка називала “Ля Дівіна” (італ. “божественна”). Італійська співачка грецького походження М. Калас від 1951 р. співала в міланському театрі “Ла Скала”. Співачка володіла драматичним колоратурним сопрано. Найвідомішими були її партії, виконані в “Макбеті” Джузеппе Верді та “Медет” Баттісто Менегіні. Майже припинивши від 1965 р. публічні виступи, вона продовжувала записувати багато платівок.

Світової слави зажили троє найвідоміших лірично-драматичних тенорів другої половини ХХ ст.: каталонець Хосе Каррерас (нар. 1946), італієць Лучанно Паваротті (1935 – 2007) та іспанець Плачідо Домінго (нар. 1941). За вміння брати надзвичайно високі ноти преса назвала цих тенорів “трьома альпіністами”.

Непересічними вокальними здібностями володіє іспанська співачка Монсерат Кабальє (нар. 1933), відома насамперед своєю технікою бельканто та виконанням ролей у класичних італійських операх.

Швидким був розвиток у другій половині ХХ ст. *популярної музики*. У перші повоєнні роки в сфері популярної музики домінував джаз. Серед джазових виконавців найвідомішим був американець Луї Армстронг (1901 – 1971). Визначним джазменом був Дюк Еллінгтон (1899 – 1974), якого зараховували до чільних представників експресивного “джазу східного узбережжя”. Протягом життя Д. Еллінгтон написав понад 2000 музичних композицій та створив відомий у цілому світі джазовий оркестр. У 1955 р. в нью-йоркському концертному залі Карнегі Голлі була виконана створена Д. Еллінгтоном симфонічна джазова сюїта “Гарлем”, яку джазмен написав на замовлення А. Тосканіні. “Королем свінгу” називали американського кларнетиста Бенні Гудмена (1909 – 1986), який також виконував камерну й симфонічну музику. Іншим відомим джазменом був Майлс Девіс (1926 – 1991), який представляв “джаз західного узбережжя”, названий критиками “інтелектуальним” відгалуженням джазової музики.

У середині 1950-х рр. з’явився новий напрямок, орієнтований насамперед на молодь музики, яка отримала назву поп (скорочення від англ. *popular music* – “популярна музика”). У 1954 р. піснями в стилі поп дебютував Елвіс Преслі (1935 – 1977). Першим музичним колективом, котрий грав музику в стилі поп, вважають групу “Блюкапс” (*Bluecaps*), яка існувала в 1956 – 1959 рр. у м. Нешвілл (США). Музика поп дуже швидко розділилася на окремі, споріднені піднапрямки.

Шалений ажіотаж та істеричну реакцію слухачів, особливо слухачок, викликали пісні у виконанні американця Елвіса Преслі. Його телевізійний дебют, що відбувся 9 вересня 1956 р., на тривалий час установив рекорд телепопулярності. Телепрограму із першим виступом Елвіса Преслі дивилися 82,6% тогочасних власників телеприймачів у США. Виконавський стиль та поведінка на сцені співака (виступаючи, той ритмічно похитував стегнами) викликали контраверсійні оцінки, поряд із захопленням були критичні оцінки: “загроза для молоді” чи “особа з нав’язливими думками про секс”. Популярність співака була настільки

великою, що після його смерті 16 серпня 1977 р. одразу ж виникли легенди про те, що смерть була лише імітацією, а він насправді й досі живе, переховуючись від публіки. Повідомлення про смерть співака викликало кілька самогубств його шанувальниць. До сьогодні винятково популярними у США є конкурси двійників Бітлз Преслі та фестивалі його музики.

У кінці 1950-х рр. з'явилася *рок-музика*. Початково на її позначення вживали назви біг-біт (англ. *big beat* – сильний удар). Назва рок – скорочення від назви популярного танцю рок-н-ролл (англ. *rock and roll* – “котити і перевертати”).

Одним із перших виконавців рок-музики, що зажив світової слави, став чорношкірий американець Чак Беррі (нар. 1926). Записана ним у серпні 1955 р. пісня “Мейбеллін” одразу здобула світову популярність. Популярність пісень Ч. Беррі значною мірою була зумовлена їх текстами, сюжети для котрих музикант найчастіше брав із молодіжного життя.

До найпопулярніших виконавців музики в стилі рок зараховують групи “Бітлз” (*The Beatles*) та “Роллінг Стоунз” (*The Rolling Stones*), виконавця Боба Ділана (нар. 1941).

Клубними виступами в ліверпульському клубі “Каверна” у січні 1961 р. дебютувала музична група “Бітлз”, у котрій грали Джон Леннон (1940 – 1980), Джордж Гаррісон (1943 – 2001), Пол Маккартні (нар. 1942), Стюарт Сеткліф (1940 – 1962) та Піт Бест (нар. 1941). Двоє останніх згодом покинули “Бітлз”, натомість до неї приєднався Рінго Стар (нар. 1940). Всесвітнє захоплення музичною творчістю “Бітлз” отримало назву бітломанії. Група випустила понад 30 музичних дисків і знялася у трьох фільмах. До сьогодні група “Бітлз” утримує рекорд за кількістю присуджених музичних та кінонагород. Популярність “Бітлз” була настільки великою, що музиканти могли з'являтися на вулицях тільки під охороною поліції, яка стримувала натовпи шанувальників. У 1970 р. група розпалася, однак, не зважаючи на це, її пісні залишилися справжньою легендою розважальної музики.

Іншим музичним колективом, що вплинув на реформування рок-музики, стала створена 1962 р. група “Роллінг Стоунз”. Її творцем був Мік Джаггер (нар. 1943). Від самого початку музичної діяльності групу супроводжували суцільні скандали, однак це лише

підігривало інтерес до музикантів. Молодому поколінню імпонували розкутий стиль поведінки та демонстративний нонконформізм “Роллінг Стоунз”. На влаштований у лондонському Гайд-парку 5 липня 1969 р. концерт “Роллінг Стоунз” прийшло 200 тисяч осіб.

У 1960-х рр. у Каліфорнії (США) з’явився психоделічний рок, популяризаторами котрого стали групи “Вельвет Андерграунд” (*The Velvet Underground*) та “Пінк Флойд” (*Pink Floyd*), а також віртуозний гітарист Джимі Гендрікс (1942 – 1970).

Поширення року спричинило появу такого специфічного різновиду мюзиклу, як *рок-опера*. Мода на рок-опери поширилася в 1968 – 1972 рр. Першою рок-оперою, яка здобула фінансовий успіх та розголос у пресі, була постановка “Волосся” (1967) Гальти Мак-Дермонта (нар. 1928). Серед найвідоміших рок-опер пізніших часів потрібно відзначити “Томмі” (1969) Петера Тауншенда (нар. 1945), “Годспелл” (1971) С. Шварца (нар. 1948) та особливо популярний мюзикл “Ісус Христос – суперзірка” (1971) Ендрю Ллойда Вебера (нар. 1948).

Велике значення для розвитку розважальної музики мав фестиваль поблизу містечка Вудсток (15 – 17 серпня 1969 р.) (штат Нью-Йорк, США). Хоча фестиваль не рекламували, на нього прибуло 500 тисяч осіб, серед них багато представників руху хіпі. Гаслом фестивалю були слова “*Мир, любов і щастя*”. На фестивалі виступили Джимі Гендрікс, Джо Кокер (нар. 1944), Карлос Сантана (нар. 1947), британська група “Ху” (*The Who*) та ін. Фестиваль майже одразу став своєрідною легендою, з часом навіть з’явилося поняття “покоління Вудсток”. Знятий 1970 р. документальний фільм “Вудсток. Три дні миру та музики” отримав три премії Оскар.

Популярна музика в Західній Європі в 1950 – 1970-х рр. були більш прив’язаною до *класичних музичних традицій*. Упродовж 1950-х рр. у Франції особливою популярністю користувалася співачка Едіт Піаф (1915 – 1963). Невелика на зріст, із шорстким низьким голосом, виконуючи сентиментальні пісні, співачка повністю відповідала своєму сценічному псевдоніму – “піаф” (фр. “горобчик”). Е. Піаф співала власні пісні, а також написані для неї відомими письменниками Жаном Кокто (1889 – 1963) та

Марселем Ашаром (1899 – 1974). Визнаним майстром французької оперети був Луїс Маріяно (1914 – 1970). Л. Маріяно також виступав на оперній сцені, зіграв у 28 фільмах, а записані ним платівки розійшлися тиражом 5 млн екземплярів. Спеціально для нього Франціс Лопес написав 8 оперет. Міжнародної слави здобув французький виконавець Тіно Россі (1907 – 1983), котрий дебютував ще 1933 р. За час його півстолітньої музичної діяльності платівки із його записами розійшлися накладом у 200 млн екземплярів. Ще одним відомим французьким співаком був Ів Монтан (1921 – 1991), який робив політичні заяви, спочатку симпатизуючи лівим ідеям та СРСР, а згодом кардинально змінивши свої погляди на протилежні. Популярним виконавцем у 1970-х рр. був Шарль Азнавур (нар. 1924).

Своєрідним виявом протесту проти класичної культури стала поява таких музичних стилів як гард-рок (англ. “важкий рок”, від 1968 р. почала вживатися назва – “теві-метал”) і треш. Виконавці музики цих стилів відмовилися від класичної мелодики, віддаючи перевагу оригінальності звучання. “Теві металом” почали називати рокову музику войовничого та погрозового характеру. Популярними виконавцями важкого року були групи “Лед Зеппелін” (*Led Zeppelin*), “Нірвана” (*Nirvana*), “Металіка” (*Metallika*). Ще одним відгалуженням року стала музика в стилі панк, яка почала поширюватися від середини 1970-х рр. Панк-рок повернувся до традиційного звучання раннього року, його виконували, як правило, без електронного аранжування. Відомими панк-роковими групами були “Секс пістолс” (*Sex Pistols*), “Токінг гедз” (*The Talking Heads*), музикант Елвіс Костелло.

Суттєвий поштовх розвитку розважальної музики дало поширення портативних радіоприймачів. Поширенню нових музичних стилів особливо сприяли приватні радіостанції, що вели передачі на коротких та ультракоротких хвилях. У середині 1960-х рр. для того, аби обійти цензурні та комерційні заборони, у Великій Британії почалося створення морських радіостанцій, які передавали свій сигнал, вийшовши за межі територіальних вод країни. Першою із таких станцій стала “Радіо Кароліна”, що розпочала роботу 29 березня 1964 р. і цілодобово передавала популярну музику та рекламу. За перші три тижні “Радіо Кароліна” досягнула

шаленої популярності, її слухали 7 млн слухачів. Протягом 1964–1967 діяли ще кілька “піратських” станцій, які вели свої передачі з кораблів, або покинутих нафтовидобувних платформ.

У 1960-х рр. на зміну традиційним танцювальним закладам прийшли *дискотеки*, перша із яких була відкрита 11 січня 1963 р. у Лос-Анджелесі (США). Наступний етап розвитку музики був пов’язаний із розвитком телебачення та відеотехніки. Упродовж 1980-х рр. трьома головними зірками поп-музики були американські виконавці Майкл Джексон (1958 – 2010), Мадонна (нар. 1958) та Принс (нар. 1958). Концерти дедалі більше почали перетворюватися із суто музичного в музично-видовищне шоу. Цьому сприяла поява відеокліпів та першого цілодобового музичного телеканалу “Ем-Ті-Ві”.

Іншими відомими виконавцями популярної музики останньої чверті ХХ ст. були Фредді Меркюрі (1946 – 1991), Френк Заппа (1940 – 1993), Боб Марлі (1944 – 1981), Мілен Фармер (нар. 1961), Тіна Тернер (нар. 1940), Ерік Клептон (нар. 1945), Род Стюарт (нар. 1945), Стінг (нар. 1951), Джордж Майкл (нар. 1963), Елтон Джон (нар. 1947).

Своєрідний стиль виробили виконавці репу – ритмічного речитативу. Творцями цього музичного напрямку в середині 1970-х рр. стали чорношкірі музиканти зі США. Назва поширилася після виходу в світ 1979 р. платівки “Репперс делайт” групи “Шугагілл Гонг” (*The Sugarhill Gong*). Музика реп сприяла появі цілого стилю життя, прихильники котрого відверто декларують свою асоціальність, презирство до норм суспільної поведінки, класичної моди тощо. Цю субкультуру чорношкірої молоді США названо гіп-гопом. У 1980-х рр. мода на гіп-гоп поширилася за межі громади чорношкірої молоді. Елементом цієї субкультури, який розпочав самостійне життя, стала культура графіті – кольорових настінних малюнків, які виконуються аерозольними фарбами.

Потужна індустрія розваг постійно підтримує інтерес до виконавців популярної музики, створюючи супутню субкультуру окремих стилів сучасної музики. Створення культури зірок музики призвело до змін у способі життя самих виконавців, яке тепер відбувається цілком публічно, із висвітленням найменших особистих деталей. Некерована любов до своїх ідолів в окремих випадках

призводить до переслідувань своїх улюбленців та психічних відхилень у надто ревних слухачів. Значні суспільні дискусії викликає питання етичності промоції зірок поп-музики, коли популярність досягається не завдяки музичним здібностям, а шляхом піар-акцій.

Потужним елементом промоції сучасної музики стали щорічні *музичні фестивалі*, мода на котрі почала поширюватися в 1950-х рр. Від 1951 р. у Сан-Ремо відбувається фестиваль італійської пісні. За його зразком у 1956 р. засновано міжнародний музичний конкурс Євробачення. Від 2003 р. відбувається конкурс дитячої пісні Євробачення, в якому беруть участь діти віком від 8 до 15 років. У специфічній формі – параді протягом 1989 – 2003 в Берліні відбувався найбільший у світі фестиваль електронної музики “Лав парад”. Через конфлікт із міською владою фестиваль не відбувся 2004 і 2005 рр., 2007 р. його провели в Гессені, а надалі проводили в різних містах Німеччини, поки не заборонили взагалі 2010 р. Найбільш авторитетною музичною премією є Греммі (США).

Образотворче мистецтво. Бурхливий розвиток переживало у другій половині ХХ ст. образотворче мистецтво. Поряд із класичним малярством та скульптурою з'явилися нові види візуального мистецтва. Популярними стали експериментування, пошуки нових засобів художнього виразу. Характерною рисою мистецтва цього періоду стала його інтернаціоналізація, чимало митців упродовж життя працювали в різні періоди у різних країнах.

Головною подією мистецького життя Західної Європи у повоєнний час залишалося *Венеційське бієнале* – заснована в квітні 1896 р. найстаріша міжнародна виставка образотворчого мистецтва, що відбувається раз на два роки. Проведення Венеційського бієнале відновлено 1948 р., у цьому році на ньому переможцем визнано французького кубіста Жоржа Брака (1882 – 1963). У 1950 р. лавреатом бієнале став основоположник фовізму Анрі Матіс (1869 – 1954). Прихильники більш авангардних напрямків мистецтва віддавали перевагу спеціалізованим виставкам. Важливим етапом для розвитку сучасного образотворчого мистецтва стала відкрита 11 липня 1959 р. в Касселі (ФРН) найбільша в світі виставка сучасного мистецтва “Документа II”. Згодом виставка стала щорічною.

Двома головними центрами розвитку образотворчого мистецтва повоєнних років були Франція та США.

У Франції жив і працював іспанський художник Пабло Пікассо (1881 – 1973), якого вважають одним із найбільших митців ХХ ст. У повоєнний період він створив низку картин-інтерпретацій та варіацій на теми відомих полотен минулого: “Дівчата на березі Сени. За Курбе” (1950), “Алжирські жінки. За Делакруа” (1955), “Меніни. За Веласкесом” (1957), “Сніданок на траві. За Мане” (1960), а також оригінальний “Портрет художника, наслідування Ель Греко” (1950). Окрім малярства художник займався ужитково-декоративним мистецтвом, власноручно виготовляючи таці, антропоморфні глечики, статуєтки та ін. Протягом листопада 1966 – лютого 1967 рр. у Парижі відбувалася велика ретроспективна виставка художника, яка представляла близько 1000 робіт майстра. У Барселоні та Парижі були створені музеї творчості П. Пікассо.

Іншим відомим художником, який працював у Франції, був Марк Шагал (1888 – 1985), єврейський художник із Білорусі, який 1923 р. емігрував до Парижа й 1937 р. прийняв французьке громадянство. Хоча всі свої найвідоміші роботи він намалював ще до Другої світової війни, пік його слави припав на 1960 – 1970-ті рр. У 1964 р., за дорученням міністра культури Анрі Мальро, художник розписав новий плафон Паризької опери. У 1973 р. в Ніцці відкрився Музей Біблійного Послання, в котрому зібрано твори М. Шагала релігійної тематики.

Крім розвитку класичних напрямків образотворчого мистецтва, художники Франції вдавалися й до мистецьких пошуків. У середині 1950-х рр. у Парижі з'явився мистецький напрямок ташизм (від фр. *tache* – “пляма”). Пропагандистами нового стилю були Альфред Отто Вольфганг Шульце-Баттман (1913 – 1951) та Ганс Гартунг (1904 – 1989). У цьому стилі творили Жан Фотр'єр (1898 – 1964), Анрі Мішо (1899 – 1984), Жорж Мат'ю (нар. 1921), П'єр Соляж (нар. 1919). На картинах ташистів реалістичні образи, фігури та лінії були замінені плямами випадкової форми. Картини прихильників цього стилю мали продемонструвати моментальний настрій митця, який творить не зважаючи на жодні рамки чи правила композиції.

Одним із найвідоміших художників-сюрреалістів ХХ ст. був іспанець Сальвадор Далі (1904 – 1989). Впродовж 1940 – 1948 рр. митець жив у США. Там він створив картини “Меланхолійно-атомно-уранова ідилія” (1945) та “Видіння св. Антонія” (1946). Повернувшись до Іспанії, С. Далі продовжував працювати у реалістично-містичному ключі, хоча звертався і до інших жанрів образотворчого мистецтва. У 1951 р. митець опублікував “Містичний маніфест”. Художник був відомим ексцентриком і часто шокував публіку яскравими ескападами. Серед його легендарних вчинків – відвідини лондонської виставки сюрреалістів у спорядженні аквалангіста, прикрашання свого автомобіля головками цвітної капусти. С. Далі належала ідея про те, що духовне життя зберігатиме сталість навіть після зникнення матерії. Найвідомішими повоєнними працями художника були: “Атомна Леда” (1949), “Розп’яття Христа від святого Іоанна” (1951), “Гіперкубічне тіло” (1954), “Таємна вечера” (1955).

Другим із центрів розвитку світового образотворчого мистецтва у повоєнний час стали США, куди напередодні та під час Другої світової війни емігрувала велика кількість європейських митців. Мистецьке життя США концентрувалося, головним чином, у Нью-Йорку, та вирізнялося авангардистськими пошуками нових форм мистецького самовираження.

Першим мистецьким напрямком світового рівня, який виник у США, став абстрактний експресіонізм. Прихильників цього напрямку називають Нью-Йоркською школою. У технічному сенсі абстрактний експресіонізм став розвитком передвоєнного сюрреалізму, традиції котрого принесли до США художники-емігранти зі Західної Європи. Прихильники цього напрямку стверджували, що їх малярство є наслідком “спонтанного”, “автоматичного”, або “підсвідомого акту творення”.

У Нью-Йоркській школі існували дві мистецькі течії: “малярство дії” та “малярство кольорових площин”.

Серед представників першого напрямку найвідомішим був Джексон Поллок (1912 – 1956), який удосконалив запропоновану 1942 р. німецьким сюрреалістом Максом Ернстом (1891 – 1976) техніку “дріппінгс” (анг. *drippings* – “патьоки”). У 1947 р. Дж. Поллок створив перші картини, виливаючи на полотно фарбу

із подірявлених банок. У подібному стилі працювали Вілем де Кунінг (1904 – 1997), Франц Кляйн (1910 – 1962), Бредлі Волкер Томлін (1899 – 1953). У 1952 р. американський мистецький критик Гарольд Розенберг (1906 – 1978) назвав вільний спосіб створення картин технікою випадкового “автоматичного малювання” загальною назвою “малярство дії” (англ. *action painting*). Бажаючи досягнути оригінальності художньої техніки американські митці творили свої полотна, виливаючи фарбу на полотно та згодом качаючи по ньому роздягнених натурниць, розстрілюючи пляшки із фаброю, підвішені над полотном, із вогнепальної зброї тощо.

Прихильники “малярства кольорових площин” особливу увагу приділяли кольору, котрий уважали головним медіатором емоційного стану творця. Прихильниками цього напрямку були Марк Ротко (1903 – 1970), Кліффорд Стілл (1904 – 1980), Барнетт Ньюман (1905 – 1970). На картинах, виконаних у стилі “малярства кольорових площин”, немає класичної композиції, великі площини заповнюють кольорові плями із невизначеними контурами. Абстрактні форми кольорових плям повинні були виражати нескінченність. Великого значення художники надавали досягненню ідеально гладкої поверхні картини. З цією метою творці “малярства кольорових площин” лише змочували поверхню полотна фарбою так, аби вона всотувалася в картину, а не вкривала її.

У кінці 1950-х рр. у США поширився такий напрямок мистецтва як асамбляж (від фр. *assemblage* – “змішування”) – створення мистецьких об’єктів із різноманітних предметів, або їх фрагментів. Автором ідеї був французький скульптор та художник Жан Дюбуффе (1901 – 1985). Поширення моди на асамбляж почалося після виставки “Мистецтво асамбляжу”, що відбулася в Нью-Йорку 1961 р. Класиком цього жанру уважався американець Марсель Дюшан (1887 – 1968), мистецькі композиції котрого часто відрізнялися значною долею провокації. Ще під час Першої світової війни в якості витворів мистецтва М. Дюшан виставляв пісуар із чоловічого туалету та сушку для пляшок.

На початку 1960-х рр. загальний інтерес викликали мистецькі експерименти Енді Ворхола (1930 – 1987), американця українського походження. Е. Ворхол, який творив свої картини, застосовуючи трафаретний друк, був оголошений класиком поп-

арту (скорочення від англ. *popular art* – “популярне мистецтво”). Його найвідомішими роботами стали зображення продуктів харчування та предметів побуту (пляшок кока-коли, банок консервованого супу “Кемпбелл”, бананів, пачок прального порошку “Брілло”), а також стилізовані портрети Мерилін Монро, Жаклін Кеннеді Онасіс, Ліз Тейлор та ін. Ідеї Е. Ворхола полягали в тому, що повсякденні речі можуть стати мистецькими образами й що “кожен може бути митцем”. Виняткової популярності набрала фраза Е. Ворхола про те, що “У майбутньому кожен здобуде собі світової слави на 15 хвилин”.

Мистецтво поп-арту виступало як антитеза безпредметного абстракціонізму. Прихильники поп-арту оголосили своєю метою “повернення до реальності”, однак пропагована цим напрямком “реальність” сприймалася крізь призму засобів масової інформації, а одним із головних завдань митця визначалося розкриття естетичної вартості зразків звичайної масової продукції. Одним із програмних пунктів поп-арту було нівелювання особистого стилю митця, дехто із adeptів цього напрямку навіть не підписував своїх робіт.

Кінець 1960-х – перша половина 1970-х рр. позначилися поширенням гіперреалізму, мистецького стилю, що полягав у створенні картин, котрі з фотографічною точністю наслідували реальне життя. Для створення гіперреалістичних полотен їх автори використовували спеціальні пристрої, котрі проектували фотографії на полотно так, щоб отримані в такий спосіб контури можна було замальовувати. Гіперреалістичні скульптури відливали, застосовуючи гіпсові форми, отримані з живих прототипів або з реальних предметів. Для цього напрямку були характерними картини великого розміру та перебільшена увага до дрібних деталей. Найвідомішими “гіперреалістами” були Ричард Естес (нар. 1932), Ральф Гоінгз (нар. 1928), Чак Кловз (нар. 1940), Чарльз Белл (1935 – 1995).

Важливим засобом мистецького виразу у другій половині ХХ ст. став *перформенс*. Ідея перформенсу полягає у творенні мистецького акту безпосередньо в присутності глядачів, але без їх участі, на відміну від гепенінгу. Класиками цього стилю стали Джон Кейдж (1912 – 1992), Ів Кляйн (1928 – 1962) та Йозеф

Бойс (1921 – 1986). Перформенс практикували не лише художники та скульптори, а й представники інших видів мистецтва.

Творцем перформенсу вважають американського композитора Джона Кейджа, який відзначався великою екстравагантністю. Для виконання своєї музики він у специфічний спосіб модифікував фортепіано, наприклад, вішаючи на його струни масивні гайки. Поряд із іншими музичними творами Дж. Кейдж є автором “Терцету 4/33”, який музиканти “виконують”, не видаючи зі своїх інструментів жодного звуку.

В образотворчому мистецтві перформенс почав застосовувати французький живописець Ів Кляйн (нар. 1928), який увійшов до історії як творець монохромного (одноколірного) живопису. Виставка робіт І. Кляйна 1958 р. у паризькій галереї “Гріс Клерк” під назвою “Пустка” викликала скандал. Відвідувачам при вході давали склянку із коктейлем синього кольору, а після цього відводили до порожньої білої кімнати. У 1961 р. І. Кляйн створив серію “Вогняних картин”. Процес творення цих картин заключався у випалюванні вогнеметом спеціально підготовленого картону.

Нетрадиційні матеріали для створення своїх художніх робіт застосовував німецький художник Йозеф Бойс. Свої арт-об’єкти він виготовляв із топленого сала, фетру та меду. Таку нетрадиційність він пояснював тим, що саме завдяки цим матеріалам та продуктам був врятований кримськими татарами, коли під час Другої світової війни його літак збили над Кримом. Демонстрації усіх творів Й. Бойса перетворювалися у перформенси. Найвідомішими були: “Як пояснити картини мертвому зайцеві” (1965, вкривши свою голову золотою фольгою та намастивши медом, художник звертався до мертвого зайця), “Койот: я люблю Америку і Америка любить мене” (1974, три дні художник прожив у кімнаті з живим койотом), “7000 дубів” (1982, у міру висаджування молодих дубків група робітників розбирала нагромадження базальтових блоків). Й. Бойс був прихильником погляду, що витвір мистецтва виникає лише тоді, коли його таким визнають. Подібно до інших прихильників перформенсу Й. Бойс часто вдавався до мистецької провокації. У 1980-х рр., переплавивши одну із автентичних корон родини російських імператорів Романових, він виготовив із отриманого в такий спосіб металу золотого зайця, виконаного в стилі кіч.

Упродовж 1960-х рр. швидко набрав популярності *оп-арт* (від англ. *optical art* – “оптичне мистецтво”) – мистецький напрямок, адепти якого застосовували різноманітні оптичні ілюзії, які виникали через особливості сприйняття людським оком плоских та просторових фігур. Всесвітньої популярності напрямок набув у 1965 р. після Нью-Йоркської виставки “Чутливе око”. Серед відомих представників оп-арту Віктор Вазарелі (1908 – 1997), Бріджит Рілі (нар. 1931), скульптор Гюнтер Уекер (нар. 1930). На картинах, створених у стилі оп-арту, найчастіше зображали повторювані геометричні фігури чи лінії, скомпоновані подібно до рухомих картинок калейдоскопа. Споглядання таких картин створює ілюзію руху, вібрації, об’єму, появи світлових плям тощо. Візуальний вплив картин оп-арту був настільки сильним, що перед окремими з них у відвідувачів виставок траплялися випадки запаморочення або навіть втрати свідомості.

Ще одним напрямком образотворчого мистецтва 1960-х – 1970-х рр. був *відео-арт* – різновид перформенсу, під час котрого використовувалися досягнення відеотехніки. Перший показ відео-арту здійснив 1964 р. у США американо-корейський митець Нам Джун Пайк (1932 – 2006). “Творчим матеріалом” митця були працюючі телевізори, із яких він складав різноманітні конструкції. Відомими творцями відео-арту були Віто Аккончі (нар. 1940), Джон Бальдессарі (нар. 1931), Петер Кампус (нар. 1937).

У другій половині ХХ ст. набрали популярності ідеї *концептуального мистецтва*. Прихильники цього напрямку твердили, що мистецький об’єкт, який має передавати вкладену митцем ідею, повинен бути якомога простішим. Концептуальне мистецтво ставить ідею над формою, яка її виражає. Іншою назвою, яка вживалася на позначення концептуального мистецтва, є мінімалізм. Мінімалізм з’явився у Нью-Йорку, одним із його головних теоретиків став Карл Андре (нар. 1935). У 1976 р. лондонська галерея Тейт купила створену К. Андре інсталяцію із 120 звичайних цеглин, складених у формі прямокутника. Експонування цього витвору мінімалістського мистецтва під назвою “Еквівалент VIII” викликало у Великій Британії значну суспільну дискусію. Галерею критикували за марнотратство коштів, які були витрачені на твір сумнівної мистецької вартості. Відомими представниками

мінімалізму були: Дональд Джуд (1928 – 1994), Тоні Сміт (1912 – 1980), Сол Левітт (1928 – 2007), Дан Флевін (1933 – 1996), Ентоні Каро (нар. 1924).

Найвідомішими *скульпторами* другої половини ХХ ст. були Константін Бринкуші (1876 – 1957), Генрі Мур (1898 – 1986), Альберто Джакометті (1901 – 1966).

Румунський скульптор К. Бринкуші, який від 1939 р. працював у Франції, ще на початку ХХ ст. започаткував абстрактний напрямок у скульптурі. Його роботи вирізнялися лапідарною простотою та виразністю. Одним із найславніших митців ХХ ст. вважають британця Г. Мура. Створений ним стиль, який дещо нагадував архаїчне мистецтво, називали органічною абстракцією. Виконані Г. Муром із металу та каменю скульптури відзначає досконала композиція та оригінальність. Поряд із абстрактними творами митець виконував скульптури людей, найчастіше жінок, або постатей, що лежать. Авторський стиль Г. Мура викликав численні наслідування й мав великий вплив на формування цілого покоління скульпторів. Свій власний стиль створив швейцарський митець А. Джакометті. Він переважно виконував бронзові скульптури людських постатей (фігури жінок, що стоять та крокуючих чоловіків). Скульптури А. Джакометті є дуже видовженими, однак попри це вони не втрачають своєї гармонійності.

Започаткований К. Бринкуші абстрактний стиль у скульптурі знайшов низку послідовників. У 1980-х рр. поширилася мода на абстрактні скульптури, створені з використанням різноманітних предметів та вторсировини. Такі твори виконували представники організаційно неформальної групи британських скульпторів, яких критика умовно називала адептами “нової британської скульптури”. Провідними представниками “нової британської скульптури” були Річард Дікон (нар. 1949), Білл Вудроу (нар. 1948), Тоні Грегг (нар. 1949).

Значний вплив на поширення сучасного мистецтва мало створення нових центрів вивчення та збереження образотворчого мистецтва. 2 лютого 1977 р. у Парижі відкрито Центр ім. Помпіду. Центр включає громадську бібліотеку, Національний музей сучасного мистецтва й Інститут досліджень і акустичної творчості. У травні 2000 р. у переобладнаному будинку електростанції

лондонська галерея Тейт відкрила відділ сучасного мистецтва. 16 вересня 2002 р. у Мюнхені відкрито мистецький центр під назвою Пінакотека сучасності.

Деякі з сучасних мистецьких проєктів межують із добрим смаком й подекуди викликають суспільні скандали. Так, наприклад, у 1999 р. мер Нью-Йорка Рудольфо Джуліані зажадав усунути дві виставки в Бруклінському музеї картину британського художника нігерійського походження Кріса Офілі (нар. 1968) “Богоматір”, автор котрої застосував у своєму творі слонячі екскременти. На захист художника виступила значна частина мистецького середовища Нью-Йорка, а мер міста зазнав цькування у пресі.

Архітектура. У перші повоєнні роки активно розвивалася архітектура. Її розвиток був зумовлений потребами відбудувати руйнування, завдані європейським країнам Другою світовою війною. Своєю чергою, відбудова міст Західної Європи створила можливості для удосконалення урбаністичного планування, запровадження архітектурних нововведень. У 1947 р. відновив свої зібрання Міжнародний конгрес сучасної архітектури. Протягом 1947 – 1956 рр. відбулося п’ять зібрань цього форуму архітекторів. Важливим етапом розвитку західноєвропейської архітектури стала міжнародна будівельна виставка 1957 р. у Західному Берліні, на якій було продемонстровано низку оригінальних вирішень у сфері житлового та громадського будівництва. Впродовж другої половини 1940-х – 1960-х рр. популярними залишалися стилі, котрі виникли ще в міжвоєнний період та на початку ХХ ст.: модернізм і один із його напрямків – “міжнародний стиль”, “органічна архітектура”.

Архітектори, які були прихильниками “міжнародного стилю”, в своїх проєктах уникали застосування декору, планували будівлі із великими внутрішніми об’ємами. Завдяки застосуванню залізо-бетонних конструкцій, які несли навантаження, зовнішні стіни будинків можна було виконувати з широким застосуванням скла. Замість похилих дахів із горищами, будівлі “міжнародного стилю” мали пласкі дахи. Найбільшим авторитетом серед прихильників “міжнародного стилю” залишався французький архітектор швейцарського походження Ле Корбузьє (1888 – 1965). Архітектор був прихильником великих будівель, які, на його думку, ефективніше

використовували площу міст. Опрацьовуючи в 1945 р. проект відбудови знищеного війною французького містечка Сен Ді в Вогезах, він запропонував поселити всі 30 тисяч його жителів в п'яти гігантських хмарочосах, навколо яких мав бути розбитий парк. Цей проект не реалізовано, проте в подібному стилі в 1946 - 1952 рр. Ле Корбузьє збудував житлову дільницю в Марселі ("Марсельський блок"). У 1950-х рр. архітектор більше уваги почав приділяти зовнішньому вигляду планованих будівель. Створені ним у той час проекти відзначалися скульптурним ставленням до архітектурних об'ємів: каплиця Нотр-Дам-дю-От у Роншамі (1952 - 1955), Музей сучасного мистецтва в Токіо (1957 - 1959), монастир домініканців у Евре під Ліоном (1957 - 1960), будинок Центру візуального мистецтва у Гарварді (1963).

Прихильниками "міжнародного стилю" були німецький архітектор Вальтер Гропіус (1883 - 1969) та італійський інженер і архітектор П'єр Луїджі Нерві (1891 - 1979). Найвідомішими серед реалізованих у повоєнний час проектів В. Гропіуса були: Гарвардський центр у Кембриджі (Массачусетс, США) (1950), офіс авіакомпанії "Пан Америкен" у Нью-Йорку (1958 - 1963), житлова дільниця у Берліні, названа його іменем (1965 - 1975) та ін. За прихильність у своїх проектах до бетонних конструкцій П. Л. Нерві називали "поетом залізобетону". З широким використанням залізобетону ним було зведено будинок ЮНЕСКО в Парижі (1953 - 1957), Башту Піреллі в Мілані (1956 - 1960), Олімпійський стадіон у Римі (1957 - 1959), хмарочос на площі Австралії в Сіднеї (1962 - 1969), собор Діви Марії в Сан-Франциско (1970).

Найвідомішим прихильником "*органічної архітектури*" був фінський архітектор та дизайнер Алвар Аалто (1898 - 1976). Прихильники "*органічної архітектури*" виходили із принципу, що будівля повинна підкреслювати природню красу ландшафту. Низку оригінальних проектів у стилі "*органічної архітектури*" реалізував німецький архітектор Ганс Шароун (1893 - 1972). Серед його проектів: хмарочоси "Ромео і Джульєта" в Штуттгарті (1955 - 1959), будинок філармонії в Берліні (1956 - 1963), будівля Державної бібліотеки в Берліні (1964 - 1978). Особливо оригінально архітектор вирішив планування концертного залу Берлінської філармонії. Оточений звідусіль глядацькими місцями,

оркестровий майданчик розташовано там посередині залу, це створило незвичайний за своїми характеристиками акустичний простір.

У 1959 р. завершено будівництво нового приміщення для музею Гугенгайма в Нью-Йорку. Автором проекту цієї будівлі був американський архітектор Франк Ллойд Райт (1869 – 1959), який також притримувався канонів “органічної архітектури”. Музей виглядає як перевернута бетонна спіраль, що розширюється догори. Роль виставкового залу виконує шестиповерхова рампа-пандус, яка в’ється довкола центрального подвір’я будівлі. У музеї картини експонуються без рам, на металевих консолях, що виступають зі стін, підлога скрізь має нахил.

У 1954 р. із критикою засад модернізму в архітектурі виступила група молодих архітекторів. Утворена молодими проектантами “Група десять” закликала до демократизації сучасної архітектури та прагматичного мінімалізму. До складу групи увійшли Яаап Бакен (1914 – 1981), Жан-Карло де Карло (1919 – 2005), Альдо Ван Ейк (1918 – 1999), які проголосили створення пізнього модернізму. У рамках пізнього модернізму як у підстилі згодом виділилися бруталізм (важкі монотонні прямолінійні форми, відсутність обличкування бетонних елементів будівлі, відкриті сталеві конструкції тощо) та структуралізм. Із часом бруталізм почали критикувати за неестетичність та відстороненість від потреб людини. Дехто із критиків вважає бруталізм найгіршим із архітектурних стилів ХХ ст.

У кінці 1960-х рр. на хвилі незадоволення “міжнародним стилем”, з’явилися проекти будівель у стилі *постмодернізму* – поєднання деталей різних епох та стилів, елементів високої та масової культури. Творцем постмодерного стилю в архітектурі став американець Роберт Вентурі (нар. 1925). У стилі постмодернізму Р. Вентурі проектував житлові будинки, будівлі навчальних закладів тощо. За його проектом було проведено реконструкцію Пенсільванії-авеню у Вашингтоні (1979 – 1982), зведено прибудову до Національної галереї у Лондоні (1986 – 1991). У постмодерністському стилі було оформлено площу П’яцца д’Італія у Новому Орлеані (1978, Луїзіана, США). Архітектор Чарльз Мур (1925 – 1993) поєднав на цій площі колони іонського ордеру із сталевими елементами та неоновим освітленням. У Флоренції

(Італія) архітектор Філіп Джонсон (1906 – 2005) у постмодерному стилі збудував хмарочос із витриманим у неокласичному стилі фасадом. Ціла конструкція стоїть на будівлі ренесансної каплиці.

До 1973 р. тривало спорудження запроєктованого 1955 р. данським архітектором Йорном Утцоном (нар. 1918) будинку опери в Сідней. Дах будівлі складається із десяти велетенських стилізованих мушель, які частково входять одна в одну. Виготовлений із бетону дах важить 26 800 тонн і є найважчим дахом світу.

Сміливі експерименти проводили окремі архітектори у напрямку *поєднання класичної та сучасної архітектури*. У центрі Відня на площі Св. Стефана навпроти катедри XIII – XV ст. упродовж 1985 – 1990 в постмодерному стилі зведено будинок Гаас Гаузу зі скляними дзеркальними стінами (архітектор Ганс Голлейн (нар. 1934)). У кінці 1980-х рр. на подвір'ї музею Лувр у Парижі встановлено скляну піраміду, проектантом якої став американо-китайський архітектор Бей Юймін (нар. 1917). Відкрита 29 березня 1989 р. футуристична конструкція зі скла та бетону викликала нарікання частини істориків та мистецтвознавців.

Поява нових будівельних матеріалів і технологій дозволила реалізувати низку архітектурних проєктів незвичних форм. У кінці 1980-х рр. в архітектурі з'явився новий стиль, який назвали “хай тек” (від англ. *high technology* – висока технологія). Стиль відрізняється експонуванням технічних пристроїв, які обслуговують будинок, широким застосуванням в інтер'єрах сталі та спеціального скла. Вмонтовані у будинках, зведених у стилі “хай тек”, технічні елементи розглядаються як свого роду прикраси будівлі. Засновниками, а водночас і найбільш яскравими представниками цього стилю є Річард Роджерс (нар. 1933) та Ренцо Піано (нар. 1937). Спільним програмним витвором обох архітекторів став зведений у 1971 – 1977 рр. у Парижі Центр ім. Помпіду. Стіни будівлі центру прозорі, а всі інженерні магістралі зумисно винесено назовні будинку. У 1980-х рр. Р. Піано розробляв масштабні проєкти реконструкції промислових зон Парижа, Мілана й Турина, за його проєктом споруджено велетенський Музичний парк у Римі (2002). Відомим прихильником стилю “хай тек” є британець Норман Фостер (нар. 1935). За його проєктами в Лондоні через Темзу було збудовано міст “Мілленіум”

(1999 – 2002), хмарочос компанії “Свіс Ре” (2001 – 2004), новий стадіон Уемблі (2003 – 2006), а також реконструйовано будинок Британського музею (2000). Найвідомішим проектом Н. Фостера, реалізованим за межами Великої Британії, стало відновлення купола рейхстагу в Берліні (1999).

В останній чверті ХХ ст. продовжилося будівництво надвисоких хмарочосів. Найбільше таких будівель зведено в США: башти-близнюки Світового центру торгівлі в Нью-Йорку (382 м, 1974), а також низка хмарочосів у Чикаго: Сірс Тауер (443 м, 1974), Аон-Центр (346,3 м, 1972), будинок корпорації АТ&Т (307 м, 1989) тощо.

У 1979 р. була встановлена *Пріцкерівська премія* – міжнародна премія за видатні досягнення в галузі архітектури. Нею були відзначені: Ф. Джонсон (1979), Р. Меєр (1984), Р. Вентурі (1991), Р. Піано (1998), Н. Фостер (1999), Й. Утзон (2003).

Контрольні питання

1. Назвіть чинники, що спонукали до реформування освітніх систем у країнах Заходу.
2. Вкажіть наслідки, до яких привела інформатизація освіти.
3. Визначте проблеми, що існують в освітній галузі.
4. Охарактеризуйте суть Болонського процесу.
5. Назвіть здобутки вчених у сфері природничих і точних наук.
6. Охарактеризуйте досягнення медицини.
7. Вкажіть роль космічних досліджень у розвитку науки.
8. Визначте особливості розвитку гуманітарних наук.
9. Вкажіть лавреатів Нобелівської премії в провідних галузях науки в останні роки.
10. Охарактеризуйте вплив "холодної війни" на розвиток науки.
11. Визначте суть постмодернізму.
12. Назвіть чинники, що спонукали до поширення масової культури.
13. Поясніть термін "контркультура".
14. Проаналізуйте основні тенденції та напрямки розвитку літератури другої половини XX – початку XXI ст.
15. Визначте мистецькі напрямки другої половини XX – початку XXI ст.
16. Охарактеризуйте напрямки розвитку театрального мистецтва.
17. Визначте характерні риси розвитку кіномистецтва.
18. Охарактеризуйте напрямки розвитку музичної культури.
19. Проаналізуйте основні течії в образотворчому мистецтві.
20. Охарактеризуйте архітектурні стилі, що отримали розвиток у країнах Заходу.

КУЛЬТУРА

У тегаській школі
по війні (США)

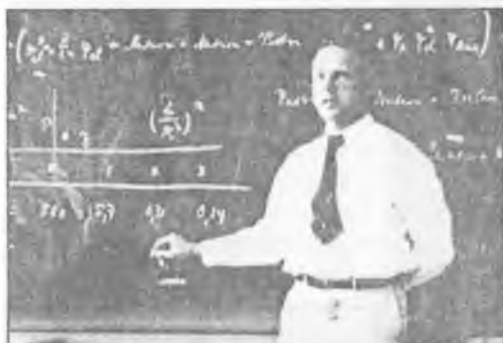
Окефордський університет

Університетська лекція
(Велика Британія)

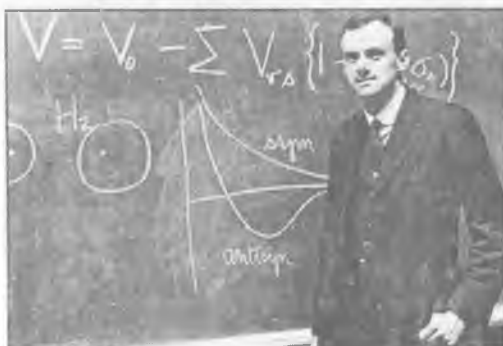
Гарвардський університет

Вернер Гейзенберг

Крістіан Бернар

Поль Дірак

Вільям Фолкнер

Ернест Гемінгвей

Джордж Орвелл

Жан-Поль Сартр

Умберто Еко

Герберт Маркузе виступає перед аудиторією

Гюнтер Грасс

Гарольд Пінтер

Мерилін Монро

Волт Дісней

Луї де Фюнес
у ролі поліцейського

Кадр із фільму "Хрещений батько"

Федеріко Фелліні зі
статуеткою "Оскара"

Квентін Тарантіно

Вистава на Бродвеї

Сцена з рок-опери
Е. Ллойд Вебера

Леопард Бернштайн

Едіт Піаф

Елвіс Преслі

Луїс Армстронг

“Бітлз”

“Ролінг Стоунз”

“Металіка”

Великі тенори.

Зліва направо: П. Домінго, Х. Каррерас, Л. Паваротті

Сальвадор Далі

Малюнок П. Пікассо
"Голуб миру", 1950 р.

Герст Тауер (архітектор
Н. Форстер)

Марсельський блок
(архітектор Ле Корбюзьє)

Гаас-Гаус у Відні

Церква у Сан-Франциско
(архітектор П. Л. Нерві)

Хронологія головних подій

1945

Квітень – президентом США після смерті Ф.Д. Рузвельта оголошено віце-президента, представника Демократичної партії Г. Трумена (1945-1953)

Квітень, 25 – червень, 26 – Установча конференція Організації Об'єднаних Націй (ООН) у Сан-Франциско, прийняття статуту ООН

Травень, 8 – підписання у Карлсгорті акту про беззастережну капітуляцію Німеччини

Червень – утворення коаліційного антифашистського уряду Італії на чолі з Ф. Паррі (до листопада)

Червень – перемога на дочасних парламентських виборах у Канаді Ліберальної партії, прем'єр-міністр В. Маккензі Кінг (1945 – 1948)

Липень, 17 – серпень, 2 – Потсдамська конференція глав урядів США, Великої Британії та СРСР

Липень – парламентські вибори у Великій Британії, перемога Лейбористської партії, прем'єр-міністр К. Еттли (1945 – 1950 – 1951)

Липень – в Іспанії прийнято закон “Хартія іспанців”

Серпень, 6, 9 – бомбардування американською авіацією японських міст Хіросіма і Нагасаки

Вересень – сформовано тимчасовий парламент Італії – Національна Консульта (діяла до 1 червня 1946)

Вересень, 2 – капітуляція Японії, закінчення Другої світової війни

Жовтень, 24 – створення Організації Об'єднаних Націй (набрав чинності статут ООН)

Жовтень – початок роботи міжнародного військового трибуналу у Берліні (з листопада до 1 жовтня 1946 працював у Нюрнберзі)

Жовтень – вибори до Установчих зборів Франції, уряд очолив Ш. де Голль (до січня 1946)

Грудень – коаліційний уряд Італії очолив лідер ХДП А. Де Гаспері (функції прем'єр-міністра виконував упродовж 1945 – 1953)

1946

Січень – відставка прем'єр-міністра Франції Ш. де Голля
Березень, 5 – промова В.Черчилля у м. Фултон (США) і закликот протистоятн радянській експансії

Травень – Токійський процес над японськнми військовнми злочнцнми (до листопада 1948)

Травень, 9 – зречення короля Італії Віктора Еммануїла III престолу на користь свого сина Умберто

Червень, 2 – всенародний референдум в Італії з питання державного устрою та виборн до Установчих зборів

Червень, 18 – Італія проголошена республікою, функції Тимчасового глави державн отримав Е. Де Нікола (1946 – 1948)

Жовтень, 13 – прийняття Конституції Четвертої республіки (проіснувала до червня 1958) у Франції, кінець Тимчасового режиму у Франції (існував з червня 1944)

Жовтень – в Іспанії ухвалено “Закон про народний референдум”

Листопад – перші виборн до Національних Зборів Франції

Листопад – початок інтервенції Франції у В'єтнамі (воєнні дії тривали до квітня 1954)

Грудень – об'єднання американської та англійської зон окупації у Німеччині та утворення “Бізонії” (угода набрала чинності в січні 1947)

Грудень – друга резолюція Генеральної асамблеї ООН, що знаменувала початок політичної ізоляції Іспанії (тривала до 1950)

1947

Січень – обрання першого президента Четвертої Республіки у Франції соціаліста В. Оріоля (1947-1954)

Лютий, 10 – підписання в Парижі мирних договорів з Італією, Угорщиною, Болгарією, Румунією та Фінляндією

Березень, 12 – проголошення “доктринн Трумена”

Червень, 5 – проголошення державним секретарем США Дж. Маршаллом програми економічної відбудови Європи (“план Маршалла”, вступив у дію 1948)

Липень, 6 – всенародний референдум в Іспанії щодо питання політичного ладу в країні; ухвалення “Закону Глави державн про спадкування посади Глави державн”

Листопад, 25 – Лондонська конференція у справі майбутнього Німеччини

Грудень, 22 – прийняття Установчими Зборами конституції Італії, що була проголошена парламентською республікою (набрала чинності 1 січня 1948)

1948

Січень, 1 – набула чинності Генеральна угода про тарифи і торгівлю (підписана 1946)

Січень – приєднання французької окупаційної зони в Німеччині до “Бізонії”, утворення “Тризонії”

Березень – Договір про економічне, соціальне і культурне співробітництво та колективну самооборону – Брюссельський пакт або Західний союз (Велика Британія, Франція, країни Бенілюксу)

Квітень – створення Організації американських держав (ОАД)

Квітень, 3 – схвалення конгресом США “Програми відбудови Європи” (“план Маршалла”)

Квітень – перші вибори до республіканського парламенту Італії, початок діяльності правоцентристських урядів (1948 – 1963), очолив лідер ХДП А. Де Гаспері

Червень, 23 – початок “берлінської кризи” (блокада Західного Берліна, організована СРСР, тривала до 12 травня 1949)

Серпень – призначення прем’єр-міністром Канади лідера Ліберальної партії Л. Сен-Лорана (1948 – 1957)

Грудень, 10 – прийняття Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини

1949

Січень – засновано Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ), членом якої в 1950 р. стала НДР

Квітень, 4 – створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО)

Травень, 5 – заснована Рада Європи

Вересень, 20 – проголошення Федеративної Республіки Німеччини (ФРН), перший президент Т. Гойс та канцлер К. Аденауер (1949 – 1953 – 1957 – 1961 – 1963)

Жовтень, 7 – утворення Німецької Демократичної Республіки (НДР), перший президент В. Пік (посада президента НДР ліквідована в 1960) та прем'єр-міністр О. Гротеволь

1950

Травень, 9 – виступ міністра закордонних справ Франції Р. Шумана з пропозицією об'єднати вугільну та сталеву промисловість Франції та Німеччини (договір про створення ЄОВС підписано в квітні 1951)

Червень, 25 – початок Корейської війни (тривала до 27 липня 1953)

Серпень – засновано державний фонд Італії “Каса Півдня”

1951

Квітень, 18 – підписано договір про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС)

Липень – конференція соціал-демократичних партій у Франкфурті-на-Майні, утворення Соціалістичного інтернаціоналу

Вересень, 8 – підписання США, Великою Британією та низкою інших країн Сан-Франциського мирного договору з Японією (СРСР відмовився підписувати документ, формально залишившись у стані війни з Японією)

Жовтень – парламентські вибори у Великій Британії, перемогу на яких здобули консерватори на чолі з В. Черчиллем (1951 – 1955)

1952

Травень – США, Велика Британія, Франція і ФРН підписали договір про взаємовідносини (т. зв. Боннський або Загальний)

Травень – Франція, Італія, Бельгія, Голландія, Люксембург, ФРН підписали договір про утворення Європейського оборонного співтовариства (ЄОС)

Листопад – перемога на президентських виборах у США республіканця Д. Ейзенгауера (1953-1960)

1953

Березень, 5 – смерть Й. Сталіна

Червень, 17 – повстання в Східному Берліні проти комуністичного режиму, початок політичної кризи в НДР

1954

Квітень – липень – Женевська нарада міністрів закордонних справ п'яти держав, підписані угоди передбачали припинення військових дій в Індокитаї

Вересень – договір про колективну оборону Південно-Східної Азії (СЕАТО)

Жовтень – підписання угод між ФРН та західними державами про скасування окупаційного статуту, які забезпечили їй міжнародне визнання

1955

Квітень – парламентські вибори у Великій Британії, створення консервативного уряду на чолі з Е. Іденом (1955 – 1957)

Травень – представники СРСР, Великої Британії, Франції, США та Австрії підписали договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії

Травень – підписано Варшавський договір про дружбу та співробітництво: Албанія, Болгарія, Чехословаччина, НДР, Польща, Румунія, Угорщина, СРСР

Травень – вступ ФРН до НАТО

Липень – конференція керівників чотирьох держав у Женеві: США, СРСР, Великої Британії, Франції

Вересень, 13 – встановлення дипломатичних відносин між ФРН та СРСР

Грудень, 14 – вступ до ООН Австрії, Ірландії, Іспанії, Португалії, Фінляндії

1956

Лютий – XX з'їзд КПРС, виступ М. Хрущова з доповіддю "Про культ особи та його наслідки"

Жовтень – листопад – англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту

Жовтень – листопад – антирадянські виступи в Будапешті; вимога Генеральної Асамблеї ООН вивести радянські війська з території Угорщини

1957

Січень, 5 – проголошено “доктрину Ейзенгауера”

Березень, 25 – підписання у Римі договорів про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС або “Спільний ринок”) та Європейської комісії з питань атомної енергії (Євроатом)

Червень – перемога на парламентських виборах Канади консерваторів, прем’єр-міністр Дж. Діфенбейкер (1957 – 1963)

1958

Травень – в Іспанії ухвалено “Закон про принципи Національного Руху”

Травень – червень – політична криза у Франції; крах Четвертої республіки

Вересень, 28 – схвалення конституції П’ятої республіки у Франції

Грудень – обрання президентом Франції Ш. де Голля (1958 – 1965 – 1969)

1960

Січень, 4 – створення Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ)

Травень, 1 – над територією СРСР збито американський літак-розвідник “У-2”

Вересень – створення Організації країн експортерів нафти (ОПЕК)

Листопад – перемога на президентських виборах у США демократа Дж. Кеннеді (1961-1963)

1961

Серпень, 13 – рішення уряду НДР про спорудження “Берлінського муру”

1962

Березень – Евіанські угоди між Францією та Тимчасовим урядом Алжирської республіки; врегулювання “алжирського питання”

Жовтень – листопад – Карибська криза

1963

Квітень – перемога на парламентських виборах Канади Ліберальної партії, початок прем'єрства Л. Пірсона (1963 – 1968)

Квітень – парламентські вибори в Італії, внаслідок яких розпочалася діяльність лівоцентристських урядів (1963 – 1976)

Серпень – підписання СРСР, США та Великою Британією Договору про заборону випробування ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі й під водою

Жовтень – канцлером ФРН став представник ХДС Л. Ергард (1963 – 1965 – 1966)

Листопад, 22 – убито президента США Дж. Кеннеді, президентом оголошено віце-президента Л. Джонсона

1964

Серпень – початок американського військового втручання в Індокитаї (1964 – Лаос, Камбоджа; з 1965 – В'єтнам)

Листопад – перемога на президентських виборах у США демократа Л. Джонсона (1963/64 – 1969)

Жовтень – перемога на парламентських виборах у Великій Британії консерваторів на чолі з Г. Вільсоном (1964 – 1970, 1974 – 1976)

1966

Лютий – вихід Франції з військових структур НАТО

Листопад – схвалення Кортесами Іспанії “Органічного закону про державу”

Грудень – після відставки канцлера ФРН Л. Ергарда посаду обійняв представник ХДС К. Г. Кізінгер (1966 – 1969)

1967

Липень – візит Ш. де Голля до Канади та його виступ у Монреалі на підтримку незалежності Квебеку; погіршення канадо-французьких відносин

1968

Квітень, 4 – загибель борця за громадянські права чорношкірого населення М. Лютера Кінга

Квітень – обрання нового лідера Ліберальної партії Канади П. Трюдо та початок його прем'єрства (1968 – 1972 – 1979, 1980 – 1984)

Травень – червень – політична криза у Франції

Липень – схвалення Генеральною Асамблеєю ООН Договору про непоширення ядерної зброї

Листопад – перемога на президентських виборах у США республіканця Р. Ніксона (1969 – 1972 – 1974)

1969

Квітень, 28 – відставка Ш. де Голля з посади президента Франції

Червень – перемогу на дострокових президентських виборах у Франції отримав Ж. Помпиду (1969 – 1974)

Липень, 9 – федеральний парламент Канади схвалив закон про надання французькій мові статусу офіційної в державі

Липень, 16 – 24 – політ і перша висадка на Місяць американських астронавтів Н. Армстронга та Е. Олдріна

Вересень – канцлером ФРН після парламентських виборів обрано голову СДПН В. Брандта (1969 – 1972 – 1974)

1970

Червень – новий консервативний уряд Великої Британії внаслідок парламентських виборів очолив Е. Гіт (1970 – 1974)

Серпень – підписання договору між СРСР та ФРН про політичне врегулювання радянсько-західнонімецьких відносин

Жовтень – політична криза у канадській провінції Квебек викликана терористичними актами сепаратистської організації Фронт Визволення Квебеку; впровадження надзвичайного стану

1971

Травень – призначення першим секретарем ЦК СЄПН у НДР Е. Гонеккера (1971 – 1989)

Вересень, 3 – підписання чотиристоронньої угоди (Велика Британія, Франція, США, ФРН та радянський посол в НДР) щодо Західного Берліна (набрала чинності 3 червня 1972)

Грудень, 21 – договір між ФРН і НДР про основи відносин між обома країнами

1972

Травень – візит у Москву президента США Р. Ніксона, підписання угод про обмеження гонки озброєнь: “Тимчасова угода про деякі заходи в галузі обмежень стратегічних наступальних озброєнь” (ОСО-1), “Договір про обмеження систем протиракетної оборони” (ПРО)

1973

Січень – підписання в Парижі угоди про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі

Січень, 1 – вступ Великої Британії, Данії та Ірландії до ЄЕС

Жовтень, 15 – країни-члени ОПЕК запровадили ембарго на продаж нафти США та Західній Європі, звинувативши їх у підтримці Ізраїлю під час арабо-ізраїльської війни; початок економічної кризи в країнах Заходу

1974

Лютий – повернення на посаду прем'єр-міністра Великої Британії лейбориста Г. Вільсона (1974 – 1976)

Квітень – дострокові президентські вибори у Франції перемогу на яких здобув В. Жискара д'Естен (1974 – 1981)

Травень – після відставки канцлера ФРН В. Брандта його наступником став Г. Шмідт (1974 – 1976 – 1980 – 1982)

Липень – підписання між СРСР та США “Договору про обмеження підземних випробувань ядерної зброї”

Серпень, 9 – кульмінація “Вотергейтської справи”, розпочатої під час виборчої кампанії 1972 р.; відставка Р. Ніксона з поста президента США; президентом оголошено віце-президента республіканця Дж. Форда (1974-1977)

Грудень – Конгрес США за пропозицією сенаторів демократів Г. Джексона і Ч. Веніка під тиском єврейського лобі прийняв поправку до торговельного законодавства (т. зв. поправка Джексона-Веніка) стосовно обмежень у торгівлі з СРСР

1975

Липень, 30 – серпень, 1 – загальноєвропейська нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ, Гельсінкі), підписання Заключного акту НБСЄ

Листопад – помер диктатор Іспанії Ф. Франко (при владі з 1939); королем Іспанії проголошено Хуана Карлоса I

Грудень – прем'єром першого післяфранкістського уряду Іспанії став А. Наварро (1975 – 1976)

1976

Березень – відставка Г. Вільсона, пост прем'єр-міністра Великої Британії зайняв лідер Лейбористської партії Дж. Каллаген (1976 – 1979)

Березень – створення в Іспанії широкої коаліції – Демократична координація

Червень – парламентські вибори в Італії, початок триріччя “національної солідарності” (до 1979), прем'єр-міністр представник ХДП Дж. Андреотті (1976-1979)

Червень – саміт в Пуерто-Ріко, створення об'єднання країн під назвою “Група 7” (“*Group of Seven*”, або т. зв. “Великої сімки”): Велика Британія, Італія, Канада, США, Франція, ФРН, Японія)

Липень – відставка уряду А. Наварро, прем'єр-міністром став А. Суарес (1976-1981)

Листопад – перемога на президентських виборах у США демократа Дж. Картера (1977-1981)

Листопад – перемога на виборах до Національної асамблеї Квебеку сепаратистської Квебекської партії на чолі з Р. Левеком

1977

Червень – перші від 1936 р. загальні демократичні вибори до парламенту Іспанії

Іспанія стала членом Ради Європи

1978

Березень – вбивство ультралівими терористами Італії лідера лівого крила ХДП А. Моро

Жовтень – Кортеси схвалили конституцію Іспанії, що проголосила парламентську монархію

Жовтень – обрання Папою Римським кардинала К. Войтили (Іван Павло II)

1979

Січень, 1 – відновлення дипломатичних відносин між США та КНР

Травень, 14 – прихід до влади у Великій Британії уряду консерваторів на чолі з М. Тетчер (1979 – 1990)

Травень – перемога на парламентських виборах Канади консерваторів, обрання прем'єр-міністром Дж. Кларка (1979 – 1980)

Червень – підписання договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2) між СРСР та США

Червень – дострокові парламентські вибори в Італії; уряд очолив представник ХДП Ф. Коссіга (1979 – 1980)

Грудень, 27 – введення радянських військ до Афганістану (виведені у лютому 1989)

1980

Лютий – позачергові парламентські вибори в Канаді, повернення лібералів на чолі з П. Трюдо до влади (1980 – 1984)

Травень, 20 – жителі Квебеку на референдумі відхилили пропозицію уряду провінції про “асоціативний суверенітет”

Листопад – обрання президентом США республіканця Р. Рейгана (1981 – 1984 – 1989)

1981

Лютий, 23 – 24 – спроба державного перевороту в Іспанії

Червень – перемога на президентських виборах у Франції Ф. Міттерана (1981 – 1988 – 1995)

Поява персонального комп'ютера з програмним забезпеченням, створеним компанією “Майкрософт”

1982

Квітень – прийняття парламентом Великої Британії Конституційного акту щодо Канади, припинення британських повноважень у цій країні

Квітень – початок англо-аргентинського військового конфлікту за Фолклендські (Мальвінські) острови (бої тривали до 15 червня)

Жовтень – обрання канцлером ФРН лідера ХДС Г. Коля (1982 – 1990)

Жовтень – позачергові парламентські вибори в Іспанії, перемога соціалістів, уряд очолив Ф. Гонсалес (1982 – 1986 – 1989 1993 – 1996)

Іспанія стала членом НАТО

1983

Березень, 23 – президент США Р. Рейган проголосив програму Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ)

Червень – внаслідок парламентських виборів в Італії сформовано лівоцентристську коаліцію з ХДП, прем'єром став лідер соціалістів Б. Краксі (1983-1987)

Вересень, 1 – над Сахаліном радянські винищувачі ПВО збили південнокорейський пасажирський лайнер “Боїнг-747”; з цього приводу Р. Рейган назвав СРСР “імперією зла”

Створення інформаційної мережі “Інтернет”

1984

Червень – відставка П. Трюдо з посади лідера Ліберальної партії та прем'єр-міністра

Вересень – перемога на парламентських виборах Канади Прогресивно-консервативної партії на чолі з Б. Малруні, початок його прем'єрства (1984 – 1993)

Грудень – англо-китайська декларація про Гонконг, що передбачила повернення Китаю суверенітету над Гонконгом з 1 липня 1997 р.

1985

Червень – Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція, ФРН підписали т. зв. Шенгенську угоду про ліквідацію паспортного митного контролю (чинності набула в 1995)

Листопад, 19-21 – у Женеві відбулась перша зустріч президента США Р. Рейгана та нового радянського лідера М. Горбачова

1986

Лютий – підписання “Єдиного європейського акту”

Вступ до ЄС Іспанії та Португалії

1987

Грудень – підписання Договору про скорочення і ліквідацію ракет середньої (РСД) та малої (РМД) дальності між СРСР та США

1988

Листопад – перемога на президентських виборах у США республіканця Дж. Буша-старшого (1989 – 1993)

1989

Жовтень, 18 – відставка Е. Гонеккера; початок демократичних перетворень в НДР

Листопад, 9 – падіння Берлінського муру

Грудень – ліквідація положення конституції НДР про керівну роль СЄПН у країні

“Оксамитові революції” в країнах Центрально-Східної Європи

1990

Жовтень, 3 – воз’єднання Східної та Західної Німеччини під назвою Федеративна Республіка Німеччина

Листопад, 21 – підписання главами держав-учасниць Паризького саміту НБСЕ “Хартії для нової Європи”

Листопад – лідером Консервативної партії Великої Британії обрано Дж. Мейджора, який автоматично став прем’єр-міністром (1990 – 1997)

Грудень – перші парламентські вибори в об’єднаній Німеччині, перший федеральний канцлер Г. Коль (1990 – 1994 – 1998)

Засновано Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР, розпочав діяльність з 1991)

1991

Січень-лютий – участь англійських військ у військовій операції проти Іраку “Буря в пустелі”

Липень – підписання американсько-радянського договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1)

Припинення діяльності РЕВ та Організації Варшавського договору; розпад СРСР

1992

Лютий, 6 – підписання Маастрихтського договору про Європейський Союз (набув чинності 1 листопада 1993)

Травень – договір між ЄС та ЄАВТ про Європейський економічний простір

Листопад – обрання президентом США демократа Б. Клінтона (1993 – 1996 – 2001)

Грудень – підписання Канадою, США та Мексикою Північноамериканського договору про вільну торгівлю (НАФТА, набула чинності 1 грудня 1994)

1993

Січень – підписання договору СНО-2 між США та Росією; конвенція про заборону і ліквідацію хімічної зброї

Жовтень – перемога на парламентських виборах Канади ліберала Ж. Кретьєна (1993 – 2003)

1994

Січень – на Брюссельському саміті НАТО прийнято програму “Партнерство заради миру”

Березень – вибори до парламенту Італії на основі нового виборчого закону (мажоритарно-пропорційною системою), перемогу здобула коаліція партій – блок “Полюс свобод”; лідер – голова партії-руху “Вперед, Італіє!” С. Берлусконі став прем'єр-міністром (1994 – 1996)

Квітень – в Марокко підписано Заключний акт Уругвайського раунду торговельних переговорів і Марракеську декларацію, згідно з якою засновувалася Світова організація торгівлі (СОТ, розпочала діяльність з 1 січня 1995)

1995

Березень – вступив в дію договір “Про відміну паспортного митного контролю між країнами Європейського союзу” (т. зв. Шенгенська угода: Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція, Німеччина, Португалія та Іспанія)

Травень – обрання президентом Франції Ж. Ширака (1995 – 2002 – 2007)

Жовтень, 30 – референдум про незалежність Квебеку; прибічникам сепарації забракло трохи більше, ніж 0,5% голосів

1996

Березень – перемогу на дострокових парламентських виборах в Іспанії отримала Народна партія, уряд очолив її лідер Х.М. Аснар (1996 – 2004)

Квітень – на виборах до італійського парламенту перемогу отримала коаліція лівоцентристських сил “Олива”, лідер Р. Проді, який очолив уряд (1996 – 1998)

Листопад – обрання Б. Клінтона президентом США на другий термін

1997

Травень – перемога лейбористів на виборах у Великій Британії, обрання Е. Блера прем'єр-міністром (1997 – 2002 – 2005 – 2007)

1998

Квітень – підписання договору між Великою Британією та Ірландією за посередництва США, за яким відновлено статус політичної автономії Північної Ірландії (затверджено на референдумах в Ольстері та Ірландській Республіці в травні)

Вересень – перемога на виборах до бундестагу ФРН соціал-демократів, обрання канцлером Німеччини Г. Шрьодера (1998 – 2002 – 2005)

Грудень – спільна британсько-американська військова операція проти Іраку “Лисиця в пустелі”

1999

Березень – початок бомбардування Сербії авіацією НАТО

Жовтень – Палата лордів Великої Британії схвалила “Білль про реформу”, який передбачав ліквідацію спадковості титулу пера (лорда)

2000

Листопад – перемога на президентських виборах у США республіканця Дж. Буша-молодшого (2001 – 2004 – 2009)

2001

Травень – на парламентських виборах в Італії переміг пра-
воцентристський блок “Дім свобод” на чолі з С. Берлусконі (2001 –
2005 – 2006)

Вересень, 11 – терористичні атаки на Нью-Йорк та Вашингтон

2002

Січень, 1 – запровадження нової європейської валюти “євро”
в готівковій формі

2003

Березень – початок військової операції США та Великої Бри-
танії в Іраку

Грудень – призначення прем’єр-міністром Канади ліберала
П. Мартіна (2003 – 2006)

2004

Березень, 11 – терористична атака на трьох залізничних
станціях Мадриду

Березень – перемогу на парламентських виборах в Іспанії
здобули соціалісти, уряд очолив Х.Р. Сапатеро

2005

Листопад – канцлером ФРН обрано голову ХДС А. Меркель

2006

Січень – перемога на дочасних парламентських виборах Канади
консерваторів, призначення прем’єр-міністром С. Гарпера

Квітень – на парламентських виборах в Італії переміг ліво-
центристський блок “Союз” на чолі з Р. Проді

Серпень – увійшов у життя статут про автономію одного з
регіонів Іспанії – Каталонії

2007

Травень – на президентських виборах у Франції переміг
Н. Саркозі

Травень – завершилися успіхом переговори про умиротворення
між урядами Великої Британії та Ірландської Республіки

Червень – відставка Е. Блера, новим лідером Лейбористської партії Великої Британії обрано І. Брауна, який став прем'єр-міністром країни

2008

Січень – початок політичної кризи в Італії, розпуск парламенту

Березень – парламентські вибори в Іспанії, перемога ІСРП
Х. Сапатеро

Квітень – парламентські вибори в Італії, перемога правочентристської коаліції С. Берлусконі “Народ свободи”

Листопад – перемога на президентських виборах у США демократа Б. Обама

2009

Квітень – саміт “великої двадцятки” стосовно подолання економічної кризи

Липень, 8 – 10 – саміт “великої вісімки” в м. Аквіла (Італія), присвячений проблемам екології та подолання економічної кризи

Вересень – парламентські вибори в Німеччині, перемога ХДС/ХСС і формування другого уряду А. Меркель

Грудень, 1 – набрала чинності Лісабонська угода про реформування ЄС

Грудень – конференція ООН в м. Копенгаген (Данія) стосовно змін клімату

2010

Лютий – початок загострення фінансової кризи у Греції

Травень – Європарламент ухвалив зміни до угоди ЄС “Про стабільність та розвиток”

Травень – парламентські вибори у Великій Британії. Створення коаліційного уряду Консервативної та Ліберально-демократичної партії на чолі з консерватором Д. Кемероном

Червень, 25 – 26 – саміт “великої вісімки” в Торонто (Канада) стосовно стратегії виходу з економічної кризи

Джерела та література

Навчальні посібники

Газін В., Копилов С. Новітня історія країн Європи та Америки (1945 – 2000 роки) : навч. Посібник. – Київ, 2004.

Заболотный В. Новейшая история стран Европы и Северной Америки. Конец XX – начало XXI века. – Москва, 2004.

Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945 – 2002). – Вінниця, 2003.

История новейшего времени стран Европы и Америки. 1945 – 2000 / [под ред. Е. Ф. Язькова]. – Москва, 2002.

Кредер А. Курс лекций по новейшей истории стран Европы и Америки : для преподавателей и студентов высших учебных заведений. – Москва, 2004.

Никифоров А. Р., Омельчук Д. В., Юрченко С. В. Всемирная история XX века. [2-е изд., испр. и доп.]. – Севастополь, 1998.

Новейшая история стран Европы и Америки. XX век / [под ред. А. М. Родригеса и М. В. Пономарева]. – Ч.1 – 3. – Москва, 2001.

Орлова Т. Історія сучасного світу : навчальний посібник. – Київ, 2006.

↓ *Постоловський Р., Троян С., Федорак В.* Світ на зламі епох: історія кінця XIX – середини XX ст. – Київ, 2000.

Сергеев Е. Ю. Новейшая история. Подробности. 1945 – 1999. – Москва, 2000.

Сіромський Р. Б. Історія Західної Європи та Америки др. пол. XX – поч. XXI ст. : [практикум для студентів історичного факультету]. – Львів, 2008.

Трубайчук А. Ф. XX століття: історія, економіка, політика, ідеологія. – Кн.1 – 2. – Київ, 1995.

Шаццлю В. К. Новейшая история XX века. Книга для чтения. – Москва, 2003.

Загальні праці

Гилберт М. История XX века. Неизвестные факты. – Харьков, 2006.

Гобсбаум Е. Вік екстремізму : коротка історія XX віку (1914 – 1991) / [пер. з англ.]. – Київ, 2001.

Гревилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / [пер. с англ.]. – Москва, 1999.

XX век. Краткая историческая энциклопедия. – Т. 1 – 2. – Москва, 2001.

Дейвіс Н. Європа. Історія / [Пер. з англ.]. – Київ, 2000.

Джонсон П. Современность. Мир с 20-х по 90-е годы / [Пер. с англ.]. – Т. 1 – 2. Москва, – 1995.

Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / [Пер. з фр.]. – Київ, 1995.

Егер О. Всемирная история. – Москва, 1999, – Том 4 : Новейшая история.

История человечества. / [под ред. С. Гопала, С. Тихвинского]. – Москва, 2005. – Т. 7 : XX век.

Кальвокоресси П. Мировая политика. 1945 – 2000. / [пер. с англ.]. – Москва, 2003. – Кн. 1 – 2.

Кривогуз И. М. Трансформация стран Северо-Атлантического региона. – Москва, 2002.

Мак-Ніл В. Піднесення Заходу: Історія людського суспільства. – Київ, 2002.

Новые документы по новейшей истории. – Москва, 1996.

✓ Підкова І., Джеджора О. Світова історія XIX – XX століття : словник. – Львів, 2000.

✓ Світова історія : XX століття : енциклопедичний довідник / [за ред. І. Підкови та Р. Шуста]. – Львів, 2008.

100 великих правителей XX века / [авт.-сост. А. А. Островцов, М. А. Островцова]. – Москва, 2000.

XX век. Явления века, страны, люди : краткая историческая энциклопедия в 2-х т. / [рук. авт. кол. А. Чубарьян]. – Москва, 2001.

Briggs A., Clavin P. Europa dwóch stuleci. 1789 – 1989. – Wrocław etc., 2000.

Handbuch der europäischen Geschichte. – Bd. 7. – Teil 1 – 2. – Stuttgart, 1992.

Najnowsza historia świata. 1945 – 1995. – Т. 1 – 3. Kraków. 1997.

ЧАСТИНА І.

РОЗДІЛ І. Міжнародні відносини

Аннан К. Ми народи. Роль Організації Об'єднаних Націй у ХХІ столітті / [пер. з англ.]. – Київ, 2001.

Арон Р. Демократия и тоталитаризм / [пер. с фр.] – Москва, 1993.

Берге И. В. Историческое недоразумение? “Холодная война” 1917 – 1990. – Москва, 1996.

Бешлосс М., Тэлботт С. На самом высшем уровне. Закулисная история окончания “холодной войны” / [пер. с англ.]. – Москва, 1994.

Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / [пер. з англ.]. – Івано-Франківськ, 2000.

Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / [пер. з англ.]. – Київ, 2006.

Борко Ю. Общий европейский дом: что мы о нем думаем? – Москва, 1991.

Бруз В.С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів. – Київ, 1995.

Вакуліч В. Відносини “США-ЄС” і перспективи поширення інтеграційного процесу в Європі. – Кіровоград, 2000.

Волес В., Волес Г. Творення політики в Європейському Союзі / [пер. з англ.]. – Київ, 2004.

Гарань А. Трансатлантические дебаты: поворот Западной Европы к разрядке и позиция США. – Киев, 1990.

Геген Д. У лабіринті Європейського Союзу / [пер. з фр.]. – Київ, 1995.

Глобальні трансформації: політика, економіка, культура / [пер. з англ.]. – Київ, 2003.

Грибков А. И. Судьба Варшавского договора. – Москва, 1998.

Європейський Союз: прошле, настояще, будуще. Документи Європейського Союзу. – Москва, 1994. – Т. 1 – 3.

Європейський Союз: факты и комментарии. – Москва, 1996. – Вып. 1 – 3.

Європейська інтеграція: крок за кроком / [за ред. Д. Корбута]. – Київ, 2001.

Європейський Союз. Конституційні акти Європейського Союзу / [упор. Г. Друзенко]. – Київ, 2005. – Ч. 1.

Європейський Союз : консолідовані договори. – Київ, 1999.

Європейський Союз : Словник-довідник / [ред. упоряд. М. Марченко]. – Київ, 2006.

Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. Хельсинки, 30 июля – 1 авг. 1975. – Москва, 1985.

История европейской интеграции (1945 – 1994) / [под ред. А. Намазовой, Б. Эмерсон]. – Москва, 1995.

Киссинджер Г. Дипломатия / [пер. с англ.]. – Москва, 1997.

Ключников Б. Ф. Исламизм, США и Европа. Война объявлена! – Москва, 2003.

Коваль И. Последняя битва “холодной войны”: Восточно-европейская политика сверхдержав в концепциях зарубежной политологии (80-е – начало 90-х гг.). – Одесса, 1999.

Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування та етапи становлення. – Київ, 2001.

Коппель О. А. Перська затока: проблеми безпеки (80 – 90-ті роки). – Київ, 1998.

↓ *Коппель О. А., Пархомчук О. С.* Міжнародні відносини ХХ сторіччя. – Київ, 1999.

Ландабасо Ангуло А. И., Коновалов А. М. Терроризм и этно-политические конфликты. – Москва, 2004. – Кн.1 – 2.

Матьовка М. П. Рух неприєднання: становлення та діяльність. 2-е вид., доп. та перероб. – Ужгород, 2001.

Международный терроризм: глоссарий, аналитические материалы, документы. – Москва, Нижний Новгород, 2003.

Михачев Г. Н. Исламское измерение. Ислам, США и религиозный фактор в международной политике. – Москва, 2002.

Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945 – 70-і роки) / [В. Манжола та ін.]. – Київ, 2003.

Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980 – 2000 роки) / [Л. Гайдуков та ін.]. – Київ, 2001.

↓ *Нольте Э.* Европейская гражданская война (1917 – 1947). Национал-социализм и большевизм / [пер. с нем.]. – Москва, 2003.

Панарин А. С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. Москва, 2004.

Посельський В. Європейський Союз. Інституційні основи європейської інтеграції. – Київ, 2002.

Рошин А. А. Послевоенное урегулирование в Европе. – Москва, 1984.

Ружмон де Д. Европа у грі. Шанс Європи. Відкритий лист до Європейців / [пер. з фр.]. – Львів, 1998.

Світова та європейська інтеграція / [ред. Я. Малик]. – Львів, 2005.

Современные международные отношения. – Москва, 2000.

Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу. – Київ, 2001.

Троїцький М. А. Трансатлантичний союз. 1991 – 2004. Модернізація системи американо-європейського партнерства після розпаду біполярності. – Москва, 2004.

Уткин А. И. Мир после сентября 2001 года. – Москва, 2002.

Холодная война. Новые подходы, новые документы. – Москва, 1995.

Штоль В. В. НАТО: динамика эволюции. – Москва, 2002.

Яровой В. И. Западная Европа: общественное движение за мир (вторая половина 70-х – 80-е годы). – Киев, 1991.

Czubinski A. Europa XX wieku: Zarys historii politycznej. – Poznań, 2000.

La Feber W. America, Russia, and the Cold War 1945 – 1990. – New York, 1991.

Lewis F. Europe: Road to Unity. – New York, 1992.

NATO w systemie bezpieczeństwa europejskiego / [pod red. E. Cziomera]. – Kraków, 1999.

Podraza A. Unia Europejska. – Lublin, 1999.

The Cold War 1945 – 1991. Resources, Chronology, History, Concepts, Events, Organizations, Bibliography, Archives / [ed. by B. Frankeł]. – Detroit, 1992.

РОЗДІЛ II. Основні риси соціально-економічного розвитку

Бальцерович Л. Свобода і розвиток: Економіка вільного ринку / [пер. з пол.]. – Львів, 2000.

Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / [пер. с англ.]. – Москва, 1999.

Белоус О. Р. Экономическая система глобализма. – Київ, 2003.

Білоцерківець В., Лященко А. Нова економіка: сутність та генеза. – Дніпропетровськ, 2007.

Боев Ю., Боева С. Економічна історія (Західна Європа. Японія. США). – Київ, 2004.

Воронов І. Глобалізація і політика: реалії і перспективи соціальних трансформацій. – Київ, 2004.

Гейтс Б. Бизнес со скоростью мысли / [пер. с англ.]. – Москва, 2001.

Гелбрейт Дж. К. Суспільство блага. Пора гуманності / [пер. з англ.]. – Київ, 2003.

Герчикова И. Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности. – Москва, 2001.

Государство и экономика развитых капиталистических стран в 80-х годах / [отв. ред. И. Осадчая, К. Козлова]. – Москва, 1989.

Економіка зарубіжних країн / [за ред. А. С. Філіпенка]. – Київ, 1996.

Западноевропейские страны: Особенности социально-экономических моделей / [отв. ред. В. Гутник]. – Москва, 2002.

Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – Москва, 2000.

История мировой экономики. Хозяйственные реформы 1920 – 1990-х гг. / [под ред. А. Марковой]. Москва, 1995.

История народного хозяйства зарубежных стран (после второй мировой войны). – Москва, 1992.

Історія Європейської ментальності / [пер. з нім., за ред. П. Дінцельбахера]. – Львів, 2004.

Капитализм на исходе столетия / [науч. ред. А. Яковлева]. – Москва, 1987.

Киструга Б. Постиндустриализация: особенности, последствия для некоторых стран. – Черновцы, 2004.

Кронрод Я. Очерки социально-экономического развития XX века. Москва, 1992.

Научно-технический прогресс и капиталистическое воспроизводство / [отв. ред. С. Никитин]. – Москва, 1987.

Новак М. Дух демократического капитализма / [пер. с англ.]. Минск, 1997.

НТП и структурные сдвиги в экономике капиталистических стран / [отв. ред. Ю. Куренков]. – Москва, 1985.

Ойкен В. Основы национальной экономики / [пер. с нем.]. Москва, 1996.

Олежук Ю. Эволюция социальной политики США в 60 – 80-е годы. – Москва, 1987.

Пияшева Л., Пинскер Б. Экономический неоконсерватизм: теория и международная практика. – Москва, 1988.

Розенберг Л., Бирдцелл Л. Как Запад стал богатым. Экономическое преобразование индустриального мира / [пер. с англ.]. – Новосибирск, 1996.

Сокращение роли государства: Государственное управление и устойчивое человеческое развитие. – Москва, 1997.

Соціальні трансформації: міжнародний і вітчизняний досвід / [за ред. В. Новікова]. – Київ, 2003.

Стефік М., Стефік Б. Прориви: історії та стратегії радикальних новацій / [пер. з англ.]. – Київ, 2005.

Тоффлер Е. Третья хвиля / [пер. з англ.]. – Київ, 2000.

Фукуяма Ф. Великий крах: Людська природа і відновлення соціального порядку / [пер. з англ.]. – Львів, 2005.

Широков Г. Парадоксы эволюции капитализма (Запад и Восток). – Москва, 1998.

Экономическая история зарубежных стран / [под ред. В. Голубовича]. – Минск, 1998.

Яковец Ю. Эпохальные инновации XXI века. – Москва, 2004.

Globalizacja, integracja, przedsiębiorczość / [pod red. J.Kalińskiego, K.Kaszuby]. – Rzeszów, 2002.

Sullivan P. Profiting from Intellectual Capital: Extracting Value from Innovation. – New York, 1998.

Van den Berg H. Economic Growth and Development: An Analysis of Our Greatest Economic Achievements and Our Most Exciting Challenges. – Boston, 2001.

РОЗДІЛ III. Партії та суспільно-політичні рухи

Адибеков Г. М. Коминформ и послевоенная Европа. 1947 - 1956. – Москва, 1994.

Айхлер В. Етичний реалізм. Вибрані праці з питань соціал-демократичної теорії. – Київ, 2001.

Антология мировой политической мысли. – Т. 1. Зарубежная политическая мысль XX в. – Москва, 1997.

Антология мировой политической мысли. – Т. 2. Зарубежная политическая мысль XX в. – Москва, 1997.

Базарбаев Б. В поисках истинного либерализма. – Москва, 1994.

Брандт В. Демократический социализм: Статьи и речи. – Москва, 1992.

Гаджиев К. С. [и др.] Современный консерватизм. – Москва, 1992.

Галкин А. А., Рахмиров П. Ю. Консерватизм в прошлом и настоящем. О социальных корнях консервативной волны. – Москва, 1987.

Демократія: Антологія / [упоряд. О. Проценко]. – Київ, 2005.

Дюверже М. Политические партии / [пер. с франц.]. – 3-е изд. – Москва, 2005.

Европейская социал-демократия накануне XXI столетия. – Москва, 1998.

Еліаде М. Праві та Європа. – Львів, 2000.

Європейська соціал-демократія. Трансформація у прогресі / [за ред. Р. Кунеруса та Й. Кендела]. – Київ, 2001.

Западноевропейская социал-демократия: поиски обновления. – Москва, 1989.

Кёпоци Б. Неоконсерватизм и “новые правые” / [пер. с венг.]. – Москва, 1986.

Кальдера Р. Специфика христианской демократии / [пер. с исп.]. – Москва, 1992.

Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / [пер. з англ.]. – Київ, 2000.

Кін Дж. Мас-Медіа і демократія / [пер. з англ.]. – Київ, 1999.

Консерватизм: Антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. Київ, 1998.

Консерватизм: современные интерпретации. – Москва, 1990.

Либерализм Запада XVII – XX вв. – Москва, 1995.

Либерализм, социал-демократизм, коммунизм: академическая дискуссия / [под ред. А. В. Бузгалина, М. И. Воейкова]. – Москва, 2005.

Либерализм: Антологія / [упоряд. О. Проценко та інші]. – Київ, 2002.

Майєр Т. Трансформація соціал-демократії. Партія на шляху у XXI ст. – Київ, 2004.

Маркевич С. Современная христианская демократия. – Москва, 1982.

Национализм: Антологія. 2-ге вид. / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – Київ, 2006.

Оттиц З. Фашизм и неофашизм / [пер. с нем.]. – Москва, 1988.

Орлов Б. С. Социал-демократия: история, теория, практика. Работы 2000 – 2005 гг. – Москва, 2005.

Патини Р. Интернационал христианской демократии / [пер. с франц.]. – Санкт-Петербург, 1992.

Религия и церковь в западном обществе XX века. – Москва, 1992.

Рормозер Г. Кризис либерализма / [пер. с нем.]. – Москва, 1996.

Рупец В. Г., Домнич М. Я. Христианский синдикализм. 1945 – 1980 гг. – Москва, 1981.

Сальчев С. С. В поисках “третьего пути”. Эволюция социал-демократии в современную эпоху. – Москва, 1988.

Сибилев Н. Г. Социалистический интернационал. История. Идеология. Политика. – Москва, 1980.

Современный консерватизм. – Москва, 1992.

Социальная база движения крайне правых в Западной Европе. – Ленинград, 1990.

Социальные идеи христианства в XX веке. – Москва, 1989.

Швейцер В. Я. Социалистический интернационал в меняющемся мире. 70 – 80-е годы. – Москва, 1988.

- Экологические проблемы современного общества. – Москва, 2001.
- Brzezinski Z.* Wielkie bankructwo: Narodziny i smierc komunizmu w XX wieku. – Paryż, 1990.
- Diggins J.* The Rise and Fall of American Left. – New York, 1992.
- Himmelstein J.* To the Right: The Transformation of American Conservatism. – Berkeley; Los-Angeles; Oxford, 1990.
- Klehr H.* The Secret World of American Communism. – New Haven; London, 1995.
- The Communist Parties of Italy, France and Spain: Postwar Change and Continuity: A Casehook / Ed. by P. Lange. – London, 1981.
- Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe: Legacies and Lessons from the Twentieth Century / Ed. by W. Borejsza, K. Ziemer. – New York; Oxford, 2006.
- Wilson J.* Liberalism, Modernism and the Good Life. – Urbana, 1995.

ЧАСТИНА II

РОЗДІЛ IV. США

- Барчук И.* Америка: рыночная экономика и образ жизни. – Москва, 2001.
- Броган Х.* Джон Кеннеди / [пер. с англ.]. – Ростов-на-Дону, 1997.
- Внешнеполитическая стратегия республиканской администрации США (2001 – 2003 гг.) / [под ред. В. А. Кременюка, П. Т. Подлесного]. – Москва, 2002.
- Геевский И. А.* США. Негритянская проблема. Политика Вашингтона в негритянском вопросе (1945 – 1972 гг.). – Москва, 1973.
- Грайнер Б.* Американская внешняя политика от Трумэна до наших дней: дебаты о внешнеполитических принципах и стратегии США / [пер. с нем.]. – Москва, 1986.
- Дашкевич А. В.* На роздорозжі. Виклики сучасності і парадокси зовнішньої політики США. – Київ, 1996.
- Зинн Г.* США после второй мировой войны. 1945 – 1971 / [сокр. пер. с англ.]. – Москва, 1977.
- Иванян Э. А.* Рональд Рейган. Хроника жизни и времени. – Москва, 1991.
- История США. – Т. 3 – 4. – Москва, 1985 – 1987.

Історія Сполучених Штатів. Нарис. [Б. м.] : Інформ. агентство США, [б. р.].

Кинг М. Есть у меня мечта... Избранные труды и выступления / [пер. с англ.]. – Москва, 1970.

Лан В. И. США в военные и послевоенные годы. 1940 – 1960. – Москва, 1978.

Ливень В. А. Война во Вьетнаме и внутривластическая борьба в США. – Київ, 1972.

Мейссан Т. Чудовищная махинация. 11 сентября 2001 г. / [пер. с франц.]. – Москва, 2002.

Никонов В. А. Республиканцы. От Эйзенхауэра к Никсону. – Москва, 1988.

Никонов В. А. Республиканцы. От Никсона к Рейгану. – Москва, 1988.

Никсон Р. На арене. Воспоминания о победах, поражениях и возрождении / [пер. с англ.]. – Москва, 1992.

Потехин А. В. Дипломатия США в Восточной Европе. 1945 – 1950 гг. – Киев, 1991.

Президент США Джордж Буш. Штрихи к портрету. – Москва, 1991.

Рейган Р. Жизнь по-американски / [пер. с англ.]. – Москва, 1992.

Роль государства в социально-экономическом развитии США. – Москва, 1997.

Сивачев Н. В., Язьков Е. Ф. Новейшая история США. 1917 – 1980. – Москва, 1980.

Современная внешняя политика США. – Т. 1 – 2. – Москва, 1984.

Согрин В. В. Политическая история США. XVII – XX вв. – Москва, 2001.

США на рубеже веков. – Москва, 2000.

Тухватуллин Р. Р. Государственная социальная политика США (30 – 90-е годы XX в.). – Уфа, 2002.

Уткин А. И. Американская стратегия для XXI века. – Москва, 2000.

Уткин А. И. США в мире после сентября 2001 года. – Москва, 2002.

Уткин А. И. Единственная сверхдержава. – Москва, 2003.

Фурсенко А. А. Критическое десятилетие Америки. 60-е годы. – Ленинград, 1974.

Цветков Г. Н. СССР и США: отношения, влияющие на судьбы мира. – Киев, 1988.

Чумак В. М. Ядерна стратегія США: від перевернення до нерозповсюдження. – Київ, 1999.

Шальнев А. Билл Клинтон. – Москва, 1993.

Шлезингер А. Циклы американской истории / [пер. с англ.]. – Москва, 1992.

Юрченко С. В. На пути к мировому лидерству: геостратегия США 1941 – 1963 гг. – Севастополь, 2000.

Яковлев Н. Н. От Трумэна до Рейгана. Доктрины и реальности ядерного века. – 2-е изд. – Москва, 1985.

Barret R. The Good Black: A True Story of Race in America. – New York, 1999.

Grantham D. Recent America: The United States Since 1945. – Wheeling, 1998.

Michrtek K. Mocarstwo. Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki. 1945 – 1992. – Warszawa, 1995.

Schlesinger A. A Thousand Days: John F. Kennedy in the White House. – Norwalk, 1992.

РОЗДІЛ V. Канада

Ажаева В. С. Канада: тенденции социально-политического развития. – Москва, 2001.

Евтух В. Концепции этносоциального развития США и Канады: типологии, традиции и эволюция. – Киев, 1991.

Евтух В. Б., Ковальчук О. О. Українці в Канаді. – Київ, 1993.

Історія Канади: від колонії до демократії: лекційний курс. Текст, карти, джерела. – Київ, 2000.

Канада: взгляд из России / [отв. ред.]. – В. И. Соколов. – Москва, 2002.

Канада на пороге 80-х годов. – Москва, 1979.

Марунчак М. Г. Історія українців Канади. – Т.1. – Вінніпег, 1991.

Мелкумов А. Канадский федерализм: теория и практика. – Москва, 1998.

Сіромський Р. Б. Квебек: між федералізмом і сепаратизмом (1960 – 1982 рр.). – Львів, 2006.

Сороко-Цюпа О. С. История Канады. – Москва, 1985.

Тишков В. А., Кошелев Л. В. История Канады. – Москва, 1982.

Фігус-Ралько А. А. Українська Канада. – Київ, Вінніпег, 2001.

Шило В. Е. Канадский федерализм и международные отношения. – Москва, 1985.

Bothwell R. Canada Since 1945: Power, Politics and Provincialism. – Toronto, 1989.

Horizon Canada. Une nouvelle façon de découvrir l'histoire du Canada. – Vol. 1 – 10. / Sous la direction de B.A. Robert. – Québec, 1987.

Rioux M. La question du Québec: Assai. – Montréal, 1987.

Towards a Just Society: The Trudeau Years. – Markham, 1990.

Trudeau P. Federalism and French Canadians. – Toronto, 1968.

Twentieth Century Canada / Ed. by J. Granatstein. – Toronto, 1983.

РОЗДІЛ VI. Велика Британія

Байкова А. Н. Стачка горняков в Великобританиі. 1984 – 1985. Москва, 1988.

Горбик В. А. Консервативная и либеральная партии в политической системе послевоенной Англии. – Киев, 1977.

Єремєєва І. А. Політика урядів Великобританії щодо профспілок у 50 – 60-х роках ХХ ст. – Дніпропетровськ, 2002.

Жигалов И. И. Современная история Великобритании (1945 – 1975). – Москва, 1978.

Истратов В. Лейбористы и национальные проблемы в Северной Ирландии, Шотландии и Уэльсе (конец 60-х – 70-е годы). – Москва, 1984.

Капитонова Н. К. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990 – 1997). – Москва, 1999.

Коробов А. И., Иванова Ю. А. Все о Великобритании. – Харьков, 2006.

Кучменко Е. М. Ірландія і ольстерська криза, пошуки шляхів її подолання у другій половині ХХ ст. Історичний огляд. – Київ, 2000.

Митяева Е. В. Англо-аргентинський конфлікт из-за Фолклендських (Мальвінських) островів. – Москва, 1985.

Огден К. Маргарет Тэтчер. Жінчина у власті. Портрет чоловіка і політика / [пер. с англ.]. – Москва, 1992.

Перебудов С. П. Тэтчер і тэтчеризм. – Москва, 1996.

Перебудов С. П. Тони Блэр. – Москва, 1999.

Роуз Н. Черчилль. Бурная жизнь / [пер. с англ.]. – Москва, 2003.

✓ *Трухановский В. Г.* Новейшая история Англии. – Москва, 1958.

Трухановский В. Г. Антони Иден. – 2-е изд., перераб. и дополн. – Москва, 1983.

Трухановский В. Г. Уинстон Черчилль. – 5-е изд., испр. и дополн. Москва, 2003.

Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегия для меняющегося мира / [пер. с англ.]. – Москва, 2003.

Чепоров Э. Ольстер: время остановилось? – Москва, 1985.

Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявки на європейське лідерство. – Київ, 2003.

Rorle E. Modern Britain. A Social History (1750 – 1997). – London – New York, 1997.

Zins H. Historia Anglii. – Wyd. 3-ie, rozsz. – Wrocław, 1995.

РОЗДІЛ VII. Франція

Арзаканьян М. Ц. Де Голль. – Москва, 2007.

✓ *Арзаканьян М. Ц.* Политическая история Франции. – Москва, 2003.

Васютинский В. Н. Президент Французской Республики Ф. Миттеран. – Москва, 1992.

Виноградов В. А. Экономические преобразования во Франции накануне ХХІ века. Москва, 1999.

Жискар д'Эстен В. Власть и жизнь / [Пер. с франц.]. – Москва, 1990.

✓ *Жуковский А., Зленко А., Манжола В. та ін.* Україна – Франція. Нариси багатовікової історії відносин. Львів, 2001.

Молчанов Н. Н. Де Голль. – Москва, 2003.

Молчанов Н. Н. Четвертая республика. – Москва, 1963.

Нарочницкая Е. А. Франция в блоковой системе Европы. 1960 – 1980-е годы. – Москва, 1993.

Наумова Н. Н. Голлизм в оппозиции: Партия объединение французского народа в политической жизни Четвертой Республики. 1947 – 1959. – Москва, 1991.

Носик Б. Б. Прекрасная Франция. – Санкт-Петербург, 2004.

Обичкина Е. О. Франция в новом мировом порядке. Внешняя политика конца 80-х – 90-х годов. – Москва, 2000.

Сироткин В. Г. История Франции. Пятая республика. – Москва, 1989.

Сироткин В. Г. Франция: 200 лет без Бастилии. – Киев, 1990.

✓ *Смирнов В. П.* Франция в XX веке. – 2-е изд., испр. – Москва, 2002.

Трубайчук А., Шевченко В. Шарль де Голль. – Київ, 1997.

Allaire M. B., Goulliaud Ph. Z'incroyable septennat. Jaques Chirac a l'Elysee (1995 – 2002). – Fayard, 2002.

Baszkiewicz I. Historia Francji. – Wyd 3-ie. – Wrocław, 1994.

РОЗДІЛ VIII. Німеччина

Брандт В. Воспоминания / [пер. с нем.]. – Москва, 1991.

✓ *Ватлин А.* Германия в XX веке. – Москва, 2002.

Висков С., Кульбакин В. Союзники и “германский вопрос” (1945 – 1949 гг.). – Москва, 1990.

Власов С. Н. ФРГ на пороге 90-х гг. Общество и проблемы. – Киев, 1989.

Власов С. Н. Европейская безопасность: в контексте германских интересов. – Киев, 1991.

✓ *Германская история в новое и новейшее время.* – Т.2. – Москва, 1970.

Горбатчук Г. О., Кудряченко А. І. Відносини ФРН – НДР: від визнання до єднання. – Киев, 1994.

Ежов В. Д. Конрад Аденауэр – немец четырёх эпох. – Москва, 2003.

Зарицкий Б. Е. Людвиг Эрхард. Секреты “экономического чуда”. – Москва, 1997.

Зарицкий Б. Е. Экономика Германии: путь по лестнице, ведущей вниз. – Москва, 2003.

Истягин Л. Г. Политический портрет Г. Коля. – Москва, 1995.

↓ *Касперович Н. М.* Історія сучасної Німеччини (XX століття). – Донецьк, 1998.

Кудряченко А. І. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччина (1970 – 1992 рр.). – Київ, 1996.

Кузьмин И. Н. Поражение. Крушение ГДР и объединение Германии. – Москва, 2002.

Мазер В. Гельмут Коль. – Москва, 1993.

Никоненко Д. Н. Объединение Германии и молодежь. 1988 – 1992 гг. – Чернигов, 1997.

Орлов Б. С. Политический портрет Герхарда Шредера. – Москва, 1999.

Орлова М. И. ГДР. Рождение и крах. – Москва, 2000.

Платошкин Н. Жаркое лето 1953 года в Германии. – Москва, 2004.

√ *Ференбах О.* Крах и возрождение Германии. Взгляд на возрождение Германии. Взгляд на европейскую историю XX в. – Москва, 2001.

Эрхард Л. Благосостояние для всех / [пер. с нем.]. – Москва, 1991.

Czapliński W., Galos A., Korta W. Historia Niemiec. – Wyd 2-ie. – Wrocław, 1990.

Cziomer E. Historia Niemiec 1945 – 1991. Zarys rozwoju problemu niemieckiego od podziału do jedności. – Kraków, 1992.

Droga Niemców do ponownego zjednoczenia państwa 1949 – 1990. – Poznań, 1991.

Krasuski J. Historia Niemiec. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1987.

Krasuski J. Polityka czterech mocarstw wobec Niemiec 1945 – 1949. – Poznań, 1967.

Naumann I. Deutsche geschichte: Von 1806 bis heute. – Wiesbaden, 2008.

РОЗДІЛ ІХ. Італія

Ильинский М. М. Сильвио Берлускони – премьер Италии. – Санкт-Петербург, 2004.

История Италии. – Т. 3. – Москва, 1971.

Канделоро Д. История современной Италии: в 7-ми т. / [пер. с итал.]. – Москва, 1958 – 1979. – Т. 1 – 5.

Кин Ц. Італійський ребус. – Москва, 1991.

Комолова Н. П. Новейшая история Италии. – Москва, 1970.

✓ *Лисовский Ю. П.* Италия от фашизма к демократии. Трудные пути послевоенной перестройки. – Москва, 1990.

Любин В. П. Итальянская партийно-политическая система в 90-х гг. – Москва, 1997.

Наумов В. К. Италия сегодня. – Москва, 1983.

Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. – Київ, 2001.

Попов Л. Б. Соотношение сил и политическая борьба в Италии (1976 – 1990 гг.). – Москва, 1990.

Спессо Р. Итальянская экономика с послевоенных лет до наших дней. – Москва, 1984.

Gierowski J. Historia Włoch. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1985.

РОЗДІЛ Х. Іспанія

Гарсиа Х. Испания XX века. – Москва, 1967.

Дамс Х. Г. Франсиско Франко. – Ростов-на-Дону, 1999.

Іваницька О. П. Новітня історія Іспанії в життєписах королів. Альфонсо XIII – король парадоксів. – Чернівці, 2006.

Іваницька О. П. Франкістська Іспанія 1939 – 1975 рр. Історіографія. – Вінниця, 1996.

Іваницька О. П. Франко – каудильйо Іспанії. – Вінниця, 2002.

Испания: политические, экономические и социальные проблемы (1976 – 1986) / [сост. Н. Клементьева]. – Москва, 1989.

Испания 1918 – 1972. Исторический очерк. – Москва, 1975.

Каррильо С. После Франко – что? Испания: действительность и перспективы / [пер. с исп.]. – Москва, 1966.

Кожановский А. Народы Испании во второй половине XX в. Опыт автономизации и национального развития. – Москва, 1993.

Пономарева Л. В. Испанский католицизм XX века. – Москва, 1989.

Хенкин С. М. Испания после диктатуры. (Социально-политические проблемы перехода к демократии). – Москва, 1993.

Kik K. Od republiki do monarchii: Hiszpańska lewica w walce o demokrację, 1939 – 1986. – Warszawa, 1990.

Milkowski Y., Machcewicz P. Historia Hiszpanii. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1998.

ЧАСТИНА III

Освіта, наука та культура Заходу

Арон Р. Опій інтелектуалів. / [пер. з фр. Г. Філіпчука]. – Київ, 2006.

Багацький В. В., Кормич Л. І. Культурологія: історія і теорія культури ХХ століття. – Київ, 2004.

Богославский М. И. Парадоксы культуры ХХ столетия: сб. ст. – Харьков, 2000.

Болонський процес. Документи і матеріали: Тематичний збірник / [уклад. Б. Луців та ін.]. – Тернопіль, 2006.

Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Е. Вінквіста та В. Е. Тейлора / [пер. з англ.]. – Київ, 2003.

Жицінський Ю. Бог постмодерністів: Великі питання філософії в сучасній критиці модерну / [пер. з пол.]. – Львів, 2004.

Ідея Університету: Антологія / Упоряд.: М. Зубрицька, Н. Набалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів, 2002.

Ильин И. П. Постмодернизм: от истоков до конца столетия: Эволюция научного мифа. – Москва, 1998.

Коляда М. Г. Научные открытия и чудеса техники в истории человечества. – Донецк, 2007.

Краснодембський З. На постмодерністських роздоріжжях культури / [пер. з пол.]. – Київ, 2000.

Культура, філософія, образование в стратегиях ХХІ века / О. Н. Кузь и др. – Харьков, 2006.

Культурологія. Історія мирової культури. – Москва, 1998.

Лауреаты Нобелевской премии. Энциклопедия. – Т. 1 – 2. / [пер. с англ.]. – Москва, 1992.

Маркарян Э. С. Наука о культуре и императивы эпохи. – Москва, 2000.

Новый образ исторической науки в век глобализации и информатизации. – Москва, 2005.

Романовская Т. Наука XIX – XX веков в контексте истории культуры. – Москва, 1995.

Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки / [пер. з фр. В. Шовкун]. – Київ, 1998.

Сарасон С. Політичне провідництво і можливі невдачі в реформуванні освіти / [пер. з англ.]. – Львів, 2004.

Степин В. С., Кузнецова Л. Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. – Москва, 1994.

Тарасов Ю. Н. История естественных и социальных наук до и после классического этапа. – Воронеж, 1997.

Хейлз К. Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці / [пер. з англ.]. – Київ, 2002.

Шейко В. История художественной культуры. Западная Европа XIX – XX век. – Харьков, 2001.

Шейко В. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX – початок XXI ст.). – Харків, 2001. – Т. 1 – 2.

Іменний покажчик

- А**
Аалто А. 646
Абу Нідаль 115
Агню С. 224
Аденауер К. 33–35, 166, 399, 436,
441–442, 445, 448, 452–455,
458–460, 462, 476, 478–479
Адорно Т. 604
Азімов А. 617
Азнавур Ш. 635
Аїдо Б. 589
Аккончі В. 643
Ален В. 623
Алі Саламех 115
Аль Пачіно 629
Альміранте Дж. 177–178, 528
Альмодовар П. 628
Альфонс XIII, *король* 556, 570
Амін Х. 76
Аміс К. 612
Андре К. 643
Андреотті Дж. 530, 535, 539–540,
543
Антоніоні М. 625
Апостел Г. Е. 631
Армстронг Л. 632
Армстронг Н. 127
Аррабаль Ф. 619
Аснар Х. М. 183, 580, 583–584,
587
Ачесон Д. 33
Ашар М. 635
- Б**
Баадер А. 474–475
Бадольйо П. 512
Байден Дж. 261
Бакен Я. 647
Балладюр Е. 420–421, 426
Бальдессарі Дж. 643
Бара Х. Р. 583
Бардо Б. 629
Барр Р. 412
Барт Дж. 607
Барт Р. 604
Барцель Р. 471
Бассевітц Г. фон 499
Баттен М. 308
Бауш П. 622
Бевін Е. 30, 319, 439
Бежар М. 622
Бекетт С. 618–619
Белл Ч. 641
Бен Ладен О. 107, 117–118, 252
Бенавенте-і-Мартінес Х. 557
Бергман І. 627, 629
Береговуа П. 420
Берже М. 621
Берлінгуер Е. 173, 534
Берлусконі С. 543–545, 547–550
Бернар К. 602
Бернерс-Лі Т. Дж. 601
Бернштайн Л. 630
Беррі Ч. 633
Бертинотті Ф. 541
Бертолуччі Б. 628

- Бессон Л. 626
Бест П. 633
Бех Й. 34
Бегем Т. 631
Бжезинський З. 144
Бідо Ж. 30, 167, 379, 382–383
Білецький Л. 309
Бінг Р. 621
Бірнс Дж. 439
Бланк Т. 454
Блер Т. 188, 366–368, 370–376, 501
Блер Ф. Ч. 266
Блох Е. 604
Блюм Л. 385
Блюхер Ф. 437
Бовуар С. де 611
Богарт Г. 623
Бойс Й. 642
Больц Л. 438
Бонді Л. 622
Бономі І. 510–511
Боргезе В. 533
Боретті М. 535
Борман М. 14, 434
Боссі У. 543, 550
Брак Ж. 637
Брандо М. 623, 629
Брандт В. 283, 463, 468–472, 476, 478
Браун Г. 369, 371–374
Браун Л. 602
Бредбері Р. 616
Брежнєв Л. 61, 63, 65–67, 231, 410, 477
Брентано Г. фон 454, 459, 461
Бретон А. 612, 628
Брехт Б. 618
Бринкуші К. 644
Бріттен Б. 630
Бродський Й. 616
Брокман Дж. 608
Брук П. 622
Бубак З. 474
Бубер М. 604
Букчин М. 195
Булганін М. 42, 323
Бурасса Р. 283
Бургер Н. 178
Буш-молодший Дж. 106–108, 111, 117, 250–259
Буш-старший Дж. 98, 232, 236, 239–243, 248, 250, 489
Бютор М. 610
Бюхнер Г. 622
Бьоль Г. 613–614

Вазарелі В. 643
Вайгель Г. 618
Вайгель Т. 497
Вайлдер Б. 622–623
Вайсс П. 620
Вал (Волохатюк) В. 307,
Валенса Л. 86
Вальєр П. 274
Вальц С. 622
Ваноні Е. 523
Вейн Дж. 612
Велтроні В. 545, 549–550
Венік Ч. 63
Вентер К. 603
Вентурі Р. 647, 649
Верховен П. 624
Вескер А. 612
Весс Ю. 597
Вестервелле Г. 507–508
Винар Л. 309
Вишинський А. 122
Віан Б. 619

- Віктор Еммануїл III, *король* 510, 514
 Вікторія, *королева* 282
 Вілар Ж. 622
 Вілліс Б. 629
 Вільгельм II, *імператор* 13
 Вільньов Ж. 301
 Вільсон В. 25
 Вільсон Г. 329, 331–332, 334, 338–339, 344–345
 Вільямс Д. 302
 Вільямс Т. 615
 Вісконті Л. 625
 Вітгенштайн Л. 604
 Вітез А. 622
 Возняк С. 143
 Воллес Дж. 223
 Воннегут К. 616
 Воробець С. 308
 Ворхол Е. 640–641
 Вудроу Б. 644
 Вулф Дж. 282
- Г**
 Габермас Ю. 604
 Гавриляк В. 308
 Гайдеггер М. 604
 Гайзенберг В. 595
 Галло Р. 158
 Ганді М. 209
 Гантінгтон С. 605
 Гаркнесс Д. 276
 Гарпер С. 300, 303–305
 Гарріс Т. 617
 Гаррісон Дж. 633
 Гартунг Г. 638
 Гезелтайн М. 354–355
 Геллер Дж. 615
 Гемінґвей Е. 615
 Гемфрі Г. 222–223
- Гендрікс Дж. 634
 Генсон Дж. 621
 Гепберн О. 623, 629
 Гермес А. 436
 Гертер К. 48
 Герцог В. 627
 Герцог Р. 497
 Гесс Р. 434
 Гіггінс Д. 621
 Гіггс П. 598
 Гіманс С. 375
 Гіт Е. 334–336, 348
 Гітлер А. 21, 555
 Гінтце П. 497
 Гічкок А. 622–623
 Гнатишин І. 307
 Гнатишин Р. 308
 Гобсбаум Е. 139
 Годгкін Д. 599
 Гой Л. 309
 Гойс Т. 434, 437, 442
 Гокінг С. 608
 Голлейн Г. 648
 Гонеккер Е. 87, 468, 481, 486–488
 Горбачов М. 82–84, 89, 98, 238–239, 364, 419, 425, 488–489
 Горія Дж. 540
 Гоу Дж. 355, 375
 Гронкі Дж. 514, 521–522
 Гузенко І. 267
 Гусейн С. 78, 91, 108–109, 241, 253–254, 503
 Гуттенберг К.-Т. 507
 Гюстон Дж. 622–623
- Г**
 Гадамер Г. 604
 Галльштайн В. 457
 Гаспері А. де 125, 167, 511, 513–515, 517, 519–521, 523, 527

- Гассель К.-У. фон 461
Гедда Л. 166
Гейтс Б. 143, 155
Гейтс Р. 257
Геншер Г.-Д. 472, 478, 494, 508
Геррнштадт Р. 484
Гібсон М. 629
Гійом Г. 472
Гізі Г. 489
Гладстон Дж. 273
Годар Ж.-Л. 625–626, 629
Гоїнгз Р. 641
Голдвотер Б. 214
Голдінг В. 612
Гольє Ш. де 35, 132, 161–162, 168,
280, 327, 377–383, 385, 388,
390–392, 394–413, 428, 459, 461
Гоммері Дж. 301
Гомулка В. 44
Гонсалес Ф. 578, 580–581
Гор А. 250–251
Гофф М. Е. 600
Грасс Г. 613–614
Граціані Р. 15
Грегг Т. 644
Грін Г. 612
Грінуей П. 627
Грішем Дж. 617
Гропіус В. 646
Гротеволь О. 436–437, 443, 482
Гудмен Б. 632
Гуєн Ф. 382
Гьорінг Г. 14, 434
- Дангам Я. 603
Дантон Д. 278
Дарендорф Г. 436
Дебре М. 395, 408
Девіс М. 632
Дегрель Л. 16
Делор Ж. 145
Депардьє Ж. 629
Дерріда Ж. 604
Джаггер М. 633
Джакометті А. 644
Джексон Г. 63
Джексон М. 636
Дженкінс Р. 365
Дженкс Ч. 607
Джінна М. 54
Джобс С. 143
Джон Е. 636
Джонс Дж. 615
Джонсон Д. 280
Джонсон Л. 53, 137, 165, 214–
215, 222, 279
Джонсон Ф. 647, 649
Джуд Д. 644
Джуліані Р. 645
Діана, *принцеса* 369
Дік Ф. 617
Дікон Р. 644
Ділан Б. (*Роберт Аллен*
Ціммерман) 633
Діні Л. 545
Дірак П. 596
Дісней В. 628
Діфенбейкер Дж. 271–273, 275–
276, 308
Домінго П. 631
Дос Пассос Дж. 615
Дренкман Г. 474
Дрюон М. 612
- Д'Алема М. 546
Дайсон Дж. Ф. 596
Далі С. 639
Даллес Дж. Ф. 42, 211

Дубчек А. 52
Дуглас Т. 276
Дуглас Г'юм А. 320, 327
Дуранті В. 309
Дучке Р. 174
Дюбуффе Ж. 640
Дюма Р. 427
Дюрренматт Ф. 617
Дюсеп Ж. 303
Дюшан М. 640
Дюше Р. 386
Дьоніц К. 14, 434

Еббот Д. 267
Еберт Ф. 482
Ейзенгауер Д. 33, 41–42, 45–46,
164, 205, 211, 222, 430
Ейк А. Ван 647
Ейнауді Л. 514, 517, 520–521
Ейслер Г. 631
Еко У. 616
Еліот Т. 618
Еллінгтон Д. 632
Елтон Джон 636
Ергард Л. 162, 399, 447, 460–461,
463, 465, 478
Ерлянгер Ф. 629
Ернст М. 639
Ернст Р. 599
Ерріо Е. 378, 385
Есслін М. 619
Естес Р. 641
Еттлі К. 312, 315–316, 318–320

Єлизавета II, *королева* 280, 289,
322, 364, 369
Єлінек Г. 631
Єльцин Б. 109–110, 239

Жан М. 302
Жан Т. 628
Жданов А. 26, 30
Жискар д'Естен В. 67, 103, 397,
409, 411–414, 477
Жоспен Л. 187, 191, 421–422
Жук Р. 309
Жуков Г. 42, 430
Жюппе А. 421

Зайсс-Інкварт А. 14, 434
Заппа Ф. 636
Заукель Ф. 14, 434
Зленко А. 427

Ібарретче Х. 586
Іван Павло II, *Папа Римський*
291, 602
Іван XXIII, *Папа Римський* 529
Івасів І. 307
Іден Е. 33, 42, 320–324
Іонеско Е. 619

Йодль А. 14, 434

Кабальє М. 632
Кадар Я. 45
Каддафі М. 116, 352
Кайзер Я. 436
Кайтель В. 14, 434
Казандзакіс Н. 617
Казіні П. 550
Калас М. 631
Каллаген Дж. 339, 341
Каллаген Р. 134
Кальвіно І. 616
Кальтенбруннер Е. 14, 434

- Камерон Дж. 624, 630
Кампус П. 643
Камю А. 606, 611
Капріо Л. ді 629
Караян Г. фон 631
Карерро Бланко Л. 563
Карзай Х. 107, 118
Карло Ж.-К. де 647
Карлсон Ч. 127
Каро Е. 644
Карпов А. 620
Карр Л. 617
Карр С. 267
Карраско І. 587
Каррерас Х. 631
Каррільйо С. 173, 556, 564, 576
Картер Дж. 64–65, 78–79, 226,
230–233, 477
Касалс П. 631
Каспаров Г. 602
Кастро Р. 49
Кастро Ф. 49, 174, 220–221
Квіслінг В. 16
Кейдж Дж. 620, 641–642
Кейнс Дж. М. 162, 164
Кемерон Д. 372
Кемпбел К. 296
Кеннан Дж. 209
Кеннеді Дж. 49, 127, 137, 165,
213–214, 219–221, 459
Кеннеді Ж. 308
Кеннеді-Онасіс Ж. 641
Кеннеді Р. 222
Керрі Дж. 255
Кестлер А. 612
К'еркегор С. 606
Кириак І. 309
Кізінгер К.-Г. 463–465
Кім Ір Сен 11
Кінг С. 617
Кінкель К. 494, 497
Кінські К. 627
Кларк А. 617
Кларк Дж. 288
Кларк К. 128
Клег Н. 372
Клейтон В. 121
Кленсі Т. 617
Клептон Е. 636
Клінтон Б. 107, 110, 241–250, 367
Клінтон Г. 243, 260
Кловз Ч. 641
Клодель П. 622
Кляйн І. 641–642
Кляйн Ф. 640
Ковальчук Л. 309
Когут З. 309
Кокер Дж. 634
Коко Ф. 532
Кокто Ж. 634
Коль Г. 87, 141, 181–182, 419,
478–481, 489–490, 494, 497,
499–500
Комісаренко С. 375
Кон-Бендіт Д. 174
Конран К. 630
Коппола Ф. 623
Копс Б. 612
Корбузьє Л. 645–646
Косигін О. 469
Коссіга Ф. 536, 538–539
Косташ М. 309
Костелло Е. 635
Костенко Ю. 500
Кочубей Ю. 427
Кравчук Л. 239–240, 249–250
Краксі Б. 537, 539–540, 542, 547
Кренц Е. 488–489

Кресон Е. 419
Кретъєн Ж. 193, 289, 296–300
Крік Ф. Г. 599
Крісті А. 617
Кросс Дж. 283
Кроче Б. 512
Кубрик С. 626
Кув де Мюрвіль М. 407
Кунінг В. де 640
Куньял А. 173
Курилик В. 309
Кучма Л. 250, 257, 375, 500, 551
Кюльц В. 437
Кьоніг П. 430

Л
Лаваль П. 16, 381
Лагерквіст П. 617
Ламбсдорф О. 473
Ланкастер Б. 623
Лапорт П. 283
Лафонтен О. 498, 500–501
Ле Пен Ж.-М. 194, 416, 426
Левек Р. 275, 287–289
Левицький М. 309
Левіньскі М. 245
Левітт С. 644
Лейбовіц Р. 631
Лейтон Дж. 303
Лелюш К. 625–626
Ленін В. 29, 174, 190
Леннон Дж. 633
Леоне Дж. 514, 530, 533, 535–536
Лесаж Ж. 274–275
Литвиненко О. 374
Лі Син Ман 10
Лін Д. 626
Лінч Д. 628
Ліотгар Ж. Ф. 607
Ліппман В. 29

Ллойд Вебер Е. 621, 634
Ллойд Райт Ф. 647
Ломбардо Р. 166
Лонго Л. 530
Лопес П. 587
Лопес Ф. 635
Лорен С. 629
Лорендо А. 278
Лоренц П. 474
Лоуер А. 267
Лоуренс Д. 613
Лоусон Н. 355
Лоухід П. 289
Лук'яненко Л. 294
Лукас Дж. 624
Лумумба П. 57
Лунс Й. 34
Луцюк Л. 309
Лютер Кінг М. 209, 217

М
Мадонна (*Мадонна Луїза Чікконе*) 636
Мазовецький Д. 308
Майер Р. 437
Майкл Джордж (*Георгіус Кіріякос Панайоту*) 636
Майман Т. 601
Майнгоф У. 474
Макартур Д. 9
Мак-Дермонт Г. 634
Маккарті Дж. 205
Маккартіні П. 633
Маккейн Дж. 260–261
Маккензі Кінг В. 265–266, 268
Мак-Клой Дж. 48
Маклуган Г. М. 608–609
Макміллан Г. 42, 128, 320, 324–328
Маленков Г. 41

- Малруні Б. 141, 182, 291, 297
Мальро А. 612, 638
Манн Т. 613
Мао Цзедун 10, 37, 174
Маре Ж. 629
Маріяно Л. 635
Маркс К. 169, 174
Маркузе Г. 604
Марлі Б. 636
Марсаніч А. де 178
Марсель Г. 604
Марсо С. 629
Мартін А. Дж. 599
Мартін П. 300–303, 308
Маршалл Дж. 10, 24–26, 30, 121, 130, 210
Массю Ж.-Е. 391
Мастелла К. 549
Мастертон Г. 617
Мастрояні М. 625
Мат'ю Ж. 638
Матіс Ф. 294
Матіс А. 637
Маунтбеттен Л. 54
Меєр Р. 649
Мезьєр Л. де 491
Мейджор Дж. 355–357, 360, 363–364, 375
Мейлер Н. 614
Менде Е. 460
Мендес-Франс П. 453
Менендес Пидаль Р. 561
Менухін Є. 631
Мерзагора Ч. 522
Меркель А. 503–507
Меркюрі Ф. 636
Мерло-Понті М. 611
Мерчісон К. 134
Мессі В. 268, 270
Мікеліні А. 178
Міллер А. 618
Мілош Ч. 616
Міта Ч. де 540
Міттеран Ф. 185, 388, 397, 409, 414–420, 425–426
Мішо А. 638
Модров Г. 489–490
Моле Г. 388, 390
Молодожанин Л. 309
Молотов В. 41–43
Монне Ж. 32, 131, 386
Монро М. 623, 629, 641
Монтан І. 635
Монтаньє Л. 158
Монтгомері Б. 430
Моравія А. 616
Моріак Ф. 612
Моро А. 167, 181, 522, 530, 533, 535
Моруа П. 190, 414
Муллікен Р. 599
Мур Г. 644
Мур Дж. Е. 604
Мур Ч. 647
Муссоліні Б. 21, 177–178, 512
Мюллер А. 469
Мюллер Г. 468
Мюллер Г. 614
Мюллер Й. 437
Мюнтеферінг Ф. 503
Мьоллеман Ю. 494
- Н**
Набоков В. 616
Наварро А. 568–569
Надж Ж. 622
Надь І. 45
Нам Джун Пайк 643
Наполітано Дж. 548–549

- Натта Дж. 599
Ненні П. 511, 514
Нерві П. Л. 646
Неру Дж. 54
Нікола Е. де 514–515
Ніксон Р. 61–63, 71, 142, 165, 213,
· 222–226, 229–230, 284, 471
Ніро Р. де 629
Новаківська Г. 309
Ноймайєр Дж. 622
Нойрат К. фон 434
Ньюман Б. 640
- Обама** Б. 260–262
Огрізко В. 258
Окалік П. 298
Оккетто А. 541
Олдершоу Р. 597
Олдрін Е. 127
Олівьє Л. 630
Олленгауер Е. 446
Ольденбург К. 621
Ольсен Л. С. 628
Онезорг Б. 174
Орвелл Дж. 612
Оріоль В. 385
Осборн Дж. 612–613
Отегі А. 587
Оуен Д. 68
Офілі К. 645
- Паваротті** Л. 631
Павеліч А. 16
Павло VI, *Папа Римський* 136,
535
Пазоліні П. 625, 629
Пальма Б. де 623
Пальме У. 185
- Паннвіц Р. 607
Папандреу-молодший Г. 153
Папен Ф. фон 434
Папроцький С. 308
Паркс Р. 208
Паррі Ф. 511–513
Пауелл К. 585
Педігрю П. 303
Пелла Дж. 521
Пенціас А. 599
Перне Ю. 427
Перо Р. 242
Пертіні С. 536
Петен А. 16, 377, 381
Петруняк М. 591
П'єтро А. ді 542
Піано Р. 648–649
Піаф Е. 634
Пік В. 436–437, 443, 482
Пікассо П. 638
Піне А. 42
Піно К. 34
Піночет А. 140, 359
Пінтер Г. 620
Пірсон Л. 269, 276–277, 279–281
Піт Б. 629
Плевен Р. 380
Поллок Дж. 639
Помпідю Ж. 162, 174, 395,
407–408, 410–411
Понто Ю. 475
Поппер К. 604
Преслі Е. 632–633
Прієто І. 556
Прімо де Рівера Х. А. 553, 557
Прінс 636
Проді Р. 545, 548–550
Проф'юмо Дж. 327
Пужоль Х. 576

- Путін В. 109–111, 255, 374, 427, 505
П'юзо М. 617
- Р**
Рабин І. 91
Райман М. 437
Райс К. 253, 258
Рамадье П. 385
Рамсфельд Д. 113, 253, 257
Рассел Б. 604
Рау Й. 501
Раушенберг Р. 621
Рахой М. 588
Редер Е. 434
Рейган Р. 78–81, 84, 116, 141–142, 181–182, 232–238, 240, 243, 358, 360, 419, 477, 624
Рейно П. 378
Рейчел Л. К. 195
Ремарк Е. М. 613
Реснар А. 626
Рига Г. 309
Ріббентроп Й. 14, 434
Рідруейо Д. 561
Рікер П. 604
Рілі Б. 643
Річі Г. 628
Рішар П. 629
Робб-Грілле А. 610
Роблес Х. 561
Роджерс Р. 648
Родрігес Р. 628
Розенберг А. 14, 434
Розенберг Г. 640
Рокар М. 419
Рокфеллер Н. 225
Романів Р. 308
Ромпей Г. фон 112
Росзак Т. 609
Росселіні Р. 625
Россі Т. 635
Ротко М. 640
Роуз Ф. 267
Роулінг Дж. 617
Рубінштайн А. 631
Рудницький Я. 307, 309
Рудольф Дж. 285
Рузвельт Ф. Д. 164, 202, 204, 215, 233
Румор М. 530, 533
Рушді С. 610
- С**
Саган Ф. 611
Салан Р. 401
Сантана К. 634
Сапатеро Х. 585–589
Сарагат Дж. 514, 519, 522, 530
Саркозі Н. 424–425, 428
Саррот Н. 610
Сартр Ж. П. 606, 611
Сатрустегі Х. 561
Серге Е. Д. 596
Села К. Х. 617
Сен-Лоран Л. 268–269, 271, 274
Сеньї А. 34, 514, 522, 529–530
Сербин Р. 309
Серрер Х-К. 570
Сесе Секо М. 57
Сеткліф С. 633
Синдж Р. 599
Сіддон Т. 296
Сіка В. де 625
Сіллітоу А. 612
Сіменон Ж. 617
Сімон К. 610
Скальфаро О. Л. 542, 545

- Скаргілл А. 366
Скорсезе М. 623–624, 629
Сміт Т. 644
Сноу Ч. 608
Соколовський В. 27
Солженіцин О. 616
Соляж П. 638
Сотело К. 577
Спаак П.-А. 34–35, 131
Спадоліні Дж. 538
Спілберг С. 624, 630
Сталін Й. 23, 29, 37–38, 41, 44,
46, 172–174, 211, 322, 484, 521
Стар Р. 633
Стейнбек Дж. 615
Стельмах Е. 308
Стенфілд Р. 281
Стілл К. 640
Стінг (*Гордон Метью Томас
Самнер*) 636
Стоковський Л. 631
Стоун О. 624
Стюарт Р. 636
Суарес А. 569–570, 573–574, 576
Субтельний О. 309
Сустель К. 401
Сфорца К. 513
- Т**
Тамброні Ф. 528–529
Таракі Н. 76
Таррантіно К. 628
Тауншенд П. 634
Тейлор Л. 641
Тернер Дж. 290
Тернер Т. 636
Террачіні У. 515
Тетчер М. 78, 141, 156, 181, 341,
348–350, 352–364, 419
Техеро Моліна А. 576
- Тимошенко Ю. 258
Тіквер Т. 628
Толкієн Дж. 617
Тольятті П. 172–173, 520
Томаззі Дж. 616
Томлін Б. В. 640
Торез М. 172–173
Тосканіні А. 631–632
Троцький Л. 174
Трумен Г. 24–25, 38, 202–205,
209, 211
Трюдо П. 280–285, 287–290, 295,
300
Трюффо Ф. 626
Тсонгас П. 149
- У**
Уго К. 570
Уекер Г. 643
Ульбріхт В. 436, 482, 484–485
Умберто II, *король* 514
Уолтон С. 129
Уотсон Дж. 599
Утцон Й. 648–649
- Ф**
Фабр Я. 622
Фадлалла С. М. 115
Фанфані А. 167, 521–522, 529, 539
Фармер М. 636
Фассбіндер Р. В. 627
Федорук С. 308
Фейнман Р. Ф. 596
Фелліні Ф. 625
Фернандель (*Фернан Жозеф
Дезіре Контадені*) 629
Фехнер М. 484
Філіп Ж. 629
Фіні Дж. 543, 549
Фішер Й. 199, 500
Флевін Д. 643

- Флемінг І. 617
Фо Д. 617
Фолкнер В. 615
Фор Е. 42
Форд Г. 629
Форд Дж. 225–226, 230, 233
Форлані А. 538, 541
Форман М. 623, 629
Форсайт Ф. 617
Фостер Н. 648–649
Фотр'єр Ж. 638
Фрага Ірібарне М. 570
Франк Г. 14, 434
Франклін Р. Е. 599
Франко Ф. 553–560, 562–564,
567–568, 577–579
Фрей Г. 177
Фрейзер Ш. 300
Фрік В. 14, 434
Фріче Г. 434
Фріш М. 617–618
Фромм Е. 604
Фукуяма Ф. 605
Функ В. 434
Фуше К. 35
Фюнес Л. де 629
- Х**ав'єр Бурбон 570
Хант Г. 134
Хіменес Р. 561
Хіменес Х. 617
Хіраль Х. 556
Хо Ші Мін 389
Хрущов М. 41–42, 44, 46–50, 173,
219, 221, 323, 399, 458, 521, 528
Хуан Барселонський 556
Хуан де Бурбон 558
Хуан Карлос, *король* 558, 564,
568–570, 575, 577, 588
- Цайглер К. 599
Цайссер В. 484
Цуміно Б. 597
- Ч**авес У. 256
Чакон К. 589
Чампі К. А. 548
Чан Кайші 10
Чарльз, *принц* 369
Чаушеску Н. 88
Че Гевара Е. 49, 174
Чейні Д. 253
Челян П. 617
Чемберлен О. 596
Черчилль В. 22–23, 31, 161, 311–
312, 316–317, 320–322
Чжоу Еньлай 10
Чомбе М. 57
- Ш**аббан-Дельмас Ж. 388, 408,
411
Шагал М. 638
Шароун Г. 646
Шарпінг Р. 498
Шахт Я. 434
Шваб К. 147
Шварц С. 634
Шварценбергер А. 629
Шверінг А. 436
Шеель В. 467, 472
Шельба М. 167
Шеффер Ф. 437
Ширак Ж. 181, 194, 411–414,
416–418, 420–423, 426–428
Шіллер К. 464, 469
Шірах Б. 434
Шльойер Г. 475
Шльондорф Ф. 627

- Шмідт Г. 469, 472 478
Шнайдер Р. 629
Шойбле В. 497, 507
Шпеер А. 434
Шраер Е. 308
Шредінгер Е. 596
Шрьодер Г. 187 189, 197, 459–
461, 500 503, 505
Штайнмайер Ф.-В. 506, 508
Штоф В. 489
Штрайхер Ю. 14, 434
Штраус Ф.-Й. 181, 454, 461, 464,
473–474
Шульце-Баттман А. 638
Шуман М. 379
Шуман Р. 32–33, 131, 167, 389,
452
Шумахер К. 169, 436–437, 446
- Ю**зик П. 307
Юймін Бей 648
Ющенко В. 257–258, 375, 506
- Я**кобсон Р. 604
Яррінг Г. 52
Ярузельський В. 86
Ясперс К. 604

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Баран Зоя Анатоліївна
Кипаренко Геннадій Миколайович
Козицький Андрій Михайлович
Мовчан Степан Петрович
Сіромський Руслан Богданович
Швагуляк Михайло Миколайович

**НОВІТНЯ ІСТОРІЯ
КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА
ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ
(1945 р. – початок ХХІ ст.)**

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

Відповідальний за випуск *Андрій Трач*
Літературний редактор *Надія Мисик*
Комп'ютерне верстання *Ольга Сіра*

Підписано до друку 25.01.2011 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Petersburg. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 40,68. Обл.-вид. арк. 31,57.
Замовлення № 25/1.

Видавець і виготівник: ТзОВ "Тріада плюс"
м. Львів, вул. Митр. Ангеловича, 28
тел./ факс: (032) 243-17-49, e-mail: triadaplus@hotmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 2712 від 07.12.2006 р.

.

2

